

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

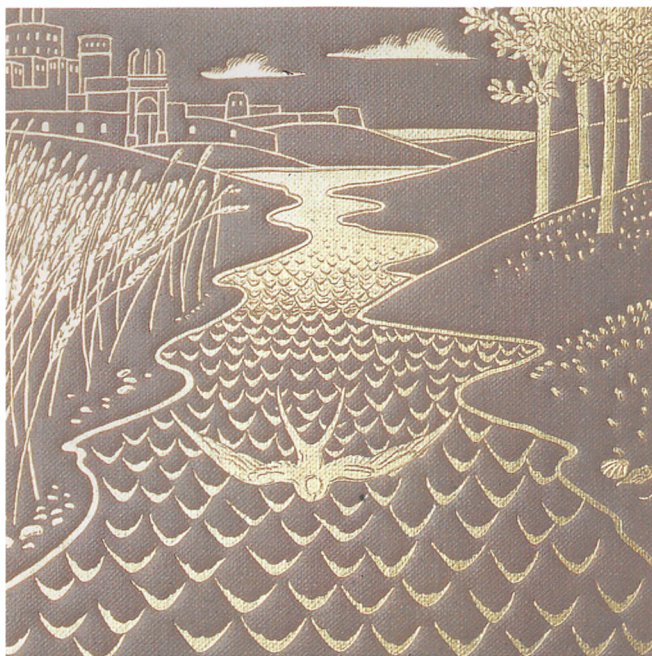
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FUND OG FORSKNING

Bind 43 · 2004

DET KONGELIGE BIBLIOTEK · KØBENHAVN

FUND OG FORSKNING

BIND 43

2004

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 43

2004

With summaries

KØBENHAVN 2004

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 231

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 6

© Forfattere og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Dette papir overholder de i ISO 9706:
1994 fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Layout: Journalistik og Layout v/Joan Leergaard

Produktion: Fihl-Jensen Grafisk Produktion A/S

ISSN 0060-9896

ISBN 87-7023-711-5

INDHOLD

ERLAND KOLDING NIELSEN OG JOHN T. LAURIDSEN: <i>Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger</i> igennem 50 år	5
ERIK PETERSEN: Dominus Pastor Meus. Om Det Kongelige Biblioteks ældste bibelhåndskrift og dets historie	11
THOMAS RIIS: Det ældste håndskrift af Jyske Lov (Codex Holmiensis C 37)	43
KAREN SKOVGAARD-PETERSEN: Skal den katolske fortid komme til orde? Anders Sørensen Vedels dilemma ved udgivelsen af Adam af Bremen i 1579	53
IVAN BOSERUP: A new Interpretation of Guaman Poma's Calculations on the Title Page of the <i>Nueva corónica y buen gobierno</i>	87
JENS GLEBE-MØLLER: Descartes på Det Kongelige Bibliotek	117
PHILIPPE PROVENÇAL: Om manuskript codex arabicus CXIV fra Det Kongelige Biblioteks samling	127
KIRSTEN DREYER: At udgive H.C. Andersen-breve. Historiske og metodiske betragtninger	149
HARALD ILSØE: Danske komponerede bind ca. 1888-1900. Bidrag til en præsentation	177
SOFIE BAK: Den røde synd. Brevvekslingen mellem Olga Eggers og Georg Brandes	267
JØRGEN RAVN ELKJÆR: Den systematiske katalog i samfundsvidenskab ved Det Kongelige Bibliotek	303

JOHN T. LAURIDSEN:	
En sønderjyde der har bragt de største ofre for sin danskhed.	
Økonomi og politik i Frits Clausens udvikling til 1931	339
JOHN BERGSAGEL:	
Henrik Rung – ‘A Feeling for Music Libraries’	381
JOHN FELLOW:	
Carl Nielsen – mere end musik	395
ELLY BRUNSHUUS PETERSEN:	
Carl Nielsen, <i>Sønnen</i> , Opus 18. En musiktekst bliver til	405
<i>Oversigt</i>	
MARCO CURATOLA PETROCCHI:	
The Illustrated Codex (1615/1616) of Felipe	
Guaman Poma de Ayala: Toward a New Era of Reading	423
<i>Anmeldelser</i>	
MORTEN PETERSEN: <i>Oplysningens gale hund – Niels Ditlev Riegels</i>	
Af Henrik Horstbøll	437
Om og af H.C. Andersen	
Af Kirsten Dreyer	442
<i>Professor, Dr. Ludvig Daas erindringer og optegnelser om sin samtid</i>	
Af Jon Gissel	475
Om forfatterne	483
Personregister	487
JAKOB MEILE: Indholdsregistre til <i>Fund og Forskning</i> 1-42, 1954-2003	

FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS SAMLINGER
IGENNEM 50 ÅR

AF

ERLAND KOLDING NIELSEN OG JOHN T. LAURIDSEN

I 2004 har *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger* 50 års jubilæum som Det Kongelige Biblioteks videnskabelige årbog. Ganske vist er der ikke kommet 50 årgange, det foreliggende bind er nr. 43 i rækken, men enkelte års afbrydelse i udgivelsestakten modsvarer af stadig mere omfattende årgange fra 1990'ernes begyndelse. Længe har årgangene været tre gange så store, som de var i de første godt 30 år. Det afspejler til en vis grad forskningsindsatsen på Det Kongelige Bibliotek, men er også udtryk for at interessefeltet og samlingerne er udvidet, nye artikeltypen er kommet til (oversigter, disputatsoppositioner, anmeldelser), og at lysten til at publicere i denne kontekst er vundet frem. Det ændrer ikke ved det grundlæggende hovedformål for årbogen, som stadig er det samme, som rigsbibliotekar Palle Birkelund formulerede det i første årgang i 1954, nemlig både herhjemme og i udlandet at udbrede kendskabet til bibliotekets samlinger og til, i det hele taget at udbygge forbindelsen mellem biblioteket og offentligheden.

Skiftende redaktører af årbogen har i sagens natur forvaltet opgaven på hver deres måde. I den første lange periode 1954-74 var overbibliotekar, dr. phil. h.c. Ricard Paulli ene om opgaven, som han løste med stor nidkærhed og akkuratse. Hovedvægten var så afgjort på ældre bog-, biblioteks- og litterærhistorie, selv om der slap et par artikler igennem med emner fra det 20. århundrede. Paullis efterfølger som redaktør, forskningsbibliotekar Harald Ilsøe, varetog hvervet 1975-83 og opretholdt en emnemæssig profil, der ikke lå langt fra forgængere. Ingen af dem optrådte på tidsskriftets kolofon som redaktør, så den uindviede måtte hente sin viden om redaktørforholdet på anden vis. Paulli ønskede udtrykkeligt ikke, at det af *Fund og Forskning* skulle fremgå, at han var redaktør, men manuskripterne fandt alligevel frem til ham og senere til Ilsøe. Heldigvis. Denne diskretion hindrede ikke

forbindelsen til offentligheden. Først i bind 22 (1975-76) kom det på tryk i årbogen, at Paulli havde været den mangeårige redaktør. Da kunne han ikke gøre indsigelse imod det længere. Det stod at læse i Palle Birkelunds nekrolog over ham. Det var den første nekrolog, som årbogen bragte, og er stadig en af de meget få. Det var en understregning af Paullis betydning for Det Kongelige Bibliotek, dansk humanistisk forskning – og for *Fund og Forskning*.¹ Her stod også at læse, at Paulli efter at have taget sin afsked fra Det Kongelige Bibliotek i 1955 havde kunnet koncentrere sig om redaktionsarbejdet, og at det både tidsmæssigt og på anden måde var en stor del af hans 20-årige otium. Ingen senere redaktører har haft de samme vilkår for at varetage opgaven, uden at det skal tjene til nogens undskyldning.

Paulli var skaberen af *Fund og Forsknings* udseende i stort og småt. Fra første årgang var der en titelvignet med tilknytning til en af de bragte afhandlinger og på smudsomslaget en illustration hentet fra en af artiklerne. Dertil et titelblad, en sideopsætning og et papirvalg, der kun ændrede sig i detaljer. Det fortæller noget om hans indflydelse, at først i den årgang, der bragte hans nekrolog, blev det hidtil blanke papiromslag afløst af Frederik 3.s kronede monogram tegnet af Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra kongens bibliotek. Men naturligvis var *Fund og Forsknings* udseende ikke en gang for alle fastlagt i 1954. I 1954 var noterne til hver artikel bragt nederst på siden. Det blev opgivet allerede 1956 til fordel for en massiv blok af noter efter hver artikel. Først i 1994 og adskillige redaktører senere kom noterne tilbage nederst på siden, hvor de er forblevet, selv om der endnu i den foreliggende årgang ikke er taget tilstrækkeligt hensyn til computerens opfindelse. Hver note indeholder stadig parentetiske oplysninger til førstgivne bibliografiske oplysninger, som delvis eller helt ophæver værdien af det automatiske notesystem. Det vil den kommende årgang ændre ved.

I 1968 skrev Paulli en "Fund og Forskning Huskat m.m.," eller en "huskebog" på 48 sider, som han også kaldte det, til brug for sin efterfølger med talrige anvisninger på, hvorledes *Fund og Forskning* skulle se ud og hele det redaktionelle arbejde og samarbejdet med trykkeriet skulle eller burde foregå.² Paulli gjorde det i et følgebrev til Harald Ilsøe klart, at han selv ofte havde glemt at slå op huskebogen og derfor havde forsynet sig mod retningslinierne. Adskillige eksempler herpå bragte han i huskatten. Bedømt af en senere redaktør er forsynelserne i småtingsafdelingen, og Palle Birkelunds bedømmelse i nekrolo-

¹ Foruden nekrologen bragte årgangen en omfattende bibliografi over Paullis arbejder udarbejdet af kollegaen Mogens Haugsted (s. 9-38).

² Harald Ilsøe varetog i Paullis sygdomsperioder det løbende redaktionsarbejde.

gen over Paulli stadig fuldt dækkende: man skal lede længe, før man finder et sidestykke til den kyndighed og omhu, hvormed redaktionshvervet blev varetaget.

Huskatten blev skrevet i hånden i et eksemplar af en kalender fra J. Jørgensen & Co's Bogtrykkeri, hvilket ingenlunde var udtryk for, at dette trykkeri var det foretrukne. Fra første årgang forestod Bianco Luno trykningen og gjorde det med en undtagelse (1990) frem til trykkeriets lukning i 1995. I de første mange år skulle den oplysning hentes på papiromslaget i seks punkt eller på årgangens sidste side i henhold til klassisk praksis, i de senere år fremgår det af titelbladets bagside, hvad vi nu vil tillade os at kalde kolofonen.³ Naturligvis har den tryktekniske udvikling og overgangen fra skrivemaskine til computer på mange områder gjort huskatten helt forældet. På andre har årbogens senere og kommende redaktører stadig nyttig vejledning her, og hvad enten man vil være enig eller ej, er der meget, som der i hvert fald skal tages stilling til for hver eneste årgang. Det sker ikke bare af sig selv. Et par enkelte eksempler skal gives: "Afhandlingernes titler skal helst ikke være for lange, men gerne prægnante, med den nærmere indholdsangivelse i undertitlen." Læseren kan selv kontrollere, om det har kunne overholdes i den foreliggende årgang trods alle redaktørens gode intentioner. "Aftryk i selvstændige stykker af breve, digte etc. sættes ikke med mindre skriftgrad end udgiverens text." Det er det gået lettere med i 2004, selv om en for længst indført manuskriptvejledning er svær at få bidragydere til at følge. Måske har enhver redaktør mest brug for at holde sig Huskattens allerførste overskrift for øje: "I god tid." Selv om det ikke længere er forudbestilling af det nødvendige og rigtige papir, der er problemet, så er tidsfaktoren stadig lige tvingende, når der skal komme en årbog ud. Samspelet mellem forfatter og redaktion er helt afgørende for hver årgangs tilblivelse, og redaktørerne siden Paulli har efter bedste evne søgt at leve op til hans standart: "Paulli ikke alene redigerede det indkomne stof, han kom ofte med ideer til nye artikler, fik forfatterne i og uden for huset sat i gang med det ene og det andet emne, gav dem al mulig vejledning og stillede redebont sin store viden til rådighed."

Efter Ilsøes 8-årige eneredaktørtid udvidedes redaktionen. I årene 1984-93 bestod den af tre redaktører, 1994-2003 af to. En bredere kreds af Det Kongelige Biblioteks forskningsbibliotekarer og en bibliotekar deltes om det omfattende redaktørarbejde, litteraturhistorikerne Carl Erik Bay (1984-88) og Jesper Düring Jørgensen (1984-91), bibliotekar René Herring (1984-88), historikerne Thyge Svend-

³ Paulli medgav i Huskatten om titelbladets bagside, at "Her kan anbringes redaktøringivelse, hvis en saadan ønskes indført." (s. 11).

strup (1991) og John T. Lauridsen (1991-), den klassiske filolog og lærdomshistoriker Erik Petersen (1992-93) og orientalist Stig T. Rasmussen (1994-2003), ligesom den flittigste bidragsyder til årbogen indtil nu Harald Ilsøe vendte tilbage for to årgange (1992-93).

Fra 1990'ernes begyndelse udviklede redaktørerne i dialog med den "nye" institutionschef Erland Kolding Nielsen årbogens idé og anlæg, dog stadig inden for hovedsigtet. I årgang 31 (1992), der i øvrigt var et festskrift til årbogens grundlægger Palle Birkelund på dennes 80-årsdag, kom den første forsknings- og/eller litteraturoversigt, og redaktionen gav en indledende præsentation af årgangen i tilgift til de engelske resumeer, der havde været fast bestanddel siden dens start, der dog skrinlagdes igen fra og med årgang 38. Fra årgang 36 (1997) kom de første udførlige anmeldelser af forskningslitteratur eller udgivelser med særlig relevans for bibliotekets samlinger, herunder dets egne publikationer, fra årgang 38 (1999) også disputatsoppositioner. Forfatterpræsentationer, der efterhånden er taget til i omfang, påbegyndtes med årgang 31 (1992). Bibliografier og andre fortegnelser har med mellemrum haft deres plads, enten som en del af en afhandling eller som selvstændige bidrag, kulminerende med det store tillæg til besættelsestidsbibliografien i årgang 42 (2003), et bevidst forsøg fra institutionschefens side på at øge årbogens referenceværdi.

Årbogen har altid inden for sit sigte stået åben for såvel bibliotekets egne som udefra kommende bidragsydere. Balancen har varieret fra årgang til årgang, men i løbet af 1990'erne har bibliotekets egne medarbejdere tegnet sig for en stigende andel af bidragene, hvilket formentlig dels afspejler den forskningsorganisatoriske udvikling, der er sket, dels en reel øget interesse for årbogen som kulturvidenskabeligt tidsskrift af høj kvalitet.

I Palle Birkelunds tid som rigsbibliotekar blev alle manuskripter godkendt af ham, ligesom han skulle se korrekturen. Siden har redaktionen arbejdet uafhængigt af, men under ansvar over for bibliotekets ledelse. De skiftende redaktioner har gennem alle årene udført et stort, kvalificeret arbejde efter det princip, der i udlandet kaldes "peer review," som nu også har holdt sit formelle indtog i dansk forskning.

Om den faglige vægtning, forskydninger og udviklinger kunne der siges meget. Den er naturligvis både en funktion af, hvad bidragsyderne rent faktisk kommer med, men også af redaktørernes interesser og skjulte prioriteringer. Endelig må institutionens udvikling og prioriteringer ikke undervurderes. I perioder har de bog- og samlingshistoriske aspekter domineret, i den seneste menneskealder er også bredere bidrag baseret på samlingerne fundet vej. Fag- og litteraturhistorie i deres forskellige aspekter har altid spillet en betydelig rolle, men

den mest karakteristiske udvikling i de senere år er nok musikvidenskabens voksende andel, ligesom nye områder som fotohistorie er kommet til. Samtidshistoriske bidrag, d.v.s. med emner fra det 20. århundrede, har gennem de seneste 15 år udgjort en stor og stigende andel af bidragene.

Hver årgang har fra første færd være forsynet med et personregister, der dækker omhandlede personer i tekst og noter. I anledning af 50 året er der lavet et kumuleret forfatter- og sagregister over indholdet af alle de hidtil udkomne årgange. Et forfatterregister lavedes første gang i bind 13, 1966 og blev fulgt op i bind 20 og 31, i sidstnævnte suppleret med et emne- og stikordsregister.⁴ Det bliver rimeligvis sidste gang, registret udsendes i trykt form. I stedet vil det fremover løbende blive ajourført på *Fund og Forsknings* hjemmeside, en af to nyskabelser i jubilæumsåret. Hjemmesiden, der ligger på Det Kongelige Biblioteks web, indeholder praktiske oplysninger om årbogen, pris og hjælp til bestilling af abonnement og tidligere årgange, samt hvor og til hvem man skal henvende sig, hvis man ønsker en artikel optaget. Og altså også det samlede register.

Den anden nyskabelser findes også på denne hjemmeside. Det er en elektronisk udgave af *Fund og Forskning*, hvor for det første artikler, der af den ene eller den anden grund ikke finder optagelse i trykudgaven, publiceres, og hvor for det andet supplerende materiale til de trykte artikler vil kunne bringes. Det supplerende materiale vil f. eks. bestå i et større antal illustrationer, end der er økonomi i at trykke eller fuldtekst gengivelse af kilder, der påberåbes i de trykte artikler. Endelig forventes alle tidligere årgange af *Fund og Forskning* i løbet af kort tid at foreligge, så de kan læses elektronisk via årbogens hjemmeside.

Redaktionen består i 2004 som i 1954 igen af én person. Til gengæld er der nu et permanent redaktionsråd, som den til enhver tid siddende redaktør fremover vil få råd, vejledning og ideer til nye artikler og tiltag fra.

På disse måder tager *Fund og Forskning* hul på de næste 50 år.

⁴ Allerede bind 4 bragte en oversigt over indholdet af de tre første årgange.

Redaktionen af Fund og Forskning 1954-2004

R. Paulli bind 1-21, 1954-74 (178, 155, 174, 148, 239, 194, 183, 200, 176, 189, 170, 190, 165, 167, 162, 162, 165, 166, 179, 179 s.)

Harald Ilsøe bind 22-26, 1975-83 1 (262, 179, 234, 168, 164 s.)

Carl Erik Bay, Jesper Düring Jørgensen, René Herring bind 27-28, 1984-88 (271, 175 s.)

Tove Hansen bind 29 [ikke 30], 1990 (335 s.)

John T. Lauridsen, Jesper Düring Jørgensen, Thyge Svendstrup bind 30, 1991 (148 s.)

Harald Ilsøe, John T. Lauridsen, Erik Petersen bind 31-32, 1992-93 (243, 247 s.)

John T. Lauridsen, Stig T. Rasmussen bind 33-42 (bind 39 under medvirken af Søren Gosvig Olesen), 1994-2003 (234, 319, 300, 420, 360, 371, 276, 344, 378, 458+165 s.)

John T. Lauridsen bind 43-, 2004- (496+49 s.)

DOMINUS PASTOR MEUS
OM DET KONGELIGE BIBLIOTEKS ÆLDSTE
BIBELHÅNSKRIFT OG DETS HISTORIE

AF

ERIK PETERSEN

Med reformationen brød danskerne en række livliner i deres historie. Gamle dogmer blev erstattet af nye, etablerede institutioner blev opløst og nye opbygget, og det fælles sprog latin måtte i mange sammenhænge vige for det lokale sprog dansk. Dette gjaldt bl.a. i Biblen, hvor den mere end tusind år gamle oversættelse til latin blev erstattet af en ny til dansk. I årtierne forud for reformationen havde trykte bøger fortrængt de håndskrevne, så det var både en teknologisk udvikling og den åndelige revolution, der overflødiggjorde de middelalderlige bibelhåndskrifter. Taget ud af aktiv tjeneste som ikke længere relevante samlede pergamenterne støv, og mange gik til grunde.

Andre overlevede, for håndskrifternes historiske betydning og æstetiske kvaliteter lod sig ikke ignorere. Selv ikke mens reformationen endnu var ung: den protestantiske teolog Niels Hemmingsen ejede et stateligt evangeliehåndskrift, fremstillet i England omkring år 1000, et hovedværk i periodens bogkunst. Hemmingsen skænkede det til en ven som udtryk for sin hengivenhed, og tilkendegav derved tillige den værdi, han tillagde håndskriftet. Hemmingsens håndskrift indgik senere i Det Kongelige Bibliotek, der siden sin grundlæggelse med stor årvågenhed har opbygget en uvurderlig og stadigt voksende samling af latinske bibelhåndskrifter fra middelalderen.¹ Den er senest blevet forøget med en helbibel, der er fremstillet i Frankrig i 1200-tallet, men som ejedes og brugtes af dominikanere i Danmark siden begyndelsen af 1300-tallet. Håndskriftet er udstyret med fint

¹Hemmingsens håndskrift har signaturen GKS 10 2°; på det efterreformatorske bind er der medaljoner med portrætter af Luther og Melanchthon. Om dette og andre bibelhåndskrifter i Det Kongelige Bibliotek se Erik Petersen: *Illuminatio. Texts and Illustrations of the Bible in Medieval Manuscripts in the Royal Library, Copenhagen, Transactions of the International Association of Bibliophiles. XVth Congress 1987, 1992, s. 68-105.*

illuminerede initialer ved hver eneste af de bibelske skrifers begyndelse.² Efter samme system er bibliotekets største bibel udsmykket, blot efter en i alle henseende større skala: den er i tre store bind, overdådigt illumineret, og berømt bl.a. på grund af en serie billeder, der viser, hvordan den middelalderlige bog blev fremstillet.³

Helt uden billeder, men bestemt ikke uden æstetiske kvaliteter er Det Kongelige Biblioteks ældste bibelhåndskrift. Det er tillige, af grunde som jeg skal gøre rede for i det følgende, et af de mest interessante.

Håndskriftet er det første i rækken af folianter i Ny Kongelig Samling.⁴ I sin katalog over bibliotekets latinske håndskrifter fra middelalderen daterer Ellen Jørgensen forsigtigt håndskriftet til omkring år 900,⁵ men det er hundrede år ældre. Ganske vist rummer håndskriftet ingen eksplicit datering, men en række palæografiske, kodikologiske og historiske indicier og omstændigheder knytter det til Karl den Stores tid.

NKS 1 2° er et fragment, men sammenhængende og af betydeligt omfang. Det indeholder Salmernes Bog, Ordsprogenes Bog, Prædikerens Bog, Højsangen og begyndelsen af Daniels Bog i latinsk oversættelse, samt forord til flere af disse tekster. Det håndskrift, det engang har været en del af, har indeholdt hele Bibelen i latinsk oversættelse. Af dette håndskrift er kun brudstykket i København bevaret.

Fragmentet har tilhørt D. G. Moldenhawer (1753-1823) og blev overdraget til Det Kongelige Bibliotek i 1824 som del af en testamentarisk donation, som Moldenhawer selv havde bestemt og indledt i 1820. Moldenhawer er blevet berømmet som en af de betydeligste ledere, Det Kongelige Bibliotek har haft, men en disputats af Ada Adler⁶ har tillige gjort ham berygtet for uretmæssigt at have tilegnet sig håndskrifter i adskillige udenlandske biblioteker.

² Om håndskriftet, der blev erhvervet i 2001 og har signaturen Acc. 2001/100, se Erik Petersen: Broder Knud fra Haderslev og en Bibel fra Frankrig, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15:4, 2002, s. 45-53, og samme: Orate pro nobis. Om Helgener og håndskrifter i middelalderens Danmark, *Fund og Forskning* 42, 2003, s. 23-50.

³ Om håndskriftet GKS 4 2°, der er fremstillet i 1255 for domkirken i Hamburg og blev erhvervet af Det Kongelige Bibliotek i 1784, se Erik Petersen: Bertoldus' Bibel. Bøger, billeder og bogstaver i et håndskrift fra 1255, *Fund og Forskning* 32, 1993, s. 7-38 (summary s. 235f.), og samme: The Bible as subject and object of illustration: the making of a medieval manuscript, Hamburg 1255, i Richard Gameson (ed.): *The Early Medieval Bible. Its production, decoration and use*, Cambridge 1994, s. 205-222.

⁴ Herefter forkortet NKS.

⁵ *Catalogus codicum Latinorum mediæ ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis*, 1926, s. 7 ("sæc. IX-X").

⁶ D. G. Moldenhawer og hans Håndskriftsamling, 1917.

Om håndskriftets historie før Moldenhawer er der fremsat tilsyneladende modstridende synspunkter. Den tyske forsker Bernhard Bischoff, en af det 20. århundredes kyndigste specialister i det 9. århundredes skrift og bogkultur, angiver i en posthumt udkommet katalog håndskriftets proveniens som "Carcassonne, Kathedrale."⁷ Han anfører ingen kilde og begrundet ikke sin påstand. Ada Adler, hvis arbejde med Moldenhawers håndskrifter var koncentreret om hvor og hvordan han erhvervede dem, hævder derimod om håndskriftet at det "bærer ikke det mindste Spor af sin Herkomst."⁸ De har begge ret. Håndskriftet fremviser intet i sit ydre, der knytter det til en bestemt lokalitet. Til gengæld har det afsat sig spor i andre kilder, og et af dem leder entydigt til domkirken i Carcassonne.

Men historien knytter håndskriftet til flere steder. Til Bethlehem, hvor Hieronymus i årene omkring 400 oversatte den tekst, håndskriftet indeholder. Til Orleans og Fleury, hvor digteren og teologen Theodulf, der omkring år 800 lod håndskriftet fremstille, var biskop og abbed. Til Paris, hvor bibelstærke benediktinere studerede det og delagtiggjorde den lærde verden i dets indhold og betydning i slutningen af 1600-tallet. Og endelig, tæt på tusind år efter at det blev fremstillet, til København, håndskriftets seneste hjemsted.

Håndskriftet

Håndskriftet består af 40 blade, samlet i fire læg hvert af fem dobbeltblade, dvs. fire kvinioner. Bladene måler ca. 32,5 × 26 cm, den beskrevne flade ca. 24 × 18. Teksten er skrevet i 2 kolonner, med 60 til 65 linier i hver.⁹ Det er indbundet i et nyere bind med monogram for Frederik VI (konge 1808-1839) påtrykt ryggen. Et påklæbet titelfelt angiver indholdet som *Hieronymi Vers. V. T. fragmentum in membr.*, dvs. "Fragment af Hieronymus' oversættelse af Det Gamle Testamente på pergament." Der er ingen synlige rester af tidligere bind.

Første blads rectoside rummer sidste del af et indledende forord til Salmernes Bog. Selve bogen samt de efterfølgende bøger, Ordsprogene, Prædikeren og Højsangen er bevaret i deres helhed. I spalten, hvor Højsangen slutter, fortsættes med forord til Daniels Bog, der

⁷ *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen). Teil I: Aachen - Lambach*, ed. Birgit Ebersperger, Wiesbaden 1998, s. 412, nr. 1989.

⁸ Adler 1917 (note 6) s. 211.

⁹ Mål på bladstørrelse og tekstflade samt antallet af linjer i hver spalte varierer en smule. – Håndskriftet er publiceret som digital faksimile på Det Kongelige Biblioteks website (www.kb.dk).

slutter ufuldendt med ordene *in eo dixerunt* på fragmentets sidste side. – I det følgende bringes en oversigt over håndskriftets indhold med anførelse af de enkelte tekstdeles begyndelse og slutning:

Ira-1rb Praefatio de libro Psalmorum

“/// sint dauid psalmi sed et aliorum prophetarum ... omnium inimicorum suorum et de manu saul.”¹⁰

1rb-25rb: Psalterium

“Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum ... omne quod spirat laudet dominum.

Explicit psalterium. Sunt in psalterio uersus II · D XXVII”

25rb-25va: Praefatio in Proverbia

“Incipit praefatio in prouerbia salomonis. Tribus nominibus uocatum fuisse ... quae omnia referuntur ad christum”

25va: Alia praefatio in Proverbia

“Item alia. Tres libros salomonis idest prouerbia ... semper peregrini memento”

25va-25vb: Alia praefatio in Proverbia

“Item alia. Chromatio et heliodoro episcopis hieronimus. Iungat epistola quos iungit sacerdotium ... commendata testê suum saporem seruauerint. Explicit prologus”

25vb-26ra: Capitula libri Proverbiorum

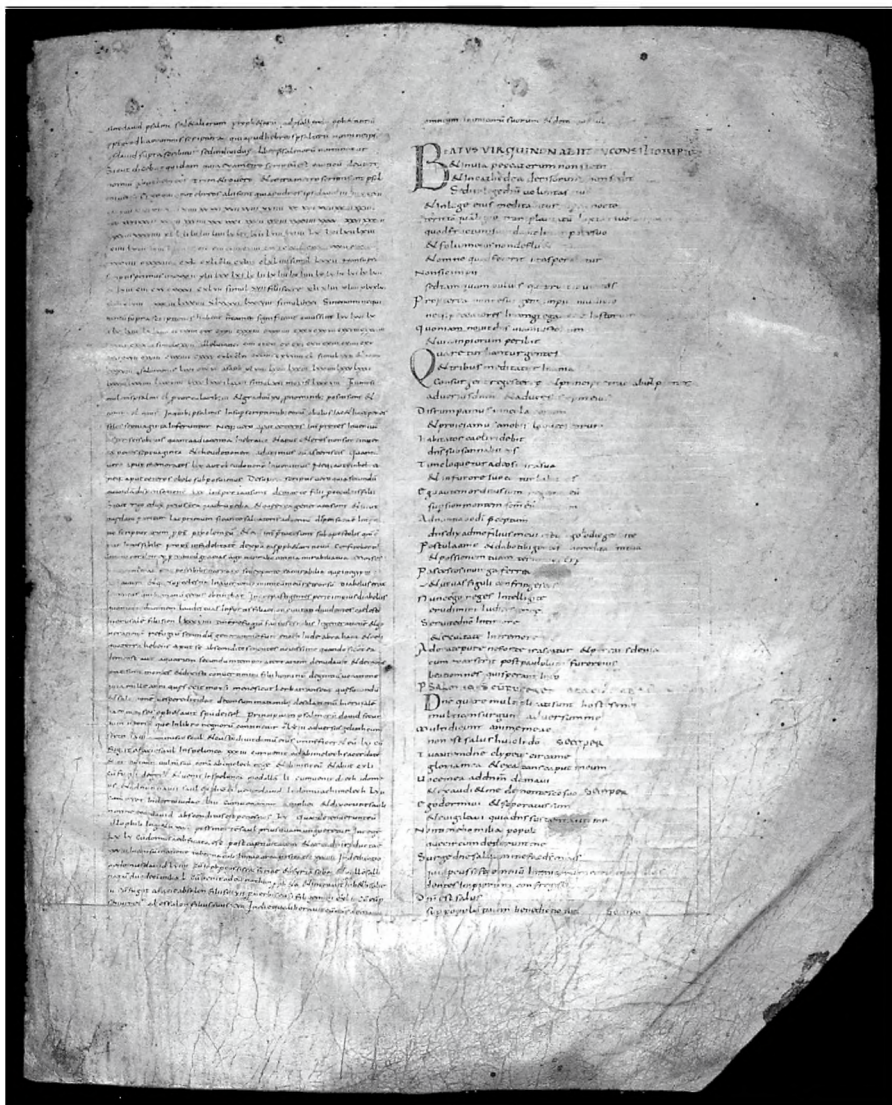
“Incipiunt capitula eiusdem libri. I Ad sciendam sapientiam...XXX De uisionibus Salomonis uel muliere forti. Expliciunt capitula proverbialia [!] Salomonis”

26ra-34ra: Liber proverbiorum

“Parabola¹¹ salomonis filii dauid regis israel. Ad sciendam sapientiam ... in portis opera eius. Explicit prouerbia salomonis”

¹⁰ Forordets begyndelse (“In Hebraeo libro psalmorum ... non sic suscipiat quis quia omnes”) har stået på sidste blad af det forudgående læg; omkring en fjerdedel er gået tabt. Det tilskrives i nogle kilder bibeloversætterten Hieronymus, men fejlagtigt. Det forekommer ikke i gængse Vulgata-håndskrifter. Det findes udgivet bl.a. i Migne: *Patrologia Latina*, 26, Paris 1845, col. 1299-1304.

¹¹ Et *e* er senere føjet til det sidste *a*, som rettelse af Parabola til den korrekte form Parabolae.

NKS 1 2°, f. 1 recto, med slutningen af forordet og begyndelsen af Salmernes Bog. Forordet er skrevet i fuld kolonnebredde, mens Salmerne er kopieret på en måde, der afspejler sætningernes led og længde. Inden afskrivningen blev påbegyndt er skrivelinier og layout-streger blevet præget i pergamentet. Fragmentets første og sidste side er mere medtaget af slitage end håndskriftet i øvrigt.

34ra: Tituli in libro Ecclesiastes

“Incipiunt tituli in Libro ecclesiasten. I De uiro qui inventus ... creatorem suum. Expliciunt tituli.”

34ra-36vb: Liber Ecclesiastes

“Incipiunt Verba ecclesiastes fili dauid regis hierusalem. Uanitas uanuitatum [!] dixit ecclesiastes ... siue bonum siue malum sit. Explicit Liber ecclesiastes”

36vb-38rb: Canticum canticorum

“Incipit liber qui hebraice sir aserim praenotatur Latine Canticum canticorum Salomonis. Osculetur me osculo oris sui ... super montes aromatum. Explicit canticum canticorum”

38rb-38va: Praefatio in Danihel propheta

“Incipit praefatio in danihele propheta hieronimi presbyteri. Danihelem prophetam iuxta septuaginta interpretes ... aut amore labuntur aut odio”

38va: Alia praefatio in Danihel propheta

“Item Alia praefatio. Danihel interpretatur iudicium dei ... manifestissima praedicatione adnotat. Explicit praefatio in danihele.”

38vb-40v : Daniel propheta

“Incipit textus. Visio danihelis prima. Anno tertio regni ioachim ... et suspicio non inueniretur in eo dixerunt ///”

Hovedteksten er skrevet i brunt blæk, rubrikker i rødt. Større initialer er, simpelt men elegant, skrevet med dobbeltstreger i blæk og udfyldning i rødt. Der anvendes sidetitler, som hovedteksten skrevet i brunt blæk. De optræder dog uegalt i Salmernes Bog. Der er ingen sidetitler på f. 1r-16r. På f. 16v-17r er der (i stor skrift) skrevet: LIBER | PSALTERIUM. Siderne 17v-21v er uden titler. På f. 20v- 21r er der intet skrevet på opslagets venstreside og PSALTERIUM på højresiden. Først herefter følges et ensartet system i alle opslag: f. 21v-25r: LIBER | PSALMORUM; f. 25v-33r: LIBER | PROVERBIORUM; f. 33v-36r: LIBER | ECCLESIASTES; f. 36v-38r: CANTICA | CANTICORUM; f. 38v-40r: LIBER | DANIHELIS, som på f.40v efterfølges af LIBER.

Der anvendes flere former for skrift. Rubrikker er skrevet i majuskler, der har bevaret unciale træk, mens hovedteksten er skrevet i en smuk og ensartet karolingisk minuskelskrift. På fragmentets første side ses en lille forskel i bogstavernes højde i de to spalter, der begge

er på 60 linier. Teksten i højre spalte er skrevet i en lidt større skrift end teksten i venstre spalte. Det afspejler teksternes forskellige status: højrespalten rummer selve bibelteksten, venstrespalten det ikke i egentlig forstand bibelske forord. I selve skriften udtrykkes med andre ord bibeltekstens forrang. Man bemærker tillige en forskel i linierne forløb i de to spalter. Forordet til venstre er nedskrevet som prosa i hele spaltens bredde, mens bibelteksten er skrevet med stor variation fra linje til linje. For at tydeliggøre sætningernes forløb, rytme og betydning, er Salmerne kopieret *per cola et commata*, "efter koloner og kommaer." Det samme er Ordsprogene, Prædikeren og Højsangen, mens Danielsbogen fremstår som prosa.

I salme 13 på f. 2va er seks linier i spalten ubeskrevne. Det svarer til et tekststykke, der er medtaget i andre Vulgatahåndskrifter.¹² At man har ladet pladsen stå åben kan tolkes som et udtryk for, at man ikke har taget endelig stilling til spørgsmålet om indlemmelse eller udeldelse. Om korrekturlæsning vidner rettelser og indføjelser af ord og hele sætninger.

Håndskriftet rummer flere spor af senere benyttelse. Tre steder er det i margenen angivet, at et bestemt tekststykke anvendes på en bestemt dag i kirkeåret. Således på f. 28v, ud for Prov. 10.28 ("Expectatio iustorum laetitia"), hvor der med anvendelse af forkortelsestegn er skrevet "In ntl scorum," dvs. *In natali sanctorum*, "På de helliges / helgenernes fødselsdag." På f. 39r finder man ud for Dan. 3.1 ("Nabuchodonosor rex fecit statuam auream") den forkortede formel "In sab so," dvs. *In sabbato sancto*, "På den hellige lørdag." Endelig finder man på f. 39v, ud for Dan. 3.49 ("Angelus autem domini descendit cum azaria"), forkortelsen "Sab in XIJ lect," dvs. *Sabbato in XIJ lectiones*, "på lørdagen i tiden med 12 læsninger." Den trænedede palæograf Bernhard Bischoff, der tilsyneladende kun bemærkede den marginale note på f. 28v, daterede denne til "ca. s. X."¹³ De to øvrige noter synes at være samtidige med denne. Ingen af noterne er så specifikke, at de kan bruges til at bestemme, hvor de skrevet og til hvilken brug. Der er ikke tegn på, at håndskriftet har været anvendt til liturgiske formål. Markeringerne har derfor måske angivet, hvilke tekststykker man har ønsket kopieret over i en liturgisk bog. Et sådant arbejde var typisk noget, der udførtes centralt, f.eks. ved et stifts hovedkirke. De tekstlige angivelser i margenen kan derfor ses som et

¹² Jf. *Sancti Hieronymi Psalterium iuxta Hebraeos*, éd. critique par Dom Henri de Sainte-Marie, Rome 1954, s. 21, & R. Weber (ed.): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2. ed., I, Stuttgart 1975, s. 782.

¹³ Bischoff 1998 (note 7) s. 412, nr. 1989.

indicium for, at håndskriftet kort tid efter dets fremstilling er blevet anvendt ved en domkirke.

Der findes endvidere tilskrifter af en anden karakter og senere dato i håndskriftet. Der er fortrinsvis tale om noter til enkeltord og sætninger af forklarende art. Der er tilføjet kapitelnumre til de bibelske tekster, bortset fra Salmerne. Der er tillige eksempler på suppleringer af oversprungne elementer i teksten, f.eks. på f. 27r hvor en manglende sætning i Prov. 6.11 (“si vero impiger fueris ... egestas longe fugiet te”) er tilføjet i nyere hånd. Overspringelsen er opdaget allerede på håndskriftets egen tid, og den manglende sætning indføjet under kolonnen. Den er næsten udvisket og har muligvis været det allerede i senmiddelalderen.

Kapitelinddeling og noter viser, at håndskriftet fortsat har været brugt aktivt i den senere del af middelalderen, efter skriften at dømme i de 14. århundrede.¹⁴ Noternes pædagogisk forklarende karakter indicerer, at håndskriftet i denne periode har været benyttet til en eller anden form for undervisning. Et lidt ublidt indgreb i teksten kan måske bekræfte denne antagelse. På f. 29r er en linie med Ordsprogene 13.24 bortskrabet. Den fjernede linie lyder: *Qui parcit virgae odit filium suum*, på dansk: “den der sparer på stokken, hader sin søn.” Hvis en discipel med altfor mange mærker af en faderlig magisters tugt og stokkens slag har fjernet en uhensigtsmæssig sætning i Bibelen, er det forståeligt. Den bortskrabede tekst er ikke blevet indføjet igen.

Teksten

Indholdsmæssigt er det mest iøjnefaldende ved NKS I 2° den rækkefølge, hvori de bibelske bøger er kopieret. Rækkefølgen af Salmerne, Ordsprogene, Prædikeren og Højsangen er som man forventer den både i en latinsk og i en dansk bibeloversættelse; derimod er det overraskende, at Danielsbogen i håndskriftet følger efter Højsangen. Skiftet er markeret med en rubrik i højre spalte på f. 38r, hvor Højsangen ender og et forord til Daniel begynder. Den bemærkelsesværdige rækkefølge skyldes altså ikke forbytning af blade, men er bevidst og planlagt. I Vulgata efterfølges Canticum Canticorum (Højsangen) af Liber Sapientiae Salomonis, “Salomons Visdoms bog,” der ligesom den næst følgende, Siraks bog, ikke er optaget i den autoriserede danske

¹⁴ Ellen Jørgensen nævner hverken de ældre eller de yngre tilskrifter i sin *Catalogus*. Ada Adler citerer hende for at datere de yngre til det 14. århundrede (Adler 1917 (note 6) s. 211).

oversættelse; derefter følger profeterne. I den danske Bibel følger profeterne umiddelbart efter Højsangen, i samme rækkefølge som i Vulgata: Esajas, Jeremias, Klagesangene og Ezekiel. Først derefter følger Daniel, og efter ham de tolv mindre profeter. Fragmentet ender som nævnt midt i Danielbogen, men vi ved fra andre kilder, som jeg skal vende tilbage til, at skriftet i det engang hele bibelhåndskrift er blevet efterfulgt af Krønikebøgerne. Forud for Salmerne fandtes Jobsbogen, og forud for denne Profeterne.

Også et blik på selve teksten afslører små, men signifikante forskelle i forhold til den gængse latinske bibeloversættelse. Et par eksempler kan illustrere det. Første vers af salme 26 er kendt i formen *Dominus illuminatio mea et salus mea* (salme 27 i den danske Bibel, "Herren er mit lys og min frelse"), men lyder i håndskriftet *Dominus lux mea et salutare meum* (f. 4v). En anden kraftfuld tekst er salme 45, der i den almindelige latinske oversættelse lyder *Deus noster refugium et virtus, adjutor in tribulationibus* (salme 46 i den danske Bibel, "Gud er vor tilflugt og styrke, altid at finde som hjælp i trængsler"), mens NKS 1 2° har ordlyden *Deus nostra spes et fortitudo, auxilium in tribulationibus* (f. 8r). Forskellene kan forekomme små, men er betydelige. I følgende, sidste eksempel har jeg kursiveret de steder hvor håndskriftets læsemåder afviger fra Vulgata. Teksten er de første linier af salme 22, der lyder således i Vulgata:

Dominus regit¹⁵ me nihil mihi deerit
in loco pascuae me conlocavit,

og i bibelfragmentet:

Dominus *pastor meus* nihil mihi deerit
in *pascuis herbarum* *adcubitavit* me.

I første linje modsvares Vulgatas *Dominus regit me* ("Herren leder mig") af håndskriftets metaforisk stærkere *Dominus pastor meus* ("Herren (er) min hyrde"). I anden linje modsvares *me conlocavit* ("anbragte mig") af det mere favnende *adcubitavit* ("lagde mig til at hvile"), og *in loco pascuae* ("på en eng") af det visuelt stærkere *in pascuis herbarum* ("på enge af græs"). Det drejer sig om forskelle både i tone og i billedkraft.¹⁶ – Hvordan er forskellene opstået? Svaret på det skal søges i Hieronymus' arbejde med Bibelen i årtierne omkring år 400 efter Kristus.

¹⁵ I nogle Vulgata-håndskrifter læses futurum *regel*, "vil lede."

¹⁶ Salmen tælles som nr. 23 i den danske bibel. – Effekten af forskellige oversættelser kan illustreres med samme salme på dansk, hvor sidste led i den klassiske linje "Herren er min Hyrde, mig skal intet fattes" i den senest autoriserede bibeloversættelse er erstattet med: "jeg lider ingen nød."

Vinea mea arammos est
 millecui pacifici
 & ducuntur hic quicustodiant fructus actus

— Quis habitas in hortis amici auscultans
 ficome audire uocentiam

— Fugit dilectissimi & ad similes captat
 binuloque coruorum super montes armatum

EXPLICIT CANTICUM ANTIQUARIUM

INCIPIT PRÆFATIO IUDÆI DANIELIS PROPHETÆ

Danielis prophetam iuxta septuaginta interpretos
 in saluatoris ecclesie non loquitur ueritas theodotio
 in odratione & hanc accidit nescio. Si uero ergo quia
 sermo chaldaicus est & quibusdam proprietatibus nos
 troloquio discrepat, noluerunt septuaginta interpretos
 easdem lineas intrans latione seruare, suo sub nom-
 inorum abalonesia quoniam satis chaldaicam linguam
 scienter edere liber est, si ualid quid causæ extiterit
 ignorant hoc unum adfirmare possum, quod multum
 ueritate discordet & recto iudicio repudiatum sit. Sci-
 endum quippe est, danielem maximo & ezechiam, hebraeis

NKS 1 2°, f. 38 recto, højre spalte, med slutningen af Højsangen efterfulgt af et forord til Daniels Bog. Rubrikken meddeler at førstnævnte slutter og sidstnævnte begynder. Forskellen på de to tekster ses tydeligt: som de øvrige poetiske skrifter er Højsangen skrevet *per cola et commata*, mens forordet til Daniel er kopieret som prosa i fuld spaltebredde.

Den latinske Bibel

Eusebius Hieronymus hører til de største blandt kirkens fædre. Han spillede en betydelig rolle i sin samtid, bl.a. som nært knyttet til pave Damasus, og efterlod sig ved sin død i Bethlehem i 419 eller 420 et omfattende teologisk forfatterskab. Størst betydning fik han dog i kraft af sit arbejde med at revidere og nyoversætte den latinske Bibel. Bibelen blev i de første kristne århundreder læst på græsk, det sprog, Det Ny Testamente var skrevet på og Det Gamle Testamente oversat til i Septuaginta. På Hieronymus' tid forelå tillige dele af Bibelen i latinske oversættelser af forskellig karakter og kvalitet. Jeg skal ikke her forsøge at udrede de komplicerede tråde i Bibelens tidlige historie, men blot ganske kort erindre om Hieronymus' arbejde.

Først reviderede han den allerede eksisterende latinske oversættelse af de fire evangelier. Det gjorde han på foranledning af Pave Damasus – hvilket man endnu erindres om i et evangeliehåndskrift lavet til domkirken i Lund i midten af det 12. århundrede, hvor Hieronymus ses afbildet netop som han overdrager sit færdige arbejde til paven, der havde pålagt ham “at lave et nyt værk af et gam-

melt,” *novum opus facere ex vetere*.¹⁷ Dernæst gik Hieronymus i gang med at oversætte og revidere Det Gamle Testamente. Han oversatte – formentlig, spørgsmålet er ikke afklaret – Salmernes Bog på basis af den græske oversættelse i Septuaginta. Denne oversættelse vandt tidligt indpas i romersk liturgi og kendtes siden som “Psalterium Romanum.” Næste fase i Hieronymus’ bibelarbejde udgøres af endnu en oversættelse af Salmernes Bog, denne gang på basis af den græske oversættelse i en alternativ Septuaginta-tradition, der var overleveret i Origenes’ *Hexapla*. Denne version fik vid udbredelse i Gallien, og blev derfor kaldt “Psalterium Gallicanum”; det var den, som senere indgik i Vulgata. Hvor langt Hieronymus nåede i arbejdet med Septuaginta er endnu ikke afklaret. Under alle omstændigheder var den sidste lange og krævende fase af hans bibelarbejde koncentreret omkring oversættelsen af Det Gamle Testamente efter den hebraiske grundtekst og efter den jødiske kanon. Det betød bl.a., at nogle af de bøger, der fandtes i Septuaginta, ikke blev oversat, og at bøgernes rækkefølge blev en anden end Septuagintas. Undervejs i Det gamle Testamente oversatte Hieronymus igen Salmernes Bog, men denne gang altså efter den hebraiske grundtekst; denne version blev senere kaldt “Psalterium Hebraicum.”

Ud fra en ideal betragtning måtte man forvente, at det blev denne oversættelse fra grundsproget hebraisk til brugssproget latin, der blev den almindeligt brugte i den vestlige kirke. Men sådan kom det kun delvist til at gå. Efterhånden som den latinske Bibel som helhed fik nogenlunde fast form og tradition i vesten, blev det i en form sammensat af flere elementer. Det Gamle Testamente blev overleveret i Hieronymus’ oversættelse fra hebraisk for de bøgernes vedkommende, som faldt ind under den jødiske kanon, bortset fra Salmernes Bog, hvor det såkaldt Gallikanske Psalter blev det foretrukne. De manglende bøger blev inkorporeret i andre oversættelser, dels fra græsk, dels som bearbejdelser af ældre latinske oversættelser.

Dette i forvejen vanskeligt udredelige net af tråde er ikke blevet mindre kompliceret af, at de bibelske tekster ligesom alle andre bøger blev kopieret enkeltvis af individuelle skrivere, på godt og ondt. Det åbnede for endeløse muligheder for sammenblandinger af tekstlige traditioner, ligesom det vedblivende gjorde teksterne sårbare overfor skrivers vekslede talent og opmærksomhed og de uundgåelige ændringer og fejl, de bevidst eller ubevidst afstedkom.

¹⁷ Uppsala, Universitetsbiblioteket, Ms. C 83. – Billedet er gengivet og omtalt i Erik Petersen: Den middelalderlige bogkultur i Danmark, Erik Petersen (red.): *Levende Ord & Lysende Billeder. Essays*, 1999, s. 11-14.

Theodulf af Orleans

Først sent blev den latinske Bibel til Vulgata, "den almindeligt brugte," med en fast kanon af skrifter i samme oversættelse (eller rettere, samme sæt af oversættelser) og i samme rækkefølge. Det ældste hele Vulgata-håndskrift, der endnu er bevaret, er den berømte codex Amiatinus, som er fremstillet i England kort efter år 700. Den er en hovedkilde til Vulgata, men blev ikke i sig selv normgivende for den vesterlandske kirkes bibel i middelalderen. Hundrede år senere gjorde Karl den Store en bevidst indsats for at etablere et stabilt og sikkert fundament for brugen og overleveringen af den latinske Bibel. Han så et behov for hele bibler i korrekturlæste afskrifter, og satte nogle af de intellektuelt bedst rustede personer i sit rige til at tilvejebringe dem. Berømt og velkendt er det arbejde, som under ledelse af englænderen Alcuin blev udført i Tours. Mindre kendt, men lige så betydeligt og filologisk mere interessant er det arbejde, som biskoppen Theodulf igangsatte i Orleans.¹⁸

Theodulf, som kom fra Spanien, var tæt knyttet til Karl den Store. Han ledsagede ham på hans kroningsrejse til Rom år 800, og havde på det tidspunkt allerede i nogle år været biskop i Orleans og abbed af Fleury – poster, der viste Karls agtelse. Theodulf er ophavsmand til et par teologiske skrifter, og kendes desuden som en overordentlig behændig latindigter. Muligvis er han også den egentlige forfatter til de såkaldte "Karolinske bøger," *Libri Carolini*, der angiveligt er skrevet af Karl den Store selv, men hvis indhold snarere peger mod en forfatter med en skolet teologisk baggrund. Og en bredt funderet, velskoleteolog var Theodulf. Det fremgår måske tydeligst i det ambitiøse bibelprojekt, han satte i gang allerede før århundredeskiftet og arbejdede videre med længe efter. Theodulf og hans scriptorium producerede bl.a. hele bibler i ét bind.¹⁹ Det er en del af en sådan helbibel i ét bind fra Theodulfs værksted, der er bevaret i håndskriftet NKS 1 2°.

¹⁸Vedr. fremstilling af latinske bibelhåndskrifter i tidlig middelalder henvises generelt til Richard Gameson (ed.): *The Early Medieval Bible. Its production, decoration and use*, Cambridge 1994. Om førkarolingiske bibler, se særligt Patrick McGurk: *The oldest manuscripts of the Latin Bible*, s. 1-23. Om Alcuin og biblerne fra Tours, se David Ganz: *Mass production of early medieval manuscripts: the Carolingian Bibles from Tours*, s. 53-62. Om karolingiske bibler i øvrigt, se Rosamond McKitterick: *Carolingian Bible production: the Tours anomaly*, s. 63-77.

¹⁹Om Theodulf og hans litterære virksomhed se især Elisabeth Dahlhaus-Berg: *Nova antiquitas et antiqua novitas. Typologische Exegese und isidorianisches Geschichtsbild bei Theodulf von Orléans*, Köln 1975. Om hans scriptorium se tillige Bernhard Bischoff: *Manuscripts and libraries in the age of Charlemagne*, translated and edited by Michael Gorman, Cambridge 1995, s. 31f. & passim.

I alt er der bevaret seks håndskrifter med bibler fra Theodulfs scriptorium. To af dem er bevaret i deres helhed, mens større eller mindre dele af de øvrige er gået tabt. I den følgende liste er de to intakte Theodulf-bibler anbragt først og de øvrige håndskrifter i faldende rækkefølge efter antallet af bevarede blade:²⁰

Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 9380

349 ff., 32 × 23 cm; skrevet i 2 kolonner à 62 linier.²¹

Håndskriftet har tilhørt domkirken i Orléans. Det kaldes ofte "codex Mesmianus" (eller "codex Memmianus"), efter greveslægten de Mesmes,²² som ejede håndskriftet i det meste af det 17. og 18. århundrede.

Le Puy, Trésor de la Cathédrale

I + 346 + I ff., 33 × 23,5 cm; skrevet i 2 kolonner à 62 linier.²³

Håndskriftet har tilhørt domkirken i Le Puy-en-Velay siden begyndelsen af 1500-tallet. Det kaldes "codex Aniciensis" efter byens og stiftets latinske navneform *Anicium*.

London, British Library, Add. 24142

248 ff., 32 × 24 cm; skrevet i 3 kolonner à 62 linier.²⁴

Håndskriftet har i det 17. århundrede tilhørt Skt. Hubertus-klosteret i Ardennerne (Liège stift) og benævnes "codex Hubertianus" i forskningslitteraturen. De tabte dele af håndskriftet er begyndelsen frem til 1. Mosebog 49, 6; fra Hoseas 6, 8 til og med de 12 mindre profeter, samt slutningen af Det Ny Testamente fra 1. Peters brev 4, 3.²⁵

²⁰ Udførlige beskrivelser af håndskrifterne findes hos Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 49-53.

²¹ Se Se E. A. Lowe: *Codices Latini Antiquiores*, V, Oxford 1950, s. 18, no. 576.

²² Greverne de Mesme's bibliotek har været et sandt skatkammer; det husede også det berømte Ingeborg-psalter, som siden kom til Chantilly (Musée Condé Ms. 9). Jf. Léopold Delisle: *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, I, Paris 1868, s. 397-407.

²³ Se E. A. Lowe: *Codices Latini Antiquiores*, VI, Oxford 1953, s. 20, no. 768, og Bernhard Bischoff: *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*. Teil II: Laon - Paderborn, ed. Birgit Ebersperger, Wiesbaden 2004, s. 88 nr. 2338.

²⁴ Se Bischoff 2004 (note 23) s. 101, nr. 2391.

²⁵ En omfattende beskrivelse af håndskriftets indhold ved E. Maunde Thompson med faksimile af et enkelt blad findes i *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum, part 2: Latin*, London 1884, s. 5-8 & plate 45.

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB II. 16
187 ff., 34,5 × 24 cm; skrevet i 3 kolonner à 60-61 linier.²⁶

Håndskriftet tilhørte domkirken i Konstanz i senmiddelalderen. Det kom til Weingarten i 1630 og kendes som "codex Weingartensis," nu dog som regel som "codex Stuttgartensis". Tabte dele er bl.a. hele 1., 2. og begyndelsen af 3. Mosebog, Salmernes Bog indtil 144, 21, alle fire evangelier samt håndskriftets slutning fra 1. Peters brev 4, 3.

Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 11937

179 ff., 28 × 22 cm; skrevet i 2 kolonner à 60-62 linier

Håndskriftet har, uvist fra hvornår, tilhørt bendiktinerklostret Saint-Germain-des-Prés i Paris, efter hvilket det kaldes "codex Sangermanensis." Bevaret er teksten til Det Gamle Testamente fra 1. Mosebog 18, 20 til Salmernes Bog 92, 5.

Endelig er der Københavnerfragmentet NKS 1 2°, der med sine 40 blade er det håndskrift, hvoraf der er bevaret færrest blade. Af grunde som jeg skal vende tilbage til betegnes det i litteraturen gerne som "codex Carcassonnensis." Hieronymus-udgiveren Jean Martianay, som jeg også skal vende tilbage til, kendte yderligere et håndskrift, som han efter dets hjemsted i Narbonne betegnede som "codex Narbonensis."²⁷ Intet af dette håndskrift synes at være bevaret.

Det er, trods tabene, et stort og dækkende kildemateriale. De seks håndskrifter både bekræfter og supplerer hvad der kan udtrages om dem enkeltvis. Hvad der binder de 6 håndskrifter sammen er bl.a. skriften, som ikke er i samme hånd, men som har samme karakter; det er bøgernes format, lægstruktur og layout, som varierer, men ikke mere end at det fælles præg er tydeligt. Det er desuden den tekstlige overensstemmelse, rækkefølgen af de bibelske bøger, og bøgernes inddeling i grupper, *ordines*. Theodulf følger her den jødiske tradition, som i vesten blev overført og suppleret til kristen brug af Hieronymus og den lærde Isidor af Sevilla. Ifølge Isidor inddeles hele Bibelen i 6 grupper:

Ordo Legis, der består af de fem Mosebøger.

Ordo Prophetarum, der rummer otte bøger: Iosuaabogen, Dommerne efterfulgt af Ruth, Samuels- og Kongebøgerne (begge talt som én

²⁶ En detaljeret gennemgang af håndskriftet findes i *Die Handschriften der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart*, 2: Die Handschriften der ehemaligen Königlichen Hofbibliothek, 2, 1: Codices Biblici (...), beschrieben von Helmut Boese, Stuttgart 1975, s. 18-21.

²⁷ Se nedenfor s. 33.

bog), Esaias, Ieremias, Ezechiel, og sidst de 12 mindre profeter (igen talt som én).

Ordo Hagiographorum, der består af 9 bøger: Job, Salmerne, Ordsprogene, Prædikeren, Højsangen, Daniel, Krønikebøgerne, Esra og Ester.

Ordo eorum librorum qui in canone hebraico non sunt, dvs. gruppen af bøger som ikke findes i den hebraiske kanon,²⁸ 6 bøger: Visdommens bog, Sirak, Tobit, Judit og (som nummer 5 og 6) de to Makkabæerbøger.

Ordo Evangelicus, der rummer de fire Evangelier i den endnu hævdvundne rækkefølge.

Ordo Apostolicus, den sjette og sidste gruppe, som rummer Paulus' 14 breve (medregnet Hebræerbrevet), Peters 2, Johannes' 3 breve samt Jacobs og Judas' hver ene brev; Apostlenes Gerninger og sidst Johannes' Åbenbaring.²⁹

Det er præcis i denne rækkefølge, de enkelte bøger optræder i Theodulfs bibler. Eneste afvigelse er, at Ruths bog er medtaget mellem Dommerne og Samuel i gruppen af profeter. Det bringer tilsyneladende antallet af bøger i de tre første *ordines* – Loven, Profeterne og Hagiograferne – op på 23, én mere end de 22, som såvel Hieronymus som Isidor regner dem til – svarende til de 22 bogstaver i det hebraiske alfabet. Men også kun tilsyneladende. Allerede Hieronymus fik tallene til at balancere ved at betragte Ruth som appendiks til Dommerne. Det gjorde han i forordet til Kongernes Bog, den såkaldte *Prologus galeatus* ("den behjælmede fortale"), hvori han udredte flere generelle og principielle spørgsmål omkring oversættelsen, bl.a. vedrørende de skrifter der hørte til de kanoniske og hvilke der var apokryfe.³⁰ Inddelingen i *ordines* stammer fra samme fortale, og Isidor følger ham nøje. Hieronymus' fortale er kopieret på sin rette plads i Theodulfs bibel. Men Hieronymus inddrager kun bøgerne i den jødiske kanon, altså de tre første *ordines* med loven, profeterne og hagiograferne. Theodulf har derfor fulgt Isidor for resten af Det Gamle og hele Det Nye Testamente. For at bringe klarhed over strukturen har han foran i sin bibel kopieret hele passagen om de hellige skrifter og deres grupperinger i Isidors *Etymologiae* VI.1.1-11, der således fremstår som forord til den samlede bibel. Allerforrest er der i begge de komplette håndskrifter nedfældet et digt, som Theodulf

²⁸ Isidor beskriver dem også som bøger, som jøderne "skiller ud blandt apokryferne, mens Kristi kirke ærer og lovpriser dem blandt de guddommelige."

²⁹ Gennemgangen findes hos Isidorus, *Etym. Lib. VI, c. 1, 3-10*.

³⁰ *Prologus galeatus* er bl.a. trykt i R. Weber (ed.): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2. ed., I, Stuttgart 1975, s. 364.

selv skrev til og om sin bibel. Et andet digt, ligeledes forfattet af Theodulf, finder man til sidst i håndskrifterne. De to digte fungerer som en art prolog og epilog til bibelværket, og viser i høj grad Theodulfs behændighed som digter.³¹ I det første introducerer han læseren til hele Bibelen. I det sidste giver han sig til kende som mesteren bag bogværket i digtets første distichon:

*Codicis hujus opus struxit Theodulfus amore
Illius ...*

hvilket kan oversættes:

*Denne bog, dette værk, har Theodulf skabt, ud af kærlig
iver for Ham ...*

Efter bibelteksterne og forud for Theodulfs epilog er der kopieret nogle tekststykker, der i forskellige henseender kunne være til nytte under bibelstudiet: Isidors *Chronica minora*, Eucherius' *Instructiones* (lib. II), *Clavis Melitonis*, og et *Speculum*, der (fejlagtigt) tilskrives Augustin.³² – Såvel Theodulfs digte som disse tekster har med stor sandsynlighed også indledt og afsluttet den bibel, som Københavnerhåndskriftet var en del af.

Inddelingen i *ordines* er klart markeret i håndskrifterne, i codex Hubertianus f.eks. med rublikker skrevet i majuskler i fuld spaltebredde over flere linjer,³³ i pragthåndskriftet codex Aniciensis ligeledes i majuskler, men her indskrevet i dekorative medaljoner.³⁴ Det ses ikke i NKS 1 2°, fordi de bøger, fragmentet rummer, er fra samme *ordo*, nemlig hagiograferne, og fordi håndskriftet mangler gruppens begyndelse og slutning. At de har været der i det hele håndskrift er sikkert. Theodulf-biblerne har en række distinkte træk, og den klare markering af *ordines* er et af dem. Et andet er den filologiske omhu, der er nedlagt i gengivelsen af teksten. Theodulf bestræbelse var ikke alene at producere bibelhåndskrifter, der i videst muligt omfang var rensset for fejl. Han lod også biblerne annotere med oplysninger om alternative overleveringer fra andre kilder end dem, der var hans forlæg. Han har således benyttet et håndskrift med en af Alcuins bibler og et andet med en bibel, der afspejler en særlig spansk tradition i overleveringen af Vulgata. Han har brugt andre, ikke nær-

³¹ Digtene er bl.a. udgivet i Migne: *Patrologia Latina*, 105, Paris 1851, col. 299-305 & 307-308.

³² Jf. Dahlhaus-Berg 1975 (note 19), s. 50f., & Bonifatius Fischer: *Bibeltext und Bibelreform unter Karl dem Grossen*, i *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter*, Freiburg 1985 (opr. publiceret i *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, II, Düsseldorf 1965), s. 138f.

³³ Rubrikken ved overgangen fra *ordo tertius* til *ordo quartus* på f. 165v er gengivet i facsimile i E. Maunde Thompsons *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum, part 2: Latin*, London 1884, plate 45.

³⁴ To eksempler på disse er gengivet i Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) Tafel XIV.

mere bestemte bibelhåndskrifter, og udviklede et simpelt, men effektivt system for referencer til disse alternative kilder. En alternativ læsemåde i margenen markeret med et *a* betegner således at kilden er Alcuins bibel. Et *s* (for *Spanicus*) betegner et Vulgata-håndskrift af spansk oprindelse. Romertallet *ij* angiver at disse to kilder er fælles om en læsemåde, mens forkortelsen *al* henviser til en læsemåde i andre håndskrifter, som fravælges i Theodulfs recension.³⁵

I et par håndskrifter forekommer der endnu en type af annotationer i margenerne til de gammeltestamentlige bøger. De betegnes med siglet *h* i margenerne, en forkortelse for *hebraeus*, *hebraice* eller lignende, og altså en henvisning til en "hebraisk" kilde. Indholdet af h-noterne er dog ikke skrevet på hebraisk men på latin; det, de gengiver, er oversættelser af ord eller syntaktiske konstruktioner fra den hebraiske bibeltekst, altså en slags alternativer til den overleverede tekst i Hieronymus' oversættelse. Noterne bringer med andre ord den latinkyndige læser nærmere på grundtekstens betydning. I Københavnerhåndskriftet er forekomsten af h-noter stor. De er alle knyttet til tekststeder i Salmerne; den første optræder til salme 18 på f. 3v, de seneste til salme 150 på f. 25r. Som eksempler gengives her nogle salmelinier efter håndskriftet, efterfulgt af de tilhørende h-noter; det eller de ord i teksten, der refereres til, er sat i kursiv:

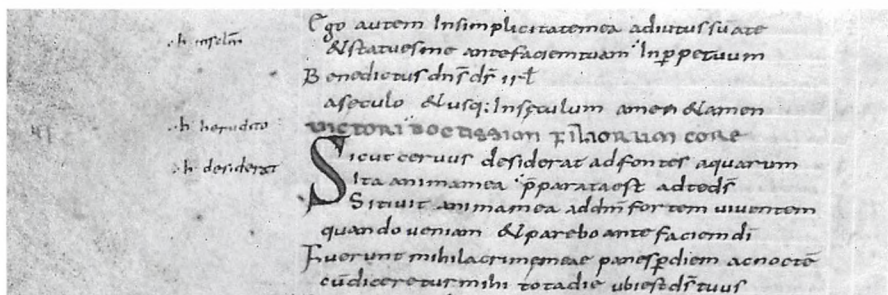
18, 10: Timor domini mundus perseuerans *in secula* – :*h.* in eternum
 19, 5: et omnem *uoluntatem tuam* impleat – :*h.* consilium tuum
 20, 13: *funes tuos* firmabis contra facies eorum – :*h.* neruos
 26, 11: *Ostende mihi domine viam tuam* – :*h.* Inlustra
 41 overskrift: VICTORI DOCTISSMI FILIORUM CORE – :*h.* herudito
 41, 1: Ita anima mea *praeparata est* ad te deus – :*h.* desiderat
 41, 8: omnes gurgites tui et fluctus tui super me *ingressi sunt* – :*h.* transierunt
 43, 3: Tu manu tua gentes *delisti* et plantasti eos – :*h.* exhereditasti
 43, 3: adflixisti *populos* et emisisti eos – :*h.* plebes
 60, 5: *habitabo* in tabernaculo tuo *iugiter* – :*h.* peregrinabo – :*h.* in saeculum
 60, 6: Tu enim deus exaudisti *orationem meam* – :*h.* uota mea
 88, 41: *dissipasti* omnes macerias eius – :*h.* disruptisti
 117, 2: dicat *nunc* israhel – :*h.* obsecro
 134, 8: ab homine usque ad *pecus* – :*h.* quadrupedem
 150, 1: Laudate eum in *fortitudine potentiae* eius – :*h.* firmamento fortitudinis.³⁶

³⁵Jf. Henri Quentin: *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Rome & Paris 1922 (= *Collectanea Biblica Latina*, 6), s. 290f. og Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 44.

³⁶Noterne til salmerne 18-20 findes på f. 3v; til 26 på 4v; til 41 og 43 på f. 7v; til 60 på f. 10r; til 88 på 15v; til 117 på f. 20r; til 134 på f. 23r; og til 150 på f. 25r.

Der er i næsten alle tilfælde tale om alternative oversættelser, og ikke kommentarer. Et særtilfælde udgør Ps. 41, 10: *Dicam deo petra mea quare oblitus es mei*, med den forklarende h-note: *elzelai quod interpretatur deus petra mea et est unum de nominibus dei*. Noten har snarere karakter af lærd kommentar, af samme type som en stichometrisk note om antallet af linier i Salmernes Bog, der i NKS 1 2°, og kun der, er føjet til explicit-rubrikken ved bogens slutning.³⁷

Nogle h-noter kan have deres udspring i et hebraisk-latinsk glossar, andre næppe. De synes under alle omstændigheder at forudsætte tilstedeværelsen af en hebraiskkyndig, og en sådan har Theodulf åbenbart haft i eller hentet til scriptoriet.³⁸ Theodulf har altså ikke alene valgt at arbejde med den latinske bibeltekst, som var tættest på den hebraiske grundtekst. Han har også, i hvert fald punktvis, søgt kilden bag om teksten. Det vidner om Theodulfs ambitioner med hans bibelprojekt, og om hans evner til at indfri dem. Bibelforskeren Bonifatius Fischer omtaler hans bibler som "ein handschriftliches wissenschaftliches Nachschlagewerk,"³⁹ og givet er det, at der er ofret betydelig opmærksomhed og mange kræfter på tekstens etablering, kopiering og annotering. Man arbejdede med filologisk akribi i Theodulfs scriptorium.

NKS 1 2°, f. 7 verso, udsnit af venstre spalte med slutningen af Ps. 40 (salme 41) og begyndelsen til Ps. 41 (salme 42), *Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum*. I udsnittet ses tre "hebraiske" noter i margenen, knyttet til de glosserede ord i teksten med to prikker.

³⁷ Jf. Samuel Berger: *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du moyen âge*, Paris 1893, s. 181.

³⁸ Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 44.

³⁹ Bibelausgaben des frühen Mittelalters: *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter*, Freiburg 1985 (opr. publ. i *Settimane di Studio del centro italiano di studi sull'alto Medioevo X: La Bibbia nell'alto medioevo*, Spoleto 1963), s. 94.

Alligevel kunne det gå galt. I flere tilfælde har skriveren af Københavnerhåndskriftet forvekslet et skolie i margenen med en tekstretelse, og skrevet skoliets ordlyd ind i stedet for teksten. Det er således sket i den ovenfor citerede salme 22, *Dominus pastor meus nihil mihi deerit*. En sammenligning med codex Sangermanensis viser nemlig, at *pastor meus* i virkeligheden er en marginal h-note, som ved en fejltagelse er bragt ind i teksten. Linien lyder i codex Sangermanensis (og andre håndskrifter med Hieronymus' "hebraiske Psalter"): *Dominus pascit me nihil mihi deerit*, "Herren vogter mig, mig skal intet fattes." Til *pascit me* er der i Pariserhåndskriftet føjet det mere præcise alternativ *pastor meus*, der altså som nævnt er blevet til egentlig bibeltekst i Københavnerhåndskriftet. Det er et sjældent fænomen i traditionshistorien: en klassisk skriverfejl, der har bragt en forkert læsemåde ind i håndskriftet, men som derved tillige har beriget oversættelsen med et kvalificeret alternativ til Hieronymus. *Herren er vor hyrde* – måske vogtes der, i en skrivners ydmyge skikkelse, også også over ordene i et håndskrift.

Alle seks håndskrifter har deres individuelle træk. Codex Sangermanensis og NKS 1 2° er fælles om at overlevere de "hebraiske" noter, men annoteringen er ikke identisk i de to håndskrifter.⁴⁰ To andre håndskrifter skiller sig ud fra de øvrige ved deres ekstraordinære pragt: codex Mesmianus i Paris og codex Aniciensis i Le Puy, de to eneste intakte af Theodulf-biblerne, der begge har sider med skrift i guld og sølv på purpurfarvet pergament. De indeholder elegante ornamenteringer og eksempler på raffineret opsætning af tekst, f.eks. i korsform. Derimod er det karakteristisk for Theodulfs bibler, at ingen af dem, heller ikke de øvrige fire, er udstyret med billeder. Det er den palæografiske sikkerhed, der i de to pragthåndskrifter tillige kommer til udtryk i ren kalligrafi, der giver håndskrifterne deres skønhed.

Forskelle til trods er der i alle seks håndskrifter tale om en og samme bibelrecension, nemlig den Theodulfske.⁴¹ De enkelte håndskrifter kan ses som stadier i en fortsat proces, hvor nye observationer til stadighed indarbejdedes. Der er fremsat flere hypoteser omkring den relative kronologi i fremstillingen af de seks bevarede håndskrifter, mest overbevisende af Bonifatius Fischer, som argumenterer for følgende rækkefølge: Stuttgartensis, Hubertianus, Aniciensis, Mesmianus,

⁴⁰ Se *Sancti Hieronymi Psalterium juxta Hebraeos*, éd. critique par Dom Henri de Sainte-Marie, Rome 1954, s. IX, XXXI-XXXIII & passim.

⁴¹ I tekstkritiske udgaver betegnes gruppen med det græske bogstav Θ, Theta, på latin svarende til Th – de to første bogstaver i navnet Theodulphus ! Når Københavnerhåndskriftet citeres alene noteres det med siglum Θ^b – hvor det hævdede k står for København. Se f.eks. R. Weber (ed.): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2. ed., I, Stuttgart 1975, s. XXVI.

Sangermanensis og Carcassonensis, dvs. Københavnerhåndskriftet. Det vil sige at NKS 1 2° anses for at være det yngste.⁴²

Spørgsmålet om den relative kronologi er relevant, fordi det belyser udviklingen i det konkrete, filologiske arbejde med biberne i Theodulfs værksted. Set i større historisk perspektiv er det af mindre betydning. Alle de bevarede håndskrifter formodes at være fremstillet indenfor en kort årrække, mens Theodulf var biskop i Orleans. Som sådan omtales han første gang i et par breve fra Alcuin i sommeren 798, men han var teologisk aktiv i kredsen omkring Karl allerede fra 790ernes begyndelse og kan have fået embedet som biskop inden da.⁴³ Senere gik det prælaten ilde. Få år efter Karls død blev Theodulf anklaget for forræderi mod den nye hersker, Ludvig den Fromme, og han mistede sine kirkelige embeder. Det var i 818, som altså er *terminus ante quem* for produktionen af hans biber. Theodulf døde i eksil i Angers i 821.

Léopold Delisle, Ada Adler og E. Power

Der gik mere end tusind år før Theodulfs bibel blev et begreb og Theodulf selv anerkendt som initiativtageren til og den organiserende kraft bag det store projekt. Det var en af den lærde *administrateur général* ved Nationalbiblioteket i Paris Léopold Delisles mange fortjenester. Den ydre anledning var en udstilling i Paris, hvori bibelhåndskriftet fra Le Puy, codex Aniciensis, indgik. Inden udstillingens åbning havde Delisle lejlighed til at studere håndskriftet, og han blev opmærksom på den slående lighed det havde med et håndskrift, han kendte fra sit eget bibliotek, codex Mesmianus. En minutøs sammenligning af de to håndskrifter ledte ham til den konklusion, at de to håndskrifter var fremstillet i samme scriptorium, nemlig Theodulfs. Han inddrog desuden bibelhåndskriftet fra Saint-Germain-des-Prés, codex Sangermanensis, samt codex Hubertianus i British Library, ligesom han var bekendt med, at der i første bind af udgaven af Hieronymus' *Opera* fra 1693 var benyttet yderligere to nu, som han antog, tabte håndskrifter af samme type, nemlig codex Carcassonensis og codex Narbonnensis. Delisle havde defineret en gruppe bibelhåndskrifter,

⁴² Bonifatius Fischer: Bibeltext und Bibelreform unter Karl dem Grossen, *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter*, Freiburg 1985 (opr. publ. i *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, II, Düsseldorf 1965), s. 135-137.

⁴³ Jf. Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 8f. – Hos Bernhard Bischoff: *Manuscripts and libraries in the age of Charlemagne*, translated and edited by Michael Gorman, Cambridge 1995, s. 31, hævdes det at Theodulf blev biskop i Orleans i 788, men der anføres ikke dokumentation.

lokaliseret deres herkomst og identificeret deres ophavsmand. Han publicerede sine resultater i 1879 i en artikel med den programatiske titel *Les Bibles de Théodulphe*.⁴⁴

I 1879 kendte Delisle endnu intet til Københavnerhåndskriftet. Han havde været i kontakt med Det Kongelige Biblioteks leder Chr. Bruun i et par år; de sendte hinanden diverse skrifter, omtalte også forskellige håndskrifter, men NKS 1 2° havde Delisle ikke indhentet nærmere oplysninger om. Han lærte det at kende i 1880, da han med madame Delisle tilbragte sommeren i København.⁴⁵ Han var efter at have studeret det ikke i tvivl om, at Københavnerhåndskriftet var en del af endnu en Theodulf-bibel, og gjorde opmærksom på det i en recension af E. Maunde Thompsons *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum*, hvis part II med latinske håndskrifter var udkommet i London 1884. Delisles recension udkom i 1885,⁴⁶ og det blev første gang at NKS 1 2° blev inddraget i forskningen i nyere tid.⁴⁷ Maunde Thompson mente at Theodulf-biblerne, herunder Hubertianus, måtte dateres til en senere tid end Theodulf, hvilket Delisle var villig til at godtage for så vidt angik Hubertianus, Sangermanensis og det først nu kendte fragment i København. Allerede ved indlemmelsen i Det Kongelige Bibliotek havde man dateret det til "Seculi IX vel X," og med Delisles accept af en senere datering blev dette indtil videre den almindeligt vedtagne.

Delisles omtale gjorde håndskriftet kendt blandt de lærde udenfor København og det blev herefter inddraget i forskningen på lige fod med de øvrige Theodulf-bibler. Ingen synes dog i en rum tid at have opsøgt kilden selv. Man klarede sig med de oplysninger, Delisle havde publiceret, undertiden suppleret med yderligere materiale, denne venligt udlånte.⁴⁸

⁴⁴ *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 40, Paris 1879, s. 5-47.

⁴⁵ Delisles breve til Bruun findes i NKS 3681 4°. Den 15. juni 1880 spørger Delisle Bruun, om han "vers le 8 juillet" kan få lejlighed til hilse på Bruun og samtidig undersøge "quelques uns de vos manuscrits latins d'origine française"; den 8. april 1881 genkalder Delisle sig "le délicieux souvenir" som han bragte med sig fra København. – Adler henlægger fejlagtigt besøget til "Begyndelsen af 80erne" (op. cit. s. 211). Delisles breve til Johannes Steenstrup (i NKS 5016 4°) bekræfter, at besøget fandt sted i 1880.

⁴⁶ *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 46, Paris 1885, s. 315-329. NKS 1 2° er omtalt s. 322.

⁴⁷ Werlauff havde i sine *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn*, 1844, s. 336, kort opremset håndskriftet blandt andre som "et lignende <Brudstykke> af Hieronymi Paraphras over det gamle Testament, hvis Alder synes at stige op til det 10de Aarhundrede."

⁴⁸ Således byggede Samuel Berger på Delisles ekscerpter og noter samt "le fac-simile" – antagelig et fotografi, Delisle har fået lavet af håndskriftet – da han skrev om det i sin *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du moyen âge*, Paris 1893, s. 181.

En hjemlig forsker som havde adgang til at udøve autopsi var Ada Adler, hvis interesse for håndskriftet imidlertid først og fremmest var bestemt af spørgsmålet om dets proveniens. Håndskriftet havde, som nævnt tidligere, tilhørt D. G. Moldenhawer. Hvor og hvordan denne erhvervede sine håndskrifter, var de centrale spørgsmål i Adlers disputats fra 1917, *D. G. Moldenhawer og hans Haandskriftsamling*. Adlers nedslående og lidet flatterende påstand var, at mange af dem var stjålet, erhvervet *per nefas*, som hun udtrykker det. Blandt dem adskillige fra biblioteker i Paris.

Adler behandler NKS 1 2° relativt udførligt, og har tydeligt sin opmærksomhed rettet mod den mulighed, at også dette håndskrift kunne være stjålet. Mistanken ledte hende bl.a. til biblioteket ved Saint-Germain-des-Prés, hvorfra Moldenhawer ifølge Adler havde stjålet flere andre håndskrifter. Hun antyder muligheder, afviser dem stiltiende og nøjes med nøgternt at konkludere: "Dette kostelige Stykke, vel nok det interessanteste i hele Moldenhawers Samling, maa engang have ligget i et fransk Klosters eller Capitels Bibliothek, men bærer ikke det mindste Spor af sin Herkomst; har der været saadanne, kan de være udviskede, da Ydersiderne er stærkt afslidte."⁴⁹

Adler underbygger denne konklusion med en skarpsindig iagttagelse, der peger bort fra Saint-Germain-des-Prés som åsted for endnu et tyveri. Fra Delisles og Samuel Bergers arbejder var Adler bekendt med Hieronymus' *Opera* i udgaven besørget af den ovenfor nævnte Jean Martianay. Om Adlers grundighed vidner det, at hun har konsulteret udgaven. Hun skriver: "Et negativt Resultat kan naas; det er ikke benyttet af den lærde Mauriner Martianay til hans Udgave af Hieronymus 1693; denne hvilede paa Haandskrifter fra forskellige Klostre og andre gejstlige Bibliotheker rundt om i Frankrig; han ville sikkert ogsaa have set Ligheden i Text og Skrift med hans eget Klosters, St. Germain's Exemplar." Om hendes manglende opmærksomhed vidner omvendt hendes negative resultat, for Martianay havde i høj grad benyttet håndskriftet. Havde Adler f.eks. studeret Martianays note ved Salmernes afslutning, ville hun have set, at den stichometriske note i Københavnerhåndskriftet er citeret og forklaret der. Martianay gør opmærksom på at noten kun findes i Carcassonensis.⁵⁰ Hun kunne have sluttet, at NKS 1 2° åbenbart var nært beslægtet med Carcassonensis. Ved at afprøve andre læsemåder fra Carcassonensis i udgaven med håndskriftet selv, ville hun have kunnet se, at dette ikke var nært beslægtet, men identisk med Carcassonensis.

⁴⁹ Adler 1917 (note 6) s. 211.

⁵⁰ Noten er citeret ovenfor s. 14. – Berger havde ligeledes gjort opmærksom på, at den stichometriske note var et unicum, jf. ovenfor note 37.

Det var da også netop studiet af Martianays udgave af Hieronymus, der ledte jesuitten E. Power på sporet til en nærmere bestemmelse af håndskriftets identitet og historie. Power kendte ikke NKS 1 2° af selvsyn, men kombinationen af nogle oplysninger vedrørende marginalnoterne i Københavnerhåndskriftet, som han havde hentet i Bergers *Histoire de la Vulgate*, med egne studier af Martianay ledte ham til at antage, at NKS 1 2° måtte være identisk med det håndskrift, der af Martianay betegnedes som *Carcassonnensis*, håndskriftet fra Carcassonne. Denne antagelse fik han fuldt ud bekræftet, da han havde fået tilsendt fotografier af håndskriftet fra København. Power fremlagde sine iagttagelser i afhandlingen "The Lost Ninth Century Bible of Carcassonne," der udkom i Rom i 1924.⁵¹ Med den var der lagt et nyt grundlag for forståelsen af Københavnerhåndskriftet og dets historie, som senere forskning dog kun i begrænset omfang har udnyttet.⁵²

Jean Martianay

Håndskriftet havde altså ikke, som Adler hypotetisk foreslog, befundet sig i "et ret utilgængeligt Bibliothek – eller muligvis hos en Orden, der var Benediktinerne fjendsk, som Jesuiterne."⁵³ Det havde faktisk været tilgængeligt for Martianay og hans flittige ordensbrødre i Paris. Munke af den hellige Benedikts orden fra den hellige Maurus' kongregation, *monachi ordinis S. Benedicti e Congregatione S. Mauri*, forestod fra begyndelsen af 1670erne udgivelsen af en lang række værker af kirkehistorisk, teologisk og bredere humanistisk art, der som samlet manifestation er enestående i lærdomshistorien, og som hele det intellektuelle Europa, uafhængigt af konfession, kunne og fortsat kan drage nytte af. Kongregationens organisatoriske og åndelige centrum var klostret Saint-Germain-des-Prés i Paris, og det var her man i 1690 tog initiativ til en samlet udgave af den hellige Hieronymus' værker. Den udkom i fem store folianter fra 1693 til 1706. Den ledende kraft bag udgaven var Jean Martianay.⁵⁴

⁵¹ *Biblica. Commentarii ad rem biblicam scientifice investigandam*, 5, s. 197-201.

⁵² Ellen Jørgensen kendte ikke Powers afhandling, da hun beskrev håndskriftet i *Catalogus*, der bærer udgivelsesåret 1926. Beskrivelsen af NKS 1 2° findes i første halvdel af *Catalogus*, som udkom separat i 1923.

⁵³ Adler 1917 (note 6) s. 212.

⁵⁴ Martianay (1647-1717) er ikke anført som udgiver på titelbladet til første bind. Hans ansvar for udgaven fremgår bl.a. af bindets prolegomena. Af den nedenfor omtalte *Prodromus* s. 13 fremgår det at Martianays ordensbroder Antoine Pouget medvirkede ved udarbejdelsen første bind. I alle de fire følgende bind er Martianay anført som udgiver på titelbladene.

Det første bind indeholdt Hieronymus' latinske bibeloversættelse, udgivet under hovedtitlen *Divina Bibliotheca*.⁵⁵ At en oversættelse som Hieronymus' medtages i en udgave af Samlede Værker bør betragtes som en selvfølge. Mindre selvfølgeligt var det, at titelbladet betegner dette oversatte *bibliotheca* som *antehac inedita*, "ikke tidligere udgivet." Hieronymus' oversættelse var grundstammen i den latinske Vulgata – og få værker er blevet trykt så hyppigt og i så mange eksemplarer som Vulgata. Det var den, der var indholdet i den første trykte bog, Gutenbergs bibel, og talrige udgaver var fulgt efter. Der forelå på Martianays tid endda hele to officielle og paveligt approberede udgaver af Vulgata, den fejlfulde Sixtinske fra 1590 og dens korrigerede efterfølger, den såkaldt Clementinske fra 1592.

Sammenligner man teksten i *Divina Bibliotheca* med den officielle Vulgata vil man imidlertid erfare, at forskellene er så store, at betegnelsen "ikke tidligere udgivet" er berettiget. Det Martianay udgiver er nemlig ikke den overleverede Vulgata, men det, han anså for at være Hieronymus' oprindelige og autentiske oversættelse fra hebraisk af de skrifter i Det Gamle Testamente, der var indeholdt i den jødiske kanon – af Martianay betegnet som *canon Hebraicæ veritatis* – efterfulgt af de ikke-kanoniske skrifter og Det Nye Testamente. Martianay mente i en hidtil upåagtet kilde at have fundet Hieronymus' ægte og af traditionen uforvanskede bibeloversættelse. Det han rent faktisk havde fundet var en af Theodulfs bibles. Interessant i vores sammenhæng er det at kunne konstatere, at han fandt den i *codex Carcassonensis*, det håndskrift, som nu er endt i København, NKS 1 2°.

At dette er tilfældet fremgår ganske vist ikke af udgaven, hvori Martianay benytter fire Theodulf-håndskrifter: Mesmianus, Sangermanensis, Carcassonensis og det nu tabte Narbonnensis. Men da han tre år tidligere annoncerede det store Hieronymus-projekt i en *Prodromus*,⁵⁶ en trykt forløber, hvori han argumenterer for nødvendigheden af ny udgave, var det kun Carcassonensis, han kendte og omtalte. I forløberens sidste afsnit skriver Martianay: "Til sidst vil jeg tilføje følgende om et fremragende håndskrift i kirken i Carcassonne. Det er skrevet for

⁵⁵ *Sancti Eusebii Hieronymi Operum tomus primus: Divina Bibliotheca antehac inedita, ed. studio et labore monachorum ordinis S. Benedicti e congregatione S. Mauri*, Paris 1693 (herefter citeret som *Divina Bibliotheca*).

⁵⁶ *Divi Hieronymi Prodromus, sive Epistola Domni Johannis Martianay ad omnes viros doctos ac studiosos, cum Epistola sancti Hieronymi ad Sunniam et Fretelam castigata ad manuscriptos codices optima notae ac multiplici observationum genere illustrata opera et studio ejusdem Domni Johannis Martianay*, Paris 1690.

800 år siden og er, hvis jeg ikke tager fejl, selve den hebraiske kanon, som Hieronymus har skrevet om til Lucinius Beticus.⁵⁷ For det rummer Det Gamle Testamente i den rækkefølge det har i den jødiske kanon i latinsk oversættelse, det vil sige kun 22 skrifter; og der er intet i den bog, der ikke bærer præg af at være af helt af Hieronymus selv” – det sidste har Martianay overtydet sig om ved at jævnføre håndskriftet med Hieronymus’ ovenfor nævnte *Prologus galeatus*.⁵⁸

Det var således i Københavnerhåndskriftet at Martianay fandt Hieronymus’ *Bibliotheca*. Men hvor fandt han håndskriftet, og hvordan benyttede han det? Om fundet af det kan man læse i et brev fra Martianay til Dom Claude Estiennot, “procureur général de la Congrégation de St. Maur en cour de Rome,” dateret i Paris den 1. oktober 1690. På dette tidspunkt var Martianay tillige blevet bekendt med codex Sangermanensis.⁵⁹ Han skriver bl.a.: “J’ai été assez heureux pour trouver dans notre Bibliothèque de St. Germain *Canonem Hebraicæ veritatis*, que j’avois déjà trouvé à Carcassonne parmi les MSS. de la Cathédrale.” Martianay har med andre ord selv set håndskriftet i Carcassonne.

Martianay giver i sit brev til Dom Estiennot en levende beskrivelse af den opsigt, hans opdagelse har vakt blandt de lærde i Paris. Han omtaler udelukkende det håndskrift, han nu har fundet i sit eget kloster. Blandt andre har den kontroversielle bibelforsker Richard Simon aflagt visit i Saint-Germain-des-Prés for at få lejlighed til at se det særegne bibelhåndskrift, men uden at give sig til kende. Tonen i Martianays brev antyder at han sikkert gjorde klogt i at bevare sin anonymitet. Simon havde i sin *Histoire critique du Vieux Testament* fra 1678 påpeget, at Moses ikke kunne være forfatteren til de fem Mosebøger, et synspunkt Martianay helt og heftigt afviser. Og han fandt støtte for sin afvisning i en h-note til begyndelsen af Deuteronomium, dvs. Femte Mosebog, som han viste for den anonyme og aldeles forbløfede Simon: “(...) il fut fort surpris lors que je luy fis voir une scholie ou une note marginale au commencement du Deuteronomie, qui détruit tout ce qu’il a dit avec Spinosa, pour prouver que Moïse n’est pas l’Auteur

⁵⁷ Hieronymus, Ep. 71, Migne: *Patrologia Latina*, 22, Paris 1845, col. 668-672.

⁵⁸ *Prodromus* s. 93: “Restat ut de præstantissimo Ecclesiæ Carcassonensis manuscripto codice hæc subnectam. Scriptus est ante octingentos annos, &, nisi me fallo, Canon ipse est Hebraicæ veritatis, de quo ad Lucinium Beticum Hieronymus scripsit. Nam Testamentum vetus juxta seriem Judaici Canonis Latine redditum, hoc est, viginti tantum duo volumina complectitur; nihilque prorsus in eo libro habetur, quod ipsissimum Hieronymum non sapiat. Id ego plurimum expertus sum in contentione libri cum iis quæ leguntur apud Hieronymum principio Scripturarum galeato.”

⁵⁹ Dvs. Paris, BNF, Lat. 11937.

du Pentateuque: Ils ont crû que ces paroles: *Hæc sunt verba quæ locutus est Moyses ad omnem Israel trans Jordanem*, prouvoient manifestement que Moïse n'en est pas l'Auteur, à cause qu'il n'a jamais passé le Jordain; et que celui qui a parlé de la sorte étoit nécessairement dans la Palestine, sans quoi il n'eust pû dire: *trans Jordanem*. Mais la note de St. Jérôme les arrête tout court: car dans le Texte le *trans* étant marqué de ces deux points, nous trouvons vis à vis à la marge :*h. In transitu Jordanis*. C'est à dire que dans L'Hebreu il y a *in transitu*, et non pas *trans*. Ce coup fut assomant pour Mr. Simon à qui je parlois sans le connoistre, et sans que je pusse l'obliger à me dire son nom."⁶⁰

Skoliet kunne således inddrages i en standende og meget hed debat om autenticiteten af de bibelske bøger. Theodulfs bibel viste sig i Martianays hænder at være et teologisk arsenal, hvorfra der kunne hentes nye våben mod bibelkritikere som Simon, Spinoza, Jean le Clerc og Thomas Hobbes.⁶¹ I øvrigt fremgår det af brevet, at Martianay i 1690 mente at h-noterne var skrevet af Hieronymus selv – en fejltagelse han gjorde opmærksom på og beklagede i sine prolegomena til *Divina Bibliotheca*.⁶²

Martianay kendte endnu ikke håndskriftet i hans eget kloster i Paris, da han skrev om håndskriftet fra Carcassonne i *Prodromus*. Her fortæller han, lidt uklart, at en ikke nærmere præsenteret D. Vila, med tilladelse fra hele det agtværdige kollegium af kanniker i Carcassonne, lavede en kopi til Martianay. Da denne, efter at have leveret håndskriftet tilbage, senere igen bad om at måtte låne det for at kunne foretage en kollation af alle bøger i bindet, fik han det svar tilbage, at håndskriftet ikke længere forefandtes i Carcassonne-kirkens bibliotek!⁶³ Stedet bekræfter, at Martianay, som bemærket i brevet til Estiennot, selv har set håndskriftet i Carcassonne.⁶⁴ Han har på et se-

⁶⁰ Original i Det Kongelige Bibliotek, Böllings Brevs. U. 4° nr. 634. Brevet er udgivet af É. Gigas i *Lettres inédites de divers savants de la fin du XVIIme et du commencement du XVIIIme siècle*, II, 1ère Partie: *Lettres de bénédictins de la congrégation de St.-Maur 1652-1700*, 1892, s. 165-167.

⁶¹ Argumentet gentages i *Divina Bibliotheca*, col. 201f., hvor Martianay offentligt angriber både Richard Simon, Jean le Clerc og "Christianorum feces Hobbesius, Spinosa, & alii ejusdem audaciæ scriptores."

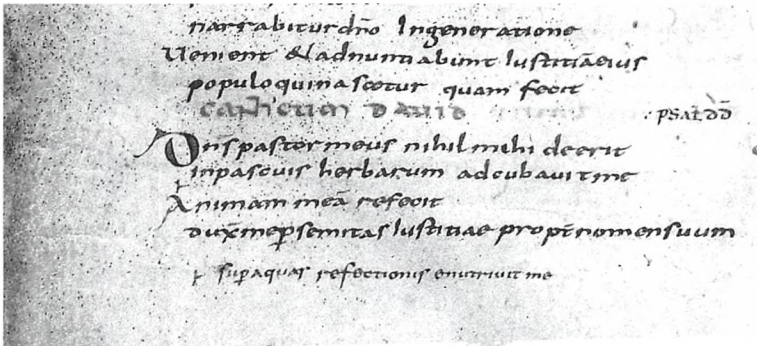
⁶² Se *Divina Bibliotheca*, Prolegomenon III, sect. VI. – Samme opfattelse havde han givet til kende i *Prodromus* s. 83 og et par steder i *Divina Bibliotheca*.

⁶³ *Prodromus* s. 93: "Istius codicis perhumaniter copiam mihi fecit D. Vila, concedente toto Canonicorum honestissimo conventu: sed eum postquam suis locis reddidi; & ad perficiendam librorum omnium, qui in hoc volumine continentur, collationem, denuo expetivi manuscriptum: rescriptis ad me Dominus noster Bartholomæus Laprade, librum hunc in Bibliotheca Ecclesiæ Carcassonnensis amplius non inveniri."

⁶⁴ Martianay var inden han omkring 1688 kom til Saint-Germain-des-Prés i Paris bl.a. knyttet til et ordenshus i Carcassonne stift, hvor han underviste i hebraisk og græsk. Se f.eks. *Catholicisme*, VIII, Paris 1979, col. 738-739.

neret tidspunkt lånt håndskriftet, fået det kopieret,⁶⁵ og efter eget udsagn leveret det tilbage. Hvorefter håndskriftet altså er forsvundet. Martianay retter en bøn til Herren om at det igen må dukke frem i lyset, *ad publicam studiosorum utilitatem*, "til fælles gavn for forskerne," og slutter så sin beretning med følgende overraskende bekendelse: *Hujus bona pars interim penes me est, sed Ecclesiae commodis reservata*, i oversættelse: "En god del af det befinder sig imidlertid hos mig, men opbevaret til Kirkens bedste." Hvor god og præcis hvilken del af håndskriftet han havde hos sig, fremgår ikke. Da han tre år senere skrev forordet til *Divina Bibliotheca* havde han intet at tilføje om dette delikate spørgsmål og henviste blot til *Prodromus*.⁶⁶

Til gengæld rummer udgaven mængder af vidnesbyrd om Martianays benyttelse af håndskriftet. Martianay har, som det er fremgået, kendt håndskriftet mens det endnu var intakt, og hans mange noter i udgaven supplerer således hvad der kan hentes af viden om det fra fragmentet. Det fremgår af hans beskrivelse, at det hele håndskrift har haft præcis det indhold og den karakter, der karakteriserer Theodulfs bibler. Andet henligger fortsat i mørke. Det gælder spørgsmålet

NKS 1 2°, f. 4 recto, venstre spaltes sidste linier. Efter rubrikken, der er skrevet med en karakteristisk sammenskrivning af NT i ordet *CANTICUM*, følger Ps. 22 (salm 23), hvis første linie har fået den unikke form *Dominus pastor meus*, "Herren (er) min hyrde". Mellem salmens anden og tredje linie er en linie sprunget over ved uagtsomhed; den manglende linje – *super aquas refectionis enutriuit me* – er skrevet til under spalten og føjet ind på sin plads med en forbindende markering.

⁶⁵ Kopien har, som det fremgår af Martianays ordvalg, ikke været en afskrift af hele håndskriftet; den har antagelig bestået af kollationeringer af udvalgte tekstdele.

⁶⁶ *Divina Bibliotheca*, prolegomena, "m" recto: "De Carcassonensi codice abunde satis diximus in Prodromo S. Hieronymi."

om hvad der skete med hovedparten af håndskriftet. Og hvad det var for "en god del" af det, der fortsat beroede hos Martianay. Det gælder endelig spørgsmålet om hvor, hvornår og hvordan Moldenhawer erhvervede den del af det, der nu er i København.

Fra codex Carcassonnensis til codex Hauniensis

Som nævnt er håndskriftet NKS 1 2° indgået i Det Kongelige Bibliotek i 1824 som del af D. G. Moldenhawers håndskriftsamling. Det er dokumenteret i "Fortegnelse over de af Arvingerne efter afdøde Conferentsraad og Overbibliothekar, Ridder Daniel Gotthilf Moldenhawer til det store Kongelige Bibliothek skjænkede Haandskrifter," hvori håndskriftet er indført som nr. 23 med følgende beskrivelse: "Hieronymianæ versionis V. T. Pars, cum Lectt. varr. et Glossis interlinearibus, recentiore manu exaratis. |: Codex Membranaceus Seculi IX vel X :|."⁶⁷

Om håndskriftets historie fra 1690, da Martianay konstaterede, at det ikke længere kunne findes, til Moldenhawer erhvervede de 40 blade, der nu er i København, forefindes ingen dokumentation. Det åbner for mange muligheder. Moldenhawer foretog to større rejser, i 1782-1785 og i 1786-1787, begge ad ruter, der førte ham gennem Frankrig til Madrid. Det vides ikke om Moldenhawer har gjort ophold i Carcassonne, men han har nødvendigvis måttet rejse igennem Sydfrankrig.⁶⁸ Han kan have erhvervet den bevarede del af det bortkomne håndskrift der. Han kan i princippet have fundet det mange steder i Europa. En mulighed er naturligvis også Paris, hvor Martianay i 1690 havde en del af håndskriftet i sin forvaring i klostret Saint-Germain-des-Prés.

Det er nok den mest underholdende teori, for den gør det muligt at operere med to lærde tyve. For det første Martianay, som havde håndskriftet til låns og undlod at aflevere en del af det tilbage til kannikerne i Carcassonne, skønt det var deres og resten af håndskriftet i mellemtiden var forsvundet. For det andet Moldenhawer, som havde adgang til biblioteket ved Saint-Germain-des-Prés under begge sine ophold i Paris.⁶⁹ En from munk i et af den katolske verdens mest oplyste klostre, og en tysk protestant, teologisk professor og mangeårig, højt agtet leder af Det Kongelige Bibliotek i København.

⁶⁷ Det Kongelige Biblioteks arkiv E 82 (No. 7).

⁶⁸ På den første rejse gik ruten til Madrid via Bordeaux, Bayonne og Pamplona og hjemrejsen via det østlige Spanien og Sydfrankrig til Italien, jf. Adler 1917 (note 6) s. 123 & 129.

⁶⁹ Adler 1917 (note 6) s. 108-112 & passim.

Ada Adler, som hævdede at Moldenhawer havde stjålet adskillige af håndskrifterne i hans samling, turde ikke gøre dette klart gældende om NKS 1 2°, men nøjedes med antydninger. Det er sandsynligt at hun havde vovet det, hvis hun havde studeret Martianay grundigere, for han etablerer den direkte forbindelse til Saint-Germain-des-Prés, som Adler forgæves søgte. Men selv med denne forbindelse på plads er der grund til at mane til forsigtighed, også selv om det bliver på bekostning af en underholdende historie. Det kan nemlig ikke fastslås, at Martianays "gode del" af håndskriftet fra Carcassonne faktisk indgik i Saint-Germain-des-Prés. Det kan heller ikke fastslås, at denne del er identisk med fragmentet i København. Og det kan endelig ikke fastslås, at Moldenhawer erhvervede fragmentet på uærlig vis.

Adlers påstand om Moldenhawers omfattende tyverier fra biblioteker, han gæstede, er efter min opfattelse generelt blevet accepteret for ukritisk. At Moldenhawer i nogle tilfælde har fået papirer og håndskrifter med sig, som tilhørte bibliotekerne og ikke ham selv, synes sandsynligt. Ofte er der imidlertid tale om dokumenter, der var relevante for Moldenhawers studier, og man kan ikke på forhånd udelukke, at han har fået lov til at tage papirer og håndskrifter med sig, som lån eller gave. Der var i 1700-tallet en livlig trafik af lånte kilder i Europa, og der findes mange eksempler på, at kilderne af vanvare, skødesløshed eller andre årsager ikke kom tilbage til deres rette ejermænd. Hvis man antager, at Moldenhawer har fået lov til at låne nogle af de håndskrifter, der nu er i hans samling og som Adler anser for stjålne, behøver hans manglende returnering end ikke at være forårsaget af vanvare eller skødesløshed, for kun et par år efter hans sidste besøg i Paris brød revolutionen ud. I kølvandet på den blev klostrene ophævet, og deres rige samlinger af håndskrifter i stort tal indlemmet i det, der nu skiftede fra at være kongens til at blive nationens bibliotek. Det gjaldt bl.a. håndskrifterne i Saint-Germain-des-Prés. Hvis Moldenhawer havde fået fragmentet og andre håndskrifter til låns af munkene i Saint-Germain-des-Prés i 1780'erne, hvem var så de rette ejere at returnere dem til i 1790'erne ?

Retmæssigt eller uærligt erhvervet – håndskriftet rummer en anden og langt vigtigere historie end den, der måske og måske ikke knytter sig til dets seneste og forhåbentlig sidste rejse – den, der bragte det til København og gjorde *codex Carcassonensis* til *codex Hauniensis*.

Den egentlige og vigtigere historie er den, der er forbundet med håndskriftet selv: med Hieronymus' latinske Bibel fra omkring år 400, i den form, den fik 400 år senere i en kreativ og bevidst kultur, den karolingiske, der har bevaret store dele af den boglige arv fra

romerriget og kirkens første århundreder for eftertiden. Og som gav grobund for projekter som Theodulfs: en systematisk fremstilling af troværdige bibler, kopieret med filologisk refleksion og påpasselighed, nedfældet på pergament i karolingiske minuskler og andre klare skriftformer, uden billeder, men udført med stor skønhed. Som bibelhåndskrift, som vidnesbyrd om Theodulf og hans tid indtager NKS 1 2° en enestående plads i Det Kongelige Biblioteks samlinger.

Karolingertidens betydning for skrift- og bogkulturen i Europa kan vanskeligt overvurderes, men den trængte ikke ind i Danmark. Det er i karolingiske bibler som dem, Alcuin og Theodulf lod fremstille, at Ansgar har læst de hellige skrifter. Ansgar blev afvist, og med ham den karolingiske kultur, han repræsenterede. Sørøvere tog de næsten 40 bøger, han bragte med sig på missionen. En af dem har givetvis været en bibel, men også den er gået tabt.

En del af en af Theodulfs bibler – en lille del af den kultur, vi engang afviste – har vi fået lov til at eje. Måske ufortjent, måske uberetiget. Måske en gave, som vi har til låns. *Os skal intet fattes.*

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *Dominus pastor meus. On the Royal Library's oldest Bible manuscript and its history.*

The Royal Library has a substantial collection of Latin manuscripts dating back to before the year 1000. Several were originally from medieval France, including the library's oldest Bible manuscript, NKS 1 2°, added to the collection in 1824 together with other manuscripts in a bequest from D.G. Moldenhawer to the library which he led for 35 years.

NKS 1 2° is a fragment consisting of 40 leaves in four quires. The leaves measure approx. 32.5 x 26 cm and the written space approx. 24 x 18 cm. The text is written in two columns, each of 60 to 65 lines. The majuscules of the rubrics retain uncial features, while the text is written in an attractive and uniform Carolingian minuscule. The manuscript of which the fragment formed part contained the whole Bible in Latin translation, but the fragment contains only Psalms, Proverbs, Ecclesiastes, Song of Songs and the beginning of Daniel, together with introductions to several of these texts. Psalms, Proverbs, Ecclesiastes and Song of Songs are copied *per cola et commata*, while Daniel and its prefaces are written as prose over the full column width. The manuscript was produced in the early ninth century but bears traces of later usage in the tenth and fourteenth centuries.

A special characteristic of NKS 1 2° is the order in which the Biblical books are copied, with Song of Songs being followed by Daniel. The text too contains deviations from the usual Bible. Two examples will illustrate this: the first verse of Psalm 26, known in the form *Dominus illuminatio mea et salus mea*, is rendered in the manuscript as *Dominus*

lux mea et salutare meum. The first line of Psalm 22, *Dominus regit me nihil mihi deerit* in the Vulgate, appears in the fragment as *Dominus pastor meus nihil mihi deerit*. The sequence of the books, the text, and certain distinct palaeographic features show that the fragment is part of a select group of Bible manuscripts produced under the leadership of Theodulf of Orleans in the time of Charlemagne. A total of six manuscript Bibles from Theodulf's scriptorium have been preserved. Two of them are preserved in their entirety, while the others are now lacking greater or lesser parts. NKS 1 2° is the manuscript of which the fewest leaves are preserved.

Several of Theodulf's Bibles contain alternative readings from other sources, and these are noted in the margins using a simple but effective system. In two manuscripts a special type of marginal notes appears. These are marked with the letter *h*, short for *hebraeus*, *hebraice* or the like, in other words a reference to a "Hebrew" source. These notes contain Latin translations of words in the Hebrew Bible text and are thus a kind of alternative to Jerome's translation. In NKS 1 2° there are a large number of *h*-notes linked to the Psalms. At the end of this book there is also a stichometric note, found only in NKS 1 2°, regarding the number of lines in the Book of Psalms. As in the other Theodulf Bibles, the manuscript contains the translation which Jerome made from the Hebrew text.

Both text and notes bear witness to the considerable care invested in the work of producing the Bibles. Even so, mistakes could be made. In several instances, the copyist of the Copenhagen manuscript has mistaken a scholium in the margin for a textual emendation and reproduced the scholium instead of the text. This is what has happened in the above-mentioned Psalm 22, *Dominus pastor meus nihil mihi deerit*, where *pastor meus* is actually a marginal *h*-note mistakenly brought over into the text. The correct wording is *Dominus pascit me nihil mihi deerit*, "The Lord watches over me, I shall want nothing." In another Theodulf Bible *pascit me* is marked with an *h*-note with the more precise alternative *pastor meus*. The copyist of NKS 1 2° has obviously taken this for a textual emendation and consequently copied it as the Biblical text. This is a rare phenomenon in the history of transmission – a classic scribal error introducing a faulty reading into the manuscript which has at the same time brought the translation into closer agreement with the original. Unknowingly, the scribe has helped Jerome to a better text: *the Lord is my shepherd!*

It was Léopold Delisle who in his 1879 article *Les Bibles de Théodulphe* (see p. 31) first drew attention to this special group of Bibles, denoted in critical versions as Θ (*Theta* for *Theodulphus*). At the time Delisle had no knowledge of NKS 1 2°, but he later inspected it in 1880 during a stay in Copenhagen. Delisle commented briefly on the manuscript in a recension of 1885, thus disseminating knowledge of it to philologists and palaeographers outside Copenhagen.

The Danish scholar Ada Adler became interested in the manuscript because of its connection with D. G. Moldenhawer. In her 1917 thesis on Moldenhawer and his manuscript collection she made the unflattering claim that many of Moldenhawer's manuscripts had been stolen, including several from libraries in Paris. On NKS 1 2° she had nothing certain to say, but concluded that it was unlikely to stem from the library of Saint-Germain-des-Prés in Paris, from which, according to her, Moldenhawer had stolen various manuscripts. She noted that the learned Maurist Jean Martianay, who had published Jerome's Bible translation as the first volume of his edition of the Jerome's

Opera in 1693, had *not* used NKS 1 2°, even though the edition was based on Bible manuscripts of the same type. Martianay would have done so, according to Adler, if the manuscript had been held at Saint-Germain-des-Prés, where Martianay was a monk. This was acute reasoning but it rested on a false foundation. Adler had failed to notice that Martianay actually was familiar with NKS 1 2° and had made frequent use of it in his edition. It was in fact identical with the manuscript he frequently quoted under the name *codex Carcassonnensis*. That this is the case was demonstrated by the Jesuit E. Power in his article *The Lost Ninth Century Bible of Carcassonne*, published in 1924 (see p. 33). He reached this conclusion by comparing what Martianay had to say about *codex Carcassonnensis* with his own observation of the manuscript.

Martianay's edition of Jerome's Bible translation presents a text which on several points deviates from the ordinary Vulgate. Martianay claimed to have found Jerome's original Bible translation in a hitherto overlooked source. What he had actually found was one of Theodulf's Bibles, and the manuscript he found it in was that of which NKS 1 2° was originally part. This is made clear in Martianay's *Prodromus* of 1690, in which he first speaks of his discovery of *codex Carcassonnensis*. He repeats the claim in a letter to Dom Claude Estiennot in the same year. Regarding the manuscript Martianay states that he himself has seen it in the cathedral library at Carcassonne, that he was permitted to borrow it for collating purposes, and that he later returned it. However, when he later asked to borrow it again, he was told that it could not be found! The reader could console himself together with Martianay that the latter still had part of the manuscript with him, preserved for the benefit of the Church: *Hujus bona pars interim penes me est, sed Ecclesiae commodis reservata*.

Whether the fragment in Copenhagen is identical with that which Martianay had kept back cannot be ascertained. Neither can it be determined how it came into Moldenhawer's possession. Moldenhawer stayed in Paris twice in the 1780's and studied manuscripts in Saint-Germain-des-Prés on both occasions. But his travels took him far and wide throughout Europe and both times he travelled to Madrid through southern France. There are many places where he could have chanced on the four quires of a once large and imposing codex. And he could have acquired the manuscript honestly: to allege that he stole it requires proof of misdeeds, and this is lacking. The only certainty from what we currently know is that on his death he bestowed on the Royal library a priceless treasure.

DET ÆLDSTE HÅNSKRIFT AF JYSKE LOV (CODEX HOLMIENSIS C 37)

AF

THOMAS RIIS

Blandt de middelalderlige landskabslove indtager Jyske Lov en særstilling. Medens de sjællandske og skånske lovarbejder er mere eller mindre private optegnelser af gældende ret, er Jyske Lov en egentlig lov, der blev vedtaget af rigets højeste politiske forsamling i 1241.

Som grundlag for den moderne kritiske udgave af Jyske Lov, der udkom i 1933, valgtes manuskriptet Ny kongelig Samling 295 in 8° fra ca. 1325, selv om andre håndskrifter synes at være lige så gamle eller måske endog ældre. Blandt disse finder vi også manuskriptet C 37 i Kungliga Biblioteket i Stockholm.

Codex Holmiensis C 37 er et velbevaret pergamenthåndskrift i folioformat (26,5 x 17,8 cm). Det består af tre selvstændige elementer, hvoraf de to første (henholdsvis 65 og 10 blade) har været selvstændige håndskrifter, medens det tredje består af 34 ubeskrevne blade. Det har vel været tiltænkt tilføjelser, som aldrig er blevet indført. Som angivet på bindet, mærket med initialerne C H B og årstallet 1580, er disse elementer blevet samlet og indbundet senest 1580. Det første element indholder Jyske Lov og dateres af den seneste udgiver til senest 1350. Det andet element er betydeligt yngre og rummer en række kortere tekster: Forordninger, håndfæstninger m.m. C 37 har været kendt af retshistorikere og udgivere siden midten af 1700-tallet og de 75 første blade blev udgivet i faksimile i 1973, med indledning af Peter Skautrup.¹ Efter at flere forskere havde tilsluttet sig en formodning, fremsat af undertegnede i 1977², at Jyske Lov-delen af C 37 skal dateres helt tilbage til ca. 1280 og dermed ikke blot er det ældste pergamenthåndskrift af Jyske Lov, men slet og ret lovens ældste bevarede tekstkilde, blev der fra danske politikeres side (Dansk

¹ *Corpus codicum danicorum medii aevi X, Codex Holmiensis C 37, Codex Holmiensis C 44 Lex Iutiae cum danica praefatione*, ed. Peter Skautrup, 1973.

² Thomas Riis: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*, 1977, s. 60-65.

Folkeparti) fremsat krav til regeringen om, at C 37 skulle kræves udleveret til Danmark under henvisning til dets formodede overførsel til Sverige som krigsbytte i 1600-tallet. Imidlertid traf direktørerne for henholdsvis Det Kongelige Bibliotek i København og Kungliga Biblioteket i Stockholm aftale om i fællesskab at publicere på Internet en ny digital faksimile af håndskriftet, udstyret med udførlig indledning m.m., under undertegnede faglige opsyn. I samme anledning iværksattes en fornyet granskning af håndskriftets proveniens, både i Danmark og i Sverige. Resultatet, som fremlægges nedenfor, blev, at C 37 efter al sandsynlighed først har forladt Danmark efter 1717 og således aldrig har været erhvervet som krigsbytte. Den digitale faksimile af Codex Holmiensis C 37 kan ses på følgende Internet adresse: www.kb.dk/elib/mss/holm/.

I den videnskabelige udgave af Jyske Lov dateres manuskriptet til ca. 1350; idet det dog var "vistnok afskrevet efter et betydeligt ældre hs." C 37's gengivelse af fortalen placeres i stemmaet som ms. I 1, mens hovedteksten regnes som ms. D 1.³ D-gruppen omfatter kun denne codex og en senere afskrift D 2, der også indeholder den eneste anden kendte I-tekst af fortalen, I 2.⁴ Trolddomskapitlet (det sidste i 3. bog) er i C 37 ms. B 10, mens det i D2 er ms. B 11. Begge tekster af trolddomskapitlet dateres af udgiverne til det 15. århundrede.⁵ På grund af C 37's særlige sprogformer og mange skrivefejl har udgiverne ikke valgt det som tekstgrundlag, da variantapparatet i så fald ville svulme unødigt op.⁶ Man har dog heller ikke villet betragte C 37 som repræsentant for en selvstændig tekst, hvilket man dog gjorde med Flensborg-håndskriftet fra ca. 1300.⁷

Indholdsangivelsen af de enkelte kapitler fylder de to første hele blade og ender midt på fol. 3 recto i venstre spalte. Nederst i højre spalte står med rødt blæk „Herræ taker een for talæ til fo[r] loghen a danskæ. ther lerthe men kallær prologus a lætin."⁸ På den tomme plads i venstre spalte står dommen fra provinskonciliet i Odense 1245,⁹

³ Jyske Lov. Tekst 1: NkS 295 8° udg. af Peter Skautrup (= *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene*, 2, 1933), s. xxv-xxvi og lxxv. Udgaven herefter forkortet DgL.

⁴ Uldall 228, 4°, cf. *ibid.*, s. xxix og stemma mellem s. cxxviii og cxxix.

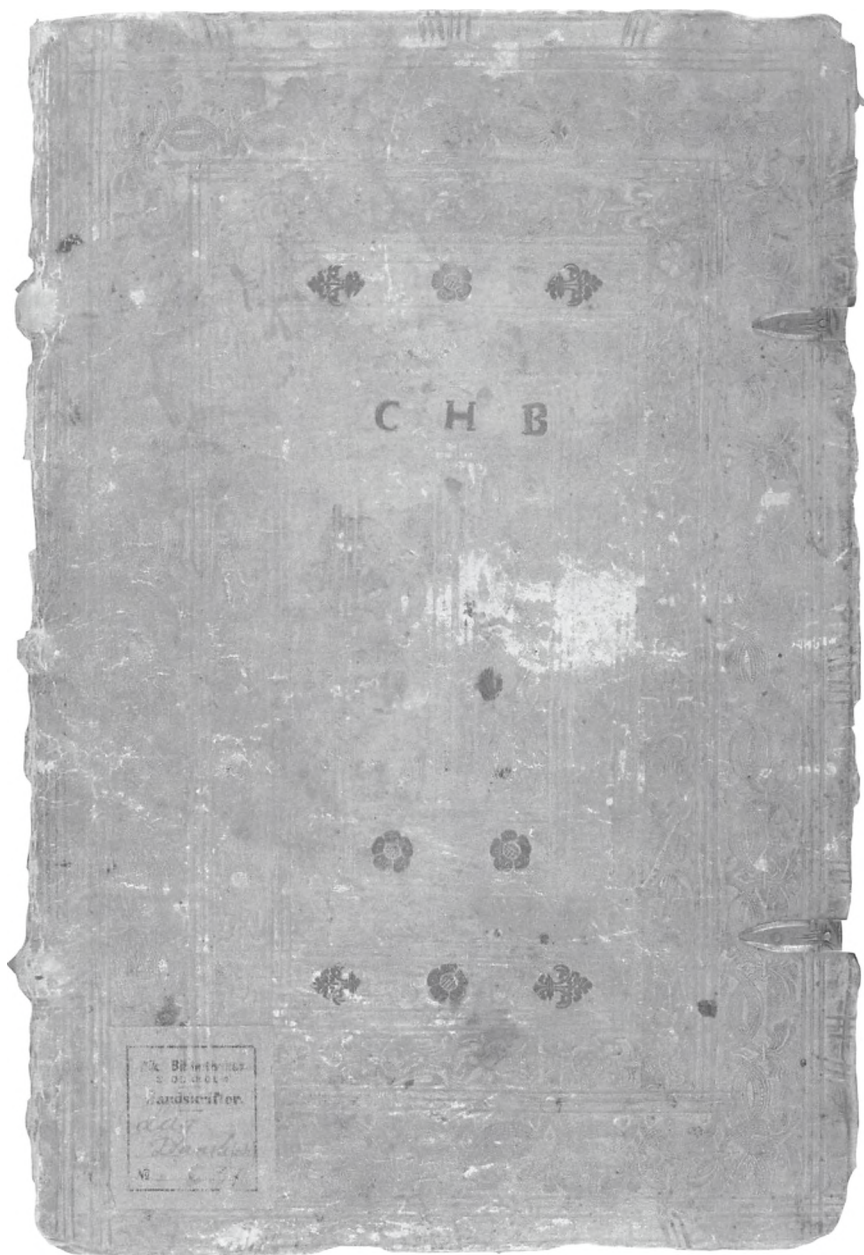
⁵ Jyske Lov (som note 1), s. cxxviii.

⁶ Jyske Lov (som note 1), s. xxxviii-xxxix.

⁷ Udgivet i facsimile som tekst 3 (=DgL 3, 1951, s. 71 - 188).

⁸ Fortalens tekst begynder øverst fol. 3 verso.

⁹ *Diplomatarium Danicum*, 1. Rk. VII, Nr. 167, ms. a. Overleveringerne b og d stammer fra Roskilde, henholdsvis Lund; a-overleveringen må derfor stamme fra Odense bispedømme eller et af de jyske stifter, altså fra et stift inden for det jyske retsområde.

Forpermen af håndskriftet C 37, med ejerinitialerne "C H B". (Foto: Kungliga Biblioteket, Stockholm).

mens den øverste del af højre spalte indeholder den eneste kendte tekst af loven af 1276 (Fig. 1).¹⁰

Denne lov må betegnes som en feudalret, idet den søgte at regulere forholdet mellem herrerne (kongen, bisperne, verdslige stormænd) og deres mænd eller vasaller. Den synes aldrig at være blevet vedtaget, hvilket forklarer, at teksten kun er overleveret i dette ene manuskript. En sammenligning af tekstens hånd med de i original bevarede diplomer¹¹ tyder på, at den hånd, der har skrevet lovforslaget af 1276, kunne stamme fra slutningen af det 13. århundrede. Niels Skyum-Nielsen kunne senere identificere skriveren med den såkaldte Thomas G, som havde skrevet et i 1279 udstedt diplom.¹² Da lovforslaget af 1276 og dommen fra 1245 er blevet indføjjet af Thomas G der, hvor der var plads i codex, må denne være blevet skrevet senest omkring 1280, men kan teoretisk være ældre. Det er derfor muligt, at lovforslagets tekst er den originale version, der blev forelagt danehoffet i 1276. Det vigtigste resultat af den ændrede datering er dog, at C 37 nu må anses for det ældste manuskript af Jyske Lov og dens fortale, mens trolddomskapitlet er blevet tilføjjet senere.

Codex synes oprindeligt kun at have omfattet bladene 1-65 med Jyske Lov; vel i det 15. århundrede er endnu 10 blade med lovtekster blevet tilføjjet: Forordningen af 1284 for Nørrejylland (tekst I. ms. Ab 6) fol. 66 r. - 69 r., Håndfæstningen af 29. juli 1282 (tekst I ms. Ad 4) fol. 69 v. - 72 r.¹³, Erik af Pommerns gårdsret (tekst I ms. Ba 3) fol. 72 r. - 75 v. Diverse retsregler er optegnet fol. 75 v. - 76 r., mens den sidste side fol. 76 v. indeholder pennenprøver, bl.a. "Bisp Muwss i Ribe er mit rethe Naffuen" og "Claus Röno". Biskop Muus i Ribe er efter alt at dømme Christian Muus (1656-1717), der 1701-1712 var biskop i Ribe.¹⁴

Navnet "claus röno" er skrevet med en hånd fra første halvdel af det 16. århundrede. Selvom det første bogstav c også kan læses som x, er der ingen tvivl om, at navnet skal være Claus Rønnow. Blandt de fire personer af dette navn (fornavnet kan være både Claus og Nicolaus), som omtales i Rønnow-stamtavlen i *Danmarks Adels Årbog*, synes

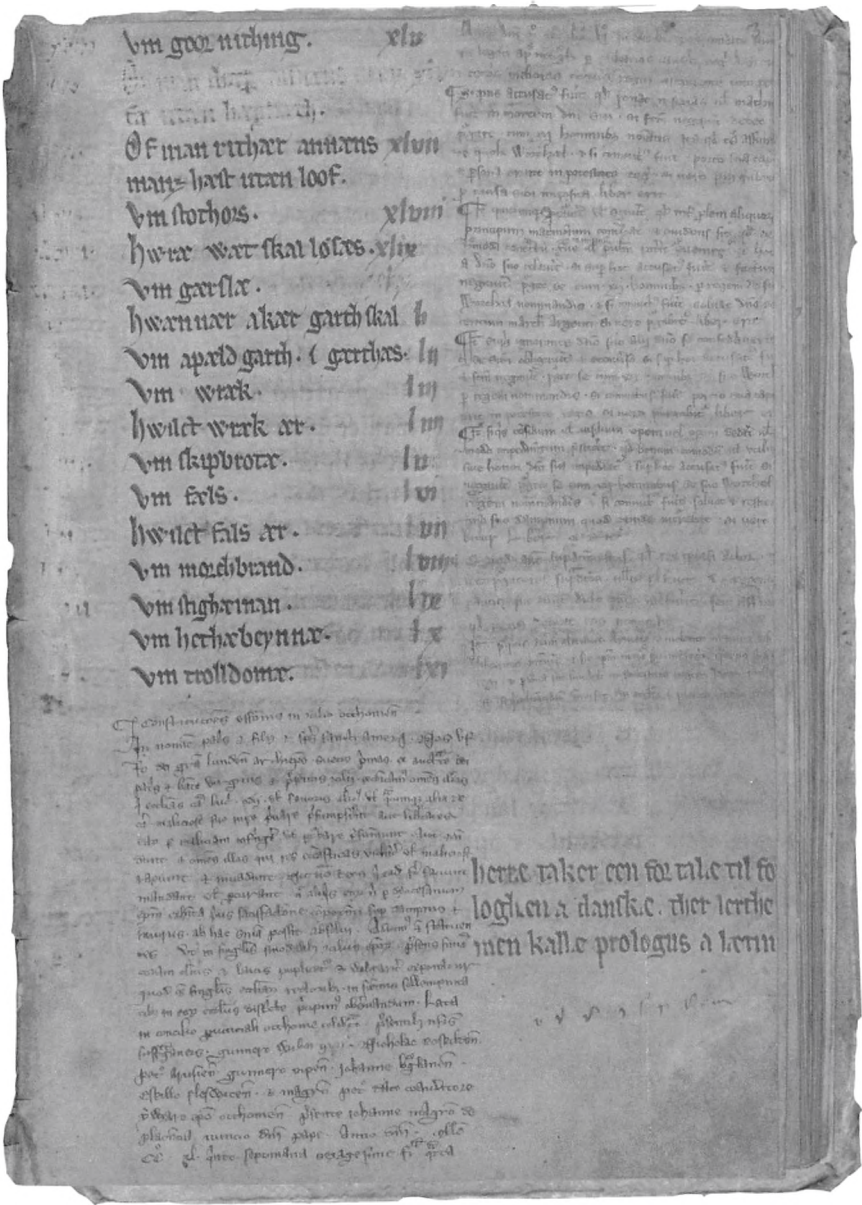
¹⁰ *Den danske Rigslovgivning indtil 1400*, udg. Erik Kroman, 1971, s. 60-61.

¹¹ Se ovf., note 2.

¹² Niels Skyum-Nielsen: Anmeldelse af Thomas Riis, *Les institutions politiques, Historisk Tidsskrift* 80, 1980, s. 531.

¹³ Ad-håndskrifterne er af jysk oprindelse, cf. *Den danske Rigslovgivning indtil 1400* (note 8) s. 75.

¹⁴ *Corpus codicum danicorum medii aevi X* (Se ovf., note 1), s. ix; cf. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. 10, 1982, s. 135-136.

Om god niching. xlv
 Om storhous. xlviii
 Om gærstic. l
 Om apærd gærth. i gærthas. li
 Om wræk. liii
 Om skypbote. liii
 Om fæls. liii
 Om mordbrand. liii
 Om thgherman. liii
 Om herthbeynæ. liii
 Om tholdomæ. liii

... om god niching ...
 ... om storhous ...
 ... om gærstic ...
 ... om apærd gærth ...
 ... om wræk ...
 ... om skypbote ...
 ... om fæls ...
 ... om mordbrand ...
 ... om thgherman ...
 ... om herthbeynæ ...
 ... om tholdomæ ...

... om god niching ...
 ... om storhous ...
 ... om gærstic ...
 ... om apærd gærth ...
 ... om wræk ...
 ... om skypbote ...
 ... om fæls ...
 ... om mordbrand ...
 ... om thgherman ...
 ... om herthbeynæ ...
 ... om tholdomæ ...

herre taker en for tale til fo
 loggien a danke. thier lertie
 men kalle prologus a herri

Håndskriftet Stockholm, Kungliga Biblioteket, C 37, fol. 3 recto: Slutningen af indholdsfortegnelsen, dommen fra provinskonciliet i Odense 1245, og (øverste i højre spalte), lovforslaget til feudalet af 1276. (Foto: Kungliga Biblioteket, Stockholm).

kun to at have haft nærmere tilknytning til Danmark.¹⁵ Den ældste af disse omtales 1380-1398; han var især knyttet til Slesvig og nævnes 1398 som høvedsmand på Ærø.¹⁶ Den sandsynligste Claus Rønnow er da herren til Hvidkilde ved Svendborg, der siden 1439 var rigsråd, og som 1449 udnævntes til marsk. 1441 blev han høvedsmand på Nyborg Slot og beholdt denne forlening i hvert fald til 1458; han døde i 1486. Som både lensmand og godsejer på Fyn har han haft brug for at eje et håndskrift af Jyske Lov, der også gjaldt for Fyn.¹⁷

Spørgsmålet er nu at finde en forbindelse mellem familien Rønnow og en person med initialerne C.H.B. omkring 1580, idet disse angivelser, som omtalt ovenfor, findes på henholdsvis for- og bagpermen af C 37 (Fig. 1). Dobbelte fornavne er i dansk navneskik i det 16. århundrede så sjældne, at man kan se bort fra denne mulighed. Den person, der i 1580 ejede C 37, må altså have haft et fornavn, der begyndte med C. Bogstaverne H.B. kan enten tolkes som et patronymikon (f.eks. Hansen, Henriksen eller Holgersen) plus et slægtsnavn begyndende med B. Denne mulighed synes dog at kunne udelukkes, da ingen af de gennem ægteskab med familien Rønnow allierede personer svarer til denne navnekombination.

Efter dansk adelig navneskik i det 16. århundrede beholder en adelsdame sit pigenavn, men tilføjer eventuelt sin ægtefælles i genitiv, f. eks. Fru Mette Hardenberg, Hr. Markvard Rønnows. Gengives endvidere et sammensat slægtsnavn med initialer, kan ikke kun navnets første bogstav; men hver dels begyndelsesbogstav anføres; således lyder byggeindskriften på Thurø kirke ved Svendborg F.E.M.S., hvilket skal læses som F(ru) E(len) M(ar)S(vin).

Et slægtsnavn, der som initialer kan gengives H.B., er Hardenberg, og Claus Rønnows oldebarn Anne Rønnow (1541-1609) ægtede i 1561 Erik Hardenberg (ca. 1534-1604) til Skovsbo på Nordfyn.¹⁸ Denne havde fået en meget grundig uddannelse, der havde givet ham smag for boglige studier. 1581 blev han rigsråd, men kom aldrig til at spille nogen fremtrædende rolle i politik.¹⁹ Erik Hardenberg og Anne Rønnow havde flere børn, blandt hvilke sønnen Christen Hardenberg (1567-1600) har initialkombinationen C.H.B. 1582 studerede han med

¹⁵ De to andre optræder i overvejende lybsk eller holstensk sammenhæng i 14. og begyndelsen af 15. århundrede, *Danmarks Adels Årbog* XXX, 1913, s. 479-481.

¹⁶ *Ibid.*, s. 481; *Danmarks Adels Årbog* LXXV, 1958-1959, s. 56.

¹⁷ *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. 12, 1982, s. 525-526.

¹⁸ *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. 6, 1980, S. 27-28 og 12, 1982, S. 525.

¹⁹ *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. 6, 1980, s. 27-28.

sin ældre broder Jakob i Rostock,²⁰ og man kan måske antage, at hans forældre har givet ham manuskriptet i 1580. Begge overlevede ham, med Erik Hardenberg uddøde den danske gren af familien i mandslinien og med fru Anne forsvandt Rønnow-slægten. Hvad der er sket med C 37 efter familiens opløsning, er uvist; hvis det er blevet solgt, kunne dette forklare, hvorfor biskop Muus i Ribe kunne have ejet det omkring 1700. Da håndskriftet i 1720'erne fandtes i Antikvitetsarkivet i Stockholm, er det sandsynligvis blevet erhvervet af dette efter biskop Muus' død i 1717.²¹

Identifikationen af det ældste kendte manuskript af Jyske Lov leder os naturligt til at spørge, om det på væsentlige punkter adskiller sig fra den trykte tekst? I flere tilfælde er C 37 mere kategorisk end den trykte version; således skal kongen forfølge en manddræber med bøder, mens den trykte tekst kun lader dette være en mulighed.²² Tilsvarende hedder det i 3. bog § 20, at en søn kan arve styreshavne efter sin fader, mens C 37 udelukker enhver anden mulighed.²³ Når det drejer sig om husdyr, der bryder ind i naboernes have, fastslår C 37, at man ad rettens vej skal tvinge bonden til at holde sine dyr inde, mens den trykte version nøjes med at se dette som en mulighed.²⁴ Adskillige gange har C 37 en præcisere formulering end den trykte version, f.eks. fastslår C 37 tre vintres hævd, mens trykversionen (I § 42) kun taler om lovlig hævd,²⁵ og andetsteds nævner trykversionen (III § 35) kun lovligt bevis, der i C 37 defineres som ed af tolv mand.²⁶

Flere steder har C 37 afvigende talangivelser fra trykversionen; denne fastsætter i II § 49 den kriminelle lavalder til femten år, mens C 37 og andre manuskripter definerer den som fjorten år.²⁷ Også på andre punkter er der forskelle: Ifølge C 37 skal sandemænd sværge om kirkegods til en højere værdi end én mark sølv; i trykversionen er dette blevet nedsat til en halv mark sølv (II § 2; III § 45);²⁸ tilsvarende

²⁰ *Danmarks Adels Årbog* XIV, 1897, s. 190-191; Vello Helk: *Dansk Norske Studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, 1987, s. 242-243.

²¹ Efter meddelelse fra Anders Burius, Kgl. Bibliotek, Stockholm, til Kgl. Bibliotek, København (venligst oplyst af Håndskriftafdelingens leder, Ivan Boserup).

²² C 37 fol. 23 v.; DgI II, s. 156 l. 2.

²³ C 37 fol. 51 r.; DgI II, s. 393 l. 2.

²⁴ C 37 fol. 62 r.; DgI II, s. 483 l. 1.

²⁵ C 37 fol. 17 r.; DgI II, s. 97 l. 8.

²⁶ C 37, fol. 54 v.; DgI II, s. 425 l. 2.

²⁷ C 37, fol. 31 v.; DgI II, s. 224 l. 2.

²⁸ C 37, fol. 21 v. og 57 v.; DgI II, s. 140 l. 4 og 448 l. 45. Bestemmelsen i III § 45 om en kvindes testamentariske gave af en halv hovedlod gælder i C 37 kun klostre, i trykversionen omfatter den også andre kirker, cf. C 37 fol. 57 v.; DgI II, s. 448 l. 2-4.

skal efter C 37 og andre manuskripter bispennævninge ikke sværge om sager, hvis genstands værdi overstiger tre mark; trykversionen (II § 78) har sænket denne grænse til en halv mark.²⁹

Ved manddrab under skærpene omstændigheder, f.eks. brud på kirke- eller tingfred, (III § 22) skulle drabsmanden udrede fuld mandebod og dertil 40 mark til den dræbtes arvinger (C 37), ifølge trykversionen skal også kongen have 40 mark.³⁰ Drukner en person i en andens private kilde, skal ejeren efter C 37 og mange andre håndskrifter betale tre mark, formentlig tre mark sølv, hvilket i trykversionen blev præciseret som tre mark penge, et meget lavere beløb (II § 36).³¹

Ved tyveri skulle den skadelidte have det stjålne tilbage, dertil en erstatning svarende til den dobbelte værdi af tyvekosterne (II § 89); men C 37 og et par andre håndskrifter mener, at sidstnævnte skal være tredobbelt. Hvis tyven derimod tidligere er straffet for tyveri, få den skadelidte efter C 37 og mange andre håndskrifter kun det stjålne tilbage, mens trykversionen desuden tildeler dobbelt erstatning.³²

Bliver en røver taget på fersk gerning, hjemler loven dødsstraf (III § 67); men bliver han anklaget for denne forbrydelse og svigter beviset for ham, d.v.s. at det f.ex. ikke lykkes ham at samle det nødvendige antal personer, der kan aflægge ed på hans uskyld, skal han yde erstatning så langt hans bo rækker og være i kongens nåde og unåde, mens C 37 og andre håndskrifter desuden foreskriver en bod på 40 mark.³³

I en række tilfælde er C 37 præcisere formuleret end trykversionen; en stedfader må således ikke være værge for sin stedsøn, hvilket trykversionen udvider til alle stedbørn (I § 30).³⁴ Endvidere fremhæves det i C 37 i modsætning til trykversionen, at ikke kun farbroder og morbroder, men også faster og moster er arveberettigede (I § 5),³⁵ og også, at hvis ingen rette arvinger gør krav på afdødes ejendele, skal kongen have dem (I § 23).³⁶

Hvis en mand f.eks. lader sin hest opstalde hos en anden, og denne påstår, at hesten tilhørte ham, og at den var født hos ham, skal sidstnævnte lade 12 mand sværge, at det forholder sig således og dertil føre to naboers vidnesbyrd (II § 104). Således trykversionen; men C

²⁹ C 37, fol. 38 v.; DgL II, s. 282 l. 1.

³⁰ C 37, fol. 51 v.; DgL II, s. 396 l. 3-398 l. 1.

³¹ C 37, fol. 29 r.; DgL II, s. 205 l. 5-6.

³² C 37, fol. 40 v.; DgL II, s. 299 l. 1-300 l. 4.

³³ C 37, fol. 64 v.; DgL II, s. 500 l. 4-501 l. 1.

³⁴ C 37, fol. 14 r.; DgL II, s. 75 l. 4.

³⁵ C 37, fol. 6 r.; DgL II, s. 28 l. 3-4.

³⁶ C 37, fol. 12 r.; DgL II, s. 62 l. 2. I modsætning til senere i middelalderen var der tilsyneladende ikke tale om afgifter («arvekøb») til kongen for at kunne hæve arven.

37 og mange andre håndskrifter kræver, at vidnesbyrdet aflægges af to nævninge.³⁷ Da der i hvert herred skulle være otte nævninge (II § 50), må det have været meget vanskeligt at finde to med tilstrækkeligt kendskab til sagen, så de kunne aflægge vidnesbyrd; men dette må åbenbart have været lovgiverens mening i 1241.

Falskmøntneri var naturligvis også i middelalderen strafbart (III § 65); men mens trykversionen blot taler om den, der "gør fals," fastslår C 37 og en række andre håndskrifter, at falskmøntneren enten skal være blevet taget på fersk gerning eller ikke have kunnet fralægge sig anklagen med herredsnævn (cf. III § 64).³⁸ Falskmøntneri var næppe nogen almindelig forbrydelse (de fredløses værksted på Hjelm omkring 1290 danner her en berømt undtagelse), til gengæld forekom det sikkert ofte, at en mands kreaturer gjorde sig til gode med en andens korn. Var flokken på 12 dyr eller flere, kunne den skadelidte rejse sag om hærværk (III § 49, cf. 48). Trykversionen fastsætter ingen straf for skade forvoldt af et mindre antal kreaturer, mens C 37 lader den for skaden ansvarlige rense sig med ed af kønsnævn eller betale den skadelidte tre mark i bøde.³⁹

I fortalen skilderes kongens opgaver med at skaffe undersåtterne deres ret, især dem, der plages af vold såsom enker, børn uden værge, pilgrimme, udlændinge og fattige; når kongen straffer forbrydere, er han Guds tjenestemand og ifølge trykversionen landets vogter ("giætzlæ man"), mens C 37 og en række andre håndskrifter ser ham som rettens vogter.⁴⁰

Gennemgangen af de vigtigste saglige uoverenstemmelser mellem C 37 og trykversionen har vist, at der er tale om langt mere end tilfældige varianter, især da C 37s læsemåder ofte støttes af en række andre håndskrifter. De lavere bøder i sølv i trykversionen betyder måske en tilpasning til inflationen i det 14. århundredes første årtier, da sølvs værdi steg i forhold til de dårlige penge. Det er fornuftigt, set ud fra et brugssynspunkt, at indarbejde udviklingen i retspraksis i senere udgaver af loven; men på den måde kan trykversionen ikke tages som udtryk for regeringens hensigter i 1241. Tilsvarende forholder det sig med de øvrige uoverensstemmelser, f.eks. blev det meget lettere at lyve sig til betroet gods (II § 104), mens lovgiverne i 1241 havde gjort det næsten umuligt.

Trykversionen valgte Ny kgl. Samling 295 in 8° fra ca. 1325 som tekstgrundlag. Vi har set, at dette på en række punkter repræsenterer et

³⁷ C 37, fol. 45 r.; DgL II, s. 334 l. 5.

³⁸ C 37, fol. 64 r.; DgL II, s. 495 l. 5.

³⁹ C 37, fol. 58 r.-v.; DgL II, s. 456 l. 2.

⁴⁰ C 37, fol. 4 r.; DgL II, s. 91. 3-11 l. 2.

senere stadium i retsudviklingen end C 37, der må anses for at stå den i 1241 vedtagne tekst nærmere, kronologisk som indholdsmæssigt. Noget tyder på, at den oprindelige lov fra 1241 var strengere end den version, der ligger til grund for trykket i *Danmarks gamle Landskabslove*. Valdemar Sejrs regering regnede vel med at være stærk nok til at få loven respekteret; på grund af kongemagtens gradvise svækkelse under hans efterfølgere lod dette sig ikke gøre, og en mildere version satte sig igennem i den juridiske praksis. Stockholm C 37 og Ny kgl. Samling 295 in 8° repræsenterer hver sin fase af den jysk-fynske retsudvikling.

SUMMARY

THOMAS RIIS: *The Oldest Manuscript of the "Jyske Lov" (Codex Holmiensis C 37)*.

Among the provincial laws of medieval Denmark Jyske Lov (law code for Jutland and Funen) holds a special place. Passed as it was by the highest political assembly of the realm in 1241, it is an official piece of legislation, whereas the customary laws of Zealand and Scania are more or less private compilations of the rules in force.

The editor of the latest critical edition of Jyske Lov chose a manuscript from about 1325 as its basis for the text. Nevertheless, there are other manuscripts of the same age or even older, one of them is the codex C 37, which is kept in the Royal Library of Stockholm. In the 15th and 16th centuries it belonged to aristocratic families of Funen, at the beginning of the 18th century it was owned by the bishop of Ribe, before it was acquired by Antikvitetsarkivet in Stockholm, from where it came to the Swedish Royal Library.

In the free space between the table of contents and the text proper two legal texts from 1245 and 1276 respectively have been copied by a hand known from a charter of 1279. This means that the C 37 manuscript of Jyske Lov could not be younger than c. 1280, but that it could be older. C 37 must thus be the oldest known manuscript of Jyske Lov.

The comparison of C 37's text with that of the critical edition shows that in certain respects C 37 represents a more severe attitude to crime than the younger version. In 1241 the government probably felt strong enough to take a harsh line against crime; the decline of royal power during the next two or three generations caused the law to be altered here and there. Consequently, the standard critical edition represents a more recent version of Jyske Lov than the original text.

The early date of C 37 was suggested already in 1977, and some Danish politicians have during the past years urged the government to demand that C 37 be returned to Denmark, suggesting that it had been part of Swedish spoils of war in the seventeenth century. However, the directors of the Royal Libraries of Denmark and Sweden agreed instead to set up a website with a high quality digital facsimile of the manuscript (www.kb.dk/elib/mss/holm). Renewed review of all available provenance data strongly suggests that C 37 came to Sweden after 1717 and that it was never carried away from Denmark as booty.

SKAL DEN KATOLSKE FORTID KOMME TIL ORDE?
ANDERS SØRENSEN VEDELS DILEMMA VED UDGIVELSEN AF
ADAM AF BREMEN I 1579*

AF

KAREN SKOVGAARD-PETERSEN

Djævelen i Slotsgården

Christian 4.s dåb blev fejret eftertrykkeligt i de første dage af juni i 1577. I festlighederne indgik også skuespil, som blev forevist i slotsgården for kongefamilien, de indbudte udenlandske gæster, rigsråderne med flere. Blandt tilskuerne var også hofdigteren Erasmus Lætus, tidligere professor i teologi ved Københavns Universitet. Lætus nedfældede kort efter en beretning, på latin, om Christians fødsel og dåb, herunder naturligvis også begivenhederne i slotsgården. Han nøjes imidlertid ikke med at berette om skuespillene, men fortæller også – meget levende – om sine egne oplevelser undervejs.¹

Sammen med slotsprædikanten Anders Vedel var han gået ind i slotskirken hvorfra de, i selskab med magister Niels Hvid, magister Laurits Pedersen og renteskriver Peder Hansen, kunne betragte forestillingen fra en god plads ved kirkens vinduer. Men uventede forhindringer kom i vejen i form af en bænk fra de kongelige køkkener som pludselig blev stillet op; folk hoppede op på den og spærrede udsynet til scenen. Noget måtte gøres, og da der blandt skuespillerne også var nogle djævleudklædte personer, fandt Lætus og hans venner på at tilkalde en af dem for at få ham til at fjerne bænken. Han forlangte imidlertid først noget af den gode vin som den kongelige kældermester havde stillet frem til dem. Det fik han og tømte så kanden i én slurk. Men et øjeblik efter var han væk – og næste gang de så ham, stod han langt væk blandt de andre djævl. Han havde

* Tak til Charlotte Appel, Karsten Christensen, Lars Boje Mortensen og Peter Zeeberg for hjælp og gode råd.

¹ *Erasmus Lætus' skrift om Christian IVs fødsel og dåb (1577)*, udgivet og oversat af Karen Skovgaard-Petersen og Peter Zeeberg. 1992. Lætus' beretning kendes fra hans egen kladde, som findes i håndskriftet GKS 2589, 4to.

intet gjort for at få fjernet bænken. Inde i kirken skummede de af raseri – indtil Lætus, som han selv fortæller det, kunne komme med de forløsende ord:

“Er det ikke netop Djævelens natur og sædvane at lyve og bedrage? Han lokker menneskene med løfter og forleder dem med falske forhåbninger, og når han så har deres sjæle i sin magt, svigter han dem i et spind af tomme løfter.”

– og Lætus tilføjer: “Den bemærkning fik stort bifald, og det var længe en stående vittighed iblandt os.”

Den lille episode anslår, spøgefuldt og i det små, et tema som viser sig at være centralt i Lætus’ beretning, nemlig Djævelens bestræbelser på at føre menneskene bag lyset. Ganske sindrigt har han nemlig gjort sin beretning om Christian 4.s fødsel og dåb til en fortælling om, hvordan Djævelen udnyttede den forestående fødsel til at forsøge at få danskerne lokket tilbage i den katolske fold. Det lykkedes ikke, og prinsens dåb kommer – i Lætus’ konstruktion – til at fremstå som Danmarks endelige bekræftelse på dets lutheranske tilhørsforhold. Og den flatterende hovedrolle Lætus tildeler sig selv i den lille fortælling fra slotskirken, spiller han også i afsløringen af det store djævelkomplot, der, som Lætus fremstiller det, udgjorde en reel og alvorlig trussel for hele landet.

Det er historien om bonden på Samsø der modtager en profeti fra en havfrue om at dronningen vil føde et drengebarn. Til profetien var knyttet en ordre om at bonden skulle opsøge kongen og få ham til at genindføre forskellige af de gamle riter. Kongen afviser pure dette krav, men havfruen dukker siden op igen, bonden fremturer – og til sidst er Lætus i stand til at afsløre historien som led i en djævelsk plan der går ud på at genindføre katolske riter. Kongen, Frederik 2., holder så en stor tale som kommer til at stå som afslutningen på selve beretningen om Christian 4.s fødsel og dåb. Pointen – at hermed blev Djævelens katolske anslag endegyldigt forpurret – bliver ekstra tydelig ved at Lætus runder værket af med en skildring af forløbet af den protestantiske reformation i Danmark, set på baggrund af Djævelens solide greb om danskerne i den katolske middelalder. Det fremgår at det var en langvarig og ikke gnidningsfri proces, som altså nu, med prinsens dåb, er fuldbragt.

Blandt dem der blev narret af den tørstige djævel, var som sagt også slotsprædikanten Anders Sørensen Vedel (1542-1616). Vedel er for eftertiden kommet til at stå som en hovedskikkelse blandt danske historikere i det 16. årh. Også han morede sig – skal vi tro Lætus –

over Lætus' bemærkning om at djævelen sådan set bare levede op til sin djævelerolle da han narrede dem. Formodentlig har han ikke læst Lætus' værk der aldrig blev helt færdigt, og han har derfor næppe set hvordan Lætus har gjort dette lille djævleanslag til en anekdotisk optakt, et humoristisk miniaturebillede af Djævelens store angreb, forsøget på at lokke danskerne tilbage til katolicismen. Men selve havfruens spådom har Vedel utvivlsomt kendt – han omtalte den senere som ren "dict" i sin folkevisebog² – og givetvis også den teologiske afvisning som Lætus i sin beretning tillægger sig selv og kongen.

Og tankegangen har ikke været fremmed for Vedel, tværtimod. Vedel var i disse år, 1570erne, travlt beskæftiget med sine to hovedværker inden for dansk historieskrivning, den danske oversættelse af Saxos Danmarkshistorie fra 1575 og førsteudgaven fra 1579 af Adam af Bremens 500 år gamle værk, skrevet midt i 1070erne, om biskopperne af Hamborg-Bremen, som i Vedels udgave hedder *Historia ecclesiastica*. I sine forord til begge disse værker har Vedel – helt i tråd med Lætus – indarbejdet truslen fra Djævelen, den trussel der gennem de forgangne århundreder har vist sig i pavens – Djævelens stedfortræders – tyranni i Danmark.

Lætus, Vedel og Danmarkshistorien

Lætus og Vedel havde begge gennemgået en god protestantisk uddannelse i den lutheranske højborg Wittenberg, Lætus hos Philipp Melanchthon selv, Vedel hos hans efterfølger Caspar Peucer. Og begge havde påkaldt sig Frederik 2.s opmærksomhed og havde efter hjemkomsten tjent kongen, Lætus som professor fra 1560 og hofdigter fra 1569, Vedel som slotsprædikant fra 1568. De tilhørte de første generationer af intellektuelle efter Reformationen, der blev solidt protestantisk skolet – og til den skoling hørte også en opfattelse af kongen som kirkens øverste og som garant for orden i samfundet, en orden der nemlig var en forudsætning for at kirken kunne have gode kår.

Men da Vedel og Lætus i den tidlige sommer 1577 stod og så på skuespillene i slotsgården, var de hver sit sted i deres karriere. Lætus var blevet afskediget fra sit professorat ved universitetet få år tidligere, og levede nu – og indtil sin død i 1582 – af indtægterne fra forskelligt kirkeligt gods. Han havde i 1569 opnået status som hofdigter og i årene derefter udgivet en stribe digte der alle har det enten som

² I indledningen til den 24. vise "Dronning Dagmar spaaes aff en Hafffrue at hun skal dø vdi Barnfødsel" trækker Vedel en parallel til sin egen tids havfruespådom (*It Hundrede vduaalde Danske viser ...* Ribe 1591. Foreligger i faksimileudg. ved Karen Thuesen 1993).

hoved- eller vigtigt sidetema at hylde Danmark og den danske konge og markere at landet hørte til i den lutheranske verden.

Den 16 år yngre Vedel udfoldede i disse år, 1570erne, en livlig litterær virksomhed samtidig med sit hverv som slotsprædikant.³ Han havde nået at lære den gamle kansler Johan Friis at kende inden hans død i 1570. Friis havde opfordret ham til at revidere et manuskript han havde liggende, en oversættelse af Bartholomeo Platinas latinske pavekrønike, *Vitae Pontificum*, der udkom første gang i 1479. I Vedels bearbejdelse blev det til en antikatolsk manifestation, endda med titlen *Antichristus Romanus*.⁴ Den udkom i 1571, året efter Johan Friis' død.

Fire år senere, i 1575, havde Vedel udsendt sin oversættelse til dansk af Saxos Danmarkshistorie, og han var efter alt at dømme nu, i 1577, i fuld gang med sit næste store danmarkshistoriske projekt, udgivelsen af Adam af Bremens ærkebispes historie, *Historia ecclesiastica*.

Samtidig lagde han an til at lade sig udpege af regeringen til at forfatte en ny Danmarkshistorie. Mindre end et år efter dåbsfestlighederne afleverede han til kansler Niels Kaas en formfuldendt betænkning på latin, hvori han redegjorde for sine tanker om hvordan en ny danmarkshistorie burde skrives. At han gerne så sig selv i rollen som forfatter af dette værk, fremgår tydeligt omend indirekte.

I 1570erne var det ellers en anden mand, Hans Svaning, der var beskæftiget med at skrive en stor latinsk danmarkshistorie. I 1579 blev han imidlertid bedt om at aflevere sit manuskript til universitetets professorer, der skulle vurdere om det var egnet til trykning. De må have vendt tommelfingrene ned, for Svanings manuskript blev aldrig udgivet. I stedet blev Vedel udpeget til at skrive den ønskede danmarkshistorie, ja faktisk havde han fået lovning på at blive Svanings efterfølger allerede i sommeren 1578.⁵ Hans kvalifikationer har været tydelige, manifesteret især i den nævnte lille betænkning om principperne for en ny danmarkshistorie – og, fra foråret 1579, i den lærde udgave af Adam af Bremen, som er emnet for det følgende.

Historien om hvordan først Svaning, så Vedel og siden flere andre

³ Den grundlæggende biografi af Vedel er et omfattende værk skrevet af C.F. Wegener: *Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel, Kongelige Historiograph i Frederik IIs og Christian IVs Dage*. Trykt sammen med Wegeners udgave af Vedels Saxo-oversættelse: *Den danske Krønike af Saxo Grammaticus oversat af Anders Sørensen Vedel trykt paa ny og tilligemed Vedels Levnet af C.F. Wegener*, 1851 (2. forøgede udg., 1. udg. 1846). Den moderne standardbiografi er af Harald IIsøe i *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg. 1984.

⁴ Om dette værk – og det danske islat Vedel gav det – se Wegener 1851, s. 68-71.

⁵ Harald IIsøe: Svaning, Vedel, Huitfeldt og Krag. Omkring spørgsmålet om den første historiografudnævnelse. *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, 1984, s. 235-58.

Clarissimo viro, virtute, Do-
ctrina et prudentia excel-
lenti, Peder Hegelund, Con-
suli Ricipub. Ripensis am-
plissimo, amno suo signi-
ficere colendo

Andreas Velleins

Der kendes i dag seks eksemplarer af Vedels Adam af Bremen-udgave med egenhændig dedikation fra Vedel. I Det Kongelige Bibliotek findes således et eksemplar som Vedel har forsynet med dedikation på forsatsbladet til sin ven Peder Hegelund, rådmænd i Ribe. (Det Kongelige Bibliotek).

gav sig i kast med at skrive en ny danmarkshistorie, er ofte fortalt og skal egentlig ikke beskæftige os her. Erasmus Lætus har ikke nogen plads i den historie – og havde det heller ikke med samtidens øjne. Men faktisk lykkedes det ham at skrive en ny danmarkshistorie netop i denne periode hvor Svaning sled med sin, nemlig det lange latinske epos *Res Danica*, som blev trykt i Frankfurt am Main i 1574. Lætus' danmarkshistorie var imidlertid på vers, og dens behandling af dansk historie var langt friere end det ønskede prosaværk skulle være – den har hverken kunnet eller skullet gøre det ud for en ny nationalhistorie i prosa. Heller ikke Lætus' prosaberetning om Christian 4.s dåb er en sådan ny danmarkshistorie – af den simple grund at den altovervejende handler om begivenhederne i 1576-77 op til prinsens fødsel og frem til og med hans dåb. Værket præsenterer sig som en historisk beretning, og Lætus gør et stort nummer ud af dets troværdighed, men det har ikke noget at gøre med den store danmarkshistorie som man efterspurgte i regeringskredse og blandt intellektuelle og diplomater.

Når vi i dag skal prøve at forstå de udfordringer der lå i at skrive Danmarks historie på dette tidspunkt, sidst i 1570erne, er det imidlertid værd at huske på Lætus' fortolkning af prinsens dåb som Danmarks endelige bekræftelse på sit protestantiske tilhørsforhold og hans hurtige ridt gennem middelalderens kristendom fra oprindelig renhed til papistisk fordærv. Den stærke nationalhistoriske interesse som præger dansk litteratur i sidste del af 1500-tallet, var en del af renæssancehumanismen. Den var imidlertid, i den form den fik i Danmark, afgørende påvirket af Philipp Melanchthon og det protestantiske Wittenberg. Man skulle tro der heri ville ligge en indbygget konflikt mellem at hylde Danmarks tilslutning til den lutheranske kristendom og samtidig hævde den store nationale fortid, katolsk som den var. Men egentlig må man konstatere at den nationale storhed stort set besynges ubekymret i tidens repræsentative litteratur – fx Erasmus Lætus' epos om dronning Margrethe og Kalmarunionen, *Margaretica*, fra 1573 - uden at konflikten artikuleres.

Helt uproblematisk har det imidlertid ikke været. Det ser vi tydeligt af Vedels forord til hans to pionerbedrifter, oversættelsen til dansk af Saxos Danmarkshistorie og udgaven af Adam af Bremens værk om biskopperne af Hamborg-Bremen. Her gør Vedel sig store anstrengelser for at præsentere de to store middelalderlige historikere i et protestantisk lys – unægtelig et overraskende perspektiv for den moderne læser, men mærkelig nok temmelig upåagtet i litteraturen om Vedel.

Vedels forord til Saxo-oversættelsen

I forordet til Saxo – henvendt til Frederik 2. – beskæftiger Vedel sig med historiens nytte. Først og fremmest, siger Vedel, kan vi af historien lære hvordan kristendommen blev indført i et givent land og hvilke vilkår den siden fik. Dernæst kan vi af historien lære hvad Gud belønner og hvad han straffer. Endelig er historien særlig nyttig for fyrster og adelige fordi de her kan lære om hvordan man regerer klogt og fromt.⁶

Det første punkt er hovedsagen. Her får vi et rids af kristendommens historie i Danmark, og synsvinklen er, naturligvis, rent protestantisk. Efter først at have levet i hedenskabets mørke, modtog danskerne Guds ord, og fulde af hellig iver sørgede de for at bygge kirker og skoler i stort tal. Men efterhånden lod biskopperne sig påvirke af Djævelen: “De grebe til det Verdslige Suerd, og toge Antichristens hoffarfue paa sig” (s. 7). Moralen sank overalt i samfundet, og Gud sendte borgerkrige og andre ulykker som straf. Selv i denne ulykkelige tid var der imidlertid hele tiden en lille gruppe af fromme mennesker som Gud beskyttede. Og til sidst forbarmede Gud sig over danskerne og lod dem tage imod Luthers lære hvorved den oprindelige fromhed blev genetableret.

Det forbløffende er jo at denne lange udredning der strækker sig helt frem til Reformationen, står som indledning til Saxos Danmarks-historie. For Saxo fortæller kun om tiden frem til ca 1185. Men sagen er at Saxo skal læses i det rette lys. Gud har ladet optegne hvilke skift og forandringer der er sket i religionen, og dette er den væsentligste årsag til at læse historiske værker. Hos Saxo kan man således læse om hvordan Danmark blev kristent, hvordan “den Naadige oc Barmhertige Gud” har udført “oss arme Hedninge” af blindheden (s. 5). Men siden da er der jo igen sket skift og forandringer i religionen. Efter Antikrists storhedstid under pavevældet har Gud i sin umådelige barmhjertighed igen optændt sit hellige og klare evangeliske lys. Dette er den store sammenhæng hvori Saxos beretning om kristendommens første indførelse skal forstås.

Den historie Vedel her fortæller på nationalt plan, er en lokal pendant til den autoriserede skildring af verdens historie som Philipp Melanchthon var ophavsmand til, og som går under navnet Carions

⁶ Det protestantiske islæt i Vedels Saxo-forord har jeg behandlet mere detaljeret i artiklen: Carion's Chronicle in Sixteenth-Century Danish Historiography, *Symbolae Osloenses* 73, 1998, s. 158-67.

krønike.⁷ Krøniken begynder med verdens skabelse, og verdenshistorien er struktureret efter fire verdensriger som afløser hinanden. Jesu fødsel falder i Romerrigets tid, det fjerde og sidste verdensrige. Herefter fortælles om hvordan den oprindelige og oprigtige kristendom degenererede til sin modsætning, magtmisbrug og verdslig pragt-syge, altsammen sat i værk af Djævelen og hans pavelige håndlanger; og endelig stod så Martin Luther frem og afslørede misbruget og sørgede for at restituere den sande kristendom. Vedel har ikke bare overtaget denne narrative struktur, men også et centralt begreb hos Melanchthon, nemlig "den sande kirke," og det vil sige en lille gruppe troende – hos Vedel i Saxo-forordet altså troende danskere – som altid har eksisteret, omend ofte forfulgt. Vedels grundlæggende synspunkt, at den væsentligste del af historien er religionens historie, stemmer også overens med Melanchthon, som slår fast, bl.a. i Carions krønike, at Gud ønsker at mennesket skal have nøje kendskab til religionens historie til alle tider.⁸

Saxos Danmarkshistorie tolkes altså ind i den store teologiske verdenshistorie som havde fået sin autoriserede udformning af Melanchthon i Carions krønike. Ligesom Lætus i beretningen om Christian 4.s dåb, formulerer Vedel her en ny, protestantisk forståelsesramme for den nationale historie.

Adam af Bremens kirkehistorie

Et tilsvarende ærinde har Vedel i det lange forord til udgaven af Adam af Bremens om de hamborgske ærkebiskoppers historie. Her er der tale om en udgave af et latinsk værk, og Vedel har da også udeluk-

⁷ Navnet Carions krønike skyldes at værket i sin første, tysksprogede version fra 1532 var resultat af samarbejde mellem Johann Carion (der var hofastronom i Berlin) og Melanchthon. Melanchthon foretog imidlertid en gennemgribende bearbejdelse og oversatte også værket til latin. Denne nye udgave udkom i årene 1558-60. Her nåede Melanchthon imidlertid ikke længere frem i verdenshistorien end til Karl den Stores tid (o. 800 e.Kr.). Siden blev værket fortsat af Melanchthons svigersøn Caspar Peucer frem til det 16. årh. Det slutter med Luthers kritik af Romerkirken. I denne form udkom det første gang i 1572 (trykt i Wittenberg), og det er den udgave der refereres til her.

⁸ *Vult sciri initia generis humani, Ecclesiae exordia, instaurationes, conservationem & revelationem promissionis de Filio, gloriosam promulgationem Legis, missionem Filij, & illustria testimonia, quae subinde edita sunt, ut nos de doctrina confirmaremur. Vult sciri discrimen Ecclesiae, & aliarum congregationum siue Sectarum, & cognosci omnibus temporibus, qualis fuerit Ecclesia* (*Chronicon Carionis*, 1572, s. 7).

kende selv betjent sig af det latinske sprog i denne bog – det gælder både titelblad, forord, noter og indeks.

Inden vi kigger nærmere på Vedels udgave, skal nogle centrale træk ved Adams værk kort ridses op. Adam var selv kannik ved domkirken i Bremen og levede fra ca 1040 til 1081. Hans historieværk handler om biskopperne af Hamburg-Bremen i perioden fra omkring 800 frem til Adams egen tid omkring 1070; det er altså en institutionshistorie, eller som det siges i en ny svensk oversættelse, et institutionshistorisk forsvars- og programskrift.⁹ De nordiske lande, og især Danmark, spiller en betydelig rolle i værket, for området udgjorde en vigtig missionsmark for de hamburgske ærkebiskopper. Adams værk er derfor en vigtig kilde til religionsskiftet i Danmark, og selv nævner Adam den danske konge Svend Estridssøn, der døde i 1074, som en af sine vigtige informanter. Værket er inddelt i fire dele, kaldet "bøger." I tredje bog er Adam nået frem til sin egen tid, og han giver her et interessant portræt af ærkebiskop Adalbert (1043-72), som han selv havde tjent under. Det er et kritisk billede af en dygtig men magtglad kirkepolitiker, bestemt ikke noget entydigt forbillede for efterfølgeren Liemar, til hvem Adam dedicerede sit værk. Fjerde bog, som nok er den del der har tiltrukket sig mest opmærksomhed hos nordiske læsere, giver en kulturgeografisk beskrivelse af Norden.

I løbet af middelalderen blev Adams værk nok læst i Nordtyskland og Danmark, men overleveringen var sporadisk. Da det i 1570erne dukkede op i et håndskrift i Sorø kloster, var det ikke klart hvad det var for en tekst og hvem der var forfatter. Den der fandt det, var Sorø klosters forstander, Iver Bertelsen, som viste det til forskellige interesserede bekendte. Det kom også Vedel i hænde, og han indså hvilken guldgrube af oplysninger om dansk middelalderhistorie der lå her. Det lykkedes ham også, ved udfoldelse af både lærdom og skarp-sindighed, at identificere forfatteren. Adam selv giver sig kun til kende i teksten med forbogstavet A. Vedel kom i tanke om at han i den nordtyske historieskriver Helmolds Slaverkrønike fra midt i 1200-tallet havde set en magister Adam omtalt som forfatter af et værk om de

⁹Adam av Bremen: *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översatt av Emanuel Svenberg. Kommenterad av Carl Frederik Hallencreutz, Kurt Johannesson, Tore Nyberg, Anders Piltz, 1984, s. 7. Værkets titel er if. Bernhard Schmeidlers tekstkritiske udgave fra 1917, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* ("den hamburgske kirkes biskoppers bedrifter") (*Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, herausg. Bernhard Schmeidler, 1917). I den nyeste danske oversættelse ved Allan A. Lund, anføres det at Adam selv i værkets begyndelse omtaler sit emne som *Historia Hammaburgensis ecclesiae* (*Adam af Bremens krønike*. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund, 2000), s. 10-11.

hamborgske biskoppers historie. Og en nærmere undersøgelse gjorde det klart at det måtte være dette værk der var tale om – og at A'et altså stod for Adam.

Vedel gav sig i kast med at udarbejde en udgave af den latinske tekst, som blev trykt af den københavnske bogtrykker Andreas Gutterwitz i 1579. I forordet fortæller han blandt meget andet om fundet i Sorø og sin egen indsats med at identificere teksten – ovenstående lille historik er hentet derfra. Imidlertid indeholder hans udgave kun de tre første bøger af Adams tekst. Den fjerde, beskrivelsen af Norden, er ikke med. Til gengæld har Vedel inddelt tredje bog i to omtrent lige store bøger, sådan at også hans værk fremstår med en inddeling i fire bøger.

Vedels udgave af Adam af Bremen er stærkt præget af hans interesse i teksten som en ny og værdifuld kilde til Danmarks historie i århundrederne op til det første årtusindskifte. Udgaven er gennemkommenteret af Vedel, der med stor kyndighed sammenholder Adams beretning med et væld af andre middelalderlige beretninger. Vedel dedicerede sin udgave til Frederik 2. – dedikationsbrevet til kongen går umiddelbart forud for forordet til læseren – og han afsluttede hele bogen med et brev fra ham selv til Arild Huitfeldt, den højadelige embedsmand der senere udgav sin egen store danmarkshistorie.

Siden Vedels førsteudgave har Adams værk været anerkendt som en enestående kilde til både nordisk og nordtysk tidlig middelalderhistorie. Vedels udgave har også tiltrukket sig opmærksomhed. Overleveringen af Adams tekst er kompliceret, og Vedels udgave har betydning for kendskabet til Adams oprindelige tekst. Særlig værdifuld er 1579-udgaven fordi det håndskrift den primært bygger på – altså Sorøhåndskriftet, der antagelig stammede fra det 12. årh. – siden gik til grunde ved Københavns brand i 1728.

De fleste forskere der har beskæftiget sig med Vedels udgave, har derfor haft deres udgangspunkt i Adam af Bremen. Deres studier af Vedels udgave er udsprunget af ønsket om at forstå overleveringen af Adams tekst.¹⁰ Der findes dog også behandlinger af Vedels Adamudgave, hvis fokus ligger på Vedel selv og hans indsats. Det gælder først og fremmest Wegeners store og grundlæggende Vedelbiografi fra 1851¹¹ og, i al korthed, Harald Ilsøes biografi i Dansk biografisk leksikon. I sin lille bog om Anders Sørensen Vedel og den danske

¹⁰ Se Anne K.G. Kristensen: *Studien zur Adam von Bremen Überlieferung*, 1975, med litteraturhenvisninger, særlig kapitel II: Eine Huitfeldt-Abschrift der Soröer Handschrift (s. 59-137).

¹¹ Wegener 1851 (se note 3). Om Adam af Bremen-udgaven, s. 105-10.

krønike omtaler Allan Karker også Adam af Bremen-udgaven.¹² Både Wegener, Karker og Ilsø fremhæver Vedels videnskabelige indsats i Adam-udgaven, ikke bare hans lærdom men også hans evne til at vurdere kildeværdien af de gamle tekster.

Vedels indholdsrige forord har naturligvis også påkaldt sig opmærksomhed, men interessen har samlet sig om bestemte afsnit. Det gælder Vedels redegørelse for hvordan han fik identificeret forfatteren, og det gælder de passager der belyser hans aftale med regeringen om at skrive en ny danmarkshistorie.

Både Wegener og Karker konstaterer desuden at det er et hovedpunkt for Vedel at forsvare sit udgivelsesprojekt mod beskyldninger om at han støttede pavedømmet ved at udgive denne middelalderlige bispekrønike. Og det er netop dette hovedpunkt der er emnet for det følgende, for det er som sagt tydeligt at udgivelsen har været en prekær sag af religiøse grunde. Adam af Bremens værk rummer en del omtaler af helgendyrkelse og helgenmirakler, og det er givetvis den slags stof Vedel hentyder til, sådan noget der kunne gøre Adams værk suspekt set med protestantiske øjne.

Hvordan han tackler den konflikt, skal vi se nærmere på her. Bortset fra Wegeners og Karkers korte konstateringer er det som sagt ikke et spørgsmål der har tiltrukket sig opmærksomhed i Vedelforskningen. Vi skal ikke kun se på selve forordet, men også tage de andre dele af bogen i betragtning hvor Vedel træder frem og så at sige styrer læserens fortolkning af Adams tekst. Og det gør han faktisk helt fra titelbladet til det afsluttende indeks.

Vedels dedikationsbrev til Frederik 2.

Vedel kunne jo ikke forvente at hans læsere kendte Adams tekst på forhånd. Tværtimod gør han det til en pointe på titelbladet at der her er tale om et ukendt værk som for første gang bliver udgivet på tryk; han proklamerer stolt at teksten nu er "renset for fejl og bragt fra mørket frem i lyset af Anders Sørensen Vedel." Denne lys- og rensesmetafor var et topos blandt renæssancehumanisterne, der brugte den i forbindelse med udgivelser af klassiske – græsk-romerske – værker. Fra at have eksisteret i få håndskrifter i dunkle klostre, blev disse tekster nu mangfoldiggjort på tryk.¹³ Metaforen giver dermed status

¹²Allan Karker: *Anders Sørensen Vedel og den danske krønike*, 1955, s. 16-20.

¹³Jf. Karsten Friis-Jensen: *Vedels Saxo og den danske adel*, 1993, der gør opmærksom på at Vedel bruger metaforen i forordet til Saxo-oversættelsen i en omtale af den første trykte udgave af Saxo i 1514 (s. 10).

til Vedels projekt, den sætter teksten selv på niveau med antikke værker og Vedels udgave med renæssancens klassikerudgaver.

Titelbladet giver derudover, efter tidens skik, god besked om tekstens indhold. Det forkynder at bogen indeholder en kirkehistorie, og at den fortæller “om religionens udbredelse og de begivenheder der tildrog sig inden for kirken fra Karl den Stores tid til kejser Henrik IV, ikke kun i Bremens kirke men i næsten hele det nordiske kirkeområde.” Også forfatteren præsenteres: “Skrevet for mere end 500 år siden af en Magister Adam, kannik i nævnte by.”¹⁴

På næste blad møder læseren så et digt – tre disticha på latin underskrevet Vedel (A.S.V.) og henvendt til Frederik 2. Digtet hylder ham som en konge der dels som så mange andre konger kan rose sig af en lang række kongelige forfædre, dels – og det gør ham enestående – sørger for at værne og beskytte Kristi kirke. En samtidig læser har formentlig heri set en tydelig inspiration fra Philipp Melanchthon. I flere sammenhænge, fx i den meget indflydelsesrige teologiske lærebog *Loci theologici*,¹⁵ fremhæver Melanchthon at en god fyrste oprettholder fred og orden i sit rige for at religionen kan have gode kår. Interessant nok, i en dansk sammenhæng, var noget af det allersidste Melanchthon skrev inden sin død i 1560 et dedikationsbrev til Frederik 2. som forord til Erasmus Lætus’ hyrdedigte, og heri priser den gamle Melanchthon Danmark som et ly og værn for religionen.

Vedels lille digt har ikke umiddelbart noget med Adam af Bremens hamborgske bispehistorie at gøre. Men sammenhængen bliver hurtigt klar ved læsningen af den følgende tekst i bogen, som er Vedels dedikationsbrev til Frederik 2. Som det ofte ses i tidens dedikationer, knytter Vedel her en forbindelse mellem adressat og værk. Han lovpriser først Frederik 2. for hans smukke forhold til undersåtterne – i farens stund ville han kunne betro sit liv til enhver af dem – og, hvad der er endnu væsentligere, for hans ihærdige indsats for at fremme den sande tro i kirker og skoler. Igen er inspirationen fra Melanchthon klar. Såvel fyrstens faderlige omsorg for sine undersåtter som

¹⁴ *HISTORIA ECCLESIASTICA CONTINENS RELIGIONIS PROPAGATÆ GESTA, QVÆ A TEMPORIBUS Caroli Magni usque ad Imperatorem Henricum IIII, acciderunt in Ecclesia, non tam Bremensi quàm vicina Septentrionali ferne uniuersa; scripta ante Annos quingentos, à Magistro Adamo quodam, loci istius Canonico. Nunc recens mendis vindicata, et è tenebris in lucem uocata, studio et opera ANDRÆAE SEVERINI VELLEI. HAFNIAE M. D. LXXIX.* Alle oversættelser fra Vedels Adam af Bremen-udgave er mine egne.

¹⁵ Melanchthons *Loci theologici* udkom i talrige omarbejdede udgaver i forfatterens egen levetid. Her henvises til den udgave der findes i *Corpus Reformatorum*, bd. 21. Den er baseret på den seneste udgave fra Melanchthons levetid, som er fra 1558.

hans pligt til at værne om religionen er centrale elementer i Melanchthons herskerideal.

I denne lykkelige udøvelse af regeringsmagten, fortsætter Vedel, vil kongen kunne hente særlig støtte gennem læsning af historiske værker. Vedel tager udgangspunkt i en berømt passage af den romerske historiker Livius' forord som handler om hvilken lære man kan drage af historien. Men, siger Vedel, Livius taler om politisk historie, om årsagerne til rigers vækst og fald. Langt vigtigere for en from fyrste er det at notere sig kirkens og religionens stilling gennem historien, for på det grundlag at kunne tage stilling i moderne kirkestridigheder:

“For kan man forestille sig noget mere ønskværdigt eller ønske sig noget mere givtigt, end at lade sig befordre af historien på rejse gennem hele verden, og notere sig hvordan den sande kristne religion, gennem hellige martyrs og gudfrygtige kongers og fyrsters målbevidste indsats, trådte i stedet for afgudsbillederne efter at de var blevet tilintetgjort hos hvert enkelt folk, og ikke nok med det, men også hvordan den sande kristne religion siden er blevet rystet på grund af Djævelens list og biskoppernes indbildskhed og griskhed. Hvad er mere velegnet i forbindelse med afgørelser af vore dages kirkestridigheder, ja kort sagt, hvad er mere velegnet når kirkens lære skal fastlægges, eller rettere gen-skabes, end ud fra tidligere tiders skrifter at sammenligne det moderne med det gamle, det fortidige med det nye?”¹⁶

– og den kirkehistorie der her udgives, giver netop en masse eksempler på forandringen i religionen i de nordiske lande. Som i forordet til Saxo, og i overensstemmelse med Melanchthon, fremhæver Vedel altså her religionen som det væsentligste aspekt af historien, og han trækker igen linjen op gennem middelalderen hvor han får lejlighed til at stemple pavedømmet som Djævelens værk – og dermed også Luthers indsats som en tilbagevendende til den sande kristendom. Det indledende lille digt til Frederik 2. om hans enestående indsats for den sande tro hænger altså fint sammen med bogens hovedindhold, Adam af Bremens kirkehistorie.

Hidtil har Vedel betonet det umiddelbare udbytte kongen kan have af Adams værk i sin egen regeringsudøvelse. Han slutter imidlertid med at lufte en overvejelse af mere historisk, kildemæssig karakter: Dette lille værk har så meget at berette om nordisk historie at man

¹⁶ Vedels dedikationsbrev, a4v.

kunne få den mistanke at folk der ikke er venligt stemt over for Norden, har holdt det skjult. Og samtidig har sådanne mennesker fjernet masser af gamle håndskrifter på deres plyndringstogter i vore lande. Vedel lufter her et yndet konspiratorisk topos blandt nordiske lærde i 1500-tallet, nemlig at de italienske renæssancehumanister skulle have gennemtrawlet nordeuropæiske klostre for at finde håndskrifter med gamle tekster – og dermed uretmæssigt fjernet hvad de ville af gammel kulturarv.¹⁷ Og, tilføjer han forarget, så påstår de ovenikøbet at vi ikke har haft ordentlige historieskrivere hertilands. Men Adams værk leverer modbeviset, for det er så tydeligt at han har det meste af sin viden om Norden fra den danske konge Svend Estridssøn. Og således kan Vedel her til sidst knytte forbindelsen fra denne store, historisk bevidste konge i 1000-tallet til hans fjerne – og ligeså forstandige – efterfølger, Frederik 2.

Forordet til Læseren

1. Om Adam som historiker og fundet af teksten

Hvor Vedel i brevet til Frederik 2. fremhæver Adam af Bremens indlysende værdi som rettesnor for en protestantisk konge i det 16. århundrede, og uproblematisk og indiskutabelt trækker tråden fra dengang til nu, er det en ganske anderledes defensiv tone han anslår i sit forord til læseren, der følger lige efter og er tre gange så langt. Her gælder det om at forsvare både Adam og Vedels eget udgivelsesprojekt.

Forordet falder i to dele. Den første er en præsentation dels af Adam og dels af Vedels arbejde og udgivelsesprincipper. Her redegør Vedel omhyggeligt for hvordan han regnede ud at forfatteren måtte være den Adam som er omtalt i Helmolds Slaverkrønike fra midt i 1200-tallet. Han fremhæver Adams store indsigt i danske forhold og hans kvaliteter som historiker – han er kompromisløs i sin bestræbelse på at finde frem til sandheden og er ikke bange for at kritisere sin samtids magthavere:

“Jeg kan desuden knap finde ord for min beundring for den energi og frygtløshed forfatteren lægger for dagen, ikke alene i forsøget på at finde frem til den historiske sandhed, men også, og især, i bestræbelsen på at videregive den til andre. Et glimrende eksempel herpå giver han i portrættet af ærkebiskop Adalbert, som han

¹⁷ Jf. Harald Ilsøe: Udlændinge på håndskriftjagt i det sekstende århundredes Danmark. *Fund og Forskning* 13, 1966, s. 29-50.

skildrer så personligt og livagtigt at han, ganske uden frygt, hverken fortier hans fortjenester eller hans i bund og grund gemene forbrydelser. Hvis historieskrivere flest bar sig sådan ad nutildags, ville vi uden tvivl nære mere tiltro til historiske beretninger og i mindre grad stille spørgsmålstegn ved dem og betvivle deres oplysninger.”¹⁸

Dernæst redegør Vedel for hvordan håndskriftet kom ham i hænde. Det var Sorø klostres forstander, Ivar Bertelsen, der fandt det og viste det til forskellige lærde mænd, herunder Vedel der fattede planer om at udgive det. Dette projekt fandt han støtte til hos Arild Huitfeldt. Da Vedel havde arbejdet nogle år med sagen, viste han det til Niels Kaas, kongens kansler, der ivrigt opmuntrede udgivelsen men også gav udtryk for at der var behov for at forsyne udgaven med kommentarer. Visse dunkle passager måtte forklares nærmere, og andet – således skal Vedels ord vist nok forstås – mente Kaas måtte ledsages af Vedels korrektioner. Man aner at Kaas har haft betænkeligheder af politisk eller religiøs art – og det skal vi vende tilbage til. Vedel slutter så denne del med at forklare lidt om sine udgivelsesprincipper, og går herefter over til den anden og længste del af forordet.

2. *Pavevældets oprindelse*

Det drejer sig om at imødegå dem der kritiserer hele forehavendet. Den ene gruppe kritikere hævder blot at udgivelsen af Adams værk er overflødig, eftersom meget af det han fortæller om, er kendt andetstedsfra. Det er en indvending Vedel kan gøre kort proces med: Adam er det ældste og dermed mest pålidelige vidne – og han har faktisk dannet grundlag for mange senere historikere. En langt større udfordring, siger Vedel, er det at tilbagevise de kritikere der beskylder ham for at støtte pavevældet. Det drejer sig om Adams tydelige støtte til sin tids katolske kirke.

Vedel afviser ikke kritikken: Der er ganske rigtigt grimme ting i værket som ikke kan forsvares – men de er få og bør ikke overskygge alt det andet som kan læses med stort udbytte; ovenikøbet fremstår forfatteren selv som en indædt vogter af moralen der både kritiserer munkene og selveste ærkebiskoppen Adalbert.

Dette er det korte svar, siger Vedel, og det er egentlig fyldestgørende. Men, “for at det kan stå helt klart hvordan ikke bare dette

¹⁸ Vedels forord til Adam af Bremen, b4r.

skrift men hele det kirkelige hierarki bør vurderes, vil jeg gå lidt mere i dybden og give en kortfattet fremstilling af hele denne sag.”¹⁹

Hvad er det så for en yderligere udredning om det kirkelige hierarki som Vedel alligevel finder det påkrævet at levere? Den optager over halvdelen af forordet – 13 af de samlede 21 sider. Det drejer sig om “Guds ords hellige embede”, dvs. hvordan og især af hvem Guds ord er blevet forvaltet. Vedel begynder fra begyndelsen. Han tager udgangspunkt i Paulus’ brev til Efeserne (kap. 4): Efter at Jesus var faret til himmels, vedblev han at være Kirkens overhoved og han gav gaver til menneskene og sørgede for at der var fem klasser af forkyndere af Guds ord “til Kristi legemes opbyggelse”: apostlene, profeterne, evangelisterne og hyrder og lærere.²⁰ De tre første af disse fem klasser af forkyndere af Guds ord var midlertidige, de to sidste permanente

Vedel lægger sig op ad Melanchthons lille traktat om pavedømmet, *De potestate papae* og den dermed sammenhængende *De potestate et iurisdictione Episcoporum*, fra 1537.²¹ Hovedtesen i *De potestate papae* er at pavens magt ikke bygger på nogen guddommelig ret. I det tilføjede skrift om biskoppernes magtbeføjelser (*De potestate et iurisdictione Episcoporum*), går Melanchthon, ligesom Vedel, tilbage til Paulus’ brev til Efeserne for at forklare om de første lærere: Da Jesus var faret til himmels, gav han gaver til menneskene, og blandt gaverne var hyrder og lærere. Melanchthons pointe er at retten til at vælge og ordinere præster altid er i “den sande kirke,” og ingen menneskelig autoritet kan tage den fra kirken. De der “forestår kirken,” har fået mandat til at forkynde evangeliet, tilgive synder og forvalte sakramenterne, og de har fået ret til at ekskommunikere dem der har begået forbrydelser og tilgive dem der angret – og det har de vel at mærke hvad end de kaldes hyrder (*pastores*) eller biskopper (*episcopi*). Vedel beskriver hyrdernes og lærernes opgave på lignende måde. Melanchthons konklusion, at biskopper ikke har flere beføjelser end alle der “forestår kirken,” fremgår hos Vedel i det følgende, som er et historisk rids af biskop- og pavevældets opståen.

Med kristendommens udbredelse, fortsætter Vedel, voksede også præsternes antal. Biskopper blev udpeget og over dem også metropolitter, altså “førstemænd,” ledere. Også denne klasse kunne accep-

¹⁹ Vedels forord til Adam af Bremen, c2v.

²⁰ Efeserbrevet 4, 11-12: *et ipse dedit quosdam quidem apostolos quosdam autem prophetas alios vero evangelistas alios autem pastores et doctores ad consummationem sanctorum in opus ministerii in aedificationem corporis Christi*, jf. Vedel: *constituit alios Apostolos, alios vero Prophetas, quosdam Euangelistas, quosdam Pastores et Doctores, ad coagmentationem Sanctorum, ad opus ministerij et aedificationem corporis ipsius* (Vedels forord til Adam af Bremen, c3v).

²¹ Jeg har benyttet udgaven i *Corpus Reformatorum*, bd. 3, cols. 271-86.

teres – på dette tidlige tidspunkt. Men ulykkerne begyndte da biskoppen i Konstantinopel mente sig berettiget til at rangere over de andre biskopper. Det førte til at også biskopperne i Rom, Alexandria og Jerusalem gjorde krav på tilsvarende magt. Og længe varede det ikke før de fire kæmpede indbyrdes, hvorpå det til sidst lykkedes den romerske biskop at blive betragtet som hele kirkens hoved og moder. På dette tidspunkt havde kirkens ledere altså fjernet sig langt fra den tidlige kristendom. Løbsagtighed, ambition, tomme pragtudfoldelser prægede dem fra da af, i den grad at

“hvis de biskopper og metropolitter der levede kort efter apostlene, i dag stod op fra de døde og så i hvilken skikkelse romerkirken gennem flere århundreder har ført sig frem, ville de ganske givet erklære at det hverken var den guddommelige Peter eller den guddommelige Paulus eller en af deres ægte efterkommere de stod over for, men selve fortabelsens søn, Satans førstefødte”²²

– forfaldet er komplet: Djævelen selv har taget plads i romerkirken. Men, understreger Vedel så, selv i dette papistiske mørke sørgede Gud i sin uendelige godhed for at bevare sin lille flok af trofaste og oprigtigt troende. Dem har han altid beskyttet og vil altid gøre det.

Her genkender vi det begreb vi mødte i Vedels Saxo-forord, nemlig den lille gruppe af ægte troende, den “sande kirke,” der altid gennem hele historien har eksisteret, omend ofte forfulgt – ikke mindst i den katolske middelalder. Det er som sagt et centralt begreb hos Melancthon.

Vedels redegørelse for oprindelsen til pavevældet, for hvordan Ordet blev forkyndt helt siden Jesus og apostlene og hvor det så gik galt, er naturligvis en klokkeren protestantisk historie. Et grundlæggende synspunkt er som sagt at der skete en gradvis degenerering i senantikken, væk fra den apostolske renhed:

“Det som de hellige fædre og martyrerne i den ældste tid fik forordnet efter Guds floks behov og i overensstemmelse med hvad Kristus havde indstiftet, sørgede efterfølgerne, især dem i Romerkirken, for at omforme og misbruge af ren løbsagtighed og ærgerrighed og i tråd med tidens tomme pragtudfoldelser, så Gud blev vanæret og synden greb om sig til skade for hans flok.”²³

²² Vedels forord til Adam af Bremen, d1v.

²³ Vedels forord til Adam af Bremen, d1v.

– De store kirkemøder, synoderne eller koncilierne, fik for meget magt. Det er også et hovedpunkt i Melanchthons systematiske teologiske lærebog *Loci theologici* og i hans behandling af den senantikke historie i Carions krønike. Også Melanchthon og hans elever fremhæver naturligvis den rene indiskutable lære som er at hente hos evangelisterne, hos profeterne og apostlene, altså Vedels tre første kategorier af lærere.

Også i *Loci theologici* omtaler Melanchthon stridighederne mellem biskopperne i senantikken, især biskoppen i Rom og i Konstantinopel – som han i øvrigt også gør i Carions krønike. I Melanchthon-ellen Victorinus Strigels store kommentar til Melanchthons *Loci theologici* gøres der tilsvarende opmærksom på at det blev besluttet på kirkemødet i Nicaea (i 325) at “den alexandriske biskop skulle have opsyn med kirkerne i øst og den romerske skulle have opsyn med kirkerne i vest. Herved lagdes grunden til den pavelige magt.”²⁴ Det har været et protestantisk standardsynspunkt.

Vedel refererer til både senantikke kirkehistorikere og senantikke synode-dekreter. Disse tekster var alle blevet udgivet i løbet af det 16. årh.²⁵ De var genstand for stor interesse fra protestantiske teologer, som søgte at påvise hvor det gik galt – hvor de forkerte, katolske opfattelser vandt indpas, og hvordan den romerske pave fik tilranet sig sin magt. Et helt tæt forbillede for Vedels teologiske gennemgang af pavedømmets opståen er det ikke lykkedes at finde. Og sandt at sige er det svært at få kronologisk mening i Vedels omtale af synoder og forfattere, hvilket nok peger i retning af at konstruktionen er hans egen.²⁶ Men det rækker ikke ved at hans konstruktion stemmer helt overens med den autoriserede Wittenberg-teologi.

²⁴ *Politica constitutio fuit, ut Episcopus Alexandrinus esset inspector Ecclesiarum in Oriente, Romanus esset inspector Ecclesiarum in Occidente. Hæc fuerunt semina pontificiæ potestatis (Loci theologici viri clariss. D. Vict. Strigelii. Quibus loci communes reuerendi uiri Philippi Melanthonis illustrantur ...*, ed. Christophorus Pezelius, Neustadt 1581-84). s. 96.

²⁵ Det er nærliggende at forestille sig at Vedel har gjort brug af Johannes Sichardus' udgave af Rufinus, hvori nemlig også de synodedekreter han omtaler, er udgivet (*Nicenum, Constantinopolitanum og Chalcedonense): Divi Clementis ... Recognitionum libri X* (Basel 1536). Vedel har givetvis også læst om koncilierne i Carions krønikes 3. bog (s. 146-290 i Caspar Peucers udgave fra 1572).

²⁶ En nærmere præcisering vil kunne ses i kommentaren til min kommende udgave og oversættelse af Vedels forord til Adam af Bremen-udgaven.

3. Pavevældet i Danmark

Nu skal vi så, fortsætter Vedel, sammenholde denne generelle udvikling med hvad der er sket i den nordiske kirke; det vil vise sig at de ligner hinanden som to dråber vand. I sin barmhjertighed sendte Gud i disse sidste tider også Ordets forkyndere op til vore nordiske lande. De var først udsat for frygtelige forfølgelser, men efterhånden vandt kirken fodfæste, biskopper og præster blev udnævnt, og de var, som forkynderne i den ældste kirke, brændende i deres tro, uden tanke på egen vinding.

Men den der ikke var glad for denne lykkelige udvikling i de nordiske lande, var naturligvis menneskeslægtens ældgamle fjende, Djævelen. Han sørgede nu for, gennem sin romerske stedfortræder paven, at udsprede sin gift også her. Det lykkedes ham at opnå et mægtigt herredømme, ikke bare over biskopperne men også over kongerne så de ydmygt rettede sig efter ham (som eksempel på denne servile underdanighed citerer Vedel et brev til paven fra Erik Menved).

At paven var selve Antikrist, som Vedel jo får sagt tydeligt, indgår også i Melanchthons lille skrift om pavens magt, *De potestate papae* – hvori det bl.a. hævdes at paven svarer til den beskrivelse af Antikrist som kan ses flere steder i Det nye Testamente. Det havde allerede Luther givet udtryk for, og også det blev et standardpunkt i protestanternes skrifter – og Vedel havde som nævnt brugt det som titel på sin pavekrønike fra 1571. Her i Adam-forordet formulerer Vedel det så giftigt at paven er Djævelens stedfortræder, *vicarius*, for det var jo netop Guds stedfortræder han påberåbte sig at være.

I det ydre gik kirken altså nærmest helt tabt i Danmark, siger Vedel. Men skjult for verden beskyttede Gud også her en lille gruppe oprigtigt troende mennesker der udgjorde den sande kirke i Norden. Og efterhånden gennemskuede kongerne også den romerske Antikrist. Ligeledes var der præster der satte sig op mod Antikrist og protesterede, ikke så meget mod paven selv som mod hans eftersnakkeres fordærvede livsførelse og tyranni. Og en af dem var vor forfatter her, Adam af Bremen. For, hedder det:

“selv om han ikke er upåvirket – sådan var tiden – af denne fordærlige smitte med de ulyksalige følger, er det dog langt fra sådan at han accepterer den fuldstændig: På mange områder udtrykker han ønske om forbedring, og i endnu flere tilfælde anklager han sine overordnede for forsømmelighed. Han kæmper, eller rettere slås med næb og kløer, for sin egen kirke i Bremen, og han priser dens biskopper så meget som hans samvittighed

tillader (og på det punkt vil jeg absolut ikke forsvare ham), men alligevel, han undlader ikke rundt omkring i værket at rette en sønderlemmende kritik af livsførelsen blandt sine egne.”²⁷

Så derfor: I lyset af Adams prisværdige kritik af sine foresatte – her tænker Vedel vel først og fremmest på det tvetydige portræt af ærkebiskop Adalbert – bør man absolut kunne acceptere ham.

Her når vi endelig frem til Vedels hovedpointe, at Adam faktisk kan siges at høre til den lille gruppe af sandt troende som Gud altid har holdt hånden over, selv under de værste forfølgelser. Det er Adams kritik af sin tids biskopper og deres magt- og pragtglæde, der giver ham adgang til denne gruppe. Vedel sætter med andre ord Adam ind i denne store protestantiske konstruktion af verdenshistorien som havde fået sin autoriserede skikkelse af Melanchthon, mest gennem arbejdet i hans indflydelsesrige verdenshistorie, Carions krønike. Adam hører til blandt den lille gruppe sandt troende der altid har eksisteret, den sande kirke, dem der næsten er protestanter *avant la lettre*.

Men Vedel er klar over at sikkert ikke alle vil være overbevist. Derfor søger han til allersidst tilflugt i den betragtning, at

“jeg med dette værk blot har villet give adgang til tidligere tiders historie og ikke til Israels kilder. Og hvis der så altså er noget (og det nægter jeg ikke at der er) som efter den fromme læsers mening smager af den gamle afgudsdyrkelse, så kan han jo således advaret sagtens undgå både at sluge det rått og at lade det gå i blodet.”²⁸

– med andre ord: Adams værdi ligger i hans oplysninger om tidligere tiders historie. Det er ikke en tekst man skal interessere sig for af religiøse grunde. Det er en overraskende bemærkning der synes at bagatellisere den forudgående argumentation – men den illustrerer Vedels dilemma: Han ønsker at præsentere den ukendte og betydningsfulde kilde til Danmarks historie, men må indrømme at dens religiøse ståsted er betænkeligt. At det historiske udbytte af Adams værk er så rigt, har Vedel også nævnt tidligere i fortalen. Hans interesse i teksten, som han selv siger det eksplicit her mod slutningen, er dens informationer om den tidlige danske historie. Og det er også det han fokuserer på i selve kommentarerne til Adams tekst.

²⁷ Vedels forord til Adam af Bremen, d4r.

²⁸ Vedels forord til Adam af Bremen, d4v.

Censur og selvrensning

Vedel besvarer altså en kritik der går ud på at han støtter pavevældet ved at udgive Adam af Bremens værk. Det mest direkte forsvar for Adam – og for sit eget udgivelsesprojekt – leverer Vedel som sagt hen mod slutningen, hvor han gør klart at Adam hører til den lille flok der vovede at kritisere paven, dem Vedel kort forinden har omtalt som den sande kirke. Men den lange udredning af Ordets forvaltning i oldkirken, fra de lærere som er selve Kristus' gave til menneskene til pavens tyranni, har formentlig sin forklaring i det forhold at Adams værk jo netop er en ærkebispeshistorie. Det er ærkebiskopperne i Hamborg-Bremen der er hovedpersonerne, dem værket er bygget op over. Det er ikke en forbindelse Vedel eksplicit trækker. Men det er utvivlsomt derfor det er vigtigt for ham at vise, med tydelige melanchthonske ekkoer, at de oprindelige forkyndere, dem som Kristus ifølge Efeserbrevet sendte som gaver, var "hyrder og lærere;" biskopperne var blot en senere slags lærere, en administrativ, sekundær institution, der udviklede sig i skadelig, magtbegærlig retning, og den udvikling kulminerede med Romerpaven. Hverken biskopper eller pave har større adkomst til at forkynde Ordet end andre præster har. Ved således at slå omhyggeligt fast at pavens og biskoppernes magt hviler på en falsk forestilling, at paven faktisk er Djævelens stedfortræder, placerer Vedel sig med demonstrativt eftertryk i den luthersk-melanchthonske lejr. Langt fra at støtte pavevældet leverer han tværtimod hårdt skyts mod dets fundament.

Det er ikke helt klart af Vedels udtryksmåde om han besvarer en kritik han allerede havde mødt, eller om han blot tager brodden af en kritik han frygter. Det sidste gør han under alle omstændigheder ved selv at konfrontere kritikken her. Det er tydeligvis vigtigt for ham at afvise enhver mistanke om støtte til pavevældet.

Det er rimeligt at se hele dette forsvarsprojekt i sammenhæng med tidens censurpraksis. Der førtes fra de danske myndigheders side en nidkær bogpolitik med mange facetter, sådan som Charlotte Appel har vist i sin afhandling *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark*.²⁹ De skrappe bestemmelser der herskede på censurområdet efter reformationen var især møntet på religiøs vranglære. Bøger skulle godkendes af universitetsprofessorer der altså fungerede som censorer inden trykning, og selv om dette princip ikke gennemførtes i praksis for alle bøgers vedkommende, må Vedel have forventet at udgaven af Adam af Bremen, der både havde teologiske og nationale aspekter, ville

²⁹ Charlotte Appel: *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2001, kap. 10.

De seks kendte eksemplarer af Adam af Bremen-udgaven som Vedel har forsynet med håndskrevne dedikationer, er bundet ind i ensartede røde skindbind forsynet med kongeligt våben og bogbindersignaturen VR sammen med årstallet 79. Her ses bagsiden med Dronning Sophies våben. Eksemplaret der vises her, er det der rummer dedikation til rådmand Peder Hegelund. (Det Kongelige Bibliotek).

påkalde sig censurens opmærksomhed. Vedels strategi skal ses i dette lys, som en følge af den strikse bogpolitik.

Netop 1570'erne var præget af den lutheranske verdens forsøg på at lægge låg på indre stridigheder. Resultatet blev dels konkordieformlen udarbejdet af en række fremtrædende tyske teologer i 1577 efter flere års forberedelse, dels konkordiebogen der udkom i 1580. Den bestod af en række centrale lutheranske skrifter, bl.a. den augsburgske trosbekendelse fra 1530 og Melanchthons tidligere nævnte skrift *De potestate papae* – samt selve konkordieformlen. Herhjemme kom disse ensrettende bestræbelser til udtryk i suspensionen af Niels Hemmingsen fra hans teologiske professorat i 1579. Anstødsstenen var Hemmingsens nadveropfattelse, som kom i nærheden af den calviniske. Allerede nogle år tidligere, i 1576, havde Hemmingsen, over for konsistorium ved Københavns Universitet, været nødt til at tilbagekalde sine nadversynspunkter, således som de var formuleret i hans værk *Syntagma* fra 1574. Sagen var blevet åbnet efter udenlandsk pres på Frederik 2., hvis søster og svoger, kurfyrstparret af Sachsen, var engageret i teologernes udarbejdelse af konkordieformlen.³⁰

Konkordieformlen markerede lutheranernes afstand såvel til calvinismen som til Romerkirken. I Danmark endte det med at Frederik 2. faktisk eftertrykkeligt afviste Konkordiebogen i 1580. Derved gjorde han det klart at han heller ikke ville tilslutte sig en striks lutheranisme – ligesom han året forinden, med suspensionen af Hemmingsen, havde demonstreret at han ikke ville tolerere afvigelser i calvinistisk retning.

Det er i lyset af disse spændinger i 1570'erne Vedels forord til Adam af Bremen skal ses. Der er næppe tvivl om at man i universitetskredse i København har været bekendt med de ensrettende bestræbelser i årene hvor forberedelserne stod på – og naturligvis også efter konkordieformlens færdiggørelse i 1577. Hemmingsen-sagen drejer sig om at slå ned på calvinistiske synspunkter, men det har ikke været mindre vigtigt at lægge afstand til Romerkirken.

Vedel udøvede en form for selvcensur – ikke ved at afholde sig fra at udgive Adam af Bremen men ved at komme censuren i forkøbet, ved selv at tage beskyldningen om støtte til pavevældet op og påvise dens absurditet. Ligesom med Saxo i forordet til Saxooversættelsen, sørgede han her for at stemme læseren til at læse Adam rigtigt. De to middelalderlige, og dermed katolske og suspekte, forfattere får deres plads i den store protestantiske verdenshistorie.

³⁰ Herom i Jens Glebe-Møller: *Sociale aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab. Kirkehistoriske Samlinger* 1979, s. 7-56 samt i Niels Knud Andersen: *Det teologiske fakultet 1479-1597, i Københavns Universitets historie, 5: Det teologiske fakultet, 1980, især s. 70-81.*

En anden del af Vedels strategi går ud på at gøre opmærksom på i forordet at han havde kansler Niels Kaas' støtte til projektet. Vedel gør omhyggeligt rede for hvordan Kaas har fået forelagt manuskriptet, har læst det igennem og anbefalet det til udgivelse – på betingelse af at Vedel sørgede for at forsyne det med kommentarer etc. Projektet har med andre ord støtte fra højeste sted. Også herved er brodden taget af censuren på forhånd, for faktisk er det jo på den måde markeret at værket allerede har været gennem censur i den allerhøjeste instans, omend ikke i sin endelige form.

Tilsvarende har omtalen af Arild Huitfeldt givetvis også skullet tjene til at øge projektets anseelse. Når denne højadelige og historisk interesserede embedsmand skyndede på Vedel for at få Adams værk trykt, var det et udtryk for Adams historiske værdi og betydning.

Vedels kommentarer og Adams tekst

Efter den lange fortale til læseren følger selve Adam af Bremens værk ledsaget af Vedels kommentarer. Jeg skal ikke gå i detaljer med den side af udgivelsen, og begrænser mig til nogle enkelte observationer til belysning af hvad Vedel har ønsket at lægge vægt på i sin præsentation af Adams tekst.³¹

Et blik på siderne vil afsløre at Vedel i høj grad selv er til stede også her. Han har forsynet Adams tekst med indledninger til hvert kapitel hvori indholdet ridses op, med kommentarer placeret efter hvert kapitel, med marginalnoter der opsummerer indholdet, med en indledende kapiteloversigt, med et indeks over emner og personer. Marginalnoter findes også ud for hans egne kommentarer, der således tildeles ligeså megen opmærksomhed som selve teksten. Læseren af Vedels Adam af Bremen-udgave bliver altså godt hjulpet på vej – ja, man kan også sige at han bliver styret af hvor Vedel lægger vægten i sine marginalnoter, kommentarer og sagindeks.

Det er det danske – og nordiske – stof i Adams tekst, Vedel fremhæver i sine forskellige udenværker, det er det han gør til genstand for sine lange kommentarer, hvoraf flere har form af hele små essays. Adams oplysninger diskuteres i forhold til Saxo, til norske historikere og også udenlandske middelaldertekster. Vedel lægger en imponerende lærdom og indsigt for dagen. Et eksempel er Adams beretning om den norske kong Olav Tryggvasons nederlag til Svend Tveskæg, hvortil Vedel føjer hele historien om Einar Tambeskælve (II, 29), og i

³¹ En fyldigere præsentation kan man finde hos Wegener 1851 (note 3), s.105ff og Karker 1955 (note 12), s. 16ff.

forbindelse med oplysninger hos Adam om danske konger i 800-tallet indsætter Vedel, ud fra Saxos historie, et helt stamtræ over danske konger (I, 33).

Hånd i hånd med interessen for Adams informationer om tidlig dansk og nordisk historie går Vedels patriotiske engagement. Adam omtaler fx flere gange normannerne som drog ud og underlagde sig områder i Europa. For Vedel er det vigtigt at understrege normannernes danske oprindelse:

“Der kan ikke være nogen tvivl om at normannerne var danskere. Det bevidnes også af deres rejser og deres sprog“ (*Nordmannorum gentem Danicam fuisse nulli potest esse dubium. Quod & professiones ipsæ & sermo quoque satis testantur*) –

således indleder han en længere note om emnet (I, 28).

Det nationale engagement spejler sig også i omtalen af Sverige. Vedels udgave er fra et tidspunkt hvor det dansk-svenske forhold var yderst anstrengt – mindre end et årti efter at den blodige nordiske syvårskrig var endt med fredsmægling i Stettin i 1570. Stridsskrifter af enhver art mellem de to lande var ved den lejlighed blevet forbudt, og forbuddet blev taget alvorligt. Den danske regering gik på listesko og søgte at undgå at provokere de svenske naboer. Men polemik kan også være stiltiende, og det er ikke utænkeligt at der ligger en bevidst stikpille fra Vedels side i den kendsgerning, at det eneste man finder under et opslag på ’svensk-’, *Suec-*, i indexet, er en temmelig uflatterende tildragelse, nemlig: *Sueci in paganismum relapsi* – svenskerne faldt tilbage til hedenskaben. Det er ikke fordi der ikke omtales andet svensk stof i Vedels index – det kan bare ikke slås op som sådant. Indexets opslagsord består (som det var almindeligt i tidens bøger) af bogens marginalnoter og kapiteloverskrifter. At indexets eneste indgang på ’Sverige’/’svensk-’, blev en note om nabolandets hedenske tilbagefald (hentet fra Vedels overskrift til første bogs kapitel 51), kan derfor godt have været utilsigtet, men uvelkomment har det i hvert fald næppe været.

Men hvordan forholder Vedel sig til Adams omtaler af mirakler og helgener, alt det som har affødt hans lange apologi i forordet? Interessant nok har han ikke gjort det til genstand for egentlige kommentarer – kun lakoniske marginalnoter og kapiteloverskrifter, lejlighedsvist iblandet diskret skepsis: “Mirakler udført (efter sigende) af Rimbertus” lyder en kapiteloverskrift (*miracula (ut ferunt) a Rimberto edita*, I, 36), og senere følger i samme kapitel denne marginalnote: “mirakuløst, hvis det altså passer” (*mirum si uerum*). I begyndelsen af 3. bog

omtaler Adam at ærkebiskop Adalbertus ledsagede Kejser Henrik til Rom, hvor han egentlig kunne være blevet valgt til pave hvis ikke en anden var kommet ham i forkøbet. Vedel tilføjer her en længere note om dette pavevalg, altsammen for at vise den romerske Antikrists sande ansigt (note til Vedels kap. III, 8). Helt fraværende er det protestantiske engagement altså ikke i Vedels noter, men det er ikke dér fokus ligger.

I betragtning af Vedels anstrengelser i forordet for at gøre Adam konfessionelt acceptabel, er det nærliggende at spørge om han også ligefrem har grebet ind i Adams tekst og rensset ud i særligt anstødelige passager. Spørgsmålet hænger sammen med Vedels tekstbehandling generelt. Den har som tidligere nævnt været genstand for opmærksomhed fra Adam af Bremenforskere; særlig bør fremhæves Anne K.G. Kristensens skarpsindige udredning af forholdet mellem Vedels udgave og Arild Huitfeldts arbejde med Adams tekst.

Det er klart nok, som påvist af Alfred Otto,³² at Vedel har foretaget rettelser, af ortografisk og stilistisk karakter for at tilpasse Adams latin til det 16. årh.s mere klassiske normer – selv om han faktisk i forordet hævder at han har anset det for urigtigt at foretage ændringer i Adams stil, dens umiskendelige tidspræg til trods. Bernhard Schmeidler, der foretog det grundlæggende tekstkritiske arbejde med Adam af Bremens tekst (jf. note 9), har desuden påpeget at Vedel har behandlet de skolier, altså marginalnoter, der er overleveret sammen med Adams tekst, ganske frit. Hertil bør man nok tilføje at Vedel vist nok ikke anså skolierne for at hidrøre fra Adam selv, at dømme efter hans omtale af dem i forordet,³³ og han har derfor givetvis følt sig friere til at redigere i dem og eventuelt udelade noget. (I dag regnes en vis del af dem for

³² Alfred Otto: Beiträge zur Textgeschichte des Adam von Bremen. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 24, 1930, s. 10-55.

³³ Vedel omtaler skolierne således i forordet: "Derfor offentliggøres nu disse annaler, forfatterens posthume afkom. De er blevet udstyret og prydet med – så at sige ikklædt – to slags kommentarer. Den første af dem fandt jeg tilføjet i marginen på Sorø-autografen, og derfor gengiver jeg dem her klinet til selve historieværkets krop, om jeg så må sige. De bærer tydelig præg af høj alder og også af en vis lærdom. De informerer nemlig om sværttilgængelige emner, som heller ikke andetsteds fra er særlig velkendte, og det gør de med stor takt – uden hverken at overvælde læseren med en kvalmende ordflom eller vække en meningsløs nysgerrighed hos ham. (*Prodeunt igitur nunc hi Annales, fetus posthumi, duplici scholiorum, tanquam vestis genere, connecti atque ornatiores instructi. Horum prius autographo isti Sorensi, ut in marginibus ascriptum deprehendi, ita ipsi Historiæ corpori quasi vnà conferruminatum, exhibeo. Antiquitatem sane et eruditionem aliquam hoc redolet. Admonet enim rerum abstrusarum, et non ita passim alioquin vulgarium, idque ea civilitate, ut neque nauseam pariente prolixitate, neque curiositate Lectorem oneret futili, c1r*).

at gå tilbage til Adam). Under alle omstændigheder er det sandsynligt at nogle af skolierne, som nævnt af Schmeidler, er udeladt af religiøse grunde.

I sin indledning omtaler Schmeidler også nogle steder hvor Vedel synes at have ændret i Adams tekst, dels af nationale hensyn, dels af religiøse. De fleste af de steder Schmeidler nævner, drejer sig nu om skolierne, men der er også passager hvor man nok må konstatere at Vedel har redigeret i selve tekstens indhold af de nævnte ideologiske grunde.³⁴

Som sagt udelod Vedel den 4. og sidste bog af Adams værk, som er en geografisk beskrivelse af Norden. Den indeholder en del positiv omtale af Sverige, og det er blevet foreslået af Wegener (og siden støttet af Karker) at Kaas stod bag udeladelsen. Men Ellen Jørgensen gør opmærksom på at Vedel i en afskrift af 4. bog som stadig er bevaret, har noteret at dette værk er af samme forfatter som værket om bremensiske ærkebiskopper. Han har altså ikke ment det var samme værk.³⁵ Og når Vedel faktisk har fire bøger, skyldes det formodentlig at Sorøhåndskriftet også var delt sådan – dog var den fjerde bog ganske kort, og Vedels indgreb bestod så i at flytte bogdelingen således at hans 3. bog svarer til den moderne udgaves 3. bog, kap. 1-42 og hans 4. bog til kap. 43-78.³⁶

Nu er hele dette spørgsmål om Vedels tekstbehandling svært at komme til bunds i fordi Sorøhåndskriftet, som Vedel lagde til grund for sin tekst, ikke længere eksisterer. Men det ser ud til – og det må understreges at jeg bygger på Schmeidlers og Ottos studier - at de indgreb Vedel foretog i Adams tekst, langt overvejende var af ortografisk og stilistisk art. Og selv om der nok ikke er tvivl om at han har ændret et par steder af nationale og religiøse grunde,³⁷ er der i denne sammenhæng grund til at fremhæve alle de tydeligt suspekte passager – omtaler af mirakler og helgener – som han har medtaget uden ændringer. Det gælder fx martyrelikvier bragt fra Italien til Bremen af ærkebiskop Adaldagus (II, 13, Vedel II, 6), helbredelsesmirakler udført af kong Harald og også efter hans død ved hans grav (II, 28, Vedel II, 19), Poppo's jernbyrd (II, 35, Vedel II, 26), Olav den Hel-

³⁴ Jf. også Harald Illsøe: *Historisk Censur i Danmark indtil Holberg. Fund og Forskning* 20, 1973, s. 45-70 (især s. 47-48). Til de tilfælde Schmeidler nævner, kan føjes III, 16 (Vedel III, 17). Her har Vedel ikke alene udeladt et skolion men også disse ord fra selve Adams tekst: *etiam visionem quandam episcopi Adalwardi*. Udeladelsen betyder at Adams tekst bliver ugrammatisk i Vedels version.

³⁵ Ellen Jørgensen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, 1931, s. 96.

³⁶ A.K.G. Kristensen 1975 (note 10), s. 102.

³⁷ Schmeidlers udgave 1917 (note 9), s. xxi-xxii, Harald Illsøe i sin Vedelbiografi (note 3).

liges mirakler (II, 61, Vedel II, 43), mirakler i Trondhjem på Harald Hårderådes tid (III, 17, Vedel III, 18). Hele den lange apologi i forordet giver jo også kun mening hvis teksten faktisk fremstår i sin uredigerede og dermed lejlighedsvist problematiske form.

Niels Kaas' rolle

Hvordan hænger Vedels kommentarer og indgreb i teksten så sammen med hans kontakt til kansler Niels Kaas? Skyldes de simpelt hen påbud fra Kaas? Det er faktisk ikke så let at nå til klarhed over Kaas' rolle, for Vedel udtrykker sig her med en vis vaghed:

“Videre viste jeg det [Sorøhåndskriftet med Adams tekst] så til den adelige og højlærde mand, vor høje konges sekretær Arild Huitfeldt. Som den forslugne og utrættelige forsker i vort lands historie han er, gav han straks sin anerkendelse og støtte til min plan om at foranstalte en udgave. Og siden sørgede han også for, i al venlighed, at holde mig til ilden og tilskynde mig til at få færdiggjort udgaven. Det var grunden til at jeg efter to års forløb genoptog dette arbejde som jeg ellers havde lagt fra mig, og underkastede det en omhyggelig og detaljeret revision og gav det en sidste afpuddning. Derefter gav jeg det så, da lejlighed bød sig, til den vidt berømte Niels Kaas, kongens kansler, for at han kunne læse det. Han er et overordentlig hurtigt og skarpsindigt hoved, og han løb med det samme hele værket igennem. Han erklærede at det indeholdt meget der fortjente at blive læst og kendt af flere, og han mente også at det kunne offentliggøres, når bare visse dunkle passager som ikke var blevet gennemarbejdet tilstrækkeligt fra forfatterens side til at kunne blive vejret på den strengere kritiks guldvægt, blev forklaret for læseren i en enklere form og på en måde der lå sandheden nærmere (*modò in locis quibusdam obscuris, et parum fortè consideratè ab autore ad libellam censuræ seuerioris expensis, admoneretur lector sententiæ planioris et veritati magis congruæ*). Det påtog jeg mig at gøre, og da min tid omsider tillod det, fik jeg det også gennemført, således at hele historien nu foreligger afsluttet i denne skikkelse.”³⁸

Som Vedel her fortæller historien, havde han efter en pause på to år gennemarbejdet sin udgave endnu en gang og derpå vist manuskriptet til den lærde og skarpsindige kansler Kaas. Efter gennemlæsningen

³⁸ Vedels forord til Adam af Bremen, b4v-c1r.

stillede Kaas nogle krav. Men hvad var det han ønskede sig: at Vedel skulle tilføje noter til forklaring af Adams lejlighedsvis uklarerheder eller at han skulle rette i teksten og gøre den mindre uklar og mere i overensstemmelse med sandheden? Formodenlig det første, selv om Schmeidler tager Vedels ord til indtægt for at han har bearbejdet teksten.³⁹ Når Vedel taler om at læseren på de dunkle steder skal blive belært om meningen i en enklere form, må det betyde en kommentar som læseren vil kunne finde som supplement til teksten. Vedels formulering kan næppe tages til indtægt for at Kaas har bedt ham gribe ind i selve Adams tekst. Det kan han meget vel have gjort, men det siger Vedel bare ikke noget om.

Vedel røber ikke hvad det var for en slags oplysninger Kaas ønskede forklaret og berigtiget. I fortalens kontekst synes det naturligt at gå ud fra at det var det religiøse; her lægger Vedel jo ikke skjul på at der er en del betænkelige steder i Adams tekst. Men går man til til noterne selv, viser det sig som sagt at Vedel afholder sig fra at kritisere Adam på dette punkt. At dømme ud fra noterne har det været historiske diskussioner Kaas har ønsket sig, med lejlighedsvis berigtigelser af Adams oplysninger. Og her har man lov at gætte på at disse ønsker har været styret af hensynet til nationens ry – som fx en note hvori Vedel afviser Adams beretning om et tysk markgrevskab ved Slesvig, og den nævnte note om normannernes danske oprindelse.

Kaas bad altså Vedel forsyne Adams tekst med kommentarer – og dem er udgaven da også rig på. Men mon dog ikke disse noter, mange og lange som de er, var en integreret del af Vedels udgivelsesplan allerede inden Kaas så manuskriptet, mon ikke han havde udarbejdet en del af dem da Kaas blev konsulteret? Det ønske Kaas har udtrykt, kan jo dreje sig om supplerende noter, som Vedel så har tilføjet.⁴⁰ Men hvad end kansleren mere præcist har krævet, har Vedel dog under alle omstændigheder opnået at få hans autoritet bag sine noter – og det er det væsentlige. Som tidligere nævnt er Kaas' tilstedeværelse i forordet, hans accept af udgivelsen, givetvis ment som en blåstempling af en potentielt betænkelig tekst. Når Vedel særlig har fremhævet kanslerens krav om noter og forklaringer, kommer de noter der står at læse i den trykte udgave, til at fremstå som resultat af kanslerens opfordring.

³⁹ Schmeidlers udgave 1917 (note 9), s. xxi-xxii.

⁴⁰ Wegener drager den modsatte slutning, at hele noteapparatet skyldes krav fra Kaas (Wegener 1851 (note 3), s. 105-6).

Brevet til Huitfeldt

Efter udgavens index følger endnu et lille skrift, ganske overraskende, nemlig et brev fra Vedel til Arild Huitfeldt, som var Vedels ven og selv historisk interesseret, desuden højtstående embedsmand og medlem af den danske højadel. I brevet, som er dateret 24. okt. 1578 og angiveligt skrevet i fortrolighed, begynder Vedel med at skildre sin store sorg over sin kones nylige død. Huitfeldt havde kondoleret ham, og brevet er som udgangspunkt Vedels tak derfor. Men hovedsagen i brevet er Vedels forhold til sin afdøde kones far, historikeren Hans Svaning. Vedel forklarer hvordan han nu i sommer – altså nogenlunde samtidig med hustruens død – har påbegyndt en danmarkshistorie. Materialet er rigt og der er plads til flere der arbejder med det, understreger han. Og netop svigerfaderen Hans Svaning havde jo været i gang i mange år med at skrive på en danmarkshistorie. Vedel bedyrer nu at deres indbyrdes forhold er som far og søn, og at han aldrig har narret nogle af hans historiske skrivelser fra ham og ikke kunne finde på det – en noget forbløffende erklæring, der bestemt antyder at svigerfar og svigersøn stod i et vist konkurrenceforhold.

Hvorfor har Vedel anbragt dette brev bag i sin udgave af Adam af Bremen? Det har tilsyneladende intet med teksten selv at gøre. I en allerede klassisk afhandling fra 1984 om 1500-tallets danske historiografer har Harald Ilsø tolket brevet ind i Vedels historiografiske karriere:¹¹ Vedel havde tidligere i 1578 afleveret sin betænkning om at skrive Danmarks historie og derpå opnået at hans plan om selv at forfatte et sådant værk blev anerkendt af den danske regering. Men den gamle Hans Svaning var stadig i gang med sin danmarkshistorie, selv om ingen – heller ikke Vedel, tilsyneladende – vidste hvor langt han var. Mellem linjerne står der i Vedels brev til Huitfeldt at Svaning ikke havde delagtiggjort svigersønnen i sit arbejde. Og det er sandsynligvis denne besked der har fået Huitfeldt og Kaas til at beslutte at Svaning skulle aflevere alt sit materiale til regeringen – det skete nemlig i februar af 1579. Offentliggørelsen af brevet her i Adam af Bremens udgaven har givetvis, som Ilsø forklarer, skullet fritage Vedel for mistanke om at han kunne stå bag kravet til Svaning. Med brevet bliver det klart at Huitfeldt, den uantastelige embedsmand, var blevet underrettet om at Svaning ikke havde givet Vedel adgang til sit materiale. Dermed, er implikationen, har Kaas også fået besked.

Brevet til Huitfeldt er med andre ord udtryk for at Vedel også havde snævert personlige interesser at pleje med sin udgave af Adam af

¹¹ Harald Ilsø (note 5), s. 238-47.

Bremen. Det er en udmærket illustration af at grænserne mellem offentligt og privat var nogle andre end dem vi trækker i dag. I første omgang blev det skrevet som et privat brev, kun for Huitfeldts øjne og fuldt af sorg over konens død. Men her er det altså offentliggjort, som et appendix til Adam-udgaven, og det er sandsynligvis sket i den sags tjeneste som er udpeget af Ilsøe: Det skulle bevidne at magtens mænd var blevet underrettet om Svanings manglende samarbejdsvilje – og konklusionen heraf måtte være at de også tog initiativet til påbuddet til Svaning om at aflevere sine skriftlige arbejder.

At Vedel også på anden vis tænkte på den taktiske udnyttelse af Adam af Bremen-udgaven, fremgår af en iagttagelse gjort af Karsten Christensen, nemlig at der kendes flere eksemplarer af værket med personlige, håndskrevne dedikationer fra Vedel. Ovenikøbet er disse eksemplarer ens indbundet i røde skindbind dekoreret med våbenplader for kongen og dronningen og mærket VR79, hvad Karsten Christensen tolker som den københavnske bogbinder Valentin Reichs initialer.⁴² Vedel har altså fået en række eksemplarer indbundet af Reich for at bruge dem som gaver til såvel højerestående adelige som kolleger og venner. På nuværende tidspunkt kendes seks eksemplarer, dediceret til henholdsvis Peder Gyldenstjerne (der var rigsmarsk fra 1575-93), Elias Eisenberg (sekretær i tyske kancelli), rådmand i Bergen Hans Finssen, rådmand i Ribe Peder Hegelund,⁴³ samt Laurits Pedersen og renteskriver Peder Hansen. Den sidste har vi allerede mødt blandt dem der stod sammen med Lætus og Vedel og betragtede skuespillene ved prinsens dåb i juni 1577. Og mon ikke også Laurits Pedersen (*Laurentius Petraeus*) er den samme som den Laurentius Petreius der deltog ved den lejlighed?⁴⁴

Vedels Adam af Bremen-udgave kendes i dag i mange eksemplarer, og en gennemgang af dem vil rimeligvis afsløre flere sådanne dedikationer. Men allerede de seks kendte bøger – især naturligvis eksemplaret til Gyldenstjerne – bekræfter med deres ensartede indbinding og kongelige våben indtrykket fra Huitfeldt-brevet, at Vedel også tænkte taktisk, at han brugte Adam-udgaven i sine bestræbelser på at blive Svanings efterfølger som historioграф – og en mere officiel historioграф end Svaning havde været. Det sidste lykkedes ikke, men det har vel nok virket som en realistisk ambition i 1579.

⁴² Jeg takker Karsten Christensen for disse oplysninger.

⁴³ Peder Mortensen Hegelund (død 1584). Formodentlig en slægtning til den mere kendte Peder Hegelund, biskop i Ribe og digter (død 1614).

⁴⁴ Eksemplaret med dedikation til Peder Hegelund befinder sig i dag i Det Kongelige Bibliotek. Af de øvrige befinder to sig i Norge, to i Sverige og et i dansk privateje.

Den trykte udgave i sin helhed dedicerede Vedel, som vi har set, til kongen, Frederik 2. Det var skik og brug at værker med nationait historisk indhold dediceredes til det pågældende lands regent. Frederik 2. forstod da også at værdsætte dedikationen kontant: 100 daler lod kongen forære til Vedel som tak.⁴⁵ Det var, må man slutte, ikke alene lykkedes Vedel at imødekomme den kritik han frygtede, men også at præsentere Adam af Bremen som ny og betydningsfuld danmarkshistorisk forfatter – med særlig værdi, som han forklarer i dedikationsbrevet til Frederik 2., for den moderne protestantiske fyrste i hans regeringssudøvelse.

Afslutning

Om aftenen inden Vedel og Lætus overværede skuespillene i slotsgården, havde Lætus været tilskuer ved det store fyrværkeri der blev arrangeret i anledning af prins Christians dåb i den tidlige sommer 1577. Mærkelig nok fortæller han ikke noget nærmere om hvordan fyrværkeriet var udformet. Det har kongens arkelimester, Rudolf fra Deventer, imidlertid gjort i værket *Kunstbuch von allerhandt künsten der Argkeley*, som kendes i forfatterens illustrerede renskrift.⁴⁶ Der var tale om en ideologisk opvisning, enkel og usofistikeret: Fyrværkeriet bestod af en pave omgivet af munke; munkene blev antændt af raketter der kørte ind i munden på dem, mens en landsknægt satte ild til paven. Dette demonstrativt antikatske budskab har altså været en del af det officielle program for dåbsfestlighederne, og samme grundtanke gav Lætus et litterært – og betydelig mere raffineret – udtryk i sin skildring af Christian 4.s fødsel og dåb: Danmark hører eftertrykkeligt til i den lutheranske verden.

Det har tydeligvis været væsentligt at demonstrere midt i 1570erne. Og dette markeringsbehov skal formentlig ses i lyset af de indre stridigheder i den lutheranske verden. Teologernes arbejde på at udarbejde en lutheransk konkordieformel gik ud på at få aftegnet grænserne i en række dogmatiske spørgsmål i forhold til såvel den calvinistiske som den katolske kirke. Det er vel heller ikke utænkeligt at udvik-

⁴⁵“D. 29. juni 1579 givet Mester Anders Weyle slotsprædikant 100 Daler som Kongelige Majestæt foræret hannem med, for den latinske krønike han nu til Paaske sist forleden tilskrev og dediceret Hans Majestæt” (A. Petersen: Literairhistoriske Notitser uddragne af Rentemestrenes Regnskaber for Aarene 1571-1589. *Danske Samlinger* I, 1865-66, s. 95).

⁴⁶ Rudolf af Deventer: *Kunstbuch von allerhandt künsten der Argkeley* (Thott 273, 20). Håndskriftet har en dedikation til Christoffer Valkendorf, dateret 1585.

lingen i Sverige, hvor Johan III netop i disse år nærmede sig den katolske kirke, har spillet en rolle. Den kan have gjort det særlig påtrængende for den danske regering at markere at lignende tendenser ikke havde grobund i nabolandet Danmark.

Det er denne spændte stemning som afspejler sig i Vedels to store danmarkshistoriske udgivelser i 1570'erne, oversættelsen af Saxo og førsteudgaven af Adam af Bremen. I Saxo-oversættelsen omtaler Vedel ikke eksplicit at han er bange for at blive udsat for kritik, men hans fremstilling af kristendommen i Danmark frem til Luther og dens stærke kritik af biskoppernes magt giver bedst mening som apologi. Man vil måske indvende at Saxos Danmarkshistorie næppe har været anset for suspekt, kendt og anerkendt som den var på sit latinske originalsprog som den grundlæggende nationale historie. Men Vedels bedrift var jo at gøre Saxo tilgængelig på dansk, dvs. for et bredere publikum, og menigmands læsning var i høj grad i censurens søgelys.⁴⁷ Vedel kom censuren i møde ved at vise at den historie Saxo fortæller, passer ind i den store protestantiske historie.

Samme grundtanke finder vi fire år senere i Vedels forord til Adam-udgaven. Hovedsigtet i denne artikel har været at pege på den konflikt som Vedel stod i ved udgivelsen af Adam af Bremens historie – og som han lader komme til syne i forordet. Den Adam Vedel præsenterer i sine kommentarer, er en fremragende, samtidig kilde til tidlig dansk og nordisk middelalderhistorie. Det er en tekst Vedel ønsker at indføre i den danmarkshistoriske kanon, lancere som et litterært, nationalhistorisk monument. Men Adam af Bremens værk har været religiøst suspekt. Vedels forord handler i høj grad om at vise at Adam – til trods for at hans værk er en ærkebisperhistorie og til trods for de ubetvivleligt uheldige ytringer rundt omkring – bør anses for en af de sandt troende midt i det middelalderlige mørke. Den lange redegørelse for Ordets forkyndelse gennem tiderne skal gøre det klart at både dette værk og hele Danmarks historie lader sig tolke ind i den store protestantiske historiekonstruktion. Inspirationen fra Melancthon er tydelig. Stik imod beskyldningerne om at støtte pavevældet ved at udgive Adams ærkebisperhistorie, får Vedel slået fast at biskopper blot er en sekundær slags forkyndere, at deres adkomst til at forkynde Ordet ikke er større end andre præsters. Og ligeså vigtigt, han kan vise at Adam, med sin skarpe kritik af sin samtids biskopper, bør regnes til den lille gruppe af troende der vovede at sætte sig op mod paven, eller som Vedel kalder ham, "Antikrist".

⁴⁷ Appel 2001 (note 29), s. 385.

SUMMARY

KAREN SKOVGAARD-PETERSEN: *Should the Catholic Past be heard? On the dilemma faced by Anders Sørensen Vedel when publishing Adam of Bremen's Historia Ecclesiastica in 1579.*

The article deals with the conflict that the Danish historian Anders Sørensen Vedel (1542-1616) found himself in when in the late 1570s he was about to publish the first edition of Adam of Bremen's history of the bishops of Hamburg-Bremen (written c. 1070). On the one hand he wanted to present to the learned world this newly discovered text, which he regarded as an excellent source to early medieval Nordic history. On the other hand he feared to be met with accusations for supporting the Catholic Church (or, as he says, "the papal hierarchy") by editing this medieval history of the bishops of Hamburg-Bremen.

Vedel introduced his edition with a long defense of Adam of Bremen. With clear echoes of Melancthon, he outlines the evolution of the episcopal office in the Early Church, a history of gradual depravity. Far from supporting the papal hierarchy, Vedel, in true Protestant spirit, attacks its very foundations. Turning then to the history of Christianity in medieval Denmark he finds a parallel moral deterioration due to the influence of the Pope. But Adam of Bremen, he adds, was not blind to the faults of the Hamburg-Bremen bishops. Therefore he may be regarded as belonging to the small group of true believers that have always existed, even in times of severe persecutions.

Four years earlier Vedel had outlined the history of the Danish Church in similar terms in the preface to his Danish translation of Saxo Grammaticus (1575): Initial piety gave way to clerical depravity and was finally restored by Luther. Vedel clearly felt the need to defend the two medieval historians, Saxo and Adam of Bremen, by demonstrating their place in the Protestant construction of world history.

Censorship was severe in Post-Reformation Denmark, and it was primarily focused on religious publications. Moreover, the 1570s was a tense period of theological discussions in Lutheran Germany. Repercussions were felt in Denmark with the reprimand of Niels Hemmingsen, professor of theology, in 1576, followed by his suspension from office in 1579. It is on this background Vedel's explicit nervousness in the Adam of Bremen preface should be seen. In fact, he not only defended Adam as an acceptable author even seen with Protestant eyes, he also took care to emphasize that he had official authority behind the project, since the chancellor himself, Niels Kaas, had already seen and approved his edition.

Vedel belonged to the first generations of Lutheran intellectuals in Denmark. The article argues that the Catholic past presented a main challenge to Danish historians in the latter half of the sixteenth century. Attention is also drawn to his friend, the poet Erasmus Lætus, who was likewise engaged in adapting national history to the Protestant world history taught in Wittenberg.

A NEW INTERPRETATION OF GUAMAN POMA'S
CALCULATIONS ON THE TITLE PAGE OF THE
NUEVA CORÓNICA Y BUEN GOBIERNO

BY

IVAN BOSERUP¹

For deciphering and understanding the autograph manuscript of the *Nueva corónica y buen gobierno* (Copenhagen, Royal Library, GKS 2232 4°) of Felipe Guaman Poma de Ayala (d. 1616?), scholars until 1980 have been dependent on the evidence offered by the retouched monochrome facsimile edited by Paul Rivet almost seven decades ago (Guaman Poma 1936). In this facsimile, the author's late annotations and emendations are often impossible to read. Reliable information on these important elements of the author's work only became available with John V. Murra and Rolena Adorno's critical edition (Guaman Poma 1980b), based on the latter's transcription of the autograph manuscript made in the Royal Library in June-July 1977. It is still the standard scholarly edition, now supplemented by the digital facsimile available on the Guaman Poma website (Guaman Poma 2001).

The present paper discusses a pair of calculations inscribed by Guaman Poma on the title page of his book (Figs. 1 and 2). They concern the size of the manuscript and have hitherto been only partly deciphered. On the basis of the evidence offered by the online facsimile (and by a print of the high-resolution image of the title page, from which the digital image on the Internet was derived), it appears that Guaman Poma inscribed not two, or three, but no less than six coherent statements about the size of the *Nueva corónica*, and that he did it not only with great accuracy, but also with great economy, in

¹ I thank Professor Rolena Adorno, Yale University, for her readiness to read and comment on numerous drafts of this paper, and I assume full responsibility for all remaining errors and shortcomings. Page numbers in square brackets refer to the consecutive pagination of the manuscript, as standardized in Guaman Poma 1980b. For a full survey of Guaman Poma's pagination(s), including his aberrant graphisms, see Boserup and Adorno 2003a.

each case adding to a previous sum of either *oxas / fojas* (leaves: units of 2 pages, a recto and a verso), or *pliegos* (sheets: units of 4 leaves, or 8 pages, since the manuscript is a quarto volume). It seems that Guaman Poma was concerned to keep track of the exact extent of his book because he was aware that “pliego” was a key concept in book pricing. As he scrupulously updated his calculations of the number of sheets that constituted his manuscript, he was anticipating both the approval of his book by the Royal Council of the king of Spain, and its printing and publication.²

The following analysis is dependent on Adorno’s detailed mapping of the successive stages in the evolution of the *Nueva corónica y buen gobierno*, which is one of the pathbreaking results of her efforts to coordinate the dynamic of Guaman Poma’s thought with the codicological and paleographical evolution of his manuscript (Adorno 1979-80; 1980; 1987; 2002). I will suggest an alternative solution to her latest reading and interpretation of the title page calculations, which involves an earlier setting and date for Guaman Poma’s repagination of part of his manuscript, but, as will become evident, this and other corrective amendments to her assessments corroborate the validity of her findings and of her general approach to the *Nueva corónica* as the product of one mind and one hand, i.e. of “an author and artist in control of his own medium” (Adorno 2002: 96).

Before presenting my reading and analysis of the title page calculations, a review of previous transcriptions and interpretations will be useful.

From Richard Pietschmann to Franklin Pease

After Professor Richard Pietschmann’s discovery in 1908 of the *Nueva corónica* in the Royal Library in Copenhagen, he had the manuscript on loan for nearly fifteen years in the Göttingen University Library of which he was the director. He prepared a transcription and critical edition that was to be published in Germany, as he had done for his 1906 edition of the *Historia indica* of Pedro Sarmiento de Gamboa.³

² In the apocryphal letter from his father to Philip III of Spain that prefaces the *Nueva corónica y buen gobierno*, Guaman Poma asks that the king publish his work: “y que demás del serui-cio de vuestra Magestad que rrezultará ynprimirse la dicha historia” (Guaman Poma 1980b: 7).

³ This Spanish chronicler of Inca Peru completed his work in Cuzco in 1572, when the last of the Incas was still alive at Vilcabamba. The manuscript of the *Historia indica* was discovered in the library of the University of Göttingen in 1893, and Pietschmann was its first editor: *Geschichte des Inkareiches von Pedro Sarmiento de Gamboa* (Berlin: Weidmann, 1906) (Porrás Barrenechea [1962] 1986: 366). Guaman Poma was Pietschmann’s second Americanist project.

After Pietschmann's death in 1923, Ferdinand Hestermann agreed to continue his work, and the Royal Library put Guaman Poma's autograph codex at his disposal in the Museum für Völkerkunde in Hamburg. The edition was completed in 1930, and Guaman Poma's manuscript was returned to Copenhagen. The Pietschmann-Hestermann edition, based throughout on unrestricted autopsy, remained unpublished due to a lack of funds for such ventures in pre-war Germany. Regrettably, it seems certain that it did not survive World War II.⁴

Paul Rivet's facsimile had been in preparation since 1930 when it finally appeared in 1936. The photographs were taken in the Royal Library but retouched throughout by the French printer, in order to make the composition and details of Guaman Poma's drawings stand out as clearly as possible, and to make his text legible in spite of the "bleedthroughs" from the writing on the reverse on every single leaf of the manuscript (Adorno 2002: 30ff.). Although prints made from the nearly 600 retouched plates were sent to Copenhagen and diligently checked in the Royal Library against the original codex, it was inevitable that a substantial number of erroneous retouches were included in the final printed facsimile. Beside the errors due to retouches, passages where Guaman Poma had annotated or emended his text were liable to become confused or downright unreadable, because all the layers of text, although often written with ink of different shades of colour, were undifferentiated in the high-contrast black-and-white facsimile. Hence, the three editions of the *Nueva corónica* that are based exclusively on the 1936 facsimile – the editions of Arthur Posnansky, Luis Bustíos Gálvez, and Franklin Pease, respectively (Guaman Poma 1944; 1956-1966; 1980a) – must be used with great caution, particularly in the areas where Guaman Poma overwrote his text or where the Paris technicians attempted to make corrections.

In his first presentation of the manuscript, Pietschmann had given exact information on several of Guaman Poma's late additions and corrections (Pietschmann 1908), but he had left no clue in print as to how to read and interpret the short title page annotations concerning the size of the manuscript.

⁴ I am thankful to Dr. Helmut Rohlfling, Keeper of Manuscripts, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, for information concerning the papers of Richard Pietschmann. The boxes related to the *Nueva corónica* transcription were never returned by Hestermann, and according to a handwritten note by Dr. Rohlfling's predecessor, based on information supplied by the Friedrich-Hestermann-Institut in Jena, Hestermann's private library was destroyed by fire in 1945, during an Allied air raid.

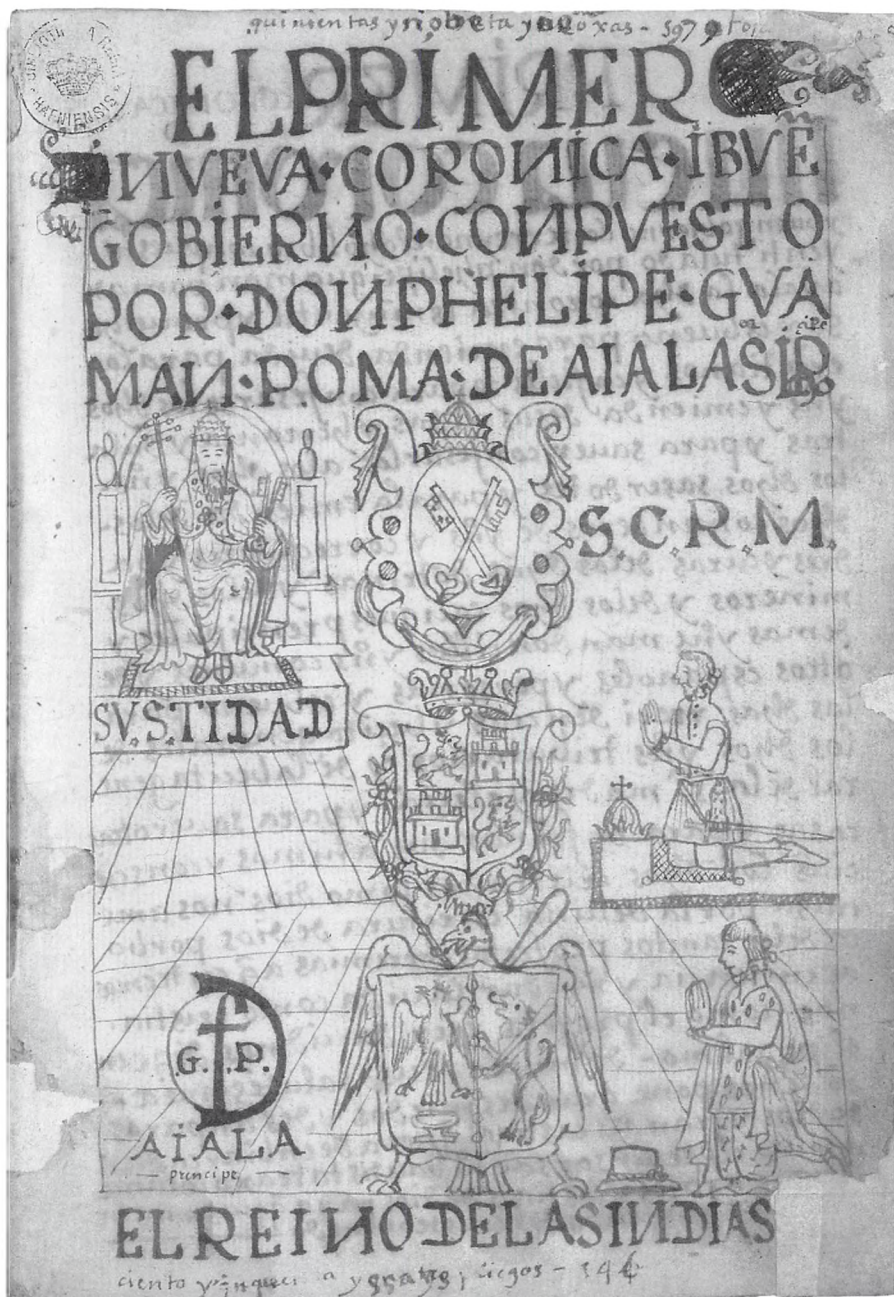
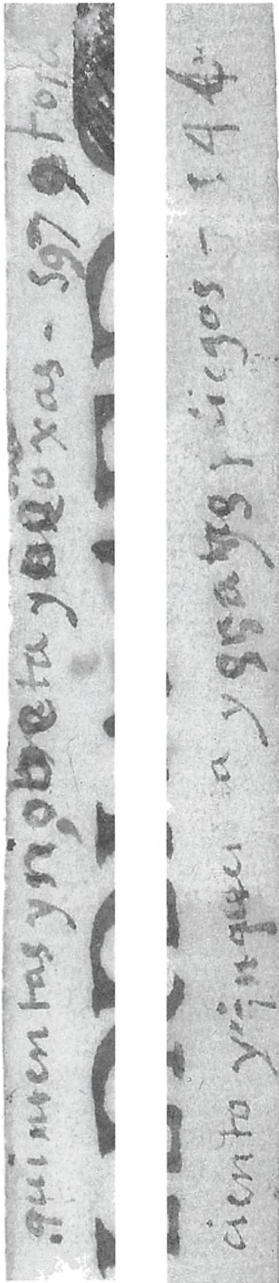

Fig. 1. Title page of GKS 2232 4°. (Foto Det Kongelige Bibliotek)

In the first transcription of the Paris 1936 facsimile, published eight years later in La Paz, Bolivia, Arthur Posnansky ventured the following reading of the notations that appear on the title page of the autograph manuscript:

[Top:] **quinientas y nobenta y siete oxas 597 t.ojo.**

[Bottom:] **cuatrociento y cinquenta oxas p.ciegos.**

(Guaman Poma 1944: vii)

In an explanatory note, Posnansky interpreted this as “exactly 597” pages of text and “approximately 450” pages of illustrations. The latter, he conjectured, were characterized by Guaman Poma as being “for the blind” (*p.ciegos*), i.e. those who cannot read, and inferring that the former were for those “with eyes” (*t.ojo*), that is for those who could read. Taken together, according to Posnansky, these two totals corresponded “more or less exactly” to the number of leaves (*hojas*) of the original – although, as he added, the totals had evidently been corrected by the author.

Luis Bustíos Gálvez' edition of the *Nueva corónica*, consisting of a transcription of the Paris facsimile preceded by an “interpretación” in current Spanish which is in fact a complete – and creative – rewriting of Guaman Poma's text, contains no critical apparatus, but it is patent that Bustíos Gálvez' “interpretación” of the title page annotations (he did not

Fig. 2. Enlargements of the top and bottom lines on the title page of GKS 2232 4°
(Foto Det Kongelige Bibliotek)

transcribe them) depends on Posnansky's reading, although it also differs from it on some points:

[Top:] **QUINIENTOS Y NOVENTISIETE (597) hojas para los que saben leer.**

[Bottom:] **Ciento cincuenta y cinco, más 244 gráficos para los que no saben leer.**

(Guaman Poma 1956-1966: xxi)

Bustíos Gálvez freely weaves a rewording of Posnansky's interpretation of "t.ojo" and "p.ciego" into a quasi-transcription, which on one point (*ciento*), is superior to Posnansky's unwarranted reading "cuatrociento". The "244 gráficos", added to his bold reading "155", which replaces Posnansky's even bolder "approximately 450 illustrations", give a total of 399 full page drawings, corresponding to the number found in the *Nueva corónica*.

Even as "read" by Posnansky and Bustíos Gálvez, the ensuing totals, 597 pages of text + 450 (or 150) full page drawings – are quite far from the 1190 pages of the manuscript, of which 399 pages are full page drawings, while the remaining 791 are filled by Guaman Poma's prose text.

In the latest of the three transcriptions of the Paris 1936 facsimile, Franklin Pease mentions that he consulted Posnansky's edition while making his transcription, but he bypasses in silence the title page annotations there (Guaman Poma 1980a) as well as in his 1993 edition of the work (Guaman Poma 1993).

A Reading Based on Autopsy

Posnansky's ingenious pair of opposites, *t.ojo* and *p.ciego*, canonized by Bustíos Gálvez, was generally accepted for a number of years. However, already in her first published work on Guaman Poma, Adorno ventilated her scepticism by stressing the fundamental integration of image and text: "the author's cryptic notation on the title page, which suggests that the book was intended for two separate audiences, literate and illiterate, corroborates the need to consider the visual narration as an integral part of the text" (Adorno 1974: 3). Her doubts were confirmed by autopsy in 1977, and Guaman Poma's "final" emendations of his title page annotations were transcribed thus in the Murra-Adorno edition of 1980:

[Top:] **quinientas y nove[n]ta y [] oxas – 5979 foja[]**

[Bottom:] **ciento y quare[nt]a y ssays pliegos – 146**
 (Guaman Poma 1980b: 2)

In the explanatory note *ad loc.* (Guaman Poma 1980b: 1126), Murra and Adorno dismissed as groundless the references of Posnansky and Bustíos Gálvez to the “eyes” (*ojos*) of the literate, as opposed to the illiterate “blind” (*ciegos*): *ojos* was to be read *oxas / fojas*, and *ciegos* was a misreading of *pliegos*. As for 5979, it was explained by Murra and Adorno as an initially erroneous (transposed) graphism 597 emended into 579. They further considered the total of 579 leaves (= 1158 pages) as “el primer cálculo de páginas totales”, while the 146 *pliegos*, taking a *pliego* to be 8 pages, gives a “cálculo definitivo” of 1168 pages (146 x 8). Guaman Poma, they explained, added 10 pages to his previous total corresponding to the 10 pages that he apparently planned to insert after 985 [1003],⁵ cf. his correction of +10 of the page numbers from 986 and on, becoming 996 ff. (see Table 1).

The title page totals were also briefly touched upon in Adorno's introductory essay to the 1980 edition, “La redacción y enmendación del autógrafo de la *Nueva corónica y buen gobierno*”. She here interpreted 144, beneath the emendation 146, as the result of an erroneous division by 8 of 1168, and explicitly pointed out that 1168 (“11068” in Guaman Poma's own, slightly aberrant graphism) is the page number that Guaman Poma ultimately inscribed on the last page of his work, preceding the table of contents, i.e. page [1178] (Adorno in Guaman Poma 1980b: xxxviii, note 14).

In a paper published the same year, Adorno further suggested that Guaman Poma's repeatedly updated totals of leaves and sheets were intended “for the future printer” (Adorno 1979-80: 21; see also Adorno 1987: xlv, note 54, and Adorno 1989: 52).

The Evidence of the Digital Facsimile

After the Royal Library's publication in 2001 of a complete digital facsimile, it has become possible to study the manuscript at greater leisure, and Adorno has recently added new insights and interpretations to her previous examination of the manuscript (Adorno 2002). Furthermore, a *Pagination Survey* has been published, giving

⁵ As mentioned earlier, all references to pagination of the *Nueva corónica y buen gobierno* consist of a double entry: Guaman Poma's original page number is followed by the consecutive numbering of the manuscript's pages as used in the Murra-Adorno edition (1980b) and the online digital edition.

for the first time detailed and coherent readings of Guaman Poma's rather complicated successive paginations of his manuscript (Boserup and Adorno 2003a).

Among other important new findings, Adorno has expanded her 1977 reading of the title page calculations and succeeded in coordinating them even more closely with the codicological evidence of the manuscript, as follows (Adorno 2002: 98ff.):

(1) Beneath *quinientas y nobe[n]ta y [] oxas*, now read as *quinientas y nobe[n]ta y [7] oxas*, Guaman Poma had inscribed *quinientas y siete[n]ta y [9] oxas*. In accordance with this reading, "5979" is not an emendation of transposed digits, as previously interpreted, but the result of an update: first 579 leaves, then (later) 597 leaves (Adorno 2002: 99; see Fig. 2).

(2) Beneath *ciento y quare[nt]a y ssays pliegos*, Adorno now reads *ciento y quare[nt]a y quatro pliegos* – matching the emendation of 144 into 146 that she reported in 1980 (Adorno 2002: 98; see Fig. 2).

(3) The total of 579 leaves (= 1158 pages) is now explicitly analyzed: "The total of 1158 pages was produced by taking his initial pagination of the book through chapter 35 (the inns on the royal roads) that is, page 1083 (actual page 1103), and adding the number of pages, 36 and 39, respectively, that correspond to the chapters "Camina el autor" and "the months of the year": $1083 + 36 + 39 = 1158$ ". Adorno had earlier conjectured, on internal evidence, that this chapter was the last one composed by the author, but she now also demonstrates that it constitutes a separate codicological element (for this term, see Munk Olsen 1998). Moreover, she has observed – based on codicological evidence and on documentary evidence in the Royal Library predating the latest rebinding of the manuscript in 1927 – that Guaman Poma had inserted the "Camina" chapter into his already sewn manuscript (Adorno 2002: 25, 71, 76, 99).

(4) As for Guaman Poma's next total, the 146 sheets, corresponding to 1168 pages, Adorno suggests a new interpretation. The difference of 10 pages from the previous total of 1158 pages, she explains, is not related to lost pages or pages that were planned but never inserted. The 10 extra pages are due to Guaman Poma's endeavour to "repair", from 986 [1004] onward, an error of minus-10 pages that he had made during the initial pagination of the manuscript, when after page 532 [536] he continued once more with page 523 [537], cf. Table 1.

This means that there is no evidence at 985 [1103] that points to any loss of pages or to an unfinished chapter (Adorno 2002: 61-64, 99).

(5) Adorno interprets the update from 579 leaves to 597 leaves as corresponding to the addition, at a late stage, of the 18 leaves of the “Camina” chapter. Thus, Guaman Poma’s latest and highest total, 597 leaves = 1194 pages (4 more than the manuscript actually consists of, everything counted), includes the “Camina” chapter twice. Adorno suggests that Guaman Poma forgot that he had already included this belatedly added chapter in his earlier calculation (Adorno 2002: 99).

(6) Finally, while Adorno earlier had considered the title page tallies to be directed to the future printer, she now suggests that Guaman Poma wanted to “seal” his manuscript by stating its exact length, thus protecting it from being tampered with and reduced or expanded (Adorno 2002: 98)

For a summary of Adorno’s 2002 analysis, see Table 2.

Further Considerations

Close scrutiny of the digital facsimile reveals that Guaman Poma inscribed one more – and final – sum on the title page. Arthur Posnansky’s old reading of the bottom annotation “cinquenta” (accepted by Bustíos Gálvez) is valid. It is an emendation of “quarenta” beneath. It has probably been overlooked because Guaman Poma did not follow it up by also emending “144”, later “146”, into 150. The most probable explanation within the framework of Adorno’s analysis would seem to be that Guaman Poma somewhat carelessly added 3 of the 4 unpaginated – and probably loosely inserted – leaves ([466/467: 978-981; 1066/1067]) to his previous highest total of 597, thus reaching 600 leaves = 150 sheets.

One other paleographical observation should be added. In the annotation at the top of the title page, neither “9” nor “7” fit the evidence. However, if one takes into account some tiny remains of letters above the line,⁶ it seems possible to reconstruct “*nu[eu]*” subsequently emended into “*sie[te]*” (as transcribed by Posnansky). Furthermore, the fact that there was not space enough for the last letters of these two words, so that Guaman Poma had to write them above the line, indicates that a previous, shorter word might be sought underneath,

⁶This truncation is due to the fact that the edges of the pages of the book block were trimmed during rebinding in the 17th century.

fitting into the space between “y” and “oxas”. Having been twice emended, the initial short word is obviously difficult to read with any degree of certainty, but “tres” would possibly fit into the available space. In this case, Guaman Poma’s very first total of leaves amounted to 573. The sequence of overwritings, letter group by letter group, would seem to be the following: tr-es → n-u[eue] → si-e[te] (see Fig. 2). Throughout the *Nueva corónica* autograph, when Guaman Poma makes emendations, he strives to reuse as much as possible of the previously inscribed letters, or, if that is impossible (as we shall see exemplified below), he allows elements that he has replaced to remain alongside the correction, if his intended emendation seems clear enough. In this way, Guaman Poma attempted to avoid marring unnecessarily the pristine, finished appearance of his manuscript’s pages. In general, he assiduously avoided strikeouts and obtrusive overwritings. His many repaginations – totalling 183 – exemplify quite vividly this aspect of his scribal habits, e.g. when on page 1094 [1140], after the insertion of the 36 pages of the “Camina” chapter, “1094” + 36 becomes “11030” rather than 1130: Guaman Poma added a digit in the front in order to avoid an ugly correction of “0” to “1”. See Boserup and Adorno 2003a: 113, and Adorno’s fundamental remarks on the dilemmas and choices of Guaman Poma as author *and* artist *and* scribe (Adorno 2002: 96f.).

Beside the fact that such small bits of evidence can be gained by examining the online facsimile that is now at everybody’s disposal, two points in Adorno’s analysis of the title page annotations deserve further attention.

To start with the most obvious point, it seems rather improbable that during his apparently short final stay in Lima, Guaman Poma should have committed such a serious blunder as adding *twice* the same 36 pages (“Camina”) to his total count.

Furthermore, it seems that Adorno’s explanation of the total of 579 leaves (= 1158 pages) implies that Guaman Poma chose an unduly complicated way of determining what the size of his book would be if “Camina” was added to it. Let us review the facts. While paginating, Guaman Poma made 3 errors: The first one, at page 154, was never corrected and apparently never detected. The two others, at 537 (-10 pages) and 1109 (+10 pages), respectively, exactly counter-balanced one another, and Guaman Poma eventually detected them and corrected all the page numbers from 986 [1004] to 1109 [1165]. So, at the outset, if we overlook the error at page 154, the last thirteen pages of the manuscript, from 1120 [1166] to 1132 [1178], were *correctly* paginated, and the book’s total number of pages up to the

table of contents, would seem – to anyone who did not know better – to be 1132. It is correct that if one starts from within the wrongly paginated sequence, at 1083 (as Adorno does), one gets 1158 when adding first “Camina”, and then the subsequent chapter (1083 + 36 + 39), but one must ask why Guaman Poma did not simply add 36 to 1132, since at that point in time, according to Adorno, he had not yet realized that he had made an error of minus-10 pages at 537. Adorno’s assumption that Guaman Poma had not realized his error of minus-10 when he calculated the 579 total, rests on the fact that this is necessary for arriving at 1158 rather than 1168. The simplest scenario, however, would be that Guaman Poma discovered – and corrected – his minus-10 error while still in Lucanas and before he decided to write “Camina” and to insert it into his book. This line of thought is corroborated by the fact that the pages following “Camina” (up to 1109 [1165]) have been corrected twice, first +10, then +36. If Guaman Poma only discovered the error of minus-10 in Lima, and after having written “Camina”, one would expect him to have done only one repagination of the last 39 pages (adding 46 to 1084 [1140] and carrying on from there to the end), instead of what he actually did, that is first adding 10 (26 times: from 1084 [1140] to 1109 [1165]), and then again adding 36 (39 times: from 1084 [1140] to the end).

So, although Adorno’s analysis is simple and coherent and does fit the codicological evidence, her coordination of the title page annotations with Guaman Poma’s own pagination leaves a few unsolved questions. Taken together, they call for a renewed analysis of the available evidence.

An Expanding Manuscript

As point of departure I take the development of Guaman Poma’s book, as analyzed by Adorno already in 1980 and now including her 2002 findings. For the present purpose, her results can be summarized

in eight steps. They represent possible points of reference with which one can try to match the precise but laconic title page calculations:

1	Unpaginated fair copy (including the title page, the table of contents, and the final leaf)
2	Sewing of the codex
3	Pagination from the page following the title page and up to but not including the table of contents
4	Addition of one leaf (unpaginated) describing the viceroy don Fernando de Torres y Portugal
5	Discovery of 10 repeated page numbers (error of minus-10), followed by partial repagination
6	Replacement of one leaf, containing the description of the viceroy don Juan de Mendoza y Luna
7	Insertion of the "Camina el autor" chapter before the final "Meses del año" chapter and the repagination of the latter
8	Additions of two leaves to the "Pregunta el autor" chapter, and one leaf to the description of Potosí in the "Ciudades y villas" chapter, all three unpaginated

As mentioned above, Adorno assigns step 5 to after Guaman Poma's arrival to Lima (and his composition of "Camina"), while the present analysis assigns Guaman Poma's discovery of his minus-10 error to an earlier date, while he was still in Lucanas.

Referring to these steps, and to Tables 1 and 3, the following readings and interpretations of the title page annotations are possible:

Step 1. If, in order to assess the size of the first completed version of the *Nueva corónica*, one takes the actual size of the manuscript and

subtracts the 44 pages that, according to Adorno, result from Guaman Poma's later additions, the result will be:

Title page [0]	1
[1-1189]	1189
[466/467]	-2
[978-961]	-4
[1066/1067]	-2
[1104-1139]	-36
	1146

Apparently, Guaman Poma expressed this total in leaves, and in sheets:

(a) 1146 pages amount to 573 leaves. As conjectured above, it may in fact be the total inscribed initially on the top line of the title page:

(1) quinientas y sietenta y [tres] oxas

(b) In terms of units of 4 leaves, a total of 573 leaves corresponds to 143.25 sheets. Rounded up to full units, this is the total that we find inscribed at the bottom of the title page, before any emendations were made:

(2) ciento y quare[nt]a y quatro pliegos – 144

Step 2. The sewing of the codex represents a crucial phase in the history of the *Nueva coronica* manuscript (Adorno 2002: 25ff.), but it had no impact on Guaman Poma's assessments of the size of his manuscript.

Step 3. Guaman Poma's initial pagination, which omits the title page and the 11 last pages (the table of contents and the final leaf), runs from 1 to 1132 [1178] (see Table 1). While struggling with the tedious

task of pagination, Guaman Poma made three errors, as already mentioned: (1) He repeated page numbers 154 [156] and 155 [157]; (2) he repeated the whole sequence of ten page numbers 523-532; (3) he jumped ten page numbers at 1109 [1165], numbering the following page 1120 [1166]. He apparently never realized the first of these three errors – at least he did nothing to repair his pagination accordingly. As for the two other errors, see Step 5.

Step 4. By adding one leaf containing a description of the viceroy don Fernando de Torres y Portugal ([466-467], unpaginated, between 463 [465] and 464 [478]) Guaman Poma did not endanger his earlier total of sheets, since the $1146 + 2 = 1148$ pages still only amounted to 143.5 sheets.

Step 5. In some way or other, Guaman Poma figured out that he had committed an error of minus-10, and he decided to repair this error, not however from the point where he made the error, i.e. from his page 523 [537], but only from 986 [1004], now emended to 996, and onward. According to Adorno, he perhaps started the repagination at this location because he would otherwise have had to mar the beautiful *Mapa Mundi* at 993-994 [1001-1002] (Adorno 2002: 63). Because of his earlier error of plus-10 at 1120 [1166], which counterbalanced his error of minus-10 at 523 [537], his last repagination at this stage was $1109 \rightarrow 1119$ [1165].

After having emended no less than 124 page numbers ([1004-1065; 1068-1103; 1140-1165]), I suggest that Guaman Poma committed an error. He apparently forgot – for a moment – that his current total of sheets (573) was the result of a calculation based on a count of physical paper units (leaves), rather than on his pagination, and he imagined that his repagination and the increase of the *page numbers* by 10 necessitated a corresponding readjustment of his statements about the *physical size* of his book. So he decided that he had to add 10 pages, or 5 leaves, to his previous total. On the title page, he performed this erroneous addition twice, once in terms of leaves (a), and once in terms of sheets (b):

(a) On the uppermost part of the title page, Guaman Poma emended the total number of leaves. In addition to the imaginary 5 leaves, he must have remembered that he previously (Step 4) had added the unpaginated Torres y Portugal leaf ([466/467]), and therefore he now added not 5 but 6 leaves to his earlier total of 573. Furthermore, he not only *emended* his previous statement, but for greater clarity he

also *repeated* the new total – in digits and with plenty of space between the single digits:

(3) quinientas y siete[n]ta y nu[eue] oxas – 5 7 9 foja[s]

The last three letters of *nu[eue]* were written above the line, and nearly disappeared under the later cutting of the edges of the book block.

(b) Six leaves correspond to 1.5 sheets, or, rounded up, to 2 sheets. So he added 2 to his previous total of 144 sheets. This, again, corresponds to the statement on the bottom of the title page, now emended thus:

(4) ciento y quare[nt]a y ssays pliegos – 146

One may object that his real total was only $143.25 + .25$ (the Torres y Portugal leaf) + 1.25 (the 10 imagined pages, or 5 leaves) = 144.75 , that is 145 sheets. At this stage, I must postulate, Guaman Poma did not bother to redo his original calculation of sheets, but simply made an addition of two rounded-up numbers: $144 + 2$.

Step 6. The replacement of the Mendoza y Luna leaf (470/471 [474/475]), containing a rewritten portrait of viceroy don Juan de Mendoza (Adorno 2002: 69-75, 86-93), did not necessitate any emendation of the totals on the title page.

Step 7. After he arrived in Lima, Guaman Poma wrote the “Camina el autor” chapter and added it to his sewn and paginated manuscript. This chapter consists of 36 pages or 18 leaves. As demonstrated by Adorno, these 18 leaves are made up of two quires, one larger (of 14 leaves) and one smaller (of 4 leaves), and Guaman Poma loosely inserted them as close as possible to the end of his manuscript, where the end of a quire coincided with the end of a chapter, that is, between the *Tanbos* chapter and the final *Meses del año* chapter (Adorno 2002: 25, 78ff.; Boserup and Adorno 2003b: 130). He then paginated it so as to fit in after $1083 \rightarrow 1093$ [1103], and once more repaginated the following 39 pages (up to and still excluding the table of contents and the final leaf), cf. Table 1. Adding these 18 leaves to his previous total, Guaman Poma emended 579 to 597, correcting both the written numbers and the digits:

(5) quinientas y nobenta y sie[te] oxas – 5<9>7{9} foja[s]

In this calculation, Guaman Poma added the last two letters of *sie[te]* above the line, thus emending the last three letters of *nu[eue]*. These were cut away later in the 17th century when the manuscript was rebound (Adorno 2002: 27). For the emendation *nu[eue]* → *sie[te]*, see above. Emending “579” to “597” in a neat way posed a challenge, but since he could insert the new digit “9” in the space between the digits “5” and “7”, Guaman Poma chose – for once – to blot out a cipher, the final “9”.

Adding “Camina” meant adding 4.5 sheets. At this point, Guaman Poma could, if he cared to, convert his new total of 597 leaves to 149.25 sheets, round them up to 150, and once more update the statement at the bottom of the title page. It is an open question whether he did so immediately, after emending 579 to 597, or later, after he had added 3 more leaves, whereby his total actually would reach 600 leaves = 150 sheets. What seems certain is that Guaman Poma – contrary to his procedure in Step 5 – did not round up the 4.5 sheets of “Camina” and add 5 to his previous total of 146. Such an operation would have yielded a total of 151 sheets, and there is no evidence that he made such a calculation.

Step 8. The total of 597 leaves seems to have made Guaman Poma aware of the fact that he was close to a round total of 150 sheets, and he did add three more leaves, one double leaf ([978-981]) and one single ([1066/1067]). Guaman Poma did not paginate these last additions, as was the case with the Torres y Portugal leaf [466/467], which he had added earlier.

With the inclusion of these last leaves, Guaman Poma had filled 150 sheets to the brim. Emending once more his total of sheets at the bottom of the title page, he at this stage chose neither to mar the title page by overstriking or blotting out “y ssays” (earlier “y quatro”), nor did he try to find a neat way of emending “146” (earlier “144”) into “150”. In this final update, he only inscribed the word “cinquenta” (correctly read by Posnansky) over “quarenta”:

(6) ciento y cinque[nt]a y ssays pliegos - 146

Guaman Poma must have reasoned that although this could be read as 156, the fact that “146” stands unemended makes it evident that what is meant is not 156, but a previous 146 that has been raised to 150.

For a summary of the interpretation suggested above, see Table 3.

Guaman Poma and the Printed Medium

While Adorno took Guaman Poma's pagination as her point of departure for analyzing the title page calculations, the approach suggested here starts with the consideration of the whole bulk of Guaman Poma's manuscript, from the first page to the last. The main challenge is constituted by the pivotal total of "579 fojas". While Adorno reached this total by including in it the 18 leaves of the "Camina" chapter (although she included it again in Guaman Poma's subsequent total), I exchange these 18 leaves (or 36 pages) for an equal number of pages, which I identify as the 14 pages that Guaman Poma purposely excluded from his pagination, the 12 pages that he erroneously missed in his pagination, and the 10 pages that I have suggested that he erroneously added to his total, following up on his laborious repair of the minus-10 error:

Unpaginated title page [0]	1
Unpaginated Torres y Portugal leaf [466/467]	2
Unpaginated table of contents and final leaf [1179-1189]	11
Pagination error of -2 at 154 [156]	2
Pagination error of -10 at 523 [537]	10
Erroneous addition of 5 leaves to total, as follow-up on repair of pagination error of -10	10
	36

In the end, the arithmetical manipulations of Guaman Poma's totals of leaves and sheets confront us with an interpretative choice. Apart from the pagination errors which both Adorno's and the present analysis take into account, we might ask whether it is more probable that Guaman Poma made two rather crude errors (the faulty division sum 144, and the repeated inclusion of the "Camina" chapter), or that he made one single blunder (raising his total of leaves by 5, equalling 10 pages, after having raised 124 page numbers by 10). In other words, was Guaman Poma occasionally quite careless, or was he

overly eager not to give a count that fell short of the actual size of his book?

Whichever interpretation one may prefer, the one suggested in the present paper strongly corroborates Adorno's general view of Guaman Poma's controlled and pragmatic working habits as well as her analysis of the crucial last phases of the evolution of his book. In the interpretation which I have suggested, following step by step the development of the manuscript as mapped out by Adorno, every addition of physical elements is encompassed by an updated total, and no single leaf of the manuscript is left unaccounted for. This, again, corroborates Adorno's conviction that no part of the manuscript as finalized by Guaman Poma is missing, and that no extraneous element has been added at any point in the transmission of the manuscript up to its inclusion ca. 1660 in the Royal Library, where it remained – virtually unnoticed – for 250 years (Adorno 2002: 18-23).

Why did Guaman Poma so scrupulously update his tallies of leaves and sheets? As mentioned earlier, Adorno initially thought that they represented information destined for the printer, and she has recently additionally suggested that Guaman Poma wanted to "seal" and thus protect his manuscript. He may indeed have had both these objectives in mind while correcting his annotations on the title page of his manuscript. His calculations, however, can also be linked directly to the Spanish book pricing system which prevailed from the late 15th century to its abolition by royal decree in 1762.⁷

In Spain itself, state regulation of printing was under the authority of the *Consejo Real*, the Royal Council of Castile. Normally, if accepted, the *Licencia*, or permission to print, was issued together with a *Privilegio* which protected the interests and rights of the publishers (and, in consequence, of authors and booksellers) as well as the interests and rights of the prospective customers (and, in consequence, of the state).⁸ On the one hand, the privilege granted by the state guaran-

⁷Reyes Gómez 2000; vol. 1, pp. 29, 545. I follow here the authoritative accounts of Fermín de los Reyes Gómez (1998, 2000) on the royal legislation governing Spanish book-publishing in Spain and America, and I refer to Francisco Rico's (1999) illuminating description, in his account of the publication of Cervantes' *Don Quijote* in 1604, of the steps typically leading from manuscript to printed book.

⁸The license (*licencia*) was the authorization to print, while the privilege (*privilegio*) implied monopoly rights to it. Reyes Gómez (2000: vol. 1, p. 40) explains that the concession of a privilege implied the previous steps of the work's examination and censorship, which, in turn, presupposed a license, but he makes clear that the two should not be confused or conflated: the privilege presupposed a license, but the license did not guarantee exclusive rights to the work's printing.

teed the publisher a monopoly for a fixed number of years, normally ten, and promised to punish pirating or other infractions of the privilege bestowed. On the other hand, the privilege guaranteed the reader the integrity of the printed text (through the *Errata* List, based on collation with the previously accepted manuscript)⁹ and fixed the market price of the book (exclusive of binding). The market price was determined on the basis of the total number of sheets (“*pliegos*”), corresponding to 2 leaves (4 pages) for folio volumes, 4 leaves (8 pages) for quarto volumes, and 8 leaves (16 pages) for octavo volumes.¹⁰ It was compulsory to publicize, among the preliminaries, a price statement (the *Tasa*), which included the premises upon which the market price had been fixed: the total number of sheets, and a rate per sheet (*tasa*) of the volume in question. The *tasa* rating apparently took little or no account of the book's contents; it would probably be based on the quality of the paper, and/or on the quantity of illustrations included, the reproduction technology applied, and related matters.

The following quotation of the *tasa* statement of December 1604, which appears in the first edition (Madrid, 1605) of the First Part¹¹ of Cervantes' *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, exemplifies the kind of information on state price control that Guaman Poma must have encountered again and again during his readings:¹²

“Yo, Juan Gallo de Andrada, escribano de Cámara del Rey nuestro señor, de los que residen en su Consejo, certifico y doy fe que, habiendo visto por los señores dél un libro intitulado *El ingenioso hidalgo de la Mancha*, compuesto por Miguel de Cervantes Saavedra, tasaron cada pliego del dicho libro a tres maravedis y medio; el cual tiene ochenta y tres pliegos, que al dicho precio monta el dicho libro doscientos y noventa maravedis y medio, en que se ha de vender en papel; y dieron licencia para que a este precio se

⁹This process often employed more than one *corrector* (Reyes Gómez 2000: vol. 1, p. 232). Rico (1999: cxciv) notes that no less than three were employed in the correction of the eighty *pliegos* of Cervantes' text during the months of October and November, 1604.

¹⁰The *taset* for Cervantes' *Don Quijote* (Cervantes 2000: 73) confirms that in quarto-size books, a *pliego* was the equivalent of 8 pages. Rico (1999:cxciv) notes that the *Don Quijote* volume, in quarto size, consisted of 664 pages or 83 *pliegos*.

¹¹The designation of the 1605 edition of Cervantes' *Don Quijote* as the “First Part” is a later one, being made only after Cervantes published its sequel in 1615.

¹²John V. Murra (1992: 64) addresses the question of how Guaman Poma got access to “a first-class sixteenth-century Spanish library” and suggests “that the owner of the library was Cristóbal de Albornoz and that Guaman Poma had privileged access to it”.

LIBRO

DE LA CONVERSION
DE LA MAGDALENA, EN

Que se ponen los tres estados que tuvo de Pecadora, y de Penitente, y de Gracia: Fundado sobre el Euangello que pone la Yglesia en su fiesta, que dize: *Rogabat tesam quidam Phariseus, ut manducaret cum illo. Luc. 7. F.*

Compuesto por el Maestro Fray Pedro Malon de Chaide, de la orden de S. Agustin.

A la illustre señora doña Beatriz Cerdan y de Heredia, en el monesterio de S. Maria de Casnas de Aragon.

46

pliegos.

CON PRIVILEGIO.

En Madrid, en casa de Pedro Madrigal,

Año. 1598.

A costa de Diego Gushen mercader de libros.

Fig. 3. Title page of *Libro de la conversión de la Magdalena*, by Fray Pedro Malón de Chaide, Madrid: Pedro Madrigal, 1598. With reference to the number of sheets (pliegos). Reproduced from Reyes Gómez 1998: 43.

pueda vender, y mandaron que esta tasa se ponga al principio del dicho libro, y no se pueda vender sin ella.” [I, Juan Gallo de Andrada, notary of the Chamber of the king our Lord, of whose members I am one, certify and attest that, having seen on behalf of the Lords of this Council a book entitled *El ingenioso hidalgo de la Mancha*, authored by Miguel de Cervantes Saavedra, that they have rated at a value of three and a half *maravedís* each sheet of the afore-mentioned book, which consists of eighty three sheets, which at the said price sets the value of the said book at two hundred ninety and a half *maravedís*, at which price it is to be sold unbound, and that they gave their authorization for it to be sold at this price and ordered that this *tasa* be reproduced at the beginning of the afore-mentioned book and that it may not be sold without it.] (Cervantes 2000: 73; my English translation).

It seems that sometimes the sheet rating was deduced from an estimate of a fair price of the volume, rather than the other way round. This appears to be the case for the price of the Second Part of *Don Quijote* (Madrid, 1615), which, at 292 *maravedís*, was practically the same price as that of the First Part (290½), even though it was ten sheets shorter (the rate per sheet was set at 4 *maravedís*, rather than 3½).

As recently demonstrated by Fermín de los Reyes Gómez, the mode of publicizing the diverse elements of *tasa* decisions varied a great deal throughout the 16th and 17th centuries, but from 1587 onward it became occasional practice to include a number on the title page that made reference to the book's *pliegos*; this number was placed variously, above or below the title page engravings, if there were any, or to one side (Reyes Gómez 1998: 48, with illustrations on pages 43-45, idem 2000: vol. 1, p. 239). See Fig. 3. This indicates that Guaman Poma may have intended at least one of the totals to be included on a printed title page of his book, and it may help to understand why his updating was so precise and exhaustive.

Whether Guaman Poma was updating the tallies for the sake of the king's printer or for the sake of royal officials in charge of surveying book production and pricing (or doing both at the same time), he was anticipating a calculation that could not be carried out at that point. The total of sheets could not be determined before the book had been typeset. The normal procedure, of which Guaman Poma seems to have been ignorant, can be summarized as follows. Again, Rico's (1999: cxcii-cxcv) study of the handling of Cervantes' manuscript of *Don Quijote* provides the documentary example: After a manuscript had passed the censorship examination of the Royal Council,

every page of the manuscript was rubricated. The book was then printed, except the first few quire(s), which would contain the *Licencia*, the *Errata* List, the *Tasa* statement, and other preliminaries. At this point, the rubricated manuscript was again submitted to the Royal Council, together with the printed text (in folded, unbound sheets, we must imagine). The printed version was compared to the rubricated manuscript, and the *Errata* List was drawn up. Furthermore, the quantity of paper used, i.e. the number of sheets (*pliegos*), was determined, and a decision was taken as to the rate to be set per sheet (*tasa*) and hence of the price of the book itself. As mentioned, these data were to be made public, among the preliminaries (“al principio”). When the first quire(s), usually unfoliated and unpaginated, had been printed and joined to the main part of the volume, the book could at last be put on the market.

From 1584 and throughout the rest of Guaman Poma’s lifetime, there was only one printer in Peru, Antonio Ricardi and his successor Francisco del Canto, hosted by the Jesuit College in Lima. In spite of his extensive readings and his once close relationship with Fray Martín de Murúa (d. 1616?) at the time Murúa was preparing the first version of his *Historia general del Pirú* (1590), and in spite of the fact that Guaman Poma was in Lima in 1597 and 1599 in connection with a lawsuit (Adorno 1993: 73-74), it is not surprising that after having lived most of his life in southern Peru he was not familiar with every detail of the complicated technical and bureaucratic procedures of censorship, printing, and book pricing. As they stand on the title page of his manuscript, the totals of leaves and sheets give good meaning if viewed as simple book-keeping or as “seals”, or both. Some evidence, however, seems to indicate that Guaman Poma intended them to be considered in relation to the conventions and terminology of the state’s control of printing and pricing. It is clear, nevertheless, that Guaman Poma’s familiarity with these conventions did not amount to his full understanding of them.

The Challenge of Imitation

Modern scholarship on Guaman Poma and his book was initiated almost thirty years ago (see Adorno 1974). The dismissal of Guaman Poma as a “credulous” writer and of his book and its “artistically atrocious” drawings as “disappointing”, “absurd”, and “negligible” (Means 1923: 398, 400, 404), has long since been replaced by the critical assessment of him as a knowledgeable chronicler, an acute witness of colonial rule, a perceptive reformer, a great artist, and an original and self-aware

author who mastered and combined many traditional literary genres within his work (Adorno [1986] 2000). Contemporary readers of the *Nueva corónica y buen gobierno* are not confronted with the “naïve and nearly infantile schemes” (“proyectismo ingenuo y casi infantil”) of a “half-educated Indian” (“indio semi-culto”) (Porrás Barrenechea 1948: 47, 56), but rather with a “hard-headed, well informed advocate of comprehensive administrative reform” (Adorno 2002: 9).

In the present paper I have discussed an issue that pertains to Guaman Poma’s understanding of the challenges involved in getting a book published in the Spanish empire. Adorno has repeatedly pointed out that the manuscript closely imitates a printed book: “Guaman Poma followed the full complement of printing conventions in the preparation of his ms., imitating the practices of type-set books in every detail from running heads to catchword” (Adorno 1979-80: 21; see also Adorno 1989: 52; Adorno in Guaman Poma 1987: xlv, note 54). Art historians have further discussed this issue: Tom Cummins has suggested a subconscious aspect of Guaman Poma’s imitation: “the attempt to give the manuscript the appearance of a book is part of his ploy to have it published. It is almost as if through performing these acts of similitude, Guaman Poma fulfills this desire” (Cummins 1992: 56). Valerie Fraser has emphasized Guaman Poma’s artistic inventiveness in using and developing traditional lettering systems of printed books, and she has suggested that his calligraphy is “the unifying factor throughout the book” (Fraser 1996: 271-273).

With respect to the particular issue discussed here, that is, the title page calculations, it appears that Guaman Poma did imitate a feature that he had observed in printed books, but that he probably had misapprehended its place and meaning in the complicated process of pricing and printing. Having this in mind, and reviewing critically other aspects of Guaman Poma’s imitation of the conventions of printed books of his time, it turns out that it would be somewhat exaggerated to say that Guaman Poma succeeded in imitating all of these conventions. In fact, he seems to have failed on some points. Thus, to start with a detail, “Foja 1” on the top right corner of his page 1 (See Fig. 4), is a striking imitation of a similar feature in Spanish 16th and 17th century prints and a tenacious reminiscence from the earliest years of printing, before pagination supplanted foliation and became standard. But if Guaman Poma were to comply fully with this convention, “Foja 1” should rather be “Fol. I”, and it should not be added *alongside* the page numbering of page 1 but rather replace it. Furthermore, neither foliation nor pagination should start on the verso of a leaf, as Guaman Poma’s pagination does, and the preliminaries

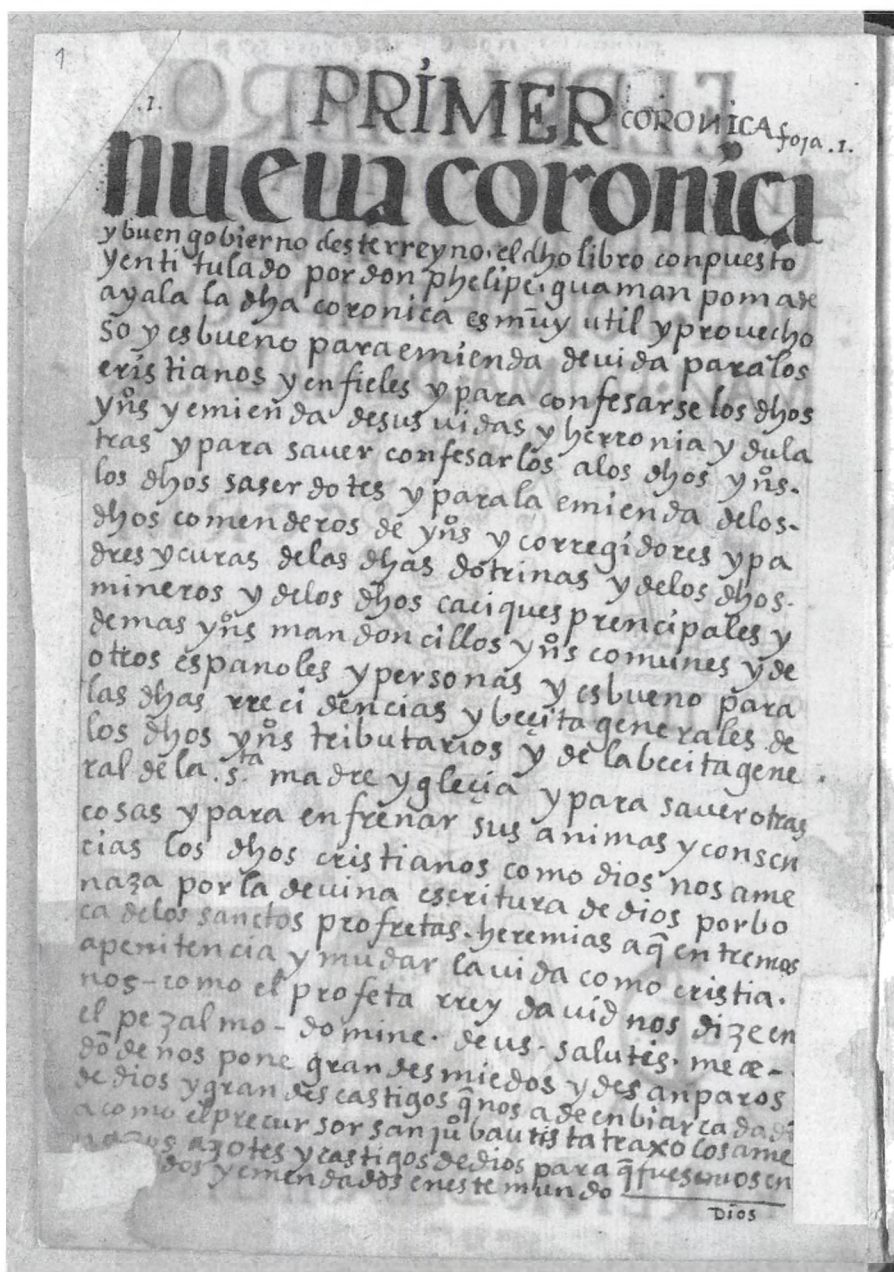

Fig. 4. Page 1 (reverse of the title page) of GKS 2232 4°, inscribed "foja .1." as well as "[page] .1."

(letter to the reader, letters of recommendation, *Licencia*, *Tasa*, *Errata* List, etc.), which consist of materials that would be added after the printing of the main part of the book, should not be included in any count starting at “Fol. I”, as they do in Guaman Poma’s manuscript. These elements would instead be contained in separate quire(s) – unfoliated and unpaginated, as mentioned above.

Perhaps some other characteristics of Guaman Poma’s manuscript can be understood as partly unsuccessful (or very creative) imitations of conventions of the printed book. For example, Guaman Poma inscribed running heads on every page with great care and regularity. They are written in Latinized capitals and centered between the left- and righthand margins of the page in the customary fashion. Yet Guaman Poma was in conflict with this convention and elaborated it somewhat independently, as when he occasionally included a running head in the syntagm of a chapter heading or the title of a drawing.¹³

When Guaman Poma decided to become an “autor”, he was transcending the limits imposed on him by his ethnic identity and social position within colonial society. He had decided to further his ends by utilizing a number of specialized techniques that he was not supposed to be acquainted with and that he evidently could not master without access to the exclusive milieu of printing and publishing. It was inevitable that he would make some structural and terminological mistakes while struggling to make his manuscript look like a printed book and thus become worthy of being printed by order of the king of Spain. When we consider his book today, nearly four centuries later, Guaman Poma’s small breaches of book conventions enhance our understanding of the many challenges that he had decided to face, and they make his project and his achievement all the more remarkable. Guaman Poma’s repeated efforts to calculate the size of his book allow us to appreciate just how indefatigably he attempted to produce an artifact that, in his vision, would be worthy of being housed “in the archive of heaven and that of earth” (Guaman Poma 1980b: 751).

¹³ The running head on page [1105], “CAMINA EL AVTOR” can thus be read both *horizontally*, as the beginning of a running head stretching over 36 pages, picked up by “POR LA CIERA CON MVCHA NIEVE...”, and *vertically*, picked up by “... con su hijo don Francisco de Ayala ...” on the same page (see Adorno 2002: 76-77). – Such occasional ambivalence has persistently led scholars to misquote the title of the image on page 42 as “PONTIFICAL MVNDO”, although the first word is to be read with the running head of the opposite page: CILLA PONTIFICAL, as on pages 35+36, 37+38, 39+40, 43+44, and 45+46.

Table 1: Summary of paginations. Guaman Poma's irregular graphisms have been normalized.

Modern pagination (Murra-Adorno and website)	Real (and actual) pages	Pages in Guaman Poma's initial total	Guaman Poma's initial pagination		Guaman Poma's repair of pagination errors	Guaman Poma's "Camina" pagination	Guaman Poma's repagination after "Camina" insertion	Contents
[0]	1	1						Title page
[1-155]	155	155	1-155					
[156/157]	2	2	154/155	Error of minus-2	No repair			
[158-465]	308	308	156-463					
[466/467]	2							Torres y Portugal
[468-473]	6	6	464-469					
[474-475]	2	2	470/471	Replaced leaf				Mendoza y Luna
[476-536]	61	61	464-532					
[537-977]	441	441	523-963	Error of minus-10				
[978-981]	4							add. to "Pregunta"
[982-1003]	22	22	964-985					
[1004-1065]	62	62	986-1047		996-1057			
[1066/1067]	2							add. to "Potosi"
[1068-1103]	36	36	1048-1083		1058-1093			
[1104-1139]	36					1094-1129		"Camina el autor"
[1140-1165]	26	26	1084-1109		1094-1119		1130-1155	
[1166-1178]	13	13	1120-1132	Error of +10			1156-1168	
[1179-1189]	11	11	Unpaginated				Unpaginated	"Tabla" + last leaf
	1190	1146						

Table 2. Summary of Adorno's 2002 interpretation of Guaman Poma's title page annotations.

Totals	Guaman Poma's calculations	Leaves	Pages	Sheets	Title page statement
1.	1083 [1103] + "Camina" (36 p.) + 39 p. 2	579	1158		quinientas y siete[n]ta y nu[eue] oxas - 579 foja[s]
2.	1158 + 10 p. 8		1168	146	ciento y quare[n]ta y quatro > ssays pliegos - 144 > 146
3.	579 leaves + "Camina" (18 leaves)	597	1194		quinientas y nove[n]ta y sie[te] oxas - 597 foja[s]

Table 3. Summary of the present interpretation of Guaman Poma's title page annotations.

Evolution of the ms.: steps and real pages	Guaman Poma's calculations	Total of leaves	Total of pages	Exact total of sheets	Rounded up total of sheets	Title page statements
1a: 1146	Initial count of leaves =	573	1146			[top:] quinientas y siete[n]ta y [tres] oxas
1b: 1146	$\frac{573}{4}$			143.25	144	[bottom:] ciento y quarenta y quatro pliegos - 144
2-4: 1148	573 + 1 leaf =	574	1148	143.50	144	
5a: 1148	573 + 1 + 5 leaves =	579	1158			[top:] quinientas y siete[n]ta y nu[eue] oxas - 579 foja[s]
5b: 1148	144 + 1.5 sheets =			145.50	146	[bottom:] ciento y quarenta y ssays pliegos - 146
7a: 1184	579 + 18 leaves =	597	1194			[top:] quinientas y nove[n]ta y sie[te] oxas - 597 foja[s]
7b: 1184	$\frac{597}{4}$			149.25	150	
8: 1190	579 + 3 leaves =	600	1200	150.00	150	[bottom:] ciento y cinquenta ... pliegos ...

Works cited

- Adorno 1974 – Rolena Adorno: “Racial Scorn and Critical Contempt.” *Diacritics* 4: 4 (Winter): 2-7.
- Adorno 1979-80 – Rolena Adorno: “The *Nueva corónica y buen gobierno*: A New Look at the Royal Library’s Peruvian Treasure.” *Fund og Forskning* 24: 7-28. (Also at www.kb.dk/elib/mss/poma/docs/)
- Adorno 1980 – Rolena Adorno: “La redacción y enmendación del autógrafo de la *Nueva corónica y buen gobierno*.” In: Guaman Poma 1980b: 1: xxxii-xxvi.
- Adorno 1987 – Rolena Adorno: “Waman Puma: el autor y su obra.” In: Guaman Poma 1987: xvii-xxvii.
- Adorno 1989 – Rolena Adorno: *Cronista y príncipe: la obra de don Felipe Guaman Poma de Ayala*. Fondo Editorial de la Pontificia Universidad Católica del Perú. 276 pp.
- Adorno 1993 – Rolena Adorno: “The Genesis of Felipe Guaman Poma de Ayala’s *Nueva corónica y buen gobierno*.” *Colonial Latin American Review* 2: 53-92. (Also at www.kb.dk/elib/mss/poma/docs/)
- Adorno [1986] 2000 – Rolena Adorno: Guaman Poma. Writing and Resistance in Colonial Peru. [1986]. Second Edition, with a new introduction. Austin: University of Texas Press. lxi + 194 pp.
- Adorno 2002 – Rolena Adorno: “A Witness unto Itself: The Integrity of the Autograph Manuscript of Felipe Guaman Poma de Ayala’s *El primer nueva corónica y buen gobierno* (1615/1616).” *Fund og forskning* 41: 7-106, Copenhagen 2002. (Also in Adorno and Boserup 2003, and at www.kb.dk/elib/mss/poma/docs/)
- Adorno and Boserup 2003 – Rolena Adorno and Ivan Boserup: *New Studies of the Autograph Manuscript of Felipe Guaman Poma de Ayala’s Nueva corónica y buen gobierno*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Boserup and Adorno 2003a – Ivan Boserup and Rolena Adorno: “Pagination Survey of Copenhagen, Royal Library, GkS 2232 4°.” In: Adorno and Boserup 2003: 107-113. (Also at www.kb.dk/elib/mss/poma/docs/)
- Boserup and Adorno 2003b – Ivan Boserup and Rolena Adorno: “Codicological Survey of Copenhagen, Royal Library, GkS 2232 4° – Quires, Sheets, and Watermarks.” In: Adorno and Boserup 2003: 114-132. (Also at www.kb.dk/elib/mss/poma/docs/)
- Cervantes 2000 – Miguel de Cervantes: *El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*. I-II. Edición de John Jay Allen. Vigésima edición. Madrid: Cátedra.
- Cummins 1992 – Tom Cummins: “The Uncomfortable Image. Pictures and Words in the *Nueva corónica y buen gobierno*.” In: Guaman Poma de Ayala. *The Colonial Art of an Andean Author*. New York: Americas Society: 46-59.
- Fraser 1996 – Valerie Fraser: “The Artistry of Guaman Poma.” *RES* 29/30: 269-289.
- Guaman Poma 1616 – Felipe Guaman Poma de Ayala: *El primer nueva corónica y buen gobierno* [1616]. Manuscript GKS 2232 4°, The Royal Library, Copenhagen.

- Guaman Poma 1936 – Felipe Guaman Poma de Ayala: *Nueva Corónica y Buen Gobierno (Codex péruvien illustré)* [ed. by Paul Rivet]. (Travaux et mémoires de l'Institut d'ethnologie. XXIII). Paris: Institut d'ethnologie.
- Guaman Poma 1944 – *La obra de Felipe Guaman Poma de Ayala "Primer Nueva Corónica y Buen Gobierno" (Escrita entre 1584 y 1614)*, publicada y anotada por Prof. Ing. Arthur Posnansky, La Paz, Bolivia, Editorial del Instituto „Tihuanacu“ de Antropología, Etnografía y Prehistoria.
- Guaman Poma 1956-1966 – *La nueva cronica y buen gobierno, escrita por Don Felipe Guaman Poma de Ayala. Interpretada por Luis Bustíos Gálvez*. I-III. Lima: Talleres del Servicio de Prensa, Propaganda y Publicaciones Militares / Talleres de Imprenta “Gráfica Industrial”.
- Guaman Poma 1980a – Felipe Guaman Poma de Ayala: *Nueva corónica y buen gobierno* [1615], edited by Franklin Pease G.Y. I-III. Caracas: Biblioteca Ayacucho.
- Guaman Poma 1980b – *El primer Nueva corónica y buen gobierno* [1615], edited by John V. Murra and Rolena Adorno, Quechua translations by Jorge L. Urioste. 3 vols. Mexico City: Siglo Veintiuno. 1980. (Reprinted in one volume, 1992).
- Guaman Poma 1987 – Felipe Guaman Poma de Ayala: *Nueva crónica y buen gobierno*. Edición de John V. Murra, Rolena Adorno y Jorge L. Urioste. 1-3. Madrid: Historia 16.
- Guaman Poma 1993 – Felipe Guaman Poma de Ayala: *Nueva corónica y buen gobierno*. Edición y prólogo de Frankin Pease G.Y., vocabulario y traducciones por Jan Szeminski. 3 vols. México y Lima: Fondo de Cultura Económica.
- Guaman Poma 2001 – Digital facsimile on Internet of GKS 2232 4°. Scholarly editor: Rolena Adorno. URL: www.kb.dk/elib/mss/poma/
- Means 1923 – Philip Ainsworth Means: “Some Comments on the Inedited Manuscript of Poma de Ayala.” *American Anthropologist. New Series* 25: 397-405.
- Munk Olsen 1998 – Birger Munk Olsen: “L'élément codicologique.” In: Philippe Hoffmann and Christine Hunzinger (edd.): *Recherches de codicologie comparée. La composition du codex au Moyen Âge, en Orient et en Occident*. Paris: Presses de l'École Normale Supérieure: 105-129.
- Murra 1992 – John V. Murra: “Guaman Poma's Sources.” In: *Guaman Poma de Ayala. The Colonial Art of an Andean Author*. New York: Americas Society: 60-66.
- Pietschmann 1908 – Richard Pietschmann: “Nueva corónica y buen gobierno des Don Felipe Guaman Poma de Ayala, eine peruanische Bilderhandschrift.” *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. 1908. Berlin: Weidmann: 637-659.
- Porrás Barrenechea 1948 – Raúl Porrás Barrenechea: *El cronista indio Felipe Huaman Poma de Ayala*. Lima: Lumen.
- Porrás Barrenechea [1962] 1986 – Raúl Porrás Barrenechea: *Los cronistas del Perú (1528-1650) y otros ensayos*. Edición, prólogo y notas de Franklin Pease G.Y. Biblioteca Clásicos del Perú 2. Lima, Banco de Crédito del Perú.
- Reyes Gómez 1998 – Fermín de los Reyes Gómez: “La tasa en el libro español antiguo.” *Pliegos de bibliofilia* 4: 35-52.
- Reyes Gómez 2000 – Fermín de los Reyes Gómez: *El libro en España y América: legislación y censura (siglos XV-XVIII)*. Madrid, ARCO/LIBROS. 2 vols.

Rico 1999 – Francisco Rico, “Historia del texto.” In: Miguel de Cervantes Saavedra, *Don Quijote de la Mancha*. Biblioteca clásica 50. Edición dirigida por Francisco Rico, con la colaboración de Joaquín Forradellas, estudio preliminar de Fernando Lázaro Carreter. Tercera edición revisada. Barcelona: Instituto Cervantes: cxcii-ccxlii.

RESUMEN

IVAN BOSERUP: Una nueva interpretación de los cálculos hechos por Guaman Poma en la portada de la *Nueva corónica y buen gobierno*

Desde hace muchas décadas, han sido objeto de diversas interpretaciones los cálculos hechos por Guaman Poma en los bordes superiores e inferiores de la portada del manuscrito autógrafo de la *Nueva corónica y buen gobierno* (1616). Esta línea interpretativa comenzó con los editores que aseveraron que Guaman Poma hubiera tratado de indicar el número de páginas disponibles a los que pudieran leer (“ojos”) y a los que fueran analfabetos (“ciegos”) (Posnansky 1944); terminó definitivamente con los investigadores que aclararon que las anotaciones se refieren a pliegos y “fojas” (hojas), que dan cuenta de la extensión del libro manuscrito y que representan, además, una serie de cálculos sucesivos (Adorno 1980). El intento más reciente de interpretar estas cifras coordinó los cómputos con la paginación del libro (Adorno 2002). El presente artículo retoma el problema del significado de los cálculos, eligiendo como punto de partida no la enumeración de páginas sino el cuerpo físico del bulto del manuscrito, desde la primera hoja hasta la última. Al ofrecer dentro de este marco una nueva interpretación de las cifras que satisface los criterios de la evidencia material del manuscrito, se indaga también en el propósito de tales cómputos y se lanza una nueva hipótesis: que Guaman Poma haya intentado conformarse a la práctica de dar relación del número de pliegos de su manuscrito, no para impresores eventuales (Adorno 1980; idem 2002), sino para los oficiales de la corte española. Así, Guaman Poma preparó su libro para la tasación, o la fijación del precio de venta, por el Consejo Real de Castilla. Se aclara que, a partir de los años 1580, muchos libros producidos en España llevaron elementos de la tasa en la misma portada. Aquí se demuestra que, al agregar nuevos folios al conjunto y al calcular simultáneamente la extensión de su libro en “fojas” (unidades de 2 páginas) y pliegos (unidades de 8 páginas), Guaman Poma anticipó los pasos previos a la impresión y venta de su obra, si ésta llegara, como era su deseo, a la corte del rey de España. Al preparar en detalle y actualizar una dimensión de su libro que no se podía llevar a cabo cuando en manuscrito, Guaman Poma revela una falta de conocimiento del proceso complicado de la impresión de libros que no nos debe sorprender. Lo notable es su determinación de hacerse autor y enfrentarse con estos retos múltiples a pesar de sus desventajas al respecto.

DESCARTES PÅ DET KONGELIGE BIBLIOTEK

AF

JENS GLEBE-MØLLER

I kataloget over den samling af håndskrifter og sjældne bøger, som geheimestatsminister Otto Thott (1703-85) testamenterede til Det Kongelige Bibliotek finder man under rubrikken "teologi i kvart" numrene 428-38, der beskrives således: "Adskillige asketiske og homiletiske Collectanea, samlede af adskillige Prækener og Opbyggelses-Skrifter efter Bibelens Bögers Orden, 11 Voll." Bortset fra, at der faktisk er 12 bind, er beskrivelsen ganske dækkende. Det drejer sig om afskrifter af uddrag af diverse tyske postiller fra 1600- og 1700-tallet, hvori først gammeltestamentlige og så nytestamentlige skriftsteder udlægges, og om afskrifter af tyske prædikener eller uddrag af prædikener, hvoraf flere synes skrevet eller holdt af den kongelige hofprædikant og teologiske professor Hector Gottfried Masius (1653-1709). I nummer 436, hvor afskriverne er nået til evangelierne, finder man således en prædiken, som slutter med optegnelsen "dictirt 1708 auff Ravenstrup." Ravnstrup var en af de sjællandske herregårde, som Masius ejede. Og under en anden prædiken i samme bind står der: "auss einer predigt behalten 1705 d.d. H. Masii." Men ét af bindene, nummer 437, skiller sig ud fra de øvrige, ellers ensartet indbundne bind med fortløbende paginering. Det er et tarveligt 1600-tals pergamentbind uden paginering. Og åbner man det fra den ene ende, finder man først en række sentenser af den græske kirkefader Johannes Chrysostomos (354-407), snart på græsk og snart på latin, som f.eks. denne: "Discordia inter maritum et uxorem vitam alias etiam felicem redit amaram" (uenighed mellem ægteemand og hustru forbitrer livet, som ellers jo var lykkeligt). Sentenserne er forsynet med bind-, side- og linietal, så det lader sig efterspore, at de er skrevet af, henholdsvis oversat, fra 8. bind af en udgave af Chrysostomos' værker, der blev trykt i England, i Eton, af den "kongelige bogtrykker" John Norton i 1612. Dette imponerende værk findes på Det Kongelige Bibliotek, forsynet med Frede-

rik 3.s monogram på bindenes rygge, og hører altså til bibliotekets oprindelige bogbestand.

Efter Chrysostomos-sentenserne følger en række ubeskrevne blade, og så kommer der nogle afskrifter af uddrag af en berømt bog, *De los nombres de Christo* (Om Kristi navne), af den spanske augustiner-munk og humanist Fray Luis de Leon (1527-91). Hvilken udgave, der her er skrevet af efter, lader sig ikke afgøre, men det er åbenbart ikke den udgave fra 1603, som findes i Det Kongelige Bibliotek, og som også har hørt til den oprindelige bestand. Igen finder man – med samme hånd som tidligere – latinske sentenser, som ikke altid svarer helt til indholdet af det, der er skrevet af. Efter en afskrift af begyndelsen af Luis de Leons bog, som handler om, at Den Hellige Skrift er givet os til trøst i denne onde verden, står der f.eks.: “corrumpunt bonos mores colloquia prava, sic etiam mali libri” (slette samtaler for-dærver gode sæder, ligesom også dårlige bøger). Derefter kommer der lutter blanke blade, indtil man vender bindet på hovedet og begynder forfra igen.

I en helt anden hånd end den (eller de?) foregående finder man nemlig her 7 breve skrevet på fransk til en unavngiven “Madame.” Et enkelt af dem har heldigvis også en underskrift: “Des Cartes d’ Egmond.” Og når man så ser nærmere til, viser det sig, at vi her har at gøre med en afskrift af 7 breve fra den franske filosof, René Descartes (1596-1650), til prinsesse Elizabeth af Pfalz . Hvem, der har skrevet disse breve af, og hvornår eller hvordan de er havnet blandt geheime-statsministerens “asketiske og homiletiske Collectanea,” er umuligt at sige i dag (og for resten er afskrifterne intetsteds registreret), men vi ved faktisk meget om disse breve og om forholdet mellem Descartes og prinsesse Elizabeth.

Elizabeth af Pfalz (undertiden kaldt Elizabeth af Herford) (1618-80) var en bemærkelsesværdig dame. Hun var datter af kurfyrst Friedrich 5. af Pfalz, også kaldet “Vinterkongen,” fordi han kun en vinter lang var konge af Böhmen: Efter slaget på Det Hvide Bjerg i Prag i 1620, hvor modreformationens hære sejrede over protestanterne, måtte han drage i landflygtighed til Haag i Holland. Her døde han i 1632, men hans enke, en datter af den engelske Charles 1., som Cromwell henrettede, overlevede ham i mange år og var i stand til at holde et beskedent hof. Også prinsesse Elizabeth kom til exil-hoffet i Haag, hvor hun som 14-årig afslog et frieri fra den polske konge og besluttede at leve ugift resten af sit liv. Men her mødte hun til gengæld Descartes, som fra 1628 eller 29 og de næste 20 år havde slået sig ned i Holland – som han skriver i en berømt passage i *Om metoden*, fordi han i Holland kunne leve “ensom og tilbagetrukket som i den fjerneste

Portræt af Descartes efter Frans Hals' maleri, trykt i Adrian Baillets *La vie de Monsieur Des-Cartes*, 1, 1691.

ørken uden dog at mangle de behageligheder, som de mest befolkede byer har, midt i et stort folk, der er flittigt og energisk og mere interesseret i at passe egne sager end holde øje med naboens.” De to indledte i 1643 en korrespondance, som varede ved til Descartes’ død i Stockholm, hvor Descartes i øvrigt uden held havde forsøgt at gøre dronning Christina interesseret i sin begavede tyske penneveninde. Om Descartes’ beundring for Elizabeth vidner, at han dedicerede sit naturfilosofiske hovedværk, *Principia philosophica*, til hende i højstemte vendinger. I Descartes’ dødsår drog Elizabeth tilbage til Tyskland, først til Heidelberg, hvor hun førte samtaler med de lærde på universitetet dér, bl.a. med den berømte retsfilosof Samuel Pufendorf, og siden til Herford i Nordtyskland, hvor der fandtes et protestantisk adeligt jomfrukloster. I 1661 blev hun valgt til “coadjutrix”¹ for klosterets abbedisse, og 6 år senere indsattes hun selv som abbedisse. I denne position fortsatte hun med at brevveksle med tidens store navne: med teologer som hollænderen Coccejus og med filosoffer som Leibniz, der endda i 1678 besøgte hende. Men hun tog sig også af byens borgere, når krige hærgede og fremmede tropper brandskattede byen. Og hun beskyttede “labadisterne” – en sekterisk reformert retning, som under franskmanden Jean Labadies (1610-74) lederskab ville genoplive den urkristne menighed, men som var blevet udvist fra Holland. Også med kvækerne trådte hun i forbindelse og modtog blandt andre William Penn, grundlæggeren af Pennsylvania, i sit kloster. Og ligesom Descartes og Leibniz havde også Penn kun lovord om hende.² Ud fra hendes breve til Descartes – som man i 1800-tallet fandt afskrifter af på et hollandsk slot – og ud fra, hvad vi ved om hendes liv og levned i Herford, kan vi danne os et billede af en kvinde i 1700-tallet, som filosofisk og teologisk var på højde med de største ånder i samtiden, som i religiøs henseende var yderst tolerant (selv om hun, der selv var reformert, altså ikke ville giftes med den katolske polske konge), og som i øvrigt må have været et venligt og gavmildt menneske. Og hvad kunne Descartes så skrive til en sådan dame?

I det første af de 7 breve – de er alle skrevet i løbet af 1645 - anbefaler Descartes prinsessen at læse *De vita beata* af Seneca, den romerske filosof (ca. 55 f.Kr. – 45 e.Kr.), som Villy Sørensen i vore dage har

¹ En coadjutrix (coadjutor) er en biskops eller anden gejstlig persons medhjælper, som skal efterfølge den pågældende.

² Der findes udmærkede artikler om prinsesse Elizabeth i *Allgemeine deutsche Biographie*, VI, s. 22ff. og i *Realenzklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. 3. udg., V, s. 306ff. De fleste af oplysninger i teksten er hentet fra disse artikler.

kaldt "humanisten ved Neros hof",³ for, siger Descartes, et af de nyttigste midler til at opnå lykken er at læse, hvad de gamle har skrevet om den. Og i det næste brev slår han så fast, at det at leve lykkeligt er intet andet end at "have en ånd (esprit), der er fuldstændigt fornøjet og tilfreds (content et satisfait)." Men for at kunne opnå denne sindstilstand, for at kunne være fornøjet med sig selv (content de soy mesme), må man overholde tre moralske regler. Den første går ud på, at man altid skal følge sin ånd for at vide, hvad man bør gøre og ikke gøre. Den anden er, at man altid skal være parat til at følge alt, hvad fornuften (raison) råder en til og ikke lade sig lede af sine lidenskaber. Og den tredje regel går ud på, at man, idet man følger fornuften så godt man kan, ikke må ønske sig goder, som man ikke besidder. Disse tre regler tilsammen er udtryk for dyden (vertu). Men Descartes mener så, at Seneca har undladt at lære os de "hovedsandheder," som vi må kende for at kunne praktisere dyden, styre vort begær og vore lidenskaber og således "nyde den naturlige lykke."

Det fremgår nu af de følgende breve, hvori Descartes nærmere kommenterer Senecas skrift, at hverken han eller prinsessen er rigtig tilfreds med det. Og det er især "hovedsandhederne," de savner, og som ifølge Descartes er disse 4: 1. At der er en gud, af hvem alt afhænger. 2. At sjælen er udødelig og derfor ikke afhængig af denne verdens ting eller af skæbnen (fortune). 3. At universet er uendeligt, og at vi derfor ikke skal tro, at vi mennesker skal styre verden. 4. At vi nok er enkeltpersoner, men samtidig dele af universet og dele af jorden, hører til denne stat, dette samfund og denne familie. Heraf følger nemlig, at vi altid skal foretrække helhedens interesser for vore egne.

Den, der kender "hovedsandhederne" og følger de tre regler, praktiserer dyden og i denne praksis består den sande lykke eller "det højeste gode," belærer Descartes prinsesse Elizabeth om. Men han strejfer også, som man kan se, lidenskaberne (passions), og faktisk kan man læse alle hans breve til Elizabeth som et forarbejde til den bog om lidenskaberne, *Passions de l'âme*, som han udgav i 1649, og som den svenske dronning Christina forlangte at se manuskriptet til. Hun fik det, og kort efter sejlede Descartes så ud på den lange tur til Stockholm. Men de 7 breve til Elizabeth kan også læses som et kompendium over den moralfilosofi, som Descartes ellers havde planer om at skrive, men faktisk aldrig fik skrevet. Og noget kan tyde på, at sådan er de også blevet opfattet i Descartes' samtid.

Som alle lærde dengang (jf. i det følgende om Ole Worm) førte

³ Seneca. *Humanisten ved Neros hof*, 1995 (1976). Villy Sørensen refererer *De vita beata* på s. 175-77.

Descartes en stor korrespondance. Det fortælles, at han i Holland modtog sin post med brevbæreren om morgenen, besvarede breve hele dagen, og så sendte sine svar tilbage med brevbæreren om aftenen. I den nyeste udgave af *Oeuvres de Descartes* på 11 bind⁴ fylder brevvekslingen alene hele 5. Af de mange breve fremgår, hvordan Descartes snart spurgte sine korrespondenter om det ene eller det andet og snart lod sig inspirere af dem til nye tanker eller nye formuleringer af sine filosofiske synspunkter. Og sådan gik det øjensynligt også for sig i korrespondancen med prinsesse Elizabeth. Descartes' mange breve blev kendt i en større offentlighed allerede få år efter hans død. For hans ven, Clerselier, samlede et udvalg af dem og udgav det 1657 i Paris under titlen: *Lettres de Mr Descartes où sont traittées les plus belles Questions de la Morale, Physique, Medecine, et des Mathematiques*. Bogen blev en succes og måtte genoptrykkes, og Clerselier udgav derfor et nyt udvalg i 1659, som denne gang havde titlen: *Lettres de Mr Descartes où sont expliquées plusieurs belles difficultez touchant ses autres Ouvrages*, og som ligeledes solgte godt og blev genoptrykt og senere udvidet med endnu et bind. De to bind breve fra 1657 og 59, indbundet i pergament, findes også på Det Kongelige Bibliotek og har igen hørt til den oprindelige bogbestand. Og slår man så op i bind 1, finder man blandt mange andre også de 7 breve til Elizabeth.

Nu ville det så være nærliggende at tænke sig, at afskriveren har haft dette bind for sig og fundet det lille moralfilosofiske kompendium så interessant, at han har måttet skrive det af – på samme måde som den eller de første afskriverer har noteret sig nogle af Chrysostomos' sentenser eller Fray Luis de Leons syn på Den Hellige Skrift. Det har imidlertid ikke været tilfældet. For i Clerseliers udgave er det nemlig udtrykkeligt nævnt, at brevene er sendt til prinsesse Elizabeth, mens vor afskriver intetsteds angiver adressatens navn. Til gengæld har han dateret fem af brevene, mens alle dateringer mangler hos Clerselier. Hvor har han så hittet brevene? – Vi tager *Oeuvres de Descartes* for os:

Her finder vi nu i bind IV de 7 breve til Elizabeth med udgiverens tekstkritiske anmærkninger og dateringer. Men hvorfra har udgiverne hentet dateringerne? Fra en samling afskrifter af de selv samme 7 breve, som opbevares på Statsarkivet i Marburg. Hvordan de så er havnet dér, melder historien intet om, men åbenbart er en mand eller kvinde også dér (eller et andet sted) blevet optaget af kompendiet og har skrevet det af. Kan vor københavnske afskriver have været en tur om ad Marburg og skrevet de 7 breve af endnu en gang? Det

⁴ Paris 1996 – en opdateret version af 2. udgaven ved Ch. Adam og P. Tannery fra 1969-75.

er næppe sandsynligt. Ét er, at der er en række mindre varianter i den københavnske tekst i forhold til teksten hos Clerselier eller den i Marburg. De kan skyldes afskriverens hastværk eller sjusk. Mere afgørende er det, at det første og det sidste brev i den københavnske afskrift ingen dato har, mens alle brevene i Marburg er dateret. Man må formode, at den københavnske afskriver ville have sat alle datoerne på, hvis han havde set brevene i Marburg. Et par af brevene i København har desuden andre dateringer end dem i Marburg. Og endelig har han eller hun byttet lidt om på rækkefølgen: det 6. brev i Marburgsamlingen er blevet til det 7. brev i København og vice versa. Det efterlader os med to muligheder: enten går afskrifterne i København og Marburg tilbage til en fælles kilde, som vi ikke længere kender. Eller – og det er nok så sandsynligt – uafhængigt af hinanden har flere i det gamle Europa eller for den sags skyld Nordamerika (jf. ovfr. om Penn) fundet det umagen værd at afskrive den store filosofis tanker om moralen. Og geheimstatsminister Otto Thott har så haft held til at erhverve én af afskrifterne til sin store samling af bøger og manuskripter.

Som nævnt er vore afskrifter af de 7 breve til prinsesse Elizabeth ikke registreret nogetsteds. Men det skal lige med, at i brevbasen på Det Kongelige Bibliotek finder man anført afskrifter af yderligere tre breve fra Descartes til hans katolske venner: to til Mersenne og ét til Mesland, alle fra Bøllings brevsamling U i kvart, 225-226 og alle 3 kun uddrag. I det første (ifølge *Oeuvres I*, s. 270ff. fra november 1633) forhører Descartes sig hos Mersenne om Galileis skæbne: i 1633 blev Galilei fængslet, og i juni samme år afsvor han sin lære om, at jorden bevæger sig rundt om solen. Descartes er synligt foruroliget og overvejer at brænde sine papirer. I det næste, fra april det følgende år (ifølge *Oeuvres I*, s. 285ff.), bedyrer han, at han i hvert fald ikke vil sætte sig op mod kirkens autoritet. Han foretrækker at leve i ro under mottoet "bene vixit, bene qui latuit" (den har levet godt, som har været godt skjult).⁵ Disse to uddrag er i øvrigt, som det er noteret på dem, skrevet af efter Clerseliers nævnte udgave af Descartes' breve. I det tredje drejer det sig om – som afskriveren har noteret – "Extrait d'une lettre que M. Descartes ecrivit au R.P. Mesland Jesuite vers l'an 1645 dans laquelle il lui explique sa pensée touchant la manière d'etre du corps de Jesus Christ au S. Sacrament" – altså om, hvordan den katolske transsubstantiations-lære kan fortolkes ud fra Descartes' egen sondring mellem sjæl og legeme. Dette sidste uddrag er formet som

⁵ Baillets nedennævnte biografi er prydet af et smukt kobberstik af Descartes efter Frans Hals' maleri, og under det står (med en lidt anden ordstilling) igen mottoet.

afskrift af et brev til "Monsieur du Fresne." Sandsynligvis drejer det sig om den franske middelalderhistoriker, Charles du Fresne, Monsieur de Cange (død 1688), som af en eller anden har fået tilsendt et uddrag af brevet til Mesland, der kendes i flere forskellige afskrifter.

Når man nu har kigget på de i alt 10 afskrifter af breve eller uddrag af breve fra Descartes, der findes på Det Kongelige Bibliotek, på førsteudgaven af Clerseliers trykte breve og i øvrigt også på den righoldige bestand af Descartes' trykte skrifter, som findes i Gammel Samling, så kan man roligt konstatere, at interessen for Descartes og hans filosofi har været stor i 1600-tallets København. Som lægen og runeforskeren Ole Worm (1588-1654) skrev i et brev i anledning af Descartes' død: "Alle smertes vi dybt ved Hr. Descartes' Død, thi han var en Mand af sjældent Snille og født til Lærdoms Fremme, en ypperlig Geometriker og Mathematiker; gid de, som er i Besiddelse af hans efterladte Værker, ikke maa forholde os dem."⁶ Og interessen gjaldt, som vi har set, ikke blot hans geometriske og matematiske værker, men også hans breve og hans moralfilosofi. Måske har vi endda lov til at gætte på, at også Det Kongelige Biblioteks grundlægger, Frederik 3., har været optaget af Descartes' værker og breve. Vi ved jo, at kongen var velbevandret i teologi og filosofi og gerne overværede teologiske og filosofiske disputationer. I datidens København var Descartes altså et kendt navn. Spørgsmålet er, om man også kendte manden selv?

Nogle gjorde i hvert fald. Der var danske studerende i Leiden, som havde truffet Descartes.⁷ Brødrene Thomas (1616-80) og Rasmus (1625-98) Bartholin, der begge blev professorer ved Københavns Universitet, kendte ham og skrev ærevers om ham eller til ham. Det var også Rasmus Bartholin, som fra Leiden kunne berette udførligt til Ole Worm om Descartes' død og begravelse i Stockholm.⁸ Og den danske læge og botaniker, Otto Sperling (1602-81), som var ven med Corfitz Ulfeldt og ledsagede ham til Holland, da Ulfeldt i 1646-47 var gesandt i Nederlandene, kan i sin selvbiografi fortælle om et møde med Descartes. Men ikke nok med det:

Descartes havde selv én eller måske endda tre gange været på besøg i Danmark. Vi har et brev fra ham til en hollandsk ven, Beeckman, fra 1619, hvori han fortæller, at nu rejser han til Danmark og vil være nogen tid i København. Og vi har Beeckmans svarbrev adresseret til

⁶ Her citeret efter Sten Ebbesen og Carl Henrik Koch: *Dansk filosofi i renæssancen*, 2003, s. 294.

⁷ Jf. til det følgende Vilhelm Maar: *Lidt om Descartes og Danmark*, 1931.

⁸ *Breve til og fra Ole Worm*, 3, 1968, s. 424f. Udførlige oplysninger om brødrene Bartholins forbindelse med Descartes i *Oeuvres V*, (supplément), s. 567ff.

Descartes (under hans adelige navn og titel Monsieur René du Peron) "in Denemarcke Coppenhagen," som Descartes dog muligvis aldrig har modtaget.⁹ Endvidere kan Adrien Baillet, som i 1691 udgav en stor biografi af Descartes i to bind, fortælle, at Descartes sammen med en anden ven i 1634 foretog en kort rejse til Danmark.¹⁰ Hvem Descartes måtte have truffet på disse rejser, hvoraf den sidste næppe har bragt ham til København, ved vi desværre intet om. Men danske kontakter har han altså haft i levende live. Og efter sin død endnu én!

I brevet til Ole Worm fortæller Rasmus Bartholin:¹¹ "Men skønt Dronningen bad om, at der blev vist ham en sidste Ære med al Pomp, og at han blev begravet i Hovedkirken, blev han dog som Følge af en eller anden Overtro jordfæstet uden for Staden paa en Kirkegaard, hvor de plejer at begrave Spædbørn." Og Bartholin tilføjer, at han har mistanke om, at det er sket på opfordring af en jesuit, som tilfældigvis opholdt sig hos den franske gesandt i Stockholm, og som ikke har ønsket, at katolikken Descartes skulle begraves i en protestantisk kirke. Hvordan det nu end forholder sig, så lå Descartes' kiste altså i en kirkegaard "uden for Staden." Efterhånden som Descartes' ry voksede, kunne man i Frankrig ikke affinde sig med, at en landets berømte sønner lå begravet så lidet standsmæssigt. Så i 1666 blev liget gravet op og sendt til Frankrig i en specielt fremstillet kiste af kobber. Men turen gik over København, og her stod kisten faktisk i 3 måneder, indtil den omsider nåede frem til Paris!¹² Så meget om Descartes' danske forbindelser. Og nu tilbage til Descartes og prinsessen en sidste gang:

Descartes havde, som man kan læse i alle biografier,¹³ meldt sig frivilligt under de katolske faner i 30-årskrigen begyndelse og deltaget i diverse felttog i Tyskland. Rejsen til København i forsommeren 1619 har i en kortere periode afbrudt dette engagement, som han måske genoptog endnu samme år. I hvert fald finder vi ham i Tyskland i

⁹ *Oeuvres* X, s. 165ff.

¹⁰ *La vie de Monsieur Des-Cartes*, I, 1691, s. 259f. Jf. *Oeuvres* I, s. 209ff., hvor rejsen dateres til 1631. En 3. rejse til Danmark i 1621 nævnes af ældre biografer, men den tror Baillet ikke har fundet sted, *anf. værk*, s. 202.

¹¹ Note 8.

¹² Maar 1931 (note 7) efter Baillet note 10) s. 37ff. Maar gætter på, at den stod i den franske gesandts palæ, som lå i den nuværende Østergade. - Maar beretter også den bizarre historie om Descartes' hovedskal, som en svensk officer tilegnede sig, da liget blev gravet op, og som først i 1821 nåede til Paris, hvor den (i hvert fald i 1931) kunne ses på det naturhistoriske museum!

¹³ F.eks. i Carl Henrik Koch: *Descartes*, 1999, s. 50f.

sommeren 1619, hvor han i Frankfurt overværede den katolske Ferdinand 2.s kroning til tysk kejser. Og hvis vi skal tro Baillet (der henviser til ældre biografier), så har han om ikke deltaget i, så i hvert fald overværet slaget på Det Hvide Bjerg i 1620, hvor prinsesse Elizabeths protestantiske fader led nederlag.¹⁴ Det er jo højst kuriøst, at den katolske Descartes så siden trådte i forbindelse med den reformerte prinsesse og brevvekslede med hende i 7 år. Hvis man ellers i vore dage kan uddrage en lære af denne brevveksling, så må det blive, at når det kommer til stykket, er det ikke troen eller konfessionen, der er det afgørende. Det afgørende er, om man, "content de soi", er i stand til at leve et moralsk forsvarligt liv, et "vita beata"!

SUMMARY

JENS GLEBE-MØLLER: *Descartes in the Royal Library*

The present article discusses hitherto unknown copies of 7 letters from René Descartes to Princess Elizabeth of Pfalz, whom he held in high esteem and with whom he corresponded from 1643 until his death in Stockholm in 1650. The copies stem from the politician and collector of books and manuscripts, Otto Thott, who in the late 18th century donated part of his large collection to The Royal Library. They are found among 12 volumes of copies of extracts of devotional books and sermons, dating originally from the 17th and early 18th century. Like many of his contemporaries, Descartes was a prolific letter writer. His correspondence takes up no less than 5 volumes in the latest edition of his collected works. The 7 letters present Descartes' moral philosophy in sum, centered around 4 principal axioms. As copies of the same 7 letters are found in Marburg, with minor variants, and are obviously not copied from the contemporary editions of Descartes' correspondence, they bear witness to the interest which people in Denmark and elsewhere in the 17th century took in his moral viewpoints. Three other copies of (or extracts of) letters from Descartes in The Royal Library are presented in the article, and Descartes' 2 (or 3) visits to Denmark as well as his connections with contemporary Danish scholars are being reviewed.

¹⁴ Baillet 1691 (note 10) s. 70ff.

OM MANUSKRIFTET CODEX ARABICUS CXIV FRA DET KONGELIGE BIBLIOTEKS SAMLING

AF

PHILIPPE PROVENÇAL

Manuskriptet cod. arab. CXIV¹ blev erhvervet af Peter Forsskål i Cairo i 1761/62. Det pågældende manuskript er en materia medica, det vil sige en lægemiddelfortegnelse over de usammensatte lægemidler. Forsskål havde fået hvervet som naturhistoriker på den af kong Frederik den femte udsendte videnskabelige ekspedition til Ægypten og Jemen, som er kendt som Den Arabiske Rejse 1761-1767. I virkeligheden var Forsskåls opgaver i lige så høj grad filologiske som biologiske, idet han til sine naturhistoriske observationer også havde fået til opgave at notere lokalbetegnelserne for samtlige de naturer, som han måtte komme til at beskrive.

Den Arabiske Rejse 1761-1767

Den Arabiske Rejse 1761-1767 repræsenterer en vigtig del af dansk kulturhistorie. Danmark var, som det meste af Europa, midt i oplysningstiden. Det 18. århundrede er den periode i Europas historie, hvor rationalismen virkelig kommer til udtryk. Alt kan gøres til genstand for kritisk udforskning, og verden kan systematiseres og forstås af mennesker. Med Newtons fysik, som kunne forklare de observerbare fænomener med matematisk og naturvidenskabelig præcision, blev verden anskuet som styret af målbare og forudsigelige fysiske love, således at verden faktisk kunne fungere i sig selv. Denne verden skulle naturligvis udforskes og nyttiggøres. Det er den periode i Europas historie hvor rejser og udforskning ikke alene ses som et kulturgode, men i høj grad også som et økonomisk imperativ. Oplysningstidens rationelle og radikale grundsyn var, at hele verden kunne beskrives i

¹ Manuskriptet er i sin helhed scannet ind på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside under adressen: <http://www.kb.dk/elib/mss/arab/>

et omfattende og udtømmende værk – Den Store Encyklopædi, som var det 18. århundredes hovedprojekt.²

Da alt bør jævnføres med fornuften kan selv Bibelen gøres til genstand for rationalistiske undersøgelser. Det er i det 18. århundrede, at Bibelen fra at være kirkens bog også bliver til et historisk kildekræft, hvis beretninger i princippet bør kunne efterforskes på linie med andre historiske kilder. Der var dog store vanskeligheder. Man ville naturligvis udforske den bibelske tekst på dens originale sprog, bibelsk hebraisk og græsk, men medens sidstnævnte besad en rig litteratur og sproget var velkendt og velbeskrevet, så kendte man faktisk ikke til andre oldhebraiske³ tekster end Det Gamle Testamente. Da Det Gamle Testamente har et, i forhold til andre semitiske sprog, ret begrænset ordforråd, og da mange af ordene er hapax legomena,⁴ er man henvist til sammenligning med ordforråd og sprogbrug i andre nærtbeslægtede sprog, det der med et teknisk udtryk kaldes for komparativ filologi. Dette fik en af datidens store semitiske filologer, professor Johann David Michaëlis (1717-1791) til at foreslå en studierejse til det sydarabiske område, således at sproget der kunne hentes ind og beskrives. Michaëlis var en af det 18. århundredes væsentligste tyske forkæmpere for den historiske kritiske tilgang til Det Gamle Testamente.⁵ Michaëlis henvendte sig til grev Johann Hartvig Ernst Bernstorff (1712-1772), kong Frederik den femtes udenrigsminister med sin idé, da det var almindeligt kendt at kong Frederik den femte var særdeles positivt indstillet overfor støtte til videnskabelige foretagender, hvilket som sagt også var i tidens ånd. Der skulle en omstændelig proces til, men endeligt blev en ekspedition til Ægypten og Jemen organiseret i den danske konges regi. Hovedkræfterne bag ekspeditionen blev med andre ord Michaëlis og Bernstorff. Michaëlis opstillede en liste over spørgsmål som ekspeditionen skulle prøve på at besvare.⁶ Denne liste, som også indeholdt spørgsmål indsendt af andre europæiske lærde supplerede den kongelige instruks af 15 december 1760, som var ekspeditionens arbejdsinstruks.

² S.T. Ramsussen (red.): *Den Arabiske Rejse 1761-1767, en dansk ekspedition set i videnskabs-historisk perspektiv*, 1990, s. 11.

³ Med oldhebraisk menes her hebraiske tekster fra før vor tidsregning.

⁴ Det vil sige, at de kun kendes i et eller meget få tilfælde.

⁵ U. Hübner: Johann David Michaelis und die Arabien-Expedition 1761-1767. J. Wiesehöfer og S. Connermann (Hg.): *Carsten Niebuhr (1733-1815) und seine Zeit, Beiträge eines interdisziplinären Symposiums vom 7.-10. Oktober 1999 in Eutin, Stuttgart 2002*, s. 363-402.

⁶ Michaëlis: *Fragen an eine Gesellschaft gelehrter Männer, die auf den Befehl Ihrer Majestät des Königs von Dänemark nach Arabien reisen*, Frankfurt am Main 1762.

Ekspeditionens deltagere kom til at bestå af fem medlemmer. Kartografen Carsten Niebuhr (1733-1815), filologen Frederik Christian von Haven (1727-1763), naturhistorikeren Peter Forsskål (1732-1763), som havde studeret under Carl von Linné. De her tre nævnte ekspeditionsdeltagere havde desuden studeret under Michaëlis. Desuden lægen Christian Carl Kramer (1732-1764), illustratoren Georg Wilhelm Baurenfeind (1728-1763) og endelig en tjener, en tidligere svensk dragon ved navn Berggren (?-1763).⁷

Ifølge den kongelige instruks punkt 11 som angiver detaljer vedrørende køb af arabiske manuskripter var medicinske manuskripter ikke de højst prioriterede. At Forsskål købte en *materia medica* skyldes efter al sandsylighed først og fremmest hans naturhistoriske interesser. Dette skal ses i lyset af, at Forsskål nok var en af de første i den europæiske videnskabelige tradition, som på systematisk vis udførte, hvad der med et moderne ord betegnes som etnobotanik og etnozologi, idet han anfører den medicinske brug af en plante, et dyr eller disses dele, når han opdagede eller blev opmærksom på et sådant brug.⁸ Desuden indsamlede Forsskål selv en *materia medica* hos apotekere i Cairo, og denne lægemiddelfortegnelse, som er på 565 forskellige typer lægemidler, danner sidste kapitel i Forsskåls *Descriptiones Animalium*.⁹

Den politiske og sociale udvikling i Mellemøsten op til ca. år 900.

Da de arabiske islamiske styrker erobrede det rige, som skulle blive til kalifatet i 633-716, fik de under deres herredømme store områder, som var de direkte arvtagere til den senantikke klassik og til det sassanidiske Iran.¹⁰ Det vil sige, at beduinstyrkerne fra Arabien kom til at

⁷ Rasmussen 1990 (note 1). Desuden kan alle relevante beskrivelser til ekspeditionen findes sammesteds.

⁸ P. Provençal: *The Cultural Significance of the Results in Natural History Made by the Arabic Travel 1761-1767 - Peter Forsskål's Contribution to Arabic Lexicography*. J. Wiesehöfer og S. Connermann 2002 (note 5) s. 357-361.

⁹ P. Forsskål: *Descriptiones Animalium, post mortem auctoris edidit Carsten Niebuhr, 1775*, s. 142-164.

¹⁰ Selv om det både fra europæisk hold og fra traditionelt islamisk hold er blevet hævdet, at den nye religion Islam var den egentlige årsag til erobringerne, er det længe siden, at den seriøse historiske forskning har opgivet denne tanke. Erobringerne skyldtes i hovedsagen: 1. Økonomiske og politiske forhold i det daværende Nordarabien 2. En bastant militær og politisk svækkelse både i det byzantinske og i det persiske sassanidiske imperium. Det er imidlertid sandt, at den nye religion og den nye statsdannelse i Medina kom til at danne en ideologisk ramme, som i høj grad var med til at befæste arabernes fælles identitet til gavn for forfølgelse af fælles mål, jvf. J. Burlot: *La Civilisation Islamique*, Paris 1982, s. 26-27.

erobre kernelande for gamle og veludviklede civilisationer. De nye magthavere forstod straks, at den bedste måde at styre og administrere de nyerobrede områder på var at overtage så lempeligt som muligt kontrollen med den lokale veludviklede administration og lade den fortsætte sit virke så uforstyrret som muligt. Desuden udviste araberne ikke nogen egentlig herrefolks mentalitet, hvilket også modarbejdedes af Islam. I og med at lokalbefolkningen mange steder i Mellemøsten anså sig for undertrykt af deres tidligere magthavere, blev araberne mange steder budt velkommen, ikke mindst i de byzantinske områder hvor de aramæisk talende kristne fulgte en anden kristen retning end den officielle i Byzans.

De arabiske erobringer endte med en statsdannelse, som benævnes kalifatet, og som i virkeligheden var et imperium, som dannede en fortsættelse af de storriger, som tidligere fandtes i området. Dette rige kom til at strække sig fra det nuværende Pakistan til Pyrenæerne og endda til Sydfrankrig for en meget kort periode. Mellemøsten og Nordafrika, som havde været delt af geografisk unaturlige politiske grænser, fik nye økonomiske og sociale kræfter, dels ved at gamle told- og handelsbarrierer forsvandt, og dels ved at de nye magthavere kom til at fungere som effektive fredsskabere og fredsvogtere.

Det første arabiske kalifdynasti, nemlig ummayyadernes (661-750), var mere optaget af den politiske konsolidering af det nye rige end i at promovere kunst og videnskab, selv om de første arabiske videnskabelige aktiviteter skete under deres styre. Araberne var ikke sene til at opdage fordelene ved de videnskaber, som fandtes i de erobrede lande, men i begyndelsen blev den videnskabelige aktivitet ved med at foregå på de gamle kultursprog, hvilket her først og fremmest vil sige græsk og aramæisk i dens syriske udgave,¹¹ og det var uddannede folk fra disse hellenistiske eller iranske befolkningsgrupper,¹² som blev sat til at varetage undervisningsmæssige, medicinske, ingeniørmæssige eller andre opgaver, som krævede en uddannelse for at kunne gennemføres.¹³ Det var først i anden halvdel af 700-tallet, at den naturvidenskabelige aktivitet blev voldsomt promoveret gennem først og fremmest en energisk oversættelsesvirksomhed af især græsk videnskabelig litteratur til arabisk. Ikke alene blev de vi-

¹¹ Jvf. L. Costaz: *Grammaire Syriaque*, Beirut 1992, s. 234, § 916.

¹² Selv om Iran var en anden stat end Byzans med en egen kultur, var den hellenistiske indflydelse også stærk i Iran specielt i byen Gondeshâpûr.

¹³ Som et materielt eksempel på dette kan nævnes ummayyadernes "sommerpalads" i 'Andjar i det nuværende Libanon. Bygningernes arkitektur er klart klassisk/byzantinsk og ligner ikke senere islamisk arkitektur (P. Provençal personlig observation i 'Anjar, Libanon 1998).

denskabelige værker, som fandtes indenfor kalifatets territorium anskaffet og oversat, men der blev også importeret videnskabelig litteratur fra udlandet. Oversættelserne skete både i statsligt og i privat regi, og der blev ofte brugt store ressourcer til både at tilvejebringe håndskrifter af de originale værker og til at få dem oversat efter de bedste filologiske metoder, som samtiden rådede over.

Perioden fra anden halvdel af det 8. århundrede til og med det 10. århundrede repræsenterer den klassiske arabiske-islamiske kulturens højdepunkt. Det var perioden, hvor samlingerne af profettrationer (hadîth-samlingerne) blev nedfældet og kodificeret især de to mest betydningsfulde Bukhâris (død 875) og Muslims (død 870), og hvor den islamiske teologi/jura gjorde banebrydende arbejde. De juridiske skoler blev grundlagt. Den islamiske jurisprudens kom i faste rammer. Den arabiske-islamiske filosofis store navne gør sig gældende som f. eks. al-Kindî (død 873) og al-Farabî (død 950). Matematikeren al-Khwarizmî (død ca. 846) fik udgivet principperne for udregninger med det decimale positionstalsystem. Den geografiske og naturhistoriske litteratur gjorde sig også gældende med vigtige værker. Alt, hvad der her er nævnt, er kun en tøddel af den videnskabelige og kulturelle aktivitet, som fandt sted i denne tidsperiode. Store dele af de vigtige værker fra denne tid er endnu uudgivne i moderne udgaver og selv blandt de udgivne er der mange værker, som er forblevet uudforskede.

Den klassiske arabiske medicin

Den store oversættelsesbølge, som startede i anden halvdel af 700-tallet og fortsatte 900-tallet ud interesserede sig naturligvis også i høj grad for oversættelsen af de medicinske værker. Her som i de andre videnskabsgrene var det den græske litteratur, som leverede langt størsteparten af forlæggene. Allerede i 800-tallet blev over 100 galeniske og hippokratiske skrifter oversat af Hunayn ibn Ishâq.¹⁴ Araberne overtog hele det græske medicinske system, men der blev oversat medicinske bøger, der stammede fra så fjerne egne som Indien.¹⁵

Det bør her understreges, at da mange af den græske litteraturs værker, og da ikke mindst Galens, er dårligt overleveret – for Galens vedkommende er håndskrifter ikke ældre end det 15. århundrede regelen – er de arabiske oversættelser af allerstørste tekstkritiske betydning, da de almindeligvis går tilbage til det 9. århundrede. Des-

¹⁴ Manfred Ullmann: *Die Medizin im Islam*, Leiden/Köln 1970, s. 115-116.

¹⁵ Ullmann 1970 (note 14) s. 97 og s. 100-107.

uden er der mange græske værker, hvis original er gået tabt, og som nu kun findes i arabisk oversættelse.¹⁶

Som det lige er blevet nævnt, er den klassiske arabiske medicin en fortsættelse af den klassiske græske medicin med bidrag fra andre kulturer, dvs. især persisk og indisk. Den klassiske arabiske fysiologi var overtaget fra den klassiske græske. Dette gælder især humoral-fysiologien, som først blev formuleret af Hippokrates-skolen og derefter modificeret af Aristoteles og de senere klassiske græske lægeskoler for til sidst at få sin blivende udformning i Galens skrifter. Det var denne forståelse af menneskekroppen og dennes funktioner som araberne overtog.¹⁷ Den opererede med de fire grundstoffer jord, vand, luft og ild. Disse grundstoffer besad allesammen de fire kardinal-egenskaber: varme, kulde, væde og tørke. Jord var således ifølge denne forståelse kold og tør, vand koldt og fugtigt, luft varm og fugtig og ild varm og tør. Som det ses, danner kardinal-egenskaberne to naturlige undergrupper af modsætninger: varme/kulde og væde/tørke. Da alle legemer i naturen består af et eller flere grundstoffer, er dette ensbetydende med, at alle legemer og naturligvis også menneskekroppen besidder kardinal-egenskaberne. I menneskelegemet er kardinal-egenskaberne især knyttet til de fire legemsvæsker:¹⁸ sort galde som er kold og tør, gul galde som er varm og tør, slim (phlegma) som er kold og fugtig, og blod som er varmt og fugtigt. Det ses, at til de fire legemsvæsker svarer de fire grundstoffer: jord/sort galde, vand/slim, luft/blod og ild/gul galde.

Når føden fordøjes bliver den omsat ved den "indplantede varme" til de fire kardinalvæsker. Når væskerne og deres kvaliteter er i balance, er kroppen både fysisk og psykisk sund. Galen (129-199 eft. v. tidsr.) og hans efterfølgere fik modificeret denne teori til, at der dog også kunne være variationer, forstået således at afhængigt af alder, levevis og individualitet kan den ene eller den anden af legemsvæskerne dominere, uden at der følger en tilstand af usundhed. På denne måde opstod de fire temperamenter: Det sangvinske, det phlegmatiske, det koleriske og det melankolske.¹⁹ At disse begreber er blevet til dagligdags begreber i nutiden og stadig bruges rask væk til at beskrive vore medmenneskers karakter og humør, viser i hvor høj grad den humorale fysiologi var fælles arvegods såvel for den europæiske som for den arabiske kultur. Selv om vi i Europa meget gerne

¹⁶ Ullmann 1970 (note 14) s. 37-38.

¹⁷ Ullmann 1970 (note 14) s. 97.

¹⁸ Legemsvæske kaldes humor på latin, derfor kaldes denne fysiologi for den humorale fysiologi.

¹⁹ Beskrivelsen af fysiologien er hentet hos Ullmann 1970 (note 14) s. 97-98.

vil beskrives som direkte arvtagere til den klassiske græsk-romerske kultur, så kom den humorale fysiologi først for alvor til Europa med den store oversættelsesbølge af videnskabelig arabisk litteratur til latin, som først og fremmest fandt sted i det 12. århundrede.²⁰

Den farmakologiske litteratur

Når det gælder lægemidlerne begyndte den arabiske farmakologiske litteratur som langt de fleste andre af den arabiske naturvidenskabers discipliner med oversættelserne fra græske værker. Hunayn ibn Ishâq havde også sørget for oversættelsen af Dioscurides' *Materia Medica* til arabisk, idet han dog også havde fået udarbejdet en syrisk oversættelse af værket. Oversættelsen til arabisk skete i samarbejde med Istafân ibn Bâsil.²¹ Galen havde skrevet den næstvigtigste lægebog hvad angår overførslen af græsk farmakologisk viden til den arabiske kultur. Den havde titlen: *Om de simple Lægemidlers Blandinger og Kræfter*. Idet Galen henviser til Dioscurides' bog bringer han ikke mange beskrivelser af de planter, som anvendes farmakologisk, men til gengæld er han nøjagtig med at angive lægemidlernes kvalitetsgrader.²² Galen arbejder nemlig med en skala fra en til fire efter hvilken styrken af de forskellige lægemidlers kardinal egenskaber angives. Senere skulle den arabiske læge og filosof al-Kindî udbygge dette system, således at gradueringerne af egenskaberne følger en geometrisk progression i forhold til den modsat rettede egenskab, men denne teoretiske udbygning blev ikke fulgt for alvor i den arabiske verden.²³ Det bør her pointeres, at selv om en meget stor del af den arabiske farmakognosiske litteratur omhandler planter og planteprodukter, havde araberne også en regulær botanisk litteratur, som omhandlede meget andet end planternes betydning og brug som lægemidler.²⁴

²⁰ D. Jacquart og F. Micheau: *La médecine arabe et l'occident médiéval*, Paris 1990.

²¹ Navnet er arabiseret græsk: Stephanos, søn af Basileus. Dioscurides var samtidig med Plinius den ældre (23-79 eft. v. tidsr.). Hans bog havde den græske originaltitel: *Peri hylês iatrikês* = Om de Medicinske Stoffer. Den blev kaldt for *Materia Medica* på latin. I videnskabshistorisk litteratur betegner man imidlertid hyppigt en fortegnelse over usammensatte lægemidler for materia medica, medens man kalder en fortegnelse over sammensatte for et dispensatorium. Dioscurides og Galen var de to klassiske autoriteter indenfor farmakologi.

²² På græsk: *Peri Kraseôs kai dynamêôs tôn haplôn Pharmakôn*, Ullmann 1970 (note 14) s. 263.

²³ Se P. Provençal: *Dansk Medicinhistorisk Årbog 2001*, s. 61-63.

²⁴ En kort men god oversigt findes hos Manfred Ullmann: *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden/Köln 1972, s. 62-94.

Hos araberne blev den farmakologiske litteratur inddelt i to skarpt adskilte afdelinger. Dels de bøger som handlede om de enkle eller usammensatte lægemidler, og dels de bøger som handlede om de sammensatte, hvor sidstnævnte bestod i opskrifter på, hvordan man skulle blande eller sammensætte lægemidler til miksturer og præparater. Denne inddeling stammer også fra de græske skrifter. De enkle lægemidler blev kaldt for *ta fârmaka ta hapla* på græsk = *al adwiyah al mufradah* eller *al adwiyah al basûtah* på arabisk, medens de sammensatte hed *ta fârmaka ta syntheta* på græsk = *al adwiyah al murakkabah* på arabisk.²⁵ Man kan derfor med rette sige, at araberne inddelte farmakologien i både farmakognosi og farmaci.

Disse to farmakologiske afdelinger blev næsten aldrig skrevet sammen i den arabiske kultur, selv ikke i almene bøger om medicin. Således består Ibn Sînâs anden bog i *al-Qânûn* af en fortegnelse over de enkle lægemidler, medens bog 5 består i en fortegnelse over de sammensatte. Begge litteraturformer var omfrangsrige men også i høj grad kompilatoriske. For de sammensatte lægemidlers vedkommende blev oversættelsen af Galens bog *Peri Syntheseôs Pharmakôn* = (ordret:) *Om lægemidlers sammensætning* af afgørende betydning for den arabiske litteratur, idet araberne efterlignede den i mange af deres farmaceutiske værker.²⁶ Araberne byggede på den græske tradition men udbyggede den dog kraftigt med egne undersøgelser og erfaringer. Dels strakte det arabiske imperium sig over andre geografiske zoner, end Romeriget havde gjort, således at araberne havde kendskab til andre og flere arter end de, som fandtes i Romeriget – man behøver her kun at tænke på det sydarabiske område, hvis flora og fauna er temmelig forskellig fra Middelhavsregionens – og dels var de arabiske samfund i konstant handelssamkvem både med de østafrikanske kyster og især med hele det sydasiatiske område. Et andet væsentligt bidrag kom fra arabernes egen forskning. Her behøver man blot at nævne al-Râzîs hyppig brug af “case stories” i sit store medicinske værk *al-Hâwî*. Al-Râzî var ikke bange for at modsige de klassiske autoriteter, hvis hans erfaringer sagde ham noget andet. At stole mere på empiri end på den overleverede viden var nu et gennemgående træk hos de fleste af den klassiske islamiske kulturs store videnskabsmænd. Selv om der med få undtagelser ikke skete noget egentligt paradigmeskift i forhold til de klassiske forlæg, så må man alligevel sige, at den empiriske viden var udslagsgivende i mange væsentlige forhold.²⁷

²⁵ Ullmann 1970 (note 14) s. 295.

²⁶ Ullmann 1970 (note 14) s. 299.

²⁷ Ibn Khaldûn (1332-1406) byggede således sin materialistiske sociologi på sine egne iagttagelser af de samfundstyper, som han stiftede bekendtskab med i i løbet af sin karriere.

I den klassiske arabiske kultur blev apotekervæsen og farmakologi opfattet som et fag, som var forskelligt og selvstændigt i forhold til medicinen. De to fag var ganske vist knyttet til hinanden, men apotekerens uddannelse og praksis var forskellig fra lægens, og de blev betegnet med to forskellige ord på arabisk, henholdsvis *tabîb* = læge og *saydalî* = apoteker. Indenfor begge fag blev det forlangt, at man skulle bestå prøver og eksamener, før man fik en officiel tilladelse til at praktisere fagene.

Nogle vigtige læger

Der var mange betydningsfulde læger i den klassiske islamiske kultur. Nogle er allerede blevet nævnt, og her følger en kort præsentation af nogle vigtige personer fra den arabiske lægevidenskabs historie.

Hunayn ibn Ishâq (808-873, efter nogle kilder d. 877).

Hunayn ibn Ishâq var kristen og tilhørte den aramæisk talende helleniserede befolkning i Mesopotamien. Han blev født i byen Hîrâ i det sydlige Iraq og var selv læge, en overgang endda kaliffens livlæge, og desuden hellenist. Som nævnt oversatte han over 100 galeniske, hippokratiske og andre medicinske værker fra græsk til arabisk. Desuden oversatte han de vigtigste platoniske værker:²⁸ *Timaeus*, *Sophista*, *Leges*, *Respublica* og desuden *Categoriae* af Aristoteles, og han hjalp til ved oversættelsen af de vigtigste aristoteliske skrifter *De Interpretatione*, *Physica*, *De Caelo*, *De Generatione et Corruptione*, *De Anima*, *Ethica Nichomachea*. Alle hans oversættelser er af særdeles høj kvalitet.²⁹ Desuden har Hunayn selv skrevet en del medicinske værker, hvoraf nogle senere skulle få stor betydning i Europa i latinsk oversættelse, især hans *Spørgsmålene i Medicin*, som blev oversat i slutningen af det 11. århundrede af Constantinus Africanus på Monte Cassino klosteret under den latinske titel *Isagoge* eller *Liber Isagogarum*.

al-Râzî (865-925)

Abû Bakr Muhammad ibn Zakariyâ' al-Râzî, kendt i Europa som Rhazes.³⁰ Han var både læge, filosof, naturvidenskabsmand m.m.³¹

²⁸ Værkerne er her angivet med deres latinske titler.

²⁹ Ullmann 1970 (note 14) s. 116.

³⁰ Da en stor del af de betydningsfulde arabiske medicinske værker blev oversat til latin i slutningen af det 11. og i det 12. århundrede, er mange arabiske læger kendt i Europa under deres latiniserede navn. Den europæiske oversættelsesvirksomhed var en af de nødvendige forudsætninger for den europæiske renaissance.

³¹ Den strenge specialisering i enkelte fag var ukendt i den klassiske arabiske/islamiske kultur. At være videnskabsmand betød at være velbevandret i forskellige fag, ikke mindst de teologiske og sproglige.

Han blev den første i medicinens historie til at skelne mellem koppper og mæslinger.³² Han fungerede som hospitalsdirektør både i sin fødeby Rayy i Iran og i Bagdad. Da han længe fungerede som hospitalsdirektør og aktiv læge, havde han en omfattende praktisk viden ud over den teoretiske. Han udførte mange kliniske observationer.³³ Hans mest kendte bog i medicin er *Kitâb al-Hâwî*, som er en altomfattende medicinsk encyklopædi. Det er et kæmpestort værk, i hvilket al-Râzî forsøgte at samle systematisk al den tilgængelige litteratur vedrørende de forskellige medicinske emner, både den klassiske litteratur og den arabiske. Værket blev derfor meget stort, uhandy og svært at bruge som opslagsværk.

al-Madjûsî (f. sands. omkring 925 d. ca. 994)

'Alî ibn 'Abbâs al-Madjûsî. Han skrev en af middelalderens allerbedste lægebøger, nemlig "Bogen om den Hele Lægegering",³⁴ også kaldet for Kongebogen,³⁵ da den er tilegnet den buwayhidiske hersker 'Adûd ad-Dawlah Fanâ Khusraw, som al-Madjûsî arbejdede under. Det er et særdeles systematisk og velskrevet værk, som omhandler alle aspekter af lægevidenskaben, således som de var kendt dengang. Al-Madjûsî skriver selv i indledningen til sin bog, at det var ønsket om at skrive en praktisk anvendelig lægebog i stedet for al-Râzîs *al-Hâwî*, som lige er blevet omtalt. Al-Madjûsî ønskede dog ikke på nogen måde at kritisere al-Râzî, da han havde meget stor respekt for ham fagligt, kun at supplere med en lægebog, som var systematisk sat op og kun omfattede den nødvendige viden uden gentagelser, således at den var let at anvende i praksis. *Al-Hâwî* er nemlig stærkt tyngt af de mange citater fra de tidligere læger, som ofte udsiger det samme.

Ibn Sînâ (980-1037)

Ibn Sînâ blev født i en landsby i nærheden af Bukhârâ i Centralasien i det nuværende Uzbekistan. Hans navn er blevet latiniseret i Europa til Avicenna. Han studerede filosofi og medicin og blev en af den islamiske kulturs største filosoffer. En overgang holdt han en post som

³² Kitâb al-Djadarî wa-l-Hasbah; tysk oversættelse: Karl Opitz (red.): *Ar-Râzî (Razes), Über die Pocken und die Masern*, Leipzig 1911.

³³ E. Savage-Smith i *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, London and New York 1996, 3, s. 916-917.

³⁴ Kitâb Kâmil as-Sînâ'at at-Tibbiyyah; oversat til latin af Constantinus Africanus under titlen *Liber Pantegni*.

³⁵ Kitâb al-Malakî, oversat til latin under titlerne *Liber Regius* eller *Regalis Dispositio* af Stephanus af Antiochia.

minister (wazîr) hos den buwayhidiske hersker Shams ad-Dawlah abu Tâhir, hvis hovedstad var Hamadân i det vestlige Iran.

Ibn Sînâ skrev bogen *Al-Qânûn fi-l-Tibb*, hvilket betyder "Loven i Lægekunsten". Den blev det mest betydningsfulde værk i medicin i den arabiske kultur og senere i den europæiske efter at bogen blev oversat til latin under titelen Avicennas *Canon*. Denne bog blev genoptrykt 36 gange i Europa, og den blev oversat mere end én gang. Den dannede standard både som lægebog og som undervisningsbog i begge kulturkredse indtil den moderne medicin tog over. Ibn Sinas *Canon* er særdeles systematisk bygget op. Den er mere end en altomfattede introduktion i medicin, idet den repræsenterer højdepunktet af den skolastiske fastlægning af den klassiske arabiske medicin.

Ibn al-Baytâr (1197-1248)

Diyâ' al-Dîn abû Muhammad 'Abd Allâh ibn Ahmad, kendt under tilnavnet Ibn al-Baytâr = dyrlægens søn. Han blev født i Malaga i Spanien. Han studerede medicin i Sevilla, og fra 1219 til sin død i 1248 i Damaskus rejste og opholdte han sig forskellige steder i den arabiske verden, idet han fra Spanien tog over Nordafrika og Ægypten til Syrien, Mesopotamien og dele af den arabiske halvø. På alle steder, som han besøgte, foretog han botaniske undersøgelser med henblik på at forøge sin farmakologiske viden.

Han skrev sin materia medica *Kitâb al-Jâmi' li-mufrâdât al-adwiyah wa-l aghdîyah* = *Samlingen om den enkle læge- og næringsmidler* mellem 1240 og 1248 i Damaskus, Syrien. Det er en af den arabiske-islamiske kulturs væsentligste bøger i farmakologi. Ibn al-Baytâr behandler ca. 1500 lægemidler,³⁶ og bogen er skrevet med særdeles stort sagskendskab. Den fik derfor både stor og blivende betydning, og den blev vidt anvendt i hele den arabiske verden. Den blev kopieret i utallige manuskripter og blev oversat til tyrkisk. Den blev dog ikke oversat til latin, da den først blev skrevet, efter at den store bølge af oversættelser fra arabisk til latin havde fundet sted i det 12. århundrede.

Om manuskriptet Cod. Arab. CXIV fra Det Kongelige Biblioteks samling

Det arabiske manuskript nr. 114 fra Det kongelige Biblioteks samlinger repræsenterer både arabisk og dansk kulturhistorie. Manuskrip-

³⁶ Der er 2324 artikler i Leclercs udgave (L. Leclerc oversætter og ed.: *Ibn al Baytar, Traité des simples*, Paris 1877-1883, reproduktion af 1877-1883 udgaven foretaget af Institut du Monde Arabe, Paris. Ingen årstal for reproduktionen angives i bøgerne.) 3, s. 431, men ca. en trediedel af disse omhandler synonymmer (Leclerc *ibid.* 1, s. XI).

tet er en skematisk lægemiddelfortegnelse, som er skrevet ud fra den klassiske arabiske medicinforståelse, således som den blev udviklet af de store navne indenfor arabisk medicin som f.eks. al-Râzî og Ibn Sînâ. Den var efter al sandsynlighed beregnet til at være en praktisk håndbog, hvor man hurtigt kunne skaffe sig de data, som var nødvendige, når lægen eller apotekeren stod overfor en praktisk medicineringsopgave.

I tabellen har hvert lægemiddel en kolonne. Der er fem kolonner med hver sit lægemiddel, og i de to første tabeller svarende til folioerne 2b-4a er der en sjette kolonne med angivelse af rækkernes inddeling. Sprogformuleringerne i de enkelte felter er nødvendigvis korte og telegramagtige med de syntaktiske friheder det medfører.

Rækkerne er inddelt efter følgende inddeling:³⁷

الادوية ، الماهية ، النوع ، الاختيار ،
 المزاج ، القوة ، منفعته في اعضاء الراس ،
 منفعته في اعضاء الات النفس ،
 منفعته في اعضاء الغذاء ،
 منفعته في جميع البدن ، كيفية استعماله ،
 كمية ما يستعمل منه ، مضرته ، اصلاحه ،
 بدله ، عدد الادوية

Her følger oversættelsen.³⁸ Tallene angiver rækkens nummer. I parentes står artikelforfatterens uddybning:

1. Lægemidlet (Navnet på lægemidlet).
2. Natur/identitet (Særlig kort forklaring på lægemidlets fysiske beskaffenhed).
3. Arten (Om de forskellige former som lægemidlet kan have).
4. Udvalget: (Hvordan man skal udvælge midlet af det foreliggende materiale).
5. Blandingen: (Kardinalgenskaberne angivet efter deres grader).
6. Virkningen: (Hvilke primære virkninger lægemidlet har).
7. Dets gavn på hovedets dele: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på de lidelser, som er i eller på hovedet).

³⁷For den arabiske tekst, se note 1).

³⁸Hvis ikke andet er anført er alle oversættelser i denne artikel foretaget fra arabisk til dansk af forfatteren.

8. Dets gavn på personens indre organer: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på de lidelser, som affekterer bl.a. hjertet, blodet, lunger og brystet).³⁹
9. Dets gavn på fordøjelsesorganerne:⁴⁰ (Lægemidlets virkninger og anvendelse på de lidelser, som affekterer fordøjelsesorganerne).
10. Dets gavn på hele legemet: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på de lidelser, som affekterer hele kroppen).
11. Brugsanvisning.
12. Dosering.
13. Dets skadevirkninger.
14. Dets forbedring.
15. Dets erstatninger.
16. Lægemidlets nummer: (Numrene er angivet efter det gamle system hentet fra hebraisk og syrisk, hvor bogstaverne står for tal. Dette kommer sig af, at disse bogstaver også blev brugt til talangivelser oprindeligt, inden de "arabiske tal" blev indført fra Indien – disse kaldes for indiske tal på arabisk). Numrene i denne 16. række går fra venstre mod højre, altså modsat den arabiske skriveretning.

I de følgende sider er denne sjette kolonne tegnet, men den har kun tomme felter. Afskriveren har åbenbart ikke orket eller blot ikke fundet nødvendigt at udfylde felter med tekster, som vil være enslydende fra folio til folio. De 16 inddelinger er sat i to tabeller som står på hver sin side, således at når bogen er åben på en bestemt folio danner folio b sammen med det næste folio a en samlet tavle. Den opslåede bog danner med andre ord en hel tavle fordelt på de to sider. Folio 116b er blank, medens den afsluttende folio fra 117a-b består af en tabel med udelukkende blanke felter. Den var måske intenderet til læserens egne noter. En generel beskrivelse af manuskriptet kan fås på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside: www.kb.dk under orientalsk-judaistisk afdelings link for e-håndskrifter.

Beskrivelse af Ibn Sînâs og Ibn al-Baytâr's materiae medicae og sammenligning med det pågældende håndskrifts indhold

På titelbladet står der: "Bog om medicin af videnkabsmændenes leder, af sheikh al-Fâdil ibn al-Baytâr, måtte Gud give os gavn ved hans videnskab og ved Sin lykkekraft". Det er et godt spørgsmål, hvem denne

³⁹ Dette ud fra beskrivelserne under pågældende felt.

⁴⁰ Der står ikke *منفعته في اعضا الغذاء* som angivet på hjemmesiden men for at være helt nøjagtig: *منفعته في اعضاء الغذاء*, jvf. rettelsen på folio 4a. I teksten: ernæringsorganerne.

sheikh Fâdil ibn al-Baytâr egentlig var, idet den store farmakolog fra det 13. århundrede, som er omtalt i kapitel 3, havde et andet navn, som allerede står nævnt samme sted. Fâdil kan imidlertid også være en hæderstitel = fortrinlig, så det kan være at der egentlig menes den store Ibn al-Baytâr.

Ser vi på indholdet af håndskriftet er det imidlertid klart, at den ikke har ret meget at gøre med Ibn al-Baytâr's store *materia medica*. Hvert enkelt kapitel i *Samlingen* er i høj grad bygget op over citater fra tidligere autoriteters værker, bl. a. Dioscurides er citeret næsten fuldt ud i *Samlingen*. Til gengæld minder håndskriftet betydeligt mere om den systematiske behandling af lægemidlerne, som vi finder i Ibn Sînâs *Canon*, 2. bog, således at de enkelte underafsnit hos Ibn Sînâ i høj grad svarer til skemafelterne i håndskriftet. Et andet væsentligt lighedspunkt mellem Ibn Sînâs *materia medica* og cod. arab. CXIV er, at begge lægemiddelfortegnelser står alfabetisk, men i abdjad-alfabetets orden, og ikke i den sædvanlige alfabetisk orden for det arabiske alfabet.⁴¹ Hos Ibn al-Baytâr står lægemidlerne derimod fortegnet efter den almindelige alfabetisk orden på det arabiske alfabet. Hele alfabetet nåes igennem i cod. arab. CXIV, idet fortegnelsen afsluttes med lægemidler begyndende med bogstavet ghayn غ , som er det sidste bogstav i abdjad alfabetet.

Cod. arab. CXIV	Ibn Sînâ	Ibn al-Baytâr
Atruj = pomerans	Aklil al-malik = markstenkløver	Âlusan = alysson
Âs = myrte	Anisûn = Anis	Âturilâl = <i>Ptychotis verticillata</i>
Atl = tamarisk	Afsanaûn = absinth	Akuthâr=Bunium bulbocastanun
Ushnah = mos eller lav	Âs = myrte	Argûis = berberis
Aklil al-malik = markstenkløver	Aqâqiyâ = acaciefrugtsaft	Âmililis = vrietorn
Anisûn = anis	Ashqîl =?	Âqshiruwa = <i>Chlora?</i>
Idkhir = siv eller rør	Idhrufaqaqah =?	Abhal = sabine
Afsanaûn = absinth	Asârûn =?	Ibrîsam = silkekokon
Astûkhûdus =?	Anazrût = en slags harpiks?	Abnûs = ibenholt
Aftimûn =Epithymon	Abhal = sabine	Ibûfâys = vortemælk (<i>Euphorbia spinosa</i>)

⁴¹ Foruden den almindelige alfabetiske orden findes der en anden orden, som følger det hebraiske og syriske alfabets bogstaver (jvf. W. Wright: *A Grammar of the Arabic Language*. Cambridge, 1988). Denne version af det arabiske alfabet kaldes for abdjad-alfabetet.

Tabellen ovenover angiver de første 10 lægemidler i det af Forsskål indkøbte håndskrift, i Ibn Sînâs medicinfortegnelse over de enkle lægemidler fra anden bog i hans *Canon* og i Ibn al-Baytâr's *Samlingen over de enkle læge- og næringsmidler*. Identiteten af lægemidlerne, for så vidt som at den har kunnet findes, følger for det meste Leclerc,⁴² men man bør notere, at en sikker identifikation vil kræve et stort tværvideenskabeligt analysearbejde af den foreliggende arabiske farmakologiske litteratur. Et sådant arbejde er endnu ikke foretaget, og araberne var selv klar over, at der kunne foreligge identitetsproblemer og fejloversættelser. Hvis det kan undre, at nogle af lægemidternes arabiske navne starter med a og andre med i eller u i en alfabetisk oversigt skyldes det, at det første bogstav i det arabiske alfabet, alif, ikke er en vokal men en konsonant, som står for den samme lyd som det danske stød. Den konsonant kan naturligvis vokaliseres med det arabiske alfabets tre vokaltegn, som står for vokalerne a, i og u.

Hos Ibn Sînâ er de enkelte lægemidlers forhold systematiseret efter en lignende inddeling, som den beskrevet ovenfor for Cod. Arab. CXIV.⁴³ Mange af inddelingerne bærer samme titel eller lignende titler, således at stoffet må siges at være behandlet på samme måde. Ibn Sînâ er imidlertid ikke afhængig af en tabel, således at de enkelte artikler kun indeholder de inddelinger, som er relevante. Ibn Sînâ inddeler sit stof i:

، الماهية ، الاختيار ، الطبع ،
 الافعال والخواص ، الزينة ،
 الاورام والالبثور ، الجراح والقروح ،
 الات المفاصل ، اعضاء الراس ، اعضاء العين ،
 اعضاء الغذاء ، اعضاء النفس والصدر ،
 اعضاء النفص ، الحميات ، السموم ، الابدال

Disse var hovedinddelingerne. De kommer alle sammen i nævnte rækkefølge, men det er ikke sikkert, at alle inddelinger findes i en artikel.

Her er oversættelsen. I parentes står artikelforfatterens uddybning:

1. Natur/identitet: (Særdels kort forklaring på lægemidlets fysiske beskaffenhed).
2. Udvælgelsen: (Hvordan man skal udvælge midlet af det foreliggende materiale).
3. Natur/karakter: (Kardinal egenskaberne angivet efter deres grader).

⁴² L. Leclerc (note 36).

⁴³ Ibn Sînâ, Abû 'Alî al-Husayn ibn 'Abd Allâh, *Al-Kânûn fi'l Tibb*, Dâr Sâdir, (nyt off-set optryk, ingen årsstal givet) vol 1, s. 243ff.

4. Virkninger og særegenskaber:⁴¹ (Hvilke primære virkninger lægemidlet har).
5. Kosmetik: (Lægeidlets anvendelse i kosmetik).
6. Hævelser og udslet: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på hævelser og udslet).
7. Sår og bylder: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på sår og bylder).
8. Leddenes funktionsdele: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på led og artikulationer).
9. Hovedets dele: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på de lidelser, som er i eller på hovedet).
10. Øjets dele: (Mere specifikt i forhold til ovennævnte underinddeling. Lægemidlets virkninger og anvendelse på de lidelser, som affekterer øjnene).
11. Fordøjelsesorganerne: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på de lidelser, som affekterer fordøjelsesorganerne).
12. Legemets og brystets dele: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på de indre organer).
13. Ekskretionsdelene: (Lægemidlets virkninger og anvendelse på sådanne ting som urin, menstruationsblod, opkastninger o. lign.).
14. Feber: (Lægemidlets virkning på de forskellige feberformer).
15. Giftene: (Lægemidlets anvendelse mod forgiftning).
16. Udskiftning: (Hvilke midler det pågældende lægemiddel kan erstattes med).

Som det fremgår af ovenstående er Ibn Sînâs omtale af lægemidlerne sat på kartotekskortform. Underinddelingerne er flere end i Cod. arab. CXIV, men de følges ad i begge værker, ligesom systematikken i de to værkers inddelinger af lægemidlernes brug og beskrivelser.

Ibn al-Baytâr bruger til gengæld, som nævnt ovenfor, en helt anden inddeling i sit værk. Hans fortegnelse følger det almindelige arabiske alfabet, i hvert fald hvad angår det første bogstav i lægemidlets navn. De enkelte artikler er ikke inddelt systematisk i en beskrivelse af lægemidlet og dets brug, men efter en kort identitetsbeskrivelse følger citater af tidligere værker. Dog tilføjer Ibn al-Baytâr sine egne observationer, theser og konklusioner, hvis han mener, at disse retter op på forhold, som de tidligere autoriteter enten har undladt eller misforstået. Desuden citerer han både klassiske græske og arabiske autoriteter. Hans citater begrænser sig dog ofte til den terapeutiske brug af lægemidlet. Ibn al-Baytâr udvalgte sine citater ud af det for ham foreliggende materiale, idet han ønskede at skrive en praktisk

⁴¹ Svarer til det latinske virtus.

lægebog, hvor det ville være nemt at finde det, som man med et moderne ord ville kalde et lægemiddels indikationer og kontraindikationer. Ibn al-Baytâr nævner således så godt som aldrig et givent middels kosmetiske brug. Særlig ofte er identitetsbeskrivelsen af det enkle lægemiddel en del af citaterne, og da meget gerne hentet hos de tidligste autoriteters beskrivelser, men som allerede nævnt indledes artiklerne ofte med Ibn al-Baytâr's egne korrigerende identitetsgivning. Som eksempel følger Ibn al-Baytâr's kommentar til svalerod *Vincetoxicum hirundinaria*.⁴⁵ "Asqlînâs; Hunayn [ibn Ishâq] kaldte den for qunâbarâ i [sin oversættelse] af Galens [bog om] de Enkle Lægemedler, men han tog fejl i dette udsagn, og ligeså hvem som udtaler sig på samme måde, fordi qunâbarâ er nemlig kendt i Syrien hos hele befolkningen, og dens fysiske beskaffenhed er ikke den [som her følger beskrevet], og ej heller er dens anvendelse lig den anvendelse [som findes her]. Hverken Dioscurides eller Galen har nævnt quanâbarâ i deres bøger om enkle lægemedler, så vær klar over dette!"⁴⁶

Til sammenligning de tre lægemiddelfortegnelser imellem bruger vi beskrivelsen af Iklîl al-malik som eksempel.⁴⁷ Plantens arabiske navn betyder kongekrone. Hvad angår identiteten af denne plante, så mener Leclerc (1877-1883), at det drejer sig om mark-stenkløver *Melilotus officinalis*, medens Forsskål i sine marginnoter på selve Arab. cod. CXIV identificerer den som *Trigonella hamosa*. Til gengæld angiver han ikke nogen form for medicinsk anvendelse af sidsnævnte i *Flora Aegyptiaco-Arabica* (1775),⁴⁸ ej heller står denne art nævnt i Forsskåls lægemiddelfortegnelse hentet hos græske apotekere i Cairo, som der står skrevet bagest i *Descriptiones Animalium* (1775). Til gengæld angiver han sammesteds *Melilothus* som identiteten på den plante, som bærer det arabiske navn Iklîl al-Malik.⁴⁹ Forsskål og Leclerc synes derfor at være enige.

⁴⁵ Artsidentiteten er sandsynlig men dog stadigvæk teoretisk. Her følges Leclerc (note 36) 1, s. 64. Leclerc er selv usikker og kalder sin plante *Asclepias vincetoxicum*.

⁴⁶ Ibn al-Baytâr, *Kitâb al-Djâmi' li-Mufradât al-Adwiyah wa-l-Aghdhiyah*, Cairo, udg. 1875 (slutningen af dhu-l-qi'dah 1291 a.h.) Nyoptryk af Maktabat al-Mutanabbî, Cairo. Ingen årstal for nyoptrykket findes nogen steder i denne udgave. Leclerc (note 36) skriver asqlifîâs, medens der i den her anvendte arabiske udgave står asqlînâs.

⁴⁷ Alle oversættelser er foretaget direkte fra arabisk af artikelforfatteren.

⁴⁸ P. Forsskål: *Flora Aegyptiaco-Arabica, post mortem auctoris edidit Carsten Niebuhr*, 1775.

⁴⁹ Forsskål (note 8) s. 146 nr. 18. Mark-stenkløver indeholder bl.a. kumarin, som kan omdannes til dikumarol. Denne modvirker blodets koagulering. Denne plante kan anvendes bl. a. som medicin ved karsygdomme og hæmoroider (D. Podlech: *Lægeplanter*, 1991, s. 42, se sammesteds for en kort præsentation af planten med dertil hørende fotografi).

Arab. cod. CXIV

1. Lægemidlet: Iklîl al-Malik.
2. Natur/identitet: En plante med form som en halvmåne.
3. Arten: Hvid og gul [dvs. 2 varieteter].
4. Udvalgelsen: Den ny[udsprungne], hårde, gule [varietet].
5. Blanding: Tempereret⁵⁰ efter varme og kulde.
6. Virkningen: Løsende og blødgørende.
7. Dets gavn på hovedets dele: Den tørre blomst koges ud og appliceres som en bandage på øjet. Den gavner mod øjenbetændelse, og hovedet renses [tillige] ved den. Den gavner [også] mod hovedpine, fregner, hævede øren og ørepine ved forbindelse.⁵¹
8. Dets gavn på personens indre organer: Den koges med knuste hestebønner og rosenolie og appliceres som bandage på kvindebrystet, hvorefter den løser dets hårdhed. Den gavner også mod hævelser i kvindebrystet og binder mælken i det.
9. Dets gavn på fordøjelsesorganerne: Dette er de gavnlige virkninger hvis den drikkes: Gavn mod smerter i maven og leveren. Den løser hævelser i testiklerne, og det som er i testiklen samler sig. Desuden gavner den mod hårdhed i livmoderen.⁵²
10. Dets gavn på hele legemet: Den blødgør de hårde hævelser i leddene og den gavner den, som dækker hævelserne med æggeblomme. Desuden gavner den mod falghamunî (?).
11. Brugsanvisning: Den anvendes både med varme omslag⁵³ og med forbindinger.
12. Dosering: Man udtager to dirham⁵⁴ [af mark-stenkløverblostm til præparatet].
13. Dets skadevirkninger: [Den kan være skadelige mod] svækkede organer.
14. Dets forbedring: Udkog af myrte.
15. Dets erstatninger: Bukkehorn.⁵⁵
16. Lægemidlets nummer: 5.

⁵⁰ Det vil sige, at varme- og kuldeindholdet udligner hinanden.

⁵¹ Se under afsnittet "hovedets dele" under Ibn Sînâs behandling af selvsamme lægemiddel længere ned.

⁵² De sidste bemærkninger viser, at inddelingerne i skemaet ikke følges helt stringent, hvis andre elementer kan indføres naturligt i et felt.

⁵³ Det arabiske ord kan også anvendes om vand, som indeholder lægemidlet, og som er varmet op med badning af den syge del for øje.

⁵⁴ Dirham er en arabisk vægtenhed, som stammer fra den græske drachme. Vægten kunne variere med tid og sted og måske også med fag, men standard dirhamen lå på 3,125 g (Walther Hinz: *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden/Köln 1970, s. 3).

⁵⁵ Bukkehorn *Trigonella foenum-graecum* eller måske en anden *Trigonella* sp.

Ibn Sinas Canon

Iklil al-Malik: Natur/identitet: Det er blomsten på en plante. Den er strå-farvet og halvmåneformet.⁵⁶ Blomsten er både udtyndet og noget hård. Nogle [eksemplarer] er hvide og nogle er gule. Dioscurides har sagt: "Nogle kalder den for aysqîfûn". Det er en tør urt med mange stængler [disse er forsynede] med fire hjørner. [Stænglernes] farve går mod det lyse. Den er forsynet med blade som minder om kvædens blade, men de er mere aflange. Bladet er lettere ru. Det er dunet og lyst i farven. Planten gror på hårde, grove steder.⁵⁷ Udvælgelsen: De bedste er de, som er hårdest og af lettere lys farve, hvis smag er den bitterste og hvis duft tydeligst. Dioscurides har sagt: "Den bedste er den, hvis farve er safran-agtig og hvis duft er stærkest, selv om denne arts duft i grunden er svag og selv om [blomstens] farve [egentligt] er bukkehornblomstens⁵⁸ farve." Natur/karakter: Varm i første [grad] og med tørke deri. I sin helhed er denne plante af sammensatte [kardinal egenskaber], men dens varme er stærkere end dens kulde. Dioscurides har sagt: "Den er tempereret i [indholdet af] varme og kulde". Virkninger og særegenskaber: Den indeholder adstringens som fungerer sammen med dens løsende [virkning] og af denne grund er den fordøjelsesfremmende.⁵⁹ Dioscurides har sagt: "Den virker opløsende på overskydende [føde] som speciel egenskab". Man siger, at dens saft [indtaget] med druemost⁶⁰ lindrer smerter, da den virker løsende, lindrende og styrkende på organerne. Hævelser og udslet: Den gavner mod varme og hårde hævelser, især sammen med druemost og også blandet med æggehvite, bukkehornsmel, hørfrø og valmuefrø alt efter de [affekterede] steder [behov]. Sår og bylder: Den gavner mod fugtige bylder og især filipenser [når disse] er smurt med vand eller med nogen af de udtørrende midler, som det [te lægemiddel] sættes sammen med, såsom galæble, tørret figen eller linser. Hovedets dele: Den gavner mod hævelser i ørerne og lindrer ørepine ved forbindelse⁶¹ med druemost samt resten af det, der er blevet nævnt [efter druemost i punktet hævelser og udslet] og også

⁵⁶ Blomsterne på mark-stenkøber er gule og halvmåneformede, når man ser dem fra siden (M. Blamey, C. Grey-Wilson: *Mediterranean Wild Flowers*, Great Britain 1993).

⁵⁷ Det vil sige på tør, stenet eller sandet jordbund.

⁵⁸ Se note 53. Bukkehorn har hvide blomster.

⁵⁹ Det arabiske ord betyder: at få til at koge tilstrækkeligt, jvnf. under afsnit 2, hvor den klassiske fysiologi beskrives, at føden omsættes til de fire kardinalvæsker af den indplantede varme. Denne proces kalder araberne for en "kognition".

⁶⁰ På arabisk maybukhtadj = tyk henkogt druesaft (Leclerc note 36, 3, nr. 2200).

⁶¹ Formuleringen er næsten den samme og ordvalget er det samme som der er brugt om behandling af ørene i Arab. cod. CXIV (se ovenover under punkt 7).

ved inddrypning i ørene med dens saft. Dens gavn ved [øre]pine er den hurtigste [i virkning] og den anvendes også med varme omslag, hvor den lindrer hovedpine. *Øjets dele*: Den gavner mod øjensmerter ved forbindelse med druemost og med det, som er blevet nævnt sammen [med druemosten]. *Ekskretionsdelene*: Den gavner mod smerter på sædet og testiklerne ved forbindelse med druemost og sammen med det, som er blevet nævnt med den. Kogt med suppe og kogevandet fra dens stængler og blade driver den urin og menstruationsblod og uddriver fostre, hvis den drikkes. Man kan også tage et bad [i hvilket er udhældt] vandet fra [mark-stenkøverens] afkog, hvor den lindrer udslæt som breder sig på testiklerne.⁶²

Ibn al-Baytâr: fra Samlingen om de Simple Læge- og Næringsmidler

Iklîl al-Malik: [citater]: *Ishâq ibn 'Imrân*.⁶³ Den er en urt med grønne saftige blade af form som en dirham⁶⁴ og særdeles tynde stængler med spredte blade. Planten har små gule blomster som bliver fulgt af bittesmå runde bælg, som minder om [perlerne på] småbørns armbånd. Disse indeholder små runde frø, som er mindre end sennepsfrøet. Den anvendte del er disse blomsterklaser⁶⁵ med det de indeholder. *Al-Ghâfiqî*: Denne plante er der stor uenighed om, så at det er umuligt at fastsætte dens træk. Dog er den art, som er omtalt hos Ishâq ibn 'Imrân, for mig langt bedre end de fleste andre varieteter,⁶⁶ som bruges hos os. Den er en plante af noget bitter smag og med en aromatisk duft. Dog består det meste, af hvad der bruges hos os, af en anden plante, som kendes som qarnûlia. Denne har brede blade, som minder meget om bladene hos stor vejbred.⁶⁷ Den har en snoet tyk blomsterklase, hvor blomsterne er ordnede [på række] og er brogede i hvidt, grønt og purpur. Den indeholder frø, som er mindre end hos bukkehorn. Denne plante indeholder [dele med] en klistret konsistens. Den har ingen smag eller duft. Nogle folk bruger

⁶² Ibn Sinâ, (note 43) I, s. 243.

⁶³ Ishâq ibn 'Imrân levede fra anden halvdel af det 9. århundrede til første halvdel af det 10. Først i Bagdad og senere i Tunesien.

⁶⁴ Dvs. møntformede.

⁶⁵ På moderne skriftlig arabisk betyder ordet blomsterskærm, men den kunne have en videre betydning på klassisk arabisk. Mark-stenklover har klaser og ikke skærme (jvf. Podlech (note 49) s. 42-43).

⁶⁶ I klassiske arabiske tekster bør ord som art, slægt osv. forstås i aristotelisk og ikke i linnésk forstand.

⁶⁷ Artsidentifikationen følger Forsskål 1775 (note 46 s. LXII og P. Provençal *The Arabic Plant Names of Peter Forsskål's Flora Aegyptiaco Arabica* (under udgivelse).

[endnu] en anden plante, som har tynde stængeler, som strækker sig langs jorden, og disse har blade, som er som bladene på *Tribulus*.⁶⁸ Dens frugter er [formet] som afrundede horn. De ligner noget oksehorn. Frugterne er samlet i [grupper på] seks og syv. I deres indre er der et lille frø, som ligner [frøet hos] bukkehorn. Nogle fortæller, at den iklîl al-malik, som bruges i Alexandria er en plante med en god duft af stor størrelse. Dens blade er som bladene på indisk stenkløver [*Melilotus indica*].⁶⁹ Dens duft er som figenduft iblandet noget aroma. Den har en gul blomst, som ligner den gule orm, som er under jorden. *Egen kommentar*.⁷⁰ Den art, som lige er blevet omtalt, kendes ikke i vor tid i Alexandria. Den [art] som bruges over hele Ægypten og også i Syrien i stedet for iklîl al-malik er den art, hvis frugter ligner oksehorn. Disse er det, som man først og fremmest bruger af planten. Der er ingen bedre [angivelse] end det som Ibn Sînâ har beskrevet, der hvor han siger, at iklîl al-malik er stråfarvet, halvmåneformet og at den både er udtyndet og noget hård (derefter afsluttes artiklen med yderligere fem citater, hvoraf de to er fra Dioscurides og de tre andre er fra Galen, al-Râzî og Bâdighuras.)

Konklusion

Ud fra de sammenlignende undersøgelser kan det slås fast, at Arab. cod. CXIV har formmæssigt betydelig større slægtskab med fortegnelsen over de enkle lægemidler i Ibn Sînâs *Al-Qânûn fî-t-Tibb* end med Ibn al-Baytâr's *Kitâb al-Jâmi' li-mufrâdât al-adwiyah wa-l-aghdiyah*. Dette gælder både dispositionen af materialet som behandlingen. Både hos Ibn Sînâ og hos Arab. cod. CXIV følges abdjad alfabetet. De forskellige lægemidler behandles under enslydende eller emnemæssigt tæt forbundne underafdelinger, selv om Ibn Sînâ kan have lidt flere af sidstnævnte og begge fortegnelser er sat op efter "kartotekskortprincippet." I modsætning dertil har vi Ibn al-Baytâr, som disponerer sit stof som en sekvens af citater fra tidligere autoriter, hvis oplysninger dog ret ofte rettes af Ibn al-Baytâr selv. Ibn al-Baytâr har måske taget al-Râzîs *Kitâb al-Hâwî* som forlæg, idet stoffet også i denne bog i meget høj grad findes som citater, selv om al-Râzî naturligvis også indfører sine egne kommentarer og kliniske observationer.

Arab. cod. CXIV er dog ikke nogen forenklet afskrift af Ibn Sînâs fortegnelse over de enkle lægemidler, selv om man en gang imellem

⁶⁸ Identifikationen er hentet hos Leclerc (note 36) s. 118.

⁶⁹ Identifikationen følger Forsskål (P. Provençal note 65).

⁷⁰ Ibn al-Baytâr's egne kommentarer.

kan finde helt parallelle og ofte enslydende formuleringer. Oplysningerne i håndskiftet synes hentet hos Ibn Sînâ men også fra andre kilder. Hvilket kan det vise sig umuligt at sige, da det er kendt, at en meget stor del af den arabiske farmakologiske litteratur er stærkt kompilatorisk, og at de forskellige forfattere rask væk skrev af efter hinanden. Håndskriftet kan heller ikke siges at være en forkortelse af Ibn al-Baytâr's samling over de enkle lægemidler. Da Ibn al-Baytâr i meget høj grad bruger citater, vil det nok kunne lade sig gøre at finde enslydende formuleringer hos Ibn al-Baytâr og i Arab. cod. CXIV, men dette skal ikke tages til indtægt for nogen større afhængighed.

SUMMARY

PHILIPPE PROVENÇAL: *Regarding manuscript cod.arab. CXIV from the collections of the Royal Library, Copenhagen.*

The Arabic manuscript indexed as cod.arab. CXIV at the Royal Library in Copenhagen, Denmark was bought by the philologist and naturalist Peter Forsskål in Cairo in 1761/62 during his participation in the Danish scientific expedition to Egypt and Yemen known as The Arabic Travel 1761-1767. The buying was in all probability due to Forsskål's interests in Arabic natural history. The manuscript is a materia medica regarding the simple drugs put in tablet form, where the drugs are listed alphabetically using the older *abjad* alphabetical order. This work was in all probability designed as a practical book intended for physicians and drug dealers to enable them to find rapidly the basic data required for the correct medication of a case, and its scientific basis is the pharmacology of the Classical Islamic civilisation. On the title page of cod.arab. CXIV this book is attributed to the well known Arabic pharmacologist Ibn al-Baytâr (born in Malaga, Spain in 1197, died in Damascus, Syria in 1248), but the investigation of the content of the book shows that it has a much greater affinity, both in contents and in their disposition, with the contents of the materia medica found in Ibn Sina's (Avicenna's) *Canon*, 2. book than with the articles written in the great pharmacological work by Ibn al-Baytâr bearing the title *Kitâb al-Jâmi' li-mufrâdât al-adwiyah wa-l aghdîyah* = *The Collection regarding the simple Drugs and Nourishments*. As a conclusion cod.arab. CXIV seems to be an independent work using Ibn Sînâ's materia medica as a model, but not being a regular extract from it, as the information on the drugs seems to be gathered not only from Ibn Sînâ's *Canon* but from other sources too.

AT UDGIVE H.C. ANDERSEN-BREVE HISTORISKE OG METODISKE BETRAGTNINGER

AF
KIRSTEN DREYER

H.C. Andersens syn på brevudgivelser

I ndtil midten af 1700-tallet var næsten al brevskrivning af rent forretningsmæssig eller offentlig karakter. Det gælder fx en forfatter som Ludvig Holberg, der paradoksalt nok dyrkede brevgenren i sine *Epistler*, men bogstavelig talt ikke har skrevet et eneste privatbrev, der er overleveret. Flertallet af hans breve er dokumenter, som ganske vist viser sider af hans karakter og væsen, men de blev absolut ikke skrevet med henblik på senere udgivelse og har næppe heller interesse for et større publikum. Imidlertid ændrede brevgenren netop på Holbergs tid karakter. Det skyldtes dels en forbedring af kommunikationsmulighederne via etablering af et egentligt postvæsen dels som et led i og en følge af den kultur, der opstod i tilknytning til de franske saloner. Resultatet blev privatbrevet i moderne forstand, der blev et middel til at udtrykke intime følelser eller fortælle om begivenheder indenfor afsenderens familie og vennekreds til fjerntboende slægtninge og bekendte, således som det fx er tilfældet med Madame Marie de Sévigné's (1626-96) breve. Ordet privat skal dog tages med forbehold, for brevene blev ofte skrevet for en større kreds. Afskrifter cirkulerede almindeligvis rundt blandt modtagerens familie og venner og var således med til at binde dem følelsesmæssigt sammen. Samtidig med at brevene fik karakter af intime betroelser, blev formen mere og mere litterær, og efterhånden kom der paradoksalt nok ligefrem lærebøger i kunsten at skrive et godt "naturligt" privat brev. I slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet blomstrede det "offentlige" private brev som aldrig før over hele Europa. Og man skal et godt stykke ind i 1800-tallet, før brevet for alvor blev virkelig privat. Først da blev det kun skrevet til og læst af den, det var adresseret til. Den sidste del af denne historiske udvikling skete i H.C. Andersens (1805-75) levetid og afspejles både i hans breve til venner og bekendte og i

publiceringen af dem. Som det vil fremgå af det efterfølgende har det haft vidtrækkende konsekvenser for Andersen-forskningen.

H.C. Andersen var kun 21 år, da han kunne se sit første privatbrev på tryk. I slutningen af maj 1826 rejste han fra Slagelse til Helsingør sammen med sin rektor, Simon Meisling, der var blevet udnævnt til rektor ved Helsingør lærde Skole. Rejsen var en kærkommen afbrydelse i det helvede, skolegangen havde udviklet sig til, og Andersen beskrev turen i et livligt brev til Universitetsbibliotekets chef Rasmus Nyerup, der fandt det så interessant, at han uden i øvrigt at spørge Andersen om lov offentliggjorde et brudstykke under titlen "Fragment af en Reise fra Roeskilde til Helsingør" i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, Nr. 52, 1. juli 1826.¹ Uheldigvis havde Andersen sendt en næsten enslydende kopi til Ingemann og sine venner i Slagelse "uden at tænke paa at i det lille Slagelse, alle de der fik Brevene viiste dem, rimeligviis til hinanden."² At han ikke var helt fremmed for eller utilfreds med publiceringen fremgår imidlertid af et brev til Ingemann 4. august 1826. Ganske vist skriver han: "jeg er i Sandhed slet ikke tilfreds dermed," men så tilføjer han: "havde det kundet falde mig ind, skulde det være blevet mere ordnet og udført."³

Det blev ikke sidste gang, at H.C. Andersen så et af sine privatbreve på tryk. I januar og februar 1841 bragte "Fyens Avis" uden hans vidende uddrag af et par af hans breve til Henriette Hanck fra den store rejse til Orienten. I et af brevene skrev Andersen, at dronningen af Spanien "har en paafaldende Lighed med Komponisten Hartmanns Kone"⁴. Det var i "Fyens Avis" ændret til "Dronningen af Spanien ligner meget en Dame i Kjøbenhavn." I den anledning skrev Edvard Collin 27. februar 1841 til Andersen: "Den i Deres Brev omtalte Correspondent i Fyen skulde have nogle Prygl; de fyenske Aviser levere lange Udtog af Deres Breve til ham, paa den fadeste Maade fremsatte, saa Folk naturligviis gjøre Nar deraf; hvad synes De f. Ex. om følgende Pausus som skal være taget af Deres Brev: "Dronningen af Spanien ligner meget en vis Dame i Kjøbenhavn." – Det kunde De dog gjerne sige samme Correspondent."⁵ Andersen blev rasende over publiceringen og tilgav i realiteten aldrig Henriette Hanck, at hun havde lånt udgiveren

¹ Optrykt i *Rejsekitser 1826-1872*, udg. af Erik Dal, 2002, s. 7-8.

² *Levnedsbog*, udg. af H. Topsøe-Jensen, 1962, s. 151.

³ *H.C. Andersens brevveksling med Lucie & B.S. Ingemann*, udg. af Kirsten Dreyer, I, 1997, s. 30.

⁴ *H.C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck*, ved Svend Larsen, 1941-46, s. 501.

⁵ *H.C. Andersens Brevveksling med Jonas Collin den Ældre og andre Medlemmer af det Collinske Hus*, udg. af H. Topsøe-Jensen under Medvirken af Kaj Bom og Knud Bøgh, I, 1945, s. 171.

Ove Thomsen hans breve. Endnu i et brev skrevet under hans ophold i Rom 23. april 1846, der skulle blive det sidste før hendes død, hedder det: "Jeg fortæller Dem alt dette, var De i Odense, da skrev jeg det neppe, thi da vilde jeg være bange for at det paa anden eller 3die Haand kom i Thomsens Avis, nu er jeg rolig, mit Brev lader De jo kun Deres Nærmeste læse, og sørger for at *ikke et Ord bliver trykt.*"⁶

På baggrund af disse udtalelser var det nærliggende at antage, at H.C. Andersen med årene i stigende grad anså sine breve for private papirer, der absolut ikke vedkom andre. Det var imidlertid langt fra tilfældet. Vreden over offentliggørelsen af breve i *Fyens Avis* skyldtes uden tvivl dels Thomsens egenrådige og uheldige ændringer i teksten, som selvfølgelig har været foretaget af diskretionshensyn, dels at publiceringen skete uden brevskriverens tilladelse. Få år tidligere følte han sig nemlig meget bæret over offentliggørelsen af privatbreve.

Under sin første rejse til Tyskland i sommeren 1831 havde digteren Adelbert von Chamisso inviteret H.C. Andersen med til et møde i det litterære "Onsdagsselskab" i Berlin, hvor han bl.a. traf selskabets stifter, den ty. forfatter og kriminalist Julius Eduard Hitzig, som var en nær ven af Chamisso. Den sidstnævnte havde i 1836 udgivet sine samlede skrifter i fire bind, og efter hans død 21. august 1838 udgav Hitzig to supplerende bind, der indeholdt Chamissos biografi og hans breve. I forbindelse med udgivelsen af brevsamlingen henvendte han sig også til Andersen, der 3. juli 1839 skriver til Henriette Wulff: "Hitzig ønsker nu Chamissos Breve til mig, for at disse kunne faae Plads i dette Værk. Jeg har et Par, der indeholdte Critikker over mine Romener, Erklæring at han føler sig glad ved at kunne erkjendes for den, som først indførte mig i Tydskland, en Sammenstilling mellem mig og Heine og hans begeistrede Erkjendelse af det Guddommelige som lever i mig. Jeg føler mig saaledes i faae Dage erkjendt af tre Nationer, ja, desværre overvurderet."⁷ Hitzigs brev, der omtaler Andersen som en "berømt digter," blev senere klæbet ind i Andersens store album sandsynligvis netop pga. disse ord, og han lånte også uden betænkning Hitzig to af Chamissos breve dateret henholdsvis 21. juni 1836 og 5. august 1838, der blev optaget i brevudgaven.

H.C. Andersen udtalte flere gange, at den bedste kilde til at forstå hans digtning var hans egen livshistorie. Som årene gik indså han mere og mere kildeværdien af hans omfattende korrespondance. Da han i sommeren 1868 tog imod en opfordring fra sin amerikanske oversætter Horace E. Scudder til at skrive en fortsættelse af *Mit Livs Eventyr*, der skulle føres frem fra 1855 til udnævnelsen til æresborger

⁶ Hanck (note 4) 1941-46, s. 616f.

⁷ H.C. Andersen og Henriette Wulff. *En Brevveksling*, ved H. Topsøe-Jensen, I, 1959, s. 263.

i Odense i 1867, baserede han netop selvbiografien på sine breve til Lucie og B.S. Ingemann. Han citerer således i alt 13 breve, som imidlertid næsten alle uden betænkning blev omskrevet og forkortede, og et enkelt blev endog både omskrevet og omdateret fra 11. oktober 1855 til 31. december 1855.

I modsætning til venner og kollegaer som Fredrika Bremer og Charles Dickens gemte Andersen næsten alle breve ned til de mindste billetter, han modtog, og han traf året inden sin død bestemmelse om en udgivelse. Den 8. april 1875 kunne *Dags-Telegraphen* under overskriften "Literær Nyhed" meddele: "Det hedder i det sidst udkomne Numer af "Flyvende Blade" efter et Forlydende at et Udvalg af Breve fra og til H.C. Andersen i denne Tid forberedes til Udgivelse." Notitsen resulterede samme dag i et notat i Andersens dagbog, hvor det hedder: "Imorges stod i Dags Telegraphen at en Udvalg Sammling af Breve fra og til H.C. Andersen var under Pressen; jeg blev høilig afficeret derved, fik fat paa Jonas Collin der gik til Møller [*dvs. Vilhelm Møller*] som udgiver "flyvende Blade" og fik der at vide at Brevene bleve udgivne af Directeur Bille; nu klarede Sagen sig. Det Hele er at jeg ifjor lod Nicolai Bøgh gennemlæse flere Breve af mig [og] til mig og aftalte at disse skulde efter deres Valg komme ud efter min Død. Bille bestemte da 8 Aar efter. Brevene ligge hos mig, denne Aftale er nu strax, misforstaaet, faret i Pressen."⁸ Skønt H.C. Andersen allerede i 1860 havde skrevet testamente havde han dog ikke truffet bestemmelse om en eventuel udgivelse af sine korrespondancer, men testamenteret alle sine breve og manuskripter til deling mellem sine to venner Edvard Collin og N.C.L. Abrahams.⁹ En månedstid før sin død tilføjede han imidlertid 7. juli 1875 en bestemmelse i sit testamente, hvor der står: "Alle Manuscripter og Breve af Interesse vedkommende Andersen udleveres C.St. A. Bille og Nicolai Bøgh til Afbenyttelse, men tilbageleveres derefter til Etatsraad Collin som dennes Eiendom."¹⁰ En karenstid på otte år, som var aftalt i 1874, var der ikke tale om, og resultatet af denne bestemmelse førte til, at Bille og Bøgh i 1877-78 kunne udgive tre bind med breve fra og til H.C. Andersen. I 1882 blev de fulgt op af Edvard Collins *H.C. Andersen og det Collinske Huus*, som rummede en lang række af Andersens breve til Collinerne frem til 1855, udgivelsesåret for *Mit Livs Eventyr*. Tilsammen blev de grundlæggende for Andersen-forskningen, og de er siden fulgt op af det ene bindstærke værk efter det andet og nye er på vej.

⁸*H.C. Andersens Dagbøger 1825-1875*. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab under ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen, X, 1975, s. 431.

⁹*Anderseniana* VII, s. 87.

¹⁰Smst. s. 91.

Ældre brevudgivelser

Når man som denne artikels forfatter begynder at arbejde med at udgive H.C. Andersen- brevvekslinger, siger det sig selv, at de mange trykte korrespondancer ikke alene bliver et vigtigt arbejdsredskab, men også en slags praktisk lærebog i, hvordan man bør udgive breve og hvordan man absolut ikke skal gøre det. Derfor falder de følgende betragtninger om at udgive H.C. Andersen-breve i fire dele. Først skal fortælles lidt om de tidligere brevudgaver fra Bille og Bøgh frem til i dag. Dernæst berettes om den måde, jeg selv arbejder på, når det gælder at etablere en tekststudgave. I et tredje afsnit redegøres for arbejdet med noter og realkommentarer, og endelig afsluttes med nogle bemærkninger om arbejdet med en kommenteret antologi af tidligere trykte breve specielt rettet mod offentliggørelse på internettet.

Det er vist aldrig blevet oplyst, hvad der egentlig fik Andersen til at pege på Bille og Bøgh som brevudgivere. De var ganske vist begge to hans nære venner, Bøgh havde ovenikøbet ledsaget ham på hans sidste udenlandsrejse i 1873, men de havde ikke nogen erfaring som brevudgivere eller uddannelse som filologer. Bille var jurist og havde arbejdet som journalist og politiker, medens Bøgh aldrig tog en embedseksamen, omend han virkede som lærer ved Flådens Underofficersskole. Desuden havde han gjort sig bemærket som lystspilforfatter. I betragtning af at H.C. Andersen efterlod sig tusindvis af breve, som ifølge testamentet åbenbart først er blevet gennemset af Edvard Collin, inden et udvalg på et ukendt antal breve blev overladt Bille og Bøgh til videre redaktion, arbejdede de to udgivere forbløffende hurtigt. To år efter Andersens død forelå det første resultat af deres arbejde, nemlig et bind med 328 breve til H.C. Andersen fordelt på 59 brevskrivere, som året efter i 1878 blev fulgt op af to bind med 479 breve fra Andersen til 98 modtagere. Det var en opsplittning, som straks blev kritiseret. I forordet til brevene fra Andersen kommer udgiverne ind på denne kritik, og det fremgår her, at de faktisk var blevet rådet til at udgive brevene i en saglig-kronologisk orden, så brev og svar fulgte hinanden, inden de gik i gang med arbejdet. Bille og Bøgh stillede sig imidlertid afvisende overfor kritikken med henvisning til, at der kun var meget få af den store mængde breve, der stod i indbyrdes forhold til hinanden. Derfor ville et forsøg på at gennemføre en kronologisk orden have ført til store spring og lakuner, der efter deres overbevisning ville have virket forstyrrende. Opsplittningen derimod bidrog til at forstærke belysningen af digterens tidsalder, af hans omgivelser og den påvirkning, han havde fået. Des-

uden hævdede de, at omfanget ville være svulmet yderligere op end det var tilfældet – de to bind breve fra Andersen blev langt større, end det oprindeligt havde været meningen.

Det er meget svært at tage stilling til om Bille og Bøghs forsvar kan stå for en nærmere prøvelse, men udgivelsesprincippet forringede i hvert fald udgavens brugbarhed, og det gjorde det bestemt ikke bedre, at bindet med breve til Andersen ikke var kronologisk modsat bindene med brevene fra Andersen. I stedet havde man valgt at tage brevskriver for brevskriver i alfabetisk orden, så man begyndte med bogstav A – i dette tilfælde Andersens moder, Anne Marie Andersdatter – og sluttede med Ø, nemlig H.C. Ørsted. Da man var nået så langt, og man må formode, at brevene på dette tidspunkt har foreligget i 2. eller 3. korrektur, fandt man ved en nøjere gennemgang yderligere et antal breve, som ikke kunne undværes bl.a. fra Fredrika Bremer og Bjørnstjerne Bjørnson. De blev så anbragt i et tillæg, igen i alfabetisk orden. Principielt betød det ikke noget for brugen af værket, eftersom det kunne være ligeegyldigt om Fredrika Bremers breve kom efter Georg Brandes' eller H.C. Ørsteds, når den kronologiske orden alligevel var så diffus.

Når der oprindeligt var tale om, at der skulle gå otte år efter Andersens død før en udgivelse af brevene kunne komme på tale, var det uden tvivl af hensyn til indholdet. Man måtte naturligvis indføre en form for censur, når man udgav en brevsamling af denne karakter umiddelbart efter Andersens død, hvor mange af brevskriverne og de personer, der var omtalt stadig levede. Få år før, i 1867, havde det vakt skandale, da kritikeren Peder Hjort uden at indhente tilladelse bl.a. havde offentliggjort en række breve fra Carsten Hauchs yngre år, der var yderst kompromitterende, når det fx gjaldt omtalen af H.C. Andersen. En skandale af lignende art måtte derfor i videst muligt omfang søges undgået. Dette hensyn gjorde de to udgivere tilsyneladende dog ikke så meget ud af i første omgang. I forordet til brevene til Andersen skriver de fx kun, at brevene fra hans allernærmeste venner som Henriette Hanck og Henriette Wulff ikke er taget med, fordi udgaven i givet fald blev alt for stor i forhold til den interesse, disse breve kunne have for et stort publikum. Den betragtning tog de åbenbart efterfølgende op til revision under arbejdet med redaktionen af brevene fra Andersen. I forordet i bind I hedder det nu, at de ikke blev taget med, fordi de fleste af dem, selv om de havde været nok så interessante for Andersen selv, var så private og fortrolige i formen, "at de, end ikke efter saa mange Aars Forløb, synes os egnede til Offentliggjørelse."¹¹ Man kan imidlertid undre sig

¹¹ Breve fra Hans Christian Andersen, I, 1878, s. VIII f.

lidt over denne betragtning. For det første havde de taget mange breve med fra Andersen til Henriette Hanck og Henriette Wulff. For det andet havde de to veninder i 1877 været døde i henholdsvis 31 og 22 år, så indholdet kunne næppe være mere kompromitterende end breve fra 1830'erne og 40'erne fra nære venner som J.P. E. Hartmann eller Bournonville, som stadig levede.

Når det gælder principperne for tekstbehandlingen savnes en redegørelse fra de to udgiveres side. Forordene oplyser intet om, hvordan man har forholdt sig til brevskrivernes ortografi eller interpunktion. Men ved sammenligning med originalerne kan man se, at Bille og Bøgh gjorde stort set, som man altid gjorde på dette tidspunkt. De normaliserede ortografien efter retskrivningen i 1870'erne og rettede helt enerådigt i tegnsætningen. Understregede ord eller ord, der var skrevet med latinske bogstaver, blev sat med spatieret skrift, men uden klare principper. Alle underskrifter er fx sat med spatieret skrift, skønt det kun var enkelte brevskrivere, der ikke anvendte den normale gotiske håndskrift i deres underskrift. Breve fra udlændinge som Fredrika Bremer og Dickens, der altid skrev med latinske bogstaver, blev sat med moderne latinsk skrift.

Besyderligt nok gjorde man en bemærkelsesværdig undtagelse, når det gjaldt Andersens egen ortografi. I hans første breve fra 1820 frem til efteråret 1828, da han blev student, følger man delvist originalerne, og ental af de personlige pronominer som De og Deres er konsekvent skrevet med lille d. Men i og med at han blev student, lader man ham pludselig stave dem med stort D. Nu skrev mange mennesker faktisk stort og lille d på fuldstændig samme måde, selv om gotisk håndskrift har to forskellige former. Man må derfor formode, at Bille og Bøgh har ønsket at give indtryk af den unge Andersens ubehjælp-somhed, når det gjaldt ortografien, men de to udgivere, som tilmed var vant til at læse gotisk håndskrift, der endnu blev brugt af mange i slutningen af det 19. årh., har alligevel ikke været i stand til at se, hvornår han havde lært at skelne mellem pronominerne i ental og flertal. Der skulle ikke desto mindre være en skæringsdato, og det blev så hans studentereksamen i efteråret 1828, hvor han altså i Bille og Bøghs fortolkning i bogstaveligste forstand ændrede retskrivning fra den ene dag til den anden. At sandheden er, at han skrev d og D på samme måde hele livet, nemlig som et lille d, ignorerede de. Da jeg skulle udgive Andersens brevveksling med Lucie og B.S. Inge-mann, stod jeg med det samme problem, fordi det første brev netop er identisk med det første hos Bille og Bøgh. Men jeg valgte helt bevidst at normalisere til stort D, fordi det netop ud fra skriften var fuldstændig umuligt at afgøre, hvornår han kunne have lært at skelne

mellem ental og flertal, selv om Bille og Bøgh utvivlsomt havde ret i, at han på dette tidspunkt skrev De og Deres med lille d.

Når det gjaldt indholdet, så ændrede Bille og Bøgh uden tøven på brevenes ordlyd. Udover at normalisere ortografien ændrede man også på de grammatikalske former fx "givet" til "given" eller omvendt afhængig af det efterfølgende substantivs køn, ligesom man også indføjede ord, hvis man mente, at de manglede. I nogle tilfælde skete det i skarpe parenteser, men en sammenligning mellem originalbrevet og den trykte version viser jævnlige, at disse snarere er undtagelsen end reglen. Desuden forkortede man mange af brevene. Uden nogen form for markering fjernede man et par ord. Baggrunden for disse småforkortelser kan være svære at gennemskue, ikke mindst fordi det vil kræve, at man sammenligner en større mængde breve med originalerne for at udlede, hvilke principper der eventuelt har ligget til grund, men det synes umiddelbart som om fx gentagelser, tautologier, har været genstand for de to udgiveres redaktion. Mere omfattende forkortelser er som regel klart markerede, idet der er indsat tre bindestreger, men heller ikke her er det umiddelbart muligt at udlede principperne for udeladelserne, omend der nok har været en tendens til at stryge det mere private stof. Mange navne som fx Riborg Voigts, der stadig levede, er også udeladt eller angives blot med to stjerner. Pudsigt nok gør udgiverne ikke nogen hemmelighed ud af, at Andersen havde en søster, skønt det var hans livs store traumatiske hemmelighed.

Ligesom Bille og Bøghs tre bind breve ikke er en tekstkritisk udgave, er der heller ikke tale om, at værket er forsynet med en realkommentar. Der er kun ganske få og spredte noter, men det var almindeligt på den tid. Det forringede selvfølgelig nytteværdien, og det gjorde det ikke bedre, at der heller ikke var nogen form for person- eller værkregister, der muliggjorde en hurtig orientering om fx tilblivelsen eller reaktionen på et af Andersens værker. Det problem blev først afhjulpet 100 år senere, da Det Danske Sprog- og Litteraturselskab udgav Andersenforskeren H. Topsøe-Jensens private seddelregistrant til værket i erkendelse af, at Bille og Bøghs udgave stadig var og er grundlæggende for Andersenforskningen trods alle dens mangler.

Skønt familien Collin spillede en central rolle i H.C. Andersens liv, havde Bille og Bøgh kun medtaget breve fra Andersen til henholdsvis Edvard, Henriette og Jonas Collin d.y., i alt 48, alle fra tiden efter 1860. Fra Collinerne, dvs. Edvard og Jonas Collin d.æ., bragte man 27 breve. Det skyldtes, at Edvard Collin selv ønskede at bruge brevene i den ovennævnte bog om digteren og Det Collinske Hus, der primært

har karakter af en brevsamling. Edvard Collin, der var jurist og havde været departementschef i Finansministeriet, var bogsamler og manuskriptsamler og grundlægger af Den Collinske Samling, der i dag er en af grundstammerne i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsamling. Han var altså ikke helt ukendt med at læse håndskrift og havde formodentlig også en ganske god litteraturhistorisk viden. Han greb imidlertid opgaven an på en måde, som eftertiden med rette har kritiseret. Bogen indeholder intet om principperne for tekstudgivelsen, bortset fra bemærkninger om, at han har klippet så meget i brevene, som han fandt forsvarligt, og at han forudsætter, at læserne kender *Mit Livs Eventyr*. Den sidste bemærkning skyldes, at Collin kun har medtaget H.C. Andersens breve til familien Collin frem til 1855, hvor selvbiografien udkom. Desuden har han ikke taget breve fra Collinerne med. Derfor udgør brevene mindre end halvdelen af de bevarede breve. Brevsamlingen er heller ikke strengt kronologisk. Fx er der indsat et afsnit med breve fra en periode på 30 år fra Andersens første velynder Chr. Høegh-Guldberg midt i det hele. Flere breve er skrevet sammen til ét brev. Det gælder således et brev, han daterer Nysø 27. august 1839,¹² som er sammensat af tre breve dat. Nysø 27. august 1839, Bregentved 24. juli 1842 og Hyby i Skåne 22. juni 1839. Et andet eksempel er et brev, som Edvard Collin blot daterer til Glorup 1848.¹³ Af tre prikker i brevet fremgår, at det er forkortet. I virkeligheden er der dog tale om en sammenskrivning af ikke mindre end fire breve fra 15. maj, 26. maj, 5. juni og 18. september 1848, som ovenikøbet stammer fra to forskellige besøg på den fynske herregård. Endelig kan også nævnes at samlingens sidste brev, der er til Henriette Collin fra "Maxen (uden Datum)"¹⁴ i realiteten falder efter den tidsgrænse, Edvard Collin selv har sat for udvalgets omfang, idet brevet i virkeligheden er en sammenskrivning af to breve fra 14. juni og 24. juli 1856!

Det gjorde det ikke bedre, at Collin ikke veg tilbage for at ændre på indholdet. I et brev fra Bregentved 23. juni 1845 fortæller Andersen: "De veed jeg gjorde en lille Udflugt til en Gaard i Jylland efter Indbydelse fra Enkefrue P., men det var ikke et sted for min Natur."¹⁵ Der skal nok have været Andersenforskere, der forgæves har brudt hjernen med at finde ud af, hvilken jysk gård der var tale om, eller hvem enkefru P. kunne være. I virkeligheden drejer det sig om familien Stampe på Nysø på Sjælland. Af originalbrevet kan man se, at

¹² H.C. Andersen og det Collinske Huus, 1882, s. 315-16.

¹³ Sst. s. 426-27.

¹⁴ Sst. s. 448-49.

¹⁵ Sst. s. 375.

sætningen "De veed jeg gjorde en lille Udflugt til en Gaard i Jylland efter Enkefrue P." er Edvard Collins egen tilføjelse. Andersen skriver blot: "Nysøe er nu heller slet ikke et Sted for min Natur."¹⁶ Collin har formodentlig lavet dette stykke historieforfalskning, fordi Andersen ved samme lejlighed indirekte kritiserer den temperamentsfulde og dominerende baronesse Christine Stampe, som i øvrigt døde i 1868.

Collin har også ændret på brevenes ortografi og interpunktion. Fx lader han Andersen bruge de latinske former Junii og Julii, skønt han faktisk skrev det med enkelt i. Det mest iøjnefaldende er nok, at alle personnavne er skrevet med store bogstaver, så man hurtigt kan fange dem, hvis man skimmer teksten. Modsat Bille og Bøgh har Collin slet ikke taget hensyn til understregninger eller brugen af gotisk og latinsk håndskrift. Hele bogen er faktisk sat med latinske bogstaver, en praksis, der var ret utraditionel i 1880'erne, hvor frakturskriften stadig var dominerende. Udgaven er ikke forsynet med kommentarer, men der er til gengæld en forbindende tekst mellem en del af brevene for at forklare og lette læsningen. Endelig skal det nævnes, at der ikke er nogen form for registre.

Bille og Bøghs tre brevbind og Edvard Collins bog om *H.C. Andersen og Det Collinske Huus* blev Andersenforskerens vigtigste arbejdsredskaber i et halvt århundrede, og de blev suppleret med Elith Reumerts udgave af Andersens breveksling med familien Melchior i 1924. Elith Reumert var egentlig skuespiller og blev bl.a. kendt som oplæser af H.C. Andersens eventyr, men var også forfatter og litterat og huskes i vore dage især for Folketeatrets uopslidelige klassiker *Nøddebo Præstegaard*. Han var altså hverken filolog eller litteraturhistoriker, men han havde skrevet flere biografier af personligheder fra kredsen omkring Adam Oehlenschläger. I forordet til *H.C. Andersen og det Melchiorske Hjem* skriver han: "Det er indlysende, at jeg har maattet foretage omfangsrige Forkortninger i den store Samling af Manuskripter, og jeg har da fulgt det Princip kun at bibeholde først og fremmest Alt, der kunde tjene til at belyse de to Korrespondenters Livsførelse og Personlighed, dernæst, saa vidt gørligt, Alt, der angaar vigtige Begivenheder og fremtrædende Mennesker i deres Samtid."¹⁷ Skønt Reumert selv brugte udtrykket "omfangsrige Forkortninger," vil man utvivlsomt sige, at der var tale om en underdrivelse. Det lykkedes ham at presse mere end 300 lange breve sammen på 231 sider ved at forkorte og omskrive brevene til ukendelighed. Når det ellers gjaldt tekstbehandlingen, holdt han sig i følge sit eget udsagn til brevskrivernes

¹⁶*H.C. Andersens Brevveksling med Edvard og Henriette Collin*, udg. af C. Behrend og H. Topsøe-Jensen, II, 1934, s. 20.

¹⁷Elith Reumert: *H.C. Andersen og det Melchiorske Hjem*, 1924, s. 15.

egen retskrivning, idet han ikke ville "berøve dem den Patina, de mange svundne Aar har givet dem," og navnlig havde han ikke villet "foretage Rettelser i Andersen's højst vilkaarlige og ofte barokke Stil og Bogstavering."¹⁸ Her indtog han altså en holdning, der var en ændring i forhold til tidligere, men i og med, at han rask væk ændrede i brevenes ordlyd, fordi de var for lange, var denne forsikring ikke meget værd.

Til gengæld fik man for første gang en realkommentar, selv om den er yderst mangelfuld, og det samme gælder registret, hvor man i øvrigt næsten altid kun får personernes efternavne. Og det siger som bekendt ikke ret meget, hvis man har et traditionelt dansk -sen-navn som Petersen, Jensen eller Hansen.

H. Topsøe-Jensens og Svend Larsens videnskabelige brevudgaver

Elith Reumerts værk viste tydeligt, at der var behov for brevudgaver, hvor man fik en pålidelig tekst og en ordentlig og fyldestgørende realkommentar plus registre. Tiden og behovet havde altså ændret sig, og den centrale skikkelse blev fra nu af og det næste halve århundrede H. Topsøe-Jensen, der indtil da var mest kendt som Oehenschlägerudgiver. I 1932 udkom H.C. Andersens Breve til Therese og Martin R. Henriques 1860-75 med en indledning af litteraturhistorikeren og Anderseneksperten Paul V. Rubow, men ellers var det Topsøe-Jensen, der stod for selve udgivelsesarbejdet og realkommentaren samt registrene. Topsøe-Jensen gjorde dog ikke meget ud af at forklare udgivelsesprincipperne, ud over at Andersens retskrivning og tegnsætning så vidt muligt var fulgt, og at meningsforstyrrende skrivefejl var rettet.¹⁹ Derudover oplystes det i en efterskrift, hvilke breve der tidligere havde været trykt, og hvor originalerne befandt sig. Ud-gaven har derimod ingen oplysninger om, hvorfor den kun rummer Andersens breve, dvs. om Therese og Martin Henriques' er udeladt bevidst eller ikke er bevarede. Det bemærkes ikke, at brevene er uforkortede, og Topsøe-Jensen redegør ikke for hensigten med noteapparatet, der stort set kun har karakter af en yderst kortfattet realkommentar. Når Andersen skriver "Redacteur Goldschmidt" oplyser noten, at det er "Digteren M. Goldschmidt." Eller når han skriver "Sla-gelse Kloster," at det er en "Stiftelse for Damer, oprettet 1857." Derimod rummer kommentaren hverken ordforklaringer på forældede ord, fremmedord o.l. eller parallelhenvisninger til Andersens andre

¹⁸ Sst. s. 16.

¹⁹ H.C. Andersens Breve til Therese og Martin R. Henriques 1860-75, udg. af H. Topsøe-Jensen, 1932, s. 195.

breve eller dagbøgerne. Som følge af den stramt redigerede realkommentar skal personoplysningerne også søges to steder. I eksemplet med Goldschmidt må man fx gå til personregistret for at få at vide, hvornår han levede. Faktisk skal de fleste personoplysninger søges i registret og ikke i noteapparatet, og det gør brugen af bogen noget besværlig. Til gengæld fik man for første gang et værkregister over de arbejder af Andersen, som omtales i brevene.

Samtidig med udgivelsen af brevene til Henriques var Det Danske Sprog- og Litteraturselskab gået i gang med at planlægge en udgivelse af *H.C. Andersens Brevveksling med Edvard og Henriette Collin*, som udkom i seks bind i årene 1933 til 1937. Her fik man endelig en brevdgave, der er udgivet efter de principper, som man, og det gælder også undertegnede, stort set følger den dag i dag. Denne gang var der ikke meget, der var overladt til tilfældighederne. Hvert bind var forsynet med en tidstavle, så man hurtigt kunne orientere sig i Andersens liv, når man læste brevene eller søgte et brev om et bestemt emne. Søgningen efter breve fra et bestemt år var desuden lettet ved en klummetitel på hver side med årstalsangivelse. Her var en fortegnelse over savnede breve, og udgaven var forsynet med fire registre, nemlig et værkregister, et sagregister, et stedregister og et personregister.

Skal man kritisere udgaven, har den to minusser. Det ene er, at der er udeladelser i 67 af brevvekslingens 825 breve. Udeladelserne, som er tydeligt markerede, findes først og fremmest i Henriette Collins breve og gjaldt familienyt, "som for en Dels Vedkommende er uden Betydning for Forstaaelsen af Sammenhængen og uden Interesse for Eftertiden."²⁰ Jeg mener personligt, at denne betragtning er grundlæggende forkert, eftersom det er stærkt subjektivt, hvad den enkelte mener er væsentligt. Man kan vel roligt sige, at fordi noget er uinteressant for den ene, behøver det ikke at være tilfældet for den anden. Den erfaring gjorde jeg netop selv i forbindelse med udgivelsen af *H.C. Andersens brevveksling med Jonas Collin d.y.* I et brev fra 20. maj 1868 havde Henriette Collin skrevet en tilføjelse, som selvfølgelig skulle med i min udgave. Her fortæller hun, at hendes svigerinde Ingeborg Drewsen agtede at rejse ned til sin datter, Jonna, der var gift med Henrik Stampe på Nysø, og tilføjer: "jeg haaber det skal gaa godt – gennem Einar [*Ingeborg Drewsens søn*] veed De vel hele det nye Arrangement paa N y s ø e."²¹ Nu alluderede ordet "Arrangement" faktisk til den kendsgerning, at Jonna og Henrik Stampe lige var rykket ind på Nysø efter, at den gamle baronesse Christine Stampe

²⁰ Collin (note 16) VI, 1937, s. 9.

²¹ *H.C. Andersen og Jonas Collin d.y. En brevveksling 1855-1875*, udg. af Kirsten Dreyer, 2001, s. 150.

var død. Men H.C. Andersen misforstod fuldstændig brevet. I det næste brev til Jonas skrev han: "Efter et Udtryk i din Moders Brev skal nok Jonna igjen have en Lille, gid at det dog endelig maa blive en Søn."²² Nu kan det være temmelig svært at forstå, at det nye arrangement skulle gå på en graviditet, men jeg var alligevel lidt i vildrede. Det kunne jo godt være, at Jonna Stampe havde været gravid og siden havde aborteret. Derfor søgte jeg selvfølgelig at finde Henriette Collins kommentar til sagen. Men der var intet i den trykte udgave. Til gengæld var der tre prikker, der fortalte, at der var en udeladelse. Det viste sig, at udeladelsen netop vedrørte Jonna Stampe. Af det originale brev fremgik det, at Henriette Collin undrede sig over, at Andersen havde fået den forestilling, at Jonna Stampe ventede sig. Fru Collin anså det tilmed for ganske usandsynligt, at Jonna nogensinde blev gravid igen. Det var altså en udeladelse, som pludselig kunne forklare et helt andet brev, og derfor mener jeg, at man kan udlede, at udgivere ikke bør forkorte i breve, selv om en passage kan synes nok så uinteressant. En eftertid kan vurdere udeladelsen helt anderledes.

Det andet minus ved Collinbrevvekslingen er det samme som man finder i Henriquesbrevene. De almindelige personalhistoriske oplysninger om de personer, der forekommer i brevene, findes kun i personregistret. Man skal derfor slå op to steder, når man benytter værket.

Brevvekslingen med Edvard og Henriette Collin blev fulgt op af *H.C. Andersens Brevveksling med Jonas Collin og andre Medlemmer af det Collinske Hus*, I-III, 1945-47, i øvrigt en noget misvisende titel, idet man hverken medtog brevene til Louise Lind, f. Collin eller fra og til den yngre generation i familien, dvs. bl.a. Jonas Collin d.y. og Jonna Stampe, f. Drewsen. Selv om der ikke findes nogen redegørelse for udgivelsesprincipperne er de identiske med principperne for den tilsvarende udgave fra 1933 til 1937. Kommentaren havde de samme plusser og minusser som i den foregående, og antallet af registre var det samme ligesom brugen af klummetitler. Denne gang var der dog ikke udeladelser i brevene. Til gengæld bragte udgaven ikke en indledende tidstavle, idet man formentlig har tænkt sig, at læseren kunne anvende tidstavlen i brevvekslingen med Edvard og Henriette Collin, idet de to værker var tænkt som en helhed.

Samme år som sidste bind af Andersens brevveksling med Edvard og Henriette Collin udkom, udgav Topsøe-Jensen første halvbind af *H.C. Andersen paa Holsteinborg. Blade af et Venskabs Historie*, der indgik som bind V i *Anderseniana* (andet halvbind udkom som bind VI i 1938). Som titlen næsten angiver, var værket andet og mere end blot en brevveksling. Man kunne snarere kalde det en dokumentarisk fremstil-

²² Sst. s. 152.

ling, hvor Topsøe-Jensen havde samlet alt materiale omkring Andersens forhold til familien Holstein og hans ophold på Holsteinborg, således at de enkelte breve var bundet sammen af dagbogspassager fra Andersens ophold på den sydsjællandske herregård og Topsøe-Jensens egne bemærkninger. Denne fremgangsmåde gør utvivlsomt brevvekslingen betydeligt mere spændende at læse for den, der læser værket i sin helhed, end det havde været tilfældet, hvis han blot havde lavet en traditionel kildeudgave af breve. Som noget nyt i forhold til de tidligere videnskabelige udgaver anbragte man noterne efter hvert brev, og den enkelte note var markeret med et potenstal i brevtæksten. På den ene side betyder dette system, at læseren slipper for at have et kommentarbind liggende ved siden af sig eller slå op bag i bogen for at finde noten. På den anden side er det alligevel så som så med lettelsen, når man skal bladre frem og tilbage mellem flere sider ved længere breve, især fordi man har udeladt klummetitlerne med årstal. Desuden har udgaven det samme minus, som de tre ovennævnte brevvekslinger. Personoplysninger skal findes i registret, og det kommer først i andet halvbind. Da det nok er de færreste, der har ladet værket indbinde, er det begrænset, hvad man egentlig vinder ved denne form for notesystem i forhold til den traditionelle form med en særskilt kommentardel, fordi man hele tiden må orientere sig i personregistret, hvis man vil have en uddybende oplysning.

Det samme notesystem benyttede Svend Larsen ved udgivelsen af *H.C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck* i seks hæfter i *Anderseniana* i perioden 1941-46. Det er uden tvivl den mest problematiske af de ældre videnskabelige udgaver af Andersens korrespondancer. For det første er der forkortet i Henriette Hancks breve ud fra samme motivering som i Collinbrevene, dvs. familiesladder osv. er udeladt. For det andet redegøres der ikke for principperne for tekstgengivelsen, og man skal ikke have brugt værket mange gange for at gennemskue, at håndskriftlæsning og korrekturlæsning næppe var udgiverens stærke side. I et brev 10. december 1839 fortæller H.C. Andersen fx om arbejdet med *Billedbog uden Billeder* og opremser i den forbindelse titlen på en række af billederne eller "aftenerne," som de benævnes. Et af dem betegnes i brevudgaven som "Digterne paa Upsals Høie."²³ I den trykte udgave af "Sjette Aften" i *Billedbog uden Billeder* optræder der imidlertid kun een digter. Dét i sig selv vækker mistanke om, at der er noget galt, og den bestyrkes af det faktum, at Andersen ofte sjuskede med endelserne, så de nærmest kun har karakter af en streg. Derfor afgør sammenhængen og de eventuelle verber, hvorvidt der er tale om ental eller flertal. Den metode kan man selvfølgelig ikke

²³ Hanck 1941-46 (note 4) s. 406.

bruge i dette tilfælde, hvor man ikke har et efterfølgende verbum, men her har man altså selve fortællingen, hvor der kun optræder een digter. Derfor burde der også have stået "Digteren paa Upsals Høie." I samme brev læser Sv. Larsen læser også "Hels hjemme" med e. Her er atter tale om en klassisk genganger, når det gælder Andersens håndskrift, idet det i praksis ofte er umuligt at skelne mellem e og i. Men når Andersen i 97% af sine breve skriver et klart i med prik over i ordet hilse, så er det normalt simpelthen sjuusk, når det mangler. Det samme gælder e og o. Et par linier længere nede kan man læse at *Billedbog uden Billeder* udkommer i Tyskland "mod et Kobber." Det giver slet ikke mening, og hvad enten her er tale om fejl i transskriptionen eller en almindelig trykfejl, der er blevet overset under korrekturlæsning, siger det sig selv, at Andersen naturligvis skriver "med et Kobber," dvs. et kobberstik.

Et tredje problem er kommentaren. Bortset fra at udgiveren er meget vaklende, når det gælder personoplysninger – nogle steder angives fødsels- og dødsår, andre steder ikke – så er det tydeligt, at Svend Larsen, der var direktør for H.C. Andersens Hus, har siddet i Odense uden adgang til større håndbogssamlinger og arkiver, og det gjorde det næppe bedre, at udgaven udkom under krigen, hvor meget materiale var evakueret. Det er på den anden side ikke en tilstrækkelig undskyldning for en mangelfuld kommentering. Undertiden har man på fornemmelsen, at han simpelthen har sprunget over, hvor gærdet var lavest, ligesom han overser helt elementære ting, der burde have været kommenteret. Det gælder citater fra Andersens eget forfatterskab, hvor man i modsætning til H. Topsøe-Jensens udgaver i øvrigt fx kun får en henvisning til *Kun en Spillemand*, men hverken kapitel eller sidetal. Svend Larsens udgave er selvfølgelig ikke at side stille med Bille og Bøghs eller Elith Reumerts, og den har da også et fyldestgørende person- og værkregister, men den er alligevel et eksempel på, hvordan en videnskabelig udgave ikke bør laves. Hertil kommer, at udgivelsen i hæfter gør den svær at arbejde med. I Første Del begynder et brev, der fortsættes i Anden Del, og det samme gør sig gældende i Fjerde Del, hvor fortsættelsen følger i Femte Del. Da der ikke er klummetitler med årstalsangivelse, kan det yderligere tage sin tid at finde et bestemt brev.

Som kronen på værket i den første række af de store brevvekslinger udgav Topsøe-Jensen *H.C. Andersen og Henriette Wulff. En Brevveksling* i tre bind, der udkom på Flenstedts Forlag i Odense i 1958-59. Principperne for udgivelsen af teksten og kommentarens karakter samt antallet af registre var de samme, som i hans tidligere brevudgaver, men der var imidlertid nogle markante ændringer i forhold til Det Danske

Sprog- og Litteraturselskabs store udgaver af Collinbrevene. For det første er klummetitlerne udeladt, så det ikke er helt så let at finde brevene fra et eksakt år. For det andet har han valgt at benytte notesystemet med potenstal inde i brevtæksten, men i modsætning til *Anderseniana* og hans sidste brevdugave, *H.C. Andersens Breve til Carl B. Lorck*, 1969, bringes noterne i et selvstændigt kommentarbind, der godt kan virke noget uoverskueligt, fordi noterne er sat fortløbende på linien. Det havde gjort det lettere at bruge bogen, hvis hver note havde haft sit selvstændige afsnit eller notenummeret var sat med fed. Dernæst har han indsat forbindende tekster, der letter læsningen, hvis man vil læse brevvekslingen uden at gøre brug af kommentarbindet. Noteapparatet er også meget fyldigt og som noget nyt får man en fyldestgørende biografi af personer med alle relevante data, når de optræder første gang i teksten. Det var alt i alt en eksemplarisk udgave efter datidens målestok, som på mange måder har dannet præcedens for senere brevdugaver.

At udgive Andersen-breve. Indsamlingsarbejdet

H. Topsøe-Jensen kaldte beskedent brevdugivelser "småfilologi," men der ligger faktisk et større forskningsarbejde bag såvel præsentationen af selve brevene som kommentaren.

Medens det er mere sjældent at manuskriptet til et skønlitterært værk er splittet op, så det ligger i mange forskellige arkiver, er første fase ved en brevdugivelse ganske enkelt indsamlingsarbejdet. For H.C. Andersens vedkommende er hans dagbøger og almanakker en uvurderlig hjælp, fordi det gør muligt at lave en fortegnelse over de breve, som Andersen selv noterer, han har skrevet eller modtaget. Ganske vist vil den aldrig være fuldstændig, fordi dagbøgerne og almanakkerne ikke dækker hele Andersens liv, men man har i det mindste en basis, der kan danne grundlag for, at det egentlige indsamlingsarbejde kan gå i gang. Størstedelen af brevene ligger enten i Det Kongelige Bibliotek eller i H.C. Andersens Hus. Ligger de i Det Kongelige Bibliotek forhindrer det dog ikke, at de kan være havnet i mange forskellige samlinger. Hovedparten ligger selvfølgelig i Den Collinske Brevsamling, men nyere erhvervelser ligger i Ny kongelig Samling eller i forskellige særsamlinger. Her er der især grund til at nævne Holger Laage-Petersens Samling og Portman-Samlingen. Normalt giver det ikke de store problemer at finde et brev, for den gamle håndskrevne brevregistrant giver som regel de fornødne henvisninger. Men man kan bruge mange timer på at lede efter breve, der slet ikke eksisterer, fordi der er fejl i registranterne, hvad enten det skyldes at den

pågældende, der i tidernes morgen har skrevet kartotekssedlen, har læst forkert eller ganske enkelt sjusket. Et af de mere kuriøse eksempler, jeg selv har oplevet, var oplysningen om, at der skulle være et brev fra Andersen til Frederik Læssøe dateret 25. juli 1859. Nu har Andersen det af og til med at fejldatere sine breve, og der var fra første færd heller ikke tvivl om, at der var noget galt, for Frederik Læssøe faldt i slaget ved Isted 25. juli 1850. Men Andersen kunne naturligvis have skrevet et brev til ham på dødsdagen, idet der gik nogle dage, før han erfarede, at Læssøe var faldet. Det var imidlertid ikke muligt at finde brevet i den angivne samling, men det kunne selvfølgelig være blevet væk på en eller anden måde. Det var imidlertid ikke tilfældet. Der var nemlig også et brev til Frederik Læssøe dateret 25. juli 1839, og man behøvede ikke se ret længe på 3-tallet, før det stod klart, at den pågældende, der oprindeligt havde registreret brevet, havde forvekslet det med et 5-tal. At vedkommende åbenbart ikke har tænkt på eller kendt Frederik Læssøes data er indlysende. Problemet blev altså løst relativt let. Det er derimod værre, når brevregistranten indeholder elementære fejl, som det er umuligt uden videre at gennemskue. Den erfaring gjorde jeg selv under arbejdet med udgivelsen af Andersens brevveksling med Ingemanns, hvor bind 3 af *Indsiget. Håndskriftafdelingens arkivregistraturer* rummer en oversigt over Lucie og B.S. Ingemanns papirer. Her var fejlmængden faktisk så stor, at den nærmest blev en hæmsko for indsamlingsarbejdet, fordi det blev et større detektivarbejde at finde ud af, at det og det brev, der ifølge registranten havde den og den dato, i realiteten var det og det med en helt anden dato.

Et andet problem ved indsamlingsarbejdet er "skjulte" breve, der gemmer sig hos private eller i offentlige samlinger. Da Topsøe-Jensen havde udgivet Andersens brevveksling med Henriette Wulff meldte en af hendes efterkommere sig pludselig med yderligere fem breve, som blev udgivet som et supplement i en artikel i *Anderseniana* 2. rk. V,1, 1962. Det var så meget mere ærgerligt, fordi den pågældende ikke havde været uvidende om udgivelsen. Brevene kunne derfor sagtens være kommet med i brevvekslingen. Nu skal man i stedet vide, at der findes et supplement, når man bruger brevvekslingen. For H.C. Andersens vedkommende er det i almindelighed heldigvis ikke noget større problem, fordi litteraturen løbende registreres, men det er trods alt et ekstra arbejde, der kunne have været undgået.

Et er ukendte breve i privateje. Værre er det, når de skjuler sig i en offentlig samling. I forbindelse med udgivelsen af Andersens korrespondance med Ingemanns blev jeg ved et tilfælde, umiddelbart før trykningen blev påbegyndt, gjort opmærksom på, at der lå to breve fra Ingemann i Portman-Samlingen i Det Kongelige Bibliotek. Der

var egentlig ikke tale om, at jeg havde overset dem under indsamlingsarbejdet, idet de ganske enkelt hverken fandtes i brevregistranten eller i det ovennævnte nummer af Indsigt. Det rejste selvfølgelig spørgsmålet, om der gemte sig breve andre steder. Et af de arkiver, der rummer Andersen-breve, er Bakkehusmuseets Arkiv på Frederiksberg Bibliotek. Registranten her var naturligvis blevet eftergået men uden resultat. Oplevelsen med Portman-Samlingen ansporede imidlertid til en fornyet henvendelse til Frederiksberg Bibliotek. Det viste sig nu, at man havde en del breve fra Nikolaj Bøghs samling liggende, som aldrig var blevet registreret, og her lå faktisk to hidtil ukendte breve, som så at sige kom med ved et tilfælde.

Transskription og tekstredaktion

Næste fase bliver transskriptionen og tilrettelæggelsen af den form, brevene skal have i den trykte udgave. Som det er fremgået ovenfor er det vigtigt at håndhæve princippet om, at brevene trykkes uforkortede, selv om passager kan synes nok så betydningsløse for udgiveren. Derfor bør man fx også medtage udskrifterne på brevene eller kuverterne, selv om mange læsere sandsynligvis finder dem fuldstændig overflødige og springer dem over. I de ældre videnskabelige udgaver var de heller ikke med, men dels er tiltaleformernes udvikling et stykke kulturhistorie, der fortæller om vores måde at omgås på, dels kan udskrifterne undertiden anvendes til en datering af brevet, hvis brevet mangler en sådan. Når H.C. Andersen fx tituleres professor i udskriften på brevet eller konvolutten, må brevet være skrevet efter 6. oktober 1851, hvor han blev udnævnt til titulær professor, ligesom en adresse naturligvis kan hjælpe til en datering af et brev.

Når det gælder ortografien, så bør og skal den være brevskrivernes. Det betyder, at der kan forekomme stærkt afvigende stavemåder af et og samme ord med få liniers mellemrum. Det gælder ikke mindst person- og stednavne, som mange af Guldalderens brevskrivere jævnligt stavede efter udtalen. I Andersen og Ingemanns breve kan man fx se flere forskellige stavemåder af efternavnet Boyesen, og et ord som "dobbelt" bliver af og til skrevet med dobbelt p eller måske kun med et enkelt p. I andre tilfælde ændrer en brevskriver pludselig praksis. Fx brugte Ingemann formen "Sorøe" frem til omkring 1848, hvorefter han gik over til den nuværende stavemåde "Sorø." Det kan selvfølgelig føre til, at læserne forledes til at tro, at der er trykfejl eller fejl i afskrivningen, men den risiko må udgiveren leve med. I de grelleste tilfælde vil man dog kunne indsætte [sic] som tegn på, at udgiveren selv ønsker at gøre opmærksom på, at stavemåden virkelig er således, som der står.

H.C. Andersen anvendte normalt gotisk håndskrift, og det samme gjaldt de fleste af hans danske korrespondenter. Sædvanligvis har Andersens håndskrift ry for at være svært læselig, men det er noget af en overdrivelse. Det er korrekt, at manuskripterne og ikke mindst kladderne til hans digterværker af og til er næsten ulæselige, men det er absolut ikke tilfældet med hans breve, selv om håndskriften blev mere sjusket og udflydende med årene. Personligt synes jeg, at den er lettere at læse end fx Ingemanns, der er meget flot, men også meget tynd, og den er i hvert fald lettere at læse end Signe Læssøes, der først skrev en næsten mikroskopisk gotisk skrift og siden en mere eller mindre ulæselig latinsk håndskrift, fordi hun led af grå stær. Generelt er et af hovedproblemerne ved gotisk håndskrift, at en række bogstaver ligner hinanden til forveksling fx f og s, og at mange mennesker, og det gjaldt også Andersen og hans venner, ikke skelnede mellem D og d eller mellem C og K. Det er således i realiteten umuligt at se, om Andersen skriver Collin og Kranen med henholdsvis C og K. Her er det nødvendigt at træffe et valg ved transskriptionen, og det er derfor almindelig praksis at normalisere efter tidens almindelig stavemåde.

Et andet problem gælder et bogstav som i og de tyske ü, ö eller ä, hvor mange brevskrivere har det med at glemme prikkerne over bogstaverne, så der fx står Munchen i stedet for München. I de tilfælde bliver prikkerne stiltiende tilføjet over bogstavet. Derimod er der ingen grund til at tage hensyn til specielle måder at udforme bogstaver som y, ø og u på. Meget ofte skrives y som ŷ eller ø som ó, ligesom u normalt blev skrevet ú. Det var ikke bogstavformer som havde en fonetisk betydning, og de afspejles heller ikke i fx Andersens trykte tekster fra datiden. Mange nulevende danskere, der har lært skråskrift, vil eksempelvis stadig skrive ó for ø uden at opfatte denne bogstavform som noget specielt. Det er derimod noget mere problematisk, når man ikke umiddelbart kan se, om der står i eller e. Her er det i realiteten nødvendigt at undersøge og sammenligne stavemåden hver gang, bogstaverne forekommer i det pågældende ord, ligesom man selvfølgelig også må skele til, hvordan andre udgivere har håndteret det pågældende ord. Derved når man fx frem til, at Andersen tydeligvis foretrækker former som "Vesit," "Poleti" og "Deligence." Derimod skriver han som nævnt normalt altid "hils" og ikke "hels," men det er klart, at hvis han virkelig har et tydeligt i i et ord som visit, transskriberes denne stavemåde. Det er langt værre, når man konstant kommer i tvivl om en stavemåde. Det var tilfældet, da jeg begyndte at arbejde med Signe Læssøes breve. Hun havde som nævnt en meget lille fin håndskrift, hvor det i praksis var fuldstændig umuligt at se, om hun skrev "kjære" eller "kjøbe" med i eller j. Selv i ord,

hvor man kun kunne anvende et i som fx "kime," kunne hendes i ligeså godt være et j. Derfor blev det nødvendigt at normalisere, og valget faldt på brugen af j, fordi stavemåderne med j afløste de ældre med i i de første tiår af det 1800-tallet. Ydermere er det tydeligt, at hun som ældre skrev j i de pågældende ord.

Brevskrivernes interpunktion bør også bibeholdes, selv om man ofte kan have en fornemmelse af at kommaer og semikolon er strøet tilfældigt rundt i teksten. Til gengæld kan det også være nødvendigt at indføje et tegn for at lette læsningen, men her bør tegnet altid sættes i skarp parentes, og det samme gælder i øvrigt manglende ord eller bogstaver, således at læseren kan se, at det er udgiverens markering. Man skal dog være meget forsigtig med en egentlig konjektural-kritik, hvor der fx mangler flere ord pga. huller i papiret, fordi det netop bliver et gæt. Fremfor de ældre udgiveres mere eller mindre kvalificerede gæt på, hvad der eventuelt måtte have stået, er det bedre blot at skrive [*hul i papiret*]. Andre bemærkninger eller tilføjelser, der står for udgiverens egen regning, bør også sættes i skarp parentes og kursiv, så det er tydeligt at se, at det er udgiverens arbejde.

Enhver, der arbejder med udgivelse af gamle håndskrifter, må erkende, at der altid vil være en risiko for fejllæsninger og fejlfortolkninger af ord, fordi en del bogstaver som nævnt ligner hinanden til forveksling eller er svære at læse. Derfor gælder det selvfølgelig om at eliminere denne risiko i videst muligt omfang. I H.C. Andersens tilfælde er en af metoderne de oplysninger, der kan udledes af den store mængde trykt materiale i form af breve, dagbøger og almanakker. Ved sammenligning med andre breve om samme emne eller ved at undersøge dagbogens oplysninger er det ofte muligt at få be- eller afkræftet stavemåder eller person- og stednavne. De sidstnævnte er som regel de sværest læselige i enhver håndskrift, fordi genkendeligheden er mindre end ved almindelige dagligord, og fordi sammenhængen ikke kan tjene til at oplyse om stavemåden.

Kommentararbejdet

Når teksten endelig ligger klar, kan kommenteringsarbejdet påbegyndes. Hvis man ser en fortegnelse over de forskellige Andersen-brevvekslinger, står det hurtigt klar, at der findes to forskellige typer kommentarer. Den ene er den klassiske kildeudgave, som man også kender fra andre digteres trykte korrespondancer og fra kildeudgaver af historiske dokumenter med en tekstdel og en kommentardel. Den anden type er den dokumentariske fremstilling i stil med Edvard Collins bog om *H.C. Andersen og det Collinske Huus* eller Topsøe-Jen-

sens udgave af korrespondancen med Henriette Wulff, hvor brevene er bundet sammen af udgiverens bemærkninger, der suppleres af selve kommentarbindet. Det er klart, at denne form for fremlæggelse af stoffet på den ene side er mere subjektiv end den klassiske kildeudgave, men på den anden side også kan skabe sammenhæng i brevene og øge læsbarheden. Da jeg var medudgiver af Andersens lille brevveksling med juristen Otto Müller²⁴ blev denne metode netop brugt som et middel til at tegne et billede af deres venskab, idet selve korrespondancen kun talte 14 breve fra 1832 til 1860. Til gengæld anvendte jeg den traditionelle metode ved udgivelsen af brevvekslingen med Ingemanns, hvor man havde 392 breve fra 1820 til 1868. Her var så mange breve, at en samlet læsning i det store og hele giver indtryk af en fortløbende fortælling om to digteres venskab. Det modsatte var derimod tilfældet med H.C. Andersens korrespondance med den unge Jonas Collin. Ganske vist havde man 113 breve, der var skrevet i årene fra 1855 til 1875, men det fulde udbytte fik man først, når brevene blev bundet sammen med citater fra H.C. Andersens dagbøger og andre breve, så det samtidig blev en fortælling om deres venskab. Det gjorde det også lettere at forstå brevene, som i nogle tilfælde ellers kunne forekomme som indforstået snak.

Den forbindende tekst får naturligvis let karakter af en kommentar, men i og med at der er tale om videnskabelige udgaver, der skal kunne bruges som opslagsværker for forskere, der søger et bestemt brev, er det også nødvendigt med en egentlig realkommentar. Det betyder desværre, at det er svært at undgå overlapninger og gentagelser, hvis man både læser brevene i sammenhæng og samtidig gør brug af kommentaren, men må fordele og ulemper vejes op mod hinanden ud fra et pædagogisk synspunkt.

Om man vil vælge en realkommentar efter hvert brev og med brug af potenstal inde i teksten, som Svend Larsen fx anvendte det i Andersens brevveksling med Henriette Hanck, eller et selvstændigt bind eller afsnit, hvor det ikke indiceres i teksten, at der er en note, er uden tvivl en smagssag. Begge former har deres fordele og ulemper. Ved den førstnævnte påtvinges man nærmest at læse noten, medens man ved den anden metode, som hidtil har været den mest almindelige i danske brevudgaver, selv skal holde sig orienteret under læsningen, hvorvidt der er en note til det eller det. Til gengæld får kommentaren her mere karakter af et servicetilbud, som det uden tvivl i højere grad rent psykologisk står frit for læseren at anvende.

Selve kommentaren, som jeg selv altid har valgt at bringe i et selvstændigt afsnit eller bind, har to formål. For det første skal den i videst muligt

²⁴ "Et overset venskab?" *Anderseniana* 1993, s. 5-56.

omfang give en realforklaring til brevenes tekst. I den forbindelse kan Erik Dals mindetale over H. Topsøe-Jensen i Videnskabernes Selskab i 1977 citeres, idet han netop kom ind på Topsøe-Jensens kommenteringsarbejde: "Om detailarbejdet, de mange hundrede petsider realkommentar, skal det siges, at den slags udarbejdes langs en hyperbel. De første mange oplysninger koster et minimum af ulejlighed, siden bliver det besværligere, og til sidst er der stor møje og ringe nytte forbundet med at plombere de næstsidste huller. Kommentatoren må derfor have mod til at holde for og anlægge arbejdet, til at holde ud og gøre det ordentligt, men også til at holde op. Ellers får han det aldrig afleveret. Han skal også kunne holde op i en anden forstand, nemlig ved altid at huske, at han skal belyse en text og ikke skrive selvstændige artikler om ethvert lille emne i texten."²⁵ Enhver kildeudgiver kan med fordel lægge sig disse ord på sinde. Netop Topsøe-Jensens kommentarer til H.C. Andersens brevveksling med Henriette Wulff er præget af denne balance, hvorimod fx Daniel Preisz' kommentar til *Breve fra og til Adam Oehlschläger* kan stå som et skræmmebillede for enhver udgiver. Selv om kommentaren nærmest er en opslagsbog i Guldalderens kulturhistorie, er den så tætpakket med oplysninger, at man mister overblikket. Preisz nåede da heller aldrig at færdiggøre arbejdet. Værket var undervejs i 41 år og står i realiteten som en torso, fordi der mangler kommentar til 3. række. I stedet har man som en nødløsning fået et registerbind, der skal afhjælpe de værste savn. Derfor havde en kommentar på et lavere niveau været bedre. Personligt har jeg forsøgt at finde en gylden middelvej. Når det gælder personer, får man fx en kronologisk oversigt over deres karriere, så man ikke umiddelbart behøver at gå til et leksikon, hvis man vil vide mere om en officer eller en videnskabsmand. Der gives som regel også en redegørelse for tilblivelsen af Andersens værker, men derimod ikke uden videre for modtagelsen af disse. Et specielt område, nutidens udgivere især må tilgodesee, er sproglige kommentarer. En ældre udgiver som Topsøe-Jensen ville fx ikke finde på at forklare, at ordet "kunstigt" kan betyde "løjerligt" og "underligt," eller at "skuffe" før i tiden også kunne betyde "bedrage", fordi det sandsynligvis tilhørte hans passive ordforråd. Men der er mange ord, der trods alt er forældede, og sproget udvikler sig stadig hurtigere væk fra Guldalderperiodens dansk. Man kan heller ikke i 2004 forudsætte, at alle læsere ved, hvem fru Heiberg er, eller at Frederiksberg også er en forstad til Sorø. Desuden skal man tage hensyn til de mange udenlandske Andersenforskere, som givetvis ved meget, men trods alt ikke kan have samme sprogfornemmelse eller lokalkendskab som en dansker.

²⁵ *Oversigt over Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Virksomhed 1977-78*, s. 83.

Det tager tid at finde alle disse små og mere eller mindre elementære oplysninger, men det er intet imod de oplysninger, der skal til for at "plomber" næstsidste og sidste huller for nu at anvende tandlægesproget. Undertiden kommer de desværre for sent, og man kan da kun håbe på, at de kan finde anvendelse på et senere tidspunkt. Det var fx tilfældet i forbindelse med udgivelsen af Andersens brevveksling med Ingemann. I et brev dateret Rom 27. januar 1841 fortæller Andersen, at han under sit ophold i München en dag stødte på en lommeudgave på tysk af *Improvisatoren*, der indgik i en serie af udenlandske klassikere.²⁶ Han fortæller også om fundet i sin dagbog, hvor man ovenikøbet får seriens navn, og i breve til Henriette Hanck og Henriette Wulff. Desuden er episoden kommet med i *En Digters Bazar*. Det skulle altså ikke være nogen sag at oplyse den præcise titel på bogen. Men kommentarerne til de andre brevvekslinger og til *En Digters Bazar* var fuldstændig tavse. De henviste blot til notatet i dagbogen. Nu var der heldigvis kommet en bibliografi over Andersens værker på tysk i tidsrummet 1831 til 1850,²⁷ så det burde ikke være så svært at finde den. Men netop den udgave glimrede ved sit fravær i bibliografien. Heller ikke tyske bibliografier eller bogfortegnelser kunne hjælpe. Den eneste løsning var derfor at henvise til dagbogen, de øvrige breve og *En Digters Bazar*, som tidligere udgivere havde gjort. Under arbejdet med udgivelsen af Andersens brevveksling med Signe Læssøe dukkede problemet desværre op igen, men det var fortsat ikke muligt at se, hvordan det kunne løses. Og så løste det sig alligevel. Det skete ved et rent tilfælde i forbindelse med eftersøgningen af en helt anden oplysning i *Anderseniana*, der til dato tæller 71 årgange på i alt omkring 7000 sider, som de færreste sandsynligvis kan huske udenad. Pludselig så jeg et foto af forsiden af den udgave af *Improvisatoren*, der havde voldt så mange kvaler, i en artikel med titlen "Noget om A.E. Wollheim og Danmark" af Erik Dal.²⁸ Det var ovenikøbet et eksemplar, som Andersen havde foræret Jonas Collin med dedikation. Dedikationen fortalte, at han havde købt bogen i Pest 1. juni 1841, hvor han åbenbart har set den hos anden boghandler end den, han fortæller Ingemann og de andre om, for her kan episoden dateres til 29. november 1840. Erik Dal har åbenbart ikke kendt eller erindret den sidstnævnte episode, da han skrev sin artikel, for der er ingen henvisning til den, og Andersen selv nævner heller ikke, at det er anden gang, han er stødt på bogen. Men gåden løstes altså ved et

²⁶ Ingemann, I, 1997 (note 3) s. 158.

²⁷ Ivy York Möller-Christensen: *Den gyldne Trekant*, 1992, s. 305-401.

²⁸ *Anderseniana* 2. rk. IV, 4, 1961, s. 377.

tilfælde efter lang tids søgning, og en kommentar til brevet til Signe Læssøe kunne nu oplyse om den rette sammenhæng.

Det andet formål med kommentaren ligger i forlængelse af hensigten med den forbindende tekst. Bortset fra oplysningen om, hvilken udgave af *Improvisatoren* Andersen var stødt på, så rummer den ovenomtalte note også Andersens notat i dagbogen og henvisninger til de andre breve, hvor han fortæller om episoden. Dagbogsnotatet supplerer og uddyber passagen i Andersens brev til Ingemann, men det er undertiden også med til at give stemningsbaggrunden for en passage i et brev, og det samme gælder citater fra breve til andre af Andersens venner og bekendte. Den type oplysninger har ofte stor værdi for at forstå hans psyke. Eksempelvis var H.C. Andersen i sommeren 1839 for første gang gæst på Glorup på Fyn. Det var planen, at han skulle besøge Ingemanns i Sorø på hjemrejsen, men umiddelbart inden han forlod Glorup, sendte han 31. juli et brev til vennerne i Sorø, hvor han aflyste besøget, fordi han ikke havde mere rent undertøj. Endvidere skriver han: "jeg er for unseelig ved, at komme til Dem i Sorø og min første Indtrædelse der at være, maa jeg faae noget vadsket."²⁹ Ingemann dagen efter skrev tilbage, at det var urimelig undseelse fra Andersens side, idet han mente, at de kendte hinanden så godt, at "slige Pillerier" ikke betød noget osv.³⁰ Nu var Andersen var meget proper med sig selv, så der var i og for sig ikke noget mærkeligt i hans begrundelse. Men tager man et brev, han skrev til Henriette Collin 26. juli, giver han en helt anden forklaring, der desværre ikke sætter ham i det mest flatterende lys, men ikke bør forties i forbindelse med kommenteringen af brevet til Ingemann. Han skriver nemlig, at grev Gebhard Moltke (-Hvitfeldt) på Glorup "viser mig en Opmærksomhed, en Omhu for at gjøre mig mit Ophold saa behageligt [som] mueligt. Jeg har to brillante Værelser, herlig Opvarnting og hver Dag lover Afvexling ... det er just et Ophold efter min Smag." Og så tilføjer han: "Det er mueligt at jeg tager lige herfra til Kjøbenhavn, thi kun mine Kjære der [i] det colinske Huus, kan smage mig efter denne grevelige Hyldethee, Sorø vil blive for haardt oven paa, dog jeg er endnu ikke ret bestemt."³¹ Her bliver Collinbrevet altså en prisme, der spejler og reflekterer Ingemannbrevet på en særdeles interessant og oplysende måde.

Når det gælder registre har de fleste udgivere i nyere tid, og det gælder også mine egne Andersenudgivelser, begrænset omfanget til et person-, værk- og stedregister. For det første er udarbejdelsen af et

²⁹ Ingemann, I, 1997 (note 3) s. 158.

³⁰ Sst. s. 159.

³¹ Collin, I, 1933 (note 16) s. 279.

sagregister yderst tidskrævende, og for det andet beror det til syvende og sidst på udgiverens personlige fortolkning, hvad der skal med og i givet fald under hvilket opslagsord. Det hjælper fx ikke meget, hvis brugeren søger på et begreb som "boglige interesser," men udgiveren anvender "litterære" eller "intellektuelle interesser" som søgeord.

Endelig skal det nævnes, at det af en eller anden grund heller ikke har været almindeligt at forsyne nyere danske brevudgaver med klummetitler med årstalsangivelser, skønt det som nævnt er en stor hjælp ved en hurtig orientering i en bog.

Brevantologier og e-bøger

Til slut et par ord om den brevbiografi, jeg er i gang med at lave til H.C.Andersenportalen på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside, og de problemer en antologi og i særdeleshed en elektronisk version af et værk af denne type kan give. For det første stod det klart, at den skulle bygges op som en kronologisk fortælling af såvel breve fra som til Andersen. For det andet skulle den primært være baseret på trykte breve, der skulle gengives i den form de pågældende breve havde i de trykte udgaver. Den første betingelse var i og for sig ikke noget problem, bortset fra at den krævede en væsentlig større research for at skabe en naturlig sammenhæng end tilfældet er, hvor man udelukkende bygger antologien på breve fra Andersen alene, ligesom omfanget af antologien naturligvis blev væsentlig større. Den anden betingelse var derimod langt mere problematisk og gav anledning til mange overvejelser. Som det er fremgået af denne artikel er kvaliteten af tekstmaterialet meget svingende lige fra Edvard Collins yderst personlige tilretning af ortografi og interpunktion til de nyere udgavers strengt korrekte gengivelse af brevene. Den eneste løsning ville selvfølgelig være at gennemgå brevene fra de ældre udgaver efter originalerne og tilrette dem, ligesom man også kunne indsætte eventuelle udeldelser. Men det ville naturligvis både kræve tid og penge, så det endte med, at brev materialet indtil videre er gengivet, som det er trykt. Kvaliteten kan derfor forekomme noget ujævn og stavemåder m.m. endnu mere inkonsekvente end de er, når man gengiver de originale breve. Det problem er selvfølgelig ikke noget specielt for en elektronisk bog, men gælder enhver form for antologi af Andersenbreve.

For det tredje var det også en betingelse at brevene blev forsynet med en realkommentar. Medens det var nødvendigt at gå på akkord med hensyn til tekstkritikken, var det samme ikke tilfældet, når det gjaldt kommentaren, og her lå og ligger fortsat mange uløste problemer. Én ting var at skulle i gang med at lave kommentarer til alle de

breve fra Bille og Bøgh og andre udgaver, hvor der ikke fandtes nogen kommentarer, noget andet er, at man naturligvis ikke uden videre kan bruge de trykte kommentarer til et brev, fordi det pågældende brev pludselig er taget ud af sin sammenhæng. Der må suppleres eller beskæres. Hvem er fx "Tante" og "Onkel" eller "Romanen," når det ikke fremgår af den trykte kommentar? Det var selvfølgelig blevet kommenteret tidligere, hvis der var tale om et brev fra en af de videnskabelige udgaver, men hvor? Og hvordan finder man en person, man end ikke kender navnet på? Derfor må store dele af kommentaren til en videnskabelig kommenteret antologi faktisk bygges op fra grunden ved grundig gennemlæsning af samtlige kommentarer til alle breve, herunder også de breve som ikke skal med, ligesom antologiudgiveren naturligvis må være meget opmærksom på suppleringen af den sproglige kommentar, der kan bringe de tidligere forskeres kommentarer op til moderne standard.

I modsætning til den trykte bog har den elektroniske bog ikke registre eller sidetal. Den eneste henvisningsform er links, men hvordan hjælper man fx den bruger, der har slået op på et brev fra 1840, hvor der tales om "tante Augusta" eller blot "tante," når man har en note på den pågældende tante i et brev fra 1835. Det problem er stadig ikke løst, fordi indarbejdelse af links af denne type er et mere eller mindre uoverkommeligt arbejde. Det samme problem gør sig gældende ved ordforklaringer. At gentage i det uendelige, at "Fødselsdag" betyder fødselsdag, er uoverkommeligt, men det er det er lige så uoverkommeligt at forsyne brevene med links af denne type. Her er brugeren derfor nok henvist til at søge hjælp i de trykte udgaver. Heller ikke det almindelige henvisningssystem fra trykte udgaver af typen "se note 10 til brev 32," der netop tjener til at forhindre uendelige gentagelser, er særlig hensigtsmæssigt ved den elektroniske bog, men det har været nødvendigt at anvende det i mangel af et alternativ, selv om det forlænger søgeprocessen.

Næste punkt var simpelthen formuleringen af noterne. I modsætning til de ovennævnte problemer med henvisninger, er det et problem, der delvist også gælder en almindelig trykt udgave af en antologi. Jeg indså meget hurtigt, at mange af fx Topsøe-Jensens noter virkede sprogligt forældede. De er skrevet på et snørklet akademisk dansk, som man måske ikke tænker så meget over, når man bruger kommentarerne som forsker, men mange almindelige læsere og ikke mindst unge vil simpelthen give op. Derfor måtte mange noter ganske enkelt igennem en sproglig revision, og mange af dem måtte også forkortes, fordi det elektroniske medie er anderledes end det trykte. De lange mere eller mindre leksikalske personoplysninger er

erstattede af en kort oplysning med den pågældendes data og stilling på det tidspunkt, brevet er skrevet. Dog ingen regel uden undtagelser. Hvis en mand som fx D.G. Monrad omtales på et tidspunkt, hvor han var stud.theol., giver noten den supplerende oplysning, at han senere blev politiker og biskop. Det sætter personen mere i relief og giver måske læseren nogle associationer.

Da antologien også skulle have karakter af en biografi, er brevene bundet sammen af en tekst, hvor brevskriverne fx bliver præsenteret, og hvor der fortælles lidt om, hvad der sker i tiden mellem de enkelte breve. Den forbindende tekst kan også være citater fra Andersens dagbøger og selvbiografierne for at give et indtryk af stemningsbaggrunden og således lette forståelsen af brevet. Endelig skal det nævnes, at det takket være den moderne elektronik har været muligt at bruge fotografier og malerier osv. i et helt andet omfang end i en trykte udgave, hvor økonomien stadig sætter grænser for mængden af illustrationer. Dét er nok en af de helt store gevinster, fordi brugeren får en helt anden mulighed for at se de ting eller personer, der bliver skrevet om.

Topsøe-Jensen kaldte som nævnt flere gange sit eget arbejde for "småfilologi," og betegnede også sig selv som "registerarbejder" ved afslutningen af udgivelsen af Andersens dagbøger. Om disse betegnelser er korrekte er undertegnede nok ikke den rette til at dømme om, men som det vil være fremgået af det ovenstående, har denne form for "småfilologi" ikke været et statisk begreb, og den giver også sin udøver mange små og store og ofte tidskrævende problemer, der skal løses for at give en brevudgave den maksimale brugsværdi.

SUMMARY

KIRSTEN DREYER: *On editing the letters of Hans Christian Andersen. Historical and methodological considerations.*

Hans Christian Andersen (1805-75) stated on several occasions that the best source for understanding his work was the story of his own life, and among the sources to which he himself assigned central importance were the many letters which he wrote to and received from his friends and acquaintances both at home and abroad. It is true that in his younger years he had an ambivalent attitude to the printing of his private letters, but when, in 1868, he embarked on the continuation of *The Story of my Life* from 1855 to 1867, he based the work on his letters to his friend, the poet B.S. Ingemann, and the latter's wife Lucie, which he quoted or shortened and rewrote. In his will of 7 July 1875, Anderson directed that two of his friends, C.St. A. Bille and Nicolai Bøgh should edit a selection of letters from and to himself. These were published in three volumes in 1877-78 and together with his friend, Edvard Collin's, collected correspondence, *H.C. Andersen og det Collinske Huus* (1882), they became the foundation of Andersen research up to

the 1930's. Neither Bille and Bøgh nor Collins provided the letters with notes or index and they also edited, abbreviated and even occasionally rewrote the letters on principles which are not easy to follow.

In the 1930's however, H. Topsøe-Jensen (1896-1976), as the leader of the second generation of editors, initiated work on a scholarly edition of H.C. Andersen's correspondence with the Collin family and his activities culminated in an edition of Andersen's correspondence with Henriette Wulff (1959) which set the standard for both publication of the letters themselves in terms of textual principles and for the commentary. The notes were to provide a factual commentary and elucidate the background mood of the letter. These editions were also provided with full indexes.

The current third generation of researchers, of whom I am one, has continued the work of editing Andersen's correspondence on the principles outlined by Topsøe-Jensen, but with certain revisions. With help from Andersen's journals and diaries, an index of documents is being established as a basis for gathering of information. In fact the majority of Andersen's correspondence is held in the Royal Library's Manuscript Department and in the Hans Christian Andersen House in Odense. Next, the work of transcription begins, and here the letter writers' punctuation and spelling are always followed to the utmost extent. In case of doubt comparisons are attempted with other letters or, occasionally, with printed material. As the majority of correspondents, including Andersen, use Gothic script, in which a number of letters resemble each other, it may sometimes be necessary to undertake normalisation in accordance with the ordinary spelling of the time, and in the same way missing dots over *i* or *ü* or quotation marks are added without comment. Unlike the first scholarly editions all letters are given in unabbreviated form and conjectural criticism is only exceptionally attempted, for example in the case of holes in the paper.

The commentary may either have the character of a continuous text linking the letters or of separate historical notes, possibly printed in a separate volume, without reference in the text to their existence. Here the commentary is offered as a service to the reader rather than as a compulsory part of the proceedings. The historical notes comment on obsolete words, give as much personal information as will relieve the reader from having to search further in an encyclopedia, elucidate the genesis of Andersen's works and finally point out any parallels with Andersen's other letters, journals and autobiographies which can supplement or explain the background mood of the passage in question.

Indexes of place names, literary works and persons are general practice in modern editions, while the more subjective index of subjects is usually omitted.

An entirely new form of publication practice is represented by the Internet, and here, at the direction of the Royal Library, I am currently preparing an anthology of letters from the years 1820 to 1875 to and from Andersen. This collection of letters is mainly based on previously printed material and reproduced in the form the editor in question has given it. Quality can therefore be somewhat variable and inconsistencies of spelling etc. cannot be avoided. One special problem is the commentary, as it is not yet possible to find entirely satisfactory ways of handling cross-references. The user will therefore still be obliged to seek help in the printed editions in these cases. A big advantage is the opportunity to include illustrations on a scale which would be economically unviable in book form. In summary, the IT edition reflects the fact that a scholarly edition is never a static concept.

DANSKE KOMPONEREDE BIND ca. 1888-1900

BIDRAG TIL EN PRÆSENTATION

AF

HARALD ILSØE

De angivne perioder, som denne og de foregående artikler er opdelt i, er selvsagt ret vilkårlige og først og fremmest betingede af ønsket om at fordele præsentationen på afsnit af passende omfang. Der kan ikke sættes præcise årstal på manifestationer af hverken ny teknik eller stil. Den tidligere omtalte periode fra ca. 1877 til 1888 tog sin omtrentlige begyndelse samme år, som Immanuel Petersen forenede sit bogbinderi med D.L. Cléments store værksted, og sluttede med året, da F. Hendriksen i almindelighed kritiserede firsernes dekorationsstil, som den kom til udtryk i bindstemplerne fremlagt på den danske industriudstilling.¹ Med en fortsættelse frem til århundredskiftet passerer lige netop året 1899, da det største forlag, Gyldendal, anlagde eget bogbinderi.² Dette medførte færre opgaver for de selvstændige bogbinderier på forlagsbindets område, og mulighederne var tidligere blevet indskrænket, da Det nordiske Forlag 1897 indrettede et bogbinderi til bøgerne i billigbogsserien "Frem."

Men Gyldendal indbandt næppe selv alle forlagets produkter, og der var mange andre bøger at tage sig af. Forlagene Gad og Pio synes at have foretrukket Immanuel Petersen som bogbinder, mens f.eks. Hagerup ses at have benyttet Beuchels værksted frem til efter 1920. Og der var stadig et vist spillerum for fremstilling af alternative partibind, hvad navnlig firmaet Petersen & Petersen satsede på, specielt ved at fremstille bind til de store oplag, der udkom i "Frem" og senere "Gyldendals Bibliothek." Immanuel Petersen fandt en niche ved sept. 1899 at oprette en kommissionsanstalt, hvorfra der leveredes

¹ De tidligere præsentationer af perioderne ca. 1860-1877 og ca. 1877-1888 er trykt i *Fund og Forskning* (herefter citeret FF) 41, 2002, s. 171-212 og smst. 42, 2003, s. 177-275.

² Om Gyldendals forlagsbogbinderi grundlagt 1899, se Aleks. Frøland: *Vore forgængere. Gyldendals personale gennem 100 år*, 1968, s. 83.

partibind til bøger, som forlagene kun udgav i uindbunden stand. Fortegnelser over disse blev løbende meddelt bagest i den årlige bogfortegnelse, og 1904 kunne firmaet reklamere med, at kommissionslageret "omfatter nu ca. 350 forskellige Værker af videnskabeligt og æsthetisk Indhold, som ellers ikke vilde kunne faas færdig indbundne gennem Boghandelen." Heraf var dog omkring en tredjedel lærebøger ved de højere læreanstalter uden særlig udsmykning.³

De komponerede bind fra kommissionslageret er konsekvent signeret med Immanuel Petersens stempel, men af halvfemsernes forlagsbind er de færreste signeret. Næst efter Immanuel Petersen er flest set fra Beuchels og J.L. Flyges værksteder. Århusbogbinderen Marius Møller markerede sig som leverandør til Jydsk Forlagsforretning i Århus, og derudover optræder der sporadisk bind med blindtrykte stempler fra enkelte Københavnske bogbinderere. Her skal kun nævnes Wilhelm Raff jun., som ses at have udført flere bind i årene omkring 1890, således til en flerbindsudgave af August Blanchés "Udvalgte Arbejder" for Alb. Cammermeyers Forlag 1890-91 med en stor figurgraving i sort rammebort med forgyldt ornamentik samt forfatterens portræt på ryggen graveret af Valdemar Andersen. Denne har ligeledes leveret grafik til Ruffs bind om Leopold Buddes "Fortællinger" og "Historier," Karl Schönbergs Forlag 1889 og 1892, med en noget særpræget dekoration (*fig. 1*). Den er gentaget på "Fortællinger" II, 1894. Wilh. Raff var i mellemtiden død, og bindet er nu signeret af J.V. Rodes Bogbinderi.⁴ Signerede gravurer forekommer endnu sjældnere og synes oftest at skyldes Valdemar Andersen. Han og Christian Danielsen var de mest fremtrædende gravører af bogbinderstempler og fremviste eksempler herpå på udstillingen af nordisk boghåndværk i Stockholm 1897, hvor de begge opnåede en sølvmedalje.⁵

Bindene blev gennemgående fremstillet i lysere farver og fik i stigende omfang mere appretur, så siderne blev glatte og bedre egnede til påtryk i sort eller farver. Anvendelse af farver trængte forgyldningen tilbage, og sideløbende med at tegninger blev trykt direkte på bindene, tyedes der ikke sjældent til påmontering af papirtryk. Teknisk opnåedes der stor sikkerhed, og på de store værksteder blev de nyeste

³ *Adressebog for den nordiske Boghandel*, 1904, s. 232 (med fortegnelse over lærebøgerne).

⁴ Om disse og andre bogbinderere se Leif Iwersen og Mikael Kristensen: *Bogbinderere i Danmark II: København* (foreløbig udgave), 1999. Eksempler på bogbinderetiketter er afbildet i Mikael Kristensen: *Mestermærker i danske bogbind*, *Grafiana*, 2001, s. 74-82.

⁵ *Nordisk Boghandlertidende* 2. juli og 3. sept. 1897. Jvf. tidligere omtale af Danielsen i FF 41 og 42, af Andersen i FF 42.

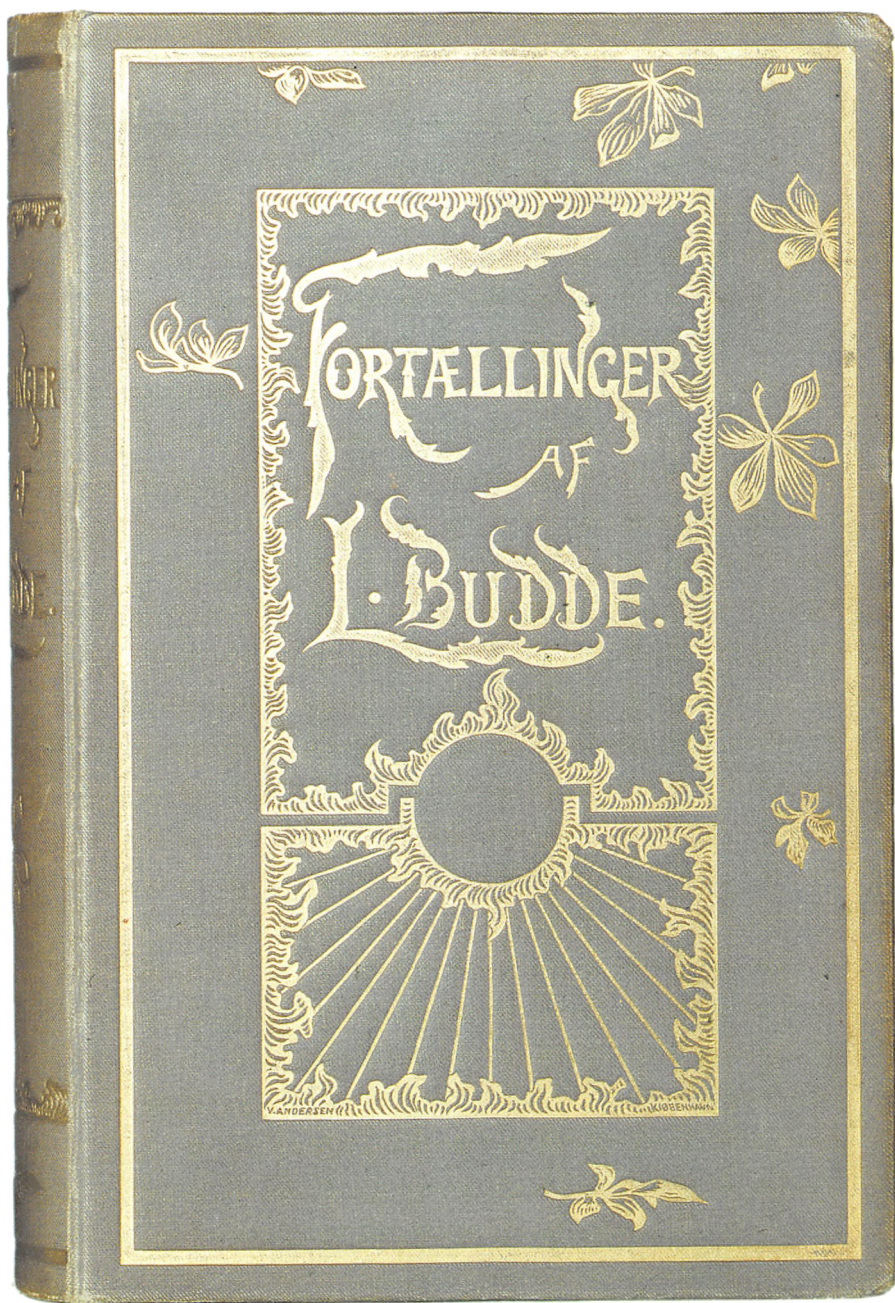

Fig. 1. Leopold Budde: *Fortællinger*, 1889.

maskiner taget i brug.⁶ Samtidig foregik der en smagsændring i retning af forenkling og mere frie former for dekoration. De traditionelle rammebortter var på retur, og forgyldte graveringer i enkle streger blev efterhånden foretrukket for den foregående tids udmejslede guldbilleder. Men helhedsindtrykket er broget. Endnu i 1897 lod Det nordiske Forlag Sophus Müllers "Vor Oldtid" ornamentere i "vikingestil" med en tæt helsidesdekoration i forgyldning,⁷ og ikke få bøger fik i nye oplag samme bind, som de havde haft i 1880'erne eller længere tilbage. Dertil kom, at visse ældre forfattere synes at have lagt vægt på, at deres nye bøger udkom i traditionelt betonet udstyr, og det var noget af en konvention, at litteratur, der henvendte sig til et bredt publikum, ikke mindst historiske romaner og fortællinger, bedst blev afsat i bind med blikfang af et naturalistisk motiv kombineret med forgyldning.

Fra toneangivende kredse lød bestandig kritik af de maskinelt fremstillede forlagsbind. Det er karakteristisk, at Thorvald Petersen, da han 1894 skrev om indbinding og bogbind i *Bogen. En populær Veiledning ved Bøgers Fremstilling*, måtte følge parolen og fordømme de gængse shirtingsbind som usolide, skønt hans bogbinderi hyppigt reklamerede med udførelse af parti- og forlagsbind i shirting. Dog tillod han sig et lille kætteri: "Næsten for samme Pris, som en enkelt Bogside [dvs. bindside] kan forgyldes i Haanden, kan der graves en Plade med samme Tegning i Messing, og med denne kan der trykkes i det uendelige, endog paa en langt regelmæssigere Maade, men denne Forgyldermaade respekteres ikke af Kendere." Dekorationsteknikken var altså bedre, end kritikerne på parnasset, de svorne modstandere af det komponerede shirtingsbind, ville anerkende. I tilgift oplyste han: "Selv mindre Bogbinderier har nu Forgylderpresse, der ophedes ved Hjælp af Gas, og som særlig benyttes til Trykning af de før omtalte komponerede Shirtingsbind, og i det hele anvendes saa snart der er Tale om Partiarbejde."⁸

Kritikerne af shirtingsbindene hørte til kredsen omkring den nyligt stiftede Forening for Boghaandværk, der løbende afholdt bogudstillinger og udskrev bogbindskonkurrencer, samtidig med at medlemmer med F. Hendriksen i spidsen slog til lyd for godt og stilfuldt håndværk, især i "Bogvennen" og "Tidsskrift for Kunstindustri." Derved øvedes der påvirkning på smagen og skabtes forståelse for vær-

⁶ Nekrolog over Immanuel Petersen, *Bogvennen 1901-03*, 1904, s. 35; annoncer fra Petersen & Petersen i *Nordisk Boghandlertidende*, især 22. okt. 1897.

⁷ Afbildet i *Fortid og Nutid*, 1994, s. 168.

⁸ Nævnte bog, s. 129 og 141f.

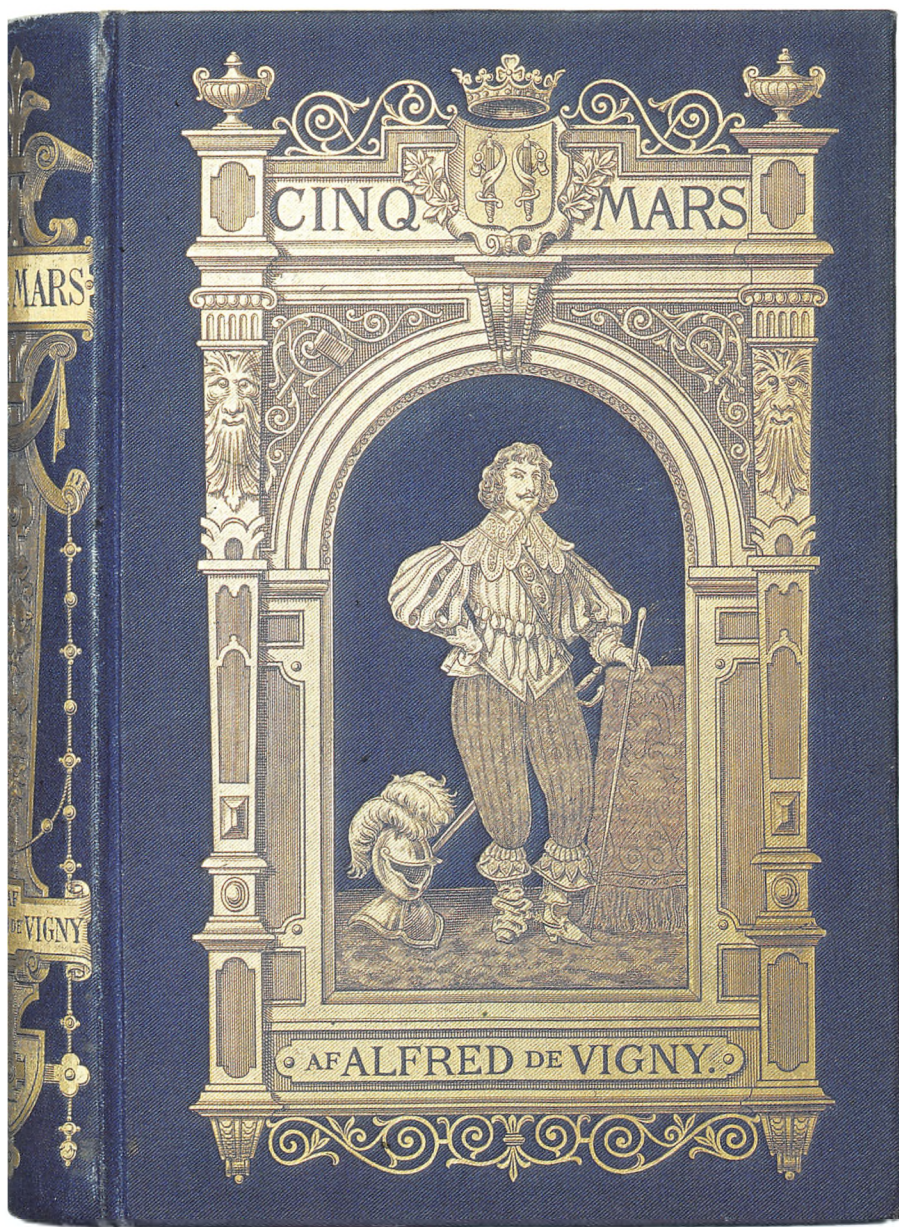

Fig. 2. Alfred de Vigny: *Cinq-Mars*, 1893.

dien af øget kunstnerisk medvirkning ved tilrettelæggelse af bogudstyret. I foreningens bestyrelse sad Immanuel Petersen, efterhånden vinder af mange priser for smukt udførte skindbind, men tillige indehaver af et firma med masseproduktion af forlagsbind, som han til dels søgte dekoreret ved fornyelse af gamle stilarter. Gustav Philipsen fra Philipsens Forlag repræsenterede i bestyrelsen boghandels- og forlagsverdenen, og blandt forlæggerne var det til en begyndelse også først og fremmest brødrene Philipsen, der drog omsorg for, at shirtingsbindene blev præget af større elegance. Det skete hovedsagelig i samarbejde med Immanuel Petersen og fra midten af firserne i alliance med en fremragende bogkunstner som Hans Tegner, senere også med inddragelse af f.eks. Gerhard Heilmann. Da forlaget 1. jan. 1896 sammensluttedes med Ernst Bojesens Forlag i Det nordiske Forlag, fortsattes denne linie under Ernst Bojesens ledelse. Det Schubotheske Forlag gjorde sig ligeledes gældende, efter at det 1893 kom på nye hænder. Gyldendal og andre forlag fulgte mere sporadisk med i moderniseringen. Traditionelle stilformer eller mangel på samme blendedes dog som nævnt med nye, og det er i dag ikke muligt at få blot et nogenlunde overblik over den store bindproduktion. Bogmarkedet var i stærk vækst. 1877-78 er antallet af udgivne bøger opgjort til 1.419 titler, 1887-88 til 1.935, 1897-98 til 2.855.⁹

De største forlag var fra midten af halvfemserne Det nordiske Forlag og Gyldendal, som 1896 indlemmede Reitzels Forlag. Da de to forlag sept. 1903 fusionerede og blev til Gyldendalske Boghandel - Nordisk Forlag, udformedes et fælles forlagsmærke, der sattes på titelblade og bind. Det har en vis betydning ved at datere bindoplæg til før eller efter sammenslutningen. Undertiden findes det på bind om tifemten år gamle bøger fra Philipsens og Reitzels tid.

1.

Det er hovedhensigten af præsentere bind med dekorationer, der afspejler nye tendenser, men bind i mere eller mindre konventionel stil skal ikke forbigås. De gjaldt ofte meget udbredte bøger i store eller flere oplag og er den dag i dag de hyppigste, man støder på i den overleverede bogmasse. F.eks. Kaptajn Marryats skrifter udgivet af V. Pios forlag i 17 bind 1883-99. De foreligger indbundet af Immanuel Petersen i et mørke- eller blågrønt standardbind med en flådescene i forgyldt gravering og en bred halvbort i sort med Neptun og andre havsymboler. Pio havde desuden en række skrifter af Carit

⁹ Pligtafleveringsstatistik i *Den trykte Kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år*, red. af Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen, 1998, s. 569.

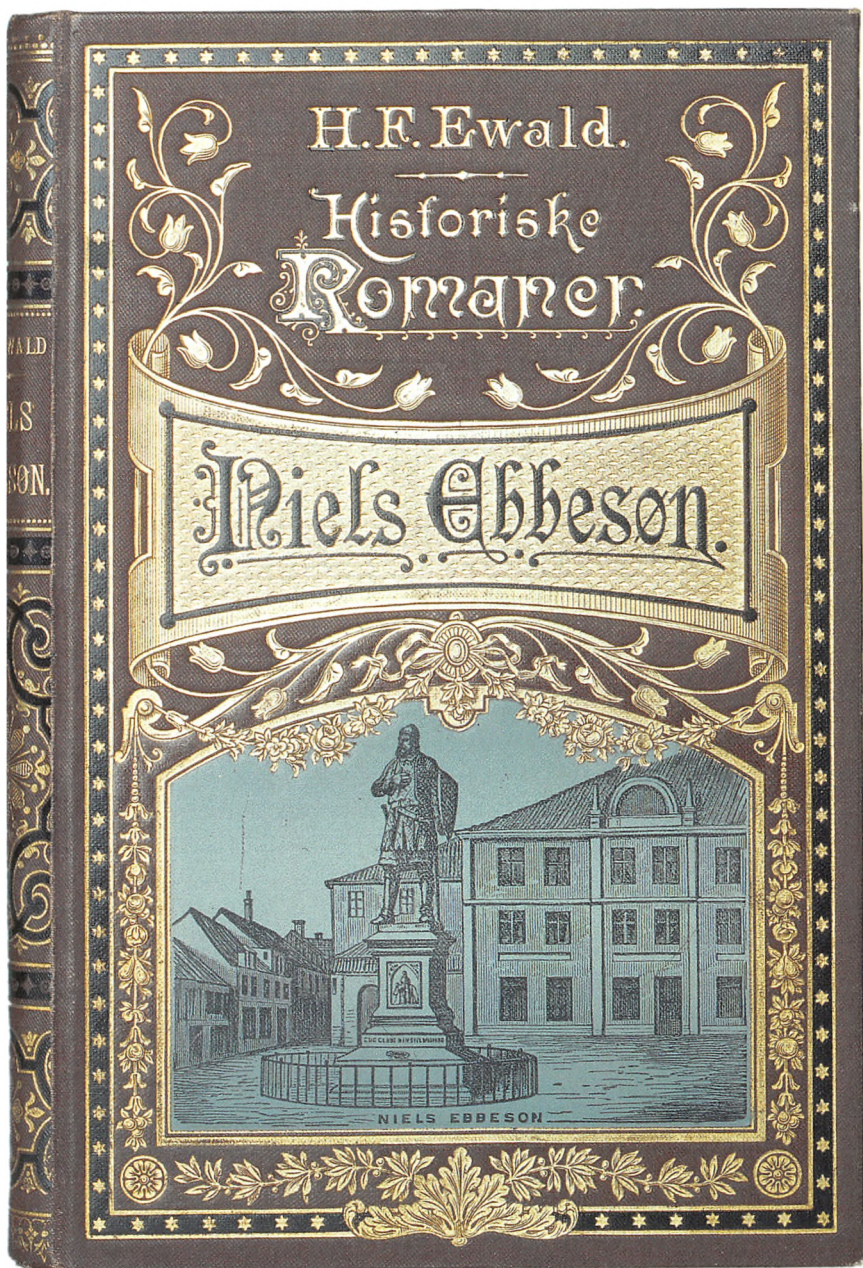

Fig. 3. H.F. Ewald: *Niels Ebbeson*, 1892.

Etlar på forlag med "Gjøngehøvdingen" som det største aktiv (1896 trykt i ialt 31.000, 1907 i 48.000 eksemplarer). Sammen med "Dronningens Vagtmester" udkom den 1894 i 6. udgave, der på bindet har en tæt helsidesdekoration i forgyldning. En bred renæssanceportal er ramme om en scene fra bogen hentet fra omslagsbilledet, hvor Svend Gønge optræder med slæde foran Rosenborg (også på 8. udg. 1900). Et sidestykke udgør bindet om Alfred de Vignys historiske roman "Cinq-Mars," Philipsens Forlag 1893, med en noget finere gravering. Her er hovedpersonen ligeledes afbildet i en portal, en fornem fransk kavaler, der poserer mod beskueren, som stillede han op hos fotografen (*fig. 2*). Begge bind har som Marryats skrifter rig rygdusmykning og er udført af Immanuel Petersen. Yderligere kan i denne sammenhæng anføres Petersens røde bind om en illustreret udgave af Zacharias Topelius "Feltlægens Historier," udgivet 1894-95 i seks bind på Philipsens Forlag. Alt er i forgyldning, bort og ramme m.v. samt et dramatisk midterbillede med en fremstormende kriger til hest. Rygdusmykningen rummer en reminiscens fra bindene om den tidligere firserudgave med et lille forfatterportræt foroven og et våbenskjold forneden.

I halvfemserne var Carit Etlar formentlig den mest solgte danske forfatter, efterfulgt af H.F. Ewald og Steen Steensen Blicher. For Etlars og Ewalds vedkommende bidrog det til omsætningen, at de ansås for egnede til læsning af et ungdommeligt publikum.¹⁰ H.F. Ewalds historiske romaner romaner var siden 1884 udkommet på Jacob Erslevs Forlag, og dette iværksatte 1891 en subskription på romanerne samlet eller enkeltvis. Frem til 1899 udgav det ialt tolv romaner. Heraf var tre nyskrevne, de øvrige optryk i 2. til 6. oplag, således "Anna Hardenberg" i både 4. og 5. oplag, "Den skotske Kvinde paa Tjele" i 5.-6. oplag.¹¹ Derudover blev tre nye romaner udgivet hos Gyldendal. Med et par undtagelser fulgte Erslevs Forlag en tradition for at udstyre bindene med en afbildning af den med handlingen forbundne hovedlokalitet, tidligere en gravure, nu en tonet tegning omgivet af rig ornamentik i guld og sort. Ornamentikken er fælles, ligesom ryggene er ens med sorte båndslængninger i Grolierstil omkring forgyldte

¹⁰ Konfirmationsannoncer i *Nordisk Boghandlertidende*, f.eks. 29. sept. 1893 og 14. sept. 1894 (Carit Etlar), 21. sept. 1894 og 17. sept. 1897 (H.F. Ewald).

¹¹ I *Dansk Bogfortegnelse* er de første seks bind (1891-92) angivet med en bindnummerering, som også anføres i en annonce for disse i *Nordisk Boghandlertidende* 9. dec. 1892. Den findes ikke på titelbladene i de sete eksemplarer og refererer vel til subskriptionsrækkefølgen. Hverken nævnt i annoncen eller bogfortegnelsen er *Niels Ebbesøn* i 3. udgave 1892.

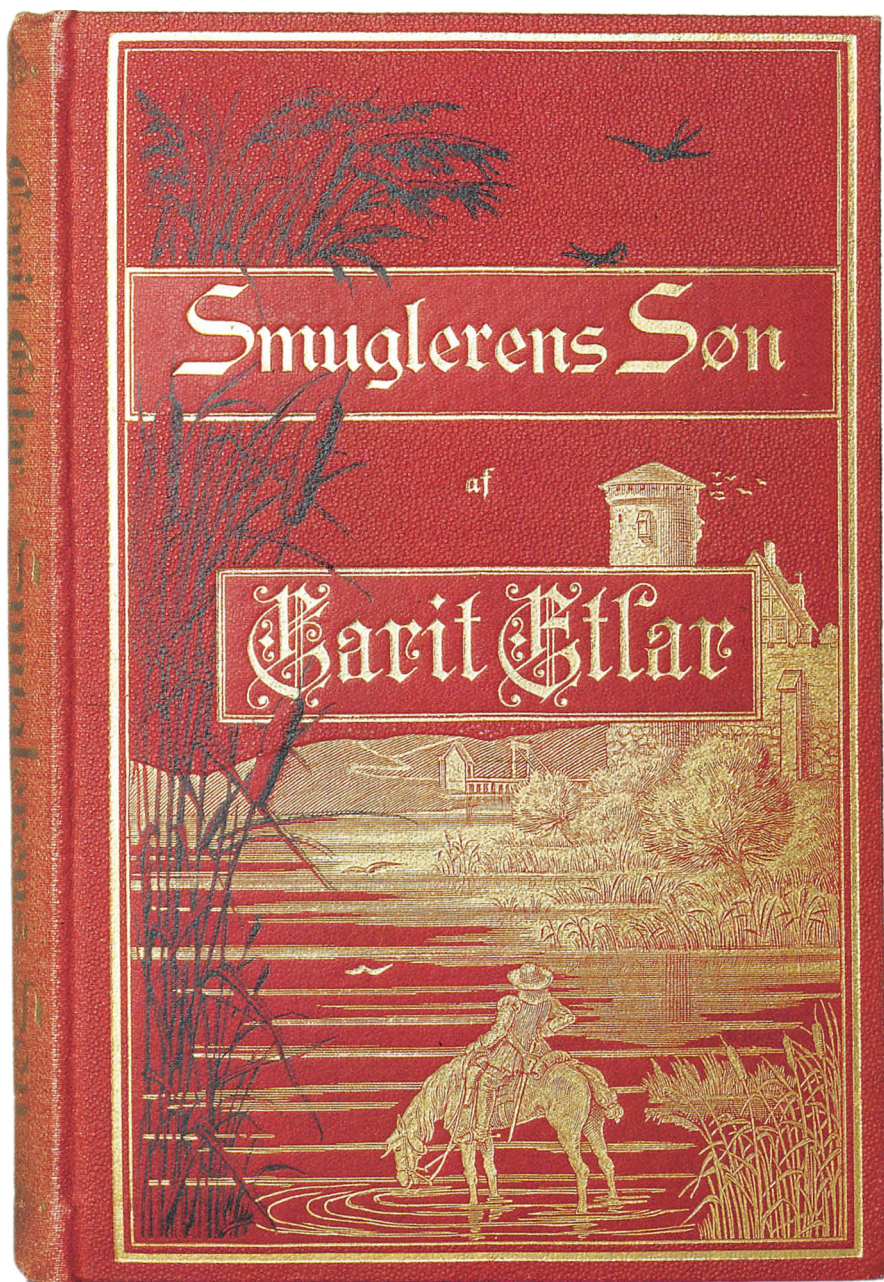

Fig. 4. Carit Etlar: *Smuglerens Søn*, 1895.

ornamenter. Som eksempel vises "Niels Ebbesøn" med hans statue på torvet i Randers (*fig. 3*). Efter alle solemærker at dømme stammer bindene fra Beuchels værksted, som også tidligere vides at have dekoreret rygge i Groliers stil.¹² Det gælder også undtagelserne, "Leonora Kristina" og "Caroline Mathilde" (2. opl.), 1895, hver med et indrammet portræt i smuk gravering af hovedpersonen på forsiden og anden ornamentik på ryggen. Der kunne forevises et helt galleri af portrætter på de komponerede bind fra deres første tid og fremefter, oftest forfatterportrætter, men det er en anden historie.

Mere varierede er Carit Etlarbindene, fordi *Carit Etlar* alias Carl Brosbøll afhændede rettighederne til sit hidtidige forfatterskab til to forlag. V. Pio havde i forvejen overtaget bl.a. "Gøngenhøvdingen" og "Fangen paa Kalø" fra Steen & Søns Forlag og købte 1888 af forfatteren retten til yderligere 30 titler for 9.000 kr. Resten afhændede Etlar i 1892 til den nyoprettede Jydsk Forlagsforretning i Århus for 12.000 kr., op mod en halv snes titler, hvoraf flere fulgte med i restoplæg fra Gyldendal og nu fik nye titelblade med angivelse af det jyske forlag. Afhændelserne gav sig udslag i en stærkt forøget forlagsproduktion, så Etlars skrifter alene i årene 1890-96 blev trykt i 167.650 eksemplarer. Dertil kom, at han få år før sin død opnåede forlagenes tilladelse til at udtage "Mine kæreste Fortællinger," der så udkom i tre bind på Det nordiske Forlag 1897-99 (å ca. 2.000 eksemplarer).¹³ Bortset fra disse og enkelte nye bøger på Det nordiske Forlag samt "Gøngenhøvdingen" blev de vistnok alle udgivet i røde seriebind. Pio udmøntede 1888-93 sin andel i femten bind med en stor forgyldt gravure af en rytter, der vander sin hest i en sø foran en borg med sorte dunhammer i forgrunden. F.eks. på "Smuglerens Søn" i 5. udg. 1895 (*fig. 4*). Dekorationen ses kopieret på beskedne papbind om nogle billigbogsudgaver af Etlars fortællinger, der 1913 lanceredes af Chr. Flors forlag. Da Pio 1898-1907 lod skrifterne genudgive i tretten

¹² Beuchel averterede dec. 1902 løse bind til H.F. Ewalds "Samlede Romaner" á 85 øre; incl. indbinding var prisen 1,50 kr. pr. stk., *Dansk Bogbindertidende* IV, 1902-03, s. 25. Jvf. Beuchels Grolierryg afbildet i FF 42, s. 170 (Schandorphs *Det gamle Apothek*). Ældre H.F. Ewaldsbind er omtalt og afbildet i FF 41, s. 207f. og 210f.

¹³ Augusta Carit Etlar: *I Samliv med Carit Etlar* II, 1925, s. 79-81 specificerer titlerne, der suppleres af en oplagsstatistik bagest i bogen; tidligere statistik er meddelt i efterskrifter til udgaverne af Carit Etlars *Minder*, 1896, 1907 og 1913. – De nye titelblade, som Forlagsforretningen satte i restoplægene fra Gyldendal i stedet for de gamle, er med det oprindelige trykår fra før 1892, men med forlagsangivelsen "Jydsk Forlags-Forretning, Aarhus" og med dennes forlagsmærke, der bærer dateringen 1892(!). Således f.eks. *Serafino fra Ota og andre Fortællinger*, 1887.

bind med illustrationer af Poul Steffensen, forblev bindene røde, men med store forgyldte træer, der indrammer titlen og en påklæbet tegning af Steffensen, forskellig fra bind til bind. De er som den foregående udgave indbundet af Immanuel Petersen.¹⁴

Jydsk Forlagsforretning gav de fra Gyldendal erhvervede bøger nye titelblade og bind med et stort forgyldt billede, hvor et par ryttere ses i forgrunden af et landskab med en borg. Forlagets egen udgave af "Tre jyske Fortællinger," 1892, kom også i dette seriebind, men en del af oplaget blev nobelt indbundet i et rødt bind med skrånket og blot en lille forgyldt blomstervignet mellem forfatter og titel (fig. 5a). Udstyret ligger så tæt op ad nogle forlagsbind indbundet af J.L. Flyge, at bindet enten må tilskrives Flyge eller betegnes som plagiat. Et lille restoplag forelå 1894 i dette bind, hvad der kunne tyde på, at køberne foretrak seriebindet (fig. 5b).¹⁵ 1893 påbegyndte Forlagsforretningen udgivelsen af en "Ny Samling" (kun angivet på bindet) bestående af en 12-14 bind á ca. 3.000 eksemplarer.¹⁶ Samlingen omfattede optryk af "Viben Peter" og adskillige mindre kendte novellesamlinger med nyopfundne titler samt endnu et oplag af "Jyske Fortællinger." De er trykt med antikva, mens det københavnske forlag til sin første skriferække havde valgt sats med traditionel frakturskrift. Til den nye samling blev fremstillet et mere overdådigt, men ikke kønnere seriebind, der er forgyldt graveret med et kystlandskab i oval ramme og yderst har en sort bort smykket med blomster i guld og rødt. Begge seriebind findes i eksemplarer med blindtrykt signatur fra Marius

¹⁴ Tyve Carit Etlartitler, som Pios Forlag markedsførte 1893, er specificeret i *Nordisk Boghandlertidende* 29. sept. 1893. Bind til den nye serie averteredes af Imm. Petersen 19. aug. 1898 i *Nordisk Boghandlertidende* til 85 øre netto, incl. indbinding 1,50 kr.

¹⁵ De af Flyge signerede bind er Leo Tolstojs *Kosakkerne* og *Soldatertiv i Kaukasus*, Lehmann & Stage 1890; jvf. Flyges bind om bøger af Einar Christiansen omtalt nedenfor. – Restoplaget af *Jyske Fortællinger* i "det gamle Bind med skraa Kanter" averteredes af forlaget til nedsat pris i *Nordisk Boghandlertidende* 14. sept. 1894.

¹⁶ Oplagsstatistikken meddelt af Augusta Carit Etlar (note 12). I *I Samliv* opregnes der flere titler, end der forekommer i *Dansk Bogfortegnelse*. Det stemmer ikke umiddelbart med et oplagstal på 5.000, at Jydsk Forlagsforretning 13. febr. 1893 i *Nordisk Boghandlertidende* kundgjorde, at det første subscriptionshefte af *Ny Samling* var udsolgt i et oplag på ca. 10.000 eksemplarer og et nyt oplag under pressen. Forholdet skal ses i lyset af, at der normalt blev kalkuleret med et større spild af første hefte ved udlevering af eksemplarer til gennemsyn. Da Ernst Bojesens Forlag udgav *Landmandsbogen*, blev første hefte udsendt i 21.000 eksemplarer. 13.362 tegnede sig som abonnenter. Heraf faldt godt 1.000 fra i løbet af udgivelsen, så det endelige abonnentsantal blev ca. 12.000, *Nordisk Boghandlertidende* 25. marts 1892 (s. 237) og 20. april 1894 (s. 102). Derudover blev der naturligvis trykt eksemplarer til senere forhandling.

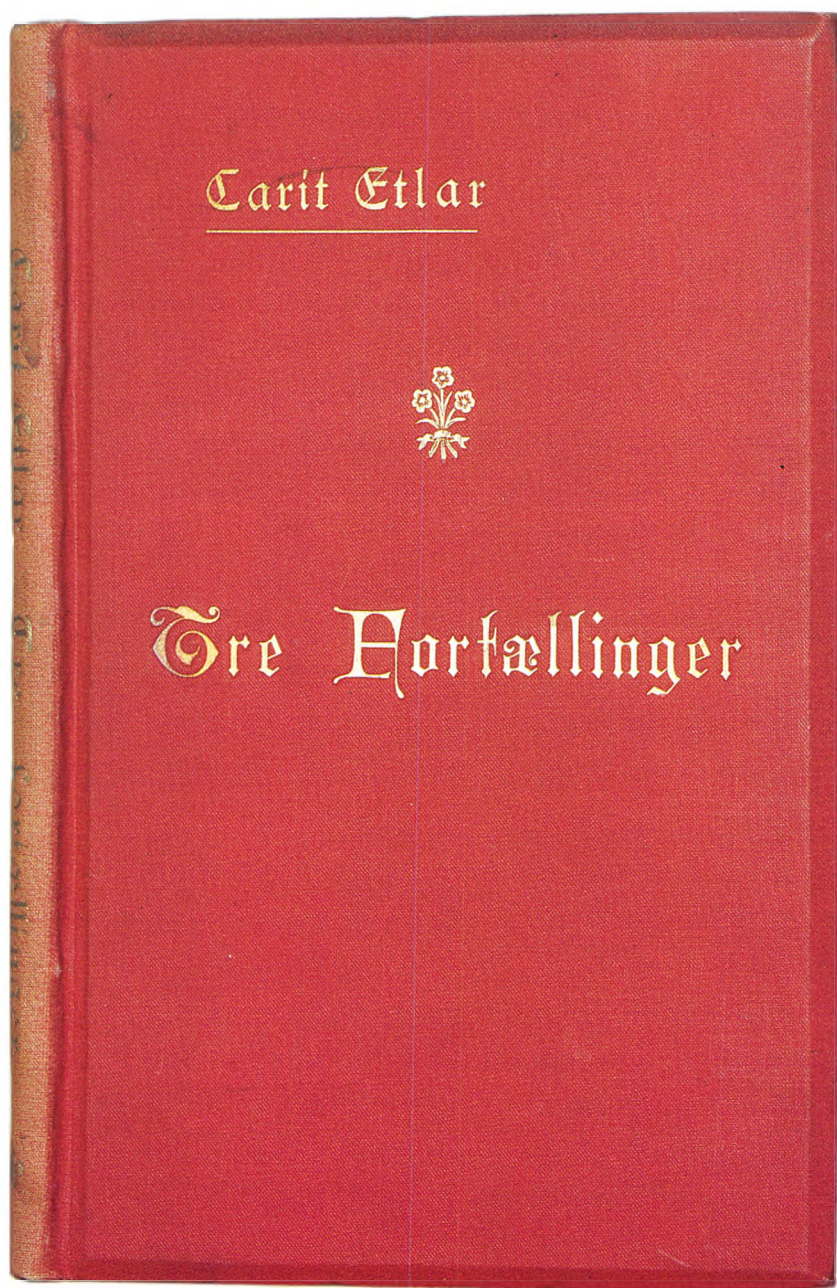

Fig. 5a. Carit Etlar: *Tre jydsk Fortællinger*, 1892 (bindet med skråkant).

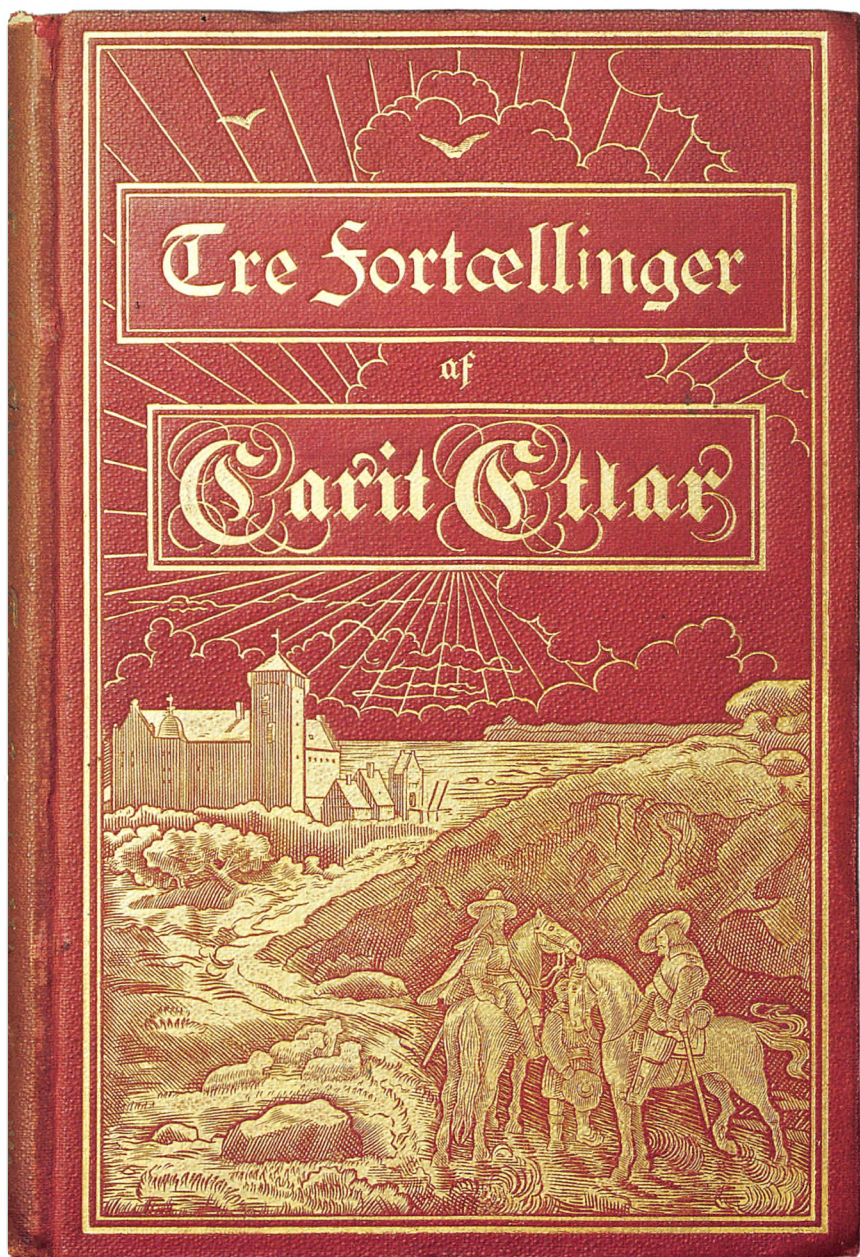

Fig. 5b. Carit Etlar: *Tre jyske Fortællinger*, 1892 (det gamle seriebind).

Møllers Bogbinderi, Aarhus. "Gøngehøvdingen og Dronningens Vagtmester" fik iøvrigt i Pios udgave 1901 en ny binddekoration af Sigurd Olrik, og J. Nørretranders har dekoreret "Viben Peter" i tredje oplag, Det jydsk Forlag 1903.

For *Blichers* forfatterskab var interessen mærkbart stigende siden 1880'erne. Foruden store samlede novelleudgaver i fire bind 1882 og 1893, udgivet på subscriptionsbasis i henholdsvis 6.000 og 5.000 eksemplarer, lod Reitzel 1895 trykke en række mindre samlinger eller såkaldte separatudgaver á 3.000 eksemplarer. Efter at Gyldendal 1896 havde overtaget Reitzel, rundedes rækken 1898 op til ialt tolv bind.¹⁷ Prisen var billig, indb. 2 kr., uindb. 80 øre. Samtidig udsendte Gyldendal i ny subscription et fyldigt udvalg af de bedste noveller i to bind i et oplag på 10.000 (á 5 kr. indb., 3 kr. uindb.). Spændte dette ikke ben for et langt dyrere udvalg i stort format med illustrationer af Carl Thomsen 1899 (oplag 5.500 eks.), har det meget muligt bremset afsætningen af separatudgaverne. Efter 1903, måske endda efter en ny samlet udgave 1905-07, forelå der et restoplag, der søgtes afsat i billige papbind med forsidetegninger i kraftige streger af Valdemar Andersen (forneden: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag).¹⁸ Oprindeligt blev de solgt i et rødt seriebind i stil med Carit Etlarbindene. På en forgyldt gravure efter tegning af Louis Moe står Blicher med bøsse under armen og peger ud over en hede, f.eks. på "Herregaards-historier," 1895 (*fig. 6*). Tegningen blev genanvendt på tobindsudgaven 1898, hvor denne og titel m.v. står i gråsort på bindene. De kan med sikkerhed tilskrives Immanuel Petersen og lige så et andet, mindre hyppigt forekommende bind om tobindsudgaven med en tegning af træstave omkring titelfeltet og blade i hjørnerne. Alle er forlagsbind, og der er ikke fundet nogen forklaring på, hvorfor tobindsudgaven blev forhandlet i bind med forskellig dekoration.¹⁹ Louis Moes tegning dukker atter op på en udgave af novellerne 1922.

Kunstnerisk og teknisk er dekorationen mere avanceret på bindene om novelleudgaven fra 1893, hvor en stor gråsort tegning er kombineret med forgyldning. Over et øde hedelandskab forgylder en op-

¹⁷ Disse og senere nævnte oplagstal fra Jeppe Aakjær: *Steen Steensen Blichers Livs-Tragedie II*, 1904 (fot. optr. 1964), s. 45.

¹⁸ En enkelt af bøgerne i papbind, *Fjorten Dage i Jylland og andre Noveller* (oprindeligt trykt 1895), er genoptrykt 1908. Tak til Mikael Kristensen for at have gjort opmærksom på disse omslag og talrige andre binddekorationer.

¹⁹ De har samme dekoration på ryggen og er begge set med Gyldendals forlagsmærke fra før sammenslutningen med Det nordiske Forlag 1903. Om den nævnte rammes forekomst på tidligere bind se FF 41, s. 186f.

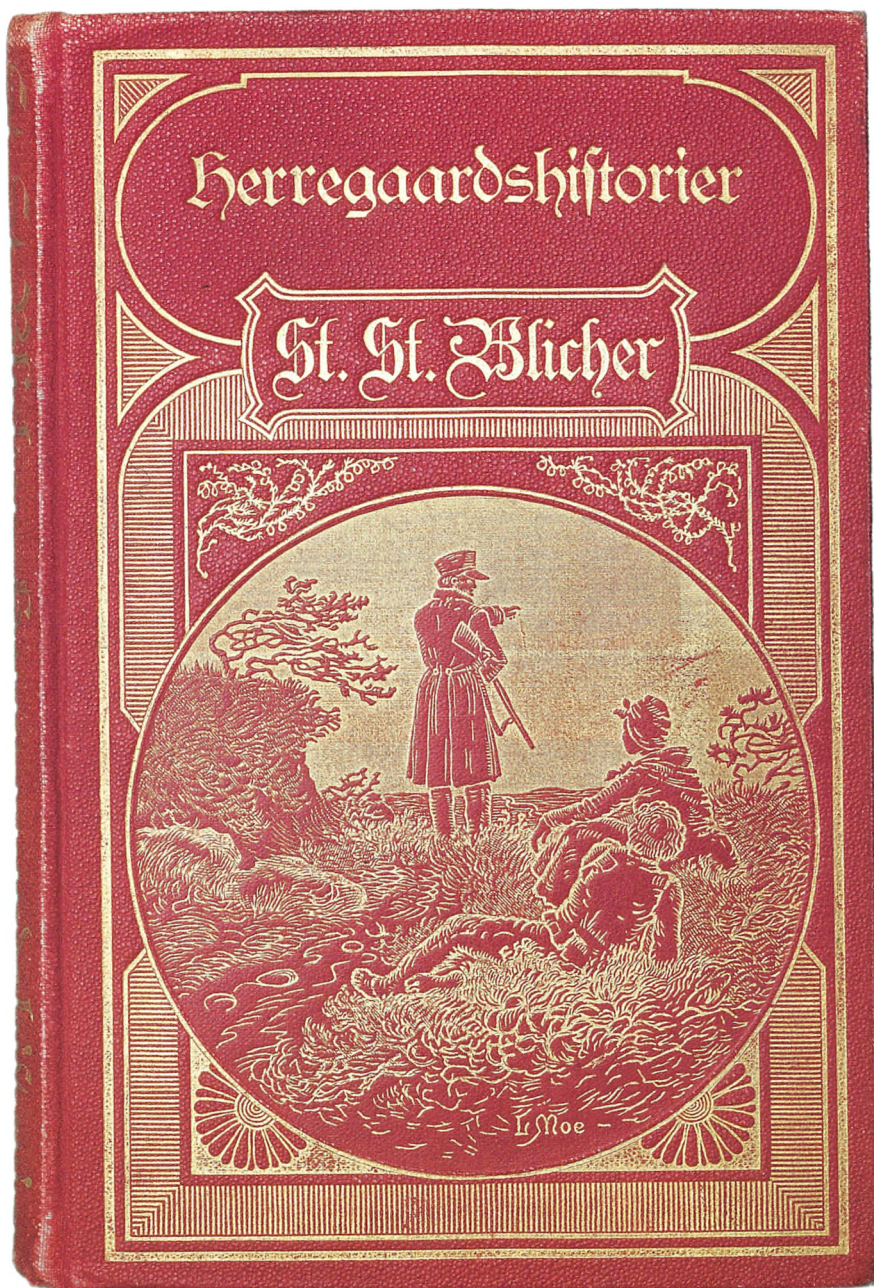

Fig. 6. St. St. Blicher: *Herregaardshistorier*, 1895.

eller nedgående sol himlen, og en fugl flyver op mod skyerne (*fig. 7*). Tegningen er signeret KL = Knud Larsen. Som det fremgår af en seddel, der er fundet indklæbet i et afsluttende subscriptionshefte, er bindet udført af Carl Petersens Enke. På den illustrerede 1899-udgave i kvart er decorationen klaret med et forsidebillede i forgyldt ramme: et landskab med hede og pløjemarken i brunlige toner, til højre et gråhvidt monument med forgyldt forfatter og titel. Det er usigneret og ikke identisk med Carl Thomsens tuschtegning på omslaget af subscriptionshefterne og den færdige bog, hvor Blicher med hund sidder i jagtkostume og skuer over heden.

2.

Med Oehlenschläger og Goldschmidt som markante undtagelser rådede *Reitzel* over flertallet af ældre danske skønlitterære klassikere, som blev udgivet både i samlede og løbende enkeltudgaver (foruden Blicher: H.C. Andersen, Gyllembourg, Hauch, Heiberg, Hertz, H.P. Holst, Ingemann, Poul Møller, Paludan-Müller og Chr. Winther). Også Sophus Schandorph hørte til forfatterrækken, indtil han 1892 gik over til Gyldendal, og forlaget opnåede solide succeser med Henrik Scharlings "Nøddebo Præstegaard" og "Min Hustru og jeg" og senere Sophus Bauditz' fortællinger i flere samlinger, navnlig "Historier fra Skovridergaarden," som 1894 udkom illustreret i 4. udgave med Rasmus Christiansens tegning af en jæger på bindet. På det faglitterære område havde det påtaget sig udgivelsen af et enkelt markant storværk, Troels-Lunds "Dagligt Liv i Norden," påbegyndt 1879, nået til bind 10 1890 og afsluttet med bind 14 1901. Men *Reitzel* havde stort set forsømt at knytte lovende yngre forfattere til sig og måtte i stedet presse de ældre forfatterskaber til sidste dråbe. Det blev ikke mindst tilfældet under George C. Grøns kortvarige, men hektiske ledelse (1893-96), da mange nye udgaver sattes i produktion, herunder flere illustreret af kendte kunstnere. For mange viste det sig, da Grøn på grund af for optimistiske investeringer så sig nødsaget til at sælge forlaget til Gyldendal, hvor det et par år udgjorde en særskilt afdeling. F.eks. er forlagsangivelsen på titelbladet af H.P. Holsts lille klassiker "Den lille Hornblæser" i 8. udgave 1896: "Gyldendalske Boghandels Forlag Reitzelske Afdeling." Bindet er med den forgyldte gravering af hornblæseren, som lanceredes 1873, men fremstillet med et nygraveret stempel.

Mindre arbejder blev 1890ff udgivet i delvist samarbejde med Dansk Lærereforeningen i en såkaldt "Folkeudgave af danske Forfattere" til priser fra 25 øre til 1 kr. Kun enkelte af dem leveredes for 50 øre mere i billige røde papbind med bogtrykt ornamentik i sort, således

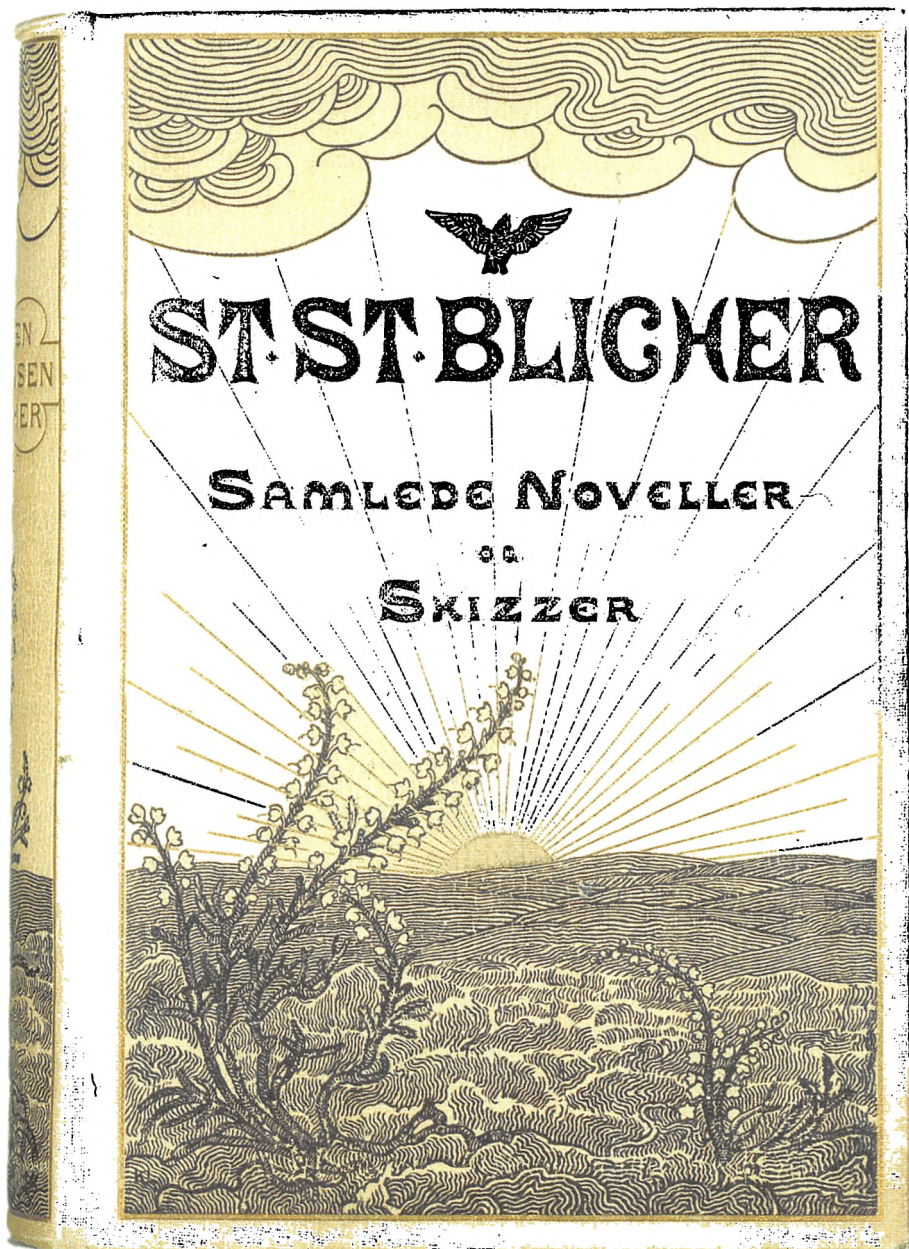

Fig. 7. St. St. Blicher: *Samlede Noveller og Skizzer*, 1893.

Heibergs "Elverhøj," 1891, og Ingemanns "Holger Danske," 1893.²⁰ Beskedent udsmykkede er også bindene om nogle Carsten Hauch-udgaver, "Samlede Digte," 1891, og "En polsk Familie" samt "Søstrene paa Kinnekullen," 1893, alle med forgyldt forfatternavn foroven til venstre med en lille prydstreg under og ditto titel diagonalt midt på bindet. Alene "Samlede Digte" er desuden pyntet med en lille forgyldt stjerne og vandrette borter i blindtryk. Bind med skråtstillet titel kendes langt tilbage, men gerne kombineret med vignetter og ramme som f.eks. på Gyldendals udgaver af Holger Drachmanns "Østen for Sol og Vesten for Maane," 1880, med forgyldte figurer²¹ og "Dybe Streng," 1884, med lyre i sort og guld og bladkvist i grønt. Skråtstillet titel i enkel layout har Reitzels bogbinder (Carl Petersen?) også givet andre bøger som f.eks. Sophus Bauditz' "Historier fra Skovridergaarden," 1.-2. oplag 1889, og Carl Muusmanns "Bondekunstneren," 1894, sidstnævnte dog med tilføjelse af forlagets navn i forgyldning forneden.

Da Ingemanns "Landsbybørnene" 1895 blev udsendt i femte udgave, var det med en gammeldags binddekoration, som var overtaget fra 3.-4. udgave 1875 og 1883 (forgyldt titelfelt udpyntet med fire engle i løvværk og figurdekoration på ryggene). Tidligere havde forlaget flottet sig med kvartudgaver af Ingemanns "Morgen- og Aftensange," 1889 (nye oplag 1890 og 1901), og Heibergs "De Nygifte," 1891, begge illustrerede af Carl Thomsen og solgt i bind dekoreret af Thorvald Bingesbøll,²² men først under George Grøns ledelse synes det at være blevet en mere generel målsætning at få bøgerne afsat i nytegnede bind. 1895 påbegyndtes således en stor illustreret udgave af Ingemanns mest læste bøger, de historiske romaner, der ved udgangen af 1880'erne forelå i 11.-15. udgave. De ordinære udgaver i halvfemserner og lidt ind i 1900-tallet, f.eks. "Prins Otto af Danmark," 12.-14. udgave 1896-1905, er i røde standardbind, fulddekoreret i forgyldning med en harniskklædt rytter som hovedmotiv og figurer på ryggen, som går tilbage til skindryggene på udgaver i 1870'erne. Den sideløbende udgave med illustrationer er i større format. Først udkom den mest populære, "Valdemar Seier," illustreret af Rasmus Christiansen, fire år senere "Erik Menved" illustreret af Poul Steffensen. Begge er i rødt bind med samme overdådige dekoration i guld og

²⁰ Seriens første 10 numre averteredes i *Nordisk Boghandlertidende* 24. okt. 1890; smst. 4. aug. 1893 er 36 numre specificeret.

²¹ Afbildet i FF 42, s. 225; jvf. Kaalunds *Et Efteraar*, 1862, afbildet i FF 41, s. 187.

²² Bindet om *Morgen og Aftensange* er afbildet af F. Hendriksen i *Forening for Boghaandværk / Fagskolen for Boghaandværk 1915-16. Virksomhed og Regnskab*, s. 8.

Fig. 8. B.S. Ingemann: *Valdemar Seier*, 1895.

blåt, hvor en jagtscene i elegant renæssancestil udgør hovedmotivet (*fig. 8*). Dekorationen er usigneret, men kan meget vel skyldes Hans Tegner.

Ligeledes i rødt bind udsendte Reitzel 1895 Christian Winthers "Træsnit" med en forgyldt gravering af Exners billede af forfatteren i landlige omgivelser omgivet af en stor blomsterdekoration. Billedgravuren er genbrugt fra Winthers "Digte, gamle og nye," 1877 og 1882,²³ og bindet, som er udført af Carl Petersens enke, findes med bagsider, der enten bærer bogbindersignatur eller forlagsmærke. "Hjortens Flugt" solgtes stadig i det kendte bind med figurkomposition af Lorenz Frølich, men blev også udbudt i subscription 1896 som pragtværk i en kvartudgave illustreret af Knud Larsen.

Af fru Gyllembourgs samlede skrifter i tolv bind forelå et restoplæg fra 1884, der 1894-95 blev genlanceret med omtrykte titelblade uden bindnummerering og i et nyt fællesbind dekoreret med en stor pladegravure af en ung kvinde mellem planter og træer i guld og sort, signeret KL = Knud Larsen (*fig. 9*). Fra 1895 er også en kvartudgave af J.H. Wessels digte, der er illustreret af Niels Wiwel. Den har Wessels graverede portræt og nogle af Wiwels tegninger på bindet.

Mest vellykkede er måske den forgyldte dekoration på Henrik Hertz' skuespil "Kong Renés Datter" og "Svend Dyrings Huus" udgivet 1893 og atter 1899. Bindforsiderne er opdelt i tre indrammede felter med forfatter foroven og titel forneden og i det store midterfelt en vignet, henholdsvis en blomsterbuket og et gevir. Førstnævnte er i nederste felt smykket med en guirlande, mens "Svend Dyrings Huus" her blot har en rammekomposition med små ornamenten (*fig. 10*). Begge har både 1893 og 1899 forsatspapir med guldtryk, som det ikke sjældent er tilfældet i sidste halvdel af halvfemserne.

Bindet om "Kong Renés Datter" er genbrugt til 9.-10. oplag 1905 og 1914, og samme layout, blot med blomstervignetten erstattet af en løvomkranset lyre, er benyttet til "Heibergs Digte," 1897. Den dukker yderligere op på et sent bindoplæg af Heibergs "Vaudeviller," 1895, hvor vignetmotivet udgøres af en komposition af lyre, blade og masker (det sete eksemplar er med Gyldendals forlagsmærke fra tidligst 1903). Vejen for nye udgaver af Heiberg var banet med udbudet af en ny og sidste subscription på restoplægget af Heibergs samlede skrifter i udgaven fra 1861-62.²⁴ Flerbindsudgaver af hans "Vaudeviller" og "Skuespil" udkom derpå 1895-96 og har på de oprindelige bind en

²³ Jvf. FF 41, s. 204 med afb. af *Digte, gamle og nye*, 1877.

²⁴ Subscriptionen er averteret i *Nordisk Boghandlertidende* 8. marts 1895 og gjaldt et restoplæg på 412 eksemplarer.

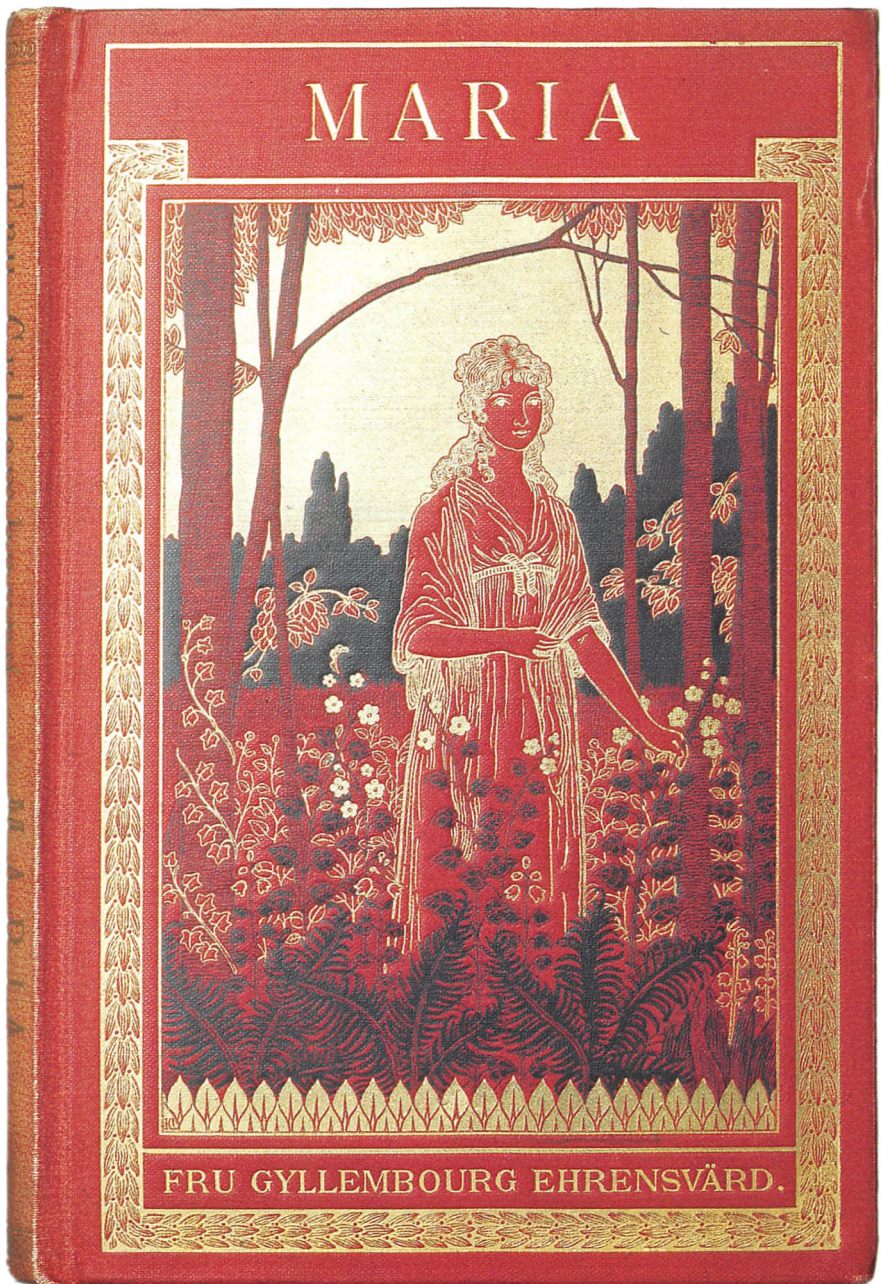

Fig. 9. Fru Gyllembourg-Ehrensward: *Maria*, [1895].

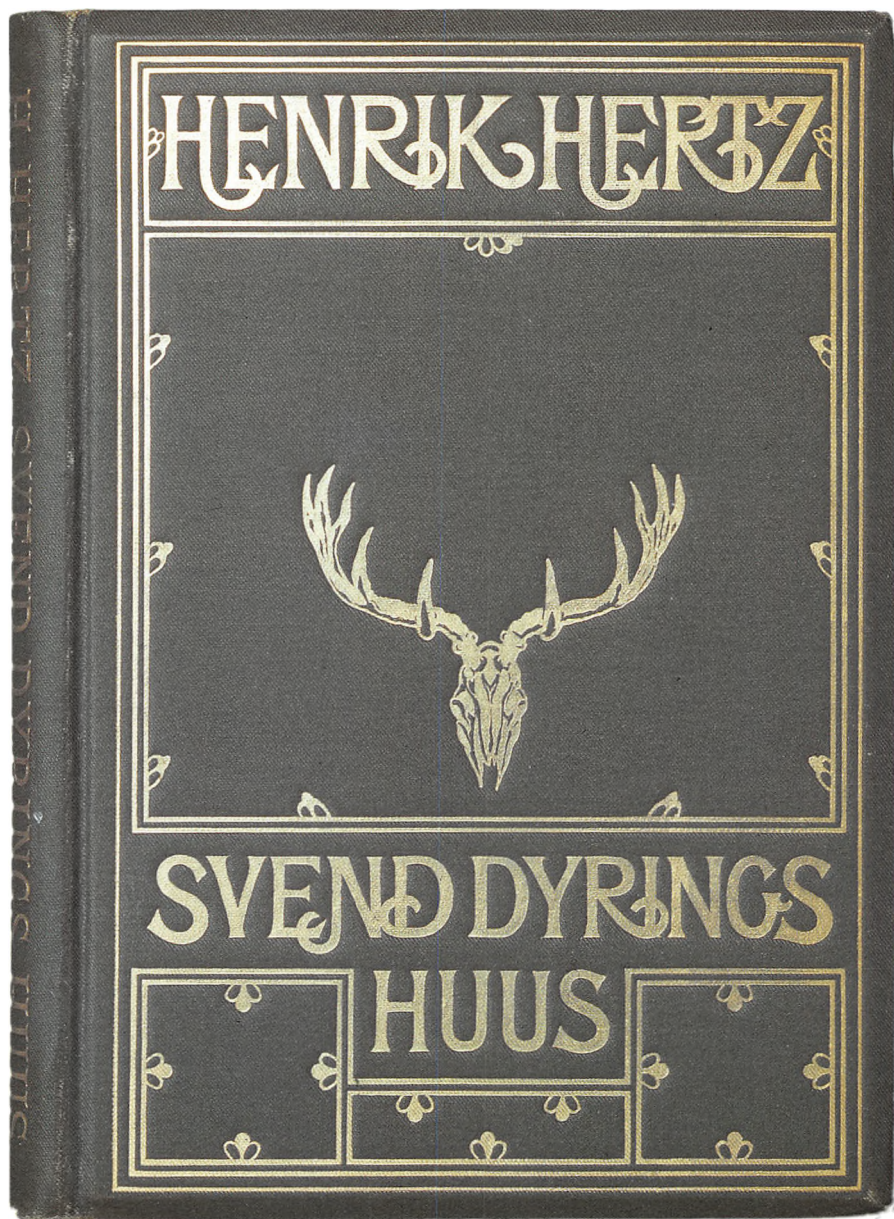

Fig. 10. Henrik Hertz: *Svend Dyrings Huus*, 1893.

forsidetegning med en scene fra henholdsvis en af vaudevillerne og "Elverhøj" (forekommer med både Reitzels forlagsmærke og Gyldendals fra før 1903). Tegningerne er omgivet af samme ornamentik i guld og sort og med samme nodelinie forneden. De to udgaver har samme rygdekoration og samme blindtrykte ramme af træstave på bagsiderne, der viser, at bindene er udført af Immanuel Petersen. Samme dekorationsidé havde Petersen 1886 benyttet til Hostrups "Komedier," hvorom mere senere.

Ligesom Blicher udgaves Heiberg i separatudgaver. Den kommenterede udgave af "Elverhøj" har i anden udgave 1901 samme forside-dekoration som udgaven af hans "Skuespil" (fig. 11). En kommenteret udgave af "En Sjæl efter Døden" fra 1893 har i forgyldning en særpræget tegning af en sfinx omgivet af narrehoveder på stokke, mens et udvalg med "Vaudeville-Situationer," 1896, er dekoreret med en ramme af stiliseret blomsterslyng omkring titlen i umiskendelig jugendstil, se nedenfor s. 255. Begge dekorationer er placeret på bindets øverste halvdel i tilknytning til titlen. Senere blev de Heibergske separatudgaver dekoreret af Sigurd Olrik, således "Aprilsnarrene" og "Recensenten og Dyret og Nej," 1902, "Syvsoverdag," 1905.

Endnu en klassiker som Poul Møller var oprindelig udgivet hos Reitzel, men 1895 gik *Gads Forlag* Reitzel i bedene ved at udgive to bind med hans "Udvalgte Skrifter" i en ny tekstrecension.²⁵ Bindene har på forsiden en stor forgyldt gravure, der vel tør betegnes som et genrebillede: En fattig bondeknøs vandrer ad vejen gennem et idyllisk sommerlandskab med sit habengut på stok over nakken og vinker kækt med huen (fig. 12). Det er lige ved, at man bliver rørt over rørt ved synet. Carl Thomsen har tegnet bogomslaget (med andet motiv) og kan meget vel også have leveret tegning til graveringen. Rygdusmykningen er den samme som på Blicherudvalget fra 1898 og bindene altså formentlig udført af Immanuel Petersen. Som talrige andre bind fra dennes værksted fra ca. 1881 og fremefter foreligger både Blicher og Møller i eksemplarer heftet med metaltråd eller hefteklammer. Det samme gælder det af Petersen signerede pragtbind om Gads illustrerede kvartudgave af Henrik Wergelands digtcyklus "Den engelske Lods," 1894. Den norske kunstner Wilhelm Peters har dekoreret forsiden med en stor hvid måge, der dykker ned mellem oprørte bølger i forgyldning (fig. 13).²⁶

²⁵ Reitzel lå inde med et restoplæg af Poul Møllers *Efterladte Skrifter* i et udvalg på to bind trykt 1873. Det blev nu avetteret til nedsat pris i *Nordisk Boghandlertidende* 13. april 1895.

²⁶ Peters har illustreret bogen, men ikke signeret binde-dekorationen. Et exlibris, han har tegnet med samme motiv, borger dog for tilskrivningen, se Hugo Høgdahl: *Norske ex libris*, Oslo 1946, s. 168.

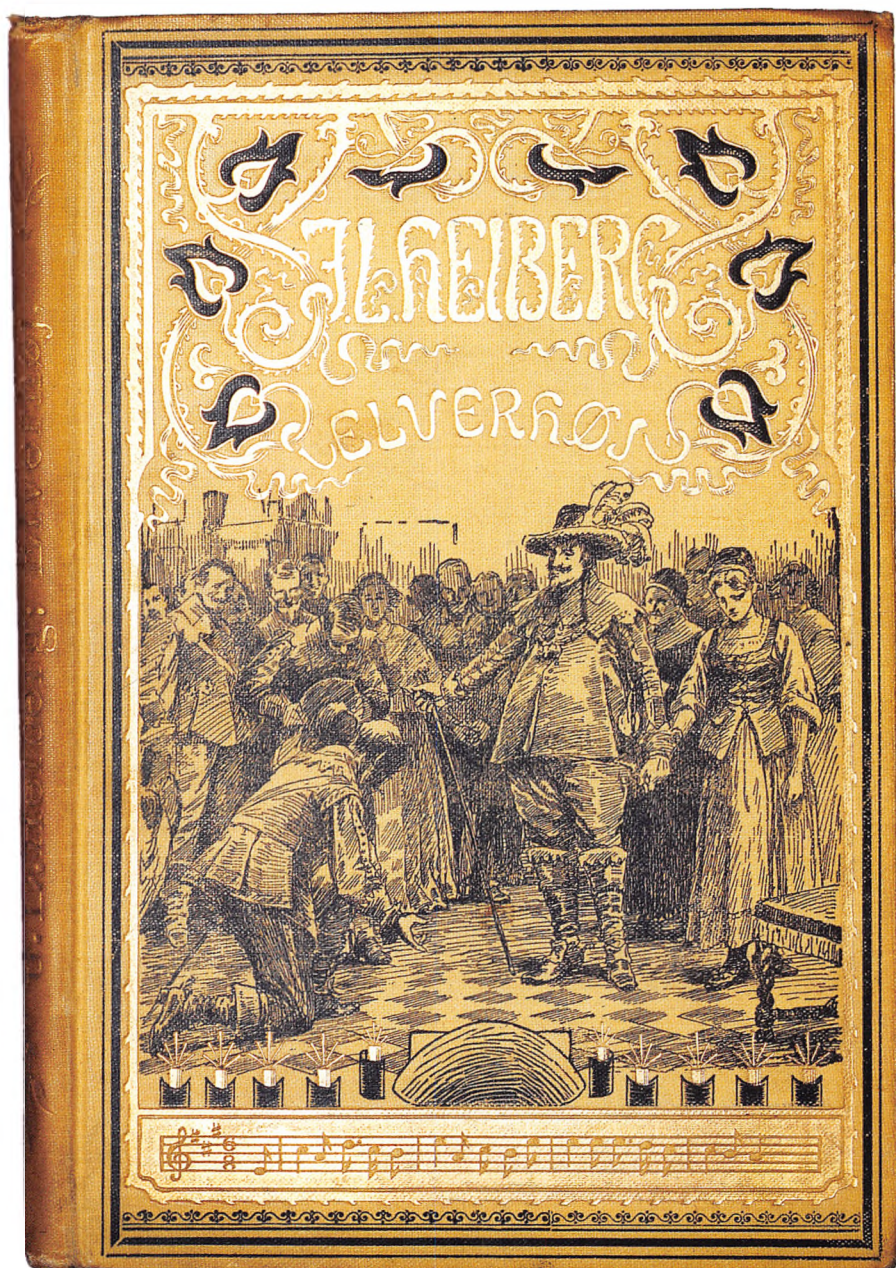

Fig. 11. J.L. Heiberg: *Elverhøj*, 1901 (som *Skuespil*, 1896).

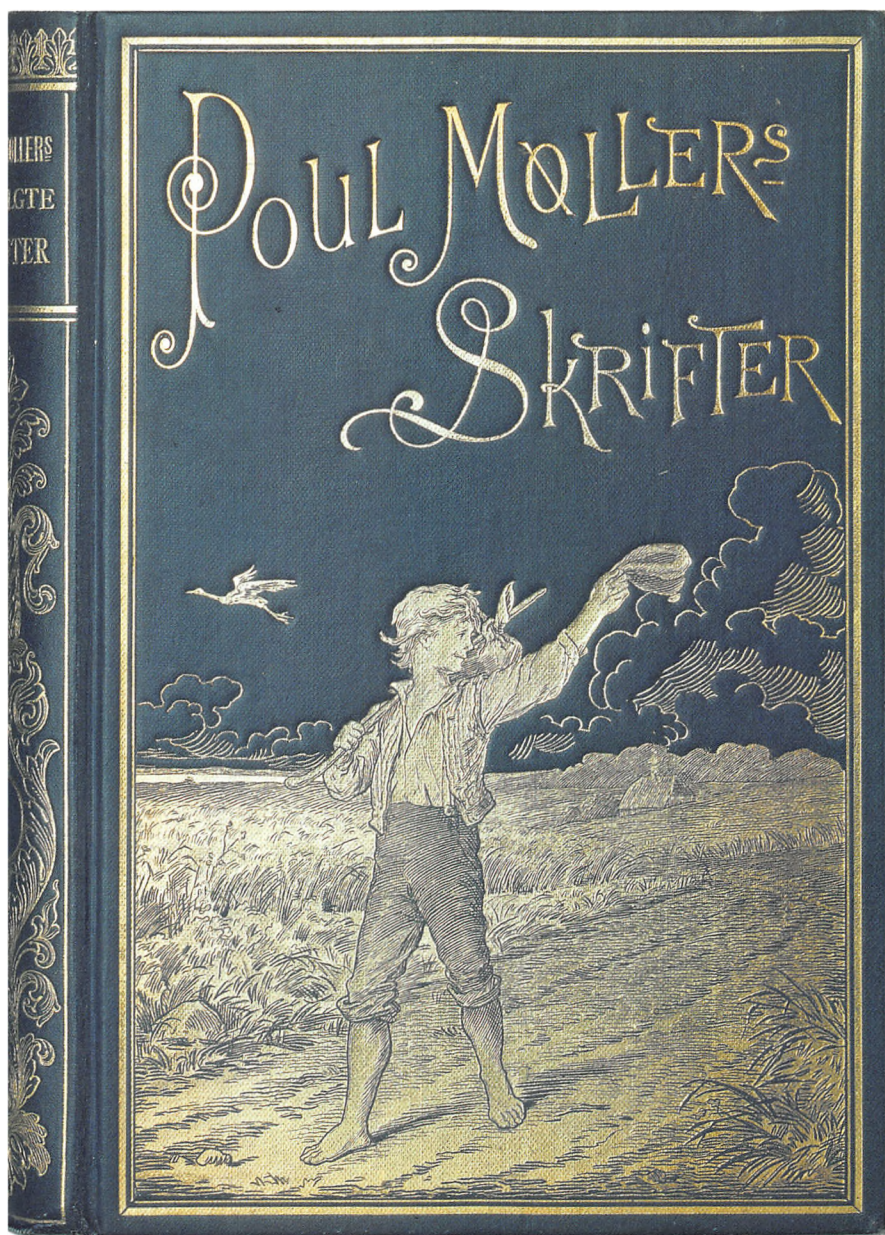

Fig. 12. Poul Møller: *Udvalgte Skrifter*, 1895.

3.

Bindene om *Gyldendals* bøger synes frem til midten af halvfemserne overvejende at være ret traditionelt udsmykket. F.eks. ses en stribe bøger fra 1894 at foreligge i bind med traditionel ornamentik i guld og sort, deriblandt Holger Drachmanns "Vølund Smed," som 1898 fik samme bind om næste oplag (og er set i et eksemplar med Gyldendals forlagsmærke fra tidligst 1903). I gængs populærhistorisk stil a la H.F. Ewalds romaner er bindene til Axel Larsens illustrerede "Dansk-norske Heltehistorier," der udkom i fire bind 1893-96. Kompositionen omfatter billedgengivelse af et søslag og forgyldte graveringer af det danske og norske våben og en landsknægt samt rammeværk i sort og guld. Overlæsset javist, men ganske flot, når det nu skulle være (*fig. 14*).

I halvfemserne blev Gyldendals fire "store" norske forfattere, Bjørnson, Ibsen, Kielland og Lie, som regel udsendt i samme bind som tidligere ligesom de løbende udgaver af f.eks. H.V. Kaalund, Chr. Richardt og Vilhelm Bergsøe. Bjørnsons "Arnljot Gelline," 5. udgave 1899, er endog med samme ramme i drage- og lindormeornamentik i vikingetidsstil som 1. udgave 1870.²⁷ Nogle af Jonas Lies bøger forekommer dog i et lidt afstikkende bind med forgyldt titelfelt oven på tegningen af en sort grankvist med kogler, f.eks. "Familjen paa Gilje" i 1.-3. oplag 1883-98, og "Den Fremsynte" i 8.-9. oplag 1889-96. Dekorationen er en kopi af det engelske forlagsbind om Bjørnsons oversatte skrifter. På nye bøger af Lie som "Dyre Rein," 1896, og "Lindelin," 1897, er der grebet tilbage til en firserstil med borter og forgyldning som f.eks. på "Et Samliv," 1888.

Mere interessant er et tilløb til fornyelse af den forgyldte ornamentik, som ses på Lies "Naar Sol gaar ned," 1.-3. oplag 1895-96. Under titlen er anbragt et stort graveret felt, hvor en sol kaster stråler over en flok stiliserede tulipaner. Dekorationen er signeret GH = Gerhard Heilmann, og bindet udført af Immanuel Petersen (*fig. 15*). Stemplet til dette felt har Petersen samtidig brugt til Gustav Wieds "Ungdomshistorier," Philipsens Forlag 1895, men på anden vis, idet dekorationen her er blindtrykt under et felt med forgyldte tulipaner og sommerfugle. Ved århundredskiftet fik Lie og Bjørnson hver sit fuldekorerede standardbind i forgyldning, Bjørnsons med stiliserede blomsterranker, Lies med blomster og stængler, hvorpå bladene er

²⁷ Flere af disse bind er afbildet i FF 41-42; borten med drager og lindorme er omtalt i FF 41, s. 201f.

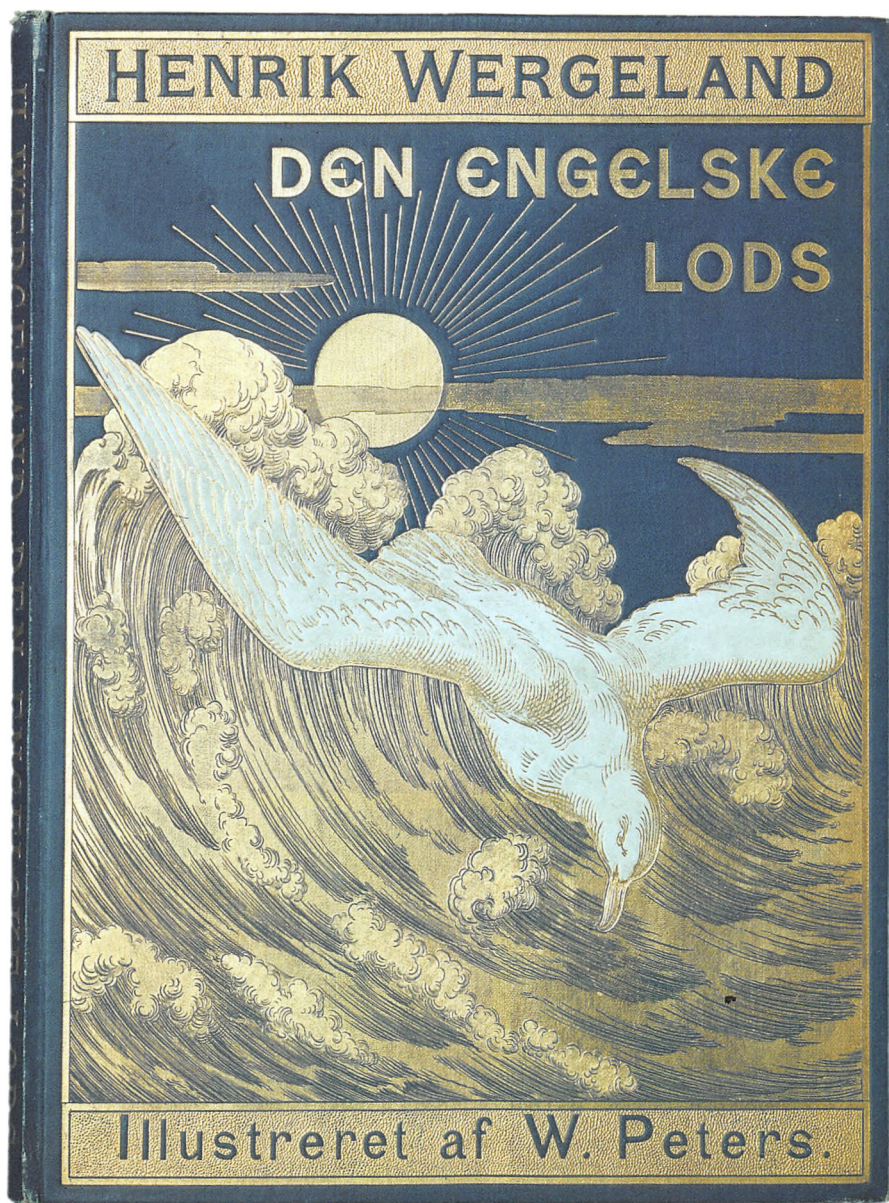

Fig. 13. Henrik Wergeland: *Den engelske Lods*, 1894.

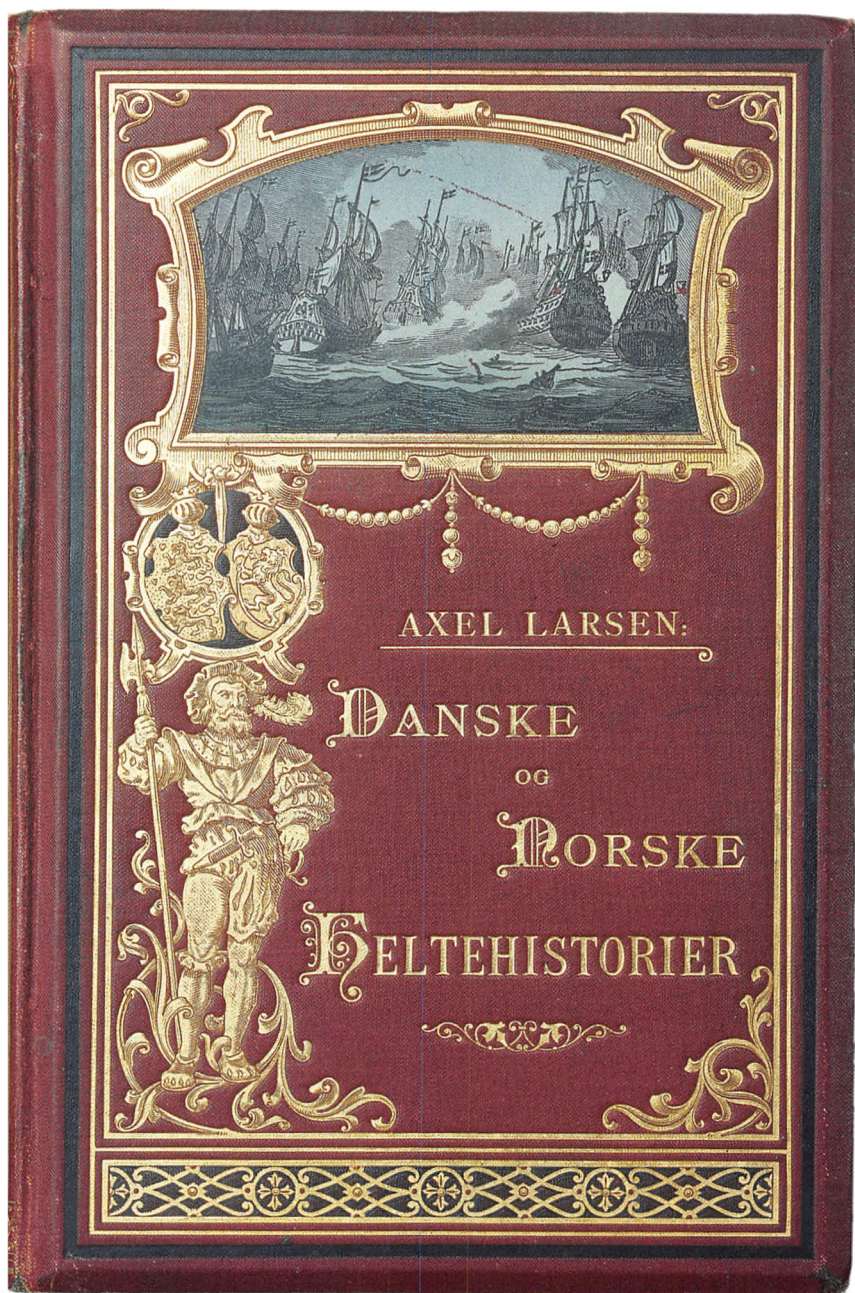

Fig. 14. Axel Larsen: *Danske og Norske Heltehistorier*, 1893.

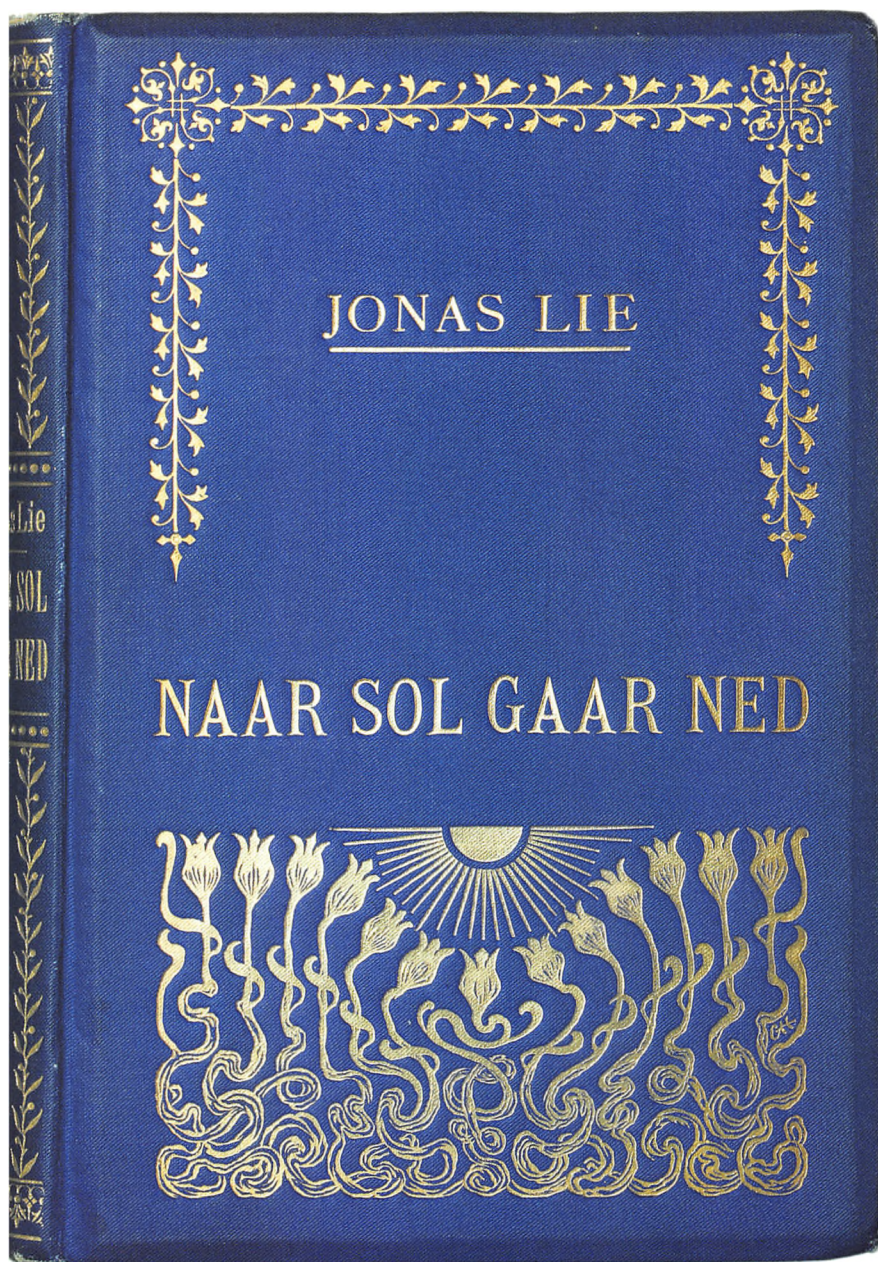

Fig. 15. Jonas Lie: *Naar Sol gaar ned*, 1895.

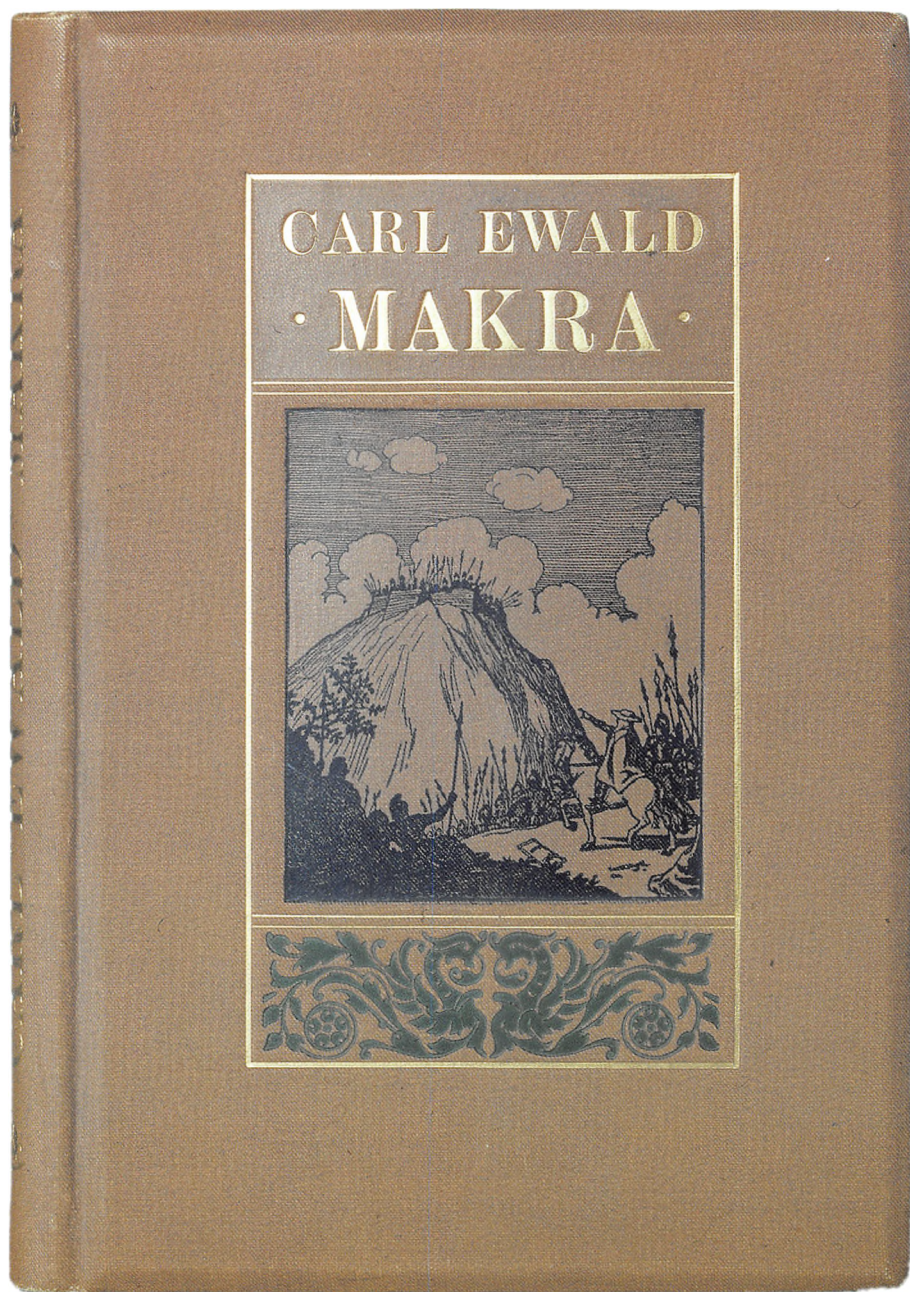

Fig. 16. Carl Ewald: *Makra*, 1897.

snoede, så de danner initialerne JL. De er ifølge en tradition på Gyldendal tegnede af den unge Frederik Hegel.²⁸

Bindene om Alexander L. Kiellands bøger havde stadig den af ham ønskede enkle udsmykning i forgyldning: kun en kort streg under forfatternavnet og en yderramme i to streger. Således 4. oplag af "Garman & Worse," 1890, og 3. oplag af "Nye Noveller," 1892, begge med rødt snit, men også de fik efter 1900 en ny standardudsmykning bestående af en forgyldt stregkomposition omkring titel og forlagsangivelse, tidligst set på "Garman & Worse" i 6. udgave, 1903. Endnu større enkelhed præger bind, hvor ramme er udeladt, f.eks. på Einar Christiansens eventyrspil "Peter Plus" og skuespillet "Annette," 1890 og 1893, med blot en lille blomstervignet mellem forfatter og titel som på Carit Etlars "Jydske Fortællinger" (se *fig. 5a*), Thomas P. Krag's "Mulm," 1893, uden vignet, og Schandorph's "Lyriske Portrætter," 1898, med lille lyrevignet. De solide bind er med skråkant, først- og sidstnævnte med signatur fra Flyges bogbinderi.

En anden form for enkelhed kom til udtryk ved placering af en dekoration i tæt forbindelse med titlen uden anden pynt, jvf. tidligere nævnte separatudgaver af Heiberg. På Gyldendals udgave af Kristian Dahls biografi af "Edison," 1897, har Hans Tegner udelukkende dekoreret forsiden med en forgyldt titelindfatning, der løber ud i ledninger med en ophængt lypære, og tilsvarende ornamenteret ryggen med ledninger og lypærer.²⁹ Forsiden af Erik Skrams "Hellen Vige," 1898, er blot med et lille titelfelt i rokokoramme øverst til venstre, og den ukendte dekoratør har moret sig med, stik mod skik og brug, at placere det blindtrykte forlagsmærke på bagsiden øverst til højre, symmetrisk i forhold til feltet på forsiden. Et firkantet felt med forgyldte rosenegrene omkring et lille billede i hvidt og guld af en fløjtespillende pige smykker øverste del af Pierre Oesterbys citatsamling "Kvinden," 1899, og på Carl Ewalds "Makra," 1897, står titel og dekoration samlet i en midtersøjle på bindet. Arabeskerne under midtertegningen gendes fra bind i firserne, hvor de i reglen står i sort. På et lysebrunt bind om "Makra" er de grønne (*fig. 16*).

Blandt Gyldendals danske forfattere var før overtagelsen af Reitzel også Christian Hostrup. Han havde indtil 1880 haft F.H. Eibe som forlægger, men gik så over til Gyldendal, som nogle år senere afkøbte Eibe forlagsretten til udgaven af de samlede komedier. De havde været

²⁸ Bindet i engelsk stil og de nytegnede Bjørnson- og Jonas Liebind fra ca. 1900 er afbildet af Arne Nygård-Nilssen i *Bokbinderkunst til fest og til hverdag*, utgitt av H.M. Refsum, Oslo 1937, s. 140f; jvf. om bindene s. 172f. Lies *Et Samliv* er afbildet i FF 42, s. 194.

²⁹ Oplyst i annonce fra Gyldendal i *Nordisk Boghandlertidende* 3. dec. 1897.

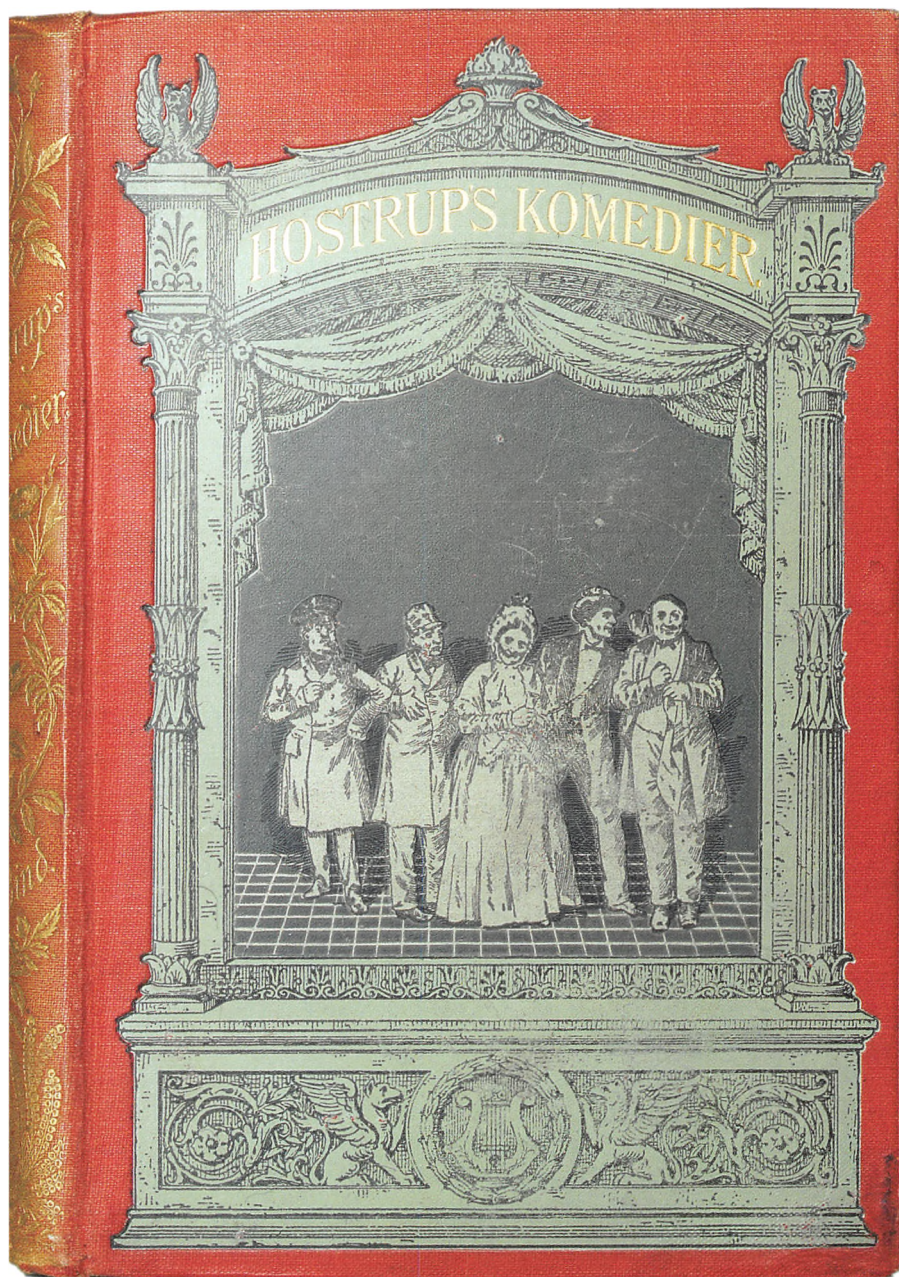

Fig. 17. C. Hostrups *Komedier*, 1886 (ældste bindoplæg).

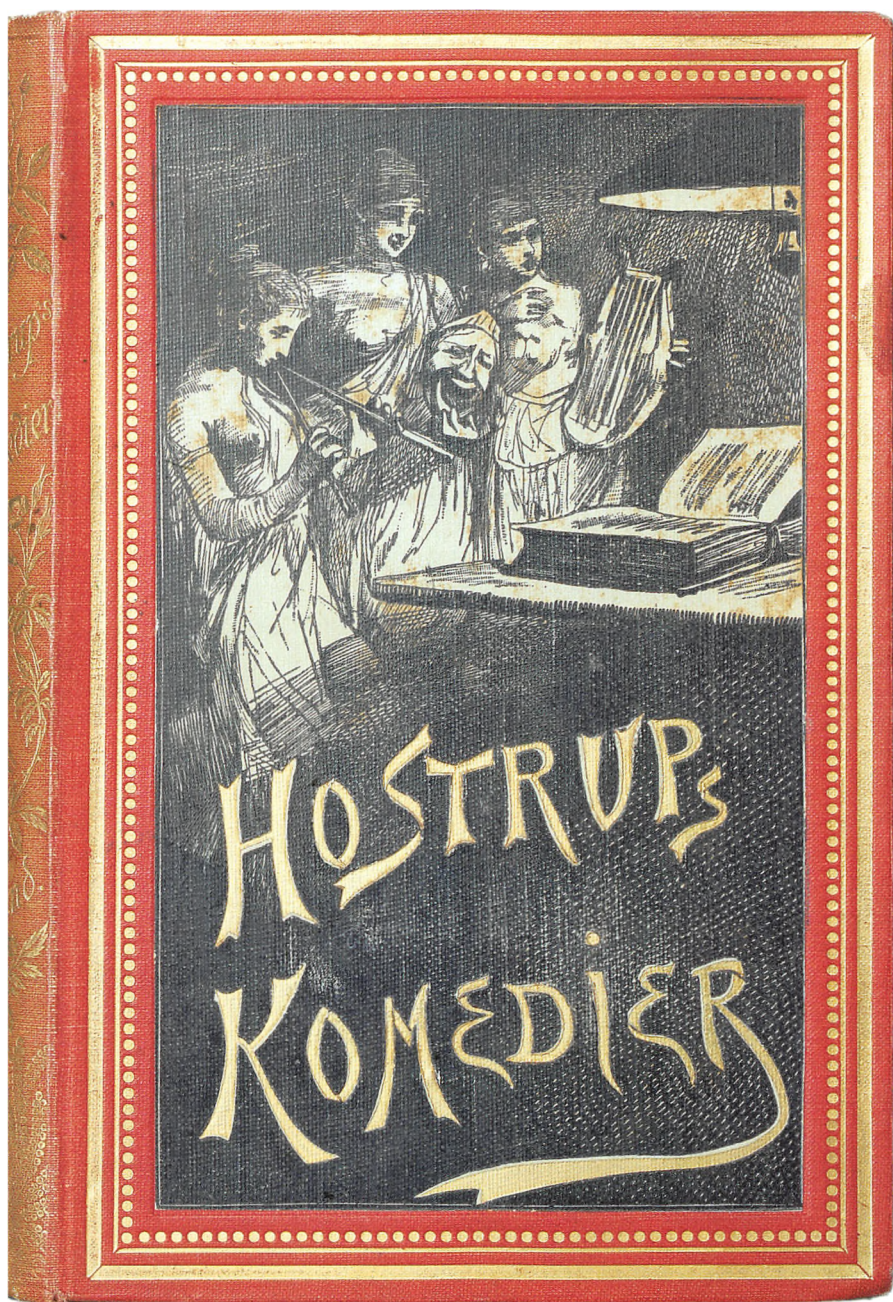

Fig. 18. C. Hostrups *Komedier*, 1886 (senere bindoplæg).

en stående salgsartikel siden 1852 og udkom nu i nye trebindsudgaver - 4. udgave 1886, 5. udgave 1889 og 6. udgave 1900. Fjerde udgave foreligger med to forskellige forsider. Et eksemplar med gavetilskrift juleaften 1886 er dekoreret med en tonet tegning af en scene med en gruppe skuespillere, til dels kopieret efter det af Knud Gamborg tegnede omslagsbillede (*fig. 17*). Et senere bindoplag er udstyret med en ny sort/hvid tegning af tre musere med tilbehør (fløjte, maske og lyre) stående står foran et bord med opslået bog (*fig. 18*). Tegningerne er påmonteret og nedfældet i bindene, hvorimod gentagelsen af tegningen med musere på de to følgende udgaver er trykt direkte på bindene. Den er, som averteret af forlaget, udført af Hans Nikolaj Hansen.³⁰ Alle bindene er med samme rygdekoration, og 4.-5. udgave er set i eksemplarer med Immanuel Petersens signatur.

Også Hostrups "Prædikener" havde deres publikum og opnåede 1900 at blive udsendt i 4. udgave. Bindet er dekoreret af Gerhard Heilmann med en titelindfatning af hvide blomster i relief med forgyldte stængler og blade.

De mest prominente danske skønlitterære forfattere var vel J.P. Jacobsen og Holger Drachmann. Førstnævntes forfatterskab blev plejet med udgaver af "Samlede Skrifter" 1888 og 1893, begge dekoreret med en komposition af gule klattroser, der støtter sig til et sort gitter, signeret HNH = Hans Nikolaj Hansen (*fig. 19*). Af Holger Drachmanns mange digterværker skiller kun få sig bindmæssigt ud fra mængden og begyndte først midt i halvfemserne at få et mere nymodens præg. "Paa Sømands Tro og Love," 1886, havde fået forsiden oplivet af P.S. Krøyers omslagsbillede i en svagt farvetonet udgave. Et omredigeret udvalg med titlen "Sømandshistorier" fra 1896 er med en tonet tegning af forfatteren, der står i klitten og svinger med hatten ned mod fiskere på stranden, signeret H(eller N)NVD. I noget lignende udstyr er Anton Nielsens "Fra Landet," 1897, med en hyrdedreng tegnet af Knud Larsen.³¹ Disse to bind er indbundet af Beuchels bogbinderi. Drachmanns mest solgte bog, den lille samling rejsekitser "Derovre fra Grænsen," som han selv har illustreret, fik 1895 i 8. oplag en bindtegning af Slesvigs våben flankeret af to dannebrogsslag i farver, titel i rødt og forfatterangivelse i digterens håndskrift. "Der var engang" er i 4. udgave 1898 smykket med et scenefotografi af prinsessen i forgyldt rokokoramme og yderligere rammeornamentik i sort.

³⁰ Bagside af omslag til Hostrups *Senere Livserindringer*, 1893: Femte udgave af komedierne i tre dele med titelbillede af Hans Tegner kunne fås for 6 kr., indbundet i tre bind "udførte efter Tegning af Hans Nic. Hansen" for 10 kr.

³¹ Afbildet i *Magasin* 6:I, 1991, s. 28.

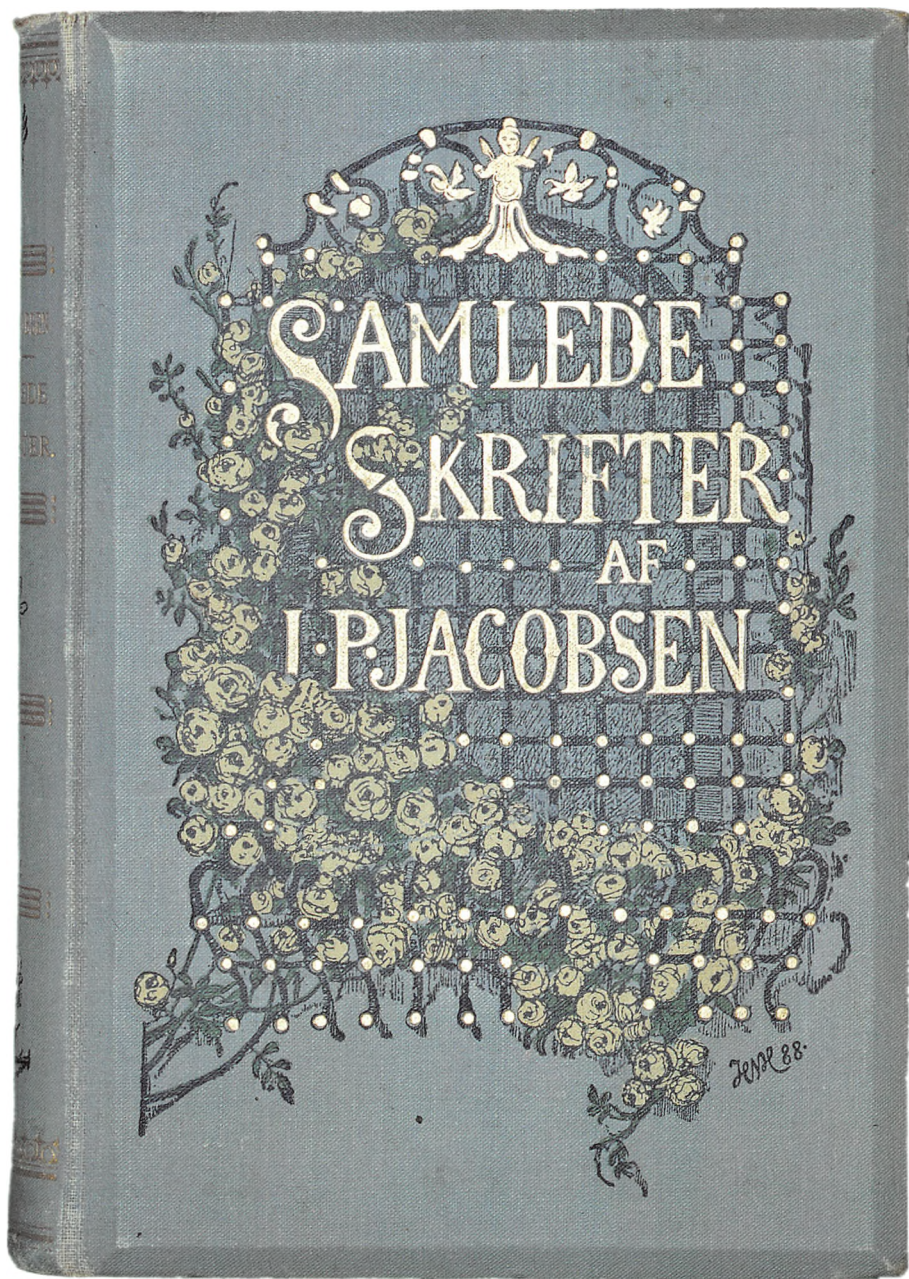

Fig. 19. J.P. Jacobsen: *Samlede Skrifter*, 1893.

Et nyt bind om denne udgave, vistnok fra tidligst 1903, er dekoreret med en forgyldt komposition tegnet af Gudmund Hentze, den samme som findes på en udgave i otte bind af Fr. Paludan-Müllers "Poetiske Skrifter," 1901-02. Den forekommer også på "Der var engang -" i 5.-6. udgave 1902-10. "Forskrevet," 2. udgave 1899, er med forgyldt titel på skrå og en lille tegning af digterens ansigt, noget uheldigt suppleret med en prangende forlagsangivelse. Mest bemærkelsesværdigt er vel bindet om "Ungdomsdigte," 1898, med signeret dekoration af Hans Tegner. På grå, moireret bund er placeret et rødt titelfelt omgivet af forgyldte digterattributter: kårde, fakkell og banjo garneret med vinranker (*fig. 20*). Bogbinderen er Immanuel Petersen.³²

Som eksempler på livlige bind kan nævnes et par af humoristen Carl Møllers bøger, der ca. 1890 var overtaget af Gyldendal. "Paa Farten. Københavnske Billeder i Blendramme," har på 1.-2. oplag, Emil Bergmanns Forlag 1884-85, forgyldt hovedtitel i skyggebogstaver og tegning af Københavns profil, hvorover en drage går højt til vejrs. Samme idé, byen set fra oven, illustreres på anden vis på 4.-5. oplag hos Gyldendal 1891-94: Over byens tårne svæver en orangebrun ballon med understel og snoreværk i forgyldning, midt på ballonen er placeret et hvidt titelfelt, og på ryggen svæver en drage over Rundetårn (*fig. 21*). "Ny paa Egnen" er i førsteudgaven på Bergmanns Forlag, 1887, med forsidetegning af en landsbyidyl mellem forgyldt titel og forfatter, mens andet oplag, Gyldendal 1892, fik bindforside og ryg i farver. Som endnu noget af et særsyn er bindet helt uden forgyldning. På tegningen ruller et hestekøretøj hen ad landevejen og har på den gule bagsmæk forfatternavnet trykt i rødt. Bindene er kraftige, har skråkant og er signeret af J.L. Flyge.

Gyldendal tog sig i stigende omfang af skildringer af fremmede lande, som regel rigt illustrerede og trykt i stort oktavformat. Richard Kaufmanns "Paris under Eifeltaarnet," 1889 (indbundet af Immanuel Petersen), og en oversættelse af Gustav F. Steffens "Fra det moderne England," 1894 (indbundet af Beuchel), har store tegninger i sort klæbet på forsiderne. "Et Aar i Siam" af Walter Christmas, 1894, er dekoreret i rig forgyldning med en dansende gud indfattet af ornamentik i orientalsk stil, signeret OM = Oscar Matthiesen, mens J. Østrups "Skiftende Horisonter. Skildringer og lagttagelser fra et Ridt gennem Ørkenen og Lille-Asien," samme år, er udsmykket som et orientalsk håndskrift med titlen i snørklet skrift på hvid bund (*fig. 22*). De er begge uden angivelse af bogbinder. Hans S. Kaarsbergs "Gjennem Stepperne og blandt Kalmykkerne til Hest og med Tre-

³² Annonce fra Imm. Petersen i *Nordisk Boghandlertidende* 16. sept. 1898.

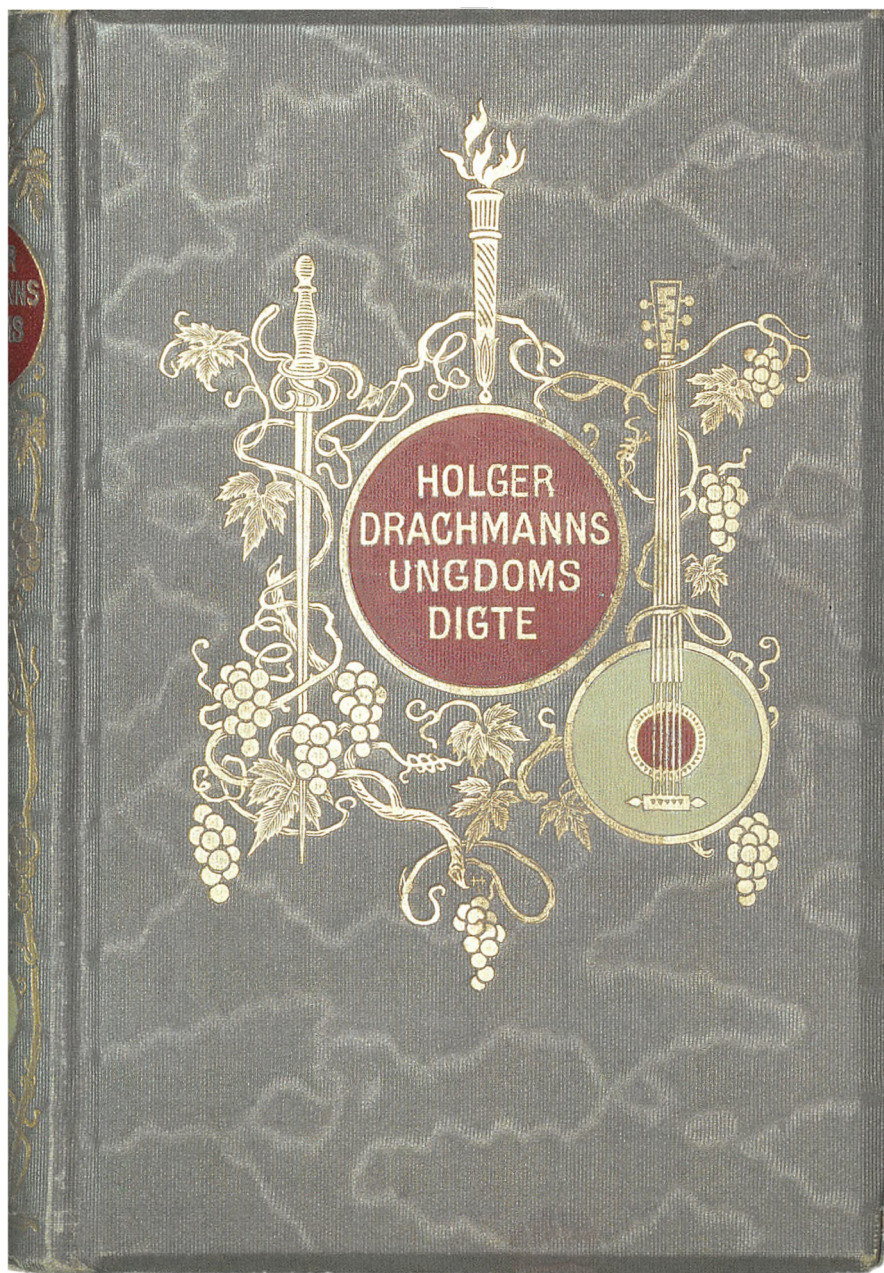

Fig. 20. Holger Drachmann: *Ungdomsdigte*, 1898.

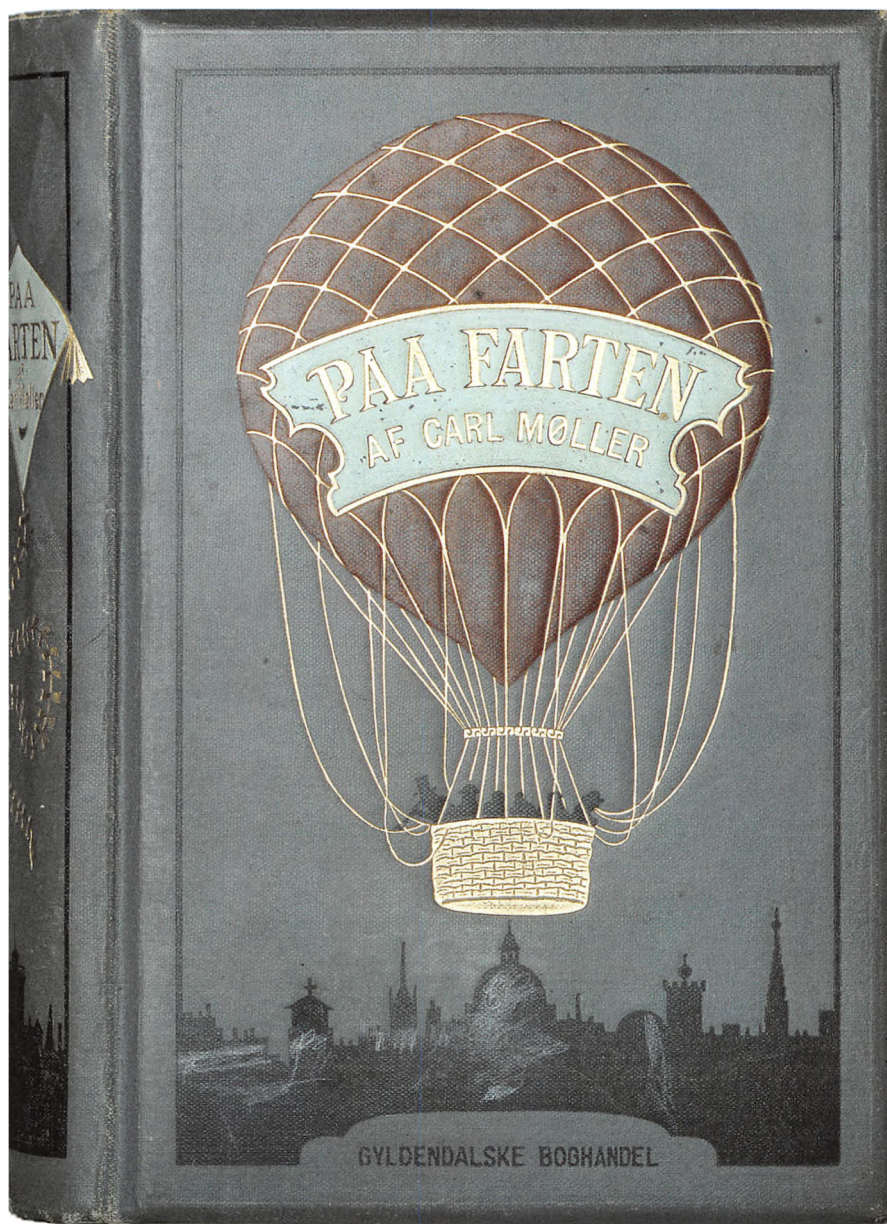

Fig. 21. Carl Møller: *Paa Farten*, 1894.

spand," 1892, er i skråkantbind med Flyges bogbinderstempel på bagsiden. Forfatteren havde foretaget sin rejse ved hjælp af et forskud fra Gyldendal, og forlaget har nok også betalt lidt ekstra for binddekorationen med fremmedartet ornamentik i guld, rødt og sort (*fig. 23*). Det grafiske arbejde er signeret af Valdemar Andersen, dekorationen tegnet af Arne Petersen.³³

Henrik Cavlings rejsereportager "Fra Amerika" I-II, 1897 (oplag: 12.000), og "Paris," 1899 (oplag: 7.000), blev udelukkende dekoreret med motiver i forgyldning. HT = Hans Tegner har til førstnævnte tegnet en forsidekomposition med den amerikanske ørn, et Amerika-kort og mottoet "E pluribus unum," mens der i rygdekorationen indgår Stars and Stripes. FK = Frits Kraul har valgt at tegne det parisiske våben i dekorativ indfatning og strøet rækker af FR ud over forside og ryg; øverst på ryggen galer den galliske hane (*fig. 24*). De solide bind er ikke set med bogbindersignatur, men er sikkert identiske med de komponerede bind, som averteredes af Immanuel Petersen.³⁴ Mere livligt har en ukendt kunstner dekoreret Cavlings rejsebeskrivelse fra "Østen" I-II, 1901-02: En opgående sol spejler sig i vandet og udsender stråler til en ramme af stilke med blomster i guld, sort og hvidt. Solen med dens spejling og stråler er nedfældet i bindet, og forfatternavnet bølger foroven med forgyldte bogstaver i relief. Rejsebøgerne blev efter Cavlings eget sigende så fyrsteligt honoreret, at de gjorde ham økonomisk uafhængig.³⁵

Et sammenskrevet KR eller RK, der optræder som signatur på nogle bindedekorationer sidst i halvfemserne, er det ikke lykkedes at identificere. Signaturen forekommer på Hella S. Lynges (dvs. Ingrid Jespersens) "Ungdom," Schubothe 1896 (stiliseret planteornamentik i forgyldning), Drachmanns "Den hellige Ild" (forgyldt stativ med bålflammer) og Gustav Bangs "Evropas Kulturhistorie," på bindet betegnet "Illustreret Kulturhistorie," begge sidstnævnte udgivet af Gyldendal 1899. Bangs bog er virkningsfuldt dekoreret i guld og sort: Mellem forgyldt titel og forlagsbetegnelse ses to rækker sorte (kirkegårds?)monumenter med guldkanter, i forgrunden er der i midtergangen placeret en stor flettet blomsterkurv i forgyldning, i baggrunden rejser sig en mur og sorte buske og træer (*fig. 25*). Bindet findes både med forlagsbetegnelsen fra før og efter sammenslutningen med Det nordiske Forlag. Blomsterkurven er tillige brugt som eneste pry-

³³ Nævnt i det upaginerede jubilæumsskrift *J.L. Flyge's Bogbinderi 1880-1905* (med afb.), hvor Arne Petersen betegnes som direktør.

³⁴ *Nordisk Boghandlertidende* 8. okt. 1897 og 5. dec. 1899.

³⁵ Henrik Cavling: *Journalistliv*, 1930, s. 225f.

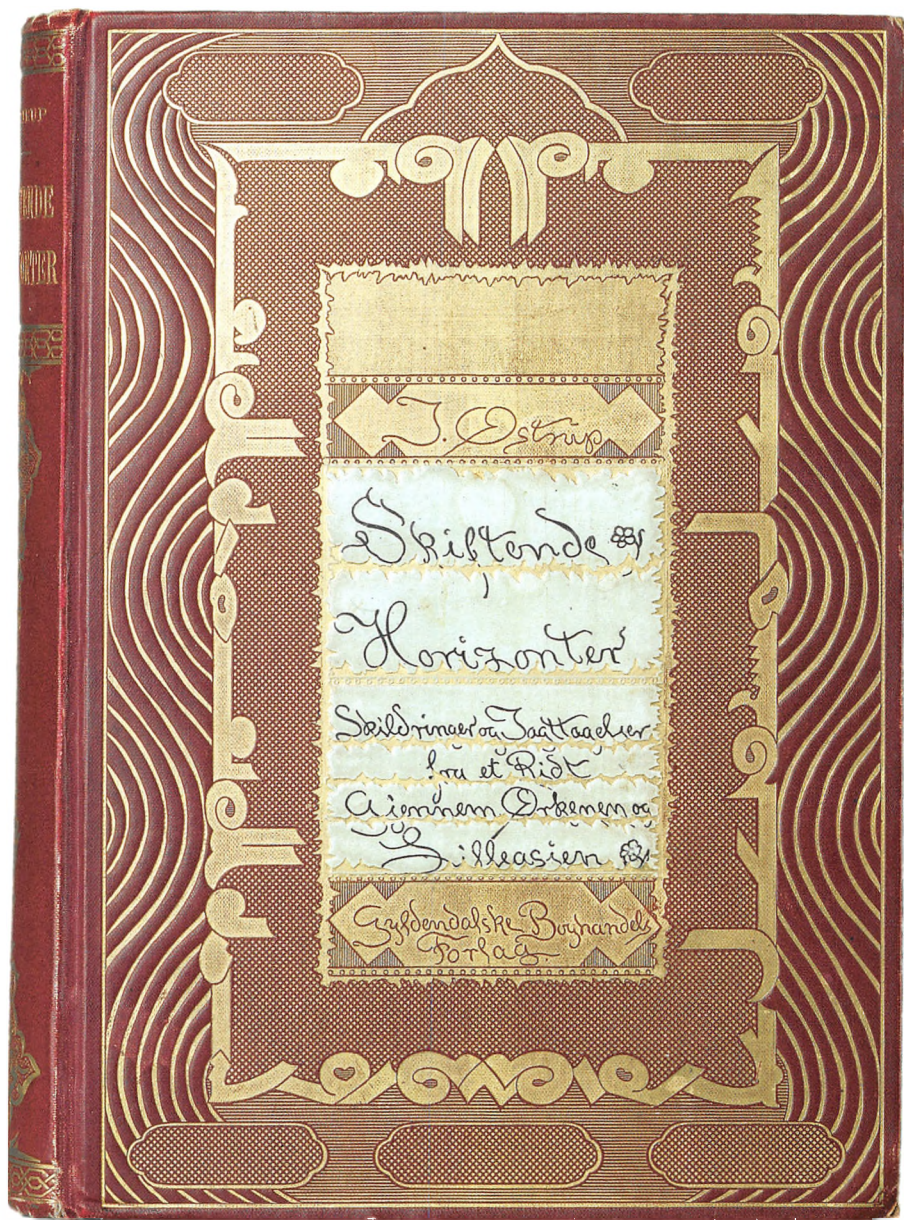

Fig. 22. J. Østrup: *Skiftende Horisonter*, 1894.

Fig. 23. Hans S. Kaarsberg: *Gjennem Stepperne og blandt Kalmykkerne*, 1892.

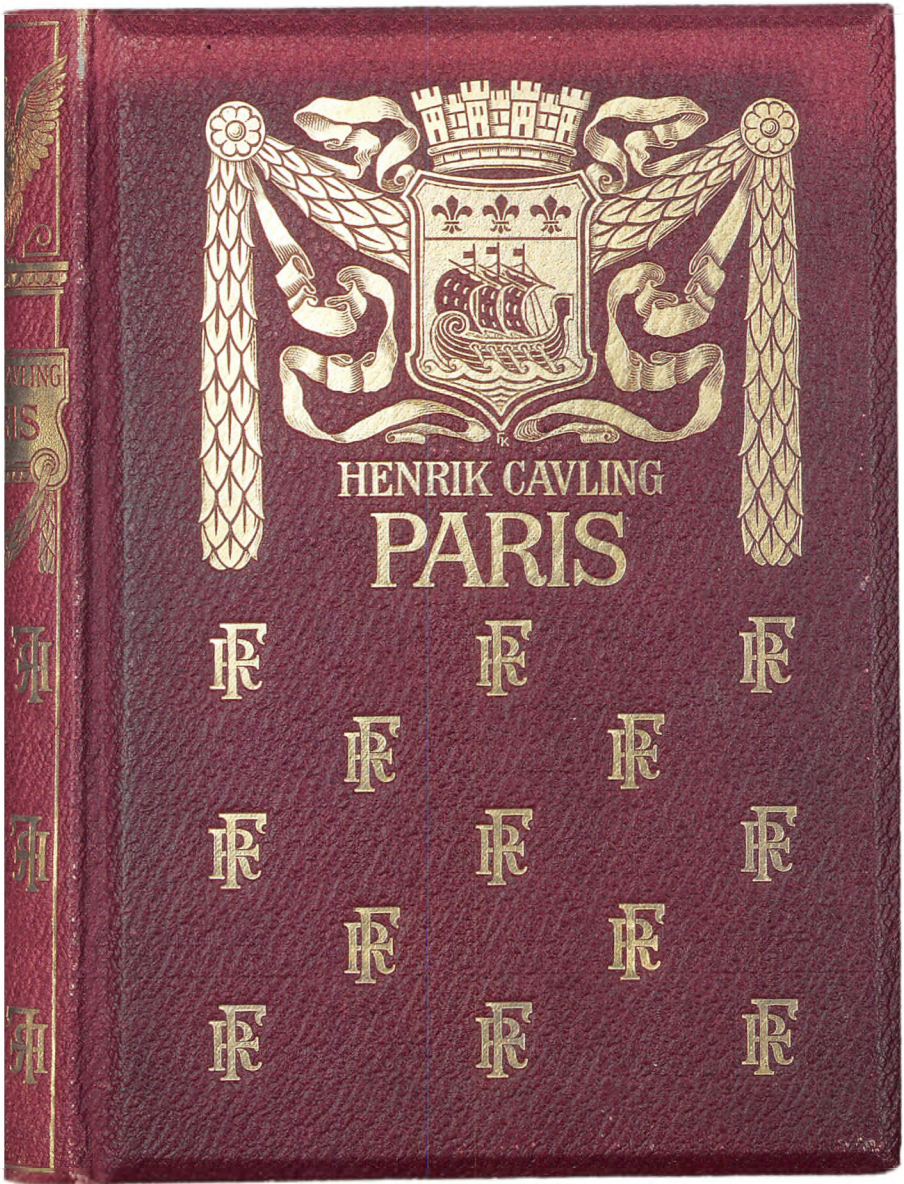

Fig. 24. Henrik Cavling: *Paris. Skildringer fra det moderne Frankrig*, 1899.

delse på Gyldendals flerbindsudgave af Chr. Winthers "Samlede Digtinger," 1905.

Efter at Peter Nansen 1896 var trådt til som meddirektør, blev det forlagets politik at udgive enkelte forfatteres skrifter i samlede eller udvalgte værker, næsten alle udbudt i subskription, der strakte sig over flere år. Til Goldschmidts "Poetiske Skrifter" i otte bind, 1896-98, leverede Immanuel Petersen franskbind med komponeret ryg af Hans Tegner, og til en folkeudgave af Henrik Ibsens "Samlede Værker" i 10 bind, 1898-1902, tilbød forlaget allerede i efteråret 1899, da de fem første bind forelå i bind "komponerede af Billedhugger, Professor Stephan Sinding og udførte i Relief af B. Beuchels Bogbinderi."³⁶ Motivet er en kæmpe, der stemmer op mod elementernes rasen. H.C. Andersens "Udvalgte Skrifter" i tolv bind, 1898-1901, er med en usigneret komposition i guld og farver på lysegrå bund: Forneden står en forpjusket ælling i andegården, foroven svinger et svane sig op i den blå himmel (*fig. 26*). Dekorationen benyttedes atter delvis til forlagsbindet om Johan Bojers eventyrsamling "Hvide Fugle," 1904 - uden ællingemotivet og den blå himmelfarve.

4.

Også bindene fra *Philipsens Forlag* udviser gamle og nye dekorfomer, men det er tydeligt, at forlaget fra sidst i firserne lagde vægt på fornyelse, godt hjulpet af dets foretrukne bogbinder Immanuel Petersen. Sammenslutningen med Ernst Bojesens Forlag i *Det nordiske Forlag* 1896 ændrede ikke herved. Forlaget var fra begyndelsen af firserne i betydelig vækst, og sideløbende med at det plejede sit gamle domæne, den populærvidenskabelige litteratur, og fra 1884 Oehlschlägers forfatterskab, tog det sig i stigende grad af yngre forfattere som f.eks. Edvard Brandes, Karl Gjellerup, Henrik Pontoppidan, P.F. Rist, Viggo Stuckenberg, Johannes Jørgensen og Peter Nansen. Under Ernst Bojesen indlemmedes bl.a. Carl Ewald, Johs. V. Jensen, Jakob Knudsen og Harald Kidde i rækken. Peter Nansen og Pontoppidan solgte godt, og blandt P.F. Rists historiske fortællinger var "En Rekrut fra fire og treds" en kanonsukces, der gik i 1.-5. oplag 1889-95. Flere af Bojesens publikationer var bibliofilt orienteret, så de kunne erhverves på fint papir eller i særligt bindudstyr, og sjette oplag af "En Rekrut fra fire og treds" udsendtes 1897 som bibliofiludgave med illustrationer af Frants Henningsen. Anker Kyster i Sværtegade indlod sig normalt ikke på partiarbejde, men påtog sig efter aftale med

³⁶ Annonce i *Nordisk Boghandlertidende* 8. okt. 1897 fra Imm. Petersen, 20. okt. 1899 fra Gyldendal.

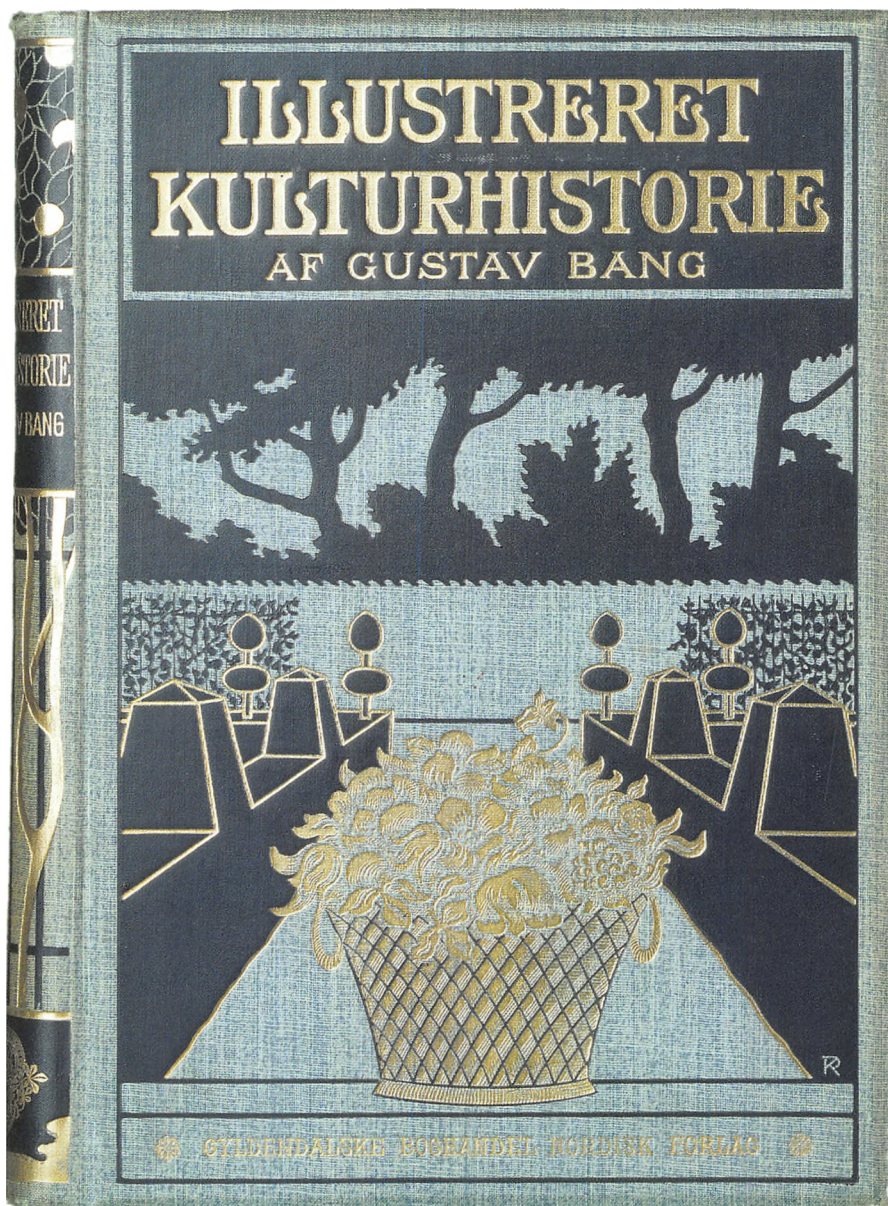

Fig. 25. Gustav Bang: *Europas Kulturhistorie*, 1899.

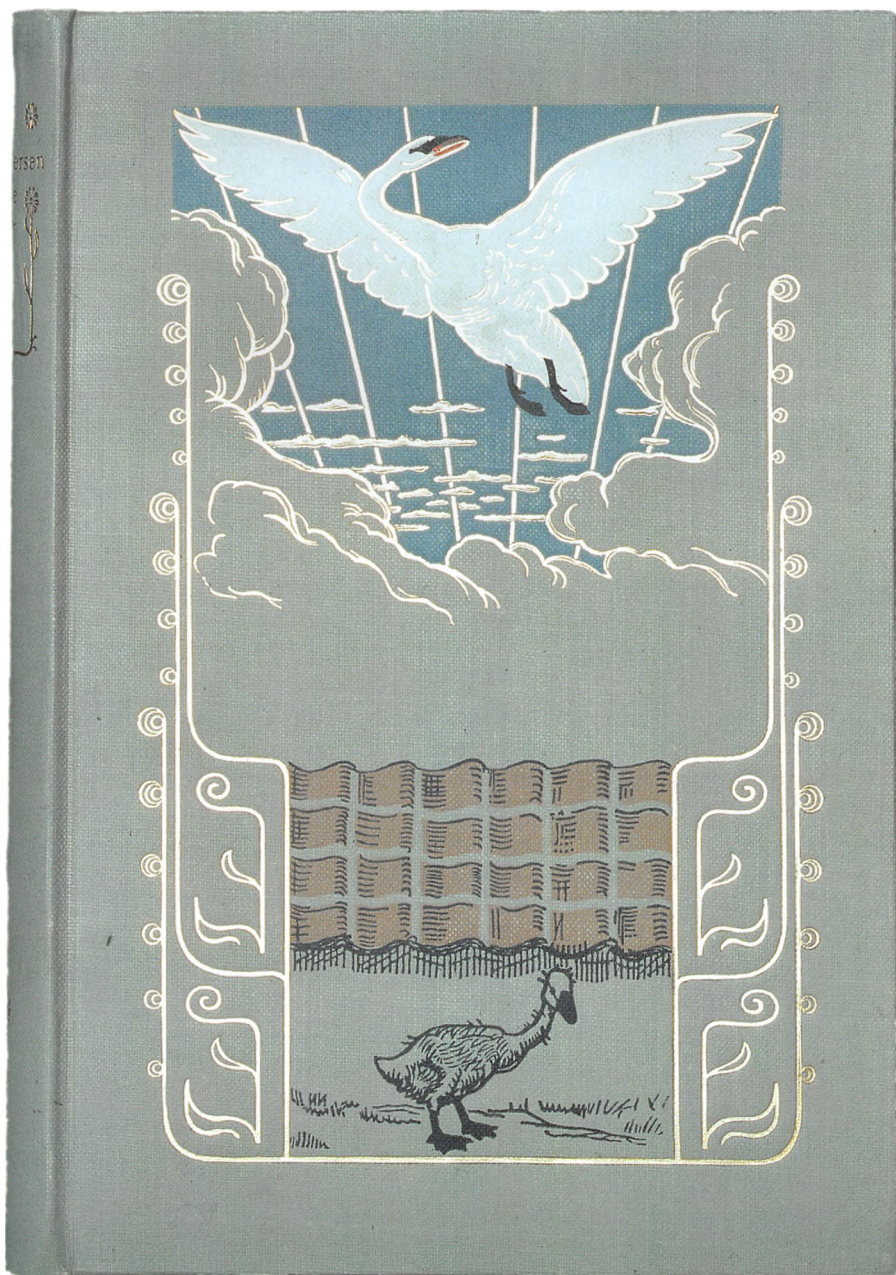

Fig. 26. H.C. Andersen: *Udvalgte Skrifter*, 1898-1901.

Bojesen at indbinde bogen i "et passende Bind med bred Kalveskindstryg og særlig Dekoration og Forsatspapir."³⁷

Måske varierede bindenes udseende mest i årene omkring 1890, hvor det rakte fra den enkelhed, som f.eks. ses på udgaver af Edvard Brandes' skuespil, til mere komplicerede former. Boganis' alias Wilhelm Dinesens "Jagtbreve," 1.-2. oplag 1889-90, er smukt illustreret af Hans Nikolaj Hansen, som også har dekoreret bindet, hvor en vildand er i færd med at lande på vandet. Raffineret er spidsen af den ene vinge skåret i relief hen over en forgyldt sol, der er nedsænket i bindet (*fig. 27*). På bagsiden er det obligatoriske forlagsmærke erstattet af en af bogens tegninger. Karl Gjellerups "Hagbard og Signe," 1888, har fået tildelt en enkel og elegant dekoration i forgyldning, som tidligere er vist, mens hans "Min Kjærligheds Bog" fra 1889 er kommet i et af Immanuel Petersens bind i renæssancestil, også benyttet til Oehlenschlägers "Heltedigte og Sagaer."³⁸

Gjellerups "Minna," ligeledes fra 1889, er mere gammeldags udstyret med en dekoration i sort streg omkring en lille tonet tegning af et flodlandskab (*fig. 28*). Den indbefatter en tegning af forlagets gamle mærke, hvorimod titelbladet og bagsiden bærer det nye mærke anlagt senere samme år. Dekorationen er signeret af HT = Hans Tegner, som ligeledes er ophav til den forgyldte helsidesdekoration på P.F. Rists "Soldater," 1.-2. oplag 1890, suverænt komponeret med et mønster af raketter og røgstriber. Den er graveret af Valdemar Andersen og bindet udført af Carl Petersen (*fig. 29*), mens Immanuel Petersen har indbundet Rists "Efter Dybbøl," 1892, hvortil Tegner har tegnet en stiliseret regnbuedekoration.³⁹ "Jonathan og andre Fortællinger," 1894, er forgyldt dekoreret med venstre side som tyngdepunkt, hvor rammen er bredt ud til en søjle, der munder ud i et stort ornament foroven. En lignende layout med forgyldt rammebort til venstre for en tegning har Immanuel Petersen givet det signerede bind om André Lützens rejsebog "Fra Adria til Bosporus." Den udkom 1892 som en af de sidste bøger på Forlagsbureauets forlag. Det blev opløst 1893, og dets bøger overgik derpå til Gad.

Turen går videre til Tegnernes dekoration af P. Mariagers antikke

³⁷ Annonce fra Kyster i *Nordisk Boghandlertidende* 19. nov. 1897. Om Bojesen som forlægger se iøvrigt H.P. Rohde: *Ernst Bojesen. Storforlægger i humor, kunst og oplysning*, 1958.

³⁸ Bindet om *Hagbard og Signe* er afbildet i FF 42, s. 274.

³⁹ Dekorationen til *Soldater* udførte Carl Petersen også for forlæggeren Gustav Philipsen på et eksemplar i mørkerødt skind, der blev vist på industriudstillingen 1890, *Tidsskrift for Kunstindustri* VII, 1891, s. 53f. *Efter Dybbøl* er afbildet i *På Papir, Pergament og Palmblade*, 1993, s. 340.

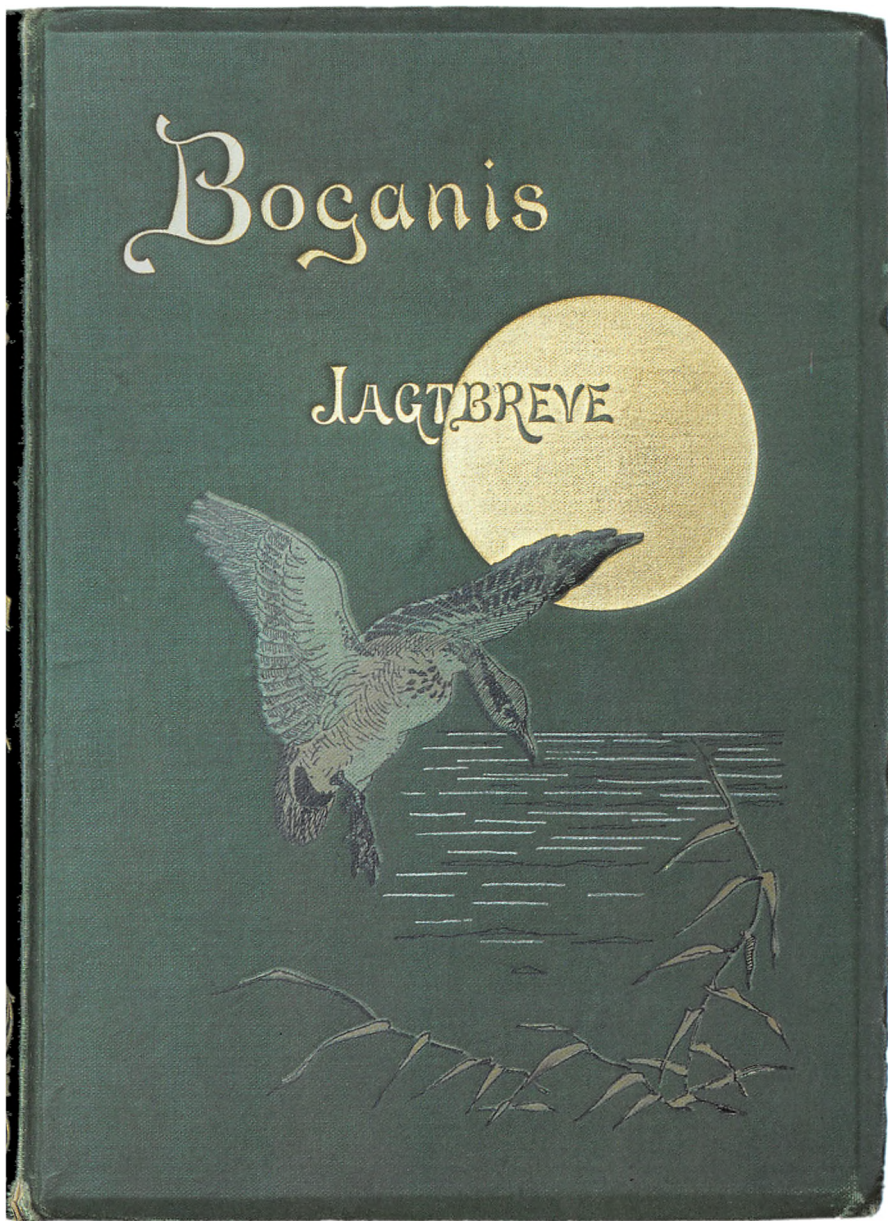

Fig. 27. Boganis (Wilhelm Dinesen): *Jagtbreve*, 1889.

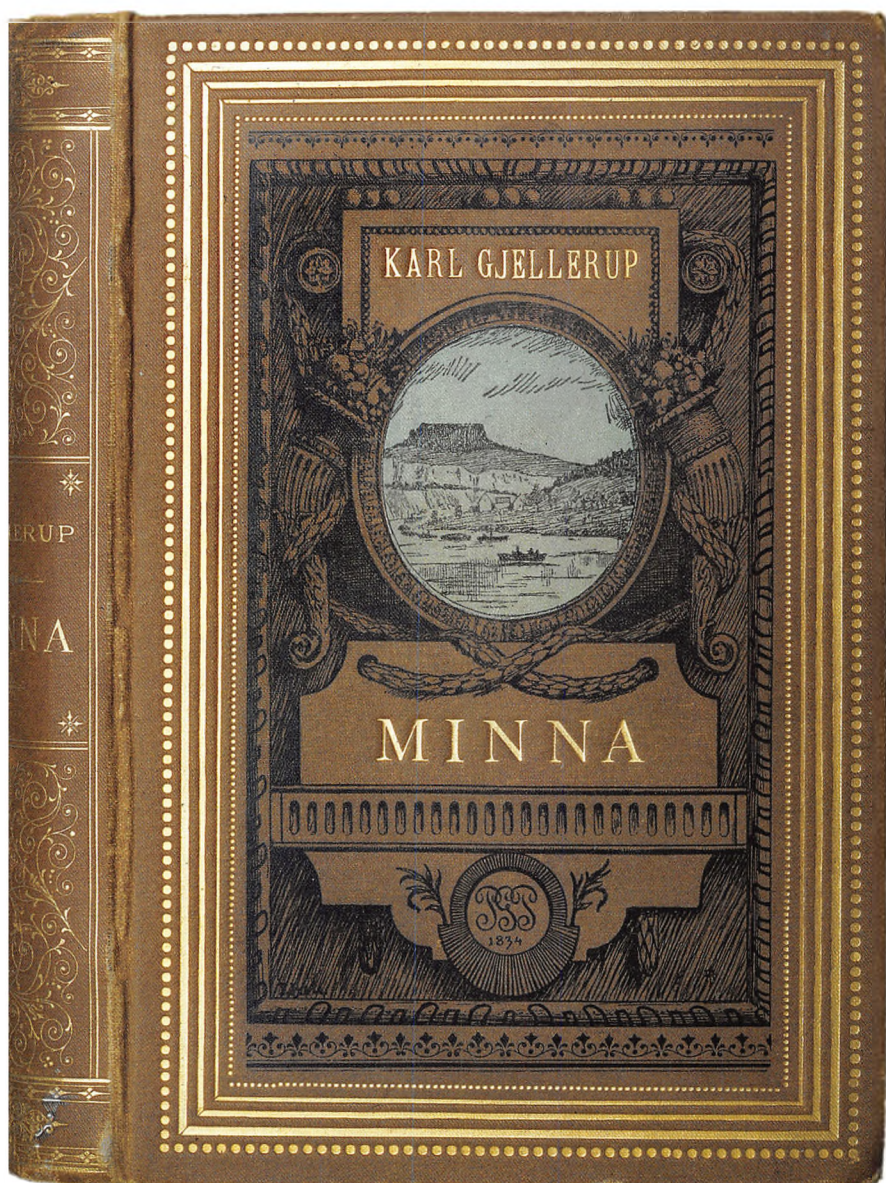

Fig. 28. Karl Gjellerup: *Minna*, 1889.

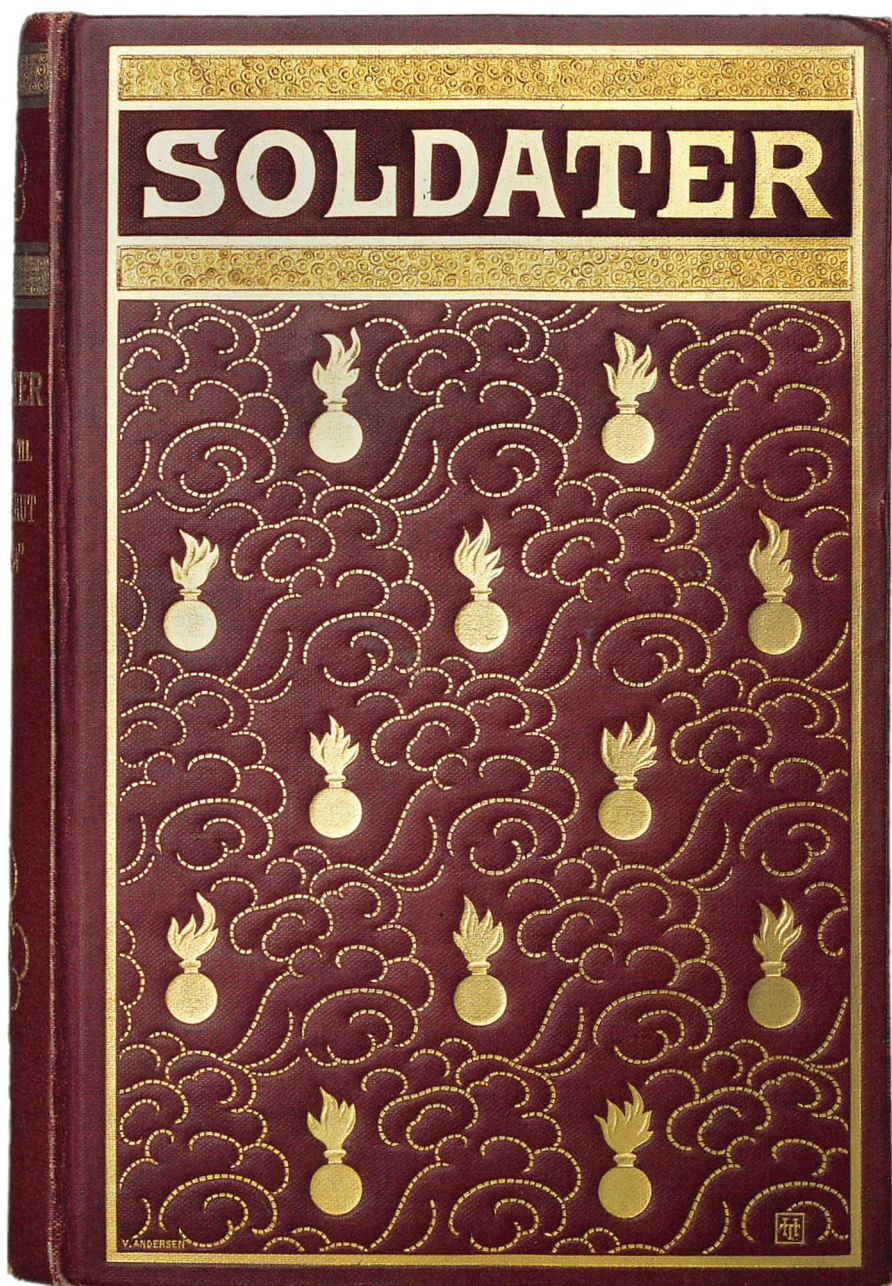

Fig. 29. P.F. Rist: *Soldater*, 1890.

fortælling "Dronningen af Kyrene," 1890, med et lysende pladetryk i guld og hvidt af et grækerhoved og stiliserede blomster og blade, hvori titlen indgår. Den fine gravering er atter med gravør Valdemar Andersens signatur (*fig. 30*). Mariagers bøger, som Philipsen havde udgivet siden 1881, var gerne iklædt iøjnefaldende bind med forgyldte motiver. ("De skønneste helleniske Sagn" fra 1888 med tegning på for- og bagside udkom på Forlagsbureauets forlag). "Et Bryllup i Katakomberne," 1893, er fulddekoreret med en forgyldt tegning af en romersk manege med en løve i forgrunden. Graveringen står i rene streger uden de skraveringer, som tidligere karakteriserede billedgravurerne og endnu ses på forlagets udgave af de Vignys "Cinq-Mars" fra samme år, vist ovenfor som *fig. 2*. Dekorationen er usigneret ligesom den mere enkle, men prægnante dekoration på Mariagers "Sparta," 1895: Midt på bindet er i forgyldning placeret et par nøgne ryttere i cirkelrund ornamentramme, yderst blot en blindtrykt ramme, der bøjer af for den korte titel, som med velgørende tilsidesættelse af symmetri er anbragt øverst til højre op mod kanten (*fig. 31*). Efter at forlaget var kommet under Ernst Bojesens scepter, iværksattes 1900 en illustreret tobindsudgave af Mariagers "Antike Fortællinger," trykt i 4.000 eksemplarer. Til bogudstyret hørte bind udført af Flyge med en tegning i græsk vasestil af illustratoren Marianne Høst. Og da antikke motiver nu er nævnt: Viggo Stuckenbergs "Romerske Scener," 1895, er foroven dekoreret med to romerske ørne i forgyldning, gentaget og yderligere udpyntet på Arnold Lobedanz og Ove Giersings historiske skildring af "Cajus Julius Cæsar," Hagerup 1900. Og "Fra Neros Tid (Quo vadis)" af Henryk Sienkiewicz, Gad 1899, har Immanuel Petersen givet et mørkeblåt bind, hvor en ørn figurerer i rygkompositionen, og en forgyldt gravering af en romersk væddeløbskører lyser op øverst på forsiden. Denne dekoration er signeret FK = Frits Kraul.

Bindet om Peter Nansens skandalesucces "Julies Dagbog," 1.-2. oplag 1893-94, har blot en beskeden blomstervignet i forgyldning som hovedprydelse, men er rigtignok også betrukket med lyserød silkeмоir, og har foruden guldsnit forlagsmærket på bagsiden præget i guld! Til Nansens følgende bøger tegnede Gerhard Heilmann omslagsbilleder. På "Maria," 1.-3. oplag 1894, er billedet klæbet på bindet i forgyldt ramme. På "Guds Fred," 1.-2. oplag 1894-95, er omslagets tegning af en vindmølle, der knejser på en bakke med blomster, bearbejdet til en nydelig gravure (*fig. 32*). Omslaget er ikke set til "Et Hjem" i 2. oplag 1895 (1. oplag kom 1891 hos Schubothe). Bindet er med en bred blindtrykt rammebort og et forgyldt kløverblad som vignet.

På Henrik Pontoppidans "Minder," 1893, ses en usigneret tegning

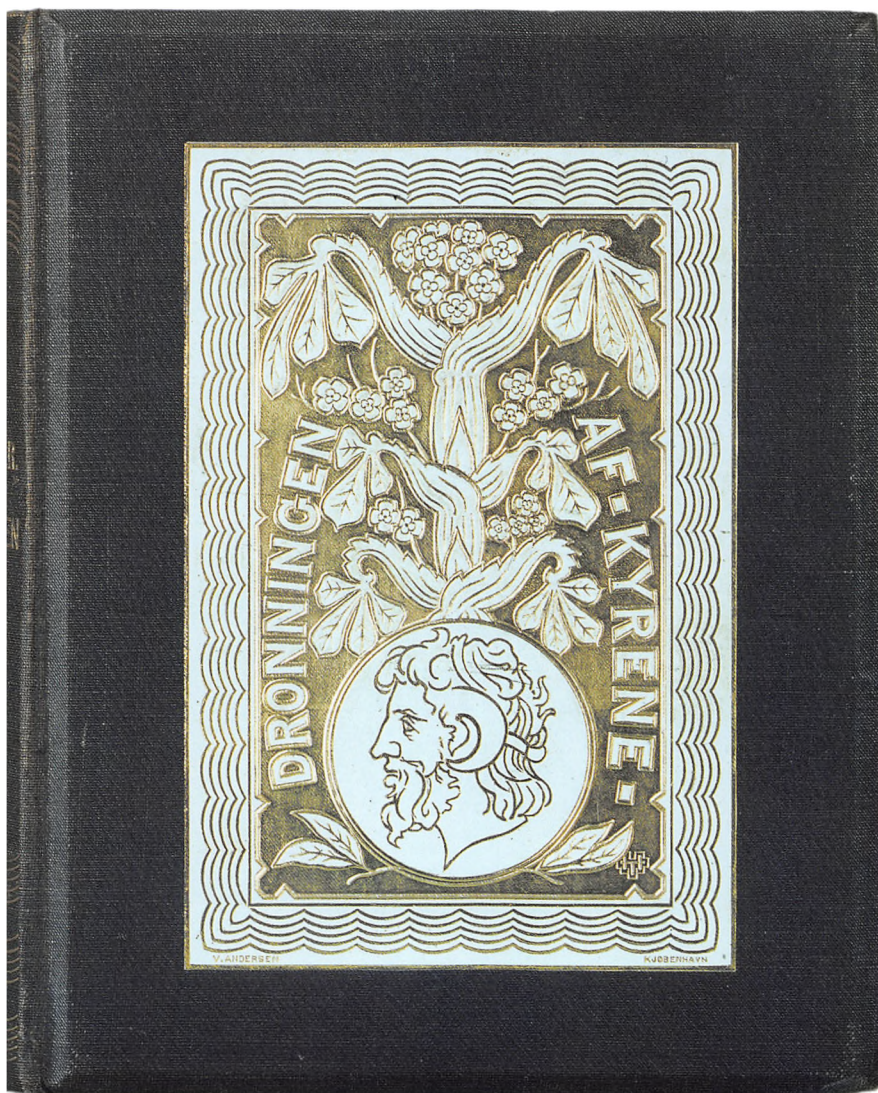

Fig. 30. P. Mariager: *Dronningen af Kyrene*, 1890.

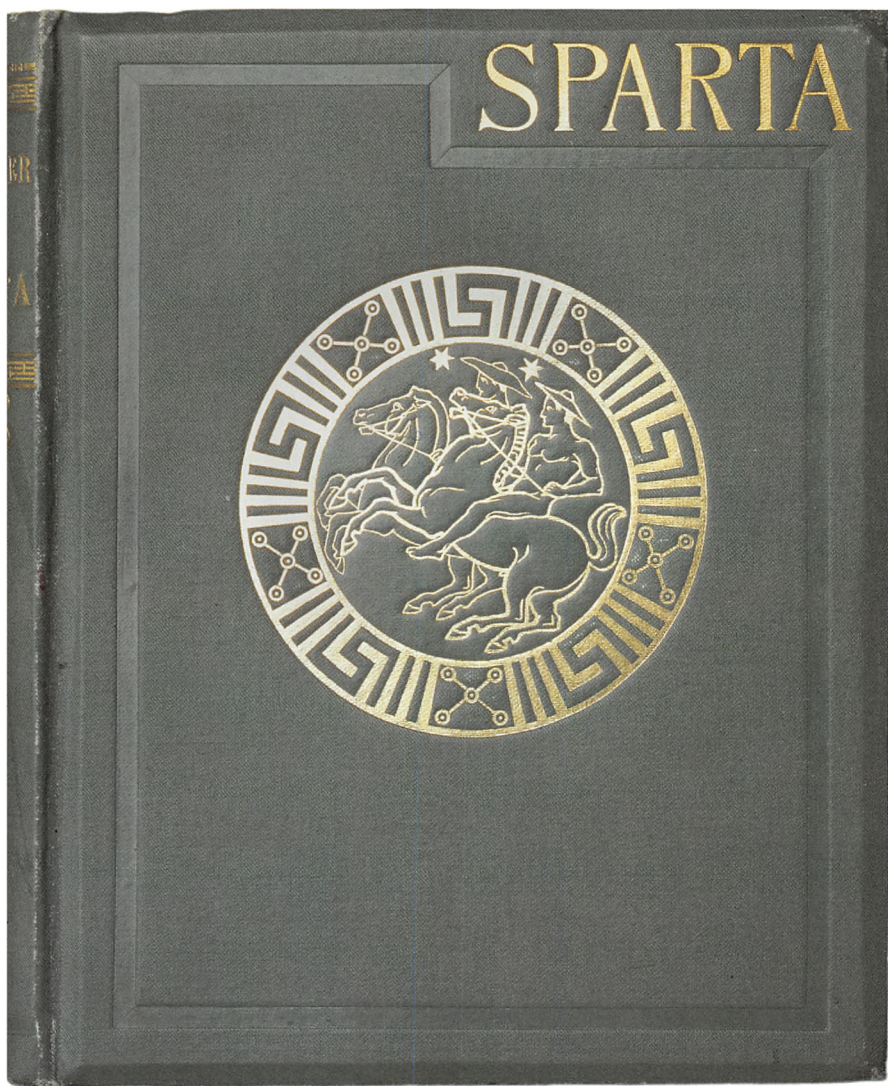

Fig. 31. P. Mariager: *Sparta*, 1895.

af store flyvende storke over et landskab, og trilogien "Muld," 1.-2. oplag 1891-92, "Det forjættede Land," 1.-2. oplag 1892-93, og "Dommens Dag," 1896, er alle med graverede tegninger af Tegner, der også har udstyret bøgerne med vignetter. "Muld," med en helsideskomposition af stiliserede skyer over kornaks og mælkebøtter, er som "Minder" afbildet andetsteds.⁴⁰ På "Det forjættede Land" og "Dommens Dag" findes små landskaber tegnet i forgyldte streger, henholdsvis med en å og en kirke som centrum (*fig. 33*). Ålandskabet er gentaget 1898 på den samlede udgave med "Det forjættede Land" som hovedtitel.

Pontoppidans "Den gamle Adam" og "Nattevagts," 1894, fik dekorationer af Gerhard Heilmann. På førstnævnte ses den gamle Adam i sikkelse af en djævel, der gemmer sig bag Kundskabens Træ. Et lignende motiv, Kundskabens Træ med stammen omslynget af en slange, har Hans Tegner benyttet til Paludan-Müllers "Adam Homo" i flere af Gyldendals udgaver, f.eks. 9. udgave 1899. På "Nattevagt" er en udsigt til Rom omgivet af en svungen tidselindramning, hvori der sidder en forgyldt sommerfugl (*fig. 34*). Det er interessant at sammenligne med Selma Lagerlöfs "Antikristens Mirakler" i 2. oplag, Det nordiske Forlag 1899 (1.-2. oplag: 4.000 eks.), hvor dekorationen er genanvendt, men med sommerfuglen uden forgyldning og et tillæg af vandrette borter og stregramme i forgyldning (*fig. 35*). Det er ikke nogen forbedring. De vandrette borter ses at skyldes stempler fra Immanuel Petersens værksted (jvf. nedenfor s. 252), dvs. begge bind er udført af dette.

Blandt de faglitterære bøger, som var forlagets traditionelle gebet, bør nævnes klassikere som Theodor Hindenburgs "Juridisk Formularbog" (2. udgave 1887 plus "Tillæg" 1896 i brune bind med ornamentik i sort) og E. Rostrups "Vejledning i Den danske Flora" (7.-8. udgave 1888-96 i mørkegrønne bind med tegning i sort af planter ved en sø) samt fantasifulde astronomiske bøger af Camille Flammarion: "Urania," 1890, med en tæt dekoration af Hans Tegner, "Bebode Verdener," 4. udgave 1894, smukt dekoreret med blinkende stjerner indtegnet i stjernebillederne (usigneret, men formentlig udført af Hans Tegner), og "Verdens Undergang," 1894, hvis indhold Gerhard Heilmann har symboliseret med et frådende flammehav flankeret af keruber (*fig. 36*). Samme dekoration findes på 2. udgave 1910. Til Wilhelm Dinesens "Paris under Communen," 2. udgave 1891, har Hans Tegner tegnet en scene fra kampene i Paris, og Carl Bruuns "Kjøbenhavn" I-II, 1887-91 (plus III, 1901), har han dekoreret med

⁴⁰ *Bogvennen*, 1951, s. 65.

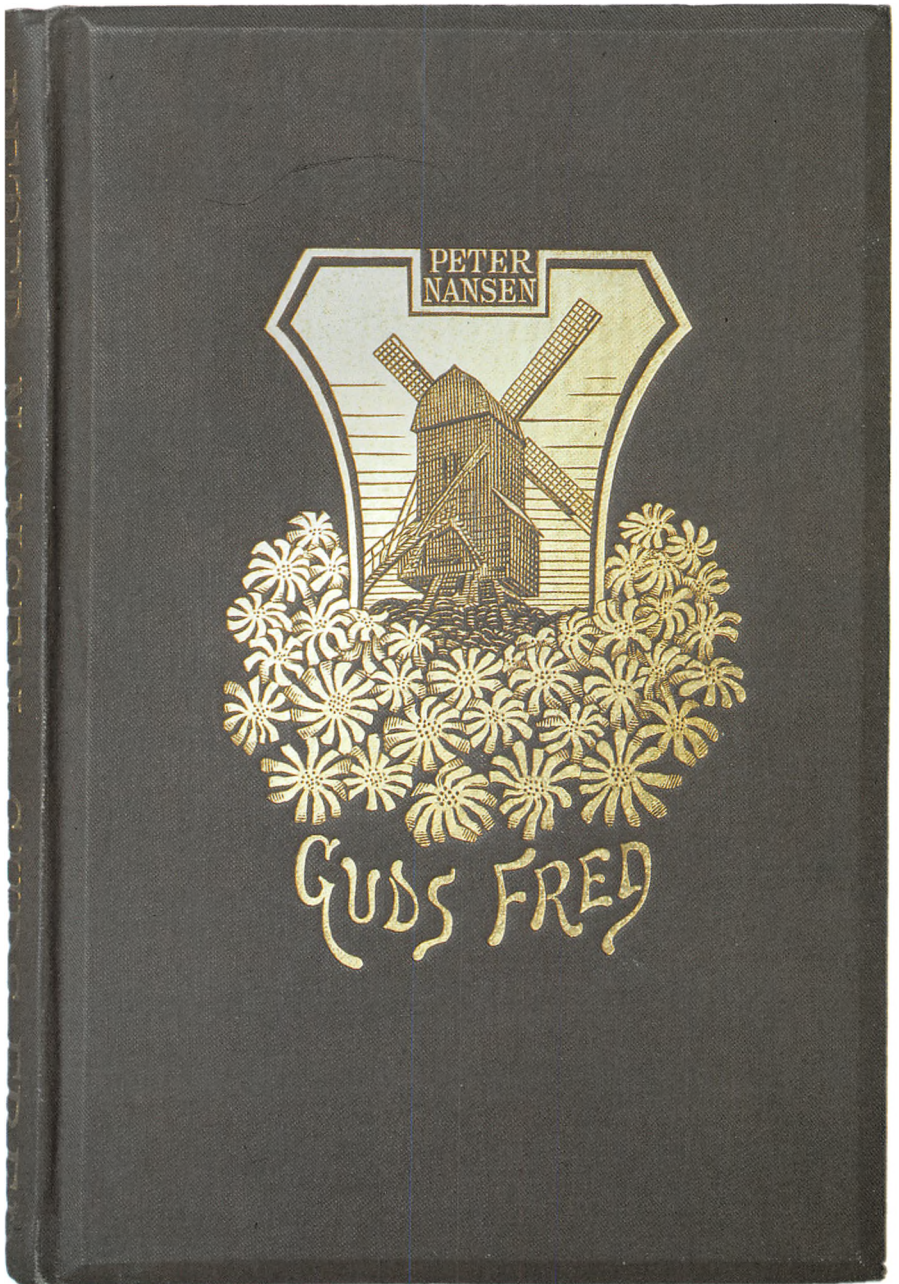

Fig. 32. Peter Nansen: *Guds Fred*, 1895.

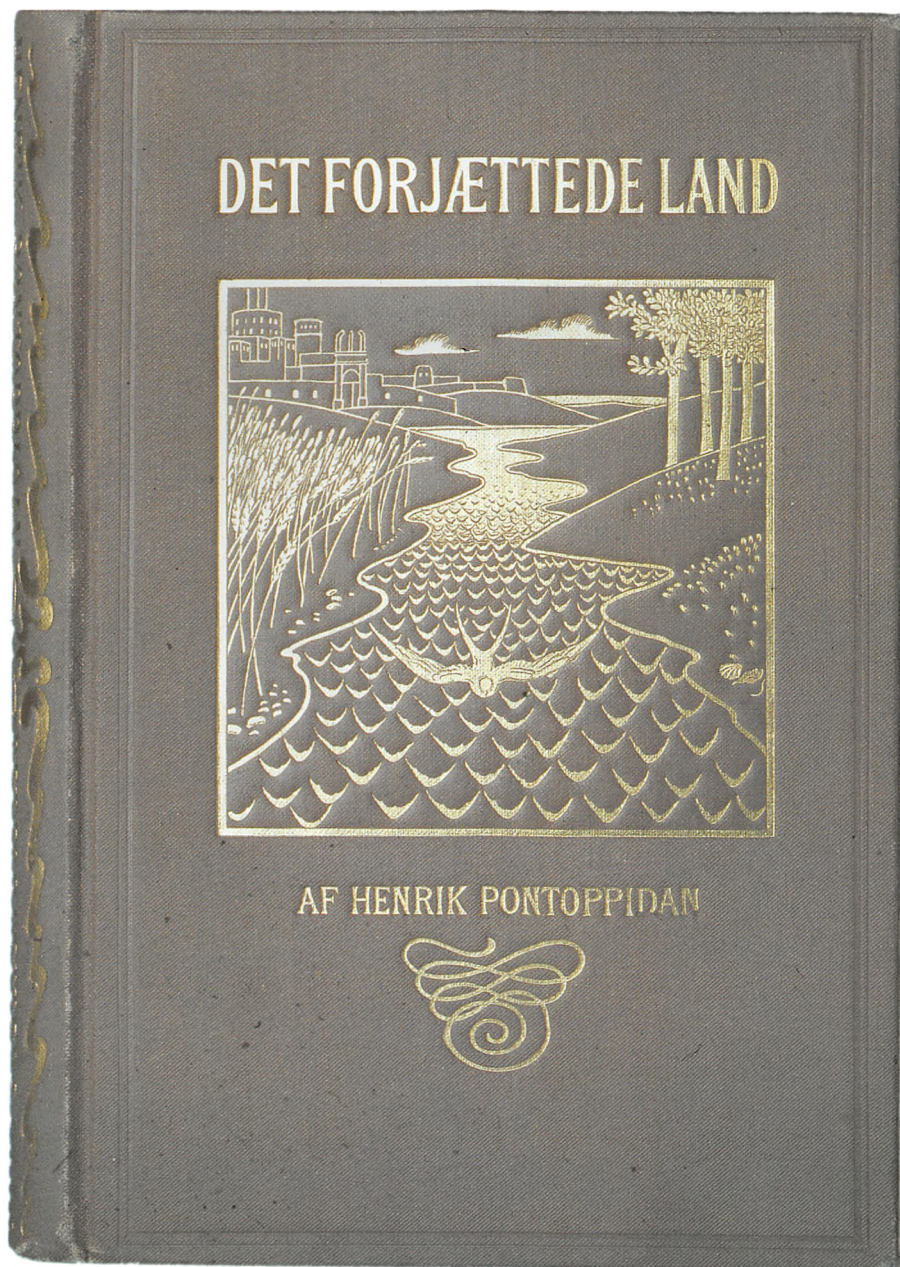

Fig. 33. Henrik Pontoppidan: *Det forjættede Land*, 1893.

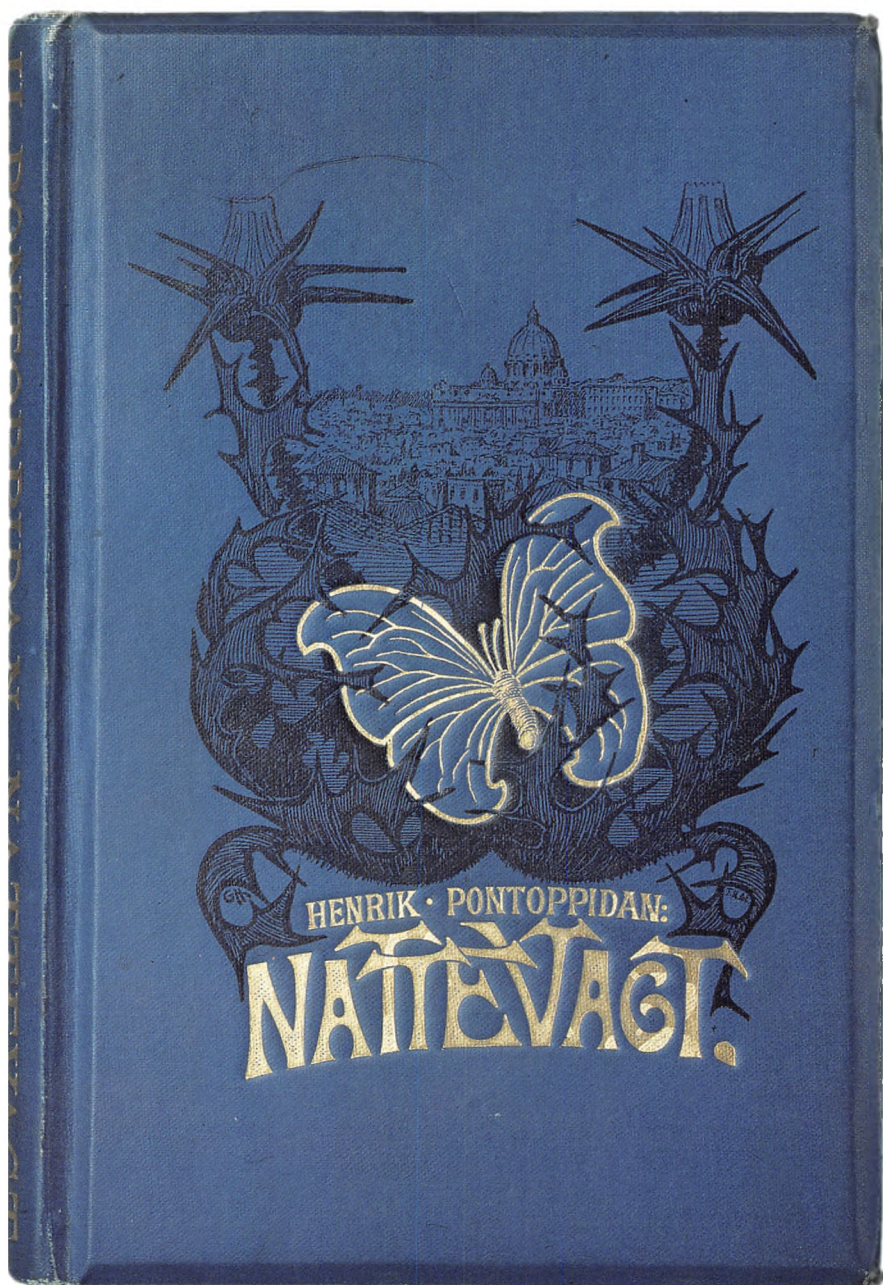

Fig. 34. Henrik Pontoppidan: *Nattevagt*, 1894.

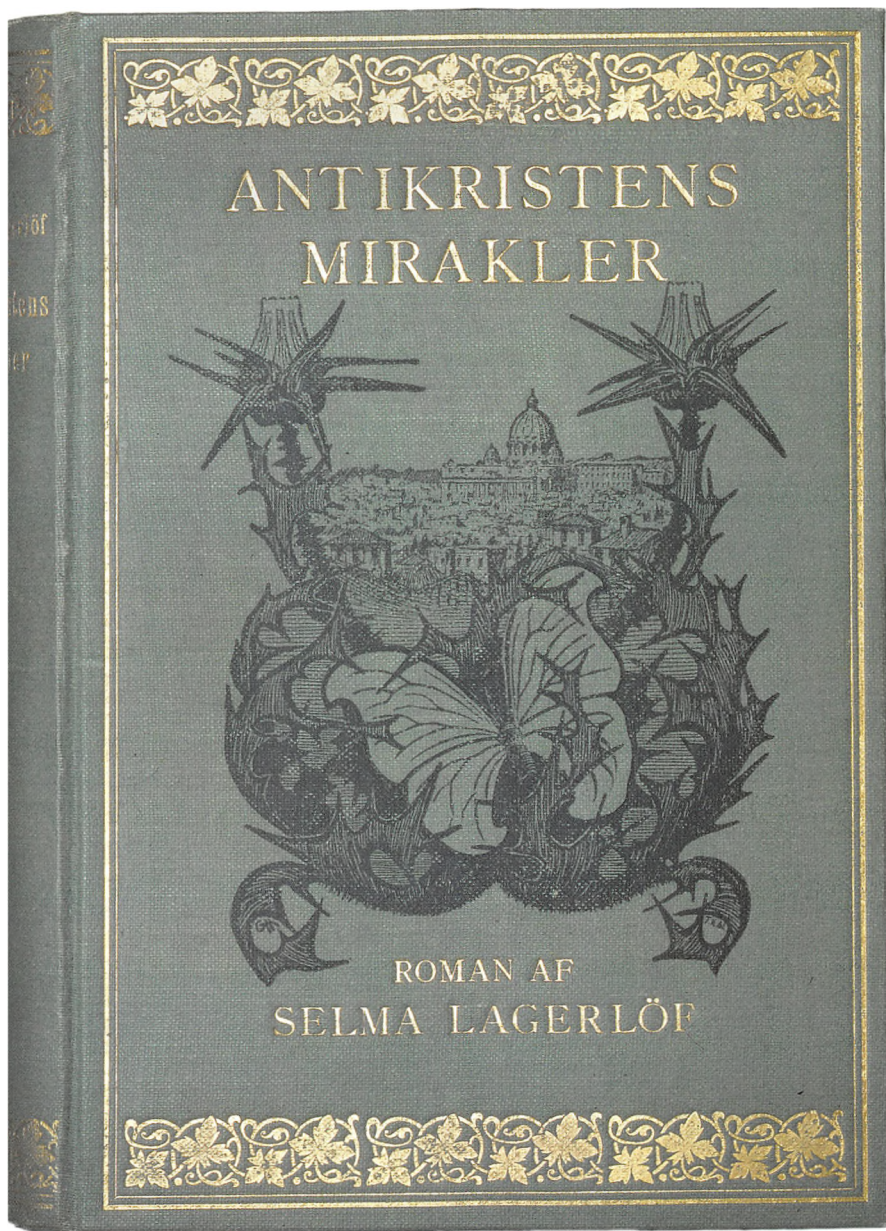

Fig. 35. Selma Lagerlöf: *Antikristens Mirakler*, 1899.

byens våben i relief.⁴¹ Særlig vellykket er hans dekoration til Carl Schuchhardts bog om "Schliemanns Udgravninger," som dog ikke udkom hos Philipsen, men *Forlagsbureauet* 1891. Et tegnet mønster på forside, ryg og bagside er kopieret efter loftornamentikken i et gravkammer, der er afbildet på bogens fig. 291. Ned i mønstret er øverst på bindet, henholdsvis på forside, ryg og bagside, presset tre forgyldte ornamentfelter i relief, der flugter med hinanden, når bindet ses opslået bagfra (fig. 37).

Skønt Philipsen i årene frem til 1881 havde udgivet A.E. Brehms "Dyrenes Liv" i tre bind, blev samme forfatters "Naturliv" 1892 udgivet af *Brødrene Salmonsens Forlag*. Den store bog er i et rigt dekoreret bind med bl.a. tegninger af to store dyrehoveder og fire symboler for stjernebilleder i relief på sort bund. Grafikken er signeret C. Hasert Gr. Stutt[gart] og udgør vel et af de sidste eksempler på import af bindgrafik fra Tyskland. Dekorationen har antagelig været benyttet til den tyske originaludgave.

Tilbage til *Philipsens* og *Det nordiske Forlag*, hvorfra også udgik søløjtnant, senere admiral Henri Konows rejseskildring "I Asiens Fravande," 1893. Det sorte bind er på forsiden overstrøet med tegninger af japanske motiver i guld og sølv, på bagsiden med et par tegninger foroven samt forlagsmærke nederst til venstre i sølv (fig. 38). Nogle motiver er lånt fra bogens tegnede illustrationer, og da disse er udført anonymt af prinsesse Marie,⁴² kan det formodes, at det er den kunstnerisk anlagte prinsesse, der har komponeret bindet. 1905 komponerede hun for Petersen & Petersens et signeret bind til tobindsudgaven af H.C. Andersens "Eventyr og Historier" (bindene med ræve).

Fra Ernst Bojesens direktørtid foreligger f.eks. nogle lysebrune (falmede?) bind med en meget fast struktur, vistnok af kalveskindspergament, jvf. senere omtale af Svend Leopolds "Hyggelige Tider." Således Carit Etlars "Mine kæreste Fortællinger fra fremmede Lande," 1898, med nedfældede tegninger i sort på sølv: Øverst fugle, der flyver forbi en søjleruin, nederst en måge i flugt over havoverfladen. Tegnerens signatur er delvis ulæselig (Poul N...). Samme bindmateriale er brugt til Ove Rodes maskekomedie "Harlekins Omvendelse," 1899 (oplag: 1.500), som er i smalt oktavformat og stemplet med Flyges

⁴¹ Averteret af forlaget i "et af Imm. Petersen efter Tegning af Hans Tegner udført Pragtbind," hvert bind til 3 kr. pr. indbinding, løse bind á 2 kr. netto, *Nordisk Boghandlertidende* 11. sept. 1891. Ikke set er Auguste Vitu: *Paris*, 1892, som forlaget averterede i komponeret pragtbind i *Illustreret Tidende* 18. dec. 1892.

⁴² *Admiral Henri Konows erindringer* I, 1966, s. 178.

Fig. 36. Camille Flammarion: *Verdens Undergang*, 1894.

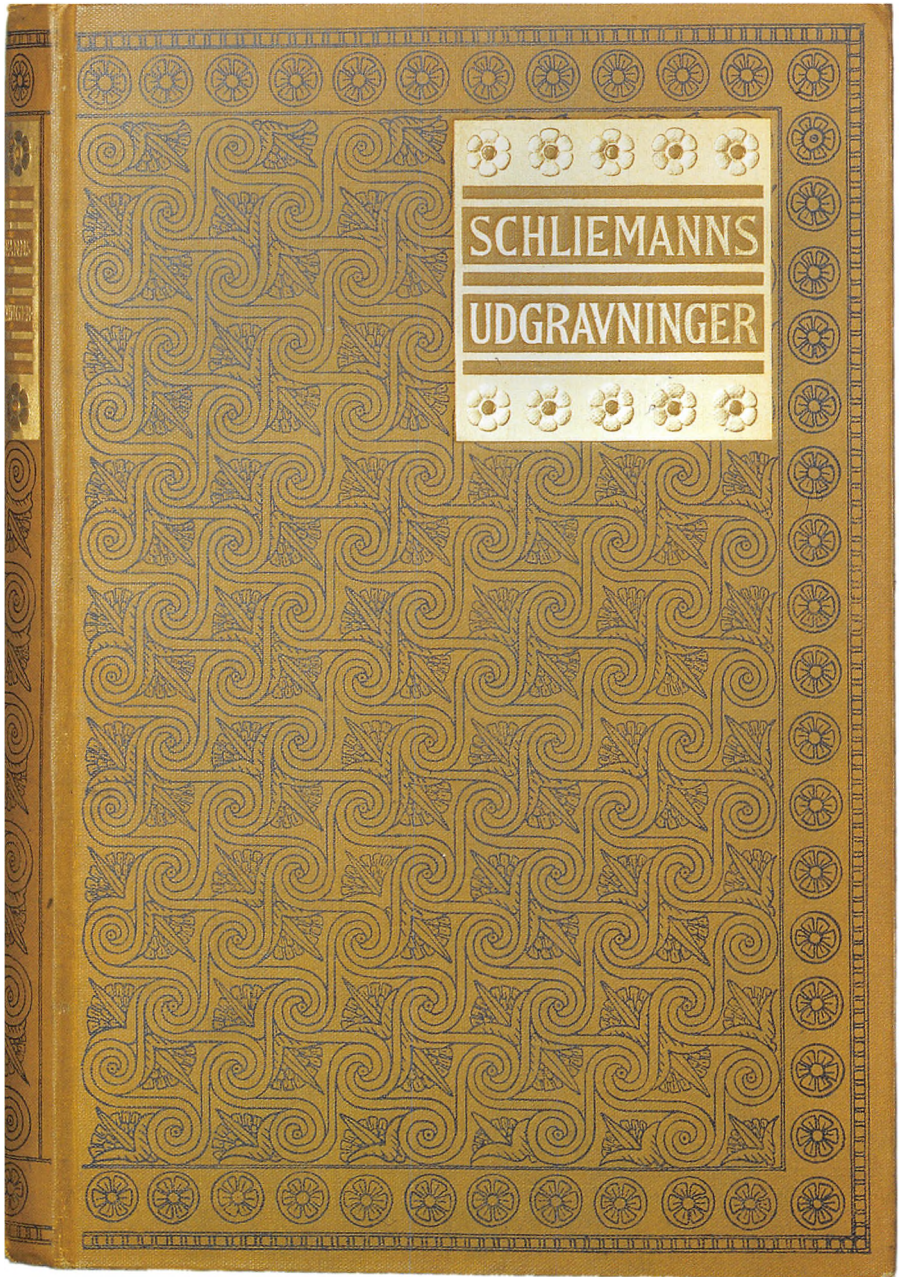

Fig. 37. Carl Schuchhardt: *Schliemanns Udgravninger*, 1891.

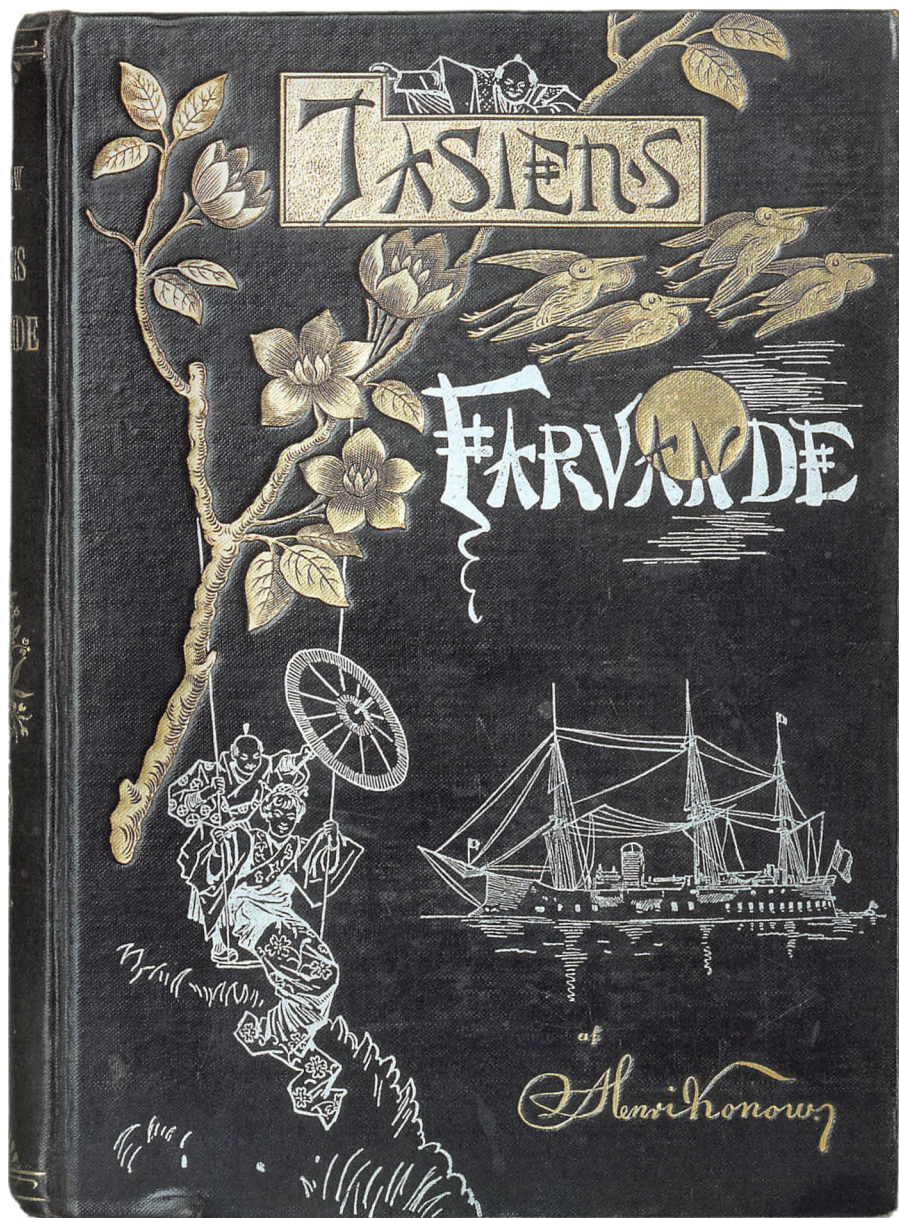

Fig. 38. Henri Konow: *I Asiens Farvande*, 1893.

mærke. Midt på bindet er titelbilledet, Harlekin tegnet af Hans Nikolaj Hansen, gengivet i formindsket størrelse i et forsænket felt af form som en klokke. Nedenunder er placeret røde hjerter og forgyldte rosetter (*fig. 39*).

Flyge synes hidtil mest benyttet af Gyldendal, men fik fra senest 1899 flere opgaver af Bojesen. Det nævnes i jubilæumsskriftet i anledning af værkstedets første femogtyve år, at dette har udført bind endog efter tegning af Bojesen selv (se note 32). Flyge har yderligere indbundet f.eks. Pontoppidans "Fortællinger," 1.-2. oplag 1899 og 1903, i grå bind med forgyldt blomsterdekoration foroven omkring et lille hvidt titelfelt. Fra 1900 er Mariagers fortællinger og bindet om Arthur Feddersens "Samleren" med en lille påklæbet tegning i forgyldt ramme med et par insekter i relief. Meget smukt udført er et hvidt bind om Ernst von der Reckes "Nye Digte," 1900 (oplag: 1.250), med en pastiche af det gamle motiv: lyre omkranset af laurbærgrene. Dekorationen er i guld og farver og står, ligesom på "Harlekens Omvendelse," i en forsænket felt midt på bindet (*fig. 40*). Dertil kommer naturligvis guldsnit.

Bojesen gjorde brug af adskillige kunstnere, men nærrede en vis forkærlighed for Hans Tegner, Knud Larsen og Gerhard Heilmann. Sidstnævnte var vel nærmest overtaget fra Philipsens forlag, men der er ikke tvivl om, at Bojesen havde en svaghed for hans frodige vignetekunst. Det fortælles, at det første og eneste, Bojesen fandt værdt at lave om på, da han overtog "Tilskueren," var at live dette seriøse tidskrift op med friser og omslag af Heilmann.⁴³ Heilmann fortsatte med at tegne omslag, f.eks. til Viggo Stuckenbergs "Valravnen," 1896, hvor titelrammen vittigt tjener som hvileplads for tre lumske ravne. Tegningen er også brugt som dekoration på bindet.⁴⁴ Desuden illustrerede han en miniaturredgave af "Blomstersproget" ved Christian Winther, 1898 (oplag: 5.000), med vignetter og stiliserede blomsterrammer på alle siderne og har komponeret bindet med røde blomster.

Navnlig satte Bojesen sejlene til ved anden udgave af Gjellerups "Minna," 1899 (oplag: 2.500). Den er rigt illustreret af Heilmann, som Bojesen forinden havde sendt til Dresden og omegn for at finde motiver fra steder, hvor handlingen udspandt sig. Som ekstra raffinement har Heilmann brugt Gjellerup og hans hustru som modeller for tegningerne af hovedpersonerne.⁴⁵ Bindet er stramt komponeret med

⁴³ M. Galschiøt i *Tilskueren*, 1933, s. 410.

⁴⁴ Omslaget er afbildet i *Bogvennen*, 1955, s. 77.

⁴⁵ Georg Nørregaard: *Karl Gjellerup*, 1988, s. 211 og 250.

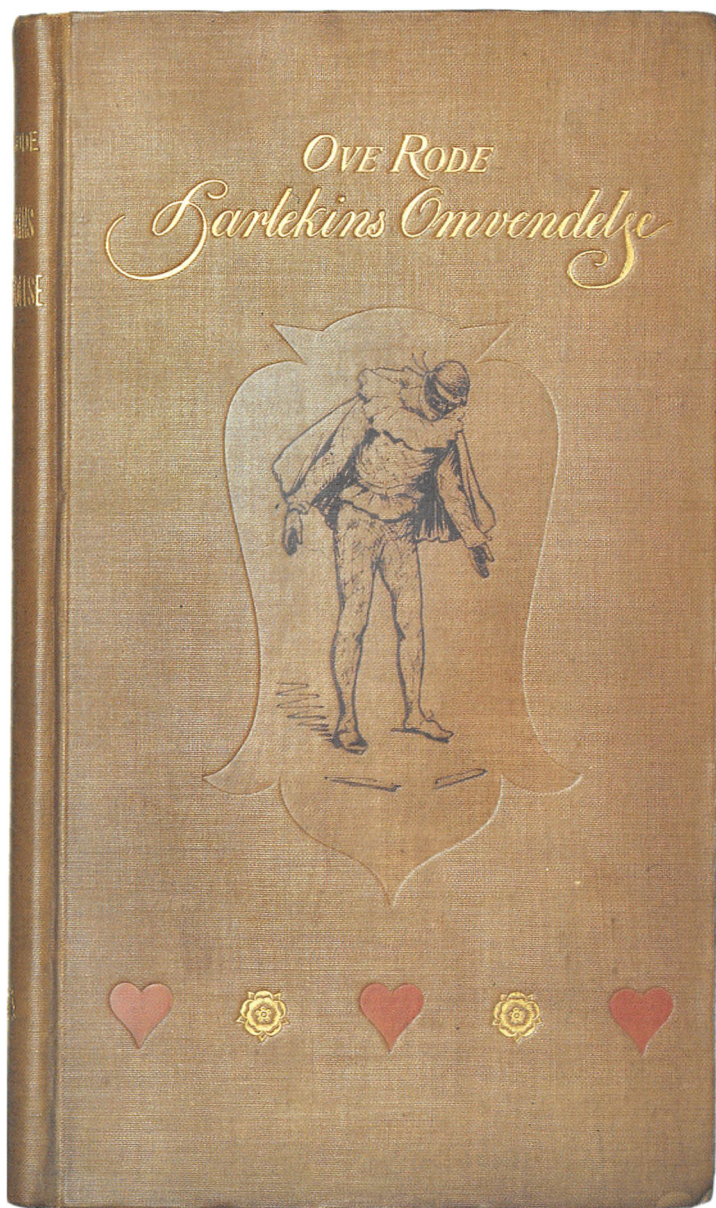

Fig. 39. Ove Rode: *Harlekins Omvendelse*, 1899.

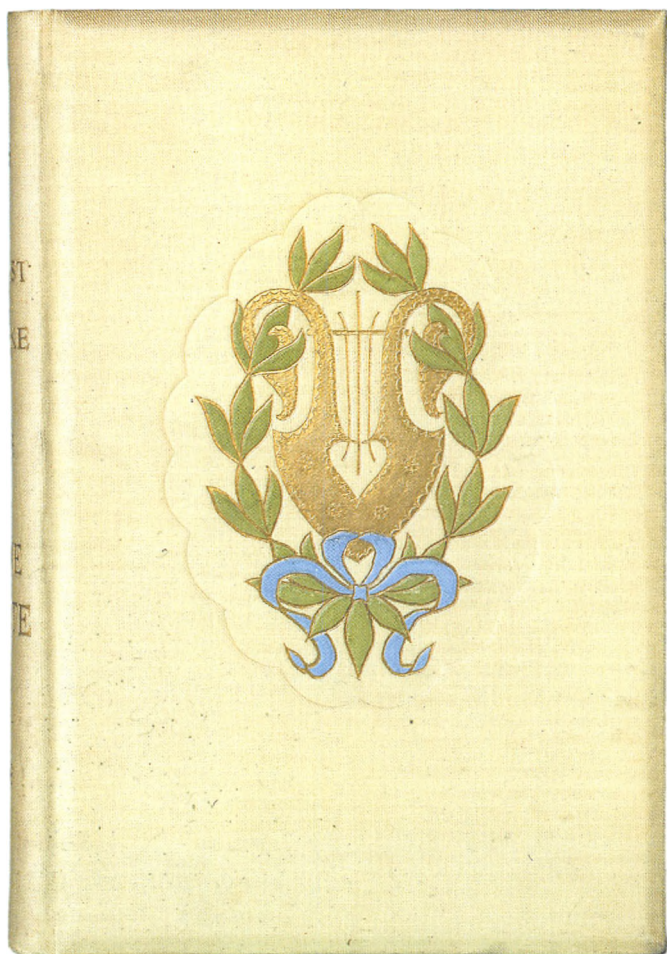

Fig. 40. Ernst von der Recke: *Nye Digte*, 1900.

alene fem rækker forgyldte rosetter i en gruppe under titlen, hvortil svarer mindre rosetter på ryggen (fig. 41). Det ligger milevidt fra bindet om førsteudgaven vist på fig. 28. At såvel de usignerede tegninger som bindkompositionen skyldes Heilmann, nævnes underlig nok ikke i bogen, men det rådede en forlagsmeddelelse bod på. Efter kønne ord om forfatteren og hans værk præsenteredes bogen som Heilmanns første større samlede illustrationsarbejde, og det præciseredes: "Til Bogen, der er trykt paa fint, hvidt Papir, har Bogbinder Flyge udført Indbindinger i Shirting og ru Skind, komponerede af Gerhard Heilmann, der tillige har udført en særlig Forsats hertil. Prisen er henholdsvis 7 Kr. 50 Øre og 8 Kr. 50 Øre for indbundne Eksp. i Shirting eller Skind."⁴⁶ Bogen kan sidestilles med Emmy Drachmanns "Grevinde Cosel" fra samme år med (langt færre) vignetter af Knud Larsen, som ligeledes solgtes i henholdsvis shirtings- og skindbind udført af Flyge.

Også en miniatuurudgave af Oehlenschlägers "Aladdin," 1900 for handlede i de to bindmaterialer. De er med forskellig guldtrykt dekoration (bogbinder ikke fundet oplyst). Miniatuurudgaven var trykt i 5.000 eksemplarer, ret forbløffende i betragtning af at forlaget to år tidligere havde foranstaltet en illustreret udgave i serien "Frem" i næppe mindre end ca. 70.000 eksemplarer og derudover lå inde med restoplaget af en pragtudgave fra 1893 samt en udgave fra 1896, der indgik i flerbindsværket "Dramatiske Digtninger." Den nye miniatuurudgave må vist opfattes som en fremtidsinvestering foranlediget af, at forlagsretten til Oehlenschlägers skrifter udløb i år 1900.

Bedst kendt er vel Heilmanns andel i bogudstyret til "Nordisk Familiebibliotek," senere blot "Nordisk Bibliotek," en serie med tre illustrerede skønlitterære bøger om året, som Bojesen satte i værk 1898 i samarbejde med Albert Bonnier i Stockholm. De er illustrerede af forskellige nordiske kunstnere, men seriebind, omslag, forsatter og fællestitel er alle tegnede af Heilmann. Seriebindet i lysebrunt skind er reliefpresset, på forsiden med tre flyvende svaner over stiliserede bølger, på bagsiden med en bøjle, der på en vimpel skilter med "Nordisk Familiebibliotek." Bøjen duver i havet mellem to delfiner og er i fundamentet smykket med en ugle, der var Bojesens forlagsymbol (fig. 42). I Sverige distribueredes bøgerne på svensk i samme udstyr, men havde naturligvis Bonniers forlagsmærke, "AB," på bøjen. Fra 1900 (fra og med seriens bd. 7) ændredes udseendet med en ny komposition, stadig af Heilmann. Forsidemotivet blev formind-

⁴⁶ Forlagets præsentation af bogen i *Vor Jord*, 1899-1900, nr. 8.

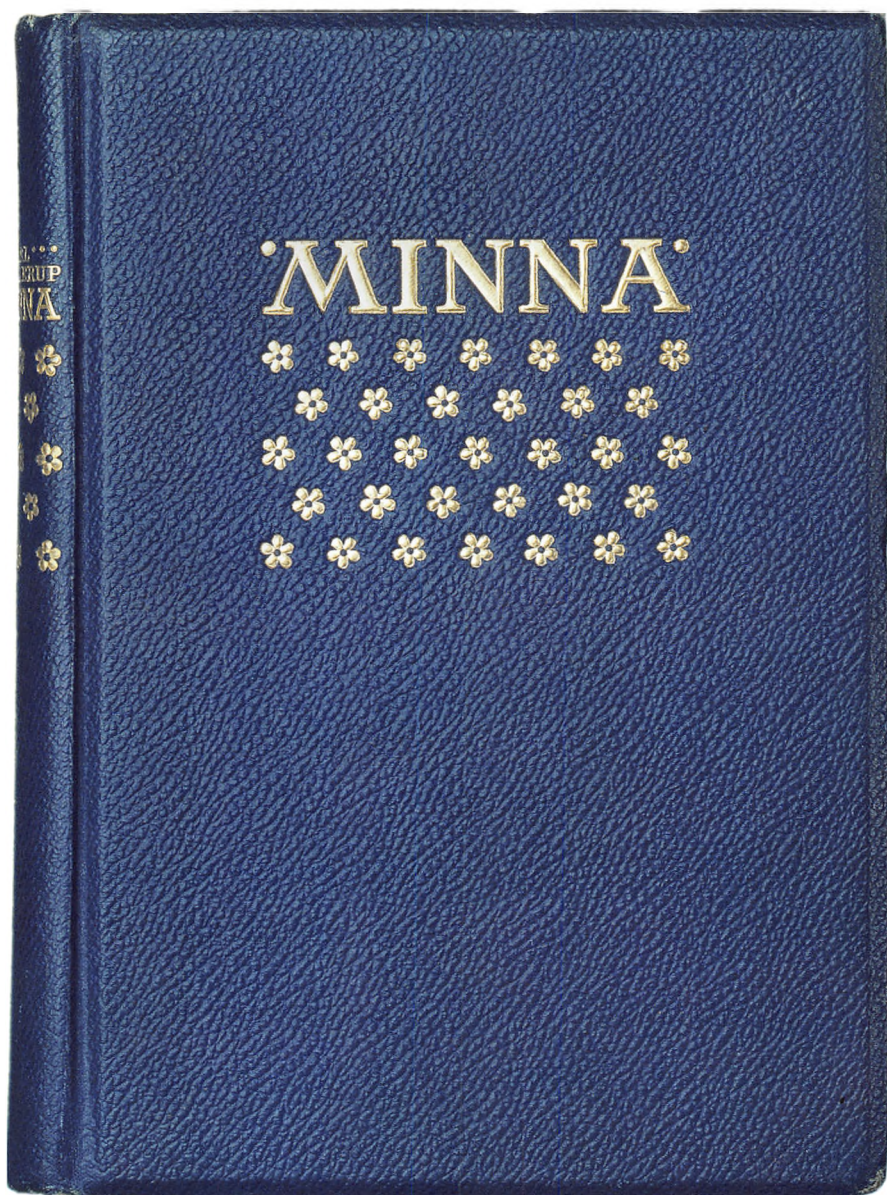

Fig. 41. Karl Gjellerup: *Minna*, 1899.

sket og omgivet af en ramme af muslingeskaller, og dette dubleredes på bagsiden, hvorfra bøjen og delfinerne altså udgik. En sidste version er set på et sikkert sent bindoplag om Sophus Bauditz' "Sporsne," den mest solgte bog i serien, der kom i "6. Oplag - 16de Tusinde" 1906. Det er i lysebrun shirting med Heilmanns tre svaner i en lille forgyldt medaljon øverst på forsiden og kun forlagsmærke på bagsiden. Serien afsluttedes 1907.⁴⁷

1897 startede subscriptionsen på billigbogsserien "Frem," hvortil der kunne rekvireres røde eller grønne seriebind med Knud Larsens tegning af en ung mand, der forfrisker sig ved en kilde. Og 1898 påbegyndtes håndbogsserien "Det nordiske Forlags Bibliotek" med en række lettilgængelig faglitteratur eller vejledninger i alskens emner. Bøgerne var af vekslende omfang og solgtes kun indbundne i matgrønne seriebind med en lidet spændende titelindramning. Efter sammenslutningen med Gyldendal blev serienavnet "Praktisk Bibliotek."

5.

"Nordisk Bibliotek" var måske inspireret af *Det Schubothske Forlags "Miniatur-Bibliotek,"* udgivet af de to unge forlæggere Aage Hirschsprung og J.L. Lybecker, der 1893 havde overtaget J.H. Schuboths Forlag. Det var ikke stort og lukrerede vist mest af Carl Bernhards (Saint-Aubains) og Johanne Schjørrings forfatterskaber samt enkelte gamle slagnumre som Esaias Tegnér's "Frithiofs Saga." Den eneste betydelige dalevende danske forfatter med fast tilknytning til forlaget var fra 1879 Herman Bang.

"Frithiofs Saga" var 1883 udsendt i en illustreret pragtudgave og suppleredes 1889 af et syvende oplag i en billigere hånd- eller miniaturudgave i smukt udstyr indbefattet guldsnit. Bindet er hvidt med et indrammet maleri af Frithiof og Ingeborg på forsiden i guld og klare farver, et sidestykke til August Jerndorffs miniature på Oehenschlägers "Aarets Evangelium," 1884.⁴⁸ På bagsiden står hovedpersonernes initialer over kors på et våbenskjold (*fig. 43*). Dekorationen er usigneret, men dens ophav oplyses i en annonce, hvor forlaget anbefalede bogen som "meget elegant udstyret, Bindet og Titelbladet komponeret af Hr. Hans Tegner." Indbindingen skyldes Beuchel,

⁴⁷ Ifølge annonce for de tre første bind i *Nordisk Boghandlertidende* 9. dec. 1898 kunne de også fås i en dyrere indbinding i hvidt skind (ikke set). De tre første bind leveredes heftede i fælles kartonnage, indbundne i fælles læderfutteral. Om ændring af bindkompositionen oplyses i *Vor Jord*, 1900-01, nr. 10.

⁴⁸ Se FF 42, s. 266.

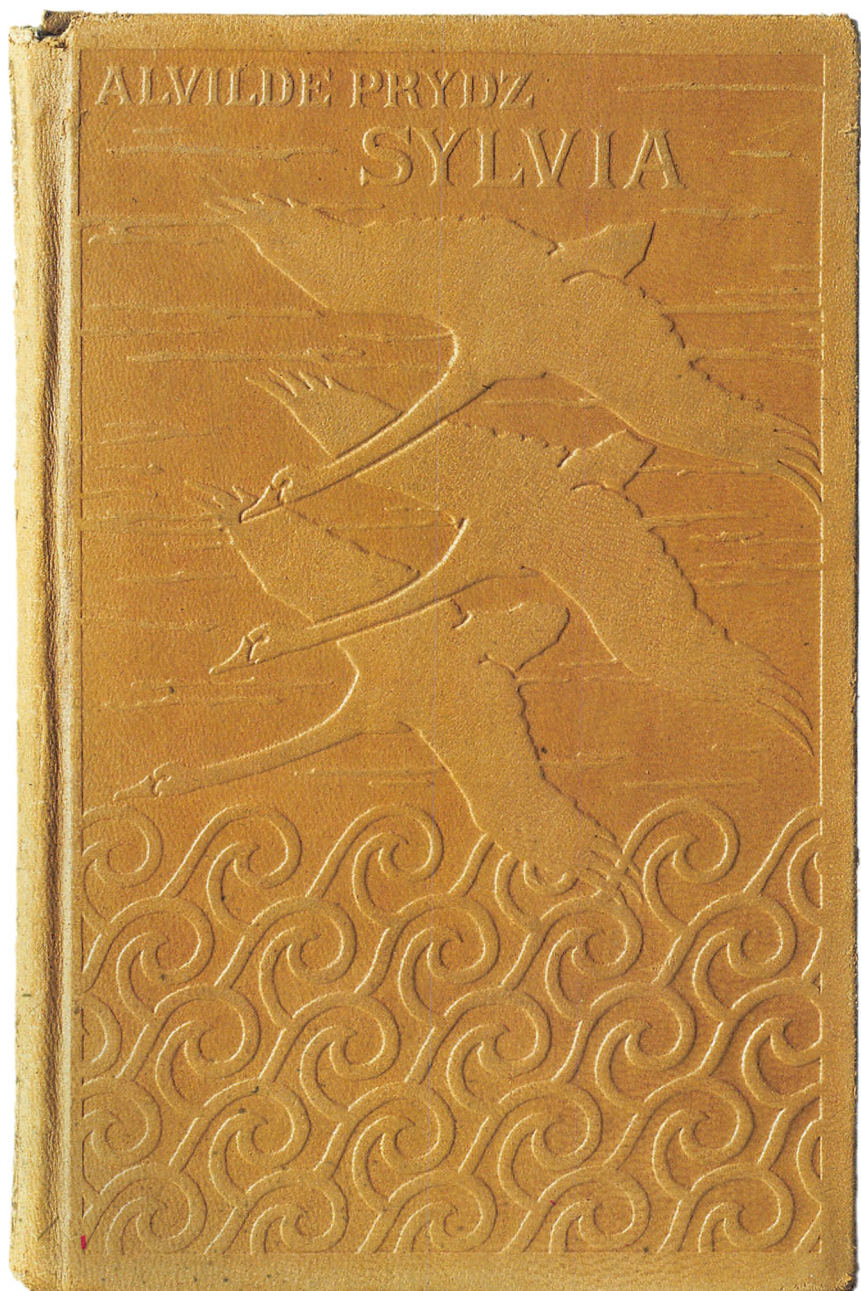

Fig. 42a. Forsiden af *Nordisk Familiebibliotek* / Alvilda Prydz: *Sylvia*, 1898.

Fig. 42b. Bagsiden af foregående.

som også havde indbundet pragtudgaven.⁴⁹ I ringere udførelse blev forsidedekorationen genbrugt på 8. oplag udgivet af Gyldendal 1910.

Hirschsprung og Lybecker startede med at holde udsalg af den gamle bestand, hvori dog ikke var indbefattet Carl Bernhards bøger, der tilmed 1895-97 blev optrykt i en ny subscriptionsudgave på tolv bind. I en ny publikationslinie blev der lagt vægt på udstyret. Det største enkeltforetagende var en kvartudgave af Shakespeares "En Skjærsommernatsdrøm," overdådigt illustreret af Hans Nikolaj Hansen, 1896. Bindet er dekoreret med et forgyldt midterfelt, der rummer en gravure af komediens "Nis Puk." Samme kunstner fik 1895-96 i opdrag af tegne vignetter og friser til en firebindsudgave af "1001 Nat." Bindene har på forsiden fået en farverig komposition af dekorative felter og stiliserede blomster i rød ramme, og forlagsangivelsen er omgivet af monogrammer med forlæggernes initialer, L og H. På ryg og bagside er trykt et blomstermønster (*fig. 44*).

Ovenfor er nævnt Hella S. Lynges (Ingrid Jespersens) "Ungdom" fra 1896 med signeret planteornamentik. Fra 1898 er Herman Bangs "Det hvide Hus" og Svend Leopolds "Hyggelige Tider," begge med dekoration af Hans Tegner. Bangbindet har foroven et lille hvidt titelfelt, hen over hvilket der bølger et forgyldt bånd med sløjfe. Det illuderes, at båndet løber ind i bindet nær ryggen, hvor det kommer ud og går ind igen over titlen for så atter at komme ud og hænge lidt ned på bagsiden.⁵⁰ Samme dekoration findes på "Det graa Hus," 1903. Svend Leopoldbindet er lysebrunt og angives i kolofonen udført af J.L. Flyges Atelier efter tegning af Hans Tegner i kalveskindspergament. Midt på forsiden er placeret en forgyldt temaskine i relief med et lille fremspringende håndtag, meget fint udført (*fig. 45*). Lignende bindmateriale synes anvendt til bøger fra *Det nordiske Forlag*, jvf. ovenfor s. 234, og en tilsvarende relieffigur findes på dettes udgave af "Vore Bedsteforældres Sange," samlede af Erna Juul-Hansen 1897 (uden bogbindersignatur). Her er figuren udført på et mørkt underlag, der er monteret på bindets grå silkemoiré, og en kædeindramning viser med signaturen HT, at også denne dekoration skyldes Hans Tegner (*fig. 46*). Oplysning om titlen er forbeholdt ryggen, hvor titelfeltet på begge bind er påklistret.

Fra henholdsvis 1895 og 1897 udgaves de nydeligt tilrettelagte se-

⁴⁹ Forlagsannonce i *Nordisk Boghandlertidende* 6. dec. 1889; annonce fra Beuchel i *Dansk Bogbindertidende* IV, 1902-03, s. 25.

⁵⁰ Bogen averteredes i farvetrykt omslag eller komponeret skindbind af Hans Tegner i *Nordisk Boghandlertidende* 25. nov. 1898; jvf. smst. 1. dec. 1899 annonce for Bangs *Udvalgte Fortællinger* i "Omslag og Bind tegnede af Hans Tegner."

Fig. 43. Esaias Tegnér: *Frithiofs Saga*, 1889

Fig. 44. *1001 Nat*, 1895-96.

rier "Schubothenske Miniatur-Bibliotek" og "Vignet-Udgave," der rummede bøger af danske forfattere illustreret af kendte kunstnere. Den første serie var den fineste og forsynet med guldsnit, men for begges vedkommende kunne man vælge mellem et bind i shirting og et dyrere i skind. De har hver sit serieemblem, "Miniatur-Biblioteket" en lille forgyldt blomsterkomposition tegnet af Knud Larsen, "Vignet-Udgaven" en vignet af Hans Tegner i forgyldte streger med et symbolsk ornament i midten, som er forskelligt fra bog til bog. I kolofonen til Carl Bernhards "Kommissionæren," 1895, meddeles, at "Miniatur-Biblioteket"s bind er udført i J.L. Flyges Atelier. Sammesteds oplyses i enkelte af "Miniatur-Biblioteket"s bøger, at der også foreligger særlige indbindinger, således 1898 P.F. Rists "Pagebreve" i "et med Farver presset Silkebind" og J.H. Wessels "Udvalgte Skrifter" i et bind "i Elfenbensimitation med Digterens Portræt i Relieftryk," begge efter komposition af Hans Tegner.

Det faglitterære gebet tilgodeså forlaget fra ca. 1900 med et lødigt "Kultur-Bibliothek," som på bindet har endnu et forgyldt serieemblem tegnet af Hans Tegner. På Kristoffer Nyrops "Ordenes Liv," 1901, er bindet præget med Flyges mærke. 1895 havde Schubothé påtaget sig forlaget af Studentersamfundets række af "Populære Smaaskrifter," der solgtes uindbundet til priser fra 25 øre til 1 kr. De lysegule hefter, som også forekommer stift heftede, er med en stor forsidetegning i rødt af Gerhard Heilmann: En nøgen mand står midt i et vandløb og stemmer en sluseport op for den brusende strøm.⁵¹

6.

Bind, der leveredes af *Immanuel Petersens* i 1899 oprettede kommissionsanstalt, er vist hyppigt dekoreret med stempler, som Petersen havde liggende fra tidligere benyttelse. Via denne genbrug kan en række tidligere bind uden bogbindersignatur tilskrives hans værksted, men de har også interesse, fordi Petersen må antages at have valgt deres udseende uden eventuel indblanding fra forlæggerens side. Nogle er slet og ret kopier af tidligere udførte bind som f.eks. H.C. Liisbergs "Fra gamle Dage," Hagerup 1898, med samme dekoration som P.F. Rists "Jonathan," der tidligere er nævnt. Bindet til Rists "En Rekrut fra fire og treds," 1.-3. oplag, 1889 (og vel også til de næste to oplag), er med skråtstillet titel og to ens hjørneornamenter i forgyldning foroven til venstre og forneden til højre. Disse er blevet fordoblet til fire i anden layout på Isted Møllers drengebog "Ferie paa Skovkildegaard," Gylden-dal 1900, hvor bindet er signeret af Immanuel Petersen. Om deko-

⁵¹ Tegningen er afbildet i annonce i *Nordisk Boghandlertidende* 21. febr. 1896.

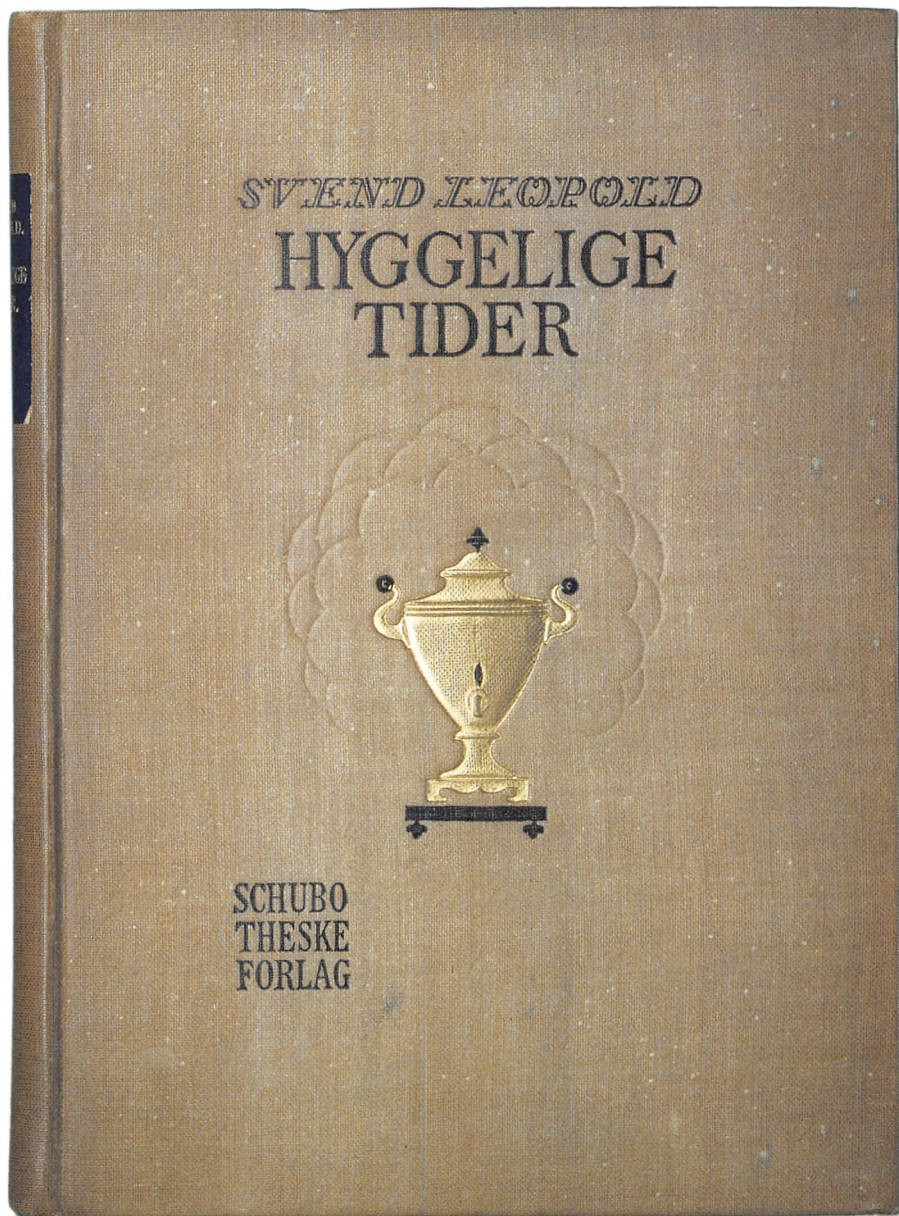

Fig. 45. Svend Leopold: *Hyggelige Tider*, 1898.

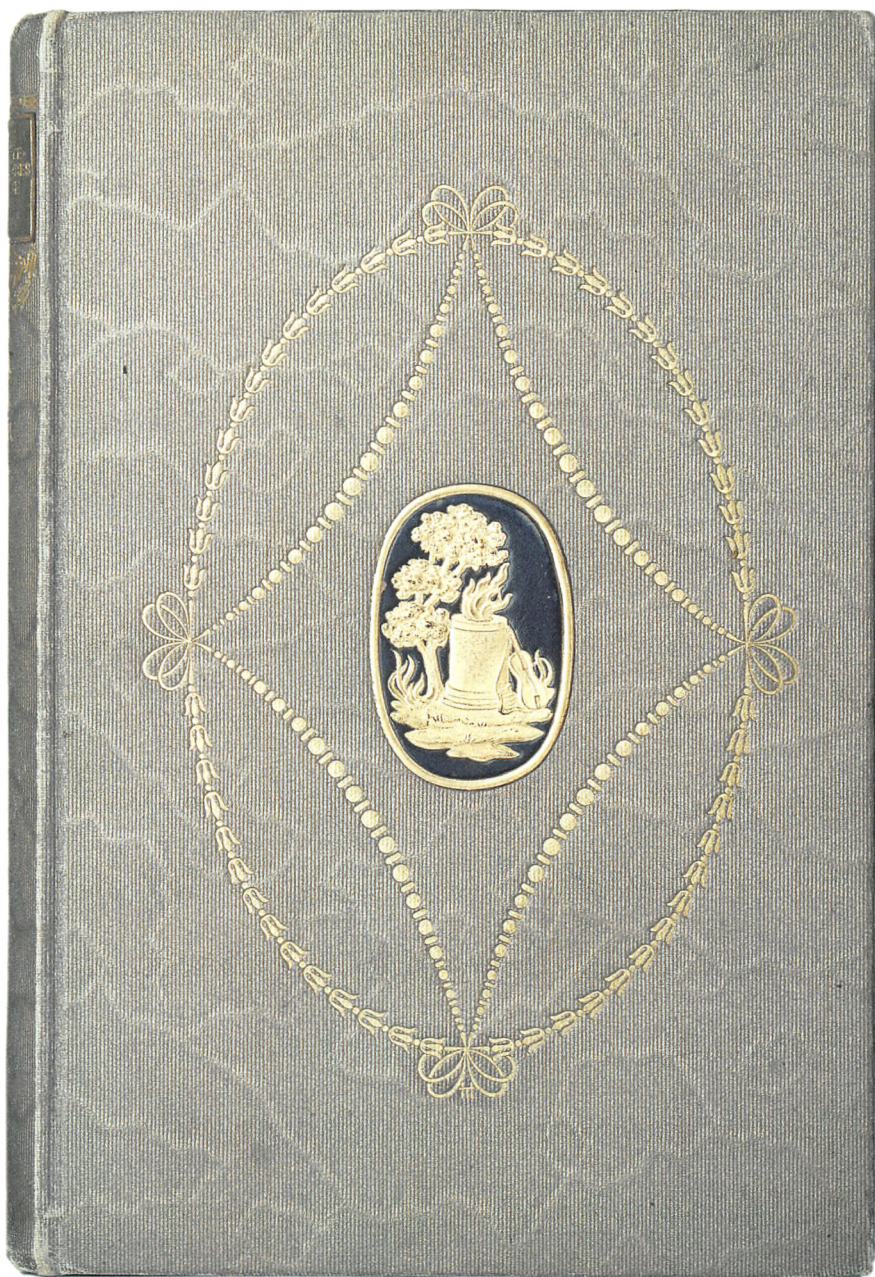

Fig. 46. *Vore Bedsteforældres Sange* ved Erna Juel-Hansen, 1897.

rationen på bindet om 2. udgave af Troels Lunds "Livsbelysning," Gyldendal 1899, også er genbrug, skal være usagt, men hovedmotivet, en hvid svane med rødt næb foran en forgyldt kyst, er næppe valgt specielt til denne bog (fig. 47). Bindets vandrette borter forekommer også på Selma Lagerlöfs "Antikristens Mirakler," der er vist på fig. 35. På et bind fra kommissionsanstalten er endvidere set en dekoration med ornamentik i viftestil, som udgør en fortsættelse af Petersens genoptagelse af stilmønstre fra 15-1600-tallet.⁵² Den findes på Edv. Egebergs "Ved Dødens Port," Gyldendal 1899 (fig. 48).

Af *Thorvald Petersens*, fra 1894 *Petersen & Petersens* bogbinderi blev der i "Nordisk Boghandlertidende" averteret flittigt med værkstedets formåen. I okt. 1897 flyttede det til nye lokaler i St. Kongensgade og meddelte: "Denne Flytning er ensbetydende med en meget stor Udvidelse af vor Virksomhed. Vi have i Sommerens Løb ved Besøg i Udlandets største Bogbinderier sat os grundigt ind i, hvad der i de senere Aar er fremkommen af godt nyt paa Omraadet Værkstedetsindretning og Maskiner, og støttet paa de indvundne Erfaringer have vi udvidet vort Etablissement til et virkeligt tidssvarende Bogbinderi med et Maskinmateriel saa fortrinligt, som det overhovedet kan skaffes tilveje. I vore store nye Lokaler arbejde nu 26 Maskiner, og de rumme 200 Arbejdspladser."⁵³ Selv om der også fabrikeredes protokoller og papæsker m.v., må man undre sig over, at bind med firmaets stempel tilsyneladende er sjældne før omkring 1899. Forklaringen er måske, at det overvejende har leveret anonymt arbejde. Et enkelt eksempel på et bind signeret af Thorvald Petersen er fundet om K.G. Brøndstedes digtcyklus "Junkeren fra Varnæs," forlagt 1891 af Frits Sørensens Boghandel i Rønne (hvor Brøndsted var adjunkt).⁵⁴ Dekorationen er luftig med en måge svævende over en konturerne af en bølge forneden og blot en lille vignet under titlen (fig. 49). Dette mågebølgemotiv var Petersen så glad for, at han også brugte stemplet til "Frem"s udgave af Drachmanns "I Storm og Stille," 1899, dog med tilføjelsen af et anker i medaljon midt på bindet.

Sidst i halvfemserne ses Petersen & Petersen i det mindste at have udført bind til bøger af Johan Skjoldborg på Jul. Gjellerups Forlag. "En Stridsmand," 1.-3. oplag 1896-1900 og "Kragehuset," 1899, har hver fået en stor blomst i jugendstil, på førstnævnte bøger den ind

⁵² Se FF 42, s. 253ff.

⁵³ Cirkulære trykt i *Nordisk Boghandlertidende* 22. okt. 1897.

⁵⁴ Annonce fra Frits Sørensen i *Nordisk Boghandlertidende* 27. nov. 1891: "eleg. indb. 4 Kr., uindb. 2,50 Kr." Smst. meddelte Frits Sørensen 6. maj 1892, at han var udgået for indbundne eksemplarer.

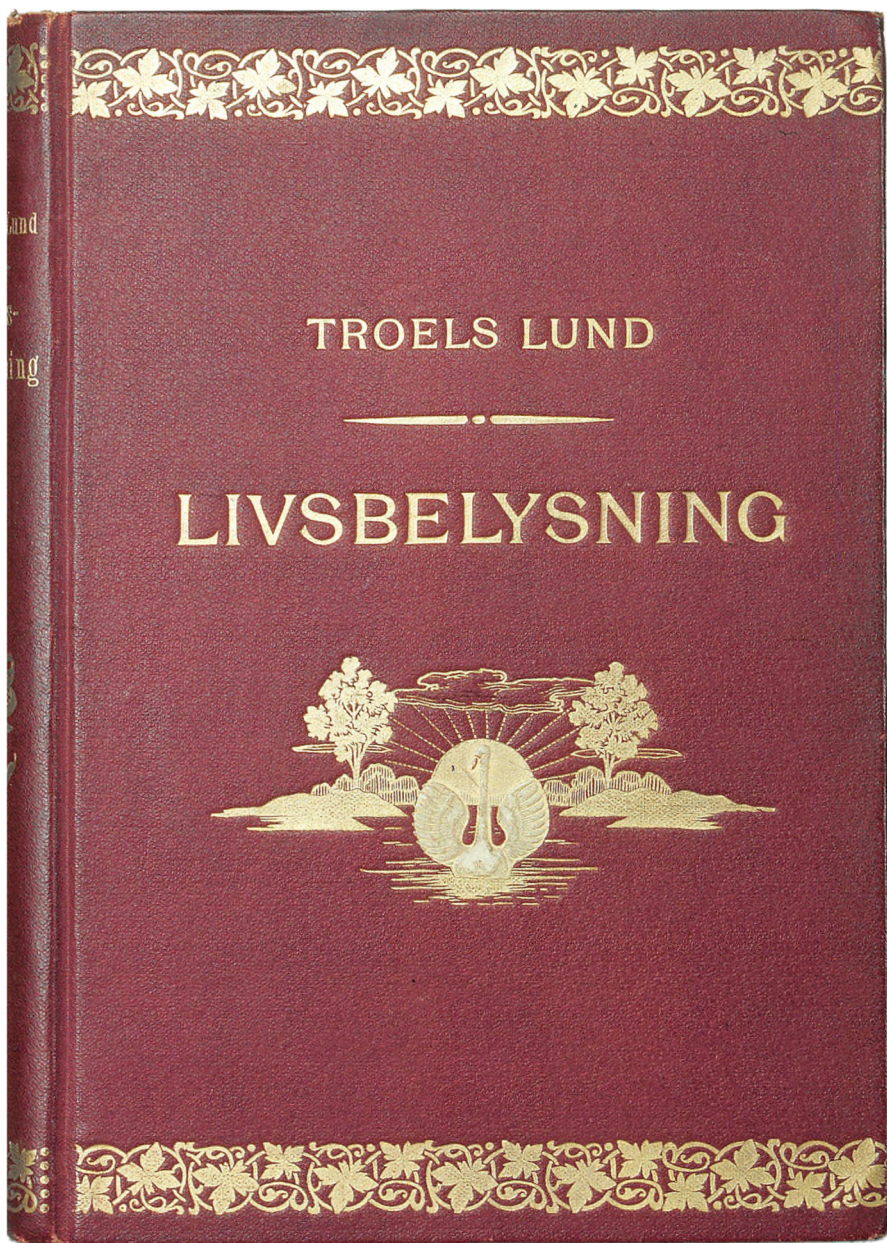

Fig. 47. Troels Lund: *Livsbelysning*, 1899.

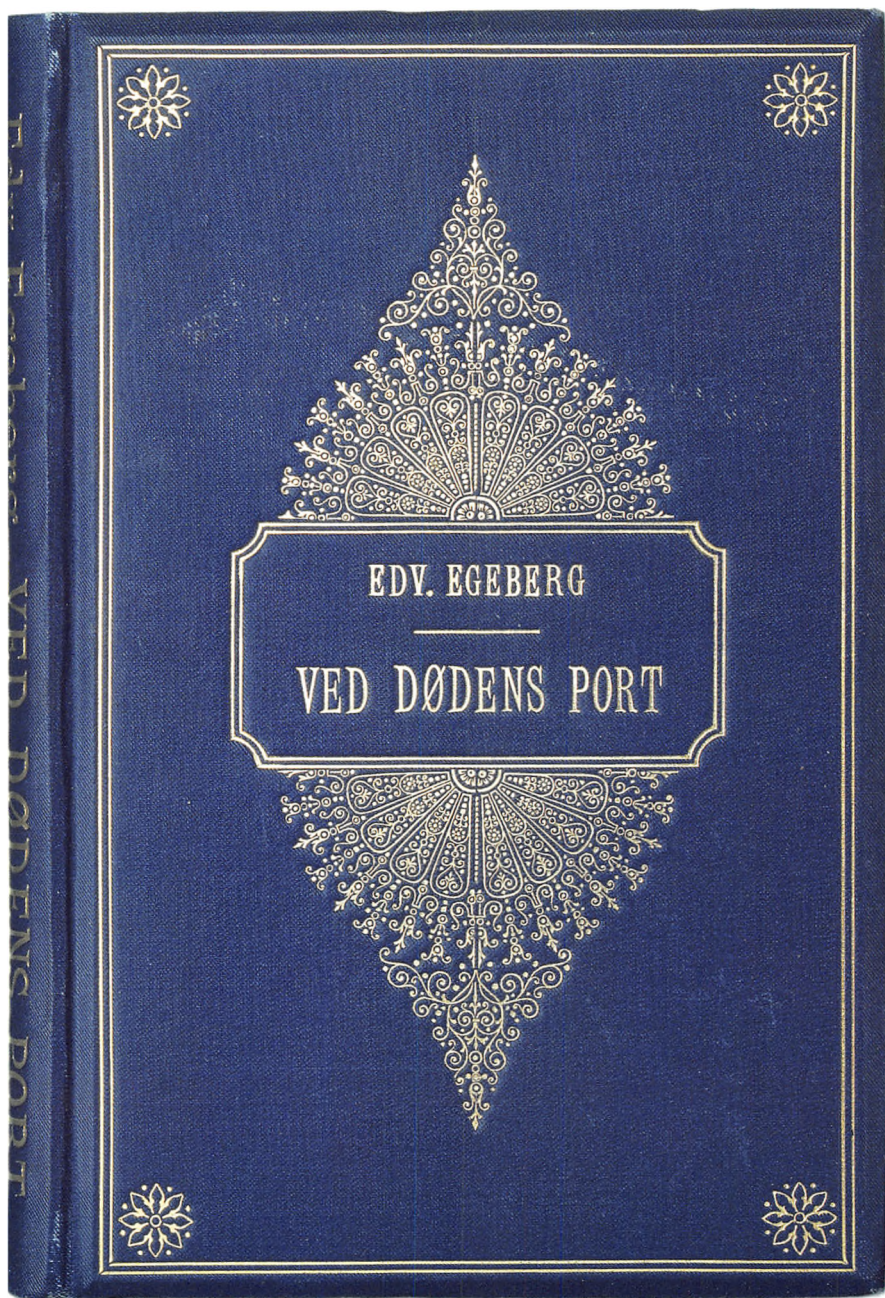

Fig. 48. Edvard Egeberg: *Ved Dødens Port*, 1899.

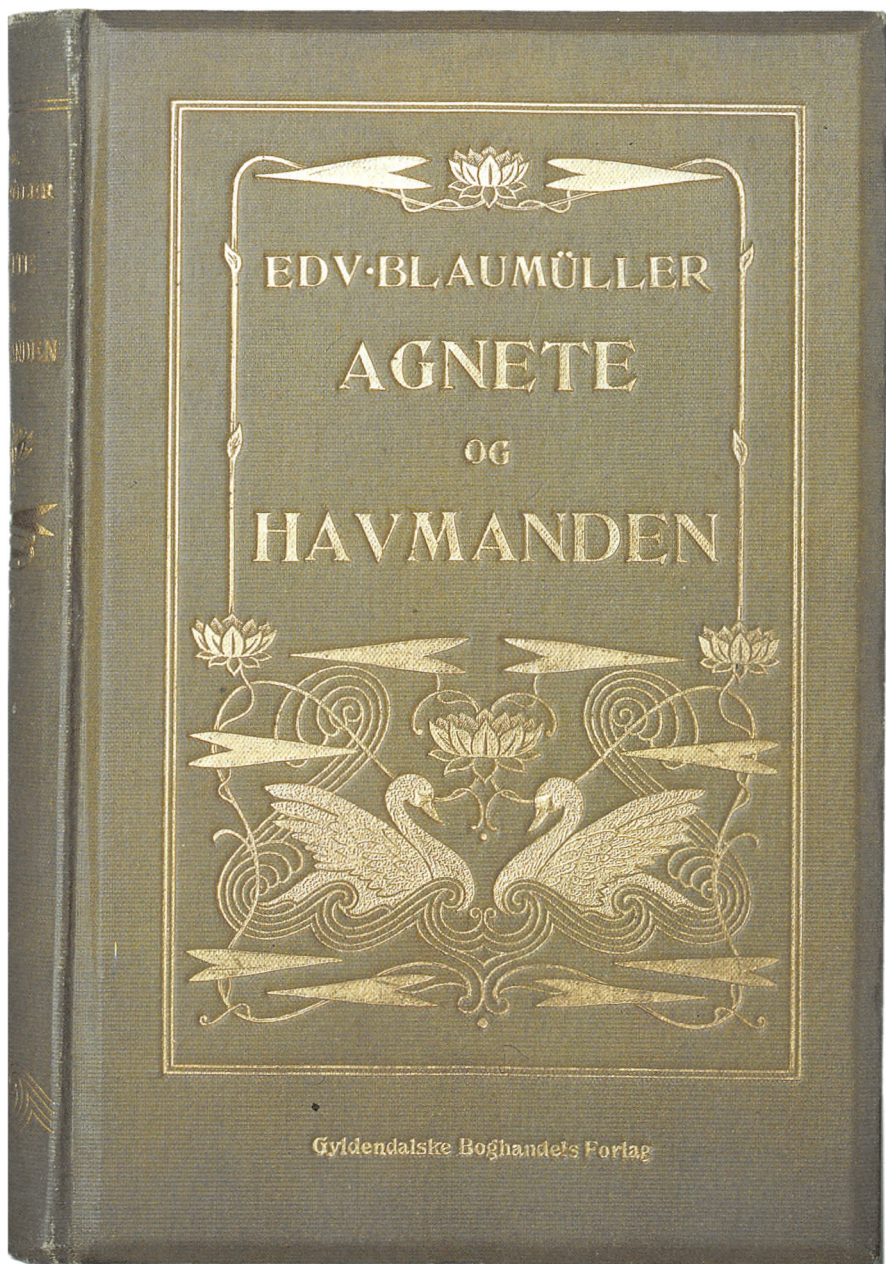

Fig. 55. Edvard Blaumüller: *Agnete og Havmanden*, 1899,

“Frem,” 1901, i et bindoplæg med Gyldendals mærke og altså tidligst fra 1903. Det oprindelige bind er med anden ornamentik i sort. Mere kraftfuld er slyngornamentikken på de ofte forekommende Kiplingbind fra Pios forlag med ornamenten à la Bindesbøll på ryggen. Dekorationen erstattede ca. 1900 en i halvfemserne anvendt palmedekoration og holdt til 1927, da Kiplings forfatterskab overgik til Gyldendal. Bindene er vistnok udført af Immanuel Petersen.⁵⁹

Morsomt er det at se et andet velkendt motiv, et kvindehoved hvilende på nøgne arme, oplive bindene i billigbogsserien “Nyt Bibliotek,” en lille række kommenteret skønlitteratur udgivet 1899ff ved E. Rørdam af Wilhelm Priors Hofboghandel. Bøgerne solgtes kun indbundne for 85, senere 90 øre stykket, og dekorationen er blot i sort streg. Lad gå med Carl Baggers “Min Broders Levned,” men man skulle ikke have forventet en sådan antydning af moderne frivolitet på gamle kendinger som Christian Olufsens “Gulddaasen” og Henrik Wergelands “Den engelske Lods” (fig. 56). Disse er trykt 1899 ligesom Jens Baggesens “Komiske Fortællinger,” der er set både i dette bind og i et bind med forfatterens silhouet. En silhouetdekoration blev tilsyneladende det foretrukne motiv på seriens følgende bind, så tegningen med kvindemennesket er nok blevet vejret og fundet for let.⁶⁰

⁵⁹ Forsidedekorationen er afbildet i Lotte Philipson og John T. Lauridsen (red.): *Bøger, Samlinger, Historier*, 1999, s. 52. Imm. Petersen averterede bind til *Lyset der sluktes* og *Kim* i *Dansk Bogbindertidende* II, 1900-01, s. 11 og III, 1901-02, s. 35.

⁶⁰ Bøgerne averteredes som udkommet i serien, men er uden serieangivelse, bortset fra at der i nogle bind på sidste ledige blad er trykt en unummereret fortegnelse over indholdet af “Nyt Bibliotek,” senere omdøbt til “Priors Bibliotek.” Således i det senest påtrufne bind, Paul Chievitz: *Nytaarsgave for Forlovede*, 1906 (med silhouet på bindet). I *Nordisk Boghandlertidende*, 1903, s. 119 averteredes årets nyudgivelser “indbundne i Shirting og med Forfatterens Billeder i Silhouetter.”

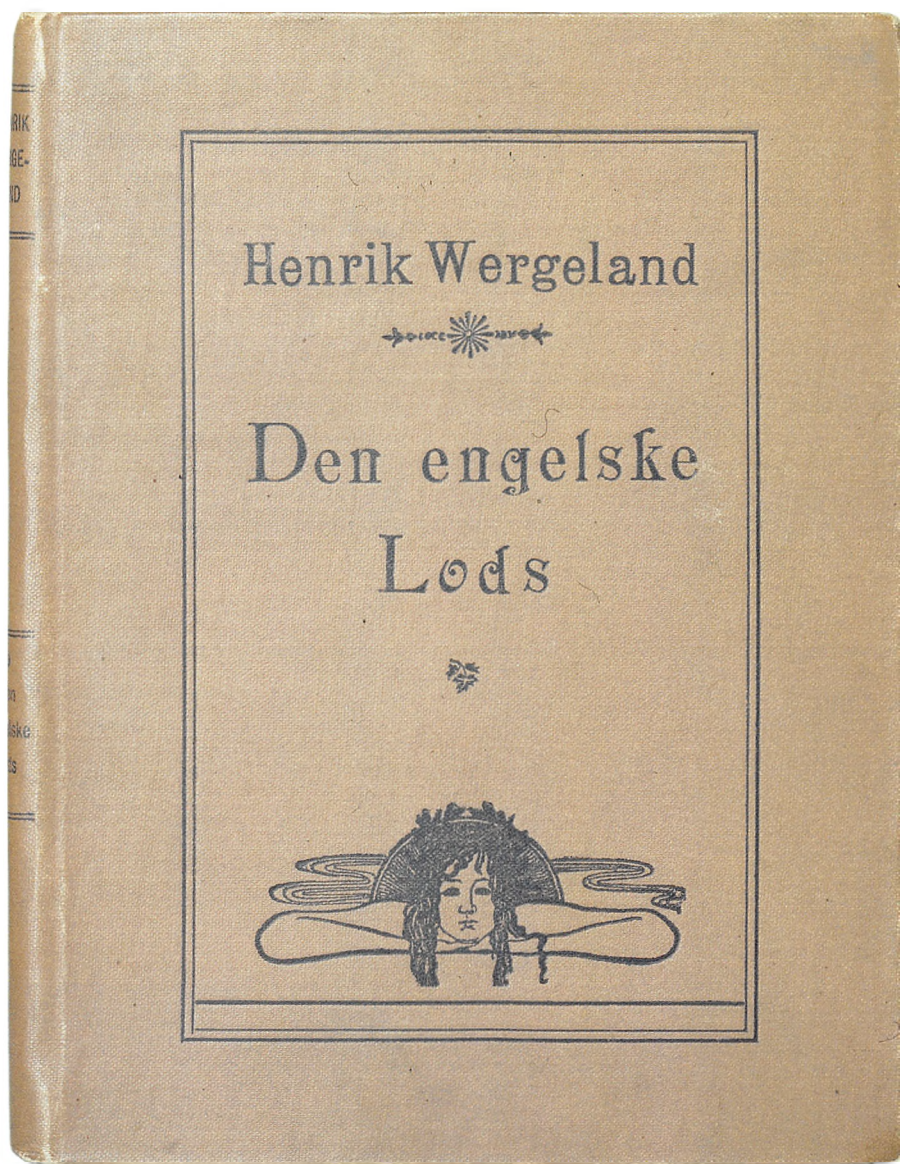

Fig. 56. Henrik Wergeland: *Den engelske Lods*, 1899.

SUMMARY

HARALD ILSØE: *Danish press-gilded publisher's bindings c. 1888-1900. Contribution to a presentation.*

Traditional forms of decoration still occur in the 1890's, particularly in bindings for books of wide popular appeal such as historical novels, but criticism from the trend-setting groups centred on the Forening for Boghaandværk (Book-Craft Society) led to increasing efforts by publishing houses and bookbinders to renew their style through the involvement of artists. Several bindings were decorated by leading artists such as Hans Nikolaj Hansen, Knud Larsen, Gerhard Heilmann and especially the highly productive Hans Tegner. In the years up to 1900 the traits of Jugendstil became evident in stamp designs. Among the younger bookbinders, J.L. Flyge and brothers Petersen & Petersen began to attract notice as suppliers of publishers' bindings. The biggest publisher, Gyldendal, set up its own bookbinding workshop in 1899, but at the same time began to publish more books in unbound versions only. The large and old-established bookbinding firm Immanuel Petersen stepped into the breach that same year by creating a stock of bindings for books available only unbound from the bookshops. Books could be sent to Immanuel Petersen for binding, or the loose bindings could be ordered by other bookbinders.

Bindings from c. 1860-1877 and 1877-1888 have been presented in *Fund og Forskning* 41-42.

DEN RØDE SYND

BREVVEKSLINGEN MELLEM OLGA EGGERS OG GEORG BRANDES

AF

SOFIE BAK

I 1996 blev et maskinskrevet manuskript anonymt indleveret til Det Kongelige Biblioteks håndskriftssamling. Manuskriptet i fire hæfter bar titlen "Olga von Eggers erindringer." Året efter overdrog Olga Eggers' datter biblioteket et håndskrevet manuskript med titlen "Spanierinden," samt et selektivt udvalg af breve og korrespondancekort som hendes moder i årene 1907-1911 havde modtaget fra litteraten Georg Brandes. I Brandes-arkivet på Det Kongelige Bibliotek fandtes i forvejen godt 70 breve fra forfatterinden fra perioden 1903-1918.

Som Brandesiana er brevsvekslingen – man fristes til at sige endnu – en kilde til Georg Brandes' komplicerede forhold til kvinder. Brevene beretter om Brandes i rollen som både mentor og muse, som kvindebedærer og dansk litteraturs elskelige patriark. Som væsentlige bidrag til forståelsen af en kontroversiel forfatterinde, hendes liv og værk, vakte overdragelserne derimod ingen særlig opmærksomhed. Det skyldtes flere forhold.

Oluf Friis gav i *Dansk Biografisk Leksikon* fra 1935 Olga Eggers' forfatterskab følgende skudsmål: "Underholdningslitteratur, men med Retning opad mod mere kunstnerisk Holdning." Eggers befandt sig i trivallitteraturens grænseland. Foruden at kokettere med en romantisk sanselighed, består en stor del af forfatterskabet af ungpigebøger, populære omskrivninger af skuespil (bl.a. *Elverhøj*) og historiske føljetoner. Alligevel fortsætter Oluf Friis: "Sit bedste har hun ydet i sine erotiske-psykologiske Nutidsskildringer...af hvilke især maa fremhæves 'En grim Kvindes Bekendelse' (1909), der fik en anerkendende Anmeldelse af Georg Brandes,"¹ og noget større kvalitetsstempel gives underforstået ikke.

¹ *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 6, 2. udgave 1935

Da Susanne Fabricius forfattede opslaget Olga Eggers til leksikonets 3. udgave fra 1980, havde de kvindepolitiske og erotiske sider af Eggers' forfatterskab, ikke bare havde mistet enhver provokationsværdi, men også enhver anerkendelse. Den berettigede sammenligning med forfatterinder som Thit Jensen og Karin Michaëlis var nu at betragte som en fornærmelse. Ligesom oplagstal og forfatterunderstøttelsen på finansloven for længst var glemt. Det skyldes politiske, ikke litterære årsager.

Efter mangeårig tilknytning til Socialdemokratiet og Dansk Kvinde-samfund havde den da 63-årige Olga Eggers i 1934 meldt sig ind i *Danmarks National Socialistiske Arbejderparti* (DNSAP), landets største naziparti under førerskab af Frits Clausen. Efter en flirt med den politiske aktivist Wilfred Petersen, som organiserede et sammenrend af antisemitter og DNSAP-kritiske nazister, blev hun i 1938 medlem af det rabiate antisemitiske parti *National Socialistisk Arbejderparti* (NSAP), der senere under besættelsen tog navneforandring til Dansk Antijødisk Liga. Få måneder efter den tyske besættelse i 1940 tiltrådte hun som redaktør på det antisemitiske ugeblad *Kamptegnet*. Her agiterede hun ivrigt for de nazistiske raceteorier, der vendte sig mod raceblanding eller "Raceskændsel," som det hed, mens bladet udskreg Georg Brandes som det fremmeste eksempel på jødedommens degenererende indflydelse på den danske nationalkarakter.

Historiens dom over Olga Eggers var konsekvent. Hendes bøger er ikke siden genudgivet – trods uformindsket kvindepolitisk relevans og litteraturhistorisk betydning – og hun blev frem til 1970'erne udeladt af de litteraturhistoriske oversigtværker. Brandes' anerkendelse blev i historiens lys en tragisk absurditet. Hans rosende anmeldelse var en kvittering for en 10 år lang forbindelse, der fremstår som et gådefuldt paradoks.

Historien om den folkekære forfatterinde Olga Eggers, der endte som nazist, og hendes forhold til den aldrende litterære patriark Georg Brandes, er ikke ufortalt. Forholdet omtales hos Jørgen Knudsen i *Georg Brandes. Magt og Afmagt 1896-1914*, 1998, som finder, at Eggers' hengivne ord til Brandes var en formildende omstændighed, der hævdede Eggers ud over hendes skæbne. I historiespecialet *Olga Eggers – Kvinde i en Brydningstid*, 1997 dykkede Charlotte Rohlin Olsen og Iben Vyff ned i paradokset uden, af gode grunde, at kunne finde nøglen, der endegyldigt kunne forklare Eggers' bizarre sindelagsskift. Den nøgle findes ikke. Der findes kun spor. De peger mod kontinuiteten i Olga Eggers' forståelse af køn og samfund. Og mod ulykkelige begivenheder i hendes liv, som skabte bitterhed og uforsonlighed. Historien om Olga Eggers og Georg Brandes og deres brevveksling i

perioden 1903 til 1918 afdækker en række af disse spor, ligesom den blotlægger antisemitismens både historiske og aktuelle selvmodsigelser.

Olga Antoinette Eggers var født på Sankt Thomas i Dansk Vestindien i 1875, hvor hendes far var rigsfriherre og kaptajn i den vestindiske hærstyrke. Som ganske ung pige blev hun imidlertid sendt til Danmark med et kompliceret benbrud, og vendte først som voksen tilbage til de vestindiske øer. Længe efter at Danmark havde opgivet koloniherredømmet over de fjerne øer.

Hun voksede op hos sin barnløse onkel og tante på Lolland, et godsforvalterpar man vil genfinde som kernefigurer i Eggers forfatterskab. Her finder man portrætter af den strenge og lunefulde tante, og den godmodige, men resignerende onkel. Begge verdensfjerne i en verden i hastig forandring. Som ung frøken blev hun sendt på privatlærerindekursus på Zahles Institut i København i 1898. Hovedstaden var en åbenbaring af bevægelse og fornøjelse. Arm i arm med sine skoleveninder, under familiemedlemmers vågne øjne, indtog hun storbyens konditorier og teatre, og blev introduceret til borgerskabets teselskaber og foredragsaftener. Afstanden til provinsens årlige borgerbal og små stuer var stor og uigenkaldelig. Efter ganske kort at have genopfrisket erindringen med barndomsegnen blev hun i 1901 gift med den unge forfatter og redaktionssekretær ved den københavnske avis *Frem*, Ludvig Rosenberg. De forlovede sig efter blot 14 dages bekendtskab.

Rosenberg var ung og optimistisk, men de var begge elendige i pengesager. Eggers supplerede husstandsindkomsten med indlysende talent, vovemod og provokationslyst: 26 år gammel i århundredes første år bedrev hun opsøgende journalistik blandt storbyens hjemløse og gadehandlere, ligesom hun etablerede sig som kvindepolitisk skribent. Artiklerne solgte hun til bl.a. *Politiken* og damemagasiner som *Vore Damer*.

I skrivebordskuffen lå et manuskript. En historie om fyrstinder og staldkarle, om erotisk besættelse og begærets sociale og moralske blindhed. På vers. Manuskriptet var ujævnt og versfødderne haltende. Men det var skrevet af en af borgerskabets kvinder i København omkring 1901. Manuskriptet "Spanierinden" endte hos direktøren for Gyldendal, Peter Nansen. Han anbefalede Eggers at opgive versene og forsøge sig med prosaen. Uden at slippe temaet vel at mærke.

I 1903 debuterede Olga Eggers på forlaget Gyldendal med romanen *Zigøjnerblod*. Romanen er en fortælling om pigebarnet Zerna, der er resultatet af et øjeblikks vild elskov mellem en fyrste og en sigøjnerkvinde. Det er historien om en kvindes erkendelse af sit seksuelle behov, som tværtimod at være monogamt og begrænset, kræver en

udfoldelse på fuld højde med mandens. Det er en meget erotisk roman. Eggers vendte aldrig siden tilbage til sådanne detaljerede beskrivelser af seksuelle tableauer, ligesom temaet om kønnenes seksuelle ligeberettigelse efterfølgende trådte i baggrunden i hendes romaner. Historien var vovet og kontroversiel. Og vakte opsigt.

Hendes onkel brød sig ikke om romanen. Udover at finde den overspændt og usædelig, vendte han sig også mod en anden omstændighed: "i Anlægget er den ikke ganske logisk, thi Zernas Fader og hans Moder er jo uden Zigøjnerblod og dog mere forrykt end Zernas Moder, og jeg vilde ønske at Faderens Vilddyr Natur ikke var i Bogen. Skildringen af ham er mig raa og uskjøn," skrev han til hende kort efter bogens udgivelse.²

Det var næppe Eggers' hensigt at levere en sammenhængende race-teori. Romanen trak på almindeligt udbredte stereotyper om sigøjneres utæmmede sind. De legitimerede, at den kvindelig romanfigur – med zigøjnerblodet i årene – ved romanens slutning selvbevidst vælger den seksuelle frihed frem for ægteskabets konvention og kedsommelighed. Mens romanens andre figurer sygner hen i livslede og resignation. Racetænkningen om blodet som bærer af en særlig race-mentalitet, gjorde på denne måde romanen en tand mere salonfæhig.

Da Brandes og Eggers mødes i foråret 1903, var Brandes efter over 30 års pinagtig tovrækkeri i januar 1902 blevet udnævnt til titulær professor (i samme rangklasse som regulær professor) med en livsvarig ydelse svarende til højeste professorgage. Hele kongeriget fejrede den 4. februar 1902 hans 60 års fødselsdag med hyldesttaler til "den nulevende dansker, der har øvet størst indflydelse hjemme og ude"³ – mens fødselaren selv undslap til Paris. Den "Høj- og velbårne" Georg Brandes var etableret som dansk litteraturs patriark og ubestridelige – skønt omstridte – autoritet. Anerkendelse og opmærksomhed fra den aldrende mester var ikke bare en gunst, men en blåstempling. Olga Eggers første brev til Georg Brandes fortæller om indledningen på deres bekendtskab:

"21. April" [1903]

Det er underligt for mig at se mit eget Navn udenpaa et Brev fra Dem og underligt at jeg tør skrive til Dem. Havde jeg anet, at De vilde have den mindste Uejlighed for Blomsternes Skyld, saa havde jeg intet Navn lagt ved, – alligevel kan jeg ikke være ked af det, – nu ejer jeg jo et Brev fra Dem. "Nu er jeg mellem Brødre 10.000

² Brev til Olga Eggers fra Hjalmer von Eggers 14.3.1903 (Acc. 1997/108, KB).

³ Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. Magt og Afmagt 1896-1914*, 1998, s. 237.

Thaler mere værd!" – Kun er der ingen "Brødre," for ingen ved det eller skal vide det.

De sagde engang, at De ingen Magt havde. Jeg har tænkt meget over det. Det gaar mig altid saadan, – naar jeg er hos Dem, ser og hører jeg Dem kun, bagefter husker jeg alt, hvad De har sagt. Jeg forstaar godt, at De ikke tager Ordet Magt i samme Forstand som andre, – naturligvis – men, men, tror De, der findes et eneste intelligent Menneske Verden over, som ikke bøjer sine Tanker i Tak mod Dem og for Dem, en eneste, for hvem Navnet "Georg Brandes" ikke er helligt, ukrænkeligt? Jeg tror ikke, vi magter at forstaa Dem, men vi magter at elske Dem. Jeg vurderer Mennesker efter deres Følelse for Dem, og det har endnu aldrig vist sig at være forkert. – Bare jeg kunde sige Dem, hvor god De har været imod mig. Det er helt anderledes at læse Deres Bøger nu end før; nu kan jeg se Tonefaldet, som Deres Tanker havde, før Ordene blev skrevne. Jeg holder ikke mere af Dem nu end før, det var umuligt, men maaske anderledes. – Og De har ingen Magt! De, som kunde kalde, og Mennesker vilde gaa paa deres Fod fra Verdens Ende for at naa til Dem, De, som kan sige, "gaa" og vi gaar, og "kom" og vi kommer. De, som lærer en Verden og dog er god mod den Mindste, elskede Mester.

Jeg husker en Aften, i en Sal med mange Mennesker. Jeg havde gemt mig i en Krog for at se paa Dem; saa kom De lige hen imod mig, søgte vist nogen, tror jeg; kom saa til at se mig. I det Øjeblik kunde Verden være styrtet sammen, og jeg vilde ikke have mærket det. – "Maria" sad ved sin Herres Fødder, – hun var meget, meget lykkelig.

Olga

Olga Eggers havde som så mange håbefulde skribenter og tilbedere fulgt hans foredrag. De er blevet præsenteret for hinanden, måske ved et foredrag, måske på forlaget Gyldendal. Hun har vovet at aflægge ham et kort besøg. Af taknemmelighed sendte hun blomster. Han takkede. De indledte følgende korrespondance mens han opholdt sig i Paris.

2. maj 1903

Bare det ikke er forkert af mig at skrive til Dem igen. Jeg trætter Dem vist; men et Brev kan jo lades ulæst. Jeg synes, De har været borte i hundrede Aar. Hvornaar mon De dog kommer tilbage? Skønt det ikke er rimeligt, at De vil bryde Dem om at se mig igen, vilde det dog allerede være meget, hvis De blot var her i Byen. Jeg

har læst hele Formiddagen i Deres Bog om Polen; den kan jeg snart udenad. Dog tror jeg, at jeg holder allermest af "Shakespeare." Hvis der gives nogen "anden Verden," skulde ingen Magt hindre mig i at faa den Bog derover. Som jeg dog kan tænke over den og over, hvad De sagde den Aften, vi talte om den. Jeg forstaaer det ikke rigtigt. Det er, som om De ikke altid har været ubetinget lykkelig. Og det er det, jeg ikke forstaaer. Vi andre kan lide, naar Mennesker, vi har troet, gør os meget, meget ondt, men De – jeg synes, at den Mur, Menneskers Tilbedelse bygger om Dem, maa være saa fast, at selv den almægtige Sorg ikke kan bryde igennem. Jeg ved jo, hvordan jeg selv holder af Dem, hvor megen Ondskab jeg vilde kunne magte, naar det gjaldt Dem, – og saa en Verdens Kærlighed! Een Ting vilde jeg ønske, – at et Menneske, et ganske almindeligt ubetydeligt Menneske, kunde forære en anden sine lykkelige Dage, saaledes, at de ogsaa vilde være Lykke for ham. Da, De maatte faa alle mine!

Det er underligt, at det skal være ligesaa umuligt at forstaa Livet, som at lade være at elske det. Men De har lært os at leve det, og det er jo nu dog alligevel det eneste, som det kommer an paa. Hvor kan der dog gives Folk saa dumme, at de ikke kan forstaa det!? Men saa er de heller ikke bedre værd end at leve derude i deres Kulde og Baand. Lad dem bare.

Jeg er ikke begavet, men at man kan være saa dum? Men uf hvor det er lige meget med alle de andre – Hvor har jeg dog meget, jeg gerne vilde sige Dem; men hvis jeg nogen Sinde faar Lov til at tale med Dem mere, saa ved jeg, at jeg glemmer det over at se paa Dem. Jeg gaar ofte op paa Udstillingen for at se paa deres Billede, egentlig ikke, fordi min Hukommelse er daarlig, men alligevel. – Maa jeg faa Lov til at hviske noget til Dem? – Og De vil ikke blive vred paa mig? – De er den skønneste Mand i Verden! – Jeg ønsker godt over alle, der elske Dem.

Level, Lewel! Olga Antoinette

9. maj 1903

Gid jeg engang kunde berede Dem ligesaa megen Glæde, som De giver mig ved at skrive til mig! Naar jeg faar Brev fra Dem, staar jeg længe med det i Haanden, – kan ikke tro, det virkelig er fra Dem – og ved det jo alligevel.

Naar jeg bliver rigtig glad, faar jeg ikke alene røde Kinder, men ogsaa mine Læber brænder, saa jeg selv kan mærke det; og saa foretager jeg mig mange mærkelige og taabelige Ting, som jeg ikke kan fortælle, da jeg ikke vil kaldes sværmerisk.

Bare jeg ikke forekommer Dem meget ubehersket? Jeg er det maaske; men De ved ikke, hvor stærkt og længe jeg har levet med Deres Navn som det bedste, jeg vidste, før jeg nogen Sinde saa Dem selv. Deres Navn har været for mig, hvad Religion er for nogle og en Elsker for andre. Der er ikke mange, jeg bryder mig om, – (ja, jeg har ofte forelsket mig, men jeg bliver altid ked af dem; de er saa dumme – og saa ens) men Navnet Georg Brandes har jeg tilbedt som jeg tilbeder Solen og Livet og Glæden...Gid jeg var hos Dem.

Deres Troid

Brandes afslørede efter ni års bekendtskab i et brev, at han var imponeret over hendes fantasi og målrettethed. Hun havde narret hans adresse i Paris ud af *Politikens* ekspedition. Hans breve til hende i denne periode er ikke bevaret.

21. maj 1903

Oh, mon bien-aimé, jeg maa skrive til Dem! Jeg har faaet Brev fra Dem og Solen skinner!! Da jeg læste Deres Brev var det, som om De kysede mig. Hvor kan, kan, kan De dog skrive til mig, saadan en petite Ingenting? Men jeg ved det, jeg er født under Solens Tegn, jeg fik en rød Lykkeblomst i Vuggegave. Men dette har jeg alligevel aldrig drømt om! Hvor var jeg bange, første Gang jeg var hos Dem. Og De spurgte mig, hvad jeg dog vilde?? Jeg vilde jo ikke andet end se Dem, vilde kunne sidde som gammel og huske paa, at jeg havde talt med "Georg Brandes." Aa, men jeg var saa bange for Dem, – De er jo saa forfærdelig stor – og saa højt, højt oppe! Endnu hver Gang jeg skriver til Dem, forstaar jeg ikke, at jeg tør. Forstaar De det? Og saa at faa Brev fra Dem! Mon ami, mon idole, bare De kunde læse mine Tanker! Alle mine Ord er saa klodsede. Jeg grunder altid over dette, at De ikke har noget imod mig. Jeg ved ikke, hvorfor jeg saa ufortjent har faaet mere Sol end andre, og det har jeg nu – altid. – Hvor jeg dog gerne vilde være en af Deres mange, skønne parisiske Veninder! Uf, dette klodsede Land, ingen tør leve Livet her; man ser aldrig noget rødt! Hvis jeg havde en Elsker, vilde jeg klæde mig i rødt for ham, i en Farve saa rød som Kysset og Livet og Jubelen og de Blomster, man kun giver dem, man har mest kær. Hvad gør det egentlig, at Mennesker er raa og dumme. De kommer En ikke ved, og Livet er saa straalende! Man skal bare eje Mod til at leve det, helt! " Og føle som de Kække, hvem intet Slag kan knække!!" – Hvor det er morsomt, at Paris saadan fejrer Dem! Det er dog altsaa en intelligent

By! Aa, men alle, alle skal elske, nej tilbede Dem; – er der nogen, som ikke gør det, – naa, saa er det ikke Mennesker.

Mit Billede kommer Torsdag.

Hvor der er meget, jeg gerne vilde sige Dem! Nej, jeg vilde hellere sidde ganske stille og se paa Dem. Hvis De nogen Sinde kommer til at li mig, vil De saa ikke give mig et Kælenavn? Deres, Deres Olga

De udvekslede portrætter. Da Brandes vendte tilbage fra Paris, mødtes de igen. Han interesserede sig for hendes just udkomne debutroman *Zigøjnerblod*, og for den anklage om usædelighed, bogen havde rejst.

22. juli 1903

Her er Bogen – aa, men De behøver da vel ikke at spille ret megen Tid paa den, vel? Det er egentlig kun Slutningen, det gælder om alt det andet er kun en langsom Forberedelse til den. Den har jeg haft i Hovedet i lange Tider, og den kom ved en Bemærkning i en af Deres Bøger om de franske Forfatteres Styrke. Sjuskerierne i Manuskriptet skyldes de af Nansen forlangte Rettelser. Mon det er almindeligt, at Forlagene bestemmer, hvor ofte de vil have Bøger, og deres Indhold med?? – Hvor det er meningsløst alt sammen, – at man gider slaas og være ærgerrig og lide. At man gider bryde sig saadan om sine Meninger, at man trækker Forfølgelse over sig. Jeg forstaar ikke en Smule af det hele. Og saa er denne stakkels Bog og den første lille saa “sædelig” som vel mulig! Et lille Pigebarn som lærer, at det er sjældent Mennesker holder af hverandre uden i Skikkelse af Begær, og enten maa man vokse sig haard i Ensomhed eller gaa til Grunde, som man nu engang har Kræfter til. – Og lige meningsløst er det. – Hun har Ret, at der skal mange, mange Kræfter til for at leve Livet.

Tak fordi De var saa god ved mig i Gaar. De er saa stor – og saa stærk, – det maa være underligt at være den, der bærer en hel Tid. Hvordan kan De naa ogsaa “to take notice of me” som den lille Pige skrev. Kære – saa ser jeg Dem om to Dage! Deres Olga

En ikke ubetydelig del af den korrespondance der er bevaret fra Brandes til Eggers er små, fortrykte korrespondancekort. De beretter på overfladen om naturen af hans forhold til Eggers: forespørgsler om møder, om træffetider.

5. marts 1909.

Fredag

Goddag efter 3 Maaneders Forløb min kjære lille Frue

Jeg forsøger at træffe Dem et Øjeblik Lørdag; i morgen Kl. 11 $\frac{3}{4}$, naar jeg kommer fra Bad.

Maaske faar jeg Held til at træffe Dem hjemme.

Jeg er genkommen i Dag.

17. juni 1909

Torsdag Aften

Er den lille Frue i Byen? Jeg har helt tabt hende af Syne. Jeg ser op til hende i morgen ved 4 Tiden for at erfare, hvorledes hun lever,

G.B.

Han søgte fysisk kontakt, hun følelsesmæssig forening. Men det er ikke hele historien. Vist efterspurgte han fysiske møder, men det gjorde hun så sandelig også. Hun plagede ligefrem herom. Brevene var kun en fattig erstatning. Hertil kommer at Brandes faktisk skrev længere breve, når han, eller hun, var bortrejst, breve af både selvudleverende og fortrolig karakter. At hun imidlertid gemte også hans hastigt nedskrevne linjer, taler derimod om graden af hendes fascination.

13. august [1906, Karlsbad]

Kjære lille Frue

Karlsbad ligger i Böhmen, som ligger i Østerrig, altsaa ikke i Tyskland.

Jeg spiser mine Maaltider sammen med den franske Indenrigsminister og hans to Attachéer og kjender i øvrigt ikke et Menneske. Ingen vender sig efter mig i Sværmen, da der i Aar undtagelsesvis ikke her er en eneste, der kjender mig eller bryder sig om mig. Jeg har altsaa en lykkelig Fred. Og Halvdelen af Kurtiden er allerede gaet.

Der er ej een smuk Dame at se paa Promenaderne, derimod mange grimme og tykke.

Mit eget Helbred er, som jeg af Lægerne erfarer, noget mere truet end jeg havde ment. Der er faa Partier af mit Legeme, som endnu duer noget. Man vover hverken at massere mig eller give mig stærke Bade, for at ikke en Blodprop skal rive sig løs og gjøre mig lam – ved at gaa i Hjernen – eller slaa mig ihjel – ved at gaa i Hjertet. For mig passer det bedst at opgjøre mit Bo. Jeg har stærke Gigt [Smerter?] i Knæene og behandles herfor.

Frisk Frugt er her aldeles forbudt, saa hverken Ferskner eller Fruer frister mig.

Kurens Gavn kan først vise sig om længere Tid. Jeg er saa angrebet alle vegne, Venenettet, Tarmene, Leddene, Hjertet, at Kuren næsten ikke kan undgaa at gjøre nogen Gavn.

Jeg faar forholdsvis faa Breve, og alle Bogsendinger bliver i Kjøbenhavn.

Rundt om i den tyske Presse angribes jeg fjantet og forhyklet for Udgivelsen af de elendige Breve til Bardach.⁴ To Gange har jeg modtaget anonyme Smædebrev fra Norge i den Anledning.

Kjære lille Frue, gjør Nytte og gjør Bøger! Og tjen Penge og bli vægtig og rig. Forfør saa en eller flere svenske Biskopper og lad dem give mig en Nobelpris, saa skal De som den ædle Giver faa en Nobel douceur.⁵

Hav det godt og lev vel, og vær i lyst Humør!

Olga Eggers var forelsket. I ikonet Georg Brandes. Den betydningsfulde og alvidende mester, der kastede glans over sine tilhørere og protegéer. Hendes tilbedelse er patetisk, selvudslettende og kunstlet. Hun koketterede med sin lidenhed og anvendte en række diminutiver om hendes egen person. Som ovenstående eksempler allerede turde antyde, var hun dog bestemt ikke uden ærgerrighed eller selvbevidsthed. I en række tilfælde bad hun Brandes om konkrete anbefalinger og henvisninger, og i 1910 dristede hun sig til at spørge ham, om han vil skrive forordet til en tysk oversættelse af en af hendes bøger.⁶ Samme år skrev Brandes en anmeldelse af Eggers' roman *En grim Kvindes Bekendelse*, 1909, hvor han berømmede emnets originalitet og forfatterindens indlevelsesevne – idet læseren endelig ikke “maa tro, at hun har nedlagt personlige Erfaringer i *En Grim Kvindes Bekendelse*.”⁷

⁴ Efter Henrik Ibsens død i 1906, offentliggjorde Georg Brandes en brevveksling mellem Ibsen og en ung pige fra Wien, Emilie Bardach, i *Henrik Ibsen. Mit zwölf Briefen Henrik Ibsens*, Berlin 1906.

⁵ Sødme, slikkerier, blødhed, nydelse.

⁶ Brev fra Olga Eggers til Georg Brandes 27.1.1910 (Brandes-arkivet, KB). Det drejer sig om oversættelse af bogen *En grim Kvindes Bekendelse. Bekennnisse einer hässlichen Frau* udgivet i Leipzig 1914. I denne bogudgave optræder imidlertid intet forord. Ifølge Brev fra Olga Eggers til Georg Brandes 6.9.1906 skrev han en anbefaling i forbindelse med romanen *Penge*, 1905 (Brandes arkivet, KB).

⁷ Georg Brandes: Olga Eggers 1910. Samme: *Fugleperspektiv*, 1913.

Helt uinteresseret i *manden* var hun dog ikke. Gengivet er et par af hendes mest henførte breve,

5. august 1903

Ved De, hvad jeg er aller mest stolt over? At De er endnu meget større, meget menneskeligere end mit drømte Billede af Dem. De vilde ikke tro paa, at jeg havde en personlig Kærlighed til Dem, før jeg kendte Dem – jeg havde det, saavidt som der ikke var Skygge af Tvivl hos mig, om hvem der var den levende Magt, den, som stod over alle Teorier og smukke Drømme; De var for mig meget mer end et straalende Navn, den eneste, ubetingede, levende. Det var slet ikke underligt for mig at elske Dem i det Nu, jeg kom ind i Deres Stue; det var blot som at se Foraaret gaa frem over en kær Egn, man kun har kendt i Vinterens Utilnærmelighed. Alligevel er det meget smukkere at leve, efter at jeg har haft Deres Haand over min Mund og kender Deres Smil. Ved De, at De har den skønneste Mund, øm og trodsig og smertelig – jeg kan læse al Ting paa den. Jeg drømte i Nat, at De mødte mig paa en Skovvej og sagde til mig: Hvorfor tør du aldrig tænke paa at rejse fra mig? Har jeg ikke givet dig mere end saa mange andre? – Jeg kunde slet ikke se Dem for mine egne Taarer og vendte mig bort og løb ind og gemte mig i et tungt og grønt Krat, hvor alle Bladene var vaade. Jeg har lige saa mange Kys til Dem, som De kan gemme i Deres Hænder,
Petite

Nybøllegaard, Holeby, Laaland [Efteråret 1905 eller 1906]

De veed ikke, hvor Skovene er røde herovre! Jeg gaar i dem og synes slet ikke Efteråret er sørgeligt, for alt det vidunderlige røde. Jeg havde Lyst til at fylde Deres Stue med de røde Blade, overalt skulde de være, de skulde fylde hele Deres Skrivebord, og Luften derinde hos Dem vilde blive fuld af al denne æggende og skære Kølighed som følger med de røde, røde Blade. G.B. – der er noget, jeg maa spørge Dem om. De rejser til Hamborg. Er der ikke en By, De har Lyst til at blive i blot en Dag paa hjemrejsen. En lille mærkelig By, De ikke kender og vil se?? Skriv den Bys Navn til mig og Dagen, De er der. Ja, De er der naturligvis ikke, men prøv, om De ikke kunde finde saadan en By. Se godt efter paa Kortet om den ikke skulde kunne findes, den – Byen med de grønne Tage. Jeg synes, Livet er saa vidunderligt, fordi De er til. Jeg føler det som en Glæde blot at være til, naar jeg tænker paa Dem. Hvorfor er De saa mærkelig? Hvorfor mon De virker som Vin og Lykke paa

mig. Naar jeg har set Dem, tror jeg ikke paa Sagnet om, at der findes Sorg. En Dag hos Dem er som titusinde Aar og tusinde Aar vilde være som én Dag, for Tiden staar stille. Vidunderlige G.B. hvorledes lærer De et flygtigt og hedt Væsen som mig, hvad Lykke er? De er vidunderligere end den Gud Jøderne opfandt saa mange skønne Ord om og hvis Vidunderlighed de prøvede paa at male. Jeg skal aldrig mere plage Dem med Bønner, hvis De blot én eneste Gang vil skrive mig Navnet paa en lille By, hvor De driver en Dag. Er det egentlig saa meget at forlange? Tror De ikke, De kunde finde paa at forlange noget af mig til Gengæld? Jeg giver Dem alt, men ogsaa alt, i Bytte, af hvad De kunde forlange. Hvis jeg maatte, vilde jeg komme ind i Deres Stue med Favnen fuld af røde røde Blade og jeg vilde bøje Grenene til en Krone over deres skønne Haar og tigge Dem om en eneste Dag – – – aa mit elskede elskede Haar, hils det. Jeg kysser det, kysser det.

Deres forhold var fysisk. Det understreger alle henvisningerne til hår, hænder og læber. I 1906 fik Olga Eggers egen lejlighed på Gråbrødretorv, hvor han diskret og bekvemt kunne aflægge hende besøg på vej til og fra ærinder i byen. Alligevel bevarede de tiltaleformen "De," næppe normen for elskende.

9. maj 1905, Weimar

Hvor er det allerede længe siden, jeg saa Dem. Jeg har gjort min Pligt her i Weimar – har hørt paa Talen og set paa Schillers Profil ovenpaa Lagkagerne, købt en Billet til hans Forestilling i Aften og besøgt hans og Goethes Hus. Er skuffet over at Bettina ikke er kønnere og forbavset over at Goethe ikke havde et Spejl i sit Soveværelse. Hvordan har hans Veninder kunnet klare sig uden?? – For resten maa han have forstaaet at kysse, – det kan man se paa den Mund. Og under det alt sammen har jeg ønsket mig tilbage til K. kun for at gaa min daglige spadserertur for at møde Dem. Jeg vilde give hele Somren for et Minut hos Dem, for et eneste Kys eller blot for at stryge Deres Haar. Ak, gid De ikke var saa stor, gid der ikke var al den forfærdelige Afstand imellem os. Kys mig, G.B. – jeg er alligevel Deres petite, Deres Legetøj, ikke? Og naar jeg saa tænker paa, at De er større end Goethe og skønnere end Mennesker ellers, saa er det saa sørgeligt. Jeg skriver til Dem fra Rothenborg, jeg rejser derhen i Morgen. Men jeg maatte have Lov til at skrive disse Par Ord, fordi jeg længes saa meget – dejlige, dejlige G.B. – Der er kun én G.B. og han er større end Mennesker ellers, og han er den jeg har kærest.

4. marts 1906, Rom

Kæreste kære, hvorfor er dog aldrig noget fuldkomment. Det er, som om alt hernede enedes om at gøre Tilværelsen saa yndefuld for mig som muligt, men De er her jo ikke, og saa hjælper det alt sammen ikke. Jeg savner Dem altid, og mest naar noget er smukt. Og derfor er her næsten skønnere, end at jeg kan holde det ud.... Hvis De var her blot en eneste Dag, saa vilde jeg tro, det var et Stykke af Paradiset, der var bleven glemmt, dengang det hele forsvandt. Men De rejser i dette Foraar – nej nej rynk nu ikke Panden, jeg skal ikke plage Dem, men det gjorde da ikke noget, at jeg rejste igennem den By, De var i. Gjorde det?...G.B. tror De ikke nok jeg ved, at alle de svenske Damer var helt tossede over Dem – aa, saa dum er jeg ikke selv om De vil bilde mig det ind. Jeg er skinsyg paa dem alle sammen. Hvorfor er De dog heller ikke her? Hvorfor, hvorfor? Og hvorfor skal jeg altid længes. Alle andre finder nogen at trøste sig med, – jeg aldrig. Der er for mig kun et Menneske i Verden og han er ikke her. Maa jeg kysse Deres klare Øjne til Tak for Brevet, og Deres Mund, fordi jeg længes saa meget? – Gid jeg kunde sende Dem hele Foraaret og mig selv midt i det. Vilde De tage venligt imod os? Jeg ved godt, at De er hele Verdens G.B. men De er alligevel min, fordi jeg holder mest af Dem og beundrer Dem mest og forguder Dem. Det gør alle andre ogsaa, men alligevel tror jeg, at jeg er bleven udvalgt til at elske Dem mere end andre. Gid der fandtes et Tempel for Dem, hvor man kunde bringe sig selv som Offer...

Deres forhold *var* ulige. Han var heller ikke lige elskværdig over for hende. Han blev irriteret og vredladet, og hånede med ét den tilbedelse som var hele forholdets rationale, for derefter alligevel at smigres af hendes underkastelse. Han spotter hendes bøger og vrænger af hendes plageri i sin dagbog, for da alligevel at opsøge hendes selskab.⁸

Uanset om man vil vælge stereotypen om den mandlige mentor og den kvindelige protegé, eller normen om den hensynsløse og narcis-

⁸ Se fex dagbogen 25.7.1911: "Den lille Olga Eggers kom, overmaade skikkelig, men ganske tom." Brandes omtaler 2. 11. 1908, Eggers' roman *Venedigs datter Catarina Cornaro. Historisk Roman fra det femtende Aarhundrede*, 1908, som "barnagtig." Dagbog 15.6.1892 - 13.11.1913 (Brandes arkivet, KB). Romanen var udtryk for den ene af to strømninger i "den unge Dames Skrifter," som det hedder i Brandes' anmeldelse af *En grim Kvindes Bekendelse* fra 1910: den fantastisk-romantiske, i modsætning til de af hendes romaner, "som udspringer af den dagligdags Virkelighed" (Georg Brandes: *Olga Eggers 1910*. Brandes 1913 (note 7) s. 110). Det var nok denne sidste genre Brandes ville mene, Eggers skulle holde sig til.

sistiske Don Juan, bærer deres forhold en række karakteristiske træk for Brandes' omgang med kvinder. Jørgen Knudsen vil gerne dementere den klassiske Don Juan model, med Brandes' tålmodighed, hjælpsomhed og ærlighed, idet Brandes "helt brutalt [har] gjort det klart, at denne kvinde var én ud af flere, og at han ikke var leveringsdygtig i langvarig, endsige monogam kærlighed." Holder vi omsorgen for Brandes' eget følelsesliv ude af sagaen, gik Olga Eggers ind i forholdet vel vidende, at hun ikke var den eneste, og aldrig ville blive det. Hun kendte sin plads i hierarkiet, selv om hun konstant søgte at tilkæmpe sig mere tid og plads gennem en tilbedelse, Brandes fandt uimodståelig. Hun var ikke noget passivt offer for en forfører. De plejede et nært forhold i ni år fra 1903 til 1912, det år Olga Eggers giftede sig igen. Og hun blev klogere på verden og en mere omhyggelig og politisk skribent, ikke blot gennem tilpasningen til autoriteten, men fordi hun gjorde sig umage, og læste og forholdt sig til emner og polemikker der næppe var skræddersyet til borgerskabets kvinder. Læs blot:

25. maj 1903

Hvor jeg var glad for Deres Artikel! Tak for den! Jeg har ventet den. Af denne Verdens mange Ubegribeligheder er Krig og Jødehad mig de ubegribeligste. Jøderne – Jordens adeligste Slægt; – – man venter ikke Menneskelighed af et Folk, men jeg synes dog, at en ganske lille Smule sund Fornuft kunde forlanges. Jeg forstaaer ikke ganske, at De er imod Demonstrationen! Naturligvis ved jeg, at De har Ret; jeg forstaaer det blot ikke ganske. Hvis jeg var blandt dem, hvis Ord har Magt, saa vilde jeg lave et Massemøde, nej, mange, og saa vilde jeg skriige Jødernes Forurettelse saadan ud over Verden, at det maatte høres; appellerende til de Stumper af sund Fornuft, der dog vel findes? Man kan dog ogsaa blive utaalmodig, fordi man ingenting er; men hvorfor gør ikke en af de betydelige Kvinder noget? Er her da ingen? Jeg kunde ønske at se hele Kloden i Brand, – milehøje, gyldne, skaanselsløse Luer! Ingen Redning, ingen Tilflugt for denne Slægt af Pøbel. Hvorfor er der da heller ingen Gud til, – ikke en blødsøden Kristus, men en Dømmer? Aa, men jeg skal skrive dem en Bog engang, med Ord saa haarde, at de skal skære sig til blods paa dem, og som skal vende Hadet Tusindtunget imod mig. Hvem der havde været med til det Møde i Paris! Her ser og hører man da heller aldrig noget! Det er umuligt at blive til noget i dette Land. – Jeg kan slet ikke forstaa, at jeg skal se Dem igen! Jeg tør ikke tænke paa det. – Jeg tør ikke skrive mere! Jeg er bange for at trætte Dem. Der er saa

meget, jeg gerne vilde sige Dem, men det kan jo dog umuligt interessere Dem. De er meget, meget god ved mig. Jeg vilde saa gerne engang have Lov til at takke Dem!
Deres Olga

Hun udmøntede faktisk sin vrede i børnebogen *En stor Mands lille Datter* fra 1911. Om frøkenen Elsie som ikke må omgås "Jødeungen" Rebekka i kvistlejligheden. Skønt pigebarnet bruger sin snusfornuft: "Det kom jo ikke Rebekka ved, at Jøderne engang for længe, længe siden havde slaaet Jesus ihjel? Og desuden havde hun læst i sin Bibelhistorie, at Vorherre havde besluttet, at de skulde gøre det, for ellers kunde Verden ikke blive frelst."⁹ Ikke nogen ringe iagttagelse, og et vægtigt argument mod en antisemitisme som endnu fortrinsvis trak på kristne traditioner.

Nøgleromanerne

Den bevarede korrespondance mellem Eggers og Brandes er langt fra komplet. Det Kongelige Biblioteks erhvervelse af Brandes' breve til Eggers tillader en tilnærmelsesvis rekonstruktion af brevvekslingen. Men alene ordlyden i brevene, og Brandes' dagbøger afslører, at talrige breve mangler. De bevarede breve levner kun antydninger om karakteren af deres forhold. Og der eksisterer ingen breve, der forklarer deres brud og korrespondancens ophør. Både Eggers og Brandes har sandsynligvis tilintetgjort breve, Brandes beordrede gerne sin modtager at brænde korrespondancen og gjorde det selv. Eggers kan have destrueret breve af sorg og raseri. Hvad forældrene ikke tog sig af, påtog døtrene sig. Olga Eggers' datter sorterede brevsamlingen inden overdragelsen til Det Kongelige Bibliotek og destruerede efter eget udsagn en række breve. Georg Brandes' datter forsøgte at retouchere faderens levned ved at udklippe og overstrege betydelige dele af hans dagbøger. Tilbage står en samling på 70 breve fra Eggers til Brandes, 16 korrespondancekort og 9 breve fra Brandes til Fru Eggers.

Olga Eggers erindringer nævner ikke Brandes med et eneste ord. Erindringerne dyrker ellers stilen *namedropping*, spækket som de er med udførlige oplysninger om bekendtskaber af flygtig og varig karakter. Så meget desto mere bemærkelsesværdig er tavsheden. Men Brandes er med overalt mellem linierne og tilstede i en række erindringsglimt, som optræder næsten ordret i Eggers' breve, bl.a.

⁹ Olga Eggers: *En stor Mands lille Datter*, 1911, s. 42. Se også brev fra Olga Eggers til Georg Brandes 24.5.1911 (Brandes-arkivet, KB).

Olga Eggers i sit privathjem 1912. Samme år indgik hun sit andet ægteskab med professor ved Københavns Universitet, dr. phil Anton Thomsen. Året efter blev hun, som 38-årig, mor for første gang.

hendes oplevelser fra rejser til Italien og Tyskland.¹⁰ Det kan ikke udelukkes, at erindringsmanuskriptet, ligesom brevvekslingen, er retoucheret. Manuskriptet er maskinskrevet og er påført både Olga Eggers' fødsels- og dødsår. Det er således ikke blot en renskrevet, men også censureret kopi som nu ligger i Håndskriftssamlingen. Erindringerne følger dog et kronologisk spor og manuskriptet har ikke fragmentarisk og afbrudt karakter. Bortcensureringen af en i den grad epokegørende og gennemgribende begivenhed i Olga Eggers' liv, lod sig næppe gennemføre så umærkeligt af andre end Eggers selv.

¹⁰ Se fex. beretningen om skovtur udenfor Rom i brev fra Olga Eggers til Georg Brandes 4.3.1906 (Brandes-arkivet, KB), gengivet i "Olga von Eggers erindringer," s. 110 (Acc. 1996/21, KB)

Erindringerne er efter alt at dømme nedskrevet i perioden mellem 1931 og 1934.¹¹

Imidlertid kan man komme på sporet af konjunkturerne i forholdet mellem Brandes og Eggers gennem forfatterindens romaner. Langt de fleste har selvbiografiske træk. Udredningen af de selvbiografiske elementer i Olga Eggers' forfatterskab er ingen omstændelig detektiv-affære. Hendes breve til Brandes er en fortrinlig nøgle. Flere episoder, anekdoter og udsagn i Eggers' breve genfindes næsten ordret i hendes romaner.¹² Ligesom der er nøje overensstemmelse mellem breve og bøger hvad angår kærlighedens konjunktur.

I foråret 1906 foretog Eggers en længere rejse til Italien uden ægtemanden. Da hun vendte tilbage til Danmark flyttede hun fra sin mand ind i egen lejlighed i København. Der gik dog tre år inden Brandes den 8. september 1909 kunne anføre i sin dagbog: "Olga Eggers Skilsmissegang." Eggers besværede sig ikke over sit eget ægteskab i de bevarede breve til Brandes. Men borgerskabets normer var en hindring for hendes virkelyst og eventyrtrang – og hendes forhold til Brandes. Først er hun kåd, siden mere frustreret.

4. september 1903

...Og saa er det henrivende ingen Pige at have og være ganske alene hele Dagen og gaa og komme uden nogen ænser eller ser en – man er ligefrem et frit Menneske. Uf, hvor det er kedeligt at være Bedsteborgermadam, uf. Saadan skal det blive altid – bo i den By, man lyster, se den, man vil, og hverken skyldte Gud eller Mennesker Regnskab!!! Hvor kunde De nænne saa hurtigt at forlade Dresden, den skelmske By? Hvor Mændene dog er smukke dernede – det maa ligefrem være anstrengende at være Dresden-Skønjomfru. Jeg gjorde en Erobring dernede, og jeg husker ham endnu, saa smuk var han, Og det var endda paa Bryllupsrejse!! Aa nej, De maa ikke se streng ud! Naar man nu har plukket begge sine Hænder fulde af Blomster og man stadig ser nye, – hvem lader saa ikke de gamle falde og glæder sig over de friske? Saadan har jeg gjort altid. Men der er hændt mig det, som kun sker de faa, at der højt over mit Livs Bjerg, som var dækket med alminde-

¹¹ Erindringerne omtaler således Eggers' 7 måneders ekspedition til Liberia i 1931, mens også Hitler får et par lidet venlige ord med på vejen: "Og saa er der endda Mennesker, som igen tør planlægge en Krig (Ja, Idioten Adolf Hitler)."¹² "Olga von Eggers erindringer" (note 10), s. 141.

¹² Fx Olga Eggers: *Byen med de grønne Tage*, 1906, s. 76, sammenlign brev fra Olga Eggers til Georg Brandes 19.12.1904 (Brandes-arkivet, KB).

lige Blomster, lyste en stærk og ensom Stjerne; og den skinnede ind i mit Hjerte og ind i mine Øjne, og nu maa jeg altid siden se alt og alle i Skæret af dens Lys. Jeg vidste fra lille, at jeg var forudbestemt til Lykke – og jeg har været lykkelig, er det altsaa. Det er sandt, at Lykken ikke tælles i Dage og Timer, men i Følelsens Styrke. Jeg vilde give et Aar af mit Liv for i dette Øjeblik at kunne kysse deres Hænder...

“21 December” [1904 eller 1905]

Lille elskede G.B., maa jeg kysser Deres Hænder, – begge to, – saadan. Jeg drømte i Nat om Dem, og da jeg vaagnede, kunde jeg ikke mere falde i Søvn for at længes efter Dem. Og saa fik jeg Brev! Jo, det er meget, forfærdelig meget at sidde hos Dem. Jeg kan godt forstaa, De ikke vil tage den lange Vej ud til Hellerup, men det varer heller ikke længe, inden jeg kommer ind til K. – Veed De, hvad jeg ikke forstaaer? At Ægteskabet dog ikke tilsidst bliver ophævet, erklæret for raat og brutalt. Aa, det er skammeligt. Og skammeligt, at de, der vil, ikke kan blive fri. Ja, man straffes haardt for sine Dumheder, det er vist ...Gør det vel noget, at jeg holder saa meget af Dem? Jeg vil jo ikke plage Dem. Det er sandt, jeg ved det nu, at Kvinder ikke lever, naar De ikke tilbeder. Naar man har lært det G.B., saa synes man ikke, at nogen anden Mand er værdig til blot at røre ens Haand. Jeg længes efter Dem, G.B., efter hele Dem, som jeg elsker. Deres skønne Haar og deres Latter og Stemme. Og saa er jeg dog blot saadan en dum lille Pige. Gem mit Kys til mig G.B. De har lovet mig det, De skylder mig det. Jeg kommer og henter det. Tror De, De kunde lide mig bedre, hvis jeg var berømt? Hvorfor har jeg heller ingen Ting faaet. Og De har alt og er alt, større end Mennesker ellers.

Petite

Rejsen til Italien var ikke Eggers' første rejse uden ægtefællen. Året forinden i 1905 foretog hun en rejse til Tyskland. I flere uger opholdt hun sig i den sydtyske by Dinkelsbühl. Her skrev hun efter eget udsagn romanen *Byen med de grønne Tage. En Fortælling om Kærlighed*.¹³ Den udkom 1906. Bogen udfolder drømmen om den store indlysende kærlighed, troen på den eneste ene, det lydefrie møde mellem mand og kvinde. Men romanen er allerede i afsættet desillusioneret på kærlighedens vegne. Forelskelsen er uforenelig med ægteskab og tryghed. Den kvindelige hovedperson må nødtvunget acceptere sin elskers

¹³ Se “Olga von Eggers erindringer” (note 10), s. 90.

ubøjelige standpunkt: "Den store Lykke kan aldrig blive en Læsestol, som man kan sætte sig til rette i. Den er vild og fri som en Ukrudtsblomst. Hvis den blev tvunget ind i Dagliglivets Fasthed og Ro, maatte den dø." Og de to elskende skilles efter at have realiseret deres kærlighed på en rejse til en bjergby med grønne tage. Vor hovedperson er imidlertid ikke et vraget offer. Hun er en moden dame der kæmper for at tro på sin elskers ord, som trøster sig ved at han betragtede hende som en moderne kvinde, modigere, klogere og stærkere end andre kvinder, og glæder sig ved at have kendt "Lyksageligheden ved at leve."¹⁴

Med *Byen med de grønne Tage* udlevede Olga Eggers en drøm. I årevis havde hun bedt og tigget om et sådan møde med Brandes, fjernt fra dagliglivets, ægteskabernes og sladderens begrænsninger. *Byen med de grønne tage* var en metafor jf. brev fra Olga Eggers til Georg Brandes [Efteråret 1905 eller 1906] op.cit. Fra Dinkelsbühl skrev hun,

31. maj 1905

En hed og lys morgen, med Solskin over nogle vidunderlige Enge – – og saa et Brev fra den, man elsker. Det er ikke Lykken, men det er saa nær derved, at det gør ondt, fordi man et enkelt Øjeblik veed, veed sikkert, hvorledes det kunde have været. Elskede G.B. elskede, underlige og vidunderlige G.B. – har De aldrig følt det, som om Livet gav Dem saa stærk en Drik at drikke, at De ikke kunde bære det, ikke holde det ud? Jeg veed det aldeles vist – dersom min drømte Lykke en Dag blev Virkelighed, dersom jeg fik Lov til at møde Dem her nede og leve blot nogle faa Dage sammen alene med Dem, saa vilde jeg gladelig give Dem de Aar af mit Liv som er tilbage. Det vilde jeg alligevel, hvis jeg kunde; men det maatte være saa vidunderligt at dø, lige naar man havde naaet det højeste, Livet kunde give. Og jeg kunde forstaa det, om Lykken maatte dræbe, Livet og Lykken tilsammen maa være mere, end Mennesker kan magte. Naar hver enkelt Form af det er saa voldsom, som den er. De maa kunne mærke, hvor jeg tænker paa Dem. Som en stor og gylden Blomst lukker Livet sig sammen om mig og jeg husker kun Dem. Hvor kan De skrive saadan et Brev til mig. Det er som mit Hjerte maa dø, nar jeg kysser de Ord deres Haand har skrevet. Og jeg drømmer igen Drømmen, som aldrig bliver til Virkelighed, Om den lyse Aften i den lille By i Nordtyskland, hvor jeg gaar for at møde Dem. Og vi følges ad gennem de tavse Gader, og De lægger Deres Hænder over mit Bryst og udenom os tier Verden og Tiden staar stille. – Aa, men man skal ikke drømme...

¹⁴ Citater Eggers 1906 (note 12) hhv. s. 29 og 154.

Peter Nansen på Gyldendal havde betænkeligheder ved bogen. Han skrev til Eggers, at den "trods sin Ynde var for ekstatisk." Eggers beklagede sig til Brandes,

...Han vil have, jeg skal skrabe Farverne af den. Herregud, nu har jeg dog lavet 2 Bøger, saa graa og tørre som Kampesten, er saa en Smule Postyr en Ulykke, men han frygter for at min gode Position hjemme vil 'komme i Fare!' Beeh! – – skal jeg nu skrabe Farverne af, saa er det ingen Bog, eller skal jeg, se at faa den oversat, – saa kan Nansen senere købe Oversættelsesretten, dersom den gør Lykke. Men Parolen er givet: igen en lille Kampesten ind paa Markedet – han skal faa det...(4. marts 1906).

De to kampestensbøger er *Moderne Ægteskab*, 1904 og *Penge*, 1905. Eggers næste træk var den historiske roman *Venedigs datter Catarina Cornaro*, 1908.

Et par måneder efter skrev Eggers:

15. juli 1906

Jeg er saa lykkelig, fordi De nu er rask! Ak søde egen G.B. – please, – løb ikke og rod ikke – De er endnu alt for ung til at kunne passe paa Dem selv. Gid Aarene maatte lære Dem det, og De maatte blive fornuftigere, naar De bliver noget ældre. – Nansen har pludselig uden Indvending taget min "Byen med de grønne Tage" Hvorfor? Det er da ikke Dem, der har hjulpet mig der??? Den er allerede i Trykken. Men uha, det bliver vist en rar Behandling, jeg faar af Bladene? Dens Undertitel er: En Fortælling om Kærlighed! – fy fy! Mon De allerede er begyndt at bade? I saa Fald kunde der være en Mulighed for at træffe Dem der. Men jeg er saa lykkelig saa lykkelig over at vide Dem rask.

Kilderne til omstændighederne omkring bruddet mellem Olga Eggers og Brandes har ikke overlevet retoucheringen og selvcensuren. Korrespondancen og møderne mellem de to var intense frem til året 1912. Men forholdet ændrede karakter undervejs. Fra deres første møde i 1903 til 1909 er Eggers' breve lidenskabelige, æggende og tryglende om opmærksomhed, kærlighed og anerkendelse. Derefter ændres tonen. Brevene er fortsat kærlige, men de mister den erotiske understrøm, og bærer nu mere præg af ømheden for en faderlig, men aftagende autoritet. Hun søgte ikke længere anerkendelse, men aflagde rapport. Med den nye relation fulgte også Brandes' skuffelse. Hun stod nu ikke længere til rådighed for hans pludselig indfald om

besøg, og udeblev fra hans foredrag. Hun svarede ikke altid på hans billetter. Han beklagede sig og øgede initiativet. Året 1911 er således det kildemæssigt set mest intensive år i deres bekendtskab. Det skyldes i høj grad også korrespondancens sædelige karakter.

30 November, Strandboulevarden 27 [slutningen af 1910 eller 1911]¹⁵

Med stille Andagt læser G.B. Uge efter Uge en dydig, ærbar, resigneret og meget fin Bog af Fru O.E. Han siger til sig selv: Der er alligevel ingen ringe Lykke at være Kjendt og en Smule paa-skjønnet af en saa distingveret ung Dame, hvis Væsen er det stadige Fremskridt.

G.B. staar i Concertpalæets lille Sal d. 9n November. Han spejder ud over Lokalet efter Fru O.E. Men Ak! Han ser kun tomme Pladser. Havde O.E. da villet anbringe en lille Kapital af 1900 Kroner rentefrit, havde hun kunnet tage Adgangskort til de samme Pladser for dem.

G.B. staar atter paa Tribunen d. 14 November. Han spejder ud efter Ormen hin Korte. Kommer ikke O. Tryggveson?¹⁶ Ak! Han ser kun for 1600 Kroner tomme Pladser, ingen O.E.

G.B. istemmer da sin Svanesang i Concertpalæet 19. november. Han spejder ud efter den musikalske O.E. Men ak! Han ser kun for en 1500 Kroner tomme Pladser. Han dukker sit Hoved og opgiver Aanden, den Aand, hvormed han 3 Gange har talt, bedre end nogen anden i dette Land og adskillige [Aander] udenfor dette Land kunde tale.

Men naar O.E. kunde blive borte, hvad undrer saa, at de andre Grossererfruer holder sig hjemme hos deres Mandfolk! Og nu skal der gaa nogle Aar til han taler for tomme Bænke igjen.

20. Maj 1911, Castagnola, Pallanza, Italia

En flygtig men hjertelig ment Hilsen til den mindste af alle velbegavede og tapre Fruer, hvem onde Mænd end ikke under en Smule Penge, hun fortjener.

Jeg sidder her ved Lago Maggiore for mig og efter i en hel Uge at have haft Kulde og øsende Regn ser jeg i dag endelig den velsig-nede Sol.

¹⁵ Jf. Georg Brandes dagbog 30.11.1911: "Dyb Harme over den tomme Sal i Aften." (Brandes arkivet, KB).

¹⁶ *Ormen lange* var Olav Tryggvasons skib i slaget ved øen Svold år 1000, hvor forenede dansk-svensk-norske stridskræfter bag Sven Tveskæg besejrede og dræbte den kristne Tryggvason, der havde erobret magten i Norge.

Kropotkin¹⁷ er her i Nærheden i Locarno og kommer Mandag og besøger mig. Ellers har jeg Villa San Remigio og dens Værtsfolk og nogle andre Gæster, Musikmennesker, at glæde mig ved.

Den 1 Juni tager jeg herfra. Jeg er inviteret til en stor Banket for Republikkens Præsident i Rouen 3 Juni men jeg ved ikke paa hvilket Hotel man giver mig Plads i Rouen. Der er jeg 3-9 Juni, derefter til Paris Rue de Bourgogne 58.

Men De kan godt faa Tid at sende mig et Par milde Ord hertil. Indlagt et Laurbærblad for Deres Tapperhed og et andet for Deres jordiske Talent og et tredje fordi De er den elskelige og indtagende Skabning, De er Deres hengivne G.B.

Brandes havde ikke let ved at afbryde forbindelsen med sine kvinder. Skønt de i perioder kunne trætte og kede ham, besad han et behov og en fascinationskraft som bandt ham og kvinderne sammen længe efter at den erotiske eller følelsesmæssige besættelse var aftaget.

I oktober 1912 indgik Eggers ægteskab med senere professor ved Københavns Universitet, dr. phil. Anton Thomsen. Herefter ophører korrespondancen med Brandes. På Brandes' fødselsdag i 1913 sender hun, gravid i fjerde måned, følgende hilsen,

2. februar 1913

Kære G.B. – Tusind Gange til Lykke. Det er en saa urimelig lang Tid siden jeg har set Dem, og De har imens rejst det halve Europa rundt. Kun af og til var der som et Slags Bud fra Dem i Polit. Om mig er der ikke meget andet at bemærke, end at baade jeg og Manden har det godt... Jeg er ked af, at jeg ikke naar at faa nogen ny Bog færdig til Foraaret. Jeg har begyndt og har den færdig i Hovedet, men her har været saa mange nye Mennesker ud og ind og saa meget at gøre med at faa Huset i Orden, at den ikke er nær saa langt som den burde. Jeg vilde meget gerne se Dem engang igen, men De lader jo slet ikke til at ville have mere at gøre med old Denmark.

Imidlertid – lev rigtig, rigtig vel, al god Lykke og stor Glæde i Deres nye Aar. Altid Deres, O.E.

Den sidste kilde til deres forhold er dateret 14. oktober 1918, et lille brevkort: "Maaske bryder De Dem slet ikke om denne Bog¹⁸ – jeg

¹⁷ Pyotr Alekseyevich Kropotkin (1842-1921) forfatter til *En anarkists erindringer*, 1900.

¹⁸ Sandsynligvis Olga Eggers: *Hvorfor. Fortælling fra Undervandsbaadskrigen*, 1918.

beder Dem alligevel modtage den som en venlig Hilsen fra Deres hengivne, Olga Eggers.” Hvad han end måtte mene – det betød ikke længere så meget.

Når det – ikke blot for fuldstændighedens skyld – er interessant at beskæftige sig med omstændighederne omkring bruddet mellem Brandes og Eggers og forholdets ændrede karakter, skyldes det ikke mindst Eggers senere radikale sindelagsskift. Havde forholdet til Brandes betydning for hendes senere accept af et antisemitisk verdensbillede? Noget tyder på det.

At personlige erfaringer og oplevelser har betydning for et menneskes politiske valg og omsving, er ikke et kontroversielt synspunkt. Følelsen af svigt, skuffelse og forræderi har fået mangan en politiker til at skifte løbebane. At fremhæve hvorledes svigtet kærlighed kan have samme virkning hverken fornædret eller latterliggør Olga Eggers – eller kvinde-kønnet. Den erotiske og følelsesmæssige relation til manden fyldte, ja opfyldte kvindens socialt konstruerede univers, ikke mindst hos borgerskabets kvinder, hvor romantisk sværmeri var en luksus, privilegier og fritid tillod. Relationen til manden var simpelthen en erfaring der nødvendigvis måtte fylde meget i en tilværelse som ikke tilbød uanede, direkte og personlige erfaringer eller muligheder. Når man således stiller spørgsmålet om ulykkelig kærlighed var en medvirkende årsag til at Olga Eggers blev nazist og antisemit, stilles spørgsmålet fordi hun var menneske og kvinde, fordi hun var underlagt en konservativ kønsforståelse, der levede en mere begrænset erfaringshorisont. Jeg skal nedenfor komme ind på hvorledes denne kønsforståelse også i mere politisk forstand, havde betydning for Eggers' anerkendelse af nazismen. Først til skuffelsen. Igen er romanerne en kilde.

Intrigen i romanen *Den røde Synd*, udgivet 1908, er iscenesat i en national fremmed og tidsmæssigt ubestemt ramme: I det dunkle Venedig. I romanen anvendes mytiske og eksotiske metaforer for konsekvenserne af kvinde-kønnets skæbnesvangre valg mellem begæropfyldelse og resignation: et retarderet barn som frugten af en illegitim affære og det uskyldrene pigebarns mulige tilflugt bag cølibatets og klosterets tykke mure. Romanens konklusion er entydig: erotikken er en farlig sag for kvinden. Forelskelsen driver kvinden ud i synd, død og ødelæggelse. Den er en sønderrivende kraft når først skaden er sket, og klosterets mure ikke længere kan beskytte kvindesjælen. Så ofres livet, ægteskabet og familien for forelskelsens skyld. Romanens centrale tableau er en smertefuld samtale mellem romanens kvindelige hovedperson, en adelig dame, Caroline, og hendes ryggesløse og hensynsløse elsker, som af angst for følelser og forpligtelser har brudt med Caroline og

taget sig en tøjte som elskerinde. Samtalen behøver ikke at være selvbiografisk, skønt passager i bogen er identiske med beskrivelser af kærlighedens væsen i Eggers' breve til Brandes.¹⁹ Erkendelsen, som senere går igen i Olga Eggers' romaner, at den kvindelige lidenskab er dømt til tragedie, fordi mandens begær er svigefuldt og kvindens kærlighed evig, er imidlertid hendes egen. Caroline klager til sin tidligere elsker: "Hvorfor betragter I det som noget overlegent at være saa løsagtige som muligt i Jeres Følelser? I betragter det som en Ære at have saa mange Kvinder som muligt. Næsten som en Skam at holde for Alvor af een. Hvorfor? I kalder Hjemmet og Barnet gammeldags!"²⁰

Den reflekterende kvinde som sørgede over tabet af sin elsker i *Byen med de grønne Tage*, er nu erstattet af bitter, moralsk og anklagende stemme, der byder kvinden at forsage kærligheden og begæret. Cølibatet, det kærlighedsløse, men fornuftige ægteskab og moderskabet er *Den røde Synds* løsninger til den utæmmede kvinde. Frem for alt bliver moderskabet nu forløsningen i Olga Eggers' romaner. Med den karakteristiske sprogbrug for litterære analyser af freudiansk tilsnit, hedder det hos Bodil Holm, Michael Netschajeff og Lise Rydstrøm i *Litteratur og Samfund* 1980, at moderskabet hos Eggers dyrkes med en masochistisk offerberedvillighed, hvor selvundertrykkelsen fastholder kvinden i reproduktionen, mens protesten mod objektgørelsen af kvinder, og mod mandens påtrængende kærlighedsløse seksualitet, kanaliseres ind i moderskabet. Ligesom kvinden i moderskabet finder den narcissistiske bekræftelse, hun ikke kan få gennem manden: "Barnet er for så vidt det oplagte kærligheds- eller seksualobjekt – det modsvarer til fulde den narcissistiske bekræftelsestrang. Samtidigt hermed er seksualiteten mellem moder og barn ikke underlagt genitalfiksering." "Fødslen af barnet udløser endeligt de libidinøse bindinger til faderskikkelsen, som kvinder har ligget under for i den ødipale fase. Men den løser ikke den indsocialiserede undertrykkelse af disse libidinøse bindinger og driftsdisponeringer." Tværtimod hylder Eggers modernaturens beherskelse af de kvindelige seksuelle drifter, ligesom moderskabet er "et skjold mod mandens seksualitet – et skjold, der for mændenes vedkommende opleves som en angstfremkaldende

¹⁹ Se fx Olga Eggers: *Den røde Synd*, 1908, s. 134: "Han bar hende paa sine Arme gennem Salen, for at hendes Silkesko ikke skulde plettes af det Blod, der flød over Gulvet. Han havde myrdet for hendes Skyld, og hun lo til ham, da han løftede hende højt i sine Arme og saa end ikke ned paa den, der maatte dø for hende." Sammenlign Brev fra Olga Eggers til Georg Brandes 12.9.1904 (Brandes-arkivet, KB).

²⁰ Eggers 1908 (note 19) s. 61-62, sammenlign u.dat. brev fra Olga Eggers til Georg Brandes "p.t. Nybøllegaard, Holeby, Laaland, 21 December" [1904 eller 1905] (Brandes-arkivet, KB).

instans, der fremmer impotens... Selv der, hvor den regressive narcissistiske protest finder sin mest sublim form i virkeligheden – nemlig i moderskabet, må seksualitetens fortrænges.”²¹

Man behøver ikke at gå sådanne omveje til kvindesindet eller Olga Eggers. Trods hendes romaners tilsyneladende frisindede og provokerende budskaber var også Eggers rodfæstet i en konservativ kønsforståelse, som tilskrev de respektive køn væsensforskellige evner, opgaver og mentalitet. I *Den røde Synd* hedder det: “Kvinder behøver Tro. Vi maa have en Vorherre, for vi har ikke nok i os selv. Vi har ikke Kræfter til at udholde den Ensomhed, som Livet er. Saa danner vi Manden om til vor Gud, og naar han kaster os bort, har vi intet... Kvinderne er kun lykkelige, naar de faar Lov til at knæle for en Mand. Der er vor Natur... Man har ikke Lov at tage Hjemmene fra de Kvinder, hvis Natur det kun er at være Mødre.”²² Olga Eggers afviste ikke, at kvinder kunne have andre – mere maskuline? – behov for erotisk og karriere-mæssig selvrealisering, men understregede omkostningerne ved behovets indfrielse: ensomhed. Romanerne *En grim Kvindes Bekendelse*, 1909 og *Af en ensoms Optegnelser*, 1910 beskriver således hhv. den påtvungne og selvvalgte ensomhed hos de atypiske romanheltinder, hvor den grimme kvinde til slut realiserer sine medfødte moderinstinkter ved at tage et adoptivbarn til sig, mens der bag den ensomme kvindes strålende karriere som sangerinde, gemmer sig mindet om skuffet kærlighed og længsel efter moderrollen. Romanernes budskab var således underkastelse ikke alene under samfundets normer, men også under kønnenes ubøjelige natur. Olga Eggers selv blev moder i 1913. Faderen og ægtemanden Anton Thomsen døde imidlertid i september 1915 kort før deres tre års bryllupsdag.

Med årene blev Olga Eggers tilsyneladende mildere stemt over for muligheden for et gensidigt og ligeligt forhold mellem mænd og kvinder. Det er åbenbart i romanen *Henri – der er ingen Død* fra 1926. Bogen er dedikeret den jødiske sanger Harry Haurowitz, som Eggers havde mødt i New York i 1925. De nærmere omstændigheder omkring deres romance er ikke kendt. Men i romanen får heller ikke det symbiotiske og sympatiske par mulighed for at realisere deres kærlighed, idet den mandlige hovedperson, Henri, dør af pludselig sygdom ved romanens slutning.

²¹ Bodil Holm, Michael Netschajeff og Lise Rydstrom: Analyse af Olga Eggers: En Moder. 1919. Analyser af dansk kvindelitteratur. *Litteratur og Samfund* 31, 1980, s. 136-137.

²² Eggers 1908 (note 19) hhv. s. 22, 61, 55.

Paradokset

I årene omkring første verdenskrig optrådte Olga Eggers som aktivt medlem af Dansk Kvindesamfund, og var sammen med sin nære veninde Thit Jensen medstifter af Københavns Husmoderforening i 1917 og "Foreningen for Seksuel Oplysning" i 1924.²³ Som medlem af Socialdemokratiet forenede hun kvindesagsarbejde med social og politisk agitation, og i mellemkrigstiden engagerede hun sig i freds- og folkeforbundsarbejde, bl.a. som næstformand i "Fredsföreningen af 1916."²⁴

I 1934 meldte Olga Eggers sig ind i DNSAP. Efter valget af den nazistiske løbebane begrænsede Eggers' forfattervirksomhed sig til et par antisemitiske pjecer. En citatsamling, *Lad nu Jøderne faa Ordet*, 1939 og oversættelsen af brudstykker af Martin Luthers *Jøderne og deres Løgne 1542*, 1938. Hendes egne ord er at finde i *Nordiske Kvinde, rejs dig og kæmp* fra 1938.

Skriftet omtaler ikke Georg Brandes med navns nævnelse. Men datidens kulturelle koder efterlod ikke megen tvivl om, at følgende citat var møntet på det moderne gennembruds åndelige fører,

"Det blev anset som Tegn paa Begavelse at være 'international'. Ikke kende Forskel paa Hvid og Sort, paa Germaner og Asiat. Jøderne skulde slaas op som Repræsentanter for det fineste Vid, den fornemste Aandsoverlegenhed. Og uden – naturligvis – at kunne mistænkes for at naa op til disse svimlende Højder, hvor alene 'det udvalgte Folk' havde Monopol paa at bevæge sig, maatte den tunge og tykhjernede Dansker i hvert Fald forstaa at tilbede disse Israeliter, hvis han da overhovedet turde haabe at komme i Betragtning. Og at den erotiske Frihed, der nu var skænket saavel Kvinde som Mand ikke skulde være skænket forgæves, blev der til fulde sørget for!"²⁵

Olga Eggers drog den yderste konsekvens: "Vi kræver, at enhver dansk Kvinde og Mand i Fællig skal føle deres Ansvar overfor Slægtens Børn, og at Forurening af Racens Blod gennem Ægteskab med Jøder o. lign. skal være forbudt."²⁶

²³ Jens Andersen: *Thit – den sidste valkyrie*, 1990, s. 166, 198.

²⁴ *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 6, 1935. Sandsynligvis er der tale om den danske afdeling af Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed, stiftet 1916, dog under navnet *Danske Kvinders Fredskæde*.

²⁵ Olga Eggers: *Nordiske Kvinde, rejs dig og kæmp*, 1938, s. 12.

²⁶ Eggers 1938 (note 25) s. 4.

Hvordan kunne et menneske som havde bekendt sig til antimilitarismen, til demokratiet og kvindesagen vælge nationalsocialismen? Hvordan kunne det menneske som skrev så indigneret og empatisk om forfølgelse og diskrimination af jøder, antage det antisemitiske verdensbillede? Hvordan kunne en kvinde som havde elsket to mænd af jødisk slægt acceptere de nazistiske raceteorier?

Eggers' demonstrative accept af racismen og det militaristiske diktatur er en psykologisk gåde, der er genstand for mere eller mindre overbevisende fortolkninger. Vyff og Rohlin Olsen fremhæver særligt omstændighederne omkring Eggers' brud med Socialdemokratiet. I 1932 anmeldte Eggers sin sagfører til politiet. Hun hævdede han havde begået bedrageri og fravristet hende et betydeligt beløb i forbindelse med en arvesag. Den socialdemokratiske partitop forsøgte at lægge låg på sagen, og bad Eggers indstille skydningen, idet samme sagfører repræsenterede et stort byggeselskab, og planerne for et byggeprojekt med hundredvis af gode arbejdspladser. Sagsanlægget blev i øvrigt senere afvist pga. bevisets stilling. Eggers fik aldrig sine penge, og rasede over partiets svigt.²⁷ De nye partifæller på den yderste højrefløj skulle vise sig at være mere handlekraftige allierede, da den nazistiske presse gerne lancerede Eggers' synspunkter i kampen mod "systemet" og dets "jødelakajer." At bitterheden mod Socialdemokratiet således havde en personlige note, er en væsentlig del af forklaringen på det radikale omslag. En anden medvirkende årsag kan man finde i hendes sidste roman *Erotik* fra 1932. Bogen er *ikke* erotisk. Den er et indigneret argument for kvindens ret til fødselskontrol og abort. Den er et opgør med hykleriske og handlingslammede læger, og et råb om forbedrede sociale og økonomiske vilkår for de slidsomme arbejderklassefamilier. Forsvaret for adgangen til prævention og abort af sociale årsager er karakteristisk ledsaget af racehygiejniske argumenter, som her formuleres af den gode læge: "Arbejd for, at man med alle Midler forhindrer Abnorme og Sindssyge i at formere sig. Det er selvmorderisk af en Stat at ruinere Borgerne med et Utal af Sindssygehospitaler og Hjem for Idioter, naar man smertefrit og uden synderlig Gene for de stakkels Skabninger kunde umuliggøre, at de forplanter sig. Det er efter min

²⁷ Iben Vyff og Charlotte Rohlin Olsen: *Olga Eggers - Kvinde i en Brydningstid. En tematisk biografi om køn, politik og race mellem socialdemokrati og nazisme*. Utrykt speciale ved Roskilde Universitetscenter 1997, s. 109-113.

Mening den ægte Humanisme.”²⁸ Den holdning finder man også blandt Olga Eggers’ socialdemokratiske partikammerater. Foruden det seksualpolitiske budskab, der også var på programmet i “Foreningen for Seksuel Oplysning,” var romanen en hyldest til familielivets simple og berigende glæder og til moderskabets ansvarsbevidsthed og uegennyttighed. De tidligere romaners forherligende drømmerier om fyrstevillaer og maskeballer var nu erstattet af en social kritik af overklassens umoralske og overfladiske skørlevned.

Nazismens kvindesyn lå ikke fjernt fra den konservative opfattelse af kønnenes respektive opgaver og evner, der er en understrøm i Olga Eggers forfatterskab. I de sene romaner lagde Eggers tilmed mere og mere vægt på, at kønsforskellene var af biologisk og ufravigelig karakter. At fornægte sin natur, bragte kun sorg og skuffelse. Nazismens hyldest til moderskabet og løfterne om at skabe gunstige sociale og økonomiske betingelser for familielivet, appellerede utvivlsomt til den socialt indignerede forfatterinde. Hun var ikke ene om at føle utålmodighed over for Socialdemokratiets kompromisser og inkonsekvenser, og kampen for politisk ligeberettigelse mellem kønnene måtte vige for den pligt kvinden skulle yde sin natur, såvel som samfundet: reproduktionen. Allerede i 1906 agiterede Olga Eggers for det synspunkt, at den begyndende seksuelle frigørelse understøttede og stimulerede mandens natur, mens den ruinerede kvindens. Forsvaret for kvinders rettigheder havde altid stået i skyggen af Eggers’ idealforestillinger om forløsningen i kærlighed og moderskab. Den forløsning fik hun ikke hos Brandes og 25 år efter deres romances ophør, fremstod Georg Brandes som hovedmanden bag en erotisk frigørelsesproces, der i Eggers’ øjne ikke havde bragt andet end lidelse. Vejen til generaliseringer og til accept af stereotyper om Jødens natur og adfærd fra dette udgangspunkt, er ikke længere end for forretningsmanden der døjer med en jødisk konkurrent, eller for den kristne der måtte vælge at overse, at Jesus elskede sit folk.

²⁸ Olga Eggers: *Erotik*, 1932, s. 196. Se også “Men det er vor Skam, siden det er os Mænd der skriver Lovene, at Kvinder skal lide, som de gør, og det i Titusindtal. Før der bliver en fornuftig Lov, der beskytter Kvinder og som giver dem, der har flere Børn, end de kan underholde, en anstændig Statshjælp, før bliver der ingen Retfærdighed... Og lær saa Kvinderne, hvorledes de skal undgaa at faa flere Børn, end de har Raad og Kræfter til, og er Ulykken sket, saa lad dem faa ordentlig Lægehjælp, men lad dem ikke ødelægge sig selv ved at gaa til samvittighedsløse Kvaksalversker. Men først og sidst skulde I Kvinder, hver og en, sørge for at Moderhjælpen blev indført. Staten bør være Kvinderne taknemlig, fordi den skaffer dem Borgere” (s. 195-196).

Georg Brandes som jøde

Georg Brandes betragtede ikke sig selv som jøde. Han insisterede på at blive opfattet som et individ og hævdede menneskets eget ansvar for sine handlinger og svagheder, og samme menneskes magt over egen skæbne. Hans ateisme var et opgør med den dominerende trosopfattelse i hans samtid, kristendommen, men han opfattede ikke i mindre grad jødedommen som tradition og reaktion; enhver religion var en restriktion af den individuelle frihed. Hans modvilje mod demagogisk og chauvinistisk nationalisme, ramte også tendenser til jødisk nationalisme, og han vragede derfor også jødiske forfatteres dyrkelse af forestillingen om en særlig jødisk nationalkarakter.

I sin ungdom havde Brandes ganske vist, som så mange i hans samtid, sværmet for tanken om raceteorier. Berygtet er hans vurdering af betydningen af "den semitiske Æt" i et essay om forfatteren Meïr Goldschmidt fra 1869. Senere i livet vendte han sig mod sådanne udslag af racetænkning i egne skrifter, herunder lod han det omtalte afsnit udgå i et genoptryk i 1899.²⁹ Herefter fastholdt han, at jødedom udelukkende skulle betragtes som religion, og afviste "det jødiske" som både race og nationalitet. Livet igennem var han en svoren fortaler for assimilationen, skønt håbefuld på den jødiske koloni i Palæstinas vegne, som et – og måske det eneste mulige – tilflugtssted for de forfulgte østeuropæiske jøder. Men han vendte sig mod zionismen som uhensigtsmæssig og farlig nationalisme. Først da muligheden for et jødisk hjemsted blev realpolitik i 1917 gav han zionismen sin støtte. Selv meldte han sig ud af Det Mosaiske Troessamfund i 1910.

I hans erindring om den skræk han følte, da han som barn opdagede sin arv, i den heftighed hvorved han vendte sig mod "jøderiet," i den irritation han udslyngede mod enhver som påpegede hans baggrund, finder man imidlertid et træk af tvetydighed og tvivl.

Flere Brandes-forskere tolker Georg Brandes' ubehag ved det jødiske som et udtryk for jødisk selvhad. Jørgen Knudsen tolker Brandes' stædige forsvar for assimilationen i relation til den for samtiden karakteristiske "jødiske antisemitisme" som med afsky vendte sig fra jødisk – og navnlig østjødisk – tradition. Knudsens fortolkning indebærer imidlertid fortsat opfattelsen af, at Brandes alligevel var – en slags –

²⁹ "Først fordi jeg slet ikke mere troer, at Nordeuropas Jøder er Semiter, dels fordi jeg dengang, paavirket af den almindelige Opfattelse og af Raceteorier var tilbøjelig til at tillægge Afstamningen en efter min nuværende Mening overdreven Betydning." Citeret efter Carl Erik Bay: Georg Brandes som "jøde." *Fund og Forskning* 16, 1982-1983. Genoptrykt i *Kulturradikale kapitler*, 2003 (s. 42).

jøde.³⁰ Det er formentligt samme opfattelse som giver anledning til de tvivlsomme henvisninger til Brandes' "landsmænd," "stammefæller" eller endog "racefæller."³¹

Carl Erik Bay peger heroverfor på, at jøde, er noget man kan *blive*. Det sker ikke alene gennem en opdragelse i en religiøs og kulturel tradition, men tillige gennem samspillet mellem "den jødiske sær-eksistens" og de nationale, sociale og politiske omgivelser. Det hedder, at et samfund hvor der eksisterer en jødisk minoritet kan skabe "jøder," og det vel at mærke også "jøder" uden jødisk fødselsattest.³²

Ifølge Carl Erik Bay vokser antisemitismen også ud af dette forhold mellem jøder og ikke-jøder. Synspunktet rejser dog flere spørgsmål end det besvarer. Der antydes en relation mellem jøder og den fjendtlighed der rettes imod dem, således at en jødisk minoritet er forudsætningen for antisemitismen.

Antisemitismen i den moderne sekulære version, står i forhold til virkelige jøder, deres adfærd og traditioner, men problemet er ikke mindst at udrede hvori denne relation mellem "det jødiske" og antisemitismen består. Teorier som er baseret på en opfattelse af, at fjendtligheden udspringer af reelle konflikter mellem jøder og ikke-jøder kan ikke forklare hvorfor antisemitismen opstår i samfund med en meget lille jødisk minoritet eller endog i samfund uden jøder (fx i Japan). Eller hvordan antisemitisme kan eksistere forud for jødernes ankomst (fx i middelalderens Danmark) og længe efter jødernes fordrivelse (fx England på Shakespeares tid, jf. *Købmanden i Venedig*). Forsøget på at identificere forholdet mellem jøder og antisemitisme bliver ikke mindre vanskeligt i kraft af risikoen for at blive indfanget af antisemittens argumenter.

Det er et velkendt antisemitisk kneb at anvende jødiske selvransagelser som dokumentation for en antisemitisk påstand. Den jødiske litteratur udvælges nøje efter dens grad af hvas selvkritik, grænsende til jødisk selvhad, eller efter tendenser til jødisk nationalisme og race-tænkning. En litteratur som forholder sig kritisk til assimilationen, og til den jødiske arv og traditioner som et udtryk for diaspora-kultur og forfølgelse. Dermed søges legitimitet i påstanden om, at "det svarer

³⁰ Jørgen Knudsen: Georg Brandes og det jødiske. *Rambam* 7, 1998, s. 6-17. Med henvisning til Sander L. Gilman: *Jewish Self-hatred*, Baltimore, London 1986.

³¹ Når Erik M. Christensen i en anmeldelse af Jørgen Knudsens Brandes-biografi kan tale om, at "Det er nu og da næsten som om der lurer en antisemitisme mellem linierne," er det egentlig racetænkningen, eller *raceførelsen* som skurrer Christensen i ørene. Erik M. Christensen: Georg Brandes, virkelig? *Danske studier* 1991, s. 81. Se Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. I modsigelsernes tegn 1877-83*, 1988, hhv. s. 77, 87, 255.

³² Bay 2003 (note 29) s. 53.

Georg Brandes hos fotografen i Stockholm 1906. Det år udkom Olga Eggers' kærlighedserklæring til hendes mentor og muse, romanen *Byen med de grønne Tage*, om fuldbyrdelse og forløsning af lidenskab fjernt fra det københavnske borgerskabs rammer.

til, hvad jøderne mener om sig selv.”³³ Også jødiske forfattere var fascinerede og optagede af nationalitets- og racespørgsmål. Herhjemme vil Henri Nathansens beskrivelser af jødisk væsen og hans insisteren på Georg Brandes’ *jødiskhed* være et karakteristisk eksempel. I Brandes’ samtid var brugen af begreber som “nation,” “race” og “folk” ofte ureflekteret og de blev gerne anvendt som synonymmer, både af jødiske og ikke-jødiske forfattere, ligesom udtrykket blod *kunne* anvendes synonymt med slægt, stamme, arv – eller netop, *race*. Tale om “den jødiske race” var ikke ensbetydende med racisme, men anvendelsen af begreberne blev problematisk med den eskalerende nazistiske retorik og terror.

³³Nina Bjørneboe: *Manden, der overlevede sin skæbne. Harald Nielsen 1879-1957*, 1981, s. 248.

Hertil kommer, at også antisemitismeforskere er i fare for at overeksponere det tilfældige faktum at et menneske er af jødisk slægt, og som antisemitten falde for fristelsen til at henvise til et indbildt proportionalitetsprincip: hvor man fx vil begynde at overveje, om det vitterligt var et "problem" at en stor procentdel af Berlins stormagasiner i Weimarrepublikken var ejet af mennesker med jødisk baggrund?

Filosoffen Jean Paul Sartre beskæftigede sig også med det jødiske selvhad. Bogen *Om Antisemitisme*, 1948 peger skarpsindigt på den moderne jødes eksistensialistiske genvordigheder, forud for de mentale og politiske konsekvenser af Holocaust, der indebar muligheden for – og retten til – at vælge at være jøde, både i et nationalt fællesskab i Israel og kulturelt-religiøst som individ. For det moderne gennembruds mænd og kvinder, og oplysningstidens liberale arvtagere, kunne Jøden ikke længere siges at tilhøre et nationalt eller religiøst samfund, han var i bedste fald en del af et abstrakt historisk samfund: "Det er hverken Fortiden eller Religionen eller Fædrenejorden, som forener Israels Sønner. Men naar der eksisterer et Baand, som forener dem, naar de alle fortjener Navnet Jøde, er det, fordi de har en fælles Situation som Jøder, det vil sige, de lever i et Samfund, som anser dem for Jøder." Følger man Sartre, kan man således forstå Brandes' raseri som en fornægtelse og en unddragelse af den situation som jøde, han uhjælpeligt var placeret i "fordi han lever i et Samfund, der anser ham for Jøde."³⁴ Brandes' jødiskhed er her en konstruktion, der påtvinges Brandes, men som alligevel virker identitetsskabende. Brandes havde også blik for dette grundvilkår, at det var antisemitismen som gjorde jøderne til et folk, eller et fællesskab, men han bagatelliserede fænomenets styrke og rettede i stedet skytset mod "jøderiet." Også han forestillede sig at der var en direkte forbindelse mellem antisemitiske angreb og antallet af jøder i en virksomhed, et fag, eller en bevægelse.

Hvad jøder er eller gør kan ikke *forklare* antisemitismen. Det er "ikke den jødiske Karakter, som vækker Antisemitismen, men tværtimod Antisemitismen som skaber Jøden," som det hedder hos

³⁴ Citater, Jean Paul Sartre: *Om Antisemitisme*, 1948, s. 42. Hos Sartre hedder det, at et menneske er et væsen i en situation: "Det vil sige, at han udgør en syntetisk enhed med sin biologiske, økonomiske, politiske og kulturelle Situation. Man kan ikke skille Mennesket ud fra den, thi den danner ham og afgør hans Muligheder, men omvendt er det ham, som giver den sin Retning, idet han vælger sig selv i den og ved den" (s. 37). Sartre har i øvrigt en beskrivelse af Jødens opdagelse af sin jødiskhed, som er i malende overensstemmelse med overleveringen om de to Brandes-brødres erfaringer med den jødiske baggrund og deres insisteren på at blive opfattet som *mennesker* (s. 47 og 61).

Sartre.³⁵ Antisemitten tilskriver alle jøder en socialt truende adfærd, skønt det kun er enkelte jøder der rent faktisk udøver denne adfærd, fjendtligheden kan endog være baseret på *historisk* adfærd hos enkelte jøder. Tænk blot på stereotyperne om at *Jøden* er en ågerkarl, eller kristusmorder. Denne *Jøde* er ikke udtryk for en empirisk beskrivelse af virkeligheden, men er et symbol på en trussel mod majoritets-samfundets værdier, sammenhold eller velfærd. Antisemitismen er en reaktion på denne trussel, ikke på jøder.

Hvad kan overhovedet siges at være en *rimelig* definition på en jøde? Fra et forskningsmæssigt synspunkt forekommer det mig at den eneste meningsfulde definition er, at jøde er noget man vælger at være. Da konflikten om definitioner strammede til i 1930'erne, hvor de nazistiske raceteorier omhyggeligt var blevet udlagt i Nürnberglovene af 1935, holdt de danske myndigheder sig nøje til det religiøse-organisatoriske kriterium, at en jøde var et medlem af Mosaisk Troes-samfund.³⁶

Fra dette synspunkt var Georg Brandes derfor *ikke* jøde. Den sidste rest af legal eller juridisk berettigelse i at kalde ham jøde, faldt bort da han i 1910 meldte sig ud af Det Mosaiske Troessamfund. Men han levede i et samfund som betragtede ham som jøde. Uanset hvad han foretog sig, uanset hvilket karaktertræk han udviste, var hans samtid villig til at betragte det som "typisk jødisk."³⁷ Den jødiske baggrund var et problem, endog en fornærmelse, han blev påtvunget udefra, mens han oplevede at hans hjertesag, moderniteten, blev gjort til et jødisk fænomen.

For danske antisemitter og mellemkrigstidens nazister herskede der ingen tvivl om Brandes' status. Han var jøde i kraft af *race*. Den nazistiske raceteori diskvalificerede enhver der ikke i tre slægtsled kunne dokumentere sin ariske æt. Blodet var bærer af arvelige egenskaber – den jødiske mentalitet – hvorfor teorien opererede med "Heljøder" eller "Racejøder," og Halv- og Kvartjøder, de såkaldte *Mischlinge*.

Nazismen havde imidlertid ikke patent på teorier om blodblanding og bastarder, eller på retorik om race og blod. Forestillingen om at racen kunne degenereres gennem visse former for raceblanding, såkaldt *bastardisering*, var en almindelig antagelse, også blandt etablerede

³⁵ Sartre 1948 (note 34) s. 88.

³⁶ Se for eksempler Sofie Lene Bak: *Studier i dansk antisemitisme 1930-1945*. Utrykt ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2003.

³⁷ Henry J. Gibbons: The reluctant Jew. Hans Hertel og Sven Møller Kristensen (eds.): *The activist Critic. A symposium on the political ideas, literary methods and international reception of Georg Brandes*. *Orbis Litterarum* no. 5, 1980, s. 78.

videnskabsfolk. Baggrunden var en racetænkning som inddelte menneskeheden i racer med særskilte fysiske og psykiske egenskaber, hvor menneskets adfærd og kulturelle vaner i større eller mindre grad blev opfattet som bundet til racen.

Det er sigende om tankegangens udbredelse, at den også påvirkede Brandes. I artiklen "Raceteorier" fra 1913 søgte Brandes endnu en gang at imødegå påstanden om, at han var jøde, udansk og fremmed, og tog ved samme lejlighed de verserende raceteorier ved vingebenet. Han havde gode argumenter på hånden, om den latente usikkerhed ved stamtræer og slægtsforhold, om rækken af nationale helte af fremmed æt, og kristendommens jødiske oprindelse. Det, Brandes ikke anfægtede, var eksistensen af racer. Heller ikke eksistensen af en jødisk race. Han betvivlede heller ikke nødvendigvis, at racerne besad forskellige egenskaber, blot at raceblanding var uundgåelig og under visse omstændigheder udtalt positivt for nationens udvikling.³⁸

Henry J. Gibbons peger på Georg Brandes' foragt og ubehag i mødet med jøder, ikke mindst den uassimilerede, ortodokse *Østjøde*: "When he gazes out at his lecture audience and saw a sea of 'repulsive Jewish faces'; when he recoiled at the sight of the 'filthy Jews' in East European ghettos... he was looking at the 'repulsive people' his mother had promised to show him. And, that, of course, meant he was looking at himself. He was once again looking in the mirror; reliving, as an adult, the experience he had had as a boy, rediscovering the horrifying fact that the was a Jew."³⁹ Brandes' udtrykkelige, bevidste afstandtagen og denne uarticulerede, ubevidste identifikation udelukker ikke hinanden. Antisemitismen gjorde jøderne til et folk, en race. Måske var det også tvivlen om raceteorierne, der nagede. Hvad var sammenhængen mellem race og åndelige egenskaber? Eksisterede en, eller måske flere, jødiske racer? Racetænkning, det at tilskrive forskellige racer særlige fysiologiske og psykiske egenskaber, er ikke ensbetydende med racisme. Det er derimod kombinationen af negative fordomme og forestillingen om en jødisk race med særlige nedarvede træk. Brandes søgte at frigøre sig fra et paradigme, som var under ombrydning, men som først blev vraget med erkendelsen af de katastrofale konsekvenser af racetænkningen i Det tredje Rige.

Brandes og Eggert havde racetænkningen til fælles. Den var en fuldkommen integreret del af deres samtids tankeverden, som gav Brandes tvivl og lejlighedsvis ubehag. Racetænkningen er ligeledes

³⁸ Georg Brandes: Raceteorier. Brandes 1913 (note 7). Se i øvrigt om Brandes løselige, og selvmodsigende brug af racebegrebet, Gibbons 1980 (note 37) s. 72.

³⁹ Gibbons 1980 (note 37) s. 70.

en forudsætning for Eggers' accept af det racistiske og nazistiske verdensbillede, der indebar en forestilling om jøder som en lastværdig og inficerende race.

Også den jødiske forfatter Henri Nathansen begrundede Brandes' handlinger og sind med racen. Forfatteren veg ikke tilbage for race-tænkningens på en gang simplificerende og elastiske forklaringskraft. Et hvilket som helst karaktertræk kunne på godt og ondt fortolkes som typisk jødisk. Nathansens portræt *Georg Brandes. En biografi*, 1929 blev overhalet af den fremstormende racisme og endte som et sælsomt bevismateriale i hænderne på den overbeviste antisemit. Nazismen gjorde – i alt fald for den velmenende – benævnelsen af Georg Brandes' jødiske baggrund illegitim og upassende. Imens tog danske nazister og højreradikale patent på diskussionen. Slægtsforholdet fik da ny signalværdi. Den 2. februar 1942 fejrede det besatte Danmark 100 års dagen for Georg Brandes' fødsel. Den etablerede presse kappedes om at vise beundring. I mellemtiden var Brandes blevet *dansk*, en ypperlig repræsentant for humanisme og frihed; at alle i øvrigt kendte hans jødiske herkomst, gjorde slet ikke festlighederne mindre strålende.

Samme dag besluttede Østre Landsret at antage et søgsmål om injurier mod *Kamptegnets* redaktør, Olga Eggers. Bøgerne *En stor Mands lille Datter* om jødepigen Rebekka og *Henri – der er ingen Død* om den modne kvindes kærlighed, blev ført som bevis for inkonsekvensen i Eggers' antisemitisme, og dermed for påstanden om, at redaktøren havde handlet i ond tro.⁴⁰ Retten idømte Olga Eggers 120 dages hæfte for injurier og bagvaskelse i maj 1942. Hun blev arresteret af modstandsbevægelsen den 5. maj 1945 og døde få dage efter af et hjerteslag i Vestre Fængsel.

⁴⁰Højesteret 135/42 og 136/42 (Rigsarkivet).

SUMMARY

SOFIE BAK: *The correspondence between Olga Eggers and Georg Brandes 1903-1918.*

Following a number of transfers to the Royal Library Manuscript Department, it has become possible to reconstruct important elements for understanding the relationship between popular author Olga Eggers and the established man of letters Georg Brandes. Olga Eggers later became known as one of the leading Nazi figures during the Occupation, when she was editor of the rabidly anti-semitic journal *Kamptegnet*, which denounced the same Georg Brandes as the prime example of the degenerative influence of Jews on the Danish national character. How did this tolerant Social Democrat and advocate of women's rights turn into a Nazi and anti-semite? Olga Eggers' novels and her preserved correspondence, which stretches from 1903 to 1918 tells of a love affair which had crucial impact on Eggers' understanding of the nature and position of the sexes.

The modern and provocative message of sexual freedom and women's right to self-realisation which we find in Eggers' early novels was replaced by a focus on the emotional and physical consequences for women of erotic liberation, and by a conservative understanding of the ineluctable biological nature of the differences between the sexes. The understanding was not so far from the Nazi view of women's role in society. Equally, Nazism's praise of motherhood and its promises to create favourable social and economic conditions for family life appealed to the socially indignant writer. A further explanation for Olga Eggers' racist anti-semitism is the racial thinking of the interwar period. Racial theories of a Jewish race with special characteristics infected the debate on Georg Brandes both in his lifetime and subsequently. Although Brandes himself was in doubt, he made efforts to free himself from a paradigm which would not be definitively rejected until the catastrophic consequences of the Third Reich's racial thinking became evident. From that time on, Jew is something one chooses to be.

DEN SYSTEMATISKE KATALOG
I SAMFUNDSVIDENSKAB
VED DET KONGELIGE BIBLIOTEK

AF

JØRGEN RAVN ELKJÆR

Indledning

Den systematiske katalog i samfundsvidenskab ved Det Kongelige Biblioteks ældre samling, "Sfv-katalogen", blev taget i brug i 1913 og ajourført indtil 1950. Den består af tre dele:

- Sfv I: Sociologi; Statslære og Politik
- Sfv II: Samfundsøkonomi
- Sfv III: Finansvidenskab & Statistik.

Sfv-katalogen er, som det ofte er tilfældet med systematiske kataloger, både et opstillingssystem og et søgesystem. Som opstillingssystem bruges den på den pågældende del af Det Kongelige Biblioteks lukkede magasiner, og som søgesystem kan den i dag anvendes på alle Det Kongelige Biblioteks tre betjeningssteder: selve protokollerne findes i katalogværelset i Holm-bygningen, og kopier i form af mikrofilm findes på de to andre betjeningssteder, dvs. i Fiolstræde og på Amager. Posterne i Sfv-katalogen findes også i Det Kongelig Biblioteks elektroniske base REX på lige fod med de andre poster. De kan, hvis det ønskes, udskilles fra de øvrige poster i REX ved at skrive "Sfv" (uden punktum) i feltet "Opstilling".¹

Sfv-katalogen er interessant af flere grunde. En af dem er, at den kan anvendes ved emnesøgninger efter lidt ældre litteratur. Som ek-

¹ I dette felt, "opstilling", kan man se numrene på det bind og den side i Sfv-katalogen, hvor posten findes, hvilket bl.a. kan tilskrives, at Sfv-katalogen også er et opstillingssystem. Denne oplysning kan af brugeren anvendes til at finde andre dokumenter om samme emne ved opslag i protokollerne.

sempler kan nævnes studier af kameralismen i Tyskland, undersøgelser af synet på erhvervspolitik i 1800 – tallet og retrospektive studier af økonomisk teori og politik. Dertil kommer, at bibliotekskataloger generelt er velegnede til studier af en eller flere perioders former for videnskabelig og faglig systematik.² Systematik og indhold i Sfv-katalogen kan betragtes som et billede på dele af samfundet og samtidens syn herpå, dette gælder ikke mindst for perioden før første verdenskrig; et studium af katalogen kan f.eks. supplere den beskrivelse og analyse, som professor Niels Thomsen giver i *Hovedstrømninger*.³

Denne artikel omhandler baggrunden for tilblivelsen af Sfv-katalogen og herunder nogle af de kilder, der kan have dannet model ved udarbejdelsen af katalogen. Formålet er derudover at gøre rede for struktur og indhold i Sfv II og Sfv III, der omhandler samfundsøkonomi, finansvæsen og statistik. Et tredje formål er at henlede opmærksomheden på visse emner, hvor Sfv-katalogen stadig kan være til nytte.

Systematiske kataloger, Halle-systemet

Systematiske kataloger i biblioteker er opstået på grund af biblioteksverdenens praktiske behov. Den konkrete udformning af katalogernes systematik er imidlertid sket i et spændingsfelt mellem forskellige principper og hensyn. Nogle kataloger er i særlig grad dannet ved større eller mindre tilpasning af filosofiske systemer med henblik på videnskabelig klassifikation. Dette gælder eksempelvis for "Bacond'Alembert systemet", som har været en del af grundlaget for udvikling af bl.a. de amerikanske systematiske kataloger. Denne tilgang er imidlertid ikke helt uproblematisk.

Fra den omfattende litteratur om klassifikation i biblioteker kan kort nævnes, at allerede historikeren og biblioteksmanden Christian

² Adolf Meyer skriver i den sammenhæng i artiklen "Zeitlich begrenzte Realkataloge" i *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. Vol. 39, fra 1922: „Es gibt wenig Probleme, die so sehr fähig sind, uns einen kleinen Einblick in das zu verschaffen, was man in den verschiedenen Epochen der Geistesgeschichte Wissenschaft genannt hat, als das vergleichende ... Studium der in den einzelnen Epochen herrschenden System der Einteilung der Wissenschaften.“

³ Niels Thomsen: *Hovedstrømninger 1870 – 1914. Idélandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv*, 1998.

Molbech (1783-1857) i sit bemærkelsesværdige værk fra 1829, *Om offentlige Bibliotheker*, stiller og diskuterer følgende spørgsmål:

“Her møder os imidlertid straks den hidtil neppe fuldkommen opløste Tvivl: om et Bibliothek bør ordnes og opstilles i den strengeste videnskabelige Orden, efter et indtil de mindste Underafdelinger sig udstrækkende encyklopædisk System? Eller om der gives et fra Videnskabernes almindelige Encyklopædie afvigende Princip, hvilket Bibliotheksvidenskabens tør opstille som selvstændig Ledetraad for et Bibliotheks Ordning?”⁴

Efter en interessant diskussion når Molbech til den konklusion, at filosofiske systemer ikke uden videre kan anvendes som systematiske kataloger, men på den anden side bør de i en eller anden forstand anerkendte systemer være et af udgangspunkterne ved opstilling af et system, der kan anvendes som systematisk katalog i et bibliotek. Molbech skriver videre: “Med andre Ord: at denne Theorie [et filosofisk eller videnskabeligt system] anvendes under saadanne Indskrænkninger, og med saadan Frihed, hvorved det videnskabelige Bibliotheks-System opstaar” (p. 49).

En anden indfaldsvinkel er hensynet til det praktiske, som kan motivere, at bibliotekers systematiske klassifikation af bøger indrettes efter universiteternes struktur af fag som det afgørende hensyn. Systematiske kataloger har derfor ofte form efter den inddeling i faglige discipliner, som findes i den akademiske verden, og denne type kataloger omtales undertiden som “den pragmatiske biblioteks-tradition”.⁵ Begrundelsen for denne indretning er bl.a., at bibliotekets brugere skal kunne jævnføre både struktur og termer i systematiske kataloger med universitetets verden og således under de enkelte kategorier eller grupper finde den litteratur, som oftest anvendes i det pågældende fag og dets subdiscipliner. I den kontinentale, bl.a. tyske, tradition synes således hensynet til strukturen af fag ved universiteterne ofte at have været grundlag for systematiske katalo-

⁴ Christian Molbech: *Om offentlige Bibliotheker, Bibliothekarer, og det, man har kaldet Bibliotheksvidenskab*. Andet, med et Tillæg og Register forøgede Aftryk, 1829. s. 43.

⁵ Se f.eks. Karsten Friis Johansens artikel “Teori og praxis (1958-68)” i *Systematisk katalog. Artikler om katalogen og dens historie* udgivet af Det Kongelige Bibliotek i 1983. Redigeret af Harald Ilsøe, Helga Vang Lauridsen og Mogens Weitemyer.

ger. Som eksempel kan nævnes Otto Hartwigs system, der blev anvendt ved universitetsbiblioteket i Halle fra ca. 1888 og frem til 1961.⁶

Det har følgende hovedafdelinger:

- A Bücherkunde u. Allgemeine Schriften
- B Allgemeine Sprachwissenschaft und orientalische Sprachen
- C Klassische Philologie
- D Neuere Philologie
- E Schöne Künste
- F Philosophie
- G Pädagogik
- H Kulturgeschichte und allgemeine Religionswissenschaft
- I Theologie
- K Rechtswissenschaft
- L Staatswissenschaft
- M Historische Hilfswissenschaften

⁶ Otto Hartwig skriver, jfr. fodnote 2, om grundlaget for katalogens systematik: "Jeder Realkatalog [soll] den Charakter der wissenschaftlichen Bewegung einer Zeit repräsentieren". Sætningen findes i "Schema des Realkatalogs der Königlichen Universitätsbibliothek zu Halle a.S." i *Drittes Beiheft zum Centralblatt für Bibliothekswesen*. Leipzig 1888, s. 131. I samme artikel er katalogens systematik beskrevet og vist med alle undergrupper i den oprindelige udgave. Halle-katalogen findes (i skrivende stund) på Internettet med adgang via "www.bibliothek.uni-halle.de". Ved at klikke på "Image-Kataloge" får man bl.a. adgang til en digitaliseret udgave af de systematiske protokoller, hvis poster er ordnet på grundlag af Hartwigs system. Såvel katalogsystemet som de digitaliserede protokoller, som de kan ses via Internettet, er imidlertid i samme form, som da katalogen i 1961 ikke længere blev ajourført med justering af grupper og nye indførsler. I dag indeholder protokollerne f.eks. en undergruppe med navnet "Oekonometrie", som ret naturligt ikke findes i det oprindelige system, da økonometri som bekendt først opstod som fag i 1930'erne. Hartwig skriver i artiklen fra 1888, at han havde tre opgaver ved tiltrædelse af stillingen som leder af universitetsbiblioteket i Halle i 1876: 1) At foretage en ajourføring af bogbestanden; men der manglede penge. 2) At forestå opførelse af en ny biblioteksbygning. 3) At indrette et nyt katalogsystem. De to første punkter kræver ikke kommentarer i denne sammenhæng. Med hensyn til punkt 3 anfører Hartwig, at et af hans forbilleder er katalogen ved universitetsbiblioteket i Marburg. Han anså imidlertid omkatalogisering af de mere end 250.000 bind for at være et så afgørende skridt, at han søgte ministerens tilladelse til både ide og fremgangsmåde. Da tilladelsen forelå, foregik indretningen af katalogsystemet og katalogiseringen under medvirken af forskellige bibliotekskyndige, "custodes", og deres medhjælpere. Mht. retsvidenskab og statsvidenskab blev arbejdet udført af juristen, I. amanuensis Dr. W. von Brünneck. Samme v. Brünneck havde i øvrigt deltaget med hæder i krigen mod Danmark og Frankrig.

N	Geschichte
O	Erdkunde
P	Allgemeine naturwissenschaftliche Schriften und mathematische Wissenschaften
Q	Physik und Meteorologie
R	Chemie
S	Naturwissenschaften
T	Land- und Forstwirtschaft. Technologie
U	Medizin
	Sternw.Astronomie (Ergänzungsband)
	Register

Som det fremgår, består systemet af 20 hovedgrupper, der betegnes med bogstaverne A til U. Først kommer i grupperne A til D et alment videnskabeligt grundlag. Derefter følger ni åndsvidenskaber, E til N. Efter geografi, gruppe O, kommer seks naturvidenskabelige fag, P til U. Hartwigs system afspejler en tvedeling i naturvidenskab og åndsvidenskab, hvor bindeleddet udgøres af faget geografi, gruppe O. Formålet med Hartwigs inddeling er, ifølge forordet, enkelhed i hovedtankegang og ligefremhed i tilgangen til de enkelte fag. Tankgangen er, at biblioteksbrugeren bekvemt skal kunne finde de bøger, som bruges i det fag, han interesserer sig for. Systemet er også tænkt som en hjælp for biblioteket ved vægtningen af de enkelte fag med henblik på accession.

Hartwigs system har sat sig spor i en lang række biblioteker; også i København. Sigfus Blöndal skriver herom: "Hartwigs System er i en noget modificeret Form blevet indført i Universitetsbiblioteket".⁷ Dette bekræftes af Birkelund, der skriver, at "Sophus Birket-Smith ... satte stor energi ind på at videreføre den gennemgribende katalogreform, som hans forgænger havde planlagt. Som model for klassifikationen tog han det såkaldte Halle-system, der inddeler bogbestanden i 20 grupper, hver betegnet med et stort bogstav. Ved Birket-

⁷ Sigfus Blöndal: "Katalogisering og opstilling af Bøger" i *Haandbog i Bibliotekskundskab* udgivet af Svend Dahl. Anden forøgede udgave, 1916. Med andre ord er Hartwig-katalogen forlæg for den katalog, der blev anvendt indtil 1970 i den gamle Fiolstrædesamling, hvilket også gælder gruppen "Statsvidenskab". En teknisk forskel mellem Hallekatalogen og katalogen ved Universitetsbiblioteket i Fiolstræde var dog, at det systematiske katalog i Fiolstræde indtil 1970 var en kortkatalog. Hele gruppen "Statsvidenskab" er katalogiseret i REX, hvor det er muligt at udskille denne samlings ca. 7.054 poster ved at skrive "Statsv" (uden punktum) i feltet "Opstilling".

Smiths afgang i 1909 var ca. 2/3 af bibliotekets samlinger af trykt litteratur nykatalogiseret i såvel en alfabetisk forfatter- og anonymkatalog som i en systematisk katalog, begge i seddelform".⁸ Povl Johs. Jensen betoner den forskel, at udenlandske afdelings systematiske katalog ved Det Kongelige Bibliotek (Moldenhawers katalog) bygger på katalogen i Göttingen, der var færdig i 1755, hvorimod Universitetsbibliotekets forbillede er Hartwigs system fra 1888. En pointe i artiklen er, at forskellen mellem disse to kataloger eksemplificerer en udvikling fra det universelle katalog mod det faglige, hvor videnskabsmanden går fra at være polyhistor til specialist.⁹

Ændringer af "ældre samlings systematiske katalog"

I udenlandske afdelings systematiske katalog ved Det Kongelige Bibliotek fandtes før konstruktionen af Sfv-katalogen bl.a. følgende grupper:

	Folio Protokol nr.	Kvart Protokol nr.	Oktav Protokol nr.
<i>Statsvidenskaberne</i>			
Naturret (Retsphilosophi)	9	47	120
Almindelig Folkeret	9	47	120
Almindelig Statsret	9	47	120
Almindelig Kirkeret	9	47	120
Politivæsen	9	47	121
Statsøkonomi	9	47	121
Finantsvidenskab	9	47	121
Politik	9	47	122

⁸ Palle Birkelund: "Universitetsbiblioteket 1729-1926" i *Københavns Universitet 1479-1979*. IV, 1980, s. 365-454, s. 432f.

⁹ Povl Johs. Jensen: „D.G. Moldenhawers katalog“ i *Fund og Forskning*. VII, 1960, s. 7-23.

<i>Technologi</i>	10	48	123
<i>Handelsvæsen</i>	10	48	123
<i>Handelsret og Søret</i>	10	48	123
<i>Økonomi</i>			
Landvæsen	10	49	124
Agerdyrkning	10	49	124

Kilde: Oversigt over Hovedinddelingen af Det Store Kongelige Bibliotheks Systematiske Kataloger, 1894.

I anden del af 1800 – tallet bliver de samfundsvidenskabelige fag til universitetsfag, hvilket medfører et behov for ændringer i den systematiske katalog – også ved Det Kongelige Bibliotek.¹⁰ Et stadig mere påtrængende problem var, som bemærket af bl.a. Thorkild Davidsen, at en stor del af den økonomiske litteratur i flere kataloger fandtes under andre grupper end de økonomiske: “Denne tendens til at tappe de samfundsvidenskabelige discipliners teoretiske hovedgrupper – især økonomien – for beskrivende stof er et generelt træk, som findes – om end i afsvækket form – i de fleste andre klassifikations-systemer [dvs. andre end *Bibliotheca Danica*]”.¹¹

Bibliotekets overbibliotekar 1901-24, H.O. Lange, planlagde og påbegyndte opløsningen af dele af Moldenhawers universalsystem i en række enkeltkataloger og skriver i denne sammenhæng: “Begyndelsen vil blive gjort netop med Afdelingen Nationaløkonomi, saasart

¹⁰ Et glimrende værk om den tidlige økonomiske undervisning og den økonomiske litteratur er Axel Nielsen: *Det statsvidenskabelige Studium i Danmark før 1848*, 1948. Bogen er udgivet i anledning af 100-året for oprettelsen af den statsvidenskabelige uddannelse i Danmark.

¹¹ Thorkild Davidsen: “Dansk økonomisk litteratur gennem tre århundreder” i *Danske økonomer*, 1976, s. 449-479, s. 460.

Seddelmaterialet til de andre Formater ogsaa bliver færdigt".¹² Det blev således besluttet som en begyndelse til en reform af visse dele af udenlandske afdelings systematiske katalog at udarbejde en ny katalog uden nummer, men med betegnelsen "Samfundsvidenskab". Det blev ligeledes besluttet at danne den af den gamle katalogs protokoller 121-122 og de tilsvarende dele af bl.a. protokollerne 9 og 47. Protokollerne 121 og 122 indeholdt, jfr. opstillingen ovenfor, grupperne: "Politivæsen", "Statsøkonomi", "Finantsvidenskab" og "Politik". Efter datidens fagopfattelse indeholdt ingen af de fire nævnte kataloger "Økonomi", som fandtes i bl.a. protokol 124. Gruppen "Økonomi" bestod her i det væsentligste af "Landvæsen" og tilsvarende undergrupper, jvf. den datidige opfattelse heraf.¹³

¹² Årsberetning 1906-09, s. 23. I Chr. Bruuns tid som leder af Det Kongelige Bibliotek (1862-1901) omarbejdedes dele af udenlandske afdelings systematiske katalog, dette gjaldt f.eks. etnografi, folklore, arkæologi, musik og pædagogik. Da katalogen er en pladskatalog, medførte alle ændringer samtidig en ændring af den fysiske opstilling, og dermed også ændringer i det alfabetiske katalog. Af årsberetningerne for Det Kongelige Bibliotek fremgår, at før 1862 blev 26 bind omskrevet i udenlandske afdelings systematiske katalog. Antallet af bind, der er omarbejdet i eller før Bruuns tid, dvs. indtil 1901, udgør 83. Fra 1882-83 forandredes sproget fra latin til dansk i de bind, der blev omarbejdet, derfor kan omskrivningerne efter denne dato let identificeres. Undertiden skete omarbejdelsen i forbindelse med udarbejdelse af nye titelsedler. Man kan på grundlag af numrene på protokollerne udlede, at man i eller før Bruuns tid antagelig ikke har omskrevet eller ændret katalogerne, der omhandler f.eks. teologi, jura, filosofi, statsvidenskab, teknologi, handelsvæsen, økonomi, lingvistik, breve og klassisk filologi. I begyndelsen af 1900 - tallet fortsatte man med at foretage en del ændringer i katalogen. H.O. Lange sørgede først for færdiggørelse af de bind, som Bruun havde påbegyndt, dvs. numrene 78 IV, 79 I-II, 77 I-II. I H.O. Langes tid udvidede biblioteket sin aktivitet, og det kan nævnes, at i forbindelse med byggeriet og ibrugtagningen af den nye "Holm-bygning", skete der en kraftig udvidelse af driftsbudgettet. Dette fremgår af en kurve på side 7 i årsberetningen for 1906-09, som meget illustrativt viser, at det årlige budget - til drift - næsten blev fordoblet. Denne udvikling blev siden forstærket af, at bogbestanden inden for matematik og naturvidenskab i henhold til betænkningen af 1927 blev afgivet til Universitetsbiblioteket, jfr. i øvrigt opdelingen i naturvidenskab og åndsvidenskab i Halle - systemet.

¹³ Det græske ord "oikonomia" (οικονομία) oversættes ofte som "regler, principper for husholdning (oikia)". Aristoteles sonderer mellem fire former for "economy", jfr. E.S. Forsters oversættelse: "That of the king (Royal Economy), that of the provincial governor (Satrapic Economy), that of the city (Political Economy), and that of the individual (Personal Economy)", s. 1345.

Der findes antagelig en form for forlæg for Sfv-katalogen, bl.a. fordi den indeholder grupper uden poster, f.eks. "Gebyrer og Sportler" samt "Dyrplageri (herunder Vivisektion)".¹⁴ Dette ville næppe være tilfældet, dersom grupperne var oprettet alene ud fra en gennemgang af bibliotekets samling.

I forordet til Sfv-katalogen står der:

"Systemet til Katalogerne over Samfundsvidenskab er i hovedtrækkene udarbejdet af Underbibliotekar senere Professor ved universitetet Dr. Axel Nielsen og Overbibliotekar H.O. Lange i Samraad med Professor Dr. Harald Westergaard.

Materialet til Afdeling I og III blev gennemgaaet og fordelt af cand. polit. Fr. Zeuthen, til Afdeling II af Dr. Nielsen.

Den endelige Redaktion blev besørget af Underbibliotekar S. Blöndal. Arbejdet afsluttedes i Efteraaret 1913."

Af dette forord kan således læses, at nøglepersonerne bag tilblivelsen af Sfv-katalogen var følgende:

H.O. Lange
Axel Nielsen
Harald Westergaard
Frederik Zeuthen
Sigfus Blöndal

Det fremgår af årsberetningerne, at de ovennævnte fem har arbejdet i Det Kongelige Biblioteks tjeneste.¹⁵

¹⁴ Helga Vang Lauridsen skriver i artiklen "Samfundsfagene" om senere revisioner af katalogen: "Det var imidlertid først omkring 1956 – en nøjagtig tidsangivelse er vanskelig, da størstedelen af de bevarede papirer er udaterede – at arbejdet med den samfundsvidenskabelige systematik for alvor kom i gang, under ledelse af Mogens Blegvad i samarbejde med B.V. Elberling og Knud Erik Svendsen. Papirerne vidner om grundige forundersøgelser og studier af en række forskellige, mest udenlandske klassifikations-systemer." Artiklen findes i *Systematisk Katalog: Artikler om katalogen og dens historie*. (jfr. fodnote 5), s. 69-74, s. 69f. Ifølge den tidligere fagreferent i økonomi ved Det Kongelige Bibliotek, professor Knud Erik Svendsen, som jeg har talt med, foreligger der ikke et skriftligt materiale, der beskriver tilblivelsen af Sfv-katalogen.

¹⁵ Allerede i "Aarsberetningen om det store kongelige Biblioteks Virksomhed i Finansaaet 1902-03" er Harald Westergaard nævnt på listen over bibliotekets "velgørere", og af flere af de følgende årsberetninger ses, at han har medvirket ved indretningen af Sfv-katalogen; det fremgår af Det Kongelige Biblioteks arkiv, at han har korres-

H.O. Lange var som nævnt overbibliotekar i perioden 1901-24.

De tre næste var økonomer. Professor Axel Nielsen havde før sin ansættelse ved Det Kongelige Bibliotek og Københavns Universitet været på længere studiebesøg ved flere af datidens førende biblioteker i bl.a. Frankrig og Tyskland.¹⁶ Et stort antal poster i Sfv-katalogen

ponderet den del med H.O. Lange. I årsberetningen for 1906-1909 står på side 4: "Som ekstraordinære Assisterter (antagne paa 3 Aar) antoges 9 yngre Mænd, overvejende Studenter: Cand. polit. (nu Dr. polit.) Axel Nielsen fra ¼ 1906." Af årsberetningen for 1909-1918 fremgår af side 4: "Dels som Følge af Nybevillinger og dels som Følge af Afgang er følgende nye Underbibliotekarer ansatte: Dr. polit. Axel Nielsen fra 1. Januar 1910. Efter to Aars Forløb blev han efter Konkurrence udnævnt til Professor i Nationaløkonomi ved universitetet og traadte ud af Bibliotekets tjeneste. Cand. phil. Laurits Nielsen fra den 1. April 1910. Assistent ved Universitetsbiblioteket, Cand. mag. Svend Dahl fra den 1. November 1911". Og videre står der på 5f.: "Som ekstraordinære Assisterter og som Medhjælpere har i dette Tidsrum arbejdet følgende: Stud. polit. (senere Cand. polit.) Fr. Zeuthen 1. Februar 1913 - 9. Maj s. A". I årsberetningerne fra 1909 til 1924 nævnes "Dr. Blöndal" som leder af katalogiseringsarbejdet. De pågældende har således været ansat i netop de år, hvor Sfv-katalogen blev udarbejdet. Af det følgende citat fra en af Det Kongelige Biblioteks interne betænkninger fra 1946 vedrørende udarbejdelse af et nyt systematisk katalog for udenlandske afdeling kan udledes, at bl.a. dr. phil. Poul Johs. Jensen betragtede flere af de ovenfor nævnte personer som autoriteter på deres felt, også i biblioteksmæssig sammenhæng. Den indledende sætning i betænkningen lyder (udhævelser indsat her): "Det er med Beklemmelse, man gaar til Arbejdet med at udarbejde et Katalogsystem, der skal afløse det smukke gamle fra Frederik VI's Dage. Saa mange dygtige Mænd har arbejdet paa at udforme det: Moldenhawer, Molbech, Bølling, Bruun, Martensen, **Lange, Axel Nielsen, Blöndal**, Th. V. Jensen, Tuxen, Dahl – for nu blot at nævne nogle. Men i Aar er det 130 Aar siden, man paabegyndte det, og 116 Aar siden det var færdigt i sin første Form." Fra betænkningen *Om et nyt katalogsystem. Ved Mødet d. 24. Maj 1946* som findes i Det Kongelige Biblioteks arkiv i Håndskriftafdelingen. Sfv-katalogen er en del af det samlede katalogapparat for udenlandske afdeling, og betænkningen er udarbejdet som led i arbejdet med at forny Det Kongelige Biblioteks daværende systematiske katalog for udenlandske afdeling.

¹⁶ Se herom Bodil Nyboe Andersen og Peter Erling Nielsen: "Axel Nielsen" i *Danske Økonomer*, 1976, s. 319-332. Se også Thorkild Davidsen: "Statsvidenskab" i *Det rets- og statsvidenskabelige fakultet, 2. del*. [Bind VI.2 i *Københavns Universitet 1479-1979*. Bind I-XIV], 2001, s. 1-185. Man kan af dokumenterne i Det Kongelige Biblioteks arkiv ane et vist mishag hos H.O. Lange ved, at Axel Nielsen efter kort tids ansættelse søgte bort fra stillingen ved Det Kongelige Bibliotek.

bekræfter Axel Niensens store kendskab til kontinentale forhold.¹⁷ Som det fremgår ovenfor af forordet til Sfv-katalogen, har Axel Nielsen været en nøglefigur ikke alene ved indretningen af selve systemet, men også ved fordelingen af posterne i Sfv II, der er den centrale del for økonomer. Han var i årtier en ledende skikkelse ved faget statsvidenskab (der i dag hedder økonomi) ved Københavns Universitet. Professor Harald Westergaard var ligeledes i årtier toneangivende i flere sammenhænge.¹⁸ Det samme gjaldt professor Frederik Zeuthen, der som Axel Nielsen efter tjenesten ved Det Kongelige Bibliotek blev professor ved Københavns Universitet. Han er også i dag blandt de få internationalt kendte danske økonomer.¹⁹

Den sidste i rækken, bibliotekar, dr. phil. Sigfus Blöndal, har som H.O. Lange skrevet flere artikler om biblioteksvæsen. Hans syn på katalogisering fremgår bl.a. af hans artikel: "Katalogisering og Opstilling af Bøger".²⁰ Relevansen af denne artikel er ikke mindst, at det er i ca. samme periode, 1912-1916, hvor artiklen udkommer to gange, at Sigfus Blöndal har en central rolle ved udarbejdelsen af Sfv-katalogen.

Blöndals opfattelse, som den udtrykkes i artiklen, er, at et *systematisk katalog* vil være mere overskueligt end f.eks. et *ordbogskatalog*. Han anbefaler, at der i tilknytning til det systematiske katalog udarbejdes

¹⁷ Se også Axel Niensens bog: *Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen i det 17. Aarhundrede* udgivet i serien "Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter", 7. række. Historisk og filosofisk Afdeling II.2, 1911.

¹⁸ Se herom Arne Jensen: "Harald Westergaard" i *Danske Økonomer*, 1976, s. 225-48. Se også Thorkild Davidsen: "Statsvidenskab" (jfr. note 16 ovenfor).

¹⁹ Se f.eks. *Who is who in Economics*. 3. rd edition, 1999. Blandt de biograferede 1.400 nulevende personer er der blot to danskere, professor i økonomi Torben M. Andersen og professor i matematisk statistik Søren Johansen. Blandt de 400 afdøde økonomer medtages af danskere alene professor Frederik Zeuthen. Hertil kommer dog et par amerikanere, der er født i Danmark. Se endvidere Hans Brems: "Frederik Zeuthen" i *Danske Økonomer*, 1976, s. 347-66. Se også Thorkild Davidsen: "Statsvidenskab" (jfr. note 16 ovenfor).

²⁰ Blöndals artikel findes i *Haandbog i bibliotekskundskab* udgivet af Svend Dahl. Sammenlignes artiklen i anden udgave fra 1916 med den samme artikel i første udgave fra 1912, der udkom i et oplag på 350 eksemplarer, bemærkes, at ændringerne i Blöndals artikel er få og vedrører detaljer, som at ordene "paa Universitetsbiblioteket" (s. 290) er ændret og udvidet til "i Universitetsbiblioteket i København" (s. 558). Artiklen findes også, men væsentligt omarbejdet, i tredje udgave fra 1927.

et *stikordskatalog*, hvor emnerne ordnes alfabetisk, og der for hvert emne er henvisning til den systematiske katalog. Artiklen omhandler også: "Katalogernes ydre indretning". Det nævnes her, at uanset at seddelkataloger har den fordel, at "man aldrig behøver omskrivninger", og at de kan udvides – principielt i det uendelige, er deres "uhyrlige dimensioner i store biblioteker" en svaghed ved emnesøgninger. Derfor finder Blöndal, at "et katalog i bogform [er] langt at foretrække, fordi det er lettere at gennemse en side i et katalog i bogform end at gennemgå et antal kartotekskort". På den anden side nævnes også, at kataloger i bogform på et tidspunkt kan blive mindre anvendelige på grund af tilføjelser og rettelser, som er vanskelige at læse. En udvej er at trykke katalogerne, hvilket imidlertid er kostbart. Blöndals løsning er følgende:

"Hvad det systematiske Katalog angaar, gør man, for saa vidt det ikke trykkes, hvad de færreste Biblioteker har Raad til, klogest i at anlægge det paa løse Blade, gennemhullede paa den indre Margen, som ved Hjælp af en Skrue kan holdes sammen; det forsynes saa med Ryg og Sidebind, saaledes at det fremtræder i en almindelig Protokolf orm (*sheaf catalogue*)" (Ibid. s. 555).

Denne fremgangsmåde, som blev anvendt ved fremstilling af Sfv-katalogen, svarer i øvrigt til den, som H.O. Lange anbefalede.²¹

Desuden nævner Blöndal i samme artikel, at fagopdelte bibliografier ikke bør erstatte systematiske kataloger, bl.a. fordi bestemmelse af et værks tilstedeværelse og opstilling i så fald fordrer efterfølgende opslag i det pågældende biblioteks alfabetiske kataloger. De vanskeligheder med hensyn til ajourføring, som den stadige videnskabelige udvikling afstedkommer, er Blöndal opmærksom på: "Eller hvad vil man gøre med den nyopdukkede Disciplin Filatelien? Skal dens voksende Litteratur stilles i Samfundsvidenskab under Postvæsen?" Som eksempel på "et moderne europæisk bibliotekssystem" nævner Blöndal Otto Hartwigs system, som anvendtes ved universitetsbiblioteket i Halle. Hartwigs system havde som nævnt ovenfor været et forlæg for bl.a. Universitetsbiblioteket i Fiolstræde.

Imidlertid begyndte man inden for biblioteksvæsenet i begyndelsen af århundredet i højere grad at anvende de forskellige

²¹ Med assistance fra bogbinder Joh. Olsen konstruerede H.O. Lange en ny form for bind, der forener "Fordelene ved Skruekataloger og indbundne Kataloger". Også på et andet punkt brød H.O. Lange med det gamle system (i Moldenhawers katalog): "Efter lange Overvejelser og Drøftelser" gik man over til at slå alle tre formater sammen, som det var sket i Danske Afdelings Katalog. Årsberetning 1903-04, s. 7.

klassifikationsteorier, som havde set dagen lys, og i begyndelsen af 1900 - tallet vandt også den amerikanske tradition, f.eks. Deweys system, indpas i Danmark. Blöndal havde stort kendskab til den internationale udvikling inden for katalogsystemer; men de nævnte systemer synes ikke at have haft væsentlig indflydelse på udformningen af Sfv-katalogen, måske bl.a. fordi Blöndal ikke var udelt begejstret for de internationale systemer.²² Her synes Blöndal at være på linie med

²² Deweys system gengives af Blöndal i første udgave af *Håndbog i bibliotekskundskab* fra 1912 på grundlag af Deweys 6. udgave fra 1899, hvorimod der i anden udgave fra 1916 henvises til Deweys 9. udgave fra 1915. Den eneste forskel mellem de viste uddrag i udgaverne fra henholdsvis 1912 og 1916 er, at gruppe "600 Nyttige Kunster" har skiftet navn til "600 Praktiske Fag". Undergrupperne er de samme, også "640 Huslig Økonomi." og "650 Samfærdselsmidler og Handel." Blöndal er dog ikke ukritisk overfor Deweys system: "Dewey-Systemet er blevet indført i en Mængde Biblioteker, navnlig i Amerika. Dets gode sider er iøjnefaldende, det huskes let, er uhyre nemt og praktisk, og for et Bibliotek, der ikke lægger an paa videnskabelig Orden i sine Kataloger, og som hovedsagelig arbejder med nyere Litteratur, er det omtrent ideelt. Men naar en strengt videnskabelig Systematik tilsigtes, er det ubrugeligt. En Mængde Biblioteker anvender det med betydelige Modifikationer. Dets systematiske Fejl er mange og store, tildels fremkomne ved, at alting maa presses ind i ti Klasser og Underafdelinger, hvorved let opstaar mærkelige Misforhold; et typisk Eksempel er 340 Retsvidenskab, hvis uhyre Litteratur staar parallelt med den meget mindre Gruppe 360 Foreninger og Institutioner; enhver, der kender noget til Filosofiens Systematik, vil ogsaa se, hvor umulig selve Deweys Hovedopstilling er for denne Videnskabs Vedkommende. Men saadanne Fejl siger i Virkeligheden ikke meget, naar Systemet skal bruges praktisk, og derfor er Dewey-Systemet vandret sejrende fra Land til Land. I Europa har det faaet en kraftig Forkæmper i Institut international de bibliographie i Bruxelles, der benytter det i sit Répertoire bibliographique universel og driver Propaganda for det paa mange Maader." (s. 564f). Blöndals skepsis overfor systemer af denne art fremgår også af, at han vælger at skrive følgende anekdote: "Dr. Gordon, en lærd amerikansk Læge, der var Formand for Tilsynsraadet i Jersey City Public Library, paastod engang, at Byens Dødelighed var tiltaget siden Indførelsen af Dewey-Cutter-Numrene i Biblioteket, og han anførte, at en Kollega af ham havde som Patient en af Bibliotekets ivrigste Besøgere, som led af Krampeanfald og, naar han blev slemt plaget, plejede at skribe op med Stykker af Dewey-Cutter-Numre som 'Jab. 49, Sch. Q 4!' osv. Selv om der maaske er en Smule 'amerikansk' i denne Anekdote, viser den dog, at man i Bibliotekernes Mønsterland har Øjet aabent for Ulemperne ved de sammensatte Signaturer". (Ibid. s. 572). Anekdoten findes i både første, anden og tredje udgave af *Haandbog i Bibliotekskundskab*. Det fremgår af næste afsnit, der er en tilføjelse i anden udgave, at Blöndal ikke er udelt begejstret over for det system, han betegner som den danske udgave heraf: "Statens Bogsamlingskomité's Decimal-klassedeling." Det hedder om dette system: "For videnskabelige Biblioteker egner dette System sig langt fra, men det er i det hele ganske praktisk tillempet efter danske Folkebibliotekers Tarv og synes at fungere til almindelig Tilfredshed." Ibid. s. 567.

Molbech, som er omtalt ovenfor.

Et fingerpeg om, hvordan omarbejdelsen af katalogen blev organiseret, findes i Bløndals artikel fra 1927:

“Man maa være meget forsigtig med at ændre et éngang valgt System. Meget, der ved første Øjekast synes urimeligt, vil ved Eftertanke og Erfaring vise sig at være heldigt og praktisk. Men naturligvis vil ethvert System dog efterhaanden blive forældet for enkelte Punkters Vedkommende, og disse Afsnit maa da omarbejdes. Eksempelvis kan anføres følgende Fremgangsmaade ved Omarbejdelser: Bøgerne hentes fra Magasinet, et mindre Parti ad Gangen, og katalogiseres paa Sedler paa sædvanlig Vis; alle Bøgerne forsynes med fortløbende Numre paa Papirstrimler, der stikkes ind i dem; hver Bogs Nummer noteres paa dens nye Seddel i Margenen til venstre. Naar hele Seddelmaterialet er bragt til Veje, lægges Systemet, Sedlernes ordnes derefter, nummereres foroven fortløbende; disse Numre afsættes saa med Blyant paa Bladene til det nye systematiske Katalog, der saa renskrives efter Sedlerne”.²³

Det fremgår ligeledes af årsberetningen for 1906-09, at arbejdet med at udarbejde nye katalogsedler påbegyndtes omkring 1906 og varede i tre år; på grundlag af de nye sedler blev Sfv-katalogen udarbejdet.²⁴

Systematik og struktur i Sfv-katalogen

Mht. struktur er Sfv-katalogen opdelt i tre afdelinger fordelt på 5 skruebind:

Samfundsvidenskab I (Sfv I – ét bind):

Sociologi; Statslære og Politik; Samfundsvidenskab i Almindelighed

Samfundsvidenskab II (Sfv II – tre bind):

Samfundsøkonomi

Samfundsvidenskab III (Sfv III – ét bind):

Finansvidenskab & Statistik

²³ “Katalogisering og opstilling af Bøger” i *Haandbog i Bibliotekskundskab* udgivet af Svend Dahl. 3. forøgede udgave, 1927, 2, s. 453f.

²⁴ Dette stemmer med, at P. Nørregaard Rasmussen skriver, at Sfv-katalogen er startet i 1910-11. *Forelæsninger for økonomer om biblioteksbenyttelse og opgaveskrivning*. (Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut Nr. 8), 1966, s. 56.

Den overordnede struktur i Sfv-katalogen kan være svær at erkende; i Sfv II synes den i hovedtræk at være som vist nedenunder (Substan-tiver skrives i det følgende med stort i gengivelser af katalogens be-tegnelser og tekst).

Bibliografier, Videnskabens Metode, Videnskabens
Historie, Den Økonomiske Udviklings Historie, Ordbøger
og Encyklopædier, Tidsskrifter

Samfundsøkonomisk Teori

Befolkningslære, Befolkningens Vandringer, Byernes Vækst

Offentlige og gensidige Bestræbelser og Foranstaltninger
til Folkevel

Spørgsmålet vedrørende forskellige Sider af Folkelivet og
Folkets legemlige og moralske Sundhed

Erhverv og Erhvervspolitik

Samfærdselsmidler

Forsikring

Sfv III indeholder, i modsætning til Sfv II, to adskilte og forskellige områder, Finansvæsen og Statistik med følgende strukturer:

Finansvæsen:

Bibliografier, Historie, Tidsskrifter og Samlinger
Finansforvaltning og Budget. Statsformue og Statsgæld
Domæner, Regaler og Statsmonopoler
Skattevæsenet

Statistik:

Bibliografier, Historie, Tidsskrifter og Kongresser
Statistikens Teori
Befolkningsstatistik. Erhvervsstatistik. Socialstatistik. Kultur-
og Moralstatistik.

Der er flere mulige kilder til den systematiske struktur i Sfv-katalo-gen.

En katalogs struktur kan være konstrueret ud fra opfattelsen af fa-gets systematik, som den kommer til udtryk i centrale lærebøger og værker mht. disses emnevalg og disposition. Grundlaget for Sfv-kata-logen kan således være den almindelige opfattelse af faget, som den

fremstår i samtidens lærebøger. F.eks. anvender Wicksell i *Föreläsningar i Nationalekonomi* følgende inddeling af økonomi:²⁵

En **teoretisk** del, hvor økonomiske love opstilles ud fra forenklede forudsætninger, "folkhushållningslära i egentlig mening".

En **praktisk** del, hvor de økonomiske love, jfr. pkt. 1) ovenfor, anvendes på forskellige områder af det konkrete økonomiske liv, "folkhushållningspolitik".

En **social** del, hvor det undersøges, hvorledes de teoretiske love og praktiske erfaringer, "rönen", kan udnyttes for at medføre den størst mulige samfundsøkonomiske nytte og hvilke ændringer i den økonomiske struktur, som forekommer påkrævede. Til den tredje hovedgruppe hører læren om "statshushållningen" eller "finansväsendet".

Man kan i Sfv-katalogen ane den inddeling i en teoretisk del, en praktisk del og en social del, som kendetegner opdelingen i Wicksells lærebog.

En anden lærebog, der nød udbredelse i samtiden, også i en dansk oversættelse, er Elys *Outlines of Economics*. Dens struktur og indhold minder om Sfv-katalogen, det gælder for den danske udgave også mht. ordvalg. Sammenlignes Sfv-katalogen med den danske oversættelse af *Outlines*, ses således en stor lighed mellem ordvalget i overskrifterne på katalogens grupper og titlerne på bogens kapitler. De grupper i Sfv-katalogen, der ikke findes som titler på kapitler i *National-økonomien i Grundtræk*, vedrører overvejende beskrivende økonomi, idet en stor del af det beskrivende stof i den amerikanske udgave er udeladt i den danske udgave.²⁶ Det fremgår af forordet til den danske oversættelse, at professor Axel Nielsen og professor Bertil Ohlin har ydet en væsentlig indsats ved "tilrettelægnngen af Stoffet og

²⁵ Knut Wicksell (1851-1926) var professor i Lund 1900 - 16. Professor Hector Estrup skriver om Wicksell i *Den Store Danske Encyklopædi*: "Han udgav *Föreläsningar i Nationalekonomi* [første gang] i 1901, der trods sin beskedne titel stadig må anses for et hovedværk i skandinavisk økonomisk litteratur". Værket har været brugt som lærebog i årtier og blev genoptrykt så sent som i 1938.

²⁶ Richard T. Ely: *Outlines of Economics* udkom i perioden 1893-1937 i seks udgaver med mindre rettelser i de mellemliggende oplag. Første udgave kom i 1893. Ifølge forordet til den første udgave af *Outlines of Economics* er den blevet til med udgangspunkt i *An*

Udarbejdelsen af Oversættelsen”.

En tredje kilde er strukturen af fag og forelæsninger ved det statsvidenskabelige studium. Denne var således ved studiets start i 1848:

1. Politisk Oeconomie, derunder indbefattet
 - a) Videnskabens Historie,
 - b) Nationaloeconomiens Theori og
 - c) Politik, navnlig Agricultur- Industrie- og Handelspolitik, alt med særligt Hensyn til Fædrelandets Lovgivning og Forhold.
 - d) Finantsvidenskab.
2. Statistik
 - deels a) Statistikens Theori,
 - deels b) Fædrelandets Statistik i udførligere Omfang,
 - deels c) sammenlignende Statistik.
3. Offentlig Ret.
4. Statsvidenskabelig Encyclopædie,
5. Den danske Rets-Encyclopædie,
6. Den nyere politiske historie.²⁷

Der er en vis overensstemmelse mellem punkterne ovenfor og Sfv-katalogens grupper.

En fjerde mulig hovedkilde til strukturen i Sfv-katalogen er Halle-katalogen, hvis gruppe L, “Staatswissenschaft”, har følgende undergrupper:

- a. Allgemeines
- b. Nationalökonomie
- c. Volkswirtschaftspolitik
- d. Finanzwissenschaft

Introduction to Political Economy. Det fremgår af det eksemplar af første udgave, som jeg har set, en “college edition” fra 1894, at Richard T. Ely på det tidspunkt havde forfattet følgende værker: *An Introduction to Political Economy*, *The Labor Movement in America*, *Taxation in American States and Cities*, *Problems of To-day*, *Social Aspects of Christianity* og *French and German Socialism in Modern Times*. Disse titler viser en alsidighed med hensyn til interesseområderne på en måde, som også kendes hos ledende økonomer i København, bl.a. Harald Westergaard. Med andre ord er der god grund til, at netop Ely’s værk fik en stor betydning i bl.a. København. Carl Iversen udgav i 1927 en dansk oversættelse af fjerde udgave af *Outlines* fra 1923; den har titlen *Nationaløkonomien i Grundtræk*.

²⁷ Denne struktur blev i hovedtræk bevaret lige til anordningen af 1929. Oversigten er citeret fra Axel Nielsen: *Det statsvidenskabelige Studium i Danmark før 1848*, 1948. Bilag 4, s. 141. Se også oversigten i Thorkild Davidsen: “Statsvidenskab” (jfr. note 16), s. 134f.

- e. Socialwissenschaft
- f. Politik
- g. Polizei
- h. Statistik.

Et studium af indholdet af grupper og undergrupper i Halle-katalogen og Sfv-katalogen leder frem til, at der er visse ligheder mellem følgende parvist sammenstillede grupper (rækkefølgen er forskellig i de to kataloger):

Sfv-katalogen (II og III)	Halle-katalogen
Samfundsøkonomisk Teori	Nationalökonomie
Foranstaltninger til Folkevel og Folkets legemlige og moralske Sundhed	Socialwissenschaft
Erhvervs politik	Volkswirtschaftspolitik
Finansvæsen	Finanzwissenschaft
Statistik	Statistik

Overensstemmelsen mht. struktur og indhold gælder i en vis udtrækning også de næste niveauer, og indholdet af poster i enkelte undergrupper. De to resterende grupper i Halle-katalogen, som er vist i forrige opstilling ovenfor, "f. Politik" og "g. Polizei", findes tilsvarende i Sfv I, som bl.a. indeholder ældre samlings protokoller 121, "Politivæsen", og 122, "Politik".

Som nævnt er den hierarkiske struktur i Sfv-katalogen ikke helt tydelig, som vi kender det i nutidens systematiske kataloger. Der er som følge heraf flere udgaver eller tolkninger af niveauerne i den hierarkiske struktur i Sfv-katalogen, f.eks. følgende tre:

- 1) Indholdsfortegnelsen i selve katalogen, i det følgende kaldet *Indholdsfortegnelse*. Det skal tilføjes, at indholdsfortegnelsen ikke på alle punkter stemmer med selve katalogen, ligesom der anvendes ubegrundede dobbeltformer som bibliografi/bibliografier.
- 2) I katalogværelset i bl.a. Holm-bygningen er fremlagt en oversigt med titlen: "Udenlandske afdeling. Ældre samling (-1949). Systematisk Katalog. Fagskemaer", Kbh. 1982, i det følgende kaldet *Fagskemaer*.
- 3) "Appendix D" i "Forelæsninger for økonomer om biblioteksbenyt-

telse og opgaveskrivning”, s. 84-87 (jfr. fodnote 24), i det følgende kaldet *Forelæsninger*.

Forelæsninger er mest afvigende, f.eks. opfattes “Arbejderforhold” (sektion ni i tabellen nedenunder) som en hovedgruppe, hvorimod både *Fagskemaer* og *Indholdsfortegnelse* sideordner “Arbejderforhold” med de øvrige grupper i “Erhverv og Erhvervspolitik”. På samme måde opfatter *Forelæsninger* “De enkelte Erhvervsgruppers Politik” (sektion 10) som en hovedgruppe på linie med “Erhverv og Erhvervspolitik” og ikke, som *Indholdsfortegnelse* og *Fagskemaer*, en gruppe i “Erhverv og Erhvervspolitik”.

Optælling af poster i Sfv-katalogen

Som led i forarbejdet til denne artikel er samtlige poster i Sfv II og Sfv III optalt og fordelt på århundreder efter de år, hvor værkerne er udgivet. Der er dog ikke sket en optælling af bind eller titler i grupperne “tidsskrifter”.²⁸

Antallet af værker udgivet i 1500 – tallet og 1600 – tallet er slået sammen. Det skal ved en sammenligning af antallet af poster vedrørende de enkelte århundreder også erindres, at Sfv-katalogen kun blev ajourført indtil 1950, hvorfor antallet af poster i Sfv-katalogen i 1900 - tallet hverken kan tages som udtryk for antallet af udgivelser eller accessioner i dette århundrede.

I det følgende, som er forfatterens fortolkning af katalogens hierarkiske struktur, betegnes de tre overordnede elementer i Sfv II og III som **områder**, dvs. Sfv II, Sfv III, “Finansvæsen” og Sfv III “Statistik”. Næste niveau betegnes som **hovedgrupper**, og i tabellen nedenfor markeres disse med fed skrift; deres underinddelinger betegnes som **grupper**. En yderligere opdeling af en gruppe betegnes som en **undergruppe**. Den tolkning af niveauer, som er gennemført her, er som nævnt ikke entydig. De enkelte indførsler af bøger (og andre dokumenter) betegnes som **poster**.

De nummererede sektioner i første søjle fra venstre er min tilføjelse og forekommer ikke i Sfv-katalogen.

²⁸ En søgning i REX med koden “Sfv” i feltet “Opstilling” giver over 12.800 poster. Heraf omfatter de optalte poster, som er vist i tabellen, 7.110 poster. Forskellen skyldes dels tidsskrifter og dels grupperne i Sfv I, som ikke er med i tabellen.

Samfundsvidenskab II og III fordelt på posternes udgivelsestidspunkt

Sektion		Antal poster				
Samfundsvidenskab II (Sfv II)		1500-tallet	1700-tallet	1800-tallet	1900-tallet	i alt
Samfundsøkonomi [Første bind i Sfv II]		1600-tallet				
	Bibliografi	0	5	8	8	21
	Studiet af videnskaben. Akademier og deres Nytte	1	11	9	5	26
	Videnskabens Metode og Inddeling. Afgrænsning.	0	2	24	55	81
	Videnskabens Historie	0	13	100	108	221
1	Den økonomiske Udviklings Historie i Almindelighed	0	1	20	139	160
	Ordbøger og Encyklopædier	0	6	8	3	17
	Tidsskrifter, Kongresser, Selskaber [ikke optalt]		-	-	-	-
	Samlede og blandede Skrifter	0	58	116	101	275
	Systematiske Fremstillinger	4	96	163	244	507
Enkelte teoretiske spørgsmål						
	Samfundsøkonomiens Grundbegreber	0	0	28	189	217
	Arbejdet, dets Deling og Organisation	0	0	7	17	24
	Kapital, Formue, Rigdom	0	0	12	54	66
	Værdi, Værdimål	0	1	6	28	35
	Penge, Mønt, de ædle Metaller	12	15	60	208	295
	Kredit, Kreditmidler	0	1	9	54	64
	Pris og Prisdannelse (Prishistorie)	3	4	11	71	89
2	Dyrtd og Midler til deres Forebyggelse. Takster	14	13	10	6	43
	Produktionen, Produktivitet	0	0	3	10	13
	Omsætningen (herunder international Handel)	0	0	1	31	32
	Fordelingen	0	0	10	13	23
	Arbejdsløn	1	1	16	46	64
	Rente, Aager	5	14	9	14	42

	Driftsherrevinst	0	0	2	4	6
	Monopol- og Fortrinsrente (Georgismen)	0	0	14	5	19
	Forbruget	0	0	2	9	11
	Kriser (herunder Konjunkturteori)	0	0	15	117	132
<i>Særlige afsnit</i> [herfra andet bind i SfV II]						
3A	Befolkningslære. Befolkningens Til- og Aftagen	0	25	40	59	124
	Befolkningens Vandringer. Byernes Vækst. Flygtn.	5	14	10	35	64
Offentlige og gensidige Bestræbelser og Foranstaltninger til Folkevel						
I Almindelighed. De sociale Spørgsmål. Socialpolitik						
	Bibliografier	0	0	1	0	1
3B	Tidsskrifter og Kongresser [Ikke optalt]		-	-	-	-
	Almindelige Skrifter og Håndbøger	0	0	31	66	97
	Befolkningspolitik. Eugenik	0	2	4	23	29
	Registre over Fødte, Ægteviede, Døde	0	3	0	1	4
	Brandvæsen. Brandpoliti	13	24	8	1	46
	Gadebelysning	2	3	0	4	9
4	Tyendevæsen	5	9	10	3	27
	Sundhedsvæsen i Almindelighed	0	0	0	3	3
	Byvæsen, Boligspørgsmålet (Arbejderboliger)	2	3	22	32	59
5	Arbejderbeskyttelse i Alm. Fabriksinspektion osv.	0	0	23	21	44
	Normalarbejdsdag (Ugentlig Hviledag, Ferie)	0	0	2	10	12
	Arbejderbeskyttelse for enkelte Klasser (Kvinder, Børn)	0	0	5	22	27
	Arbejderbeskyttelse for enkelte Fag	0	0	0	2	2
	Filantropi og forsørgelsesvæsen. Social Sikring.	6	22	53	37	118
	Enkeforsøgelse	0	13	2	0	15
	Børneforsorg og Moderforsorg	4	11	22	18	55
	Assistenshuse, Laanekasse	2	5	0	2	9

Fattigforsørgelse (herunder Pauperismen)						
	I Almindelighed.	1	20	49	8	78
	I Spanien og Portugal	0	1	0	1	2
	I Frankrig	1	1	3	4	9
	I Storbritannien og Irland	2	17	16	4	39
6	I Schweiz	0	0	1	2	3
	I Nederlandene og Belgien	0	0	6	0	6
	I Tyskland og Østrig-Ungarn	3	16	24	0	43
	I andre Lande	0	0	0	3	3
	Andre Former for offentlig understøttelse (Invalidler o.l.)	0	2	2	4	8
	Betlere og Vagabonder	11	17	11	6	45
Spm. vedr. forsk. sider af Folkelivet og Folkets legemlige og moralske Sundhed						
	I Almindelighed	0	8	7	3	18
	Alkoholspørgsmålet	0	0	22	47	69
	Narkotica	0	0	0	9	9
	Det seksuelle Spørgsmål	0	2	3	20	25
	Prostitution	0	9	28	13	50
7	Barnemord (se ogsaa Børneforsorg)	0	15	3	0	18
	Fornøjelser (herunder Fritidsproblemet)	0	0	0	10	10
	Luksus	21	22	1	2	46
	Censur (Talefrihed, Trykkefrihed, Presselovgivning)	5	32	31	16	84
	Dyrplageri (herunder Vivisektion)	0	0	0	0	0
Folkeoplysning og almindelige Kulturbestræbelser						
	Videnskabens Pleje	2	52	22	19	95
	Folkeuniversiteter	0	0	1	4	5
[herfra tredje bind i Sfv II]						
Erhverv og Erhvervspolitik						
	I Almindelighed. (se ogsaa Finansvidenskab)	5	39	22	45	111
	Beskyttelse eller Frihandel	1	4	34	28	67
	Befolkningens Forsyning med Levnedsmidler (Kornpolitik)	6	55	35	21	117

8	Handels- og Betalingsbalance. Vekselkurser	1	1	2	14	18
	Handelstraktater	0	0	7	0	7
	Middelstanden	0	0	0	5	5
	Den store og den lille Bedrifts Fordele. Statsdrift	0	0	1	10	11
	Kooperation i Almindelighed	0	0	25	62	87
	Truster. Ringe. Monopoler. Priskontrol	0	4	4	91	99
	Produktionsforeninger	0	0	3	1	4
Arbejderforhold. De arbejdende Klassers Vilkaar i Alm.						
	Bibliografi	0	0	1	3	4
Tidsskrifter og Haandbøger [ikke optalt]						
9	Almindelige og blandede Skrifter	0	0	92	153	245
	Arbejdsløshed	0	0	3	50	53
	Arbejdsanvisning	0	0	4	7	11
	Forholdet mellem Arbejder og Arbejdsgiver	0	0	15	80	95
	Andre specielle Undersøgelser. Arbejdsintensitet	0	0	1	35	36
De enkelte Erhvervsgruppers Politik						
	Land- og Skovbrug. Landbopolitik	1	33	13	34	81
	Spanien og Portugal	1	0	0	1	2
	Italien	0	0	3	2	5
	Frankrig	0	3	7	6	16
	Storbritannien og Irland	0	5	4	6	15
	Tyskland og Østrig-Ungarn	0	12	14	19	45
	Andre lande	0	0	1	28	29
10	Jordens Fordeling. Domæner. Forpagtning. Fæstet	1	37	24	15	77
	Dyrkningsformer	0	8	1	0	9
	Bjergværksdrift	0	2	0	15	17
	Håndværk og Industri (herunder Guldvæsen)	1	11	79	54	145
	Industrielle faglige Organisationer	0	0	19	23	42

	Handel	9	41	26	25	101
	Brugsforeninger	0	0	4	6	10
	Sparekasser	0	0	11	8	19
	Kreditforeninger (Banker se Kat. 123, s. 439)	0	0	11	3	14
	Samfærdselsmidler, Veje					
	I Almindelighed	0	6	7	38	51
	Jernbanevæsen	0	0	85	54	139
11	Lufthart	0	0	0	25	25
	Postvæsen	4	13	26	12	55
	Tillæg: Filateli	0	0	2	13	15
	Telegraf- og Telefonvæsen	0	0	3	9	12
	Radio og Fjernsyn	0	0	0	5	5
	Forsikringsvæsen					
	I Almindelighed	0	0	2	65	67
12	Livsforsikringer (Se ogsaa Enkeforsørgelse)	0	26	23	10	59
	Syge- og Ulykkesforsikring	0	1	13	12	26
	Brandforsikring	6	11	1	3	21
	Andre Arter af Forsikring	0	0	0	12	12
	Samfundsvideuskab II i alt	161	901	1754	3161	5977

Sektion	Antal poster				
Samfundsvidenskab III					
Finansvæsen & Statistik					
Finansvæsen (De enkelte Landes Finansvæsen Se også: Landenes Historie) ["Også" tilføjet senere]					
Bibliografier	0	1	0	1	
Historie	0	1	2	3	6
Tidsskrifter og Samlinger [Ikke optalt]	-	-	-	-	-
Almindelige Skrifter	6	28	45	44	123
<i>Specielle skrifter</i>					
Finansforvaltning og Budget. Statskasse	6	9	17	9	41
Statsformue og Statsgæld. Statskredit. Statslaan	0	13	34	16	63
Domæner	2	9	2	0	13
Regaler					
I Almindelighed	17	2	0	0	19
<i>Specielt</i>					
Tobaks- og Brændevinsmonopol	0	1	7	2	10
Møntvæsen og Mønthistorie	47	28	10	3	88
Møntvæsen i Tyskland	81	25	10	7	123
13 Lotteri	7	6	5	2	20
Andre Regaler og Statsmonopoler	10	8	1	0	19
Gebyrer og Sportler	0	0	0	0	0
Skattevæsenets Historie i Almindelighed	0	0	2	1	3
Skattevæsen					
I Almindelighed	10	21	75	33	139
<i>Specielt</i>					
Grundskatter	0	5	12	2	19
Formue- og Indkomstskat	1	0	33	29	63
Forbrugsskatter og Told	5	11	102	39	157

Omsættningsskatter (Stempelskat o.s.v.)	0	0	4	4	8
Andre arter af skatter	0	0	3	4	7

Finansvæsen i alt	192	168	364	199	923
--------------------------	------------	------------	------------	------------	------------

Statistik

Indledende Skrifter					
Bibliografi	0	2	2	1	5
Historie	0	0	3	1	4
Andre indledende Skrifter	0	4	14	10	28
Tidsskrifter og Kongresser [Ikke optalt]	-	-	-	-	-
Samlede og blandede Skrifter	3	9	4	2	18

Almindelige systematiske Fremstillinger

Statistikens Teori. (Se Korografi)	0	0	24	25	49
14 Almindelig international statistik.	1	12	40	12	65
<i>Specielt</i>					
Befolkningsstatistik	3	4	7	2	16
Erhvervsstatistik	0	0	6	7	13
Socialstatistik	0	0	0	2	2
Kultur- og Moralstatistik	0	2	5	3	10

Statistik i alt	7	33	105	65	210
------------------------	----------	-----------	------------	-----------	------------

Finansvæsen i alt	192	168	364	199	923
Statistik i alt	7	33	105	65	210
Samfudsvidenskab III i alt	199	201	469	264	1133

Samfudsvidenskab II i alt	161	901	1754	3161	5977
Samfudsvidenskab II og III i alt	360	1102	2223	3425	7110

Det fremgår af sidste linie i opstillingen ovenfor, at Sfv II og Sfv III alene mht. monografier i alt rummer over 7.100 poster. Det fremgår også af sidste linie i tabellen, at Det Kongelige Biblioteks samling af bøger om økonomi, som er udgivet til og med 1700 – tallet, ikke er uvæsentlig, idet den alene i Sfv II og Sfv III omfatter knap 1.500 poster.

I hovedtræk har Sfv-katalogen en struktur, som gentages for hvert område og evt. også hovedgruppe i form af:

- indledende grupper (f.eks. "Bibliografi")
- generelle grupper (f.eks. "Almindelige Skrifter")
- specielle grupper. (f.eks. "Gadebelysning")

Alle tre områder, både Sfv II, Sfv III, "Finansvæsen" og Sfv III, "Statistik", har blandt de **indledende** grupper "Bibliografi" og "Tidsskrifter". Også hovedgruppen "Offentlige og gensidige Bestræbelser og Foranstaltninger til Folkevel" (sektion tre, B) indeholder en indledende gruppe "Bibliografi"; det samme gælder gruppen "Arbejderforhold. De arbejdende Klassers Vilkaar" (sektion ni).

Hovedgrupperne indeholder en **generel** gruppe "I Almindelighed" eller "Almindelige Skrifter" (dog ikke "Befolkningslære" og "Befolkningens Vandringer", som er små hovedgrupper og uden underkategorier overhovedet). Også visse grupper indeholder en undergruppe "I Almindelighed". Det gælder: "Arbejderbeskyttelse" (sektion fem), "Fattigforsørgelse" (sektion seks) og "Arbejderforhold. De arbejdende Klassers Vilkaar" (sektion ni).

I visse tilfælde er de generelle grupper udtømmende, dette gælder f.eks. gruppen "Den økonomiske Udviklings Historie i Almindelighed" (sektion ét), men her findes tilføjelsen: "For de enkelte Landes Vedkommende se ogsaa disses Historie". Og ved gruppen "Sundhedsvæsen. I Almindelighed" (sektion fire) står der: "Hospitalsvæsen. Kirkegårde. Levende Begravelse. Skindøde etc. se 114,- (UB II)".²⁹

Med hensyn til de **specielle** grupper har to grupper, "Fattigforsørgelse" (sektion seks) og "Land- og Skovbrug" (sektion tretten), regionale undergrupper.

I det følgende knyttes korte kommentarer til de enkelte sektioner i den rækkefølge, som fremgår af tabellen ovenfor. Hensynet til at begrænse fremstillingens omfang begrundes, at der kun er tale om

²⁹ UB II er i dag kendt som "Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek", DNLB.

en sporadisk gennemgang. Det skal indskydes, at det ikke er et formål her at diskutere selve den måde, klassifikationen af de enkelte bøger er blevet foretaget på.³⁰

Sektion ét består af indledende og generelle grupper. Disse indbefatter ikke alene "Bibliografi" og "Ordbøger og Encyklopædier", men også bøger om selve faget i grupperne "Studiet af Videnskaben", "Videnskabens Metode og Inddeling. Afgrænsning og forhold til andre Videnskaber" og "Videnskabens Historie". Under "Videnskabens Metode" findes kendte værker af J.E. Cairnes og Karl Knies. Der ses også en relativ forskydning over tid i antallet af poster fra "Studiet af Videnskaben" mod "Videnskabens Metode og Inddeling". Disse betegnelser minder om dem, der kendes fra de indledende kapitler i flere datidige lærebøger.

Det er interessant, at antallet af udgivelser i Sfv-katalogen om "Videnskabens Historie", dvs. økonomisk teorihistorie, har samme størrelsesorden i 1800 - tallet og 1900 - tallet. Antallet af udgivelser i gruppen "Den økonomiske Udviklings Historie" er derimod først væsentlig fra 1900 - tallet. Sidstnævnte indeholder også bøger om beskri- vende økonomi og økonomisk politik.³¹

Gruppen "Samlede og blandede Skrifter", der har det tredje højeste antal poster i alt, kan vel betragtes som et nødvendigt onde. Den, som ønsker at studere et bestemt emne, finder ikke megen vejledning i Sfv-katalogen om, i hvilken grad der i denne gruppe findes udgivelser om det pågældende emne.³² Noget tilsvarende gælder for gruppen "Almindelige Skrifter" i Sfv III, der forekommer længere nede på listen.

³⁰ Som illustration af vanskelighederne ved klassifikation kan anvendes følgende anekdote, som er fortalt af professor Mogens Blegvad: "Desuden deltog jeg i den daglige ekspedition og skrev katalogsedler, ja under bibliotekar André Nicolets Pariserophold ledede jeg arbejdet med katalogiseringen til den "Ældre Samling" i Udenlandske Afdeling og oplærte nye kolleger i den kunst. Svend Dahl mente som jeg, at de trykte katalogiseringsregler ikke var helt tidssvarende, men gik med til, at vi i stedet for at lave en ny udgave, forsynede dem med "autoriserede fortolkninger". Det var Jens Søndergaard, [fagreferenten i jura], der forklarede mig, at sådanne fortolkninger godt kan stride mod de regler, der "fortolkes". Jura kan bruges til meget!". Fra Mogens Blegvad: "Mine første år i Det kongelige Bibliotek" i *Sådan set: Erindringer fra og om Det kongelige Bibliotek*, 1993, s. 109-113, s. 110.

³¹ Dette gælder eksempelvis Alvin H. Hansen: *America's role in the world economy*, London 1945 og Herman Stolpe: *Værlidsekonomin efter krigen*, Stockholm 1949.

³² Eksempelvis findes her A.C. Pigou: *The political economy of War*, London 1940.

Gruppen "Systematiske Fremstillinger" har flest poster blandt samtlige grupper i søjlerne "i alt" og for de seneste tre århundreder. Dette er velbegrundet, idet der i tidens løb er udgivet en lang række værker med en samlet og struktureret fremstilling, ofte er der tale om lærebøger. I hver periode har lærebøger visse fællestræk, og et studium vil her kunne vise den udvikling, der har været i opfattelsen af de centrale dele af faget økonomi.³³

Sektion to indledes med gruppen "Samfundsøkonomiens Grundbegreber", som ligeledes er en form for "diverse gruppe"; den har tilføjesen: "herunder Økonomisk Politik og Planøkonomi". Derefter følger grupper om enkelte spørgsmål. Det bemærkes, at langt de fleste poster stammer fra 1900 - tallet; dette kan tages som et udtryk for, at en række udgivelser om teoretiske spørgsmål, netop med økonomisk politik som emne, i løbet af 1900 - tallet ikke kunne placeres i Sfv-katalogens specielle grupper, men kom i en samlegruppe, som indeholder væsentlige værker af økonomer som Marshall, Keynes, Cassel, Pigou og Joan Robinson.

"Penge, Mønt og de ædle Metaller" er den gruppe i sektion 2 med flest poster. Men også "Arbejdsløn" og "Kapital, Formue, Rigdom" indeholder en del poster. Det ses, at en gruppe som "Dyrtid" har relativt flest tidlige poster, hvorimod de fleste poster i gruppen "Kriser" er udgivet i 1900 - tallet. Dette afspejler en terminologisk udvikling inden for faget.

Sektion tre, A består blot af de to hovedgrupper "Befolkningslære" og "Befolkningens Vandringer". De har ingen underinddelinger, men er alligevel hovedgrupper, hvilket kan begrundes med systemets logik. De indeholder således ingen specificerende grupper med f.eks. bibliografi eller tidsskrifter; men de første poster, man finder her, er netop tidsskrifter. Det ses, at der tidligt har været en interesse for studier af befolkningens bevægelser; oprindeligt havde dette også magtpolitiske eller militære begrundelser.

I sektion tre, B indeholder hovedgruppen "Offentlige og gensidige Bestræbelser og Foranstaltninger til Folkevel" to beslægtede grupper: "Befolkningspolitik. Eugenik" og "Registre over Fødte, Ægteviede, Døde". De har en emnemæssig sammenhæng med grupperne om samme emne i sektion tre A og gruppen "Befolkningsstatistik" i Sfv III, statistik (sektion fjorten).

³³ Blandt posterne findes her, som i en del andre grupper, flere meget gamle værker, f.eks. Ramingen: *Von der Haushaltung* fra 1566 og Obrechtus: *Politisch Bedencken und Discurs* fra 1608.

Sektion fire består af fem grupper, der er knyttet til by- og boligforhold. Som det ses på antallet af poster, sker der over tid en forskydning af fokus fra "Brandvæsen" til "Boligspørgsmål". Det er også bemærkelsesværdigt, at "Tyendevæsen" findes her og ikke under de mere socialt betonedede grupper, uanset at posternes indhold kan begrunde dette.

Sektion fem, "Arbejderbeskyttelse", skal ses i lyset af interessen for dette emne i 1800 - tallet og 1900 - tallet.

Sektion seks indeholder i alt 433 poster om "Filantropi", "Offentlig forsørgelse" o.lign. samt "Betlere og Vagabonder"; de fleste poster er fra 1800 - tallet. Af den regionale inddeling fremgår imidlertid, at der i 1700 - tallet er udkommet en del litteratur om fattigforsørgelse i Storbritannien, Irland, Tyskland og Østrig-Ungarn.

I *sektion syv*, "Spørgsmål vedrørende forskellige Sider af Folkelivet og Folkets legemlige og moralske Sundhed", ses, at der er flest poster fra 1700 - tallet i de lidt problemorienterede grupper "Barnemord", "Luksus" og "Censur"; men der er dog også en del poster i "Folkeoplysning" og "Videnskabens Pleje". Litteraturen om "Prostitution" udkommer overvejende i 1800 - tallet, mens posterne om "Alkohol", "Narkotika" og "Det seksuelle Spørgsmål" hovedsageligt stammer fra 1900 - tallet.

Om *sektion otte* "Erhverv og Erhvervspolitik" kan bemærkes, at i gruppen "Befolkningens Forsyning med Levnetsmidler" finder vi bl.a. bidrag fra diskussionen i England om kornlovene. Fra 1900 - tallet domineres litteraturen af spørgsmål om f.eks. monopoler og priskon-trol.

Sektion ni, "Arbejderforhold", kan ses i sammenhæng med "Arbejderbeskyttelse", sektion fem. Som i andre kataloger af denne type findes poster om beslægtede emner undertiden i forskellige dele.

I *sektion ti*, "De enkelte Erhvervsgruppers Politik", er antallet af poster i gruppen "Handel" størst i 1700 - tallet, men i "Håndværk og Industri" i 1800 - tallet. En forklaring er, at litteraturen om handel skifter karakter og med tiden mere findes under f.eks. "Beskyttelse eller Frihandel".

Af *sektion elleve* fremgår, at i gruppen "Samfærdselsmidler, Veje. I Amindelighed" er flest poster fra 1900 - tallet. I grupperne "Jernbanevæsen" og "Postvæsen" er derimod ikke overraskende de fleste poster fra 1800 - tallet.

I *sektion tolv*, "Forsikringsvæsen", findes en del poster om "Livsforsikring" allerede fra 1700 - tallet.

Sfv III består af de to områder "Finansvæsen" og "Statistik", den indeholder 16% af det samlede antal poster i Sfv II og Sfv III.

I *sektion tretten* vedrørende "Finansvæsen" findes under "specielle skrifter" grupperne "Finansforvaltning og Budget" og "Statsformue og Statsgæld". De efterfølgende grupper, der vedrører de offentlige indtægter, er delt i to hovedgrupper, hvoraf den første omhandler "Regaler" og den anden "Skattevæsen". M.h.t. førstnævnte blev "Lotteri" allerede i 1600 - tallet betragtet som et regale. Af tabellen kan aflæses en forskydning i de statslige indtægter fra regaler og domæner mod indkomstskat, grundskat og siden omsætningsskat. Udgivelser om "Forbrugsskatter og Told" forekommer især i 1800 - tallet, og det er ikke mindst på dette tidspunkt, at hensigtsmæssighed af disse former for offentlige indtægter diskuteres.

Et stort antal poster findes i "Møntvæsen og Mønthistorie i Almindelighed" og i undergruppen "Møntvæsen i Tyskland". En stor del af posterne her er fra 1500 - tallet og 1600 - tallet, og de indeholder bl.a. en del tidlig pengeteori. Den relativt nyere pengeteori findes imidlertid i gruppen "Penge, Mønt og de ædle Metaller" i *sektion ét*. Dette er belyst ved sammenstillingen i tabellen nedenfor:

	1500-tallet 1600-tallet	1700-tallet	1800-tallet	1900-tallet	I alt
Penge, mønt, de ædle metaller (<i>sektion ét</i>)	12	15	60	208	295
Møntvæsen i Tyskland (<i>sektion tretten</i>)	81	25	10	7	123
Møntvæsen og mønthistorie (<i>sektion tretten</i>)	47	28	10	3	88
I alt	140	68	80	218	506

Sektion fjorten, Statistik, består af både teori og empiri. Den indeholder bl.a. en del internationale statistiske værker fra 1800 - tallet.

For hver linie har jeg foretaget en beregning af forholdet mellem det anvendte antal sider og det planlagte antal, som dette kan aflæses ud af sidenummereringen: Det fremgår heraf, at visse grupper tilsyneladende kom til at indeholde flere poster end planlagt, da katalogen blev anlagt; andre grupper indeholder tydeligvis færre poster, end man oprindeligt havde tænkt.

Der er ikke overraskende tale om de grupper og undergrupper med flest henholdsvis færrest poster.

I tabellen nedenfor ses de grupper med de største antal anvendte sider i relation til de planlagte antal. Når det anvendte antal sider overskrider det planlagte antal, er der flere sider med samme side-nummer.

Gruppe (undergruppe)	Sidetal	Planlagt antal sider	Anvendt antal sider	Anvendt i procent af Planlagt	Antal poster
Pris og prisdannelse	321 - 330	10	21	210	89
Enkelte teoretiske spørgsmål	243 - 256	14	24	171	217
Penge, mønt, de ædle metaller	291 - 312	22	34	155	295
Kriser	407- 412	6	8	133	132
Samlede og blandede skrifter	147 - 182	36	47	131	275
Byvæsen, Boligspørgsmålet	537 - 550	14	17	121	59
Jernbanevæsen	1289 - 1310	22	26	118	139
Videnskabens historie	39 - 60	22	26	118	221
Befolkningens vandringer	439 - 452	14	15	107	64
Kapital, formue, rigdom	269 - 282	14	14	100	66

Det fremgår, at det er de mere teoretiske grupper, som har flest poster, også i relation til, hvad der oprindeligt var planlagt. Kun mindre grupper som "Byvæsen, Boligspørgsmålet" har en mere praktisk karakter.

I tabellen nedenfor ses de grupper med de mindste antal anvendte sider i relation til de planlagte antal.

Gruppe (undergruppe)	Sidetal	Planlagt antal sider	Anvendt antal sider	Anvendt i procent af Planlagt	Antal poster
Dyrplageri	861 - 864	4	0	0	0
Gebyrer og sportler	199 - 208	10	0	0	0
Andre arter af skatter	305 - 320	16	1	6	7
Socialstatistik	421 - 432	12	1	8	2
Arbejderbeskyttelse for enkelte fag	583 - 592	10	1	10	2
Omsætningsskatter	295 - 304	10	1	10	8
Tobaks- og Brændevinsmonopol	103 - 120	18	2	11	10
Folkeuniversiteter	895 - 910	15	2	13	5
I andre Lande [fattigforsørgelse]	721 - 728	8	1	13	3
Radio og Fjernsyn	1343 - 1350	8	1	13	5
Tillæg: Filateli	1331 - 1338	8	1	13	15
Fornøjelser	823 - 828	6	1	17	10

Som det fremgår er der overvejende tale om praktiske og beskrivende grupper.

Afslutning

Som bemærket er systematiske kataloger i vid udstrækning spejlbilleder af de forskellige fag og uddannelsessystemer, derfor kan undersøgelse af bibliotekskataloger være et led i studier af visse af de domine-

rende tankegange inden for et fag på et givet tidspunkt. Dette gælder også Sfv-katalogen, som er udarbejdet af nogle af samtidens fremtrædende økonomer som professorerne Harald Westergaard, Axel Nielsen og Frederik Zeuthen, evt. med inspiration fra forskellige forlæg.

Det fremgår af gennemgangen ovenfor, at de generelle grupper har relativt mange poster, hvilket i sagens natur gør det vanskeligere at anvende katalogen til emnesøgninger. Dertil kommer, at antallet af grupper med et mere praktisk og socialt indhold er dominerende i relation til antallet af grupper med et teoretisk indhold. I tråd hermed er det problematisk, at grupperne med mere teoretiske emner ikke blev ændret eller udbygget med flere supplerende grupper i takt med, at den økonomiske teori udvikledes i mellemkrigstiden, f.eks. med banebrydende makroøkonomiske bidrag fra bl.a. John Maynard Keynes. De praktiske grupper blev kun udbygget marginalt, f.eks. med en gruppe "Luftfart". Denne stagnation var ret naturligt med til at svække nytten af Sfv-katalogen.

Trods dette kan anvendelse af Sfv-katalogen være relevant på flere måder. Som eksempler kan fremhæves posterne med den monetære litteratur, ikke mindst når det drejer sig om forholdene i Tyskland. Et andet eksempel, hvor Sfv-katalogen kan være til nytte, er ved studium af erhvervspolitikken indtil første verdenskrig, herunder debatten om frihandel contra beskyttelse. Et tredje emneområde, der kan belyses ud fra Sfv-katalogen, er opfattelsen af en række sociale spørgsmål i 1800 - tallet. Man kan også se af posterne i relevante grupper, at i løbet af 1900 - tallet begynder interessen for institutionelle spørgsmål og makroøkonomi at gøre sig gældende i litteraturen.

Som afslutning kan bemærkes, at ofte skal systematiske kataloger tilpasses, når et fag udvikler sig, hvilket imidlertid kun er sket sporadisk med Sfv-katalogen. Det synes, som om Sfv-katalogen havde haft sin tid, da både den økonomiske videnskab og biblioteksvæsenet i mellem- og efterkrigsårene undergik store forandringer. Den nye systematiske katalog fra 1950 (revideret 1995) er for faget økonomi præget af store tilpasninger, herunder fagets stærkere orientering mod den engelsksprogede litteratur.

SUMMARY

JØRGEN RAVN ELKJÆR: *The social sciences catalogue at the Royal Library*

In the second half of the nineteenth century, the social sciences were introduced to the university curriculum and as a consequence the systematic catalogue of social sciences, the Sfv catalogue, was established at the Royal Library. This was done with the advice of some of the time's leading economists such as Professors Harald Westergaard, Axel Nielsen and Frederik Zeuthen. The catalogue was kept updated from its creation in 1913 until 1950.

This article deals with the background to the creation of the Sfv catalogue and some of the sources which would have provided a model for setting up the catalogue. Similarities are noted between the Sfv catalogue and certain textbooks and other library catalogues. The article also discusses the structure and contents of Sfv II and Sfv III, which cover social economics, finance and statistics.

The Sfv catalogue can still be useful for subject searches in the older literature. For example, this might be studies of cameralism in Germany, the investigation of employment policies in the nineteenth century and retrospective studies of economic theory and policies.

The weakness of the catalogue is that the general groups have a relatively large number of items, which obviously makes it more difficult to use it for subject searches. Another factor is that the groups of more theoretical subjects were not changed or expanded with supplementary groups in line with the development of economic theory in the interwar period. Only the practical groups were marginally expanded, e.g. by the addition of a group for "Aviation". This stagnation naturally led to a weakening of the value of the Sfv catalogue.

It would appear that the Sfv catalogue's days were numbered once confronted with the significant changes in both economic science and library practice which had occurred in the interwar and post war periods.

EN SØNDERJYDE DER HAR BRAGT DE STØRSTE OFRE FOR SIN DANSKHED

ØKONOMI OG POLITIK I FRITS CLAUSENS UDVIKLING TIL 1931

AF

JOHN T. LAURIDSEN

“Frits Clausen, en dansk Sønderjyde, der uanset, hvad der er skrevet og talt om ham, hele sit Liv har tænkt og følt som Dansk og har bragt de største Ofre for sin Danskhed, og som altid har været kendt med og ivrig Deltager i Danskhedens Kamp under de vanskeligste Forhold, naar den skulde hævde sig overfor vor mægtige Nabo mod Syd, kan derfor i Dag ikke være den daarligste Mand til at sætte i Spidsen for en ny dansk Regering.”
Preben Wenck og C.W.D. Blankensteiner 15. maj 1940 til general W.W. Prior.¹

Under retsopgøret med landssvigerne i Danmark efter 1945 stillede Anklagemyndigheden gang på gang spørgsmål og anstillede undersøgelser, der skulle klarlægge, hvorfor den anklagede var nået dertil, hvor han eller hun var. Ganske vist skete det mest ud fra ønsket om at afdække omfanget af forbrydelsen, ikke så meget for at sætte sig ind i den tiltaltes bagvedliggende bevæggrunde. Tilfældet Frits Clausen, tidligere fører for Danmarks National Socialistiske Arbejderparti (DNSAP), var ingen undtagelse. På den baggrund reagerede Frits Clausen også så voldsomt, da han i februar 1947 fik anklagemyndighedens materiale imod sig forelagt. De mange bilag og pakker i sagen fyldte så meget, at han måtte være alene om cellen.² Det var slemt nok for den selskabeligt anlagte mand. Han kunne og ville imidlertid heller ikke genkende sig selv i det forelagte materiale, der – naturligvis – kun skulle fremlægge beviser for hans forbrydelser, ikke for hans gode gerninger for Danmark, hvilken ensidighed han meget tydeligt tilkendegav overfor både sin forsvarer Axel H. Pedersen og anklagemyndigheden. Til Axel H. Pedersen formulerede han det efter at have læst bilagene om Sønderjylland således: “Jeg blev helt

¹ Frits Clausensagen 1945-47, XVII/40 (Københavns Politi, Landsarkivet for Sjælland).

² Se Frits Clausens brev til Ebba Clausen 28.2.1947, trykt i John T. Lauridsen: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, 2002, s. 430.

underlig til Mode. Hvad i al Verden er Meningen med et saadant Makværk? Er det mit og Partiets Forhold til Sønderjylland, saa Gud naade os. Jeg ved ikke, om jeg skal kalde det for Frækhed eller Dumhed eller Gemenhed. Nu vil jeg blot bede Dem om at sørge for at jeg faar Lejlighed til at dokumentere mit Forhold til Sønderjylland og saa skal De se Sager. Mon jeg ikke kan faa Lejlighed til under behørig Bevogtning at finde alle disse Dokumentationer frem i det kgl. Bibliothek. Jeg vil paa ingen Maade have hele Baggrunden for min Politik ødelagt ved det dokumentariske Makværk, jeg lige har set i. Saa kan man lige saa godt dømme mig ved Standret.”³

Axel H. Pedersen havde forsøgt at foregribe denne reaktion ved lige forud at bede Clausen skrive nogle sider om sit liv siden Genforeningen 1920, som han selv opfattede det. Det behøvede Frits Clausen ikke at blive opfordret til mere end en gang. Han skrev på sin version af den historie til ganske kort før sin død 6. december 1947 drevet af ønsket om at blive forstået på sine egne præmisser. Hvor forsvareren havde tænkt sig et forholdsvis begrænset omfang, han var økonomisk anlagt, var Frits Clausen et par uger før sin død nået til side 432 uden i fremstillingen at være nået længere end til sommeren 1940.⁴ Der var meget langt igen, hvis de begivenhedsrige år under besættelsen skulle dækkes lige så udførligt. Undervejs kom der flere opfordringer til at skrive og i hvert fald to af dem blev besvaret positivt, nemlig en henvendelse fra norsk politis side om at skrive om DNSAP's historie,⁵ og så flere konkrete anmodninger om redegørelser for enkeltforhold fra anklagemyndighedens læge, professor Max Schmidt.⁶ Det var medvirkende til at udskyde færdiggørelsen af den store selvbiografi til forsvareren. Imidlertid foreligger der hermed til rådighed for eftertiden flere udgaver af den version af historien, som Frits Clausen ønskede at give i 1947. Vedrørende en del forhold er de tilgængelige versioner af forskellig detaljeringsgrad og supplerer hinanden, mens til gengæld Frits Clausens overordnede holdning med ubetydelige nuancer er den samme. Han havde på det tidspunkt fået fastlagt de synspunkter, han både ville gøre til sine under den forestående retssag og overfor historien. Begge formål spillede ind, og man tager fejl af

³ John T. Lauridsen (udg.): *Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP*, 2003, s. 55. Sidehenvisninger i hovedteksten i det følgende er til denne udgave.

⁴ Heraf er den renskrevne del trykt i Lauridsen 2003 (note 3) s. 119-288, mens kladdeden trykkes i John T. Lauridsen: *Hagehors over Danmark* (kommende).

⁵ Trykt i Lauridsen 2003 (note 3) del 3.

⁶ Delvis trykt i Lauridsen 2003 (note 3), de øvrige i Axel H. Petersens arkiv (Rigsarkivet). Om manuskripterne i Lauridsen sst. s. 23f.

erindringerne, hvis man kun læser dem som forsvarsskrifter, der skulle redde ham fra en langvarig fængselsstraf eller i værste fald henrettelse.

I nærværende sammenhæng vil jeg alene koncentrere mig om de forhold og forklaringer, Frits Clausen selv gav på, at han udviklede sig mere og mere kritisk i forhold til demokratiet og de etablerede politiske partier for i foråret 1931 at forlade det konservative folkeparti til fordel for det nystiftede DNSAP. Forklaringerne vil jeg holde op mod det foreløbig ret sparsomme kendte samtidige materiale, der kan bidrage til belysning af spørgsmålet. En ikke ubetydelig del af det sidstnævnte materiale er først kommet til mit kendskab efter udgivelsen af *Føreren har ordet!* og bringes derfor delvis i stedet her.⁷ Frits Clausens udtalelser i den nazistiske presse og enkelte vurderinger af andre bliver også inddraget. Dette materiale giver tilsammen ikke mulighed for at trænge ind til Frits Clausens inderste motiver, men dog at komme et godt stykke længere med en mulig forklaring end for mange af hans senere partifællers.

Det drejer sig i al korthed om det klassiske spørgsmål, hvorfor man vælger et bestemt politisk standpunkt. Det kan kun besvares i sin kontekst og i hvert tilfælde er præciseringer en forudsætning. Partiloyaliteten var i mellemkrigstiden udbredt. Der var ikke som nu stor mobilitet i vælgerskaren og slet ikke en frit-valg på alle-hylder-mentalitet. Medlemstilknytningen var af anderledes stort omfang end nu. Endelig var synet på yderfløjspartier, hvad enten de var på den yderste højre eller den yderste venstrefløj i den brede og store offentlighed generelt afstandtagende. Yderpartierne var i bedste fald latterlige eller skadelige for demokratiet uden på nogen måde at udgøre en fare. Sat på spidsen var de en sag for politiet, der da også fulgte deres virksomhed nøje, især den kommunistiske venstrefløjs.⁸ På den baggrund skulle der noget særligt til, før man tog skridtet fra et af de veletablerede partier og gik ud på en af fløjene. De økonomiske og sociale forhold i Danmark var sådan, at det var en meget begrænset gruppe mennesker, der tog et sådant skridt. Det sidste kan ikke kun konstateres i bakspejlet, men de store etablerede partier regnede i store træk også med deres vælgere. Det understreger kun, at der kan søges efter særlige bevæggrunde, når nogle personer alligevel foretog valget til

⁷ Brevet til redaktør A. Svensson 9.7.1928 (bilag 2 her). En tak til dr. phil. Hans Kirchhoff for brevet, som indgår i Håndskriftafdelingen på Det Kongelige Bibliotek. A. Svensson sendte 19.4.1946 brevet til dr. phil. Sven Henningsen, idet han bemærkede: "De vil sikkert selv forstaa, at det er til Orientering. Udgivelse af Privatbreve uden Tilladelse er saa vidt mig bekendt forbudt."

⁸ Henning Koch: *Demokrati – slå til! Statslig nødre, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*, 1994.

en af de politiske fløje. Det er altså ikke helt det samme at ville have besvaret spørgsmålet, hvorfor man blev socialdemokrat eller konservativ, som hvorfor man blev kommunist eller nazist. Det var også et spørgsmål om, hvad de allerfleste gjorde i forhold til, hvad nogle meget få begav sig ud i. Tilstrømningen til fløjene var meget begrænset hele mellemkrigstiden, selv om der var skiftende konjunkturer.⁹ Den kan i omfang bedst sammenlignes med de øvrige skandinaviske landes, men lå langt under en række andre europæiske landes, naturligvis især Tysklands og Østrigs.

Når spørgsmålet – hvorfor blive dansk nazist? – skal søges forklaret ud fra en konkret person, er det indlysende først at inddrage pågældendes sociale status og baggrund. I forlængelse af det foregående, så skal det her forklares, hvorfor en person med en solid borgerlig-konservativ baggrund og en senere højere uddannelse som læge klart valgte det store befolkningsflertals politiske hovedstrømninger fra. Dernæst er tidspunktet for dette valg ikke uden betydning. Det kan ikke blive samme forklaring, hvis det er i 1931, som hvis det er i 1940 eller 1944. I hvert fald ville det være meget overraskende. Det er også nødvendigt, når man vil forklare en persons tilslutning til dansk nazisme i 1931 ikke at lægge alt det i nazismen, som fænomenet siden er blevet tillagt og forbundet med, især efter 1933, 1939, 1941 og 1945. Medlemskort nr. 2 i DNSAP marts 1931 udløste ikke andel i gaskamrenes oprettelse i Auschwitz i 1941. Det handler i 1931 om en svagt funderet dansk nazisme med et i bedste fald ganske perifert kendskab til de kræfter og intentioner, der var bundet i tysk nazisme og lederkredsen bag den. I stedet er det nødvendigt at vide noget om persons forudsætninger og politiske horisont i 1931, samt det politiske miljø han tilsluttede sig. Det er uden mening, at ville gøre det svært forståeligt, endsige uforståeligt, at et menneske overhovedet på noget tidspunkt kunne tilslutte sig nazismen og da især dansk nazisme anno 1931. Den tyske nazisme skulle realisere sig i al sin gru, før næsten alle blev klar over omfanget af forbrydelsen. I 1931 var det langt fra tilfældet, selv om nazismens hovedmodstander, kommunismen, fra første dag råbte vagt i gevær. I Tyskland, som i Danmark og internationalt. Det kunne det store flertal ikke, og slet ikke i Danmark, bruge til noget. Det var og er jo en del af det politiske spil, at yderfløjene er hinandens største politiske modstandere. Så når den yderste venstrefløj, Komintern og DKP, senere slog sig selv til riddere på at have råbt ulven kommer, ulven kommer overfor fascisme og nazisme allerede i

⁹ John T. Lauridsen: Udfordringen fra højre i mellemkrigstidens Danmark, Claus Bryld og Søren Hein Rasmussen (red.): *Demokrati mellem fortid og fremtid. En antologi*, 2003, s. 67-81.

1920'erne, således også ved DNSAP's stiftelse november 1930, er der kun at replicere, at den politiske fløj ikke var mere synsk end alle andre, snarere hæmmet af en doktrinær samfundsopfattelse, der i øvrigt viste sig ved talrige totalt forfejlede politiske forudsigelser.

Politisk udvikling

Frits Clausen, født 1893, kom fra en solid borgerlig baggrund i Åbenrå. Købmandshjemmet var efter faderens død 1893 både udtalt konservativt og udpræget dansksindet. Der er ikke grund til at tvivle på Frits Clausen på det punkt, han opgav sig selv til at være født konservativ, men med hensyn til traditionen for familiens danskhed, må der tages et stort forbehold. Efter alt at dømme var faderen tysksindet (s. 69f.). Et forhold Frits Clausen aldrig vedgik og i hvert fald i et enkelt tilfælde gav misvisende oplysninger om.¹⁰ Der var en del af slægtsbaggrunden, han ikke kunne ophæve og måske bidrog det til hans senere svingende og uklare politik overfor det tyske mindretal og i grænsespørgsmålet. Efter erindringerne at dømme havde han en tryk baggrund, der nok gjorde ham opmærksom på samfundets sociale forskelle, men ikke fik ham til at engagere sig i dem. Han fortæller, at han fra den allertidligste barndom fik indblik i fattigmandskår, når han ved juletid gik med moderen ud med en kurv til en fattig og syg kvinde, men alligevel fortæller han også, at han ikke som barn tænkte over, at han skulle ind til et veldækket bord, mens en fattig legekammerat stod og ventede udenfor (s. 109-11). Hvad han i erindringerne til gengæld vil have til at stå tydeligt er, at han meget tidligt, kun få år gammel, var sig skellet dansk/tysk bevidst og når som helst siden stod op for at forsvare den danske sag, om han så skulle være alene om det, og der var klø i luften.

Danskheden er der ikke grund til at betvivle, som nogle af hans politiske modstandere både i samtiden og siden har gjort det.¹¹ De, der kendte ham bedre, var ikke i tvivl, heller ikke selv om de var af en ganske modsat partipolitisk opfattelse.¹² De fleste politiske modstandere ville ikke forstå, at man godt kan være yderliggående dansk-national uden at være demokrat. Demokrati og danskhed er ikke synonyme, og de vedvarende bestræbelser på at forsøge at fratage eller benægte Frits Clausens danskhed er uden grundlag. Der kan stilles et

¹⁰ Se bilag 3.

¹¹ Det gælder Wilfred Petersen og Frede Nielsen.

¹² Jeg vil tage Ejnar Vaaben ("Det var det hele værd," ms. 1978 (Rigsarkivet)), Jakob Kronika (*Lys i vinduet*, 1957, s. 60) og Troels Fink (*Sønderjylland siden genforeningen i 1920*, 1955, s. 129) som eksempler herpå.

stort spørgsmål ved den måde, han forvaltede sin danskhed på fra 9. april 1940, men det er en anden sag.

Det var meget få dansksindede sønderjyder, der fik en højere uddannelse. Det tyskdominerede uddannelsessystem virkede ikke befordrende, men Frits Clausen var en af dem. Han blev student på det tyske gymnasium i Flensborg 1912 og studerede derefter til læge ved tyske universiteter, hvor han fandt sammen med andre ligesindede danske, venner blev stud. med. Hans Lorenzen og stud. jur. Marcus Haase. De holdt sig borte fra de tyske studenterforeninger (s. 119), hvilket kun øgede sammenholdet.

Den dansksindede Frits Clausen var som mange sønderjyder ikke ivrig efter at skulle i tysk krigstjeneste under første verdenskrig,¹³ og det er et spørgsmål om ikke hans tidlige tilfangetagelse marts 1915 efter blot nogle få ugers tjeneste bundet i, at han hellere ville være russisk krigsfange end tysk soldat. Mange sønderjyder foretrak at desertere frem for at blive tyske soldater. Den tyske sag i første verdenskrig var ikke deres anliggende, så flugt til Danmark blev valgt af et ikke ubetydeligt antal. Hvis Frits Clausen valgte russisk krigsfangenskab, da lejligheden bød sig ved fronten, frem for tysk krigstjeneste,¹⁴ kan det tages som et karakteristisk udtryk for hans konsekvente handling i forlængelse af en given idealistisk indstilling. De tog ting hang sammen for ham. Og hans tilfangetagelse overraskede ikke venen Hans Lorenzen. Han kendte Frits Clausens standpunkt, som han delte, men ikke drog samme konsekvens af. For ham var Frits Clausen en dejlig idealist, som han karakteriserede ham i et brev 1916.¹⁵

Hvilke indtryk og påvirkninger krigsfangenskabet og senere oplevelsen af den russiske revolution på en vis afstand, gav Frits Clausen, fremgår ikke tydeligt af hans erindringer. Havde vi kun erindringerne at bedømme det ud fra, var der ikke nogen særlig grund til at betragte ham som dybt berørt af begivenhederne eller at opfatte ham som have været udsat for stærk sjæleligt stress som følge af det lange ensformige fangeophold under meget primitive forhold. Det tages i erindringerne for givet at læseren kan regne ud, at oplevelserne af den russiske revolution gjorde ham til antikommunist, men han udtrykker

¹³ I 1938 skrev den Frits Clausen nærtstående Erling Hallas, at Frits Clausen som ung blev tvunget i krig for et fremmed land, hvis sejr han ikke ønskede og hvis nederlag, han frygtede. Som ung oplevede han også den bolsjevikiske revolutions rædsler med årelangt ophold i Sibirien (*National-Socialisten* 11.11.1938).

¹⁴ Se nærmere herom Lauridsen 2003 (note 3) s. 125.

¹⁵ Hans Lorenzen i et brev 16.10.1916 til den fælles ven Markus Haase (privateje).

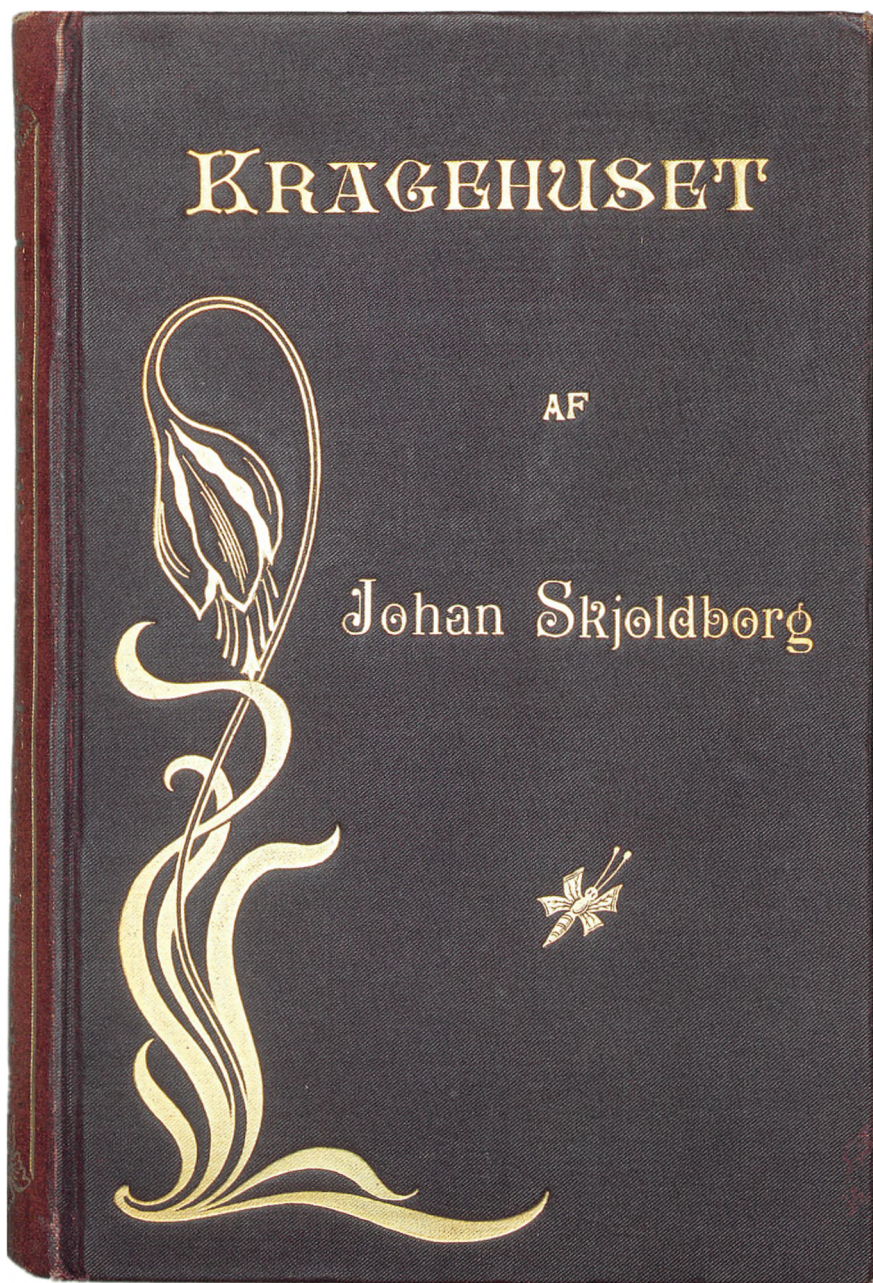

Fig. 50. Johan Skjoldborg: *Kragehuset*, 1899.

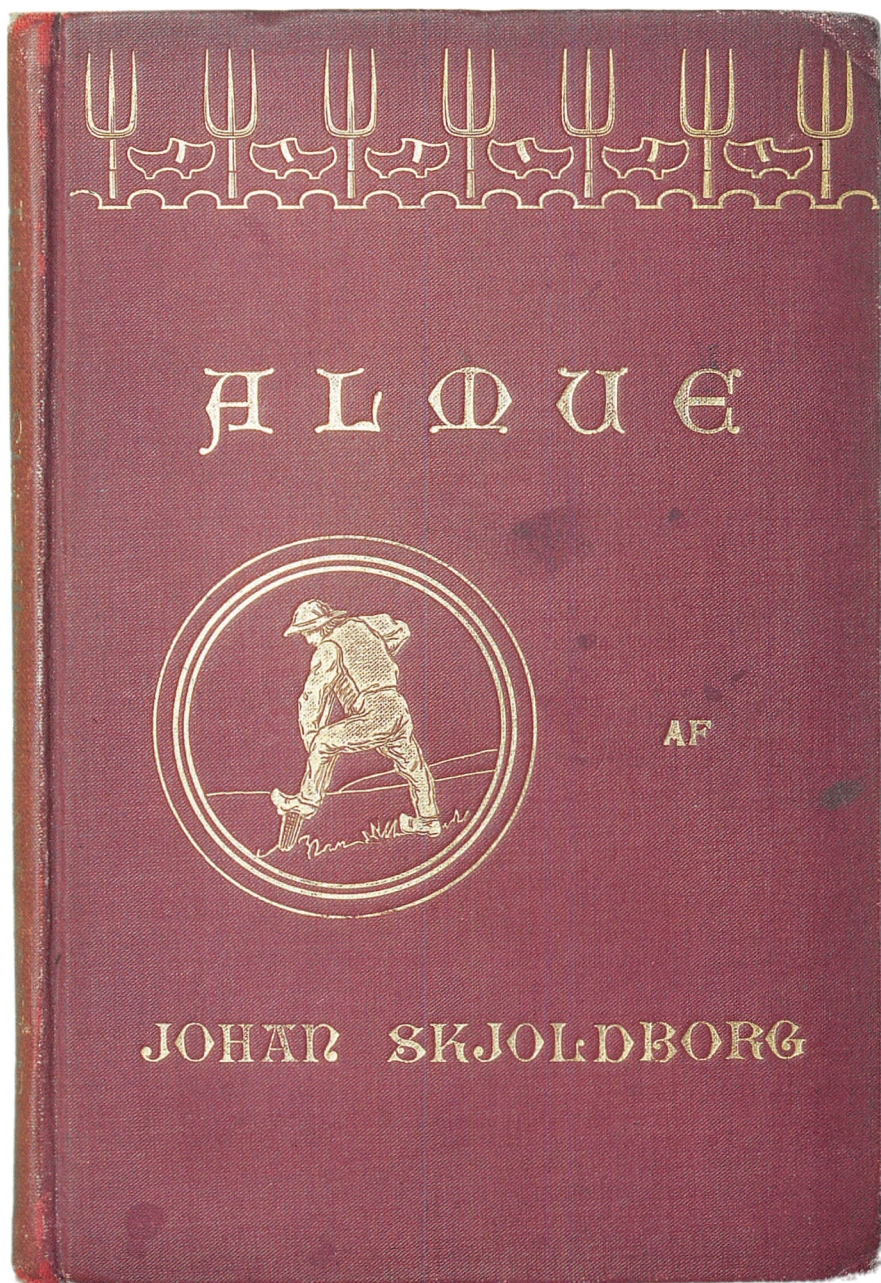

Fig. 51. Johan Skjoldborg: *Almue*, 1900.

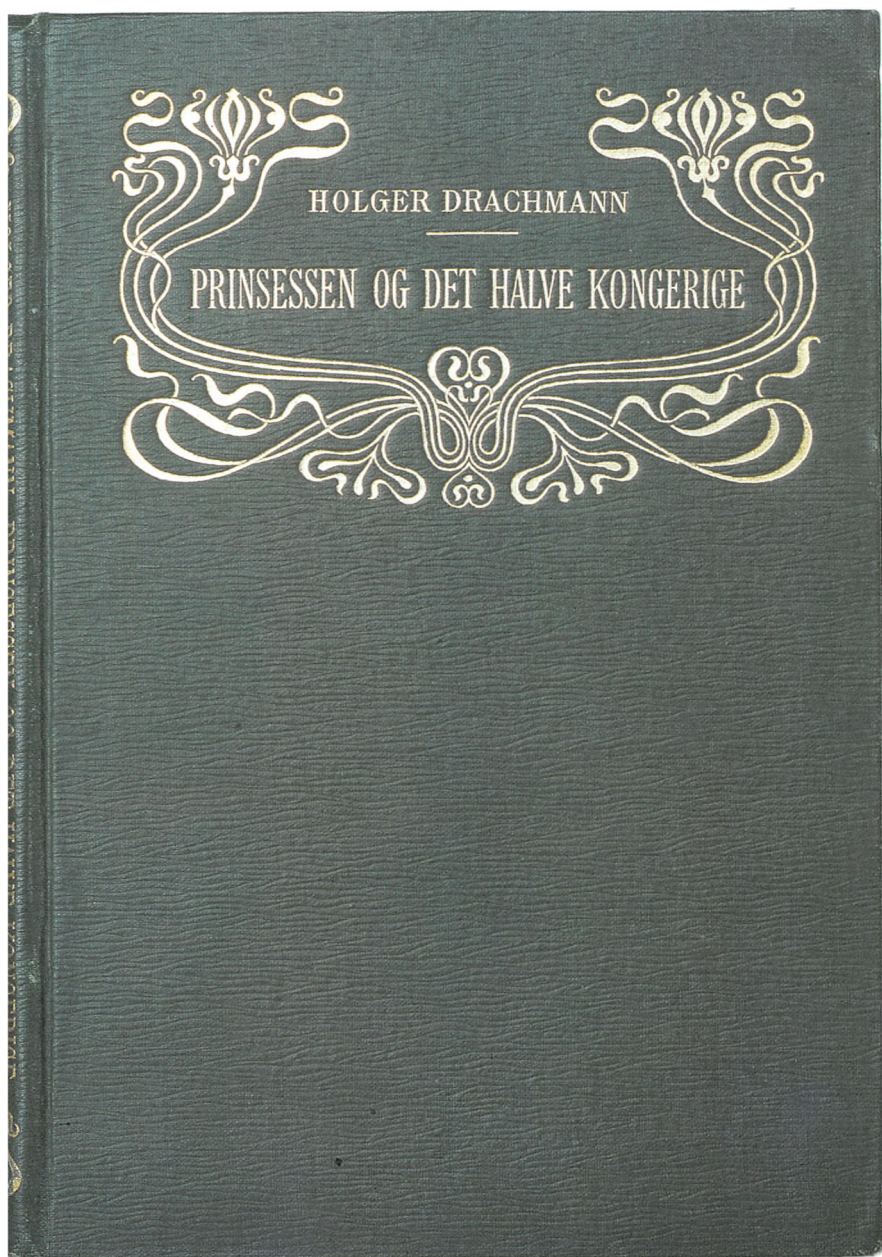

Fig. 52. Holger Drachmann: *Prinsessen og det halve Kongerige*, 1899.

slynger to jugendblomster sig omkring titlen. På Augusta Carit Etlars "Smugleren," 1901, omgiver en gammeldags rammebort titlen og en elegant blomsterstilk midt på bindet, og på Albert Gnudtzmanns "Det stille Vand," 1902, er selvsamme blomsterstilk forlænget af en ny stilk med stiliserede blomster, der bøjer sig ind over titlen. Endnu et eksempel fra kommissionsanstalten er senere end den valgte kronologiske grænse, hvilket dog ikke udelukker, at dekorationen har fundet anvendelse tidligere. Jakob Knudsens "Sind," udkommet på Det nordiske Forlag 1903 i to oplag (ialt: 2.500 eks.), er i et kraftigt bind med skrånket smykket med store forgyldte bladstilke, der strækker sig op fra foden og indrammer titlen foroven. Ryggen domineres af en typisk jugendblomst (*fig. 53*).

Det yndede åkandemotiv er bl.a. repræsenteret med en stor flydende åkande, et oplagt motiv til Vilhelm Høms "Aaby Apotek" udgivet af Hagerup i 2. oplag 1902 (1. opl. 1894). Fra åkanden løber slyngtråde, som illuderer vandspejlinger, op i titlen (*fig. 54*). Bindet er med forlagsmærke og utvivlsomt udført af Hagerups foretrukne bogbinder, *Beuchel*, der averterede løse bind hertil 85 øre.⁵⁸

Går prisen ikke til dette flotte bind, må den tilkendes bindet om Blaumüllers "Agnete og Havmanden," 3. oplag Gyldendal 1899. Versdigteren Edvard Blaumüller var en af de forfattere hos Gyldendal, som forstod at sikre sig et nydeligt bindudstyr. Hans "Saul" fra 1899 er set i et rødt bind komponeret med sort stregramme omkring titlen og en forgyldt blomst samt små blomstervignetter i hjørnerne. "Dronning Hjærteløs" fra 1900 (illustreret af Hans Nikolaj Hansen) findes i et hvidt bind med en stor lyserød rose og sartgrønne blade, og "Sibylle" fra 1901 i et ligeledes hvidt bind med en træsnitagtig afbildning af træer i sort med gyldne kornaks i forgrunden, hvorunder der citeres et vers af Victor Hugo - på fransk! "Agnete og Havmanden" har i 2.-4. oplag forskellige bind. På andet oplag fra 1896 hæver en havmand sig fra havet med en tvedelt hale, der griber ned om titlen, i en usigneret tegning, som kan skyldes Gerhard Heilmann. På fjerde oplag 1902 er Agnete portrætteret med havet som baggrund i en kraftig, forgyldt reliefframme. Bindet til tredje oplag er ligesom "Saul" signeret af *Flyge*, der her har sammenstillet stempler i elegant jugendstil med svaner og åkander i forgyldning (*fig. 55*).

Blaumüllers "Manddom" fra 1900 har titelfelt og forlagsangivelse omgivet af forgyldt slyngornamentik. Bindet er formentlig udført af forlagets eget bogbinderi. Slyngkompositionen er kopieret, men står i grønt på Niels Møllers udgave af "Shakespeare for Folket" i serien

⁵⁸ Dansk Bogbindertidende IV, 1902-03, s. 25.

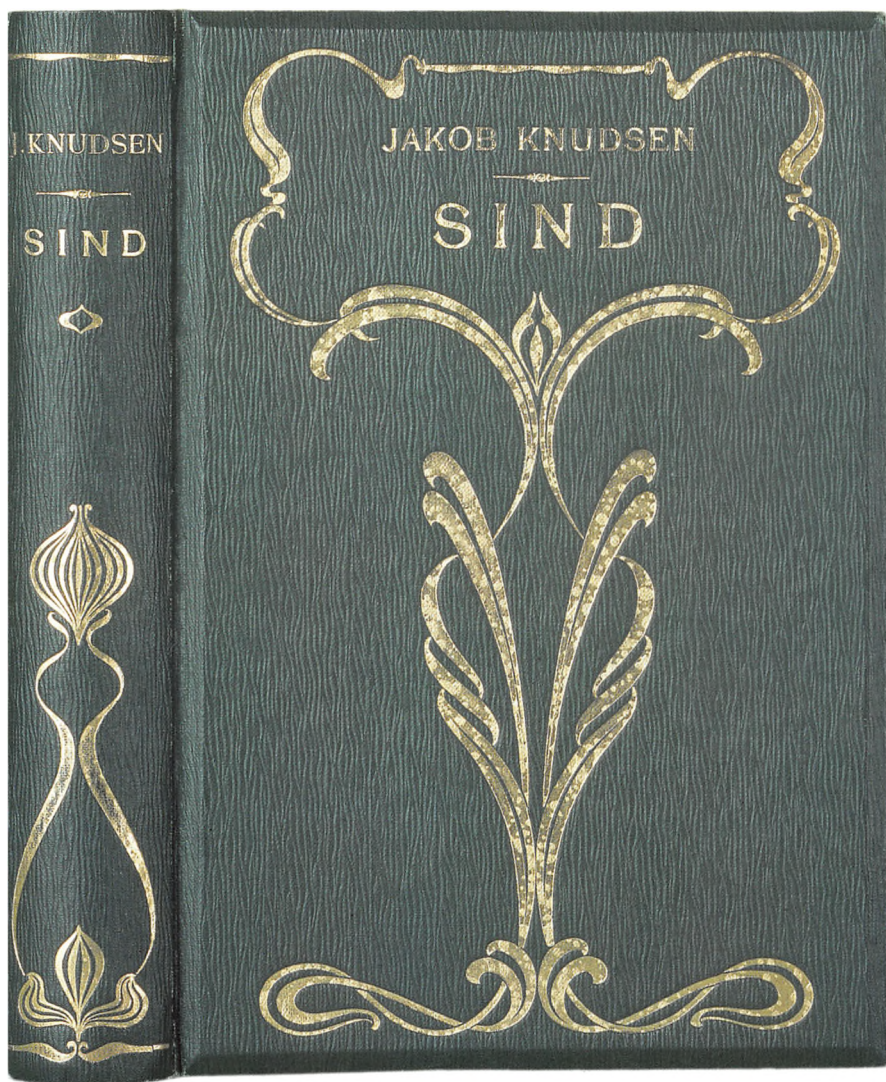

Fig. 53. Jacob Knudsen: *Sind*, 1903.

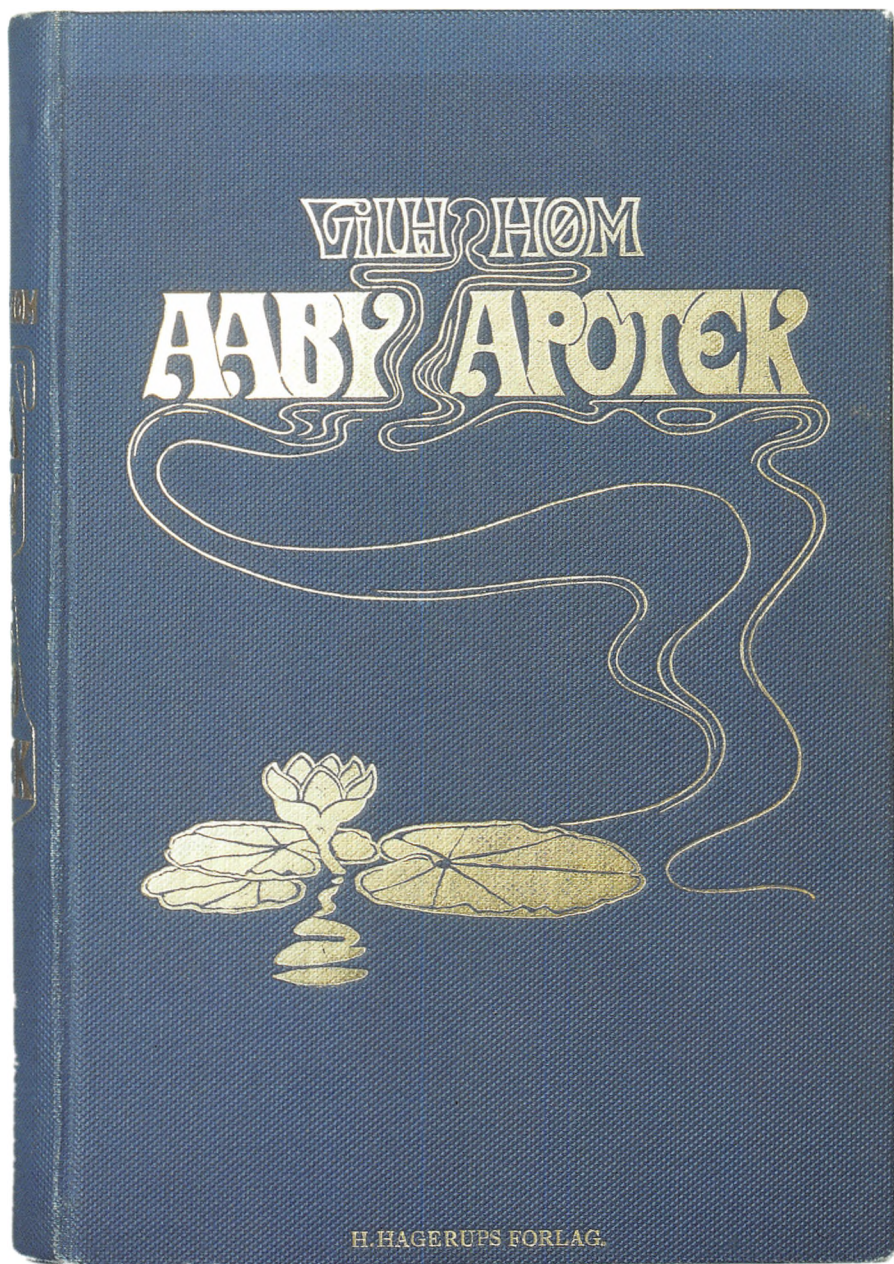

Fig. 54. Vilhelm Høm: *Aaby Apotek*, 1902.

over titlen, på sidstnævnte rejser den sig fra foden af bindet og er suppleret af et lille insekt (fig. 50). Stemplerne er muligvis udført her til lands, da Petersen & Petersen reklamerede med, at de selv lod fremstille stempler.⁵⁵ Et nogenlunde sikkert eksempel på et stempel fremstillet til en bestemt bog foreligger med Petersen & Petersens bind om Skjoldborgs "Almue," 1.-2. oplag 1900. Hoveddekorationen er en forgyldt medaljon med et arbejdsmand, der stikker spaden i jorden. Øverst står en frise, der morsomt understreger landarbejdermotivet ved at bestå af en række forke alternerende med træsko (fig. 51). Medaljonen dukker atter op på Tolstojs "Krig og Fred," Kunstforlaget Danmark 1909, hvor motivet virker helt malplaceret.

Jugendstilen er nævnt et par gange, og dens indvirkning på ornamentikken i dansk bogkunst burde engang belyses nærmere.⁵⁶ Dens indflydelse har sat sig spor i halvfemsernes danske illustrationskunst, og op mod århundredskiftet havde dens forkærlighed for stilerede blomster og slyngede bladstængler så småt bredt sig til stempelkasserne, ikke blot hos Petersen & Petersen, men også hos andre bogbindere. En ikke angivet bogbinder har indbundet Heibergs "Vaudeville-Situationer," Reitzel 1896, og Drachmanns "Prinsessen og det halve Kongerige," Gyldendal 1899, hvor titlerne er indrammet af en og samme forgyldte dekoration med jugendblomster i slyngkomposition (fig. 52). Begge er set med Gyldendals mærke på bagsiden fra senest 1903. Da sidstnævnte foreligger i et eksemplar med guldtrykt forsatspapir, hvori et kunstfærdigt sammenskrevet GB indgår i mønstret, kan det formodes, at indbindingen er udført af det i 1899 nyoprettede forlagsbogbinderi.

Med *Immanuel Petersens* signatur har meldt sig nogle få eksempler fra hans kommissionslager 1899ff. På Erik Bøghs "Peter Eriksens Efterladenskaber," 1899 er med en ramme af stilerede blomsterranker forbundet to blomstervignetter i den nye stil, hvoraf den ene går igen under titlen på Valdemar Rørdams "Karen Kjeldsen," 1900 (med en blindtrykt plantefrise forneden), og på Otto Rungs "Det uafvendelige," 1902, der foroven er smykket med en forgyldt jugendfrise bestående af rosenlignende blomster og agernlignende knopper på slyngede stilke. Motivet findes i noget nær samme udformning som typografisk frise.⁵⁷ På Cutcliff Hynes "Kaptajn Kettles Oplevelser," 1900,

⁵⁵ *Nordisk Boghandlertidende* 7. aug. 1896: "Gravering af Messingplader besørages"; jvf. smst. 19. aug.: "Største Materiale af messinggraverede Typer til Presseforyldning her i Landet."

⁵⁶ Materiale hertil findes utvivlsomt i skriftprøvebøger fra omkring 1900, se f.eks. ornamentet afbildet i *Typer og Tryk* No. 3: *Tekstskifter for Bøger*, Martius Truelsens Bogtrykkeri 1901. Her vises også (s. 161-70) prøver på bogudstyr af William Morris.

⁵⁷ Smst., s. 28.

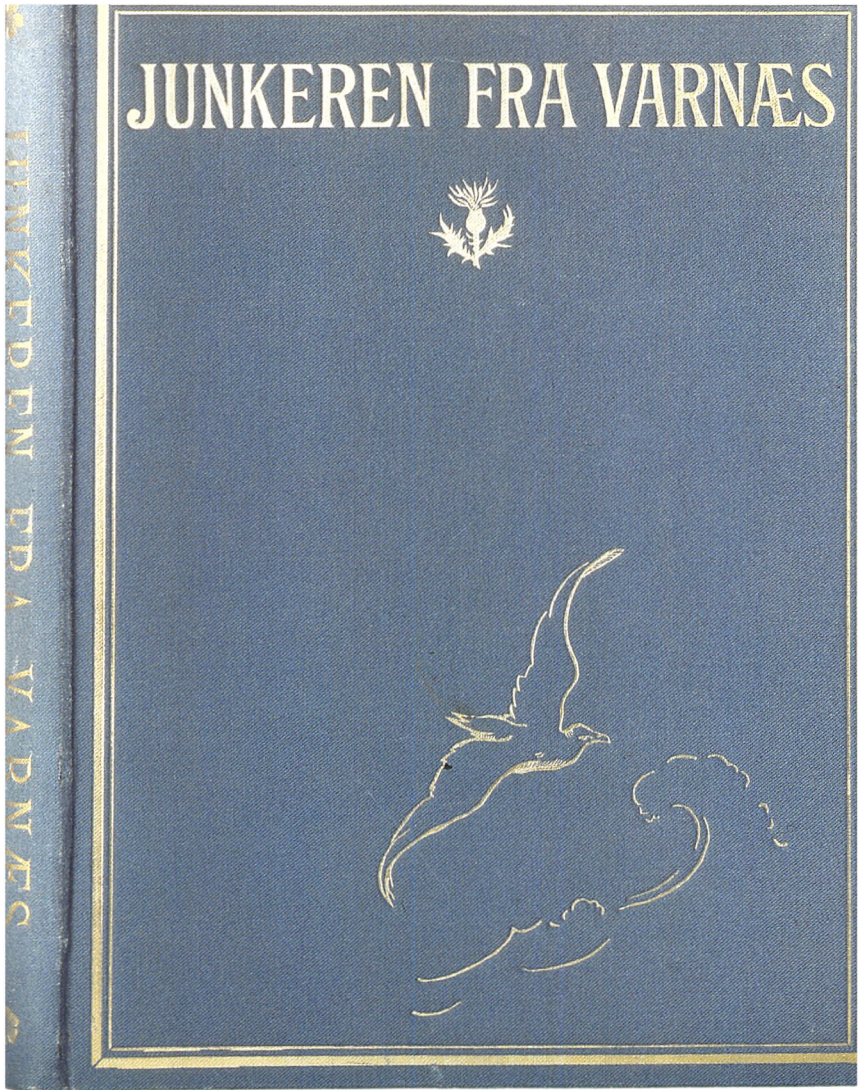

Fig. 49. K.G. Brøndsted: *Junkeren fra Varnæs*, 1891.

det ikke direkte.¹⁶ Det skulle måske være overflødigt ud fra hans konservative baggrund, hvor Socialdemokratiet i forvejen stod som en politisk hovedmodstander. Den socialdemokratiske internationalisme rejste i første række modvilje hos en inkarneret nationalist og ikke så meget partiets arbejde for lønmodtagernes sag. Der var for Frits Clausen ikke noget galt i at arbejde for det sociale, men det havde prioritet langt efter det nationale. Det står ikke at læse i erindringerne, men læseren forventes at kunne forstå det.

I 1947 giver Frits Clausen ikke indtryk af, at han under fangenskabet havde ydet en særlig indsats for sine dansksindede kammerater eller i det hele taget spillet en lederrolle. En sådan var han tidligere blevet tillagt i DNSAP's publikationer og presse,¹⁷ og en kronik i *Politiken* tilbage i 1922 var inde på samme spor.¹⁸ Med hensyn til partipublikationerne er der ikke tvivl om, at indtrykket må være bibragt af Frits Clausen selv, mens det må være et åbent spørgsmål, hvor *Politiken* har hentet sin viden fra. Frits Clausen var mildt sagt aldrig på god fod med den radikale presse, der svarede igen med samme mønt. I hvert fald afholdt Frits Clausen sig i 1947 klogelig fra at bringe dette blandt sine meritter. Han havde kun været et redskab i bestræbelserne på at samle de danske fanger i en lejr, ikke initiativtager.¹⁹

I erindringerne fortæller Frits Clausen, at han begyndte en skribentvirksomhed i forskellige blade og aviser, da han i efteråret 1918 var kommet hjem fra russisk fangenskab. Imidlertid udelader han omtale af en side af denne skribentvirksomhed til fordel for fokusering på en anden. Vi får ikke at vide, at han bl.a. skrev en artikelserie om sine indtryk og oplevelser under den russiske revolution. Heri kom det stærkt til udtryk, hvilke holdninger han havde dannet sig. Her udfoldede sig ikke blot en antikommunist i svøb, men den fuldt udviklede antikommunisme parret med en lige så stærk antisemitisme. Race-

¹⁶ Det var anderledes voldsomt udtrykt i den nazistiske presse, f. eks. *Fædrelandet* propagandanr. feb. 1940: "Han oplevede sammen med sine Kammerater den blodigste af alle Verdens Revolutioner ... havde Oplevelser, der til evigt vil gøre ham til Kommunismens Fjende. Gang paa Gang maatte han sammen med sine Kammerater se Døden i Øjnene, medens Marxismen udfoldede hele sin Vildskab og den guldste Materialisme."

¹⁷ A. Langaard Nielsen i forordet til *Med Frits Clausen for Danmarks Fremtid*, 1939 og f. eks. *Fædrelandet*, propagandanr. feb. 1940, DNSAP *Storkøbenhavn. 5 og 8. Distrikt*, Januar 1943, s. 3.

¹⁸ *Politiken* 12.4.1922. Frits Clausen havde i 1929 givet udtryk for den rette sammenhæng overfor et publikum, der i modsat fald ville have kunnet påtale det (*Haderslev Stiftstidende* 29.7.1929, gengivet i Lauridsen 2003 (note 3) del 4, tekst 10).

¹⁹ Jfr. N.A. Jensen: *Ventetider*, 1926.

tænkning var der ikke tale om. Bl.a. russere og tjekker sætter den hjemvendte fange stor pris på, nej det var den jødiske bolschevik, der var Ruslands svøbe. Han håbede for Rusland, at demokratiet kunne redde landets fremtid. For den unge Frits Clausen satte selv sin lid til demokratiet. Det fremgår af artikelserien.²⁰

I erindringerne skal det alene fremstå som om, genforeningsbestræbelserne og genforeningsagitationen blev hans politiske holdningstilkendegivelse og ilddåb. Det gjaldt den helt store sag for en nationalt vakt mand. Som både taler og skribent foldede den hjemvendte krigsfange sig ud til fordel for en grænse ved Dannevirke. Han bryster sig med at være en af de første (den første?), der offentligt agiterede for en grænse ved Dannevirke.

Hvor stærkt han engagerede sig, fremgår såvel af det samtidige materiale som af erindringerne, men han fortæller ikke hvor stort et kontaktnet af ligesindede, han kom i forbindelse med og senere kunne trække på. Adskillige sympatiserede senere med DNSAP, hvis de ikke blev medlemmer. Heller ikke fortæller han om den dybe skuffelse over selve genforeningens resultat. Han forudsætter igen, at læseren kan sætte sig ind i det. Det er vel så indlysende. Men skuffelsen var dyb og vedvarende for Frits Clausen og andre Dannevirkefolk.²¹ Den blev ikke glemt, men kunne vedvarende engagere. Til skuffelsen føjede sig frustrationen over de danske myndigheders efterfølgende håndtering af selve afstemningen gennem angivelige fejl og forglemnelser, der favoriserede tilrejsende fra tysk side, og siden hele genforeningens realisering. Frits Clausen fremstiller den som én stor skuffelse for sønderjyderne, ikke mindst økonomisk. Den var en skuffelse for mange sønderjyder i almindelighed, men for Frits Clausen og ligesindede i særdeleshed. Af erindringerne fremgår det, hvordan en generel utilfredshed bliver kombineret med Frits Clausens personligt oplevede frustrationer. Kritikken af den danske regerings og de store partiers håndtering af genforeningen er det ene kim til hans utilfredshed med "systemet" som sådan.

I forhold til Dannevirkeagitationen, selve genforeningen og de efterfølgende problemer omkring genindlemmelsen af de vundne områder, fylder Frits Clausens mange personlige genvordigheder med at blive optaget på lægestudiet ved Københavns Universitet uforholdsmæs-

²⁰ John T. Lauridsen: "Russiske Bolsheviker Iagttagelser af en fra Rusland hjemvendt Dansker." En identifikation, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 17:3, 2004.

²¹ Under den tyske besættelse fandt han det dog belejligt at finde sig tilrette med den eksisterende grænse.

sigt meget.²² Han fremstiller det som et nationalt anliggende, at han vil gøre studiet færdigt i København i stedet for ved et tysk universitet. Havde han som en del andre valgt den sidste og ifølge ham lettere løsning, var han både blevet læge tidligere og havde kunne slå sig ned som praktiserende læge samtidig med de tyskuddannede konkurrenter fra krigsgenerationen. Selv om problemerne kun gjaldt ganske få sønderjyder, tager Frits Clausen kun udgangspunkt i det principielle. Proportionerne er underordnet, også for konklusionen. Fremstillingerne af genvordighederne i forbindelse med lægestudiet er af forskellig, men høj detaljeringsgrad i 1947, men de er ikke så forbitrede, som Frits Clausen fremstiller dem i et brev fra 1928, som jeg senere skal vende indgående tilbage til. Det fremgår af det samtidige materiale, at Frits Clausen optrådte som talsmand for sønderjyderne over for Københavns Universitet, også at de fik visse indrømmelser hjulpet af H.P. Hanssen, især ved særlig økonomisk støtte, ligesom den tyske studentereksamen blev accepteret. Uagtet dette var mødet med repræsentanter for myndighederne ved Københavns Universitet kun en blandt flere frustrerende oplevelser med det etablerede danske system. Det var kim nummer to til den modvilje mod systemet, der skulle vokse.

Den næste var hans etablering som læge i Åbenrå i 1923. Nedsættelsen som praktiserende læge i "hjemlandet," fremstiller han i erindringerne som endnu en national handling, men straks er der som konsekvens af myndighedernes politik rigeligt med tyskuddannede læger i forvejen, og da en sygekassekonflikt kom til, nødtes Frits Clausen p.g.a. konkurrencen efter et år til at fortrække fra købstaden til landsbyen Bovrup, hvor han til gengæld var uden umiddelbar konkurrence. I Bovrup med et par hundrede indbyggere fik han efterhånden oparbejdet både en lægepraksis og en social position, han bliver lokalsamfundets kraftpunkt med mange forskellige aktiviteter. Der var ingen præst at konkurrere med, Bovrup var uden kirke. I erindringerne nævner han ikke alle sine aktiviteter og initiativer, men hans interesse for og organisering af musik, ungdomsarbejdet og engagement i skolesagen er ting, han trækker frem. Kaninavlens blev heller ikke glemt. Interesserne spændte vidt. Han interesserede sig stærkt for det nye medie, radioen, og talte som en af de første fra studiet i Åbenrå. Det høje aktivitets- og initiativniveau er ubetvivleligt, og man behøver ikke nødvendigvis at dele politiadvokat E. Bechs opfattelse 1947, at der var tale om sygelig forfængelig, når Frits Clausen stillede sig i spidsen for så meget (s. 162). Men det var ikke nogen gratis fornøjelse.

²² Lauridsen 2003 (note 3) s. 136-149, 369-373 og partier i manuskripterne IIa, V og VI præsenteret sst. s. 23f.

Frits Clausen skulle ifølge eget udsagn have tilsluttet sig den konservative vælgerforening i Åbenrå i 1920,²³ men han tillader sig i 1947 – naturligvis – tilbageskuende at se ret kritisk på partiets aktiviteter dengang. Der var for meget bal og for lidt politik i de lokale arrangementer efter hans mening. Politikken var en anledning til at mødes i kroen, ikke grunden til at mødes. Han refererer også sig selv for at have udtalt sig frit og uafhængigt i forhold til den konservative partilinie ved valgene 1924 og 1929. Det deraf angiveligt lokalt fremkaldte postyr 1929 kunne i 1947 kun være en understregning af hans position i Sønderjylland i 1929. Den var givetvis større i hans egen selvpfattelse både i 1947 og 1929 end samtidigt, men til gengæld har eftertiden haft en tilbøjelighed til at undervurdere hans lokale position i årene omkring 1929. Det var ikke ganske ubeføjet, når *Jydske Tidende* 1929 roste hans foredrag om de sønderjyske soldater i tysk krigstjeneste under første verdenskrig. De vandt genklang, og Frits Clausen vidste, hvad han talte om. Han havde selv mærket fangenskabets. Derfor opnåede han at blive en benyttet taler, og det er ikke blot pral, når han nævner dette i erindringerne (166f.). Professorinde Dagmar Schmiegelow, som han havde lært at kende og korresponderede med som krigsfange, tillagde ham ligeledes 1929 “virkelig betydning for den nationale Sag i Nordslesvig.” Selv om hendes opfattelse tjente et bestemt formål (herom nedenfor), kan den ikke helt afvises.²⁴ Christian 10. standsede heller ikke op i Bovrup under sin Sønderjyllandsrejse sommeren 1928 for at hilse på hvem som helst (se ill.). Frits Clausen blev beæret med et håndtryk af majestæten som lokal notabilitet, mens menigmand ydmygt så til med hatten i hånden. Han havde lokal lydhørhed i “hjemlandet” ved denne tid. Det skulle senere komme ham til nytte.

Han fremstiller sig tilbageskuende som partikritisk og udogmatisk, men loyal overfor det konservative parti (153f., 164). Straks efter bruddet havde han dog kaldt sig en af det konservative partis “oprørere,” der aldrig var tilfreds med partibåsen.²⁵ I erindringerne fremdrager han eksempler på, at han talte på trods af partilinen (s. 168). Når det sket, var det følelserne, og ikke fornuften, der drev ham. Partiet gav ham i stigende grad en indre konflikt på det punkt. Det var alene de højere spørgsmål som det nationale, forsvaret og kongehuset, som foruden traditionen gjorde ham til konservativ. Det

²³ Lauridsen 2003 (note 3) s. 153, 388 og bilag 3 her. Materiale fra vælgerforeningen har forgæves været efterspurgt i Landsarkivet i Åbenrå.

²⁴ Dagmar Schmiegelow 23.5.1929 til Den Sønderjydske Fond (Den Sønderjydske Fond, Journalsager 1939, 298, Landsarkivet, Åbenrå).

²⁵ Bilag 3.

Christian 10. ankom i åben vogn til Bovrup den 13. juni 1928. Da var Frits Clausen på højden af sin lokale popularitet og blev bæret med personligt at hilse på kongen (privateje).

var det mindst ringe politiske parti. Han var samtidig vidne til, at det konservative parti vandt frem i hans hjemstavn, det fik bl.a. to repræsentanter i Åbenrå byråd, og han påpeger, at det bl.a. nu var højt ansete embedsmænd og forretningsfolk, der flokkedes om partiet. Måske ville han tage det som udtryk for, at materialistiske interesser vandt øget fodfæste i partiet. Fremgangen tillagde han ikke mindst den lokale presse andel i. Han havde også selv bidraget i beskedent omfang (s. 166). I erindringerne giver han udtryk for, at hans følelser første gang rigtigt kom i udbrud forud for valgkampen 1929, ligesom han efter eget udsagn ved et konservativt tillidsmandsmøde møde omkring 1930 i Åbenrå opfattede det sådan, at Christmas Møller nu var rede til at drive opportunitetspolitik i forsvarsspørgsmålet, "og dette i forbindelse med Partiets Stilling overfor flere Forhold i Sønderjylland undergravede i høj grad min Tillid til Partiet." (167f., 388).

Bruddet med det konservative parti kom ikke pludseligt. Frits Clausen fremstiller det som en gradvis proces, udsprunget af hans erfaringer siden genforeningen. På samme måde var hans stigende mistillid til demokratiet fremkommet ved konfrontationen med dets angiveligt mange negative konsekvenser i Sønderjylland, som kunne føres tilbage til partiernes politiske studehandler og forlig på Christiansborg. På det punkt forklarer Frits Clausen i erindringerne,

at han ikke var ene om den mistillid, men nævner Cornelius Petersens Selvstyrebevægelse og Leibbevægelsen som eksempler, han kom til førstnævntes møder, selv om han ikke tilsluttede sig nogen af bevægelserne (s. 163-165).

Den loyale konservative, men meget utilfredse, oprører var altså ud fra erindringerne moden til en større politisk forandring 1930, såvel hvad angik partitilhørsforholdet, som demokratiet. Et andet indtryk kan læseren ikke få, som Frits Clausen trods detaljerne lægger det til rette. Umiddelbart finder hans fremstilling på et par væsentlige punkter støtter i samtidigt materiale. Det brev, hvor han 1931 meddeler sin udmeldelse af det konservative parti, er ganske vist ikke fundet, men til gengæld foreligger der et brev fra 26. maj 1931, hvor han forklarer sekretæren for den konservative folketingsgruppe, E. Finnemann Bruun, sine bevæggrunde. Heri genfindes straks henvisningen til det konservative tillidsmandsmøde, hvoraf Frits Clausen fik det indtryk, at det konservative parti ville til at føre opportunitetspolitik i forsvarsspørgsmålet. Langt kraftigere end dette betoner han dog idealerne, som han mente, at partiet har forladt til fordel for gold materialisme, de konservative politikere var blevet levebrødspolitikere, for hvem det første række gjaldt om at blive valgt, hvorefter de gav pokker i vælgerne, mens idealerne kom i anden række. "Det skal ikke være en Profession at være Politiker, det skal være et Kald, en Livssag og ikke blot et Levebrød, et Slid og Arbejde og ikke Kneb og Kunststykker." "Partiet har jo slaaet af paa saa mange Idealer og vedbliver at gøre det, fordi det bliver mere og mere parlamentarisk." Frits Clausen ville væk fra parlamentarismen, den gav ikke de rigtige beslutninger, genopvække nationalfølelsen og holde idealerne højt, også selv om det indebar hån, modstand og ulemper (s. 581-583). For så vidt kunne han have anvendt dette brev i erindringerne, hvis han havde haft adgang til det i fængslet.

Her er atter de ideale motiver sat i forgrunden ved politisk handlen givet af den Frits Clausen, som allerede 1916 af sin nære ven Hans Lorenzen var blevet karakteriseret som en dejlig idealist. Tilmed er tydeligt anslået det tema, at idealisten var rede til at yde ofre for sine idealer, for sin nationalfølelse og danskhed. Det store forbillede kan kun være H.P. Hanssen, hvis familie Frits Clausen kendte og boede nær som barn i Åbenrå, den sønderjyske fører, som havde lidt ofre for sin indsats under nationalitetskampen i form af politisk forfølgelse og fængsling. Han havde betalt prisen for den højere sag i sin samtid, som Frits Clausen nu ville betale den i sin. Frits Clausen fremhæver i erindringerne adskillige gange H.P. Hanssens store indsats, men gør det også klart, at Hanssen fra 1918 ikke længere repræsenterede fremtiden.

Der var imidlertid andre sider af personen Frits Clausen, som kan være med til at forklare de politiske brud.

Økonomi og politiske ambitioner – Offermytens genesis

Denne artikel er indledt med et citat af de to politiske konspiratorer Blankensteiner og Wenck fra maj 1940, hvor de karakteriserede Frits Clausen som en mand, der havde bragt de største ofre for sin danskhed. Det var uden tvivl en opfattelse, de var bibragt af Frits Clausen selv, de kunne dårligt have den fra andre, og fandt det belejligt at videregive. Hvornår Frits Clausen begyndte at se sig selv som repræsentant for en højere national sags tjeneste, skal nærmere efterspores, idet det giver nye brikker til forklaringen på, hvorfor han blev nazist.

Havde han "ofret" sig i skoletiden, når han ene dreng stillede sig op og forsvarede danske holdninger, selv om der var klø i luften, sådan som skolekammeraten Jakob Kronika har fremstillet det?²⁶ Følte han at have ofret sig ved at gå i russisk fangenskab for at undgå at tjene tyske interesser? Der er i det foreliggende materiale ikke noget, der tyder derpå. Barndomserindringerne fra Åbenrå indeholder slet ikke en sådan dimension. Tilfangetagelsen af russerne marts 1915, hvad enten den var tilsigtet eller ej og det påfølgende fangenskab, kunne han af andre grunde ikke åbent bruge for at tildele sig en offerrolle. Krigsdeltagelsen var en pligt, som alle sønderjyder uanset national anskuelse måtte dele. Og hvis han i 1915 havde valgt tilfangetagelsen for at undgå fortsat tysk krigstjeneste og gået den tunge gang i mangeårigt krigsfangenskab, kunne han på grund af sin senere nazistiske indstilling ikke vedkende sig det. Som nazist måtte han følge pligtens bud, og dertil kunne en nazist aldrig vedkende sig at være løbet fra tyskerne til af alle *russerne*, frivillig tilfangetagelse af fjenden var meget lidt soldatermæssigt, og Frits Clausen ville i 1947 vedstå sine nazistiske idealer. Den selvtildelte offerrolle måtte derfor af den erindrings-skrivende på dette tidspunkt udskydes til tiden efter 1918.

I kampen for en grænse ved Dannevirke og i øvrigt i agitation for Sønderjyllands genforening bragte Frits Clausen sine første ofre for sin danskhed. I erindringerne skriver han ikke ligeud om de personlige omkostninger, denne store sag påførte ham, men vi skal have at vide, hvordan han tilsidesatte sit helbred og kun ved akut indgriben blev reddet fra en truende sygdom. Tid til lægestudiet er også blevet brugt på denne sag, hvor han snart var på agitationsrejse i gig og snart sad på kontoret på "Folkehjem." Skribentvirksomheden til fordel for den sønderjyske sag med fremhævelse af bestemte aviser og artikler er

²⁶ Kronika 1957 (note 12) s. 60.

nævnt, men honorarspørgsmålet og økonomi iøvrigt lades uomtalt. Det hørte ikke til erindringerne dagsorden.

Sådan havde det ikke forholdt sig tidligere. Da stud. med. Frits Clausen i begyndelsen af 1920'erne adskillige gange søgte om økonomisk støtte fra Den Sønderjyske Fond søgte han om ikke at være offer for sin danskhed før 1918, så dog et offer for omstændigheder, der lå helt uden for hans formåen. Krigsindkaldelsen, de afbrudte studier, krigsfangenskab, medvirken til at samle de danske fanger i en lejr, anklager for højforræderi fra tyske officerers side og sluttelig flugt til Danmark på falsk pas hører alt sammen med i ansøgningerne før der afsluttes med, at han valgte at studere videre i København af nationale grunde, og at det gav store og særlige besværligheder.²⁷ Disse besværligheder vender Frits Clausen som nævnt tilbage til flere gange 1947. Hver gang er detaljeringsgraden meget høj, og læseren kan gribes i at spørge sig selv, hvorfor denne indgående og lange omtale?²⁸ Hvor vil Frits Clausen hen med det? Hvorfor ikke i stedet f. eks. skrive mere om agitationsarbejdet op til genforeningsafstemningen? Det er dog af mere generel end privat betydning. Her som i talrige andre tilfælde i erindringerne konkluderer Frits Clausen ikke for læseren. Det er op til læseren selv at nå til den slutning, at det var helt urimeligt, hvad Frits Clausen blev udsat for, da han af nationale grunde valgte at afslutte lægestudiet i København. Ikke alene forlængede alle besværlighederne hans studietid, dermed også hans studiegæld, men det gjorde det også vanskeligere for ham som færdiguddannet læge at få en praksis med tilstrækkeligt patientgrundlag. Forsinkelsen gjorde det sværere for ham som læge at slå sig igennem i Åbenrå, da der var kommet andre før ham, og han naturligvis havde valgt at slå sig ned i "hjemlandet." Det var også denne forsinkelse og senere tilkomne ydre uheldige omstændigheder, der efter blot et år drev ham fra Åbenrå til Bovrup. Alt sammen naturligvis med yderligere udgifter til følge. Det kan jo ikke være andet, må læseren slutte sig til fra erindringerne, hvis hun eller han overhovedet fæstner sig ved alt dette. Det kostede jo at flytte, oven i to gange inden for et år. Hvad der derimod kommer til at stå klart af Frits Clausens fremstillinger er, at de sønderjyske studenter angiveligt fik ringere vilkår for at klare sig end studerende ved tyske universiteter.

Der er imidlertid en skjult dagsorden bag erindringerne vedrørende 1920'erne, som afsløres i et brev af Frits Clausen, som først i 2004 er kommet til mit kendskab. Brevet er skrevet til redaktør Adolph

²⁷ Frits Clausens ansøgninger 18.2.1922, 12.9.1922, 15.2.1923 til Den Sønderjyske Fond (note 24).

²⁸ Lauridsen 2003 (note 3) s. 136-149 og de sst. s. 23f. nævnte manuskripter V og VI.

Svensson den 9. juli 1928. Svensson var foruden redaktør af *Haderslev Stiftstidende*, også medlem af det konservative folkepartis repræsentantskab. Den umiddelbare anledningen til det lange brev – det er på 12 maskinskrevne sider – er også klar nok, nemlig at Den Sønderjysk Fond ville have Frits Clausen til at tilbagebetale sin studiegæld. Mindre indlysende er det, hvorfor Frits Clausen stilede et detaljeret brev om sine meget personlige forhold til Adolph Svensson, der intet havde med Den Sønderjyske Fond at gøre.²⁹ Det var i hvert fald ikke for at låne penge af Svensson. Svensson varetog til gengæld i dobbelt forstand rollen som håndhæver af den lokale opinion: Dels som journalist, dels som fremtrædende lokal repræsentant for det parti, Frits Clausen også var medlem af. Det var ikke et aktiv, at stå som både en dårlig økonom og at være en dårlig eller uvillig betaler af stiftet gæld, slet ikke hvis man havde ambitioner i lokalsamfundet.

Det sidste er min hypotese, som jeg hidtil kun har fundet indirekte samtidige belæg for – de direkte udsagn er senere – men som jeg ikke desto mindre skal forsøge at sandsynliggøre i det følgende. Frits Clausens lange redegørelse for sine økonomiske forhold overfor en mand, der ikke selv havde noget dermed at gøre, finder kun en forklaring i, at denne mands bedømmelse var af betydning for Frits Clausen. F. eks. hvis Frits Clausen havde politiske ambitioner inden for det konservative folkeparti. Visse karaktertræk blev blotlagt i Frits Clausens brev til Svensson: Han var en elendig økonom, hvad han ikke lagde skjul på, men samtidig havde han et arsenal af forklaringer på hvorfor, og her bragtes hans "ofre for sin danskhed" i forgrunden. En anden karaktersvaghed berører han også kort sidst i brevet, "et og andet unødvendigt Offer til Bachus," men vel at mærke kun i studietiden. Hvordan det senere dels i Åbenrå, dels i Bovrup havde været med ædrueligheden berøres ikke i brevet, men det er givet, at Svensson ikke i lokalsamfundet kan have været uvidende om Frits Clausens meget omfattende selskabelighed, og sikkert kendte til formodningen om, at Frits Clausen bl.a. opgav sin praksis i Åbenrå, da der blev snakket om, at han var beruset ved offentlige begivenheder i byen.³⁰

Det fremgår af brevet til Svensson anderledes klart end i erindringerne, hvor dybt irriteret og frustreret Frits Clausen var over den behandling, han som sønderjysk student fik ved Københavns Universitet, samt at han ikke fandt det mere end rimeligt med den økonomiske støtte, han modtog. Det var jo ham, der bragte et offer for sin danskhed ved at vælge Københavns Universitet, så havde han også

²⁹ Fremgår af Knud Kretzshmer: *Den sønderjyske Fond*, 1960.

³⁰ Emil Fryd 24.9.1926 til Den Sønderjyske Fond (note 24), A. Holling: *De danske Nazister*. Chr. Refslund (red.): *Fem Aar. Indtryk og Oplevelser*, 1, 1945, s. 139.

Lægeboligen i Bovrup var en stor og statelig bygning med tilhørende garage og stald. Konsultationen var i en del af stueetagen. Moderen boede til sin død 1938 på første sal. 13. juni 1928 var villan flagsmykket i anledning af kongebesøget. I forgrunden hilser Frits Clausen på Christian 10. (Det Kongelige Bibliotek).

forventet en behandling, der svarede dertil. Dernæst er den indgående beskrivelse af hans økonomiske forhold fuldstændig udeladt i erindringerne trods det, at de har været en meget betydelig plage for ham hele årtiet igennem. Men dette har det bestemt ikke været belejligt at indvi læserne i, når det gjaldt om at fremstille en politiker på vej frem drevet af de mest idealistiske motiver. Hvad Svensson 1928 til overmål skulle delagtiggøres i, ofredes der ikke en linie på i 1947. Det hørte ikke hjemme i et politisk testamente. Frits Clausen ville 1947 ikke have sin nationale offerrolle besmudset med en redegørelse for et vedvarende overdådigt privatforbrug og stadig pengemangel. Den redegørelse skal til gengæld kort gives her.

Familien Clausen var formuende. Frits Clausens far ejede købmandsgården Storegade 36 i Åbenrå, og moderen var stadig i besiddelse af gården, da Frits Clausen kom hjem fra russisk fangenskab efteråret 1918 og ville til at studere videre i København. Imidlertid var gården fra 1899 udlejet for 25 år mod en fast afgift (4.400).³¹ Det indebar, at

³¹ Lauridsen 2003 (note 3) s. 72.

det beløb, som Ane Clausen årligt oppebar gradvist forringedes, og samtidig blev gården stadig sværere at sælge i kontraktperioden, da en ny ejer ikke ville kunne få et større afkast af forpagteren. Gården, der i 1920 blev vurderet til 130.000 kr., for tiden et anseeligt beløb, var derfor blevet belånt. I den første tid efter hjemkomsten boede Frits Clausen hos moderen, Nygade 4 i Åbenrå. Husstanden omfattede også moderens søster Metå, de to søstre havde boet sammen siden Frits Clausen var spæd.

Hvornår Frits Clausen tog permanent ophold i København er uvist, men han havde haft et værelse der fra 1919, og i hvert fald 1921-23 havde han adressen Rørholmegade 4, stuen. Han fik sit første midlertidige studielån på 200 kr. af Københavns Universitet i marts 1919,³² i oktober havde han fået 1.000 kr. og derefter gik det i de næste godt fire år slag i slag med ansøgninger om både legater og lån til forskellige fonde (Dansk Studiefond, Det Sønderjydske Fond, Kommunitetens Midler).³³ Som borgmester Holger Fink, Åbenrå, skrev som anbefaling 28. november 1921: Frits Clausen er uden formue. Det er moderen der har ejendom og indtægt. Når bortses fra de 850 kr. lånt af Kommunitetens midler, så fik han i alt fra de to nævnte fonde følgende:

2.000 kr. i direkte lån fra Den Sønderjydske Fond
2.800 kr. i lån af de midler, som den Sønderjydske Fond havde stillet til rådighed for Dansk Studiefond
3.250 kr. i direkte understøttelser
8.050 kr i alt

Hvad han på anden måde har skaffet sig af midler er uvist, herunder understøttelse fra moderen, men over 9.100 kr. havde han som minimum til forbrug i studietiden. Udstrækker vi den til fire år, havde han et gennemsnitligt minimumsforbrug på knapt 2.300 kr. årligt, hvilket var nok til en behagelig studietid, når der ikke var andre sociale forpligtelser. Det var over halvdelen af, hvad en københavnsk arbejderfamilie tilsammen måtte klare sig for før skat i 1922. Frits Clausen havde visse muligheder for at ofre til Bacchus og for selskabelighed. Han lagde siden ikke selv skjul på, at han udnyttede dem.

Da han havde nedsat sig som læge i Åbenrå skulle tilbagebetalingen begynde, men den begyndelse var svær. Omstillingen fra studentertilivet i København til lægegerningen i Åbenrå var heller ikke nødvendigvis problemfri. Der kom ansvar og forsørgerpligter til. Frits Clausen giftede

³² Lauridsen 2003 (note 3) s. 147n.

³³ Det følgende bygger, hvor intet andet anføres, på Det Sønderjydske Fonds arkiv (note 24).

sig i 1923. Det gik ikke med en ny lægepraksis i Åbenrå. Den Sønderjydske Fond måtte høre på den forklaring fra ham, at det var på grund af en sygehuskonflikt, at han ikke kunne betale af på sin gæld. Fra anden side tilflød der fonden oplysninger, som fortalte, at det var fordi folk ikke syntes om, at han var mindre ædru ved offentlige møder.

1924 flyttede han sin lægepraksis til landsbyen Bovrup og etablerede sig med præsentable rammer i en stor rummelig villa med garage og stald. Denne ekstravagance lod sig gøre, fordi moderen nu kunne sælge gården i Åbenrå. Frits Clausen modtog da de ledige midler mod at yde sin mor et årligt bidrag på 3.500 kr. og fri bolig på første sal i lægevillaen, som var lejet. De frigjorte midler benyttede Frits Clausen til indretning af en ny praksis, investering i et dyrt møblement, bl.a. gamle møbler, der blev renoveret (efter sigende gamle familiesager), og køb af en bil (Ford). Dertil kom så et forbrug og en selskabelighed, som egnen ikke hidtil havde set magen til. Der skete noget, når den populære doktor arrangerede dilettant, orkester og foreningsliv. Ingeborg Refslund Thomsen beretter derom: "Han lokkede de mest berømmelige dilettantskuespillere til Bovrup og lovede dem bøffer, så store som en flad tallerken. De bøffer gik der frasagn om. I Bovrup, der oplevede man noget, der dalede Peter Højs lille datter yndefuldt ned fra lysekronen, når der var fest."³⁴

Hvordan det stod til med Frits Clausens økonomi efter blot to år i Bovrup giver en gældsopgørelse pr. 10. maj 1926 et sigende indblik i:

1. Den sønderjydske Fond, Dansk Studiefond, Kommuniteten	5.500
2. Landmandsbanken. Afdrag standset 1924	3.500
3. Folkebanken i Åbenrå, lån optaget forår 1926	6.000
4. Gæld på bil	1.600
5. Camilius Nyrop for lægereksitter	2.000
6. Handelsbanken i Åbenrå, lån optaget efterår 1923	12.000
7. Sønderjydsk Laanekasse, lån til afhjælpning af kapitalmangel	4.000
I alt	34.600

Indtægten i 1925 havde ifølge regnskabet været 14.229 kr., hvilket langtfra kunne dække udgifterne, som Frits Clausen selv anslog til

³⁴ Ingeborg Refslund Thomsen: *Hjemme i Nordslesvig*, 1961, s. 123.

21.500 for 1926, idet han rundhåndet regnede med at afdrage betydeligt på sin gæld (10.000 kr!). Der skulle på en gang en betydelig indtægtsforøgelse og et fald i forbruget til, hvis familien Clausens økonomi skulle hænge sammen. Det måtte Den Sønderjydske Fonds advokat, landsretssagfører Emil Fryd i september 1926 sætte sin lid til, ligesom salget af en obligation (Hypotheken) i den afhændede købmandsgård gerne skulle bidrage til stabilisering af de økonomiske forhold.

Sådan gik det imidlertid slet ikke. Af et brev, som Frits Clausen marts 1927 sendte til Emil Fryd (her bilag 1) fremgår det, hvilke utallige genvordigheder, som fortsat lagde sig i vejen for en økonomisk stabilisering. De skal ikke refereres her, men det fremgår, at skyldneren var en endog meget uheldig mand, hvis bil ikke alene brændte, mens den var lånt ud, men som der også kunne stå "idiot" på ryggen af. Frits Clausen holdt en stribe af kreditorer hen med forklaringer, mens han samtidigt stiftede ny gæld hos andre långivere. Denne situation gentog sig juli 1928, hvor krydsende kreditorinteresser imidlertid medførte, at der blev rejst krav om at erklære Frits Clausen konkurs. På den baggrund sendte han det tidligere omtalte brev til A. Svensson (bilag 2 her), hvor han for alvor udfoldede myten om sig selv som en, der skulle gå usædvanligt meget igennem for sin danskheds skyld. Her fremstillede han sig som nævnt både som "offer" og som tjenende en højere "national sag." Tonen overfor Svensson var ikke venlig, de må have kendt hinanden, i det mindste som partifæller i landsdelen, men brevet indledtes ikke med "kære" eller anden høflighedstilkendegivelse og afsluttedes heller ikke med en sådan. Det var et forretningsbrev, det var også uforsonligt. Frits Clausen ville have sin vilje, fornyet henstand med lånene, men han truede også, hvis det ikke bliver, som han vil: "Som man synes at ville gaa hensynsløs frem overfor mig, skal jeg hævne mig paa samme Maade, og hvert Saar der tilføjes mig yderligere, skal jeg hævne mig paa samme Maade, og hvert Saar der tilføjes mig yderligere skal blive besvaret med skarpe Stik til de Betræffende." Endnu en trussel udgøres af brevets slutord, at alt dette kunne gå ud over den sag, som han hidtil havde søgt at tjene og fremme.

Svenssons svar kendes ikke, om han har svaret. I hvert fald blev Frits Clausen ikke erklæret konkurs ved den lejlighed. I stedet indledte Den Sønderjydske Fond i september 1928 en ny undersøgelse af Frits Clausens samlede økonomiske forhold. Der forelå et resultat i marts 1929, hvoraf det fremgår, at der var aktiver for ca. 2.762 kr., idet indboet var pantsat til anden side, og den anden bil nedskrevet til 0 kr. Passiverne udgjorde 32.966 kr., hvilket næppe kom som en overraskelse

for fonden, der godt et år før havde anslået gælden til 40.000 kr. Det var da konstateret endnu engang, at Frits Clausens økonomi ikke var god, og at han jævnlige var udsat for inkassosager. Ved en række lejligheder havde enkefru Clausen kautioneret for sønnens lån, men det var hørt op. Långiverne havde fundet ud af, at hun intet ejede længere. April 1929 tilbød Frits Clausen at afbetale 25 % af sin lånegæld hos Sønderjydske Studiefond mod at få resten afskrevet, men blev afvist, idet fonden understregede, at der var tale om en æresgæld, og at han tillige havde modtaget "meget betydelig direkte Understøttelse." Fondens ville have hele det lånte beløb tilbagebetalt.

Det var på dette tidspunkt, at Dagmar Schmiegelow intervererede til fordel for Frits Clausen overfor Den Sønderjydske Fond. Der er ikke tvivl om, at han har klaget sin nød til hende og påberåbt sig sin "sag." Hun skrev 23. maj 1929 til fonden bl.a. at det bestemt var forkert, at han ikke fik ordnet gælden og endnu værre, at han ikke engang besvarede brevene fra fonden. Dog ville hun forsøge at forsvare ham noget, hvilket er en underdrivelse, da næsten hele det fire siders brev er et stort forsvar for ham. Af forsvaret skal udelades det meste, dog får fonden at vide, at han til dels måtte ernære sin mor og en gammel tante, så helt opdateret med tingenes tilstand hos familien Clausen har professorinden ikke været. Tanten var død 1926 (!), og moderen blev ikke "ernæret," hun havde afgivet sin formue til ham mod at blive forsørget. Til forsvaret hørte, at Frits Clausen var så tossegod overfor sine fattige patienter, at han behandlede dem gratis. "De elsker ham højt – men hans Indtægt bliver derved langt mindre end den normalt burde være." Til indrømmelserne hørte, at Frits Clausen havde soldet en del, hvilket er brevets anden underdrivelse, men at det var blevet bedre. Det lød jo løfterigt. Men så kom hovedargumentet i forsvaret: "Frits Clausen er en Mand, som betyder meget i det nationale Arbejde i Nordslesvig." "...han er den første der i Virkeligheden har kunnet løfte Arven efter Gustav Johansen. – Han ligner ham baade i Evner – Talegaver og humoristisk Sands. Desuden er han en lige saa daarlig Økonom som Johansen var."

Trods dette afslog fonden i september 1929 at ville nedsætte gælden, som ønsket af Clausen. Det slog på dels at have vist ham stor langmodighed, dels ønskede det ikke at diskutere spørgsmålet med ham. Alligevel kom det til en ordning i foråret 1930. Den Sønderjydske Fond synes på det tidspunkt at have været fast besluttet på at få sagen afsluttet på egne og Dansk Studiefonds vegne. Tilsammen brugte de to fonde 404 kr. i udgifter til rejser, telefon og sagfører i forsøget på at inddrive pengene. Ordningen blev marts 1930 den, at Dansk Studiefond accepterede kun at få 50 % af sit lån tilbage (det udgjorde dec. 1929

2686 kr.), mens Det Sønderjydske Fond lod sit resterende tilgodehavende på 800 kr. henstå med renter til terminsbetaling (yderligere en del af lånet var altså afbetalt), men uden afdrag til 1939. Der blev endnu engang vist stor langmodighed. Så skulle den sag have været ude af verden, Frits Clausens øvrige gæld ufortalt, men det var den ikke.

Hvorfor DNSAP?

I marts 1931 meldte Frits Clausen sig ind DNSAP samme med sin hustru. Han fandt dermed en ny ramme for den sag, han havde gjort til sin. En af de talrige konsekvenser af partiskiftet var, at Frits Clausen endnu samme måned ophørte med at betale renterne til Den Sønderjydske Fond. Man kan mene, at det beroede på en tilfældighed. Med kendskab til Frits Clausens karakter og hans forkærlighed for det symbolske, var årsagen til de udeblevne rentepenge ikke den banale, at han manglede pengene til at betale. Nej, det var en del af det symbolske brud med de kredse, der ikke havde vist tilstrækkelig forståelse for og værdsættelse af hans hidtidige ofre og indsats for den nationale sag i Sønderjylland. Det lå i forlængelse af, at det konservative parti ikke havde fundet brug for hans evner.

Talrige forsøg på 1930'erne igennem at få Frits Clausen til at genoptage at betale renterne var uden resultat. Som en af Frits Clausens tidligere venner, sagfører Marcus Haase, skrev til Emil Fryd i maj 1937: Da Frits Clausen jo altid har mange jern i ilden, der ikke vedkommer lægegerningen, siges hans indtægter ikke at være overvældende store. Da han desuden altid har været og stadig er meget uøkonomisk, skal han den dag i dag køre ret hårdt økonomisk, og det er sikkert vanskeligt ved skriftlig henvendelse at opnå faktiske resultater i pengesager. Skal der opnås noget ved Frits Clausen, vil dette sikkert bedst kunne lade sig gøre ved personlig henvendelse til ham. Dette vidste Fryd om nogen, så han kan kun med glæde have taget imod Haases tilbud om at besøge Bovrup i denne sag. Fandt besøget sted, kom der heller ikke noget ud af det. Sin gæld til fondene afviklede Frits Clausen først februar 1940, da han var blevet folketingsmand, kom under pres for at gøre det, og det ellers kunne blive et ubehageligt offentligt anliggende for DNSAP.³⁵ Fra først til sidst var økonomi og politik forbundet i Frits Clausens politiske karriere.

³⁵ 17.2.1940 betalte Frits Clausen 1.093 kr. til Den Sønderjydske Fond (note 24). Gældssagen var dog ikke glemt dermed. Olaf Pedersen tog den bl.a. op i Folketinget under 1. behandling af Finansloven 1940-41 og udtalte 22.11.1940, at Sønderjydske Fond kunne tale med om at have været god ved Frits Clausen. Han skulle tage og gå tilbage til den lægegerning, han var uddannet til (*Folketingets Forhandlingsprotokoller* sp. 778f.).

I erindringerne er der ikke et ord om, at Frits Clausen nærede politiske ambitioner, før han tilsluttede sig DNSAP. I mangel af adgang til materiale fra det konservative partis lokalafdeling er det ikke muligt med sikkerhed at afgøre, om han udtrykkeligt har ønsket en mere fremtrædende tillidspost i partiet i Sønderjylland. Indicierne taler dog kraftigt for det. Hans selvfølelse havde i 1920'ernes slutning nået et sådant omfang, at han ønskede mere end sæde i vælgerforeningen. Lagt i munden på Dagmar Schmiegelow betød han meget for den nationale sag i Sønderjylland. Brevet til Svensson 1928 drejede sig om mere end Frits Clausens øjeblikkelige økonomiske situation, men også om hans politiske fremtid. Han var blevet en anvendt taler og første-mand i talrige andre sammenhænge. Han ville nå videre og stillede sig ikke tilfreds alene med gerningen som landsbylæge, hvilket fra starten prægede hans spredte virke (og forbrug).

Det er flere gange både før og efter 1945 blevet fremført, at hans brud med det konservative parti skyldtes, at det ikke indfrie hans politiske ambitioner. A. Holling omtalte det 1945, givetvis med brug af oplysninger fra Frits Clausens tidligere "nærmeste Venner."³⁶ Tydeligst kom det frem hos skolekammeraten Jakob Kronika, som i 1957 skrev, at Frits Clausen af karaktermæssige årsager ikke fik succes inden for det konservative parti. "Her havde han regnet med den store politiske Karriere. Da dette glippede, fik Partiet – og hele det saakaldte "System" – skylden, og Frits Clausen var skuffet og bitter."³⁷ De karaktermæssige årsager, der hentydes til, kan der heller ikke være tvivl om. Det konservative parti kunne ikke bruge en repræsentant for sin politik, der var kendt for at være en elendig økonom og forgældet med hang til spiritus, så kunne han i øvrigt være nok så populær lokalt. Dertil kommer, at Frits Clausen næppe havde udprægede evner, som loyal partisoldat, der rettede ind efter en given linie. Han ville have haft det trangt i enhver partibås, han ikke selv havde indrettet.³⁸ Det kan Svensson og andre partirepræsentanter på første hånd have haft blik for.

Det tydeligste vidnesbyrd om, at Frits Clausen havde politiske ambitioner, var den energi og det initiativ, hvormed han straks greb partiarbejdet an i DNSAP. Inden udgangen af 1931 var han Danmarks virksomste nazist, optaget af møder, organisering og skribentvirk-

³⁶ Holling 1945 (note 30) s. 139. En af de tidligere venner, læge Hans Lorenzen, bidrog til samme værk.

³⁷ Kronika 1957 (note 12) s. 61. A. Svensson kunne være kilden til Kronikas vurdering. – *Sønderjyllands Socialdemokrat* 22.3.1939 formulerede det sådan, at Frits Clausen meldte sig ind i DNSAP i fortrydelse over, at de konservative ikke gjorde stads nok af ham.

³⁸ Jfr. bilag 3.

Den unge Frits Clausen med den uundværlige cigaret i munden. Muligvis fra studietidens glade dage. Til ære for fotografen har han taget en bog i hænderne. Udateret (privateje).

somhed og hurtig i front som partileder i Sønderjylland. Partifører for DNSAP, Cay Lembcke, havde fået en underfører, der var mere aktiv end han selv. Frits Clausens virksomhed fra 1931 skal ikke forfølges på dette sted, men den energi og entusiasme, hvormed han kastede sig ud i et ulønnet og slidsomt partiarbejde, der tilmed kostede venskaber og lukkede døre, er mere end tilstrækkeligt bevis for, at her var noget Frits Clausen absolut ville. Han gjorde ikke sine ord fra maj 1931 til E. Finnemann Bruun til skamme. I erindringerne forklarer han sin tidligste DNSAP-virksomhed med, at han kun ønskede at gøre noget for sagen i Sønderjylland. Videre strakte ambitionerne altså ikke, og betydelige dele af sin tidlige partiaktivitet nævner han ikke. Det er muligvis rigtigt, at ambitionerne ikke fra starten strakte videre, men i denne sammenhæng er konstateringen af deres meget kontante tilstedeværelse i Sønderjylland 1931 egentligt tilstrækkeligt. Hvad det siden udviklede sig til, er en anden historie.

Hvorfor faldt valget da lige på medlemskab af DNSAP? Frits Clausen egen forklaring i erindringerne er ikke meget bevendt som svar herpå – og dog. Han mødte frem ved et møde, som Cay Lembcke holdt i Sønderborg den 16. januar 1931, og hørte Lembcke tale, og “saa syntes jeg pludselig i denne Tale at finde Løsningen paa alle de Problemer, jeg følte mig stillet overfor, og det samme gjorde min Hustru, der ogsaa overværede Mødet og pludselig udbrød til mig: Ja, men det er jo det, du altid har gaaet og ventet paa.” (s. 171). Hvilke problemer og hvilket “det,” der var ventet på, kommer ikke frem. Frits Clausen bliver ikke mere konkret ud over den “Grundide at samle alle Folkets splittede og delte Kræfter til Værn om vor nationale Arv, og til Uddybelse og Forøgelse af alle vore nationale Værdier, vort Folks store Fællesejendom af baade aandelige og materielle Goder.” (s. 182). Referaterne af Lembckes tale er heller ikke så oplysende, at de kan kast lys over, hvad det var, der fængede hos ægteparret Clausen den aften.³⁹ De sluttede sig også begge til DNSAP endnu før, de havde gjort sig bekendt med partiprogrammet, skriver Frits Clausen i erindringerne. Det modtog de først senere (s. 187f.). Det er et spørgsmål, hvor meget det egentlig betød, hvad Lembcke havde sagt ved mødet. Han taler var hverken stringente eller klare, men springende og uforudsigelige med en tendens til det rablende.⁴⁰

Da Frits Clausen mødte Lembcke og det nystiftede DNSAP, var han mere end moden til at forlade det konservative parti. I det nye parti ville der være masser af spillerum for ham, her kunne han vise det sønderjyske konservative miljø, der ikke ville gøre brug af hans talenter,

³⁹ *Sønderborg Socialdemokrat* 17.1.1931, *Hejmdal* 17.1.1931.

⁴⁰ Jfr. Lauridsen 2002 (note 2) s. 135-140.

hvad han dueede til. Ideologien i DNSAP spillede ikke den store rolle for ham, Lembckes på mødet og senere fremsatte "grundide" var tilstrækkelig, ligesom DNSAP's ideologi knapt var blevet udviklet. Der var ganske enkelt ikke megen politisk-ideologisk indhold at komme efter.⁴¹ Derfor ville Frits Clausen have mulighed for at gøre sin indflydelse gældende, og det gjorde han i rigt mål, så snart han kom til.

Ved sin 40 års fødselsdag november 1933, blev han i *National-Socialisten* præsenteret som Sønderjyllands første nationalsocialist.⁴² Det er måske også rigtigt, men i foråret 1931 var der endnu så lidt indhold i den danske nazisme, at det på sin vis er meningsløst at stille spørgsmålet om, hvorfor Frits Clausen blev nazist. Han havde meldt sig ind i et parti, der først skulle til at finde ud af, hvad dansk nazisme skulle gå ud på. Så spørgsmålet er snarere, hvordan gjorde Frits Clausen DNSAP nazistisk? Ifølge eget udsagn i erindringerne havde han intet kendskab til Hitler eller NSDAP i foråret 1931, men hvad enten det er helt rigtigt eller ej, så forestod der virkelig en stor opgave for ham, lige en opgave efter hans hoved ud fra idealet om at udfylde en historisk mission i sin tid. Nu skulle han til at yde større "ofre" for sin danskhed, end han nogensinde havde forestillet sig.

Konklusion

Frits Clausens politiske udvikling i 1920'erne kan stort set kun følges på grund af hans efterladte erindringer. Han lægger i sin egen fremstilling heraf hovedvægten på den danske regerings forsømmelser i forbindelse med genforeningen 1920, såvel på dens senere politik over for Sønderjylland. Han opfattede den som præget af politiske studehandler og ansvarsløshed, hvilket gav ham afsmag for parlamentarismen. Hertil føjer sig en kritik af det konservative folkeparti, som han stod som medlem af i mere end et årti. Det var utilfredshed med partiets politik specielt i forsvarsspørgsmålet og i forhold til Sønderjylland, der til sidst førte til et brud. Han fortæller også om visse personlige problemer og genvordigheder uden at det fremgår, at de i høj grad bidrog til hans politiske frustrationer og radikalisme. Andre problemer lader han helt uomtalt. Først og fremmest hans vedvarende store økonomiske problemer, der gang på gang førte ham på ruinens rand. Det bidrog yderligere til hans frustrationer og aggression overfor omverdenen og "systemet," der i stigende grad også kom til at omfatte det konservative parti. Han følte sig såret og truede med hævn over dem, der ikke viste ham fornøden forståelse.

⁴¹ Jfr. Lauridsen 2002 (note 2) kap. 6 og 7.

⁴² Bilag 3.

Ikke mindst lånene hos Den Sønderjydske Fond, der ikke blev betalt, belastede hans renommé i toneangivende konservative kredse. Dertil måske tillige hans spiritusforbrug. Han fandt sig urimeligt behandlet i betragtning af, at han hele tiden ud fra sin egen selvopfattelse valgte dansk. Når han valgte dansk, forventede han at dørene både økonomisk og politisk åbnede sig for ham. Ingen af delene var tilfældet på trods af de ofre, han selv mente at bringe. Det konservative folkeparti kunne ikke bruge ham som partikandidat, og han fandt da ud på den yderste højrefløj til det nydannede DNSAP, hvor der var masser af rum for en type som ham. Der kunne han realisere sine politiske ambitioner og demonstrere sine førerevner overfor det konservative miljø, som ikke havde villet gøre brug af ham. Med DNSAP ville han på en gang skaffe sig hævn og kæmpe for den nationale sag.

Frits Clausen blev nazist, før han selv eller andre i DNSAP vidste, hvad nazismen var. Derfor er en hovedkonklusion, at det er mere relevant at undersøge, hvordan Frits Clausen gradvist blev nazist fra 1931 end hvorfor han blev nazist. I stedet er lagt vægt på baggrunden for bruddet med det konservative folkeparti. Det var egne karaktersvagheder og idealer, der lagde ham død i det miljø, hvor han ville værdsættes og førte ham i armene på det, der blev hans livs store politiske eksperiment.

BILAG 1: Frits Clausen til Emil Fryd 8.3.1927.⁴³

d. 8/III 1927

Ærede Herr Overretssagfører Fryd

I Henhold til Telefonsamtalen skal jeg meddele Dem hvordan det er gaaet mig siden vi taltes ved i Vinter.

Hypotheken blev ikke solgt og nogle Maaneder efter meldte Joh. Petersen sig Konkurs og jeg fik Meddelelse om at jeg skulde tilbagekøbe Hypotheken i Løbet af 4 Uger. Sammen med Overretssagfører Boeck, Aabenraa gjorde jeg alt for at faa den afsat med blot en lille Avance. Hvis jeg kunde faa Huset solgt med nogen Fortjeneste kunde jeg faa Hjælp til at tilbagekøbe Hypotheken, men jeg skulde saa ogsaa betale ca. 9000 Kr. resterende Renter og Skatter, skulde altsaa have over 29000 for den for at tjene noget paa det Tidspunkt, hvis jeg ikke kunde sælge den forinden.⁴⁴ Den sidste Dag i Fristen tilbød jeg Landeværnet den for 20000, da der var en dansk Møbelhandler, der nok vilde have Forretningen, men ingen Penge havde. Jeg maatte saa overlade v. Bergen Huset og han har det endnu og kan ikke faa det solgt eller udlejet. Jeg henvendte mig saa til Overretssagfører Boeck om han vilde være min økonomiske Konsulent og hjælpe mig at faa min Gæld ordnet med de Indtægter jeg har, som jeg stillede til hans Raadighed. Vi begyndte saa med at jeg betalte til ham 500 Kr. hver Maaned og henviste alt til ham. Jeg bad ham skrive til alle, som jeg opgav ham, men han mente ikke det var nødvendig endnu at henvende sig til de store Kreditorer, da vi først skulde have Smaatterierne væk. Det endte med at han tog nogle faa Poster som han fordelte og Resten maatte jeg selv klare videre. Alt hvad der kom sendte jeg til ham og flere Gange talte jeg med ham om at give mig Raad m.H. til Gældens Størrelse i Forhold til Indtægterne. Det endte med at jeg en Aftenstund fik Besøg af Rettens Folk, der skulde pante. Jeg gad næsten ikke prøve paa Modstand mere, da jeg mente at have gjort alt for at faa Gælden ned og søge den Hjælp jeg mente at kunde faa. Men ved en lykkelig Indskydelse ringede jeg til en Mand, der har nogle Penge og som har vist mig Venlighed før og han bad mig hente Beløbet 1500 Kr. ca. (Sønderjydske Hjælpekasse). Han har saa været rundt hos Sagførerne og sagt han vilde betale dem hvad jeg skylder der. Ikke destomindre lod Brink Jensen igaar min Moder pante for 98 Kr. Min Mor kunde

⁴³ Den Sønderjydske Fond (note 24).

⁴⁴ Det drejer sig om Ane Clausens ejendom, Storegade 36 i Åbenrå.

godt være bleven vanvittig da hun i over $\frac{1}{2}$ Aar har plejet en Søster, der boede hos hende og som blev sindsyg til Slut. Hun døde den Dag De ringede til mig. Hun har boet sammen med min min Mor i 38 Aar og det var derfor en Sorg for min Moder at miste hende og en Lidelse at se hende den sidste Tid.⁴⁵ Udgifterne ved hendes Sygdom og Død har jeg maattet betale og det er betalt alt indtil dato. Jeg har saaledes faaet det Ene efter det Andet og har ikke kunnet hente Raad hos nogen, selv om jeg prøvede at ty til Folk der er til det samme og tager Betaling derfor. Brink Jensen fik over 1000 Kr. for hans ydede Bistand og det var saa daarligt og samvittighedsløst som tænkes kan. Det var ikke en Gang hædeligt Uheld, for de fleste af hans Forretninger er noget lignende. Hvis jeg havde forkludret en Patient og taget stor Betaling for det, vilde jeg da skamme mig over brutal Optræden ved en Bagatel overfor samme Patient. Juridisk er han jo i sin fulde Ret og desværre er Jura og Moral to Ting som tilsyneladende ikke har med hinanden at gøre. Men saaledes ligger Sagerne for mig. Skidt det Hele. Men jeg gør hvad jeg kan for at komme af med Gælden. Jeg ejer ofte ikke en Krone, da jeg betaler hvad jeg kan. Jeg skal bare have det bedre fordelt. P. Høj, som har hjulpet mig, har tilraadet at prøve en Akkord, men jeg vil hellere betale, hvis jeg maa faa Tid dertil. Hvis der bliver slaaet ned paa mig er jeg meget hurtig færdig og alle Udgifter er jo saa borte, men jeg kan jo ikke forhindre det. Jeg har tilbudt at sælge min Praksis, men alle fraraadede det og desuden vil den jo ikke dække hele Gælden. Men for at faa Ro for Pantninger og deslige kan det jo sommetider være fristende at lade det Hele ramle sammen. Der vil jo ikke blive noget at dele, da jeg ikke har andet end lidt Indbo og man jo ikke kan holde Auktion over en Praksis.⁴⁶ Der vil saa uvægerligt komme en tysk Læge hertil, da de arbejder paa Kraft, og efterviseligt understøtter Landlæger hernede. Da jeg ikke gider have med det at gøre mere vil jeg ikke rode op i denne Sag, men Beviserne er ikke svære at fremskaffe. Danskerne synes at ville gaa den modsatte Vej og prøve paa med fuld Kraft at slaa en ned. Jeg har sagt og skrevet saa ofte at jeg vil betale, at jeg ikke kan blive ved med at gentage det. Jeg har bedt om Hjælp, jeg har oparbejdet en god Praksis, som stadig bliver mere og mere grundfæstet og større. Jeg prøver at komme over alle de nye Uheld der træffer mig og selv om det gaar meget langsomt saa bliver Gælden mindre, og alt skal nok blive betalt til sin Tid. Ogsaa en bedre Ordning vilde

⁴⁵ Søsteren Mette (Metå) døde 1926 og havde boet sammen med søsteren siden 1893.

⁴⁶ Det er lidt af en underdrivelse, når Frits Clausen skrev om "lidt indbo". Indboet var ganske værdifuldt og bestod bl.a. af restaurerede møbler, i alt værdisat til 10.000 i 1926.

hjælpe mig, men den har jeg Vanskelighed ved at faa, nu prøver jeg ogsaa med P. Høj som Hjælper og forhaabentlig bliver det saa bedre. Han har vist at han vil hjælpe mig og er ganske uselvsk sprungen i ved al den løse Gæld, som derved er bleven fast. Saa skulde man da tro at der maatte blive Ro omsider. Men Dem interesserer det vel ikke videre, hvordan det gaar mig, men at faa Pengene jeg skylder. Det Foregaaende var dog nødvendig for at forklare Dem Situationen. Jeg kan ikke komme med noget særlig godt Forslag ud over det, De vel nærmest vil kalde en Frase: Jeg vil gøre hvad jeg kan for at give enhver sit og vil ikke snyde nogen. P. Høj kender min Situation, kender hver Post og har lovet efter Evne at hjælpe mig. Han har foreløbig ordnet baade min og min Moders løse Gæld og har lovet mig yderligere Bistand, men hele min Gæld har han ikke Midler til at kunne omkonvertere, ellers havde det været gjort og hans Plan om at tilbyde en Afhandling har jeg ikke syntes om. Maaske det har været uklogt, men jeg anser det for umoralsk og vilde altid føle mig moralsk forpligtet alligevel. Den eneste Maade jeg kan betale paa, er dog ved at faa Tid til at tjene Pengene og faa dem ind. Desværre er det jo gaaet saadan, at de der klemmer haardest fik mest og de Stille har hidtil maattet vente. Men jeg kan trøste Dem med at De nu er ved at være [blandt] dem der klemmer haardest, da det andet er ordnet og saa falder der ogsaa nok af til Dem. Jeg ved det har været forkert af mig ikke at have en bedre Ordning, men hvor der er Orden er det let at lave en, det er værre hvor der ingen er. Jeg ved ikke om jeg har kunnet meddele Dem noget af Interesse i dette Brev, men hvis De ellers vil forlange Oplysninger eller Besked skal jeg give dem.

Med venlig hilsen
Frits Clausen

P.S. Jeg har talt med Høj og han bad mig skrive Dem om De ikke vilde tage den Fordring paa Inkassation som Brink Jensen har paa mig fra ham, da han blot vil chikanere mig. Ordret sagde Høj "Se at faa dem til at tage den fra ham, saa faar vi nok Sagen ordnet." Brink Jensen har nemlig ogsaa haft Kontroverser med Høj i sin Tid. Jeg ved ikke om De vil gøre os den Venlighed. Jeg skal saa gøre alt for at De blot faar noget saa hurtigt som muligt. Det skal paa ingen Maade være for at faa Dem til at opgive Fordringen, men blot en Bøn om Humanitet. Jeg vil gerne ev. komme over til Dem sammen med Høj hvis det kan lade sig gøre, men billigst er det jo at skrive.

BILAG 2: Frits Clausen til A. Svensson 9.7.1928

Bovrup den 9. Juli 1928

Herr Redaktør Svensson,
Haderslev

Efter at have tilbragt 42 Maaneder i Krigsfangenskab i Rusland, kom jeg i Efteraaret 1918 til København, hvor det var min Agt strax at fortsætte det medicinske Studium, som jeg havde maattet afbryde paa Grund af Krigen.⁴⁷ Gennem Herr Professor Schmiegelow blev jeg indført hos Universitetsreferendarius Munk-Petersen, der dog absolut afslog, at ville immatrikulere mig uden at jeg fremskaffede alle nødvendige Papirer, hvad jeg jo havde lidt Vanskelighed ved paa det Tidspunkt.⁴⁸ Prof. Schmiegelow henviste mig saa til den daværende Dekanus for det medicinske Fakultæt, Prof. Henriques, der tog venligt imod mig, men meddelte mig, at jeg paa ingen Maade kunde tænke, at blive indskrevet som Student, hvis jeg ikke forinden tog dansk Studentereksamen. (En forlangte altsaa blot Bevis for, at jeg havde været Student i Tyskland, medens den anden ikke vilde anerkende dette, og krævede dansk Studentereksamen). Da jeg forsøgte at gøre Professoren klar, at det vilde være ganske umuligt for mig, at fortsætte under disse Betingelser, da jeg var fuldstændig ude af Træning til aandeligt Arbejde og ikke vilde spille mere Tid end allerhøjst nødvendig, slog han det hen ved at henvise til alle de Polakker, der fyldte op ved Universitetet, og som alle maatte bøje sig for disse Krav. Det var i Professorens Øjne næsten værre for mange af disse Folk (der ikke var Polakker, men polske Jøder) fordi de først skulde lære det danske Sprog. Idet han henviste paa den Fordel jeg havde i at kunne Sproget spurgte han mig, hvor jeg havde lært at tale dansk og det kom til et Ordskifte, som jeg gengiver ordret. Jeg: "Sagde jeg ikke, at jeg var Sønderjyde?" – Prof. "Jo, men taler man da dansk i Sønderjylland?" – "Ja, det gør vi da rigtignok" – "Det er vel saa noget lignende som jydsk?" – "Ja, det maa det vel være, naar det er sønder jydsk". Jeg tog derefter Afsked, og gik til Prof. Bilman, hvis Adresse ogsaa var opgivet mig af Prof. Schmiegelow. Ogsaa her blev jeg venlig modtaget, men ud over dette var der ikke Udsigt for mig til at opnaa noget af praktisk

⁴⁷ Frits Clausen blev indkaldt til tysk krigstjeneste efteråret 1914 og afgik til østfronten januar 1915.

⁴⁸ Frits Clausen blev introduceret gennem professor Ernst Schmiegelow efter forudgående som russisk krigsfange at have korresponderet med professorens kone Dagmar, som tog sig af krigsfangernes sag.

Betydning. Prof. Biilman mente, at det ikke var nogen Skade til at man lærte for meget, hvad jeg gav ham Ret i, idet jeg dog henviste til, at selv om man vanskelig kunde lære for meget, saa kunde man nok studere for længe. Fra Prof. Biilmann gik jeg lige ned paa Niels Brocks Handelsskole og bad om at maatte blive optaget her, hvad jeg strax blev. Skolen havde begyndt en Maaned før, saa jeg maatte først indhente det, der allerede var gennemgaaet, hvorved jeg først blev sat istand til at følge med i den for mig fuldkommen fremmede Undervisning. Jeg indsaa hurtigt, at det vilde være meget vanskelig for mig, men holdt dog ud indtil Venner stillede mig i Udsigt at faa en Ordning istand, hvorved jeg kunde fortsætte mit paabegyndte Studium. Imidlertid var Tysklands Nederlag bleven en Kendsgerning, og det sønderjydske Spørgsmaal blev aktuelt. Jeg tog saa Del i Agitationen for den gamle Grænse ved Dannevirke, grundede sammen med Læge Beyerholm Foreningen "Sønderjyderne"⁴⁹ og rejste Landet rundt for at samle Underskrifter paa en Adresse som "Danske Kvinders Forsvarsforening" havde formuleret. Jeg tog ikke noget som helst Honorar for disse Foredrag ud over at jeg fik Rejsen paa 3. Klasse godtgjort. Nogle Artikler, som jeg skrev til F.Ex. *Hovedstaden* og *Dagens Ekko* fik jeg en enkelt Gang det fyrstelige Honorar af 5 – fem – Kroner for, skønt mange af dem stod som Ledere i Avisen.⁵⁰

I December Maaned kom H.P. Hanssen til København og stillede mig en Ordning med Universitetet i Udsigt. Det blev vedtaget, at vi sønderjydske Studenter (vi var nu tre) ikke behøvede, at tage dansk Studenterexamen og det blev endogsaa stillet os i Udsigt, at vi maaske kunde fritages for Filosofikum. Vi indgav Ansøgning derom i December 1918 og fik Svar d. 14. Juni 1919 (fjortende Juni nittenhundrede og nitten). Vi haabede jo saa, at kunne begynde med det nye Semester efter Jul. Imidlertid var vi bleven bekendt med de Foranstaltninger, der paa de tyske Universiteter var truffet for at gøre det muligt for Krigsdeltagerne at fuldføre deres Studium under Forhold, der tog Hensyn til den Tid de havde ofret paa Krigen og den Nedsættelse af deres fysiske og psykiske Kræfter dette kunde antages at have medført. Os blev det en Gang revet i Næsen, at det dog ogsaa maatte have været "ganske interessant at have været med i Krigen, naar man var sluppet saa godt fra det som vi var det" (sml. Bestræbelserne for Afrustning). Ved Københavns Universitet kunde man ikke tage særlige Hensyn til os. Jeg kunde, om jeg var gaaet til et tysk Universitet have

⁴⁹ Frits Clausen tager munden for fuld, når han gør sig til stifter af foreningen. Det fremgår ikke af de samtidige avisreferater af stiftelsesmødet.

⁵⁰ Enkelte af de anonyme artikler i de nævnte blade kan med sikkerhed identificeres som Frits Clausens, se Lauridsen 2004 (note 20).

tilendebragt mit Studium efter 1½ Aar, hvad de fleste af mine fordums Kammerater gjorde. Jeg var meget stærk i Fristelse og talte med Prof. Rovsing derom, der raadede mig til det, "hvis jeg ikke var ovenud Idealist". Det var jeg dog m.H. til Nationalitet og derfor blev jeg i København og begyndte fuldstændig for fra paa mit Studium. Til den første Prøve, jeg skulde aflægge krævedes der bl.a. tre praktiske Kursus i Kemi, hvor der paa de tyske Universiteter blot blev forlangt et. Medens det efter lange Skrivelser og Trapperend lykkedes mig at blive fritaget for et praktisk Kursus i Fysik (hvor der for Resten heller ikke var Plads til mig) maatte jeg gennemgaa de tre Kursus i Kemi (hvad der heller ikke var noget at sige til efter de første Afslag paa Lempelser). Da jeg trods alt vilde spare Tid, bad jeg om maatte faa alle tre Kurser i et Semester, da jeg agtede at gaa op første Gang til Foraaret. Men det kunde paa ingen Maade arrangeres. Det maa her bemærkes, at det var paa et Tidspunkt, hvor "Sønderjyderiet" florerede lidt vel meget, hvorfor man fra visse Retninger vist nok vilde være med til at stoppe lidt op for de gode, men ogsaa ofte vel højtravende Følelser. I alt dette bliver jeg pludselig syg af Blindtarmsbetændelse og faar i Tilslutning hertil Bughindebetændelse, der gjorde mig til Rekonvalescent det meste af Semestret.⁵¹ Alligevel gennemfører jeg at faa Attestats paa et af de tre Kurser. Da jeg saa rejser hjem maa jeg hovedkulds rejse igen, da jeg var meldt for landsfjendtlig Virksomhed mod Tyskland. Det var paa det Tidspunkt, hvor Ole Wolf, Skærbæk blev arresteret og ført til Magdeburg. Den landsfjendtlige Virksomhed skulde jeg skulde [sic!] have bedrevet var foregaaet under mit Fangeophold i Rusland, hvor jeg havde arbejdet paa at faa en saa stor Flok som mulig til den sønderjyske Lejr i Povololo posad.⁵² Jeg var bleven anmeldt af Gæstgiver Paulsen Skibbroen i Aabenraa.

Efter at der saaledes var gaaet et Aar kunde jeg tage fat paa Studiet og tog ved Semestrets Slut Forberedelsesexamen med Udmærkelse. (Gennemsnitskarakter 14½ Points).

I Sommerferien blev jeg brugt til Organisation af Valgbureauet paa "Folkhjem" hvor jeg senere blev afløst af nuværende Bibliothekar Jakob Petersen og jeg rejste saa paa Agitationsrejse i 1. Zone, hvor jeg fortalte mine Landsmænd om det Illyrien, vi skulde stemme os tilbage til. Ved Semestrets Begyndelse begyndte jeg saa privat at forberede mig paa Prøven i Anatomi og Fysiologi, som jeg mente at kunne faa repeteret paa et Aar. Da der saa godt som ingen Forelæsninger holdes

⁵¹ Frits Clausens pludselige sygdom daterede sig fra januar 1919. Af samme grund deltog han ikke i flere møder, hvor han var annonceret som taler.

⁵² Frits Clausen havde medvirket til at få fangerne samlet i en lejr, men initiativet dertil var ikke hans.

i de Fag, gennemgik jeg dem selv efter de Kolleghefter og Bøger, jeg nu havde fremskaffet fra mit Studium i Tyskland. Jeg vidste nok, at man ellers plejede at bruge engelske Lærebøger i de Fag ved Københavns Universitet, men mente dog, at det vilde være nok med at jeg lærte det der fandtes i de tyske Lærebøger, da der jo ikke kunde være synderlig Forskel paa Menneskets Anatomi i England og Tyskland. Da jeg saa ved Semestrets Slut gik hen for at høre paa Examen gik det op for mig, at jeg absolut ikke havde Forudsætninger til at kunne bestaa en nogenlunde Examen med de Kundskaber jeg vilde kunne tilegne mig i endnu et Semester. Jeg havde nok hørt en Del om Manuduktører, men troede at det var noget lignende som man ved de tyske Universiteter blot benyttede sig af, naar man var i den yderste Ende af de dummeste og mest dovne. Da det tilmed var meget dyrt og jeg ansaa det for under min Værdighed at ty til den Hjælp, havde jeg ikke benyttet Manuduktion. Men nu fik jeg lært, at Manuduktørerne faktisk var de eneste Lærere i de Fag, og kom skyndsomst ind paa et Hold, der ogsaa skulde gaa op til Foraaret. De havde da utallige Gange gennemgaaet Stoffet hos forskellige Manuduktører, talte om hvor mange Sider man skulde kunne af den Bog og hvad man kunde springe over i en anden, og fik nu af Manuduktøren indprentet alle de Smaafinesser, der var nødvendige til en ordentlig Examen. Jeg kom fuldstændig i Vildrede med hvad jeg skulde gøre, og gik til Slut til Professor Hansen for at bede om Raad. Der var ingen Udvej. Skulde jeg tage Examen, maatte jeg vide det, der vilde blive forlangt. Hele fag som Embryologi og Anthropologi, som vi skulde vide Besked om i Tyskland, behøvede vi ikke at vide noget videre om her, men til Gen-gæld lagde man i København Vægt paa andre Ting, som man ikke kunde læse sig til eller høre Forelæsninger om, men som man udelukkende kunde faa Besked om ved Manuduktion. Hvad jeg vidste i de Fag kunde vel nok lette Forberedelserne for mig, men paa ingen Maade hjælpe mig til Examen. Det samme gjaldt i Fysiologi, hvor der ogsaa var ganske særlige Ting, der blev forlangt, og som man heller ikke kunde tilegne sig ved Forelæsninger, da det tog Aar inden de her blev gennemgaaet. Den eneste Maade man kunde lære dem paa var gennem nogle hektograferede Hefter, der var meget vanskelige at faa fat paa og ved Manuduktion.

Det lykkedes mig dog at faa Professor i Anatomi F.C.C. Hansen til at indse, hvor meningsløst det var, at jeg igen skulde begynde forfra, naar jeg mente at have forberedt mig paa de Fag, saa jeg turde gaa op til Examen ved et hvilket som helst tysk Universitet. Efter at han havde gennemset og gennemlæst mine Kolleghefter fra den tyske Undervisning, som til al Held imponerede ham ved mange Tegninger o.s.v.

mente han endelig at kunne foreslaa, at jeg kunde faa Lov til at aflægge en særlig Prøve, til hvilken jeg skulde have Lov at forberede mig med de mig bekendte tyske Lærebøger, da jeg dog tilmed i et halvt Aar havde taget Del i Manuduktion efter den engelske Bog. Den 8. Februar 1921 fik jeg endelig Svar paa den i September 1920 indgivne Ansøgning og fik Lov til i Stedet for Examen at aflægge et Tentamen i Fagene Anatomi og Fysiologi.

Imidlertid var der kommen en Del unge Studenter fra de sønderjyske Skoler til København og man havde fra officiel dansk Side maattet tage Stilling til Spørgsmaalet om Studenterne i al Almindelighed. Man gjorde det ved en meget karakteristisk Lov, der kunde vedtages og offentliggøres uden at det senere hen var muligt at fastslaa, hvem der havde Ansvar for Loven. Ifølge denne Lov kunde alle Studenter fra Sønderjylland, der var ved de tyske Universiteter [og] havde taget deres Embedsexamen før 1. Januar 1923 uden videre faa denne anerkendt i Danmark. Lovens fuldstændige Hensynsløshed overfor de danske Studenter maatte først forklares rette Vedkommende af os, der kunde se hvilke Følger de vilde faa. For at bevise hvor kortsynet og tillige uretfærdig den var skal jeg her blot anføre et Exempel. Man tænke sig to Studenter i Foraaret 1919 gaa ud fra et sønderjysk Gymnasium. Den ene er tysk sindet og gaar til et tysk Universitet, medens den anden gaar til København. Paa de tyske Universiteter var der indrettet særlige Semestre og Kurser i Ferien, saa han med Lethed kunde faa sin Lægeexamen inden 1923, medens den, der gik til Danmark første vilde være færdig 1926. I Tyskland kunde man studere for Mark og i Danmark skulde man laane 60-Øres Kronere. Jeg kan ved talrige Exempler bevise, at dette ikke alene er Theori, men er sket i Praxis og at det selv er praktiseret af Folk, der gjalt som Danske. Sammen med nuværende Landsretssagfører Jepsen i Tønder og Sagfører Haase i Løgumkloster tog jeg dette Spørgsmaal op og gennem den gamle sønderjyske Studenterorganisation S.St. som vi havde genoprettet i København gjorde vi Skridt til at faa disse fuldstændig forrykte Forhold rettede. Det lykkedes os at faa nøjagtige Oplysninger om de allerfleste Studenter fra Sønderjylland, og vi kunde da bevise, at der inden 1. Januar 1923 vilde komme 78 (om ikke mere) Akademikere med tysk Uddannelse til Sønderjylland, medens der fra Københavns Universitet inden for samme Tidsrum vilde komme en eneste Sønderjyde til vort Hjemland. Den Ordning der saa blev truffet i Stedet for den første Lov blev formuleret af os tre og blev uforandret gennemført samtidig med at det lykkedes os at gennemføre Lempelser for de Studenter, der havde deltaget i Krigen, saaledes at de fik Lov til at aflægge Tentamen i Stedet for Examen i de rent theoretiske Fag.

Inden vi naaede saa langt maatte vi dog opleve adskilligt, som jeg dog først skal fremdrage senere, hvis det skulde blive nødvendigt. Trapperend, Skriverier og smaa fine Stikpiller om utilfredse Sønderjyder o.s.v. skal jeg ogsaa forbigaa foreløbig. Jeg vedlægger dog en Semesterberetning fra S.St. hvor disse Forhold nærmere forklares, idet jeg henviser til at den er en Fortsættelse af en fortrolig Meddelelse, som forinden var bleven udsendt til vore Seniorer hernede og hvis fortrolige Karakter jeg selvfølgelig bevarer.⁵³

Hvis man nu fra dansk Side konsekvent havde gennemført disse Synspunkter, hvorefter man i Begyndelsen absolut ikke syntes at der var Grund til at tage Hensyn til de sønderjydske Studenters Deltagelse i Krigen eller Vanskeligheder ved at komme til et andet Lands Universitet, kunde man endnu forstaa det, selv om man ikke kan billige et saadant bekvemt Standpunkt taget af Statens og Universitetets Myndigheder. Men nogen Konsekvens var der absolut ikke Tale om, tværtimod gik den Kritiskløshed, hvormed man gav Lempelser til bestemte Folk, der gik uden om den direkte Vej, næsten ud i Karikatur. Jeg skal her endnu ikke komme ind paa enkelte Exempler, som jeg altid kan fremdrage, men blot i Almindelighed sige, at den samme Vilkaarlighed, hvormed man besatte andre Embeder i vort Hjemland ogsaa blev brugt overfor visse Studenter, der af en eller anden Grund gennem en bestemt Retning eller rettere sagt i et bestemt Parti kunde opnaa det utroligste af Lempelser og Fordele. Forsorget for slige Enkeltpersoner gik endog saa vidt at enkelte af dem ved det Cornelius Petersen kalder for "Ben" overhovedet ikke har behøvet at bruge de Kundskaber, man uden videre mente, de sad inde med. Vi andre blev behandlet som kort anført i denne Redegørelse, der kan udvides meget m.H. til Enkeltheder og Exempler.

Under alt dette var vi henviste til selv at fremskaffe Midler til Gennemførelse af Studiet. Først da vi kom i Forbindelse med Herr Kontorchef Hammerich i det sønderjydske Ministerium blev der ydet os Støtte i økonomisk Henseende, og det kan ikke nok fremhæves, hvor hjælpsom Kontorchefen var imod os for saa vidt det stod i hans Magt. Han sørgede for, at der af den sønderjyske Fond blev oprettet Stipendier for Krigsdeltagerne og at vi yderligere kunde laane en bestemt Sum af Fonden. Til Stipendierne skal her dog bemærkes, at vi var afskaarne fra at søge andre Stipendier og særlig kunde Sønderjyderne ikke søge Ophold paa Regensen og Kommunitetsstipendiet, et Forhold som vi ogsaa har fremdraget og som senere blev ordnet (lettet ved at Island gjorde sig fri for Danmarks opofrende Omsorg). I 1921

⁵³ Denne semesterberetning er ikke længere vedlagt brevet og har ikke kunnet lokaliseres.

blev det af den sønderjydske Fond overdraget til "Dansk Studiefond" at forvalte de Midler, der som Laan blev stillet til Raadighed for sønderjydske Studenter. Inden den Ordning blev truffet, havde vi kunnet faa et rentefrit Laan af Universitetet til at begynde med. Laanet var oprindeligt tænkt at skulle være paa 1000 Kr., men da der inden Ordning var truffet kom flere Studenter til, foreslog vi selv at reducere det noget, saa vi alle kunde faa noget deraf. Ordningen af disse Laan foregik paa samme Maade som alt andet var foregaaet. Trapperend og Meddelelse om at Kontorchefen eller hvem vi nu skulde tale med, endnu ikke var kommen, at han lige var gaaet til Frokost og rimeligvis ikke kom mere den Dag o.s.v. Den eneste vi næsten aldrig gik forgæves efter var Kontorchef Hammerich, hvem vi kan takke for, at vi ikke skulde have mere Besvær med Ordningen af disse Sager end vi havde (mere end nok for Resten).

Dette var i Korthed de almindelige forhold, der blev budt mig, da jeg paabegyndte mit Studium igen ved Københavns Universitet. Alligevel satte jeg det igennem, at faa tilendebragt Studiet til Sommer 1923. Efter at have overvundet Vanskelighederne ved 1. Del paa den beskrevne Maade, skulde jeg gennemgaa Fagene til 2. Del som jeg ikke havde Forkundskaber i fra før Krigen. De theoretiske Fag til 2. Del A skulde jeg dog blot aflægge Tentamen i, men jeg fik til Gengæld heller ingen Karakter i disse fag og maatte derfor bestaa om saa bedre i den afsluttende Examen. (Princip: Ikke en eneste Lempelse, ikke et Hensyn uden gennemsat under de største Vanskeligheder og uden at det ikke i hvert Fald skulde give et lille Bagslag paa en eller anden Maade). I Almindelighed bruger man $3\frac{1}{2}$ Aar til at gennemgaa Fagene til 2. Del. Jeg meldte mig allerede efter $2\frac{1}{2}$ Aar til Examen og bestod den, idet jeg i enkelte Fag endog opnaede den højeste Karakter, der overhovedet blev givet. Jeg havde tilbragt hver eneste Ferie som Ferievikar paa Hospitalerne og efter nogle Maaneders yderligere Hospitalsuddannelse efter Examen, nedsatte jeg mig som praktiserende Læge i min Fødeby, hvor der ingen prakt. Læge var med dansk Uddannelse og hvor jeg derfor haabede paa at der skulde byde sig en Chance. Jeg kunde ikke faa Adgang til nævneværdig Sygekassepraxis ved min Nedsættelse, da der var indført fast Lægevalg til Juli og Januar ved Aabenraa Sygekasse. Da jeg til Januar 1924 kunde faa Del i Sygekassepraxis fik vi en Sygekassekonflikt, der yderligere handicappede mig. Jeg mente alligevel at kunne overvinde Vanskelighederne ved at holde ud, da min Praxis tydede paa god Fremgang. Ved at blive i min Fødeby, efterkom jeg tillige et stærkt Ønske hos min Moder, der var Enke og hvis eneste Barn jeg var. Min Moder ejede et stort Forretningshus paa Storetorv i Aabenraa, hvor min Fader indtil hans Død under Influ-

enzaepidemien 1893, Dagen før min Fødsel, havde drevet en Isenkramforretning en gros og en detail. Ved hans pludselige Død blev den overraget til hans Prokurist, der efter nogle Aar pludselig forsvandt til Amerika, efterladende sig store Bedragerier og store Tab for Moder. I den triste Situation, der derved opstod blev Forretningen overdraget til en Købmand v. Bergen, idet dog en gros Afdelingen maatte gaa ind. v. Bergen, der er en meget snu Forretningsmand bandt min Mor ved en Kontrakt, der var et Exempel paa hvordan en Kontrakt aldrig burde være set fra Ejerens Side og for Resten set fra almindelig menneskelig Hæderligheds Standpunkt. Mor fik 3600 Mark i Pagt men skulde afholde alle Reparationer og Udgifter. Pagten var uopsigelig fra hendes Side i 25 Aar, hvilket vil sige 1. Oktober 1924. Selv om hun før Krigen kunde leve af denne Sum, var det jo ganske umulig under Krigen Højkonjunktur. Hun maatte da forøge en Gæld paa Huset, som blev afløst ved et Kronelaan til en Kurs mellem 30 og 40. Renter Kurstab o.s.v. bragte Gælden op paa 65000 Kr. Vi kunde dog haabe paa at sælge Huset til en ret god Pris, naar Forpagtningen var udløben. Jeg fandt da ogsaa en Køber, der vilde give 120000 Kr. for Huset. Da jeg ikke tiltror mig selv nogen som helst Forstand paa pecuniære og økonomiske Forhold gik jeg til en Sagfører, der af dansk Sagførerraad var sendt til Aabenraa for at udviske Indtrykket af en Hjardemaal o.s.v. Jeg sagde til ham, at jeg vilde betro mig til ham som han i Sygdomstilfælde betroede sig til en Læge. Han ordnede Sagen saaledes, at der blev en hypothek paa 46000 staaende som sidste uden Kavtion eller lignende Sikkerhed. Paa mit Spørgsmaal om jeg ikke fik Pengene udbetalt, svarede han, at jeg jo kunde sælge Obligationen eller belaae den hvor som helst. Jeg gik saa med den op paa Handelsbankens Filial i Aabenraa hvor den lidt vel mundrappe daværende Direktør bærede baade mig og Sagføreren, der var sendt herved af dansk Sagførerraad med Tiltalen "Idiot". Obligationen var intet værd. Jeg vilde da strax opgive min paabegyndte Praxis med dyr Lejlighed o.s.v. og var i Forhandling om en Praxis i Hellevad, men Folk jeg havde Tiltro til fraraadede mig at opgive hvad jeg allerede havde vundet og min Moder bad mig ogsaa om at blive, da jeg en Gang havde begyndt. Der blev saa stiftet Gæld, løs Gæld, Bankgæld o.s.v. indtil jeg ved Oktober 1924 saa mig overfor et bundløs Dyb af økonomiske Forpligtelser. Jeg brød da resolut Staven og rejste herud til Bovrup, hvor jeg mente at kunne grunde en Existens, der kunde føre mig paa ret Køl igen. Da jeg rejste herud kunde jeg ikke en Gang betale Flyttemanden. I de første Maaneder havde jeg intet, ikke 100 Kr. den første Maaned, men saa begyndte jeg at faa en Praxis, der siden stadig er gaaet fremad selv om man tager Nedgangen i Sygekasserne og de vanskelige øko-

nomiske Forhold af Privatklientellet med i Betragtning. Jeg ansaa det som min moralske Pligt at overtage den Gæld som min Moder, der havde en ugift syg Søster i Huset, havde stiftet hos mange Handlende, og om hvis Størrelse jeg ingen Anelse havde haft. Min Moster, der boede hos min Moder blev saa sindssyg, hvorved det var nødvendigt at de havde en dyrere Hjælp i Huset og alt tegnede saa trist og mørkt som man kunde tænke sig. Jeg prøvede paa alle mulige Maader at sælge den omtalte Obligation, hvorved jeg blot opnaaede yderligere omkostninger hos smarte Sagførere eller til unyttige Rejser. Jeg tabte Oversigten over mine Forpligtelser og fyldte blot noget i Gabene paa dem der hylede mest, hvorved Kreditorernes Skrig i mine Ører dog blot blev forøget. Renter og Omkostninger til Sagførere blev større. Jeg forpligtede mig blindt til Ting, jeg burde have vidst jeg ikke kunde holde. Rykkerbreve blev uaabnede puttet i Skuffer, hvor de ligger i hobetal endnu. Nogle skrev jeg til, andre skrev til mig. Sønderjysk Fond havde jeg skrevet til, jeg havde talt med dens Sagfører Fryd, da jeg en Gang gennem en københavnsk Sagfører havde haab om at sælge Obligationen.⁵⁴ Alle bad jeg om at vente da jeg blot ved at faa Tid og nogenlunde Arbejdsro kunde tænke paa at give enhver sit, og de fleste indsaa det og gav Tid. Med min Praxis steg mine Udgifter. Jeg maatte købe Bil uden Penge og blev snydt saa det drev af mig. Saa fik jeg et Laan af Laanekassen paa 4000 til Afværgelse af de værste Kriser. Som saa ofte før havde jeg forpligtet mig til at afdrage det i for store og hurtige Rater. En skønne Dag bliver jeg pantet for et Afdrag. Da vil jeg lade det Hele falde, men faar saa pludselig Hjælp af en Mand herude fra Eggen, der uden Sikkerhed betaler Summen. Han skyder nye Summer for og hjælper mig til en Ordning, der skulde bringe mig paa ret Køl. Gennem hans Sagførerforbindelse faar jeg Bureauforstander Martens i Sønderborg (Sagfører Øhlert) til at forvalte og ordne mine fuldkomne uordentlige økonomiske Forhold. Siden Januar 1928 virkede denne Ordning paa bedste Maade, idet jeg fik en bedre Ordning paa Gæld og Afdrag.

Da det Hele ramlede sammen for mig, skrev jeg til Kasserne i København, hvis Sagfører er Landsretssagfører Fryd. Jeg lod dem vente med Afdrag og betalte først de Smaahandlende o.s.v. der under den samtidig oprækkende Krise havde Brug for Pengene. Men hermed var Herr Landsretssagfører Fryd ikke tilfreds. En skønne Dag indfinder han sig her i mit Hjem og meddeler mig, at han nu vilde melde mig Konkurs. Han indsaa rigtignok at han ikke kunde opnaa nogen pekuniær Vinding herved, men han vilde have en Ordning paa Sagerne. Jeg holdt dem bare hen med Snak o.s.v. Samme Aften han er hos mig

⁵⁴ Se foranstående brev.

brænder min Bil, som en anden havde været ude at køre med, og min Gæld maatte igen forøges. Da jeg næste Dag bliver kaldt ned til Landsretssagføreren, der boede paa Kurhotellet i Graasten, havde jeg i og for sig ikke noget imod at blive meldt Konkurs, men nu vilde han ikke. Han havde taget Oplysninger om mig, "som var ret pæne" o.s.v. Jeg skulde underskrive noget igen som saa mange Gange før, og desuden skulde jeg selvfølgelig betale ham Rejsen, der blot var foretaget for at træffe en Ordning med mig, men hvor han dog havde taget sin Hustru og Barn med. Jeg under selvfølgelig baade ham og hans Familie at se vort skønne minderige Land hernede og finder det ogsaa meget praktisk at man til en saadan Rejse lejer en Bil i København, men min i Øvrigt ikke ubetydelige Gæld blev den Dag foruden Udgifterne til en ny Bil forøget med 180 Kr. til Herr Fryds Bilrejse. Da det ikke er første Gang vi Sønderjyder selv maa betale en stor og dyb Interesse for os, var der ingen Grund til Ophævelser. Herr Fryd tog da ogsaa meget venlig Afsked med mig, idet jeg dog som Tilgift fik nogle pæne Formaninger af den unge Mand. Da Martens saa overtog Stillingen som min økonomiske Raadgiver satte han sig ogsaa i Forbindelse med Fryd, der vilde have mit Bo behandlet som Konkursbo (nu igen). Martens forklarede ham det upraktiske og meningsløse i dette og der blev ikke gjort mere ud af Sagen før vi nu modtog vedlagte to Breve fra ham, hvor der stilles mig en Konkurs i Udsigt.⁵⁵ Da jeg stadig har arbejdet mig fremad og som ikke før kunde haabe paa ved fortsat Arbejde at afvikle mine stadig vanskelige Forhold til alles Tilfredsstillelse, synes jeg, at Institutioner som dem Fryd repræsenterer først og fremmest burde hjælpe en, tilmed naar man vil tage de Vanskeligheder i Betragtning som der blev rejst for en, da man i stor og inderlig Glæde begyndte Tilværelsen i Danmark. Som for alle Vanskeligheder vi hernede har at kæmpe med gælder det ogsaa for mig som Student, at vi selv har Skyld i en hel Del. Som man nu forholder vore Landsmænd Ødselhed under den første Tid efter Genforeningen, kan man vel ogsaa nok bebrejde nogle af os Studenter et eller andet unødvendigt Offer til Bachus, hvad man saa gerne vil i København, hvor Dyrkelsen af denne Gud jo er traadt en Del tilbage for til Gengæld at give Plads for en mere udbredt Venusdyrkelse indenfor Studenterverdenen. Vi kom med Vaner og Uvaner vi havde lært paa tyske Universiteter, men vi kom ogsaa med meget Godt fra

⁵⁵ De to breve, begge af 3.7.1928 fra henholdsvis sagfører Knud Jantzen på Københavns Universitets vegne og Emil Fryd på Dansk Studiefonds og Den Sønderjydske Fonds vegne, er stilet til advokat Oehlert i Sønderborg i anledning af, at han havde meddelt, at de ikke kunne få lovet betaling fra Frits Clausen. Fryd meddelte, at han efter sin ferie ville foretage de fornødne skridt for at sikre lånet, mens Jantzen ønskede lånet indfriet.

disse Universiteter, der for os laa i Fjendeland. En Ting er i hvert Fald sikkert. Ingen af os har haft med saadanne meningsløse og unødvendige Vanskeligheder at kæmpe, som vi fik det ved vor Overgang til Danmark. En Ting er ganske bestemt, vi kunde have undgaaet alle Vanskeligheder af økonomisk og lignende Art ved at gaa til tyske Universiteter, hvor vi havde haft god Tid til Januar 1923, hvilken Ordning saa var bleven staaende ved Magt. Ved at gaa til Danmark fik vi ydre Forhold at kæmpe med som vi ikke vil overvinde Følgerne af i endnu mange Aar. Jeg har nu endnu ved dette Skridt faaet Udsigt til at kunne forberede mig paa en Tillægsexamen i Canada eller lignende, hvis Fryd gør Alvor af sin Mening. Men jeg rejser ikke godvillig af Landet hverken for Tyskere eller Danskere, og jeg skal nok spille de Kort jeg har paa Haanden saadan, at man ikke kan sige, at det var Uduelighed og Evneløshed der jog mig af Landet. Som man synes at ville gaa hensynsløs frem overfor mig, skal jeg hævn mig paa samme Maade, og hvert Saar der tilføjes mig yderligere skal blive besvaret med skarpe Stik til de Betræffende. Om det vil være til Gavn for den Sag, jeg hidtil altid har søgt at tjene og fremme, kan jeg ikke tage Hensyn til, naar man for nogle Tusinder Kroner et Par Aar før eller senere tilbagebetalt, vil ødelægge en helt.

Frits Clausen

BILAG 3: Præsentation af Frits Clausen i *National Socialisten* 12.11.1933 i anledning af hans 40 års fødselsdag.

Dr. Frits Clausen

... I øvrigt er Frits Clausen af ældgammel sønderjyds Slægt baade paa fædrene og mødrene Side. Han blev født i Aabenraa i et Købmandshjem og blev døbt ved Faderens Kiste. Hans Moder lever endnu. Morfaderen var en ivrig Forkæmper for Danskheden og Ven med Mænd som Fr. Fischer og Jacob Michelsen. Traditionerne Tro fik Frits Clausen en udpræget dansk Opdragelse. For at dygtiggøre sig til en Gerning i sit Hjemland, studerede han efter at have taget Studentereksamen i Flensborg, i de tyske Universitetsbyer Heidelberg og Freiburg. Her blev han afbrudt ved Verdenskrigens Udbrud, han blev indkaldt og sendt til Østfronten, blev taget til Fange og levede et par Aar i Rusland, hvor han oplevede den russiske Revolution. Han flygtede paa falsk Pas og naaede København, hvor han studerede videre og fik

sin Eksamen. Frits Clausen deltog ivrigt i Afstemningsagitationen og i det danske Arbejde i de bevægede Aar før Genforeningen.

Derefter nedsatte han sig som Læge i sin Fødeby og flyttede i 1924 til Bovrup. Frits Clausen var "født" til at være Konservativ og var blandt de første, der meldte sig til et konservativt Arbejde efter Genforeningen.

Han følte sig dog aldrig tilfreds i Partibaasen og hørte sammen med andre til "Oprørerne" indenfor Partiet, indtil han for godt tre Aar siden brød helt ud, fulgte sit Hjertes Trang og blev national Socialist, Sønderjyllands første.

A.O.

SUMMARY

JOHN T. LAURIDSEN: *A Schleswiger who made the greatest sacrifices for his Danishness. Finance and politics in Frits Clausen's development up to 1931.*

Based on source material that has recently come to light the author of the article seeks to trace the main lines of Frits Clausen's (the leader of the Danish National-Socialist Workers Party), self-knowledge and an explanation as to why he turned from Conservatism to Nazism in 1931. On the basis of sporadic statements made by Frits Clausen himself and a few others who came into contact with him, there appears the picture of a man who, deeply engaged in the Danishness he fought for, also saw himself as the victim of the same struggle. He happily put up with scorn, ridicule, privation, discomfort, and political and social ostracism in the conviction that his cause was just. Just as his ideal, H.P. Hanssen, had been persecuted and imprisoned during the struggle for the return of North Schleswig to Denmark before 1920, it was now Frits Clausen who was in step with the times, and H.P. Hanssen who represented the past.

The myth of martyrdom had already arisen with Frits Clausen before he became a Nazi. As a student in Copenhagen he applied for a grant with reference to the fact that as a Schleswiger, he had decided to complete his studies in Copenhagen on the grounds of his Danishness, just as it was later his reason for settling in his native region. Immoderate consumption, both as a student and later as a practising doctor, got him into a very serious and immense financial mess, a state which was permanent throughout the 1920s. He reacted to this by referring to the sacrifices he had made for his Danishness; creditors, examiners, and the educational authorities should take these into account. A good deal of time also elapsed, well into the second half of the 1920s, before his creditors finally got the better of him. This produced a furious hatred of the system in him, a system that ever since his return from Russian captivity had put obstacles in his path, as he experienced it himself. This hatred was accentuated by a growing self-esteem: he and some of the

people he valued most highly saw him as a person of national importance in Schleswig. In spite of this the Conservative party found no place for him and did not even appreciate his efforts. Under great financial pressure and politically radicalised, he turned his back on everything that was established, but with his own version of Danishness in his knapsack, when he became a member of the DNSAP in 1931. His parting shot to the Conservative party concerned both the party's "horse-trading" and the lack of idealism of its leaders. They had become career politicians who were not enamoured of the Danish cause. Frits Clausen himself was so enamoured of his cause that he failed to pay back the loans he had received from the foundations in Schleswig that had helped him on his way. From 1931 he was a full-time "man of the new era."

HENRIK RUNG
– ‘A FEELING FOR MUSIC LIBRARIES’*

BY

JOHN BERGSAGEL

Civilization is cumulative – which is, of course, no guarantee of progress, as experience can be both positive and negative and advances are constantly counteracted by retreats. Yet we believe, as Coleridge said, that “The dwarf sees farther than the giant, when he has the giant’s shoulder to mount on.” Accordingly we collect things (some of us more than others, perhaps, to the despair of our wives) for fear that potentially valuable information will be lost or forgotten. The classic figure of a collector is the 17th-century English antiquarian John Aubrey (1625-97), who wrote: “As with the light after Sun-sett – at which time clear; by and by, comes the crepusculum [that is, dusk or twilight]; then, totall darkness – in like manner is it with matters of Antiquitie. Men thinke, because every body remembers a memorable accident shortly after ‘tis donne, ‘twill never be forgotten, which for want of registering, at last is drowned in Oblivion; which reflection haz been a hint that by my means many Antiquities have been reskued and preserved (I myselfe now inclining to be Ancient) – or else utterly lost and forgotten.”¹ And again he mused: “How these curiosities would be quite forgot, did not such idle fellowes as I am putt them down.”²

Libraries are collective memories, the repositories of all those thoughts and recollections that are the achievement, the glory and disgrace of mankind. The Liberal politician Lord Samuel called a library “thought in cold storage,” but I have always felt them to be dynamic places, filled with ideas just waiting to be liberated, taken out and

* This paper was read in the Royal Library’s Dronningesal on 15 January 2004, at the ceremony celebrating the 125th anniversary of the establishment of the Music Section as an independent division of the Royal Library. The lecture was followed by a concert given by the university choir “Lille MUKO,” directed by Jesper Grove Jørgensen, in which music referred to in the lecture was sung.

¹ *Aubrey’s Brief Lives*, ed. Oliver Lawson Dick, Harmondsworth, Middlesex, 1962, p. 83.

² *Op. cit.*, p. 191.

used. We expect a great deal of our libraries, but the efforts of the most conscientious librarian, even with the assistance of the modern copyright deposit law, cannot ensure that any library will have everything. All libraries must therefore depend on the acquisition of the libraries of specialist collectors to enlarge their holdings at least in certain areas. Such, for example, was the case with the collection of Arni Magnusson, the Icelandic-born Danish civil servant, who at the end of the 17th and in the early 18th century saved from oblivion most of the Icelandic manuscripts that still survived at that time and together with other books and manuscripts, collected also in Norway and Sweden, built up a library that was one of the wonders of Copenhagen, a “must” on the itinerary of visiting scholars. Part of it was unfortunately lost in the great fire of 1728, but the rest was donated to the library of the University, where it has since been one of the treasures of Danish libraries, now shared with the National Library of Iceland.

If not actually on Philon’s list of the Seven Wonders of the Ancient World, the Great Library of Alexandria was nevertheless in its way also a wonder and it too went up in flames. In the words of Ted Hughes,

“Fourteen centuries have learned,
From charred remains, that what took place
When Alexandria’s library burned
Brain-damaged the human race.”

Here too the library incorporated special collections, such as, it is said, the library formed by Aristotle, acquired by Ptolemy II, and the official texts of the works of Aeschylus, Sophocles and Euripides, borrowed from the library in Athens on the payment of a deposit, which Ptolemy III apparently thought was a small price to forfeit in order to keep the books in Alexandria. Even in so great a library (700,000 books according to one estimate), however, no mention is made of a music collection and this is not really surprising, for what purpose could it possibly serve to have music in a library? Music is for playing and singing and presumably even in the Alexandrian Library there were signs enjoining the readers to read in silence. It was not before music acquired an historical dimension, when one became interested in studying music’s history and development, that it came to deserve a place in institutions of collective memory – and that happened comparatively recently.

In his *A General History of Music*, the first history of music in English, published between 1776 and 1789, Dr. Charles Burney makes the following plea: “In a library, formed upon so large a scale as that of the

King of France at Paris, the Bodleian [of Oxford University], and Museum in England, it seems as if music should be put on a level with other arts and sciences, in which every book of character is procured. In a royal or ample collection of pictures, specimens at least of every great painter are purchased, and no private library is thought complete, while the writings of a single poet of eminence are wanting."³ At this point Dr. Burney introduced in a lengthy footnote a plan for the organization of such a collection, which he prefaced with these words: "In forming such a Musical Library as would assist the student, gratify the curious, inform the historian, and afford a comparative view of the state of the art at every period of its existence, it were to be wished that the books, when collected, were classed in a way somewhat like the following: [here the systematic plan is outlined]."⁴ The legitimate expectations of the student and historian of music are thus clearly expressed to the custodians of libraries. A similar argument was used by F. L. Æ. Kunzen in December 1812 when recommending the purchase by the Danish state of a private music collection. As Music Director of the Royal Chapel, he had been asked if a certain collection should be bought for the Royal Chapel, but in his answer he expressed the wish that the collection could be acquired so that it might serve as the foundation for a proper music section of the Royal Library, which at that time, he said, was totally unequipped to meet the needs of the student of music. Kunzen's recommendation was endorsed and approved in 1813 "for those who in future may wish to study and cultivate music from a scholarly point of view" [for dem som i Tiiden maatte studere og videnskabeligen dyrke Musikken], a decision of which, as Professor Heinrich Schwab observes in his very interesting account of this important development in the history of the Royal Library, "die Königliche Bibliothek heute, zumal im internationalen Vergleich, berechtigt stolz sein darf."⁵

In September of 1837 the young Danish composer Henrik Rung wrote from Vienna to the administrative director of the Royal Chapel in Copenhagen, A.W. Hauch, to inform him, among other things, of the fact that he had now been six weeks in this great musical centre

³ Charles Burney: *A General History of Music*, ed. F. Mercer, London 1935, I, pp.708-9. In fairness it should be observed that Burney's *History* preceded by only some seven months *A General History of the Science and Practice of Music* by Sir John Hawkins, a quite different, but in its way equally remarkable, achievement of musical historiography.

⁴ *Loc. cit.*

⁵ H.W. Schwab: F.L.Æ. Kunzen, der Hofkapellmeister und die königliche Bibliothek. *Fund og Forskning* 34, 1995, p. 163.

where, in addition to attending the theatres, he says that he has had admission to a large music library where he has studied the scores of the greatest masters.⁶ Henrik Rung, who was born in 1807, had since 1834 been a member of the Royal Chapel as a contrabassist, but in March 1837 he had had a remarkable success as composer with music for Henrik Hertz's play *Svend Dyrings Hus*. On the strength of this, and with recommendations from such influential musicians as Weyse and Frøhlich and support from Hauch, he had been awarded a two-year travel grant with which he had left Copenhagen in July. That he should go directly to Vienna is not at all surprising; as the home of Haydn, Mozart, Beethoven and Schubert, Vienna more than any other European city was the capital of the world of modern music. That he should attend the theatres, which presumably included opera performances and concerts, is also quite as one would expect, but that a musician should use his time visiting a music library is less to be taken for granted. Carl Thrane suggests in his book about Rung that he may have acquired "his feeling for music libraries" – the quality that I have used as the title of my talk – from the composer Weyse,⁷ who had a large private library that it might be assumed Rung had been privileged to see. This may indeed be so, but, though Rung certainly knew Weyse, I am not aware that he ever mentioned having had access to his library (which, incidentally, after Weyse's death in 1842 was deposited in the Royal Library). Nor do we know if he had ever made use of the Royal Library, though it was his protector, Hauch, who in 1812 had approved and recommended to King Frederik VI Kunzen's suggestion for the establishment of a music collection in the Royal Library. However this may be, Rung now wrote from Vienna that he had had admission to "a large music library in which he had studied the scores of the greatest masters" and one cannot help wondering to what library he was referring, since, as we have seen, libraries in which there were music collections were still at that time fairly rare.

There would seem to be two possibilities: the *Gesellschaft der Musikfreunde*, which had been founded in 1812 and had from the start had plans for the establishment of a library and archive, and the *Hofbibliothek* (now the *Österreichische Nationalbibliothek*), which in the 1820s had begun to organize its great *Musiksammlung*. In reply to my

⁶ Carl Thrane: *Cæciliaforeningen og dens stifter*, 1901, p. 38: "... har haft Adgang til et stort musikalsk Bibliothek, hvor jeg har studeret de berømteste Komponisters Partiturer."

⁷ Thrane 1901 (note 6), p. 40: "Hos Weyse kan hans Sans for Musikbibliotheker være bleven vakt."

query, my Austrian colleague, Professor Rudolf Flotzinger, expressed the opinion that in 1837 only the Hofbibliothek would have had an adequate collection for the study of “the scores of the greatest masters.” He thinks it probable that visitors to Vienna would have been able to gain admittance to the Hofbibliothek without too much difficulty, but he considers it more likely that a musician visiting Vienna at the time Rung was there would have wanted to visit one of the great private music libraries, of which two in particular were famous, one belonging to Simon Molitor and the other to Aloys Fuchs.⁸ Though Rung’s movements in Vienna are not documented, circumstances would suggest that he may well have had the privilege of studying in both. In addition to being a passionate music collector, Simon Molitor was an enthusiastic advocate of the guitar, for which instrument he had written an instruction manual and composed a large number of pieces. In this interest he was a kindred spirit of Henrik Rung, who was a virtuoso performer on the guitar and also a composer of guitar music. Since his youth, when he had been bed-ridden for a long period, the guitar had been his principal instrument, whereas the contrabass was only a practical necessity in order to get a place in the Royal Chapel. It would seem entirely likely that one of Rung’s purposes in visiting Vienna was to meet Molitor, the famous authority on the guitar, and that access to his library followed as a fortunate consequence of that acquaintance. It appears, furthermore, that Simon Molitor regularly played string quartets in his home together with the other great collector, Aloys Fuchs, so it is reasonable to suppose that Rung would have had the advantage of being able to consult his great collection as well, known for its autograph scores by Bach, Händel, Gluck, Haydn, Mozart and Beethoven, among others. Would this not be a library in which he could indeed report having studied “the scores of the greatest masters”?

If he did not have it before he came, then, Rung must certainly have left Vienna with “a feeling for music libraries,” as he proceeded via Munich to Rome. He arrived in Rome in December 1837 and already in March 1838 he wrote to his chief and patron, Hauch, in Copenhagen describing the benefits he was enjoying from his stay in Italy. “Every Sunday and holiday I am able to hear the papal choir perform excellent compositions,” he wrote. “I have also been so fortunate as to obtain entrance to the most famous library in Rome, where I occupy myself with the study of church music; this is especially interesting, since the music as well as the style in which it is written is virtually

⁸I am grateful to Prof. Flotzinger for his good advice, given in a private communication.

unknown to us [in Denmark].”⁹ We know precisely what music he was studying at the time he wrote this, for amongst the music of his great collection, which eventually was deposited in the Royal Library, is a copy of the so-called *Missa Papae Marcelli* by Palestrina dated “Rome, March 1838.” He had only been in Rome three months at that time, but he could hardly have made a better start. The work that he copied is a work of central importance in Palestrina’s production, perhaps in the history of Renaissance music, and it is appropriate that a movement from it should open the concert following this lecture. By July Rung was prepared to affirm that “Palestrina is the noblest and purest composer who has ever lived; much concerning style in church music that previously was obscure to me has become clear after hearing his masterpieces.”¹⁰

The library described by Rung as “the most famous library in Rome” belonged to a priest, the Abbate Santini, but before long he was introduced into even more sacred precincts. Rung was probably now reminded that he ought to use his stay in Rome to prepare himself to apply for the position of singing-master at the Royal Theatre in Copenhagen in succession to Giuseppe Siboni, whose distinguished career was approaching its end. He accordingly engaged a singing-teacher and was fortunate to be accepted by Girolamo Ricci, recognized as one of the best in Rome, who introduced him to the Academy of St. Cecilia, where he was subsequently (12 June, 1839) elected an honorary member. He came now into contact with other singers, in particular of the papal choir, as well as with Salvatore Meluzzi and above all with Giuseppe Bainsi, who was the general administrator of the college of papal singers. Ten years earlier Bainsi had published a monumental work on Palestrina’s life and works,¹¹ which, despite its shortcomings, “ranks even now as not only the first, but still the most comprehensive,

⁹ Thrane 1901 (note 6) p. 39: “Hver Søn- og Helligdag har jeg Lejlighed til at høre det pavelige Kapel foredrage fortrinlige Kompositioner. Jeg har ogsaa været saa lykkelig at faa Adgang til det berømteste Bibliothek i Rom, hvor jeg beskæftiger mig med at studere Kirkekompositioner; dette er i Særdeleshed meget interessant, fordi saavel Musikken som Stilen, hvori den er skreven, næsten er aldeles ubekjendt hos os.”

¹⁰ Thrane 1901 (note 6) p. 41: “Palestrina er den ædleste og reneste Komponist, der har levet; meget angaaende Stilen i Kirkemusik, som forhen var mig dunkelt, er blevet mig klart ved at høre hans Mesterværker.”

¹¹ Giuseppe Bainsi: *Memorie storico-critiche della vita e delle opere di Giovanni Pierluigi da Palestrina*, I-II, Rome 1828.

study of Palestrina, and a landmark in the field of musical biography.”¹² Baini gave him access not only to his own vast amount of material, but also obtained for him admission to the incomparable Vatican Library. Rung took good advantage of his opportunities, studied singing and the performance of classical Italian music, but especially he copied a considerable library of both sacred and secular music from the richness of material available to him, which he knew he would not be likely to see again once he left the Eternal City. When in March 1839 the news came that Siboni had died, Rung’s application to succeed him was supported by powerful recommendations from all three of his distinguished Roman friends, Baini, Ricci and Meluzzi, which must have made a strong impression on the theatre administration in Copenhagen, and, indeed, his application was successful.

Though Rung was thus welcomed with enviable friendliness and helpfulness into the innermost circle of Roman musical life, he was able to keep from going completely native by engaging actively in the life of the Scandinavian community in Rome, that at this time had reached such proportions as to organize itself into a Scandinavian Society. It was in the year that Rung arrived in Rome, 1837, that Constantin Hansen painted his famous picture of “A Group of Danish Artists in Rome,” which includes the architect Bindesbøll and the painters Kùchler, Blunck, Sonne, Marstrand, Rørbye and Hansen himself. In that same year another artist, Jørgen Roed, joined the group and in particular Marstrand and Roed were to become Rung’s life-long friends. Both were singers and sang in a choir that Rung conducted as leader of the Scandinavian Society’s musical activities. When they returned to Copenhagen the three friends, and their equally musical wives, continued to meet in each other’s homes where they kept alive their happy memories of Rome by singing Italian music from Rung’s collection.

The complication of Siboni’s death and the choosing of a successor had the advantage for Rung of extending his stipendium with a third year abroad, part of which he used to fulfill his original intention to include Paris in his study tour. At the Conservatory there it appears that once again he got more out of using its fine library than from the instruction he received¹³ and except for the singing at the Italian Opera nothing suggests that his experience of Paris could compete with the impression made on him by Rome.

¹² G.P. da Palestrina: *Pope Marcellus Mass*, ed. L. Lockwood. Norton Critical Scores, New York 1975, p.34.

¹³ P.H. Warming: Henrik Rung. *Illustreret Tidende* Årg. 13, nr. 640, 31 Dec. 1871, p.146.

Back in Copenhagen he took up his position as singing-master to students at the Royal Theatre and at the same time resumed his career as composer. However, his association with choirs in Rome and his own experience directing the choir of the Scandinavian Society there had given him a taste for conducting that came now to constitute a third aspect of an active musical career. He was soon asked to train the choir of the Music Society [*Musikforeningen*] and already in the spring of 1841 he included Palestrina's 8-part *Stabat Mater* on a Music Society concert. The reception of this must have been encouraging, for the following year Rung arranged a Good Friday concert in the Church of Our Lady [*Vor Frue Kirke*] (the present cathedral of Copenhagen) exclusively devoted to old Italian church music (if for this occasion one can accept Orlando di Lasso as an Italian). In the advertising for this concert Rung's special expertise in this field, gained in Rome itself, was emphasized and the public streamed to attend, one report estimating that the audience numbered 3000! In his enthusiasm Rung apparently gave the public more of an unfamiliar experience than it was yet able to appreciate and the concert did not entirely live up to expectations. It proved to be heavy going for much of the audience – four *Misereres* were after all quite a few at one sitting, even if one of them was the legendary setting by Allegri.¹⁴ Rung did not give up, however, but he did learn to proceed more slowly with his programme for giving his countrymen the opportunity to enjoy the beauties of the music of earlier times. In 1843 the Scandinavian Society was formed in Denmark and he turned now to developing the choir

¹⁴ One of those for whom Rung's concert was too much was Clara Schumann, who had arrived in Copenhagen on 20 March to give concerts. She remained about 3 weeks, during which time she came in contact with many of the leading personalities of the Danish "Golden Age" and her constant stream of letters to her husband, Robert, contain many interesting observations. In a letter of Saturday, 26 March, she gives a very critical report of the concert, criticizing the placement of the choir: "eine ganz Etage über der Orgel, ganz oben an der Decke," the performance: "dieses furchtbare unrein singen," the music: "Dazu kom nun noch eine furchtbare Composition [ein] Miserere von Allegri, das der schlechteste Kirchenstück ist, das ich je gehört," and the conductor: "der in Italien gewesen ... und schätzt die alten Italiener höher als Bach, Haydn, Händel ect." *Clara und Robert Schumann. Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe, III 1840-1851*, ed. Eva Weissweiler, Frankfurt a.M. 2001, no. 455. Clara Schumann's Germanic antipathy to Italian music (in contrast, as she is aware, to King Christian 8) is abundantly clear from several of the other letters in this fascinating series from Copenhagen. I am grateful to Inger Sørensen for calling Clara Schumann's eye-witness report to my attention.

that was to be one of its activities.¹⁵ This was originally a male chorus which it was intended should specialize in Scandinavian music and in arrangements of Scandinavian folksongs, but before long Rung had added ladies' voices and introduced Italian music into the programmes of the Society. At the same time he continued to meet regularly with his friends from Rome, gradually adding a few voices to the original sextet and enlarging their repertoire of Italian church music to include Italian madrigals. Eventually a plan was worked out to form a choir entirely his own, with which he would be able to realize his own musical ideals. This was the choral society *Cæcilia*, later the “Cecilia Society” [*Cæciliaforeningen*], which was officially founded on 29 October 1851 and is perhaps to be regarded as the embodiment of Rung's strongest-felt musical ambition, his life's work. In the statutes it is stipulated that the purpose of *Cæcilia* is to be “to endeavour to make Italian church music from an older period, in particular the 16th and 17th centuries, more widely known than it has been heretofore to those who care for good music.”¹⁶ Though after Henrik Rung's death in December 1871, and especially under the leadership of his son Frederik, who conducted the Cecilia Society from 1877 to 1914, works by German composers, including Bach and Händel, figured large, the Cecilia Society under Henrik Rung remained faithful to its original purpose. Nevertheless, he would seem to have learned his lesson at the fateful Good Friday concert in 1842 and from the first *Cæcilia* concert in 1853 music by Danish composers, in particular by Weyse and Rung himself, was included – as they are on the programme this afternoon – to vary and perhaps to relieve what might at first be regarded as too great a uniformity of the concerts. In addition, from the 4th concert in 1857 madrigals and other pieces of Italian secular music were included. – Also this aspect of Rung's activity is represented

¹⁵ See H. C. Andersen: *Mit livs Eventyr*, ed. H. Topsøe-Jensen, 1, 1975, p. 210: “Skandinavismen satte imidlertid Blomst i *Kjøbenhavn*, ... vi fik et “*Skandinavisk Selskab*,” det vil sige en *Forening i Kjøbenhavn*, hvor man holdt broderlige Taler om Nordens tre Folk, gav historiske Foredrag og fik skandinaviske Concerter, med Sange af *Bellman* og *Rung*, *Lindblad* og *Gade*, og det var jo ganske fortræffeligt!” [Scandinavianism blossomed in Copenhagen ... we got a “Scandinavian Society,” that is, an association in Copenhagen where one held brotherly speeches about the three Nordic peoples, gave historical lectures and were presented with concerts of Scandinavian music, with songs by Bellman and Rung, Lindblad and Gade, and of course it was quite splendid!]

¹⁶ Thrane 1901 (note 6) p. 109: “[at] klassisk italiensk Kirkemusik fra en ældre Tid, navnlig det 15de og 16de [*recte* 16de og 17de] Aarhundrede bliver i en større Omfang end hidtil gjort bekendt for den gode Musiks Dyrkere.”

on this afternoon's concert by the two madrigals of Luca Marenzio, one of the finest of Italian madrigal composers.

Henrik Rung was musical director and conductor of the Cecilia Society for twenty years, conducting his last concert on 18 June, 1871, just six months before his death. This concert included a composition by his 17-year-old son, Frederik, whose musical talent was then so obvious that it was decided that he was to assume the direction of the Cecilia Society when he reached maturity. In 1877, therefore, at the age of 23, he took possession of his inheritance, after the interim regency of Holger Paulli.

In 1871, the year of Henrik Rung's death, a young student from Fyn named Thomas Laub (1852-1927) came to Copenhagen to enroll in the University. He almost certainly arrived too late to be present at Rung's last concert and it is not known if he met Henrik Rung during the few months that remained of his life. He became a close friend of Frederik Rung, however, and a familiar visitor in the home of the Rung family, where he had access to the large music library that Henrik Rung had built up, in which, as Laub's biographer Paul Hamburger says, "he first found his way to the music of the past."¹⁷ Together with Frederik Rung he published a collection of music from the 17th and 18th centuries, including works by Cavalli, Carissimi, Scarlatti, Stradella and others, taken from the library collected in Italy by Henrik Rung, and in 1882 he decided to follow the older Rung's example and go to Italy himself. He visited libraries in many Italian towns and cities, especially Rome and Naples, and like his predecessor he copied eagerly as much as he was allowed to – though he found conditions were not as free as they had been 45 years earlier. He repeated the experience again in 1899, building up a considerable library of little-known Italian music from which he acquired a deep insight into the polyphonic style of 16th- and 17th-century *a cappella* music. (Laub's collection too is now deposited with the Royal Library.) He was also a composer, a respected teacher, a prominent organist and, above all, a powerful influence as church music reformer.

Laub in his turn was acknowledged as the teacher that Knud Jeppesen (1892-1974) felt had been most influential in determining his development as a musical scholar – as Carl Nielsen was in shaping his career as a composer. Jeppesen's dissertation on Palestrina's style, *Dissonansbehandling bei Palestrina* [The Treatment of Dissonance in the Music of Palestrina], for which he was awarded the doctorate by the

¹⁷ Poul Hamburger: *Thomas Laub, hans Liv og Gerning*, 1942, p. 14: "her var det, han først fandt Vejen til den gamle Musik."

University of Vienna in 1922,¹⁸ and the text-book for teaching 16th-century counterpoint derived from it,¹⁹ together with the remarkable discoveries, valuable editions and perceptive studies, especially of Italian music in the 16th century, that he made during a distinguished career, have been of central importance to our present-day understanding of Renaissance music.

After the death of Frederik Rung, the conductorship of the Cecilia Society and possession of Rung's great library of music passed in succession to Frederik's nephew, P. S. Rung-Keller (1879-1965), who finally deposited the Henrik and Frederik Rung's Music Archive [*H. & Fr. Rungs Musikarkiv*], numbering some 3000 volumes, in the Royal Library in the 1950s. In 1931 Mogens Wøldike (1897-1988) became the last conductor of the Cecilia Society until its activities ceased in 1934. Before that, however, in 1922, Wøldike, who like Jeppesen was a pupil of Carl Nielsen and Thomas Laub, had been asked to take over a choir that had been formed to give a performance, at the request of the Danish-Italian Society, of Palestrina's 6-part *Missa Papae Marcelli* in its entirety. Though movements of this famous mass had been sung from time to time on the programmes of the Cecilia Society ever since its first concert, they had never been performed altogether. This finally took place in 1923 in a concert introduced by Knud Jeppesen and the choir continued its existence under the name The Palestrina Choir. Like the Cecilia Society it ceased to exist in 1934, at which time its work and music library passed to the Copenhagen Boys' Choir, founded by Mogens Wøldike in conjunction with a proper song school, which still exists and occupies an important place in Danish musical life.

The *Missa Papae Marcelli* has been often mentioned in the course of this talk and I referred to it earlier as “a work of central importance in Palestrina's production, perhaps in the history of Renaissance music.” The “perhaps” in this statement refers to an important claim that has been made on behalf of this mass, according to which, when the Council of Trent was convoked in the middle of the 16th century in order to consider what was to be done to counteract the division in the Christian Church caused by the Reformation, a powerful faction put forward the opinion that polyphonic music had become a vain ornament that often distracted the faithful from true devotion during

¹⁸ This was enlarged and published as *Palestrinastil med særligt Henblik på Dissonansbehandling*, 1923; Ger. transl. 1925; Eng. transl. 1927.

¹⁹ Knud Jeppesen: *Kontrapunkt (Vokalpolyfoni)*, [1930]; Ger. transl. 1935; Eng. transl. 1939.

the church service. This group would abolish the use of music in parts and return to an exclusive use of the traditional Gregorian Chant. In this situation, it is said, Palestrina wrote this mass as a demonstration of what ideal church music could and should be like, to show that polyphonic music too could convey the proper spirit of devotion. His mass won approval and polyphonic music that adhered to the ideals represented by the so-called Pope Marcellus Mass was permitted to continue to be composed and sung in the Catholic Church. This story was told at length by Baini in his fundamental study of Palestrina and was widely accepted after him; however, in more recent times it came to be doubted and was even thought to have been made up by Baini. Accordingly, when the late Gustave Reese wrote his great study, *Music in the Renaissance* in 1954, this story was treated as a romantic legend. Now the pendulum swung the other way and on Reese's authority Palestrina was deprived of the honour of being "the man who saved church music."²⁰ What is not as generally known as it should be, however, is that Knud Jeppesen wrote a masterly review of Reese's book²¹ in which he showed that the story, though perhaps fancifully told by Baini, had not been invented by him; Jeppesen has found it at least as far back as a passage in a book by Agazzari published in 1607, that is, almost contemporary with Palestrina. And as for Reese's claim that it has been proved that this Mass was composed some years before the meetings of the Council, Jeppesen says that he, for one, knows no such proof.²²

All this, it may be said, has followed as a direct consequence of Henrik Rung's "feeling for music libraries." Of course, some may say that it would probably have happened anyway and indeed, others may point out that Henrik Rung was not the first in Denmark to show an interest in Renaissance music. It is quite true that in Weyse's music collection, now in the Royal Library, there is a copy of the *Missa Papae*

²⁰ Gustave Reese: *Music in the Renaissance*, New York 1954, pp. 452, 480.

²¹ *The Musical Quarterly*, XLI, 1955, pp. 378-91.

²² *Ibid.*, p. 387.

Marcelli which bears the annotation “Copiirt 1822, juni-juli.”²³ However, the fact is, that though Weyse was interested in a wide range of music, he was unable fully to appreciate the beauty of the Renaissance style. When Rung gave his ambitious concert of Italian church music in the Church of Our Lady in Copenhagen on Good Friday 1842, Weyse was present (he died in October) and wrote of it as follows: “The concert on Friday, at which the church was so full of curious people that I have never seen anything like it, bored everyone most miserably. No, Messrs Palestrina, Orlando di Lasso, Allegri, and so on, go and take your 300-year-old music with you; it is no longer to our taste.”²⁴ In his Autobiography he wrote: “They say I am a great admirer of Mozart. That is no doubt true; but not Mozart alone, also J.S. Bach, Händel, Em. Bach, Lotti, Haydn, Gluck, Schulz, and others, I hold in highest regard.”²⁵ One notices here that the earliest name on his list – and the only Italian – is Antonio Lotti (c.1667-1740), whereas all the other admired composers are Germanic.²⁶ Thanks to Rung and his feeling for music libraries the Danish public was able to enjoy, before those of many other countries, the advantage of having its musical horizon pushed back by the 300 years that Weyse failed to appreciate.

²³ It would appear that Weyse obtained Palestrina’s mass through the agency of a German music librarian, Georg Pölchau, who more than once refers to Weyse’s interest in it in his correspondence with Weyse, *e.g.*, in a letter from Hamburg dated 18 June 1822 (Royal Library, NKS 2836 4o I, nr.212). Pölchau evidently had access to a great deal of music and music literature, both old and new, which he offers to Weyse in his letters; he has presumably been helpful to Weyse in building up his fine collection. There is, furthermore, a second copy of *Missa Papae Marcelli* in Weyse’s collection, which may have been copied as an exercise, as it is in open score, whereas the 1822 copy is compressed onto three staves, 2 voices per staff. In both cases the scores can only have been used for study of the musical technique and not for performance, since, except for incipits at the beginnings of sections, neither includes the text of the mass. I am very grateful to Carsten Hatting for informing me of these interesting letters.

²⁴ Letter to F. Schauenburg-Müller, 1 April 1842, *C.E.F. Weyse Breve*, ed. Sven Lunn and Erik Reitzel-Nielsen, 1964, I, p. 478: “Concerten i Fredags, hvor Kirken var saa fuld af Nysgerrige, jeg aldrig har seet den før, har paa det jammerligste ennuyert alle Menneker. Nei! Mine Herrer Palestrina, Orlando di Lasso, Allegri & &, gak hen og læg Jer med Eders 300 aarige Musik, den smager os ikke meer.”

²⁵ C. Thrane: *Danske Komponister: Fire Skildringer*, 1875, p. 32.

²⁶ A lack of sympathy for Rung’s efforts on behalf of Italian music that must have prejudiced his reception of Rung’s concert is indicated by a comment made a year earlier, when he wrote in a letter, “Rung ... is ... so Italianized that it is something awful.” Letter to F. Schauenburg-Müller, 4 March 1841, *C.E.F. Weyse Breve* (note 24) I, p. 319: “Rung ... er ... saa italiensert, at det er en Gru.”

CARL NIELSEN – MERE END MUSIK¹

AF

JOHN FELLOW

“Vi lever i en tid hvor åndeligt liv for det meste er overfladisk”, konstaterede Carl Nielsen i et foredrag han kaldte “Ånden i musik”, og som han holdt mindst fire gange i 1917 og 1918. “De fleste unge mennesker har en lyst til at vandre på kunstens vej. De synes det må være morsommere end at blive et eller andet borgerligt. Så arbejder de lidt af og til, og når de har lyst, så en skønne dag kommer de frem med noget de har lavet, det gør måske lykke, og så har vi spillet gående. Den unge malers billede får en god kritik og bliver solgt, og nu tror han naturligvis han er kunstner og er så i reglen færdig med det samme, ikke med at sælge og få penge, men med sig selv og kunsten. Den unge musiker ligeså.”

I en tid uden fælles værdier, uden centralværdi, hvad er da kunst og hvem er kunstner? kunne man spørge, og Carl Nielsen svarer at ingen andre end kunstneren selv kan afgøre det spørgsmål. “Religionsstifterne, de store mennesker, de store kunstnere” fortsætter han, de har “i et eller andet øjeblik haft en visionær følelse, en henrykkelsestilstand, en uendelig lykkfølelse, en ubeskrivelig kraftfølelse, Jeg råder så bestemt jeg kan, alle dem der ikke har haft denne følelse til at lægge kunsten til side og blive dygtige hverdagsmennesker. Har De ikke dette umådelige højtryk når De arbejder, så lad det være Dem et usvigeligt tegn på at De ikke er kunstner. I så fald smid penslen langt bort, maler! Bryd passer og lineal i stykker, arkitekt! Riv strengene af instrumenterne, komponist, og du såkaldte digter forsvind langt ud i ørkenen og tving din tunge til at tie. – Men har du oplevet dette, denne mærkelige, stærke fryd ved dit arbejde, så har du lov at færdes imellem de bedste, men også pligt til at blive ved, arbejde ustandseligt, sætte dig nye mål og aldrig blive tilfreds med det du har nået i øjeblikket, og så er du fyldt af ånden i kunsten.”²

¹ Foredrag ved Carl Nielsen-symposiet i Birmingham 1.11.2001.

² John Fellow (udg.): *Carl Nielsen til sin samtid*, 1, 1999, s. 213-14

Religionsstiftere, store mennesker, store kunstnere er sammenligningsgrundlaget, og vi kan slå fast at det ikke var ambitionsniveauet Carl Nielsen reagerede imod da han i sin ungdom som skabende kunstner gjorde sig færdig med Richard Wagner. Det var snarere hans opfattelse af kunstens rolle der gjorde livetaget med Wagner nødvendigt, og som Wagner er Carl Nielsen mere end musik.

I operaen *Saul og David* der havde premiere i 1902, fortælles historien om den trodsige kong Saul der sætter sig op mod Gud og hans profet Samuel, og som Gud hævner sig på ved at lade ham miste sit rige i kamp mod filistrene, og som derfor begår selvmord, om hyrden David der med stenslyngen fælder kæmpen Goliat, synger for Saul og lindrer hans syge sind, bliver gift med hans datter Mikal og knytter venskabsbånd med sønnen Jonathan. Historien hører både til vor kulturens ældste historier og til vores første skolelærdom, og det er påfaldende, at operaen fortæller historien så tæt på denne børnelærdom at de færreste tænker over at Biblens historie faktisk adskiller sig markant fra operaen på afgørende punkter.

I forhold til Biblens fortælling³ ophæver operaen på en ejendommelig måde tidsforløbet og begivenhedernes logiske rækkefølge. Da Sauls depressioner og trods i 1. akt bryder ud i lys lue efter at Samuel har forkyndt hans kongedømmes endeligt som straf for hans ulydighed, henter Jonathan straks sin ven David som han allerede forinden har sluttet venskabspagt med. David bryder ud i en sang der er den størst tænkelige kontrast til Sauls sindstilstand, og kontrasten imellem de tos musikalske verdener kan sammenlignes med dualismen mellem hoved- og sidetema i en klassisk symfoni. I Biblen dukker David derimod først op ved Sauls hof senere som den hyrdedreng der overvinder Goliat, og først efter tvekampen meldes der om det venskab imellem David og Sauls søn som under de følgende begivenheder fornys flere gange.

Mens Biblen som det første om David fortæller at Samuel drager til Betlehem og salver Isajs yngste søn og fårehyrde til konge, finder denne salving i operaen først sted i slutningen af 3. akt umiddelbart før den kamp mod filistrene der bliver Sauls og hans kongedømmes endeligt og indledningen på Davids kongedømme, og salvingen er Samuels sidste handling før han dør. I operaen er salvingen af David resultatet af forløbet, i Biblen snarere en vigtig forudsætning for både Davids frygtløshed og Sauls fortvivlelse og desperation og altså for hele historien.

³ 1. Samuelsbog kap. 13-31 og 2. Samuelsbog kap. 1

Allermest adskiller operaen sig imidlertid i skildringen af forholdet mellem David og Sauls datter Mikal. Til 1. akts gensidige berusende kærlighedsmøde mellem to mennesker der på en gang finder og genfinder både hinanden og sig selv, har Biblen ingen parallel, og librettisten Einar Christiansens⁴ billedsprog låner her træk fra Biblens højsang. Scenen er fri tildigtning, og pointen er at den drejer hele historien bort fra den magtkamp og det politiske spil som ikke kun Saul, men også David i Biblen er en aktiv deltager i. Nok fortæller Biblen at Mikal elskede David, men den fortæller aldrig at David elskede Mikal, og i den videre historie om David får vi da også at vide at Mikal forblev barnløs, og at deres forhold ikke just var harmonisk. David giftede sig også, som vi ved, adskillige gange siden hen og fik både hustruer og medhustruer, og hans store kærlighed var jo Batseba og ikke Mikal. I virkeligheden skulle David ifølge Biblen have været gift med Sauls ældste datter – den Merab, som spiller en væsentlig rolle i Händels oratorium – men da det kom så vidt, var Merab allerede gift, og Saul udnytter da Mikals interesse i David til at lægge en snare for ham. David fik ikke straks lov til at gifte sig ind i Sauls slægt; han måtte først drage på togt efter hundrede filisterforhuder, og hensigten var at togtet skulle have kostet ham livet.

Davids og Mikals uproblematiske kærlighed og svulmende eros i operaen kan forekomme så naturlig at man glemmer at undre sig, men for at forstå hvor ny og provokerende den var, behøver man blot at sammenligne med kønnenes forhold til hinanden i de to mest kendte danske operaer før Carl Nielsen, nemlig Hartmanns *Liden Kirsten*⁵ og Heises *Drot og marsk*.⁶ I den første begynder handlingen ligefrem aftenen før Kirsten skal i kloster, og når nonnetilværelsen alligevel ikke bliver hendes skæbne, skyldes det kun at det i sidste øjeblik først afsløres at helten Sverkel er Kirstens bror og deres kærlighed dermed umulig og dernæst at han alligevel ikke er det. I *Drot og marsk* beskriver kongen marskens hustru som han får overdraget i sin varetægt, og som han voldtager, som "halvt en dronning, halvt en nonne". Enten er kærligheden altså en incestuøs ønskedrøm som i *Liden Kirsten*, eller kvinden er på en gang engel og luder og gensidig kærlighed altså en umulighed som i *Drot og marsk*. I *Saul og David* er kærligheden både sanselig og sjælelig, og den er stærk som døden som det hedder med

⁴ Arne Einar Christiansen, 1861-1939, forfatter, redaktør af *Illustreret Tidende* 1892-99, chef for Det Kongelige Teater 1899-1909.

⁵ J.P.E. Hartmann, 1805-1900. Operaen *Liden Kirsten* med tekst af H.C. Andersen blev første gang opført på Det Kongelige Teater i 1846.

⁶ Peter Arnold Heise, 1830-1879. Operaen *Drot og Marsk* med tekst af Christian Richardt blev første gang opført på Det Kongelige Teater i 1878.

et citat fra højsangen, mens Saul i sin store trodsmonolog kort forinden identificerede Guds hævn med døden. Saul har intet kærlighedsliv, og polariseringen imellem ham og David er total.

I *Saul og David* er det ikke den gamle histories episke logik der styrer forløbet, men snarere en søvngængeragtig drømmelogik der straks i første akt lader personerne fremtræde med de grundlæggende relationer de har til hinanden, og med den karakter og de psykologiske træk som udgør den kollektive dramatiske knude som det er operaens opgave at løse op. Magtmennesket og politikeren David fra Biblen spiller ingen rolle i den proces.

Operaens David er en entydigt positiv skikkelse der snarere er i slægt med renæssancens berømte ideale fremstillinger af ynglingen David af f.eks. Michelangelo og Donatello, som Carl Nielsen har set i Firenze på bryllupsrejsen i 1891, og med de store "idioter" i litteratur- og musikhistorien fra Dostojevskij til Wagner. Men mens Wagner skildrer sin helts, Siegfrieds nederlag, så toner David når Carl Niensens opera slutter, frem som utopien som dramaet stræber imod, ikke som en sejr, men som en forjættelse. Slutningen er ikke en positiv manifestation som de store korsatser i 2. og 3. akt hvor individerne og folket smelter sammen i forsoning, men netop afbrydes af konfliktens udbrud på et nyt niveau, af Sauls skinsyge i 2. akt og af Samuels salving af David i 3. akt.

Operaens David er ikke Biblens realpolitiker der efter flugten fra Saul med sine folk gik i filistrenes tjeneste og endda var parat til at deltage i kampen mod Saul. David er symbolet på en forventning om en ny samfundstilstand hvor der har fundet en forsoning sted, ikke af personerne Saul og David, men af de menneskelige (strids)kræfter og af forholdet til Gud, til det religiøse.

Med kønnenes emancipation og kærlighedens frigørelse som den skildres imellem David og Mikal, flytter Carl Nielsen med ét greb paradoksalt nok hovedsigtet bort fra den kærlighed som hidtil har været heltens problem og altings mål. Frigørelsen er forudsætningen for Davids mission i historien, og for at historien bliver til kollektivets, hele folkets historie – deraf korets fremtrædende rolle – til historien om et paradigmeskift i et kollektiv bragt på musikalsk form længe før ordet kom på mode. Den trodsige Saul bliver erstattet af David der er i overensstemmelse med Gud, udset til at "grunde Jord og plante Himmel og løfte hans Arv iblandt hans Folk", og en ny harmoni mellem folket og kongen, mellem ledede og leder er resultatet. Den proces koster ikke kun Saul og hans sønner og utallige krigere livet; den tredje hovedperson, måske hovedperson *en*, profeten Samuel, har også udspillet sin rolle, men kan i modsætning til Saul netop dø en naturlig

død. På det realistiske handlingsplan er Samuel repræsentant for Gud; på operaens symbolplan repræsenterer han det kollektive ubevidste som kollektivet ved kongeskiftet bringer sig i et gunstigere forhold til så at Samuels rolle i hvert fald for en stund kan få lov at stå tom.

I Carl Nielsens værkrække er *Saul og David* et hovedeksempel på og et led i den psykens ekspansion, han på forskellige måder havde på programmet i årtierne på begge sider af det daværende århundredskifte frem til Espansiva-symfoniens⁷ manifestation af at det på en gang er muligt at frigøre og samle de menneskelige kræfter. Allerede titlen på den 2. symfoni, *De fire temperament* – symfonien fik sin førsteopførelse tre dage efter operaens premiere⁸ – viser at det også var en balance i psyken Nielsen søgte; deraf temperamenternes, satsernes rækkefølge: Den koleriske er mest i affekt og ude af sig selv (og mest i slægt med Saul), flegmaen er det ubalancerede svar på ophidselsen, melankolien bevidstgørelsens nødvendige nedtur og salige dæmring, før sangvinikeren, der også er en slags idiot, i finalen kan besinde sig og modtage værdighed og ligevægt af de forudgående erfaringer.

“Du skal grundfæste Forjættelsens Rige paa Jord”, synger hele folket i operaens slutkor til deres ny konge: Det jødiske Gudsrige, Messiasriget, var også en social utopi, mens det kristne Himmerige allerede tidligt flyttede til mere luftige egne. En pointe ved Nielsens første opera er således at den efter knap et par tusind års kristendom flytter utopien tilbage til jorden. Det bibelske stof er ikke udtryk for tilslutning til en religion – i den forstand skrev Carl Nielsen aldrig religiøs musik – men snarere for en søgen mod de evige, oprindelige værdier bag al kognition, en søgen tilbage til kilden bag de store religioner.

Også i det lille orkesterværk *Saga-Drøm* fra 1908⁹ er udgangspunktet et af fortidens afgørende kulturelle skift, nemlig skiftet fra hedenskab til kristendom på Island for 1000 år siden som der fortælles om det i *Njals Saga* fra 1300-tallet. Værkets motto, “Nu drømmer Gunnar; lad ham nyde sin drøm i fred”, er taget fra en replik i sagaen mellem to af Gunnars mænd mens Gunnar drømmer om en forestående voldsom og blodig kamp;¹⁰ i Carl Nielsens version er Gunnars drøm imidlertid blid og salig og udramatisk. Der er altså et problem for den der vil tænke over denne musik og meningen med mottoet, men ligesom

⁷ Førsteopført i København 28.2.1912

⁸ 28.11.1902 og 1.12.1902

⁹ Førsteopført i København 6.4.1908

¹⁰ *Njals Saga eller Fortælling om Njal og hans Sønner*, efter det islandske Grundskrift ved N.M. Petersen, tredje Udgave ved Verner Dahlerup og F. Jónsson, 1901, s. 95. Denne udgave findes i den del af Carl Nielsens bogsamling, der er bevaret på Carl Nielsen Museet i Odense.

det lønner sig at tænke over forskellen på Saul og David og Biblens fortælling, lønner det sig også at se lidt nærmere på hvad Carl Nielsen har gjort ved Njals Saga.

(Når det gælder Carl Nielsen, bør man ikke lade sig vildlede af at ingen har tænkt en tanke før; det kan jo blot skyldes, selv om det lyder utroligt, at ingen hidtil har haft sagaen og musikken i hovedet samtidigt, eller at Carl Nielsen er et opkommende naturtalent som man med dets mangel på akademisk lærdom hellere beskytter mod dets fejl og ubehjælpssomheder end yder retfærdighed ved at tænke over meningen med f.eks. en uoverensstemmelse mellem Gunnars drøm i sagaen og i musikken. For mig er Carl Nielsen mere end et kejtet geni, jeg foretrækker at tage ham alvorligt.)

Gunnar er ikke sagaens hovedperson, men han er måske dens vigtigste biperson. I det store kollektive drama som sagaen skildrer, er Gunnar og hans hustru Halgerd repræsentanter for en udviklings-tendens som løbes over ende. Gunnar dør således som hedning, men har ikke desto mindre en nok så stor aversion mod den gamle volds- og hævn-moral som de omvendte og sejrende kristne. Gunnars konflikt var at han bestandig måtte dræbe selv om han ikke havde lyst. Om de sejrende kristne i sagaen kunne man snarere sige at deres problem var at de bestandig havde lyst til at dræbe – og gjorde det – selv om de ikke længere måtte.

Da Carl Nielsen i 1917 igen satte sagadrømmen som ved uropførelsen havde fået en ilde medfart, på programmet i København, sagde han i et avisinterview: "Jeg tvivler også på at "En Sagadrøm" vil gøre sig her. Men jeg holder selv så meget af det arbejde. Det er holdt næsten *piano* hele tiden og er musikalsk meget radikalt gjort. Det skildrer Gunnar af Hlidarendes drøm, denne pragtfulde skikkelse fra Njals Saga, der plyndrede og slog ihjel, men alligevel var gjort af et finere stof og var forud for sin tid. Han drømmer om en lysere og bedre fremtid for menneskene, og jeg har forsøgt i dæmpede toner at give udtryk for de sære tanker, der avles i drømmen. Der er bl.a. fire kaden- cer for obo, klarinet, fagot og fløjte, som går aldeles frit ved siden af hverandre, uden harmonisk forbindelse, og uden at jeg slår takt til. Det er ligesom fire tankestrømme, der går hver sin vej – forskelligt og tilfældigt for hver opførelse – indtil de samles i et hvilepunkt, ligesom flyder ind i en sluse og forenes dér."¹¹

Udgangspunktet for værket er ikke Gunnars specifikke drøm i sagaen, men Gunnars egentlige drøm, hans livsdrøm, den utopi som hans voldsomme liv affødte! Mens sagaen klart tager parti for den

¹¹ John Fellow (Udg.): *Carl Nielsen til sin samtid*, 1, 1999, s. 220

sejrende kristendom der i praksis tillader fortsættelsen af den gamle hævn- og slægtsmoral, tager Carl Nielsen parti for det ny forsoningsbehov som var på vej uafhængigt af kristendommen, og som mest markant repræsenteres af Gunnar, taberen i den udvikling som er drivkraften i sagaen. Der kunne have været en anden fornyelse, kunne man sige, end den kristne som sagaen skildrer og propaganderer for, og det er den Carl Nielsen trækker frem i sin *Saga-Drøm*. Som *Saul og David* var en omfortolkning af Biblens fortælling, er *Saga-Drøm* en omfortolkning af Njals Saga.

Der er naturligvis mere at sige om Niensens forhold til det religiøse, der er jo i det hele taget mere at sige om Nielsen, men vi kan konstatere at Nielsen hverken prædikede Guds død eller bekræftede en konfession. Han var heller ikke religionsstifter, selv om kunsten måtte nærme sig den region for at blive interessant for ham. Han lagde ikke op til en ny konfession, han søgte mod de centrale værdier på ny, gik bag om konfessionen og holdt universet åbent. Budskabet til vor tids voksende sammenstød mellem religioner er klart nok: Mens vi prædiker tolerance, men har svært ved at praktisere den, og konfrontationerne især skaber grobund for fundamentalisme, lyder opfordringen fra Niensens eksempel: Giv slip på din tro, på den praktiske og konkrete udformning af den, men hold fast på kilden til den, på de religiøse værdier der går forud for enhver konfession. På det grundlag kunne vi alle begynde at mødes.

I anmeldernes ører lød den kadence for fire træblæsere som Nielsen omtalte, ved uropførelsen i 1908 "som når orkestret stemmer før en koncert", men stedet er et tidligt, markant eksempel på Niensens evne og tendens til at individualisere instrumenter og stemmer som det kom til fuld udfoldelse i tyverne i f.eks. blæserkvintetten og den 6. symfoni. Selv karakteriserede Nielsen fænomenet med følgende ord: "Medens Wagner var det store tonehav hvorpå de enkelte stemmer flød, går den moderne musiks bestræbelser ud på at skille vandene ad, omtrent som hvis vi kunne tænke os et kor på scenen der pludselig blev individualiseret."¹²

I blæserkvintetten var resultatet en demokratisk samtale imellem ligeberettigede, i symfonien er der snarere tale om konflikt og katastrofe, om molekylær borgerkrig, for at benytte det udtryk hvormed Hans Magnus Enzenberger har betegnet vor tids anarki. Carl Nielsen havde blik både for individualiseringens frigørende og positive muligheder og for truslen i den, og det er næppe forkert at sige at vi

¹² John Fellow (Udg.): *Carl Nielsen til sin samtid*, 1, 1999, s. 378

75 år senere stadig står i samme uafgjorte valg mellem de to muligheder – på en klode der i mellemtiden er blevet mindre og har indsnævret valgmulighederne!

Der er en påfaldende lighed mellem Nielsens tidsdiagnose og den østrigske forfatter Hermann Brochs analyse af det moderne værdisammenbrud i hans første hovedværk romantrilogien *Die Schlafwandler* fra 1931-32. For Broch var værdisammenbruddet en følge af opløsningen af det middelalderlige verdensbillede, enden på en lang udvikling der havde sin modpol og sit udgangspunkt i middelalderkulturen og dens guddommelige forankring. Resultatet var den moderne verdens opløsning i delområder og enkeltfag, der alle er sig selv nok og stræber efter herredømmet og gør meningen med det hele hjemløs. Økonomien bliver til forretning for forretningens egen skyld, kunsten til l'art pour l'art, og således bliver sport, teknik, krigshåndværk og hvad vi ellers kan nævne, sig selv nok. For vinbranchen tegner fremtiden sig lys og lykkelig blot vinforbruget er støt stigende, end ikke musikken har fælles værdier, men er splittet i utallige særdiscipliner og genrer som ikke har andet med hinanden at gøre end at de alle skal være der og tilgodeses ligeligt med hensyn til økonomisk støtte og sendetid i medierne. Alt har sit eget program, undtagen helheden som ikke kan indpasses nogen steder.

Gustav Mahlers svar var at gøre symfonien til en hel verden, at forny koncertsalsmusikken ved at bringe elementer ind i den fra samfundslag og miljøer som var fremmede for det borgerlige 19. århundredes musikkultur. Mahler opdaterede i grunden blot symfonien til den mere oprindelige tilstand hvori den kunne rumme og spænde over samfundets poler, hvilket unægtelig måtte tage sig mere voldsomt ud end på Haydns tid. Nielsen stræbte ikke efter at rumme det hele, men snarere efter at gennemtrænge det hele, trænge ud i alle samfundets hjørner med sit budskab, etablere den sammenhæng og enhed som var blevet en mangelvare, og hans koncertsalsmusik som i disse år spilles mere og mere i store dele af verden, er kun en side af Nielsen. Jo mere splittet verden og Nielsens store værker blev, jo vigtigere blev f.eks. de folkelige sange og det pædagogiske slet og ret – som dengang endnu ikke havde udviklet sine særlige fagområder, og som endnu hverken var kompromitteret af pædagoger, formidlingsekspertter eller informationsteknologi.

Programmet bag det hele var overvindelsen af de splittede kulturer, og der er en sort ironi i at hans musik i dag sejrer i en kulturel niche, den klassiske koncertsalskultur, som nok har et større publikum end på Nielsens tid, men som også er blevet sin egen selvstændige interessegruppe og af den almindelige lyd-, støj- og musikudvikling er gjort

mere harmløs. De større perspektiver hos Nielsen kræver andet og mere end et voksende antal opførelser af hans kendteste værker inden for en musikkultur der principielt er domineret af forskellige former for muzak, herunder også klassisk muzak. At beskæftige sig med substansen i Nielsen er dybest set at arbejde for en ændring og udvikling af vor kultur på grundlag af kontakt med de oprindelige religions- og kulturskabende kilder. Måtte han ikke lide samme skæbne som Gunnar: At være en bærer af den egentlige forsoningsånd og dog blive likvideret af udviklingen.

SUMMARY

JOHN FELLOW: *Carl Nielsen – more than music.*

Carl Nielsen lived at that point in our not altogether too distant pre-history when modern society with its blessings and curses came into existence. As a man who came from the bottom of society, and as the man he was, he experienced particularly strongly both the material growth and that crisis for the common values with which the growth already from the beginning was associated. There was more at stake than good music when Carl Nielsen composed. As a creative artist and as a humanist he sought for the root and the source that created value. Although not actually religious, critical of a good many things in Christianity, it was nevertheless the greatest life-question that drove his work. Though he seldom composed properly religious music, he was in contact with the religious values that go in advance of every confession, both in the great works, for example the opera *Saul and David*, and in the smaller, for example *A Saga-Dream*. This unconfessional intercourse with the religious should have a special appeal to us today.

CARL NIELSEN, *SØVNEN*, OPUS 18
EN MUSIKTEKST BLIVER TIL
AF
ELLY BRUUNSHUUS PETERSEN

– *the innocent Sleep;*
Sleep, that knits up the ravell'd sleeve of care,
The death of each day's life, sore labour's bath,
Balm of hurt minds, great Nature's second course,
Chief nourisher in life's feast; –
Shakespeare, *Macbeth*, 2. akt 2. scene

Næppe var Carl Niensens korværk *Søvn*, opus 18, udgivet i ny revideret udgave,¹ før hidtil ukendte kilder til teksten dukkede op. Det drejer sig om to af fire breve fra Carl Nielsen til forfatteren og digteren Johannes Jørgensen, som har skrevet teksten til *Søvn*. De fire breve, som kun kendes i afskrift, befinder sig i *Katolsk Historisk Arkiv i bispedømmet København*.² Jeg skylder maleren og forfatteren Stig Holting, formand for Johannes Jørgensen Selskabet (stiftet 2003), tak for at have gjort mig opmærksom på dette arkiv, og den derværende arkivar, John Damsager tak for den beredvillighed, hvormed han lod mig se og benytte materialet.

Næsten samtidig fandt man på Det Kongelige Bibliotek Johannes Jørgensens hidtil uregistrerede manuskript til Carl Niensens *Søvn*.³

Kilder

Afskrifterne findes i en "Kollegiebog, Nr. 3724", 22x17,5 cm med spiralryg. Udenpå et gulbrunt omslag er skrevet med kuglepen: "Hugo

¹ *Carl Nielsen, Værker*. Udgivet af Carl Nielsen Udgiven, Det Kongelige Bibliotek. Serie III. Bd. 1. Udgivet af Lisbeth Ahlgren Jensen, 2001, s. xxi-xxvi og s. 80-133. For yderligere oplysninger om værket's tilblivelse og receptionshistorie henvises til denne udgave.

² *Katolsk Historisk Arkiv i bispedømmet København, Johannes Jørgensen, 4010.02*

³ *DK-Kk, CNA, I.A.b.13.*

Østerbye / Breve til / Johannes Jørgensen ~~II~~ / II". Bogen indeholder 100 sider, heraf 44 paginerede, beskrevet med kuglepen. Afskriften af Carl Niensens breve findes på siderne 1-11.⁴ De fire breve er fra 24.5.1892 (side 1), 26.1.1902 (side 2), 20.10.1903 (side 3-5) 25.7.1903 (side 6-11). På brevet af 20.10.1903 har afskriveren, Hugo Østerbye noteret med blyant: "NB ! Carl Niensens følgende Brev af 25-7-1903 læses før dette!"

Hugo Østerbye var en af Johannes Jørgensens yngre fortrolige, som fik tilladelse til at se i og kopiere fra hans store brevsamling. I bispedømmets arkiv findes også en kuvert med påskriften "Breve til Johannes Jørgensen I (i Foto-Kopier)." Da der ikke i *Katolsk Historisk Arkiv* findes nogen kuvert "II", træder kollegiebogen "II" sandsynligvis i stedet for. Hvorfor disse breve ikke er blevet kopierede, men afskrevet, får indtil videre stå hen i det uvisse; men der er ingen grund til at betvivle afskrifternes troværdighed. Første brev dateret "24-5-92" er adresseret til "Forfatteren Hr. Johannes Jørgensen, Kastanievej 19.V," og det andet fra "26-1-1902" til "Forfatteren Hr Johannes Jørgensen og Frue / Frederiksberg Alle 21A." Disse breve handler om gensidige invitationer til privat samvær, hvoraf det sidste er et høfligt afslag fra Carl Nielsen og Anne Marie om at komme til Johannes Jørgensen samme dag. De sidste to fra 1903 er de mest indholdsrige, idet Carl Nielsen heri detaljeret redegør for de formelle og indholdsmæssige krav, han har til teksten til en ny komposition, han har i tankerne. Af brevene fremgår, hvorledes Johannes Jørgensen to gange har imødekommet disse krav med fremsendelsen af manuskriptet, dateret "21.11. 1903" som det endelige resultat - den anden kilde, der dukkede op efter trykningen af *Søvn* i Carl Nielsen Udgaven. Den består af et ark, 14x20,5 cm, beskrevet med blæk. Manuskriptet indeholder tillige ændringer og overstregninger med blyant i Carl Niensens hånd. Digtet lod Johannes Jørgensen trykke i *Illustreret Tidende* 6. november 1904 med ganske få ændringer med titlen *Søvn* / *En Hymne*.

Johannes Jørgensen

Digteren Johannes Jørgensen (1866-1956) kom fra små kår i Svendborg. Som ganske ung blev han sendt til København for først at tage studentereksamen fra Nørrebro Latin- og Realskole og siden studere på Universitetet. Først opgav han studierne af germansk og klassisk filologi, siden zoologi og botanik, hvorefter han skaffede sig et levebrød

⁴ De øvrige brevskrivere er P.G. Philipsen, Johannes Jørgensen, Harald Høffding, R.L. Bergh.

som journalist ved flere aviser, *Socialdemokraten*, *Kjøbenhavns Børstidende*, *Tiden*, *Vort Land*, *National Tidende* og *Samfundet*. Samtidig var han oversætter og debattør ved et af tidens tidsskrifter *Tilskueren*, og midt i alt dette arbejdede han som forfatter. Allerede i 1896 konverterede han til katolicismen, hvilket fik afgørende betydning for hans liv og hans meget omfangsrige forfatterskab. Hans helgenbiografier, *Den hellige Frans af Assisi*, 1907, *Den Hellige Katerina af Siena*, 1915 og *Den Hellige Birgitta af Vadstena*, 1941 skaffede ham international berømmelse, ligesom *Mit Livs Legende*, I-VII, står som en milepæl i erindringslitteraturen. Desuden skrev han romaner, rejseskildringer, forskellige portrætter og digte. Af digtsamlinger skal i denne sammenhæng nævnes *Blomster og Frugter*, 1907, i hvilken hans digtcyklus *Sønnen* er indeholdt.⁵

Af brevene fra 1892 og 1902 fremgår, at Johannes Jørgensen og Carl Nielsen omgikkes privat. Følgende brev, dateret 4. januar 1945 til brevafskriveren Hugo Østerbye, løfter lidt af sløret for tilblivelsen af teksten til *Sønnen*, men viser også en stor forfatters beundring for Carl Nielsen som skribent i forbindelse med *Min Fynske Barndom*, som Hugo Østerbye havde sendt ham:

“fra Johannes Jørgensen Fil Dr. Vadstena (Sverige) til Hugo Østerbye Stockholmsgade 3, Kbhvn Ø

Kære Hugo

Det er din Skyld, at jeg har ligget vaagen nu i Nat lige til Klokken 12 i Steden for at slumre. Hvordan det? Jo, for Du har sendt mig Carl Niensens ‘Min fynske Barndom’, og da jeg i Aftes havde begyndt paa den kunde jeg ikke holde op. Det er sjældent, det hænder mig med Bøger – men ‘Min fynske Barndom’ er nu ogsaa særlig gribende. Jeg har jo haft det som en Prins i Sammenligning med Carl Nielsen – har aldrig maattet vogte Gæs eller arbejde paa Teglværk som Dreng – maaske var der bleven mere ud af mig, hvis det havde været Tilfældet. Jeg synes, han er en Skribent af Rang – Steder som S. 72-78 og S. 159 vilde jeg godt have skrevet. Og der er mange lignende. Naar dertil kommer, at jeg jo er hjemme i den Egn, hvor Barndommen foregaar, ikke blot Odense, men Dalum, Hjallesø og Kisby forekommer jo deri, kan Du forstaa, at det ikke var en Bog til at sove fra. Og altsaa Tak fordi Du sendte mig den.

⁵ Jf. biografiske oplysninger i Iben Holk: *Tårnspringeren Johannes Jørgensen, 1866-1956*, www.e-poke.dk/joergensen.asp.

Mon jeg for Resten har fortalt Dig, at min Digtcyklus 'Sønnen' er skrevet paa Bestilling af Carl Nielsen? Han opgav mig de Motiver, som skulde forekomme i Musikken, og jeg skrev saa de Vers, som skulde passe til den. Bedst blev vistnok den lille Sang 'Bøj kun dit Hoved, du Blomst.' Jeg ved ikke, om hele Værket nogensinde blev opført.

Jeg gjorde Carl Niensens Bekendtskab i Rom, Vinteren 1899-1900. Ogsaa i København var vi sammen, uden at jeg dog husker noget bestemt. Han blev jo berømt på 'Jens Vejmand' – Jeg husker, at jeg en Sommerdag gik i Dyrehaven med hans Datter (Irmelin, hvem Bogen er dediceret) – vi hørte en Lirekasse spille 'Jens Vejmand', og hun sagde: 'Far kan ikke taale at høre den Vise mere!' Ja, dette var Brevet om 'Min fynske Barndom'. Endnu en Gang – Du har gjort mig en stor Glæde. Hjærteligste Hilsener til Dig og Oda fra Elena og Din Ven fra Fyen

Johannes Jørgensen."⁶

Hukommelsen spiller ham et puds, når han hævder, at de mødtes første gang i Rom i året 1899; af det første brev i arkivet fremgår, at de allerede kendte hinanden i 1892.

Ideens opståen

Carl Nielsen og hans hustru Anne Marie tilbragte et halvt år fra februar til ultimo juli 1903 i Athen. Hustruen havde modtaget Det Anckerske Legat, og Carl Nielsen havde netop tegnet kontrakt med musikforlaget Wilhelm Hansen, ifølge hvilken han skulle have et fast beløb om måneden uanset hvor mange værker han fik fra hånden.⁷ I Athen komponerede han *Helios* Ouverturen. Tanken om et værk om sønnen har han muligvis haft allerede i 1901, idet han på bagsiden af skrivelse fra dette år skrev følgende:⁸

"Søvnens Sønner Drømmene og deres Søstre, Drømmesøstre rejse sig tungt søvndrukne En for En. Lænkede er de under Kronen af

⁶ Katolsk Historisk Arkiv i bispedømmet København, Johannes Jørgensen, 4010.02.

⁷ Torben Meyer og Frede Schandorf Petersen: *Carl Nielsen, Kunstneren og Mennesket*, 1, 1947-1948, s. 203.

⁸ Ifølge John Fellow (udg): *Carl Nielsen til sin samtid*, 1999, s. 722 var skrivelsen en opfordring til at give et pengebidrag til udsmykning af et rum på det nye rådhus i København.

Balsamtræet hvor dovent først og siden lyttende Hovedet hæve og fremad de skue...

... Hele Verden ryster og alt synes at skulle sprænges. Nogle raabe paa Mord og Blod.”⁹

Inden 22. februar 1903 må Carl Nielsen have henvendt sig til Julius Lehmann, idet slutningen af et brev af samme dato lader formode, at han tidligere har bedt Julius Lehmann skrive en tekst om søvnen. Carl Nielsen skriver:

“Jeg rejste sammen med en ung kjøn Dame fra Bozen til Bologne. Hun skulde gennemgaa en Kur for Søvnløshed i Rom. Havde ikke i lang Tid sovet. Fortalte hende at en Ven af mig, en Komponist havde i Sinde at skrive en Hymne eller Ode til Søvn af det og det Indhold. Hun mente at det vilde blive en Velgjerning mod mange Mennesker hvis Ideen blev godt udført. Altsaa, kjære Ven – – – ?”¹⁰

To måneder senere, den 21. april 1903, vil han have et svar:

“Jeg vilde blot spørge Dem om De har den omtalte Text færdig; eller ifald De ikke har Lyst og Tid at tænke derpaa om De saa vil sende mig et Par Ord omgaaende da vi ikke bliver her saa længe og Posten er langsom. En af de nærmeste Dage bliver jeg nemlig færdig med en større Orkesterkomposition og da jeg nu alligevel er overfuld af Musik maa jeg strax have fat paa noget andet; især da Ideen med Søvn er helt modsat det jeg lige har skrevet.”¹¹

Hvad Julius Lehmann har svaret, vides ikke, men historien er nu fremme ved brevene til Johannes Jørgensen.

Brevene til Johannes Jørgensen

Det første brev, der handler om *Søvn*, er fra 25. juli 1903, og heri giver Carl Nielsen en lang redegørelse for, hvad hans ønsker til teksten og dens form er. Indholdsmæssigt er det langt fra de ovenfor citerede linier, som indeholder en atmosfære af fantasiverden. Her i brevet skitserer han i den første del solnedgangen, modsætningen til solop-

⁹ Citeret fra Fellow 1999 (note 8) s. 722.

¹⁰ *DK-Kk*, Nbd., 2.rk., 1994/123.

¹¹ *DK-Kk*, Acc., 1981/168.

gangen i *Helios*, og sønnens begyndelse. I anden del antyder han blot, at noget forstyrrer freden. Først med tredje del kommer sønnen og tager menneskene og hele verden i sin favn. Han sammenfatter det hele til:

I. nogle Ord der giver Sønnens Salighed

II. noget som forstyrrer den

III. den første Stemning maaske med en Allusion til Døden.”

Brevet lyder i sin helhed således:

“til Forfatteren Hr. Johannes Jørgensen Villa ‘Refugium’ Ordrupvej, Charlottenlund.

p.t. Kallundborg den 25-7-1903.

“Kjære Johannes Jørgensen!

Her har De mig allerede og gid De nu vilde hjælpe mig, for ellers gaar det ikke. – Jeg vilde gjerne skildre Sønnen i Toner, en Slags Hymne til dens Pris. Sønnen læger alle Saar og mildner alle Plager; den er det største Gode for alle levende Væsener og den salige Tilstand hvor intet er haardt og haandgribeligt men alting svømmer hen i en lang, gylden Evighed, – Men Sønnen har sine Drømme, baade de gode og de onde, men de maa vige hver til sit Sted; thi Sønnen kan vel nok forstyrrer men aldrig dræbes. (Macbeth)

Det maatte altsaa være et Digt paa en Maade i tre Dele. Men bliv nu ikke forskrækket; der behøver ikke at være mange Ord og Linier i hver Del; thi Musiken har jo den Evne fremfor de andre Kunster, at den kan dvæle og fremskynde hvorsomhelst det kræves. Maaske finder De ikke at Ideen er poetisk eller egner sig til digterisk Behandling. Men gjør nu hvad De kan, kjære Ven; thi jeg forsikrer Dem, at den er i højeste Grad musik-poetisk.

Gid jeg blot havde Talent nok. – Maa jeg nu have Lov at hensætte hvad jeg havde tænkt mig hvis jeg selv skulde have givet mig af med at digte og forme Indholdet, hvad jeg indser, jeg ikke har den ringeste Evne til. Det er kun de raa Ingredienser som De selvfølgelig ikke skal tage det ringeste Hensyn til; det er kun min Fornemmelses Retning jeg antyder:

(I) Rolig, drømmende gaar Skyen bort i Vesten.

Dunblød ruller den ned bag Jordens dunkle Kreds,

Og Solens sidste mørkerøde Lysning

kysser – mellem lange, dvælende Skygger –

det grønne Mos paa store Trær og Stene

Og alting aabner sig og aander langt

og tungt i mat, smilende Kamp

om Alverdens Balsam og Manna og Salighed.

II Men ude i en fjern Horisont

Kommer - - - - -

- - - - -

- - de salige Drømme.

- - - - -

-de onde- - -

- - - - -

-forfærdende - - -

- - - - Hjælp!

III Store spørgende Menneskeøjne

sænker atter to og to

de matte bløde tunge Laag

og lukker sig som blundende Blomsterbægre

der har drukket af Solens røde Purpurstrøm

en Drømmedag

Og Søvnens store milde Vande

rinder ud over den ganske Verden:

Og saa kunde der maaske endda være Udsigt imod den sidste lange Søvn. -

Altsaa, kjære Johannes Jørgensen:

I. nogle Ord der giver Søvnens Salighed

II. noget som forstyrrer den

III. den første Stemning maaske med en Allusion til Døden.

Vilde De nu gjøre dette for mig saa ved jeg ikke hvad jeg vilde gjøre for Dem; ihvertfald skal De ikke komme til at fortryde det; thi foruden det Honorar som De selv vil ansætte er min Taknemmelighed og mit Venskab vel ogsaa noget værd.

Nu bringer jeg Dem tilslut mange Hilsener fra min Kone. Hun beder mig skrive til Dem at hun glæder sig til at træffe Dem og Deres Hustru engang inden altfor længe; saa skal vi fortælle Dem om Grækenland og tale sammen om Rom og mange andre Herligheder.

De bedste Hilsener fra Deres hengivne Carl Nielsen.

Min Adrs er de følgende fjorten Dage:

Fru Brodersen

Dalbyvej 10

Kolding.

derefter Toldbodvej 6 ¹. Kjøbenhavn."¹²

¹² Katolsk Historisk Arkiv i bispedømmet København, Johannes Jørgensen, 4010.02 .

Af det næste brev fra Carl Nielsen fremgår, at Johannes Jørgensen sendte ham fire digte, som han imidlertid ikke kunne bruge, da han mente, at disse passede sig bedre for en solist end for et kor, og han præciserede derfor nærmere hvad han ønskede: et kort almenbeskrivende digt. Han skrev:

“Til Forfatteren Hr. Johannes Jørgensen, Ordrupvej. Villa 'Refugium', Charlottenlund
20-10-1903

Kjære Johannes Jørgensen!

De har beredt mig en stor Nydelse ved de fire smukke Digte De sendte mig igaar. Der er noget der minder mig om min Barndom i Fyn, noget som Pilehegn, fugtige grønne Marker ved Aftentide naar Solen synker. De afmaalte Slag af en Tøjrekølle er udmærket og meget andet. Men alligevel er jeg saa temmelig ulykkelig. Jeg kan nemlig slet ikke bruge det alligevel. Jeg havde tænkt noget helt objektivt. Husker De Macbeth's Om Sønnen i 'Macbeth' 2. Akt 3de Scene. Noget i den Retning havde jeg tænkt mig, noget almengyldigt for alle levende Væsener til alle Tider. – Men Deres Digte er saa smukke og jeg vil derfor meget gjerne have lov at komponere dem som Sange og som saadanne Sangtexter er de mig ret inderlig tilpas.

Men et Korværk er noget helt andet. Naar Menneskene kommer til at synge i Kor maa det gjælde noget helt andet end naar de synger hver for sig. Sammen kan man prise Guds Storhed og Godhed i al Evighed eller Solens Lys, Kjærlighedens Magt og andre Magter hvoraf vi er afhængige og hvis Kraft holder os oppe; derfor vilde nogle faa Linier have været nok for mig, ligesom 'Gloria in exelsis' eller 'Credo' var det for de gamle Kirkecomponister.

Men De maa endelig sende mig et Par Ord at De ikke er vred paa mig fordi jeg nu selv vil prøve paa at sammenfinde nogle Ord. Det er jo ingen Kritik.

Send mig saa et Par Linier, Kjære Johannes Jørgensen, at vi kan mødes snart uden at jeg behøver at føle mig skamfuld. Jeg har maaske heller ikke engang sagt Dem hvor kort Digtet burde være. Endnu engang Tak for det De har gjort.

Hils Deres Hustru fra os og selv hilses De paa det hjerteligste fra Deres hengivne

Carl Nielsen”¹³

¹³ Katolsk Historisk Arkiv i bispedømmet København, Johannes Jørgensen, 4010.02

Johannes Jørgensen blev åbenbart ikke stødt over afvisningen af digtene, for han sendte et manuskript med digtet i en ny skikkelse dateret den 21. november 1903, og få dage efter kunne Carl Nielsen skrive til sin ven, pianisten Henrik Knudsen:

“Idag har jeg begyndt paa ‘Søvnen’. Det er ogsaa paa Tide at jeg faar begyndt thi imorgen er det den 28 Novbr og altsaa lige et Aar siden ‘Saul og David’ gik første Gang og i al den Tid har jeg kun præsteret Helios Ouverturen.”¹⁴

På trods af at han, som han tidligere havde skrevet, var “overfuld af Musik”, tog det ham et år at gøre værket færdigt. Kladden er slutdateret 10. november 1904.¹⁵ Af breve til sine venner og til sin hustru fremgår, at Carl Nielsen trods besværet var overmåde tilfreds med sit opus.¹⁶ Tekst og musik endte altså med at gå op i en højere enhed, men ikke uden sværdslag. For at kunne redegøre for dette må der drages sammenligninger mellem de tre tekster der foreligger:

A. *Søvnen*, I-VII, som Johannes Jørgensen sendte til Carl Nielsen i oktober 1903 efter første henvendelse, efterfølgende trykt i *Blomster og Digte*, København, 1907.

B. *Søvnen*, I-III, manuskript dateret 21. november 1903.

C. *Søvnen*, I-III, som den foreligger i Carl Nielsen Udgaven, bd. III/1.

Johannes Jørgensens svar på Carl Niensens bestilling

En sammenligning af disse tre tekster viser, at Carl Nielsen ikke har brugt Johannes Jørgensens tekster uden ændringer, og at dele fra begge versioner af Johannes Jørgensens digt indgår i hans værk. Af hans andet brev til digteren fremgår, at den første version oprindeligt var inddelt i fire digte. Da dette manuskript ikke kendes, kan det hverken vides med sikkerhed, hvilke digte det indeholdt, eller hvorledes digtcyklusen var inddelt. Sandsynligvis har Johannes Jørgensen sendt manuskriptet til hele digt-cyklusen, og ved trykningen i *Blomster og Digte* i 1907 ændret opdelingen fra I-IV digte til I-VII. Det fremgår af Carl Niensens andet brev, af brudstykker af teksten i kladden til kompositionen¹⁷ og af den endelige tekst, at Carl Nielsen i hvert fald

¹⁴ Citeret efter Irmelin Eggert Møller og Torben Meyer (udg.): *Carl Niensens Breve i Udvalg og med kommentarer*, 1954, s. 57.

¹⁵ DK-Kk, CNS 311b.

¹⁶ For nærmere oplysninger om dette henvises til *Carl Nielsen, Værker*. Udgivet af Carl Nielsen Udgaven, Det Kongelige Bibliotek (note 1) s. xxi-xxvi.

¹⁷ DK-Kk, CNS 311b.

har kendt indholdet i digt I-V og VII. Den trykte udgave fra 1907 er derfor valgt som grundlag for den følgende undersøgelse.

Nedenfor bringes Carl Niensens udkast til digtet, som beskrevet i brevet af 25. juli 1903 og Johannes Jørgensens digtcyklus *Sønnen*, fra *Blomster og Frugter* i skemaform. I højre kolonne er angivet stikord til angivelse af forskelle og ligheder i indhold og ord. Grå baggrund angiver, hvad Carl Nielsen brugte eller omskrev.

Carl Niensens brev af 25.7.1903	Johannes Jørgensen, <i>Sønnen</i> , i <i>Blomster og Frugter</i> , København 1907, A, I-VII (grå baggrund angiver, hvad CN brugte eller omarbejdede.)	Kommentarer (Kursiv: citater af enten CN eller JJ)
"I. nogle Ord der giver Sønnens Salighed"		
(I) Rolig, drømmende gaar Skyen bort i Vesten. Dunblød ruller den ned bag Jordens dunkle Kred, Og Solens sidste mørkerøde Lysning kysser – mellem lange, dvælende Skygger – det grønne Mos paa store Trær og Stene Og alting aabner sig og aander langt og tungt i mat, smilende Kamp om Alverdens Balsam og Manna og Salighed.	I Bag de fjærne Markers sidste Rand skinner Himlen som et Hav af Guld, og den svale Luft er ren og klar. Himlen skinner som et gyldent Glar ude bag det skumringsmørke Land – og i Øst staar Maanen, rund og fuld. Stilhed, Svaling, fred ... Se, Maanen stiger, Køer brøle i de fjærne Enge, hør – en afmaalt Tøjrekøllers Slag. Rind kun ud, du længe, hede Dag, og lad Maanen lyse mildt og længe over Jordens solskinstætte Riger.	CN: Naturbeskrivelse – solnedgang – <i>Og Solens sidste mørkerøde Lysning</i> JJ: Solnedgang i digt I og II
	II Sænk kun dit Hoved, du Blomst, bøj det i Bladene ned, vent kun med lukket Krone Nattens livsalige Fred. Natten, den milde, den tyste, kommer – o, bøj dig til Blund Sov under gyldne Stjærner, sov dig salig og sund. Sov som et Barn, der vugges blidt i sin Moders Favn, vaagner kun halvt og sukker smilende Moders Navn.	CN: Lægedom og Fred, <i>Balsam og Manna</i> JJ: <i>Sov dig salig og sund</i> CN: <i>Salighed</i>
	III Store Søvn, du milde Moder, ved hvis Bryst vi Hvile finder som ved store, stille Floder, der i Fred og Mørke rinder. Blide Søvn, hvortil vi stræber, som imod et Hjem man stunder – salig er den Mand, som blunder, som har lukket sine Læber. Lukket er de travle Læber, hviler som en afspændt Bue, kan ej smigre, kan ej true, kan ej sige Ord, der dræber.	CN: Sønnen som trøster og livgiver: <i>Og alting aabner sig og aander langt</i>

	<p>Og de blanke Blik, som ile evigt efter Rov og Føde, de er slukte, de har Hvile, de har Fred som blandt de Døde.</p> <p>Søvn vor Moder, Søvn vor Søster med det milde Glemsels Bæger, du som lindrer, du som kvæger, du der styrker, du der trøster – Søvn vor Moder, Søvn vor Søster!</p>		
"II, noget som forstyrrer den"			
<p>(II) Men ude i en fjern Horisont Kommer ----- ----- -- de salige Drømme. ----- - de onde --- ----- - forfærdende --- - - - - - Hjælp!</p>	IV	<p>JJ: Vennemordet, drabet på den uskyldige, måske inspireret af "Macbeth"</p>	
	<p>Men i de mørke Skove, i de vilde, mørke Lunde der gror en grufuld Urt – der gror den Urt, som spired, hvor tunge Draaber runde, tunge, røde Draaber ... ak, hvad har jeg gjort?</p>		<p>Jeg hører Draaber dryppe, jeg hører Blod, som rinder, ak, hvordan gik det til? Kom vi i Strid ved Vinen, kom vi i Kiv om Kvinder? Nu har jeg dræbt min bedste Ven og uden at jeg vil...</p>
	<p>O dunkle Urt Altrune, o Blomst fra Galgeskygge! jeg kveles af din Duft ... Nu er jeg bleven fredløs, nu har jeg spildt min Lykke – Ak, at det skulde ske ... Hjælp, Gud, min Fornuft ...</p>		
	V	<p>JJ: Almen beskrivelse af en sovendes Mareridt om at være forfulgt og truet af Død. Udeladt i JJs manuskript af 21.11.1903</p>	
	<p>En Kval, en Tyngne ... Vé mig – er jeg vaagen? Jeg trues, jages ... Bag mig følger Nogen, Jeg véd ej hvem – jeg véd ej Vejen frem – jeg famler, fejler, finder aldrig hjem. ak, mørke Huler hænger lavt og haardt ned over mig ... Jeg vilde gerne bort – men jeg er fangen, bunden – Foden glipper ... Ak, skal jeg dø blandt disse skumle Klipper ?</p>		
	<p>Vand siver ned – det drypper tungt i Dybet ... Jeg snubler, styrter, glider ud paa Krybet. Er jeg en Levende paa Gravens Bunde, og skal i denne Grav jeg gaa til Grunde?</p>		
"III. den første Stemning maaske med en allusion til Døden"			
<p>(III) Store spørgende Menneskøjne sænker atter to og to de matte bløde tunge Laag og lukker sig som blundende Blomsterbægre der har drukket af Solens røde Purpurstrøm en Drømmedag Og Søvnens store milde Vande rinder ud over den ganske Verden: Og saa kunde der maaske endda være Udsigt</p>	VI	<p>CN: Opvågner: Store spørgende Menneskøjne sænker atter to og to de matte bløde tunge Laag JJ: Aftenrøden</p>	
	<p>En Strime Lys! Lidt Guld af Aftenrøden! Saa var jeg endnu ej fortabt til Døden ... Det var kun Drøm – tilfæls mit Øje glipper – kun Drøm, hint Mulm, hin Grav blandt kolde Klipper.</p>		<p>en Strime Lys! Natlampens Lys, som brænder ...</p>
		<p>JJ: Opvågner i Natlampens Lys</p>	

imod den sidste lange Søvn. –	De kendte Puder – Stuen, som jeg kender ... Det var kun Drøm, en Drøm kun, Gud ske Lov ... "Min Ven, sov ind igen, sov roligt, sov!"	
	VII	
	Drømmen svinder, syner falme, Blændværk blegner hen	CN: Fred til mennesket og hele verden, Og Sønnens store milde Vande rinder ud over den ganske Verden
	Over Jorden som en Salme gaar det gyldne Lys igen. Drømmen svinder, Syner falme	JJ: Salme
	Søvn vor Moder, Søvn vor Søster, Tak for Fred og Hvil! Vi har funden ved dit Hjerte nye Kræfter, nye Smil,	JJ: Natten er forbi: Tak for Fred og Hvil!, og vi gaar i Morgenrøden
	og vi gaar i Morgenrøden, som for Nattens Gru os trøster, frem mod Livet, frem mod Døden – Søvn vor Moder, Søvn vor Søster!	CN: Udsigt til den sidste lange Søvn JJ: Frem mod Livet, frem mod Døden –

Carl Nielsens skitse til første del af digtet er en naturbeskrivelse – solnedgang – (Jf. *Solens sidste mørkerøde Lysning*), hvor alting i den tidligere beskrevne natur (Jf. *Alting aabner sig og aander langt*) i søvnen får lægedom, styrke og salighed (Jf. *Balsam og Manna og Salighed*). Til denne Carl Nielsens første del svarer digtene I, II og III, hvor i I solnedgangen og dagens slutning beskrives; i II findes lægedommen (Jf. *sov dig salig og sund*) og saligheden, som barnet føler i sin moders favn (Jf. *vaagner kun halvt og sukker smilende Moders Navn*).¹⁸ I III skildres søvnen som den store trøster, livgiver for hele menneskeheden (Jf. *du som lindrer, du som kvæger, du der styrker, du der trøster*).

Anden del (II) i Carl Nielsens brev omhandler mareridtet. Her har han ikke eksemplificeret indholdet, men kun angivet nogle få ord om onde drømme, der forstyrrer søvnen og får mennesket til at føle sig i den største nød. Johannes Jørgensens bud på mareridtet begynder med en henvisning til urten alrune. Det er en knoldplante, som tidligere havde stor betydning inden for den græske medicin som smertestillende middel. Ved indtagelse af store doser kan fremkaldes hallucinationer. Ifølge sagnet voksede den for foden af galgen, hvor en uskyldig mand var blevet hængt. I digtet mødes altså hallucinationer og sagn i en grufuld drøm om en drømmers mord på sin ven, og han stedes derfor i yderste nød (Jf. *Hjælp, Gud, min Fornuft*). Samme drøm fortsætter i næste digt, men her langt mindre konkret, idet det løsrevet fra det foregående kan handle om ethvert menneskes onde drøm om at være fortabt, forfulgt og truet af død.

¹⁸ Carl Nielsen udgav strofe II i *Strofiske Sange*, Op. 21, nr. 4 for sangstemme og klaver. Skitsen findes blandt skitserne til *Søvnen*. (DK-Kk, CNS 311c.).

I Carl Niensens tredje del (III) vendes efter en antydning af en opvågning af mareridtet tilbage til den rolige søvn (Jf. *Store spørgende Menneskeøjne sænker atter to og to de matte bløde tunge Laag*), og søvnen giver fred til mennesket og den hele verden (Jf. *Og Søvnen store milde Vande rinder ud over den ganske Verden*). Hos Johannes Jørgensen afbrydes drømmerens mareridt af virkeligheden – solnedgangens og natlampens lys, og digtet forsættes med skildringen af den tilbagevendende morgen med freden i et højere, religiøst perspektiv (Jf. *Salme*). Endelig kommer med sidste strofe i den af Carl Nielsen efterspurgte allusion til døden (Jf. *frem mod Livet, frem mod Døden*).

Carl Niensens afvisning af første version

Selv om Johannes Jørgensen med udgangspunkt i Carl Niensens brev, som vist ovenfor, opfyldte alle de heri angivne ønsker til teksten, kunne komponisten ikke bruge disse digte. Af hans andet brev af 25. oktober fremgår, hvad hans væsentligste anker var: stroferne var ikke objektive, de egnede sig ikke for kor, og de var for lange. Med hensyn til objektivitet henviste Carl Nielsen, som i første brev, til *Macbeth* og det kan kun være den i vignetten citerede replik, han henviser til.¹⁹ I denne replik er beskrevet alt hvad søvn kan bringe af glemsel, helbredende og styrkende kraft. Henvisningen til *Macbeth* gjaldt imidlertid kun denne uforstyrrede søvn og ikke *Macbeth* selv og tragediens handling. I Shakespeares stykke, hvor mareridtet er et resultat af en grusom handling i vågen tilstand, er det hverken muligt at vende tilbage til den uforstyrrede søvn eller til det vågne liv, og tragedien må da ende med døden for *Macbeth* og *Lady Macbeth*. Det er nærliggende at tro, at Johannes Jørgensen blev inspireret til sit digts vennemord på Carl Niensens foranledning, men komponistens musikalske ønske efter mareridtet var ikke den dramatiske endegyldige død, hvilket ville have krævet en helt anden videreføring, men en tredje del, hvori han ønskede første dels stemning genindført. Selv en *drøm* om mord var ham for konkret. Søvnen måtte nok forstyrres af et mareridt, men der skulle være mulighed for at genoptage den uforstyrrede søvn, og derfor måtte mareridtet handle om en almenmenneskelig situation og ikke om mord og død.

At stroferne ikke egnede sig for kor hænger sammen med objektiviteten. Carl Nielsen mener her, at én sanger kan udtrykke subjektive følelser og berette om egne handlinger, mens et kor – mange mennesker – må synge om højere begreber som “Solens Lys” og “Kjærlighe-

¹⁹ Citeret fra *Macbeth*, Edited by Kenneth Muir, Catalogue NO. 2/28501/10, Mehtuen and co. Ltd. London, 1960, 2. Akt scene 2.

dens Magt” – to begreber som han havde sat i musik i henholdsvis koncertouverturen *Helios* og *Hymnus Amoris*, det ene værk uden ord, og det andet på latin netop for af fremme det objektive.²⁰ Endelig henviser han til renæssancens komponister, der skrev lange motetter med ganske få ord. Det vil sige at de objektive og ophøjede begreber kan indeholdes i få ord, og han ender med at undskylde, at han ikke har gjort tilstrækkelig rede for, hvor kort digtet burde være.

Johannes Jørgensens manuskript og Carl Nielsens tekst

Johannes Jørgensen reagerede en måned senere med at sende ham en ny version, dateret 21.11.1903. Det første man ser, er, at digtet nu er forkortet væsentligt. De første to digte med naturbeskrivelserne er udeladt, og med undtagelse af strofe 2, som er skrevet lidt om, genanvendes hele digt III. Ligeledes fastholdes mareridtet om vennemordet – måske for at beholde den antydede inspiration fra Macbeth – mens digt V og VI udelades. Den sidste strofe er ændret en smule ved at fjerne linie 2, og allusionen til døden er gjort mere klar i den sidste linie: *Søvn, vor Moder – Død, vor Søster!*²¹

Selv om Johannes Jørgensen havde forkortet sin digtcyklus, gjorde Carl Nielsen den endnu kortere, jf. efterfølgende skema:

Johannes Jørgensens Manuskript 21.11.1903, B (Grå baggrund angiver, hvad CN brugte)	Carl Nielsens tekst i førsteudgaven 1906, revideret og gengivet i Carl Nielsen Udgaven, C (Kursiv angiver hvad CN selv skrev eller omarbejdede)	Kommentarer
<p style="text-align: center;">I</p> <p>Store Søvn, du milde Moder, ved hvis Bryst vi Hvile finder som ved store, stille Floder, der i Fred og Mørke rinder.</p> <p>Store Søvn, vor milde Moder!</p>	<p style="text-align: center;">I</p> <p>Milde Søvn, du store Moder, <i>fromme Moder</i>, ved hvis Bryst vi Hvile finder, som ved store, stille Floder, der i Fred, der i Fred og Mørke rinder. Milde Søvn, vor Moder.</p>	<p>Sønnen som fredgiver til naturen</p>
<p>Dagen lang mod dig vi stunder, blide Hjem, hvortil vi stræber. Salig er den Mand, som blunder, som har lukket sine Læber!</p> <p>Salig er den Mand, som blunder!</p>	<p>Dagen lang mod dig vi stunder, blide Hjem, hvortil vi stræber. Salig er den Mand, som blunder, som har lukket sine Læber. Salig! ja, salig, salig er den Mand, som blunder. Salig, salig!</p>	<p>Sønnen som fredgiver til mennesket</p>
<p>Lukket er de travle Læber, hviler som en afspændt Bue, kan ej smigre, kan ej trøe, kan ej sige Ord, som dræber –</p> <p>hviler som en afspændt Bue!</p>		<p>JJ: dagens gerninger, der afbrydes af sønnen. CN: udeladt</p>

²⁰ Jf. brev til Bror Beckman 3.3.1897, gengivet i Møller og Meyer 1954 (note 14) s. 35.

²¹ I digtet trykt i *Illustreret Tidende* står ”Søvn, vor Moder, Søvn, vor Søster!”.

<p>Og de blanke Blik, som ile evigt efter Rov og Føde, de er slukte, de har Hvile, de har Fred som blandt de Døde – evig Fred som blandt de Døde!</p>		
<p>Søvn, vor Moder, Søvn, vor Søster, med det milde Glemsels-Bæger – hil dig, du, som lindrer, kvæger, du, som styrker, du, som trøster – Søvn, vor Moder, Søvn, vor Søster!</p>		<p>CN anvender denne strofe ved gentagelsen af stemningen i første del efter mareridtet</p>
II	II	
<p>Men i de mørke Skove, i de milde mørke Lunde der groer en grufuld Urt – der groer den Urt, som spired, hvor tunge Draaber runde, tunge, røde Draaber – ak, hvad har jeg gjort?</p>		<p>CN undgår brugen af det handlingsmættede mareridt om vennemordet.</p>
<p>Jeg hører Draaber dryppe, jeg hører Blod, som rinder, Ak, hvordan gik det til? Kom vi i strid ved Vinen, kom vi i Kiv om Kvinder? Nu har jeg dræbt min bedste Ven, og uden at jeg vil...</p>		
<p>O dunkle Urt Alrune, o Blomst fra Galgeskygge, jeg kvæles af din Duft --- Nu er jeg bleven fredløs, nu har jeg spildt min Lykke – Ak, at det skulde ske... Hjælp, Gud, min Fornuft!</p>		
	<p>En Kval, en Tynge ... vé mig, er jeg vaagen? En Kval, en Kval, en Tynge, vé mig, er jeg vaagen, vé mig, er jeg vaagen? jeg trues, jages, bag mig følger nogen, jeg trues, jages, bag mig følger nogen, jeg véd ej hvem, jeg véd ej hvem, bag mig følger nogen, jeg ved ej hvem, jeg ved ej Vejen frem! Ak, mørke Huler hænger lavt og haardt ned over mig, jeg vilde gerne bort, gerne bort, men jeg er fangen, bunden. Foden glipper. Ak, skal jeg dø blandt disse skumle Klipper? Vand siver ned, det drypper, det drypper tungt i Dybet. Jeg snubler, styrter, glider ud paa Krybet. Jeg snubler, styrter, snubler, glider, glider på Krybet. Er jeg en Levende paa Gravens Bunde, paa Gravens Bunde, og skal i denne Grav jeg gaa til Grunde? Jeg styrter, glider ud paa Krybet. Vé mig! Jeg trues! Bag mig følger nogen Er jeg vaaagen? Er jeg fangen? Gaar jeg til Grunde? Skal jeg dø blandt Klipper? Det drypper tungt i Dybet, mørke Huler hænger lavt og haardt ned over mig.</p>	<p>CN anvender denne mere almene situation i digt V i <i>Blomster og Frugter</i>, og bruger tekstgentagelser, hvor musikken "dvæler og fremskynder"</p>

	Det drypper tungt i Dybet, mørke Huler hænger lav og haardt ned over mig. Bag mig følger nogen! Hjælp mig!	
	<i>Jeg kvæles! En Dødsangst vil knuse mig! Jeg synker, jeg synker! Almægtige, o. frels mig! Jeg dør!</i>	CN tilføjer et dramatisk højdepunkt
III	III	
Drømme svinder, Syner falme, Blændværk blegner hen.	Drømme svinder, Syner falme, Blændværk blegner hen.	Mareridtet stopper.
Over Jorden som en Salmes gaar det gyldne Lys igen..		JJ: Dagen begyn- der i et religiøst perspektiv jf. <i>Salmes</i>
Drømme svinder, Syner falme!		
Søvn, vor Moder, Søvn, vor Søster, Tak for Fred og Hvil! Vi har funden ved dit Hjerte nye Kræfter, nye Smil –	Fromme Søvn, vor milde Moder, giv mig atter Fred og Hvil; <i>lad mig, lad mig, vor milde Moder,</i> ved dit Hjerte finde nye Kræfter.	CN omarbejder denne strofe, således, at søvnen fortsættes.
Og vi gaa i Morgenrøden frem mod Livet, frem mod Døden, som for Livets Dag os trøster –		JJ: beskriver en ny dags komme. CNs brev: <i>den sidste lange søvn</i> udelades
Søvn, vor Moder – Død, vor Søster!		
	Søvn, vor Moder, Søvn, vor Søster med det milde Glemselsbæger, hil dig, du, som lindrer, kvæger du, som trøster.	CN gentager første dels stemning med JJ's strofe 5
	Dagen lang mod dig, mod dig vi stunder, blide Hjem, hvortil vi stræber. Salig er den Mand, som blunder, som har lukket sine Læber. Salig, salig, salig, salig er den Mand, som blunder! Salig! Salig!	CN afslutter med gentagelse af første dels strofe 2.

Som det fremgår af ovenstående skema koncentrerede Carl Nielsen indholdet til generelt kun at omhandle søvnen som den store fredgiver til naturen (strofe 1) og til mennesket (strofe 2). Disse strofer er i manuskriptet omringet af en klamme, mens strofe 3-4 med beskrivelser af dagens gerninger, som afbrydes af søvnen, er overstreget. Carl Niensens øvrige notater er mindre radikale; det drejer sig om ændringer og tilføjelser af enkelte ord af hensyn til den musikalske rytme. Ændringerne er for de flestes vedkommende foretaget under renskrivning af kladden.²²

Den mest iøjnefaldende afvigelse er, at Carl Nielsen ikke anvender manuskriptets mareridts-scene, men i stedet bruger digt V strofe 1-3 fra Johannes Jørgensens første version. Disse strofer kan som nævnt udmærket stå alene uden de forudgående, og Carl Nielsen har hermed valgt den almene situation frem for en konkret handling. Han forbliver på denne måde i begrebsverdenen, hvor en tilbagevenden til den uforstyrrede søvn er mulig.

²² Kladde og renskrift hhv DK-Kk, CNS 311b og 311a.

Når man ser bort fra tekstgentagelser affødt af det musikalske forløb, hvor musikken, som han skriver "dvæler og fremskynder", er Carl Nielsens og Johannes Jørgensens tekster i mareridt-delen identiske indtil "Jeg kvæles". Imidlertid bevirkede udeladelsen af drømmen om venemordet en nedtoning af det dramatiske, og komponisten tillod sig da at tilføje sin egen dramatiske drejning af teksten. I kladden findes et par linier, som har tråde tilbage til hans egne ideer i første brev til Johannes Jørgensen; der står: "Hjælp mig! Jeg kvæles, min Angst er forfærdelig, Jeg synker, jeg synker, Almægtige, frels mig, jeg dør." Ordene "forfærdelig" genfindes i brevet som afledning af "forfærdende" og "Hjælp mig" som "Hjælp". I kladden under systemet på samme side har Carl Nielsen skrevet: "min Angst er forfærdelig, jeg kvæles, Alrune, o dunkle Urt, ak, hjælp mig dog, ak Herre min Gud"; "Herre min Gud" ændret til "hjælp mig dog, o, frels mig, hjælp". Ordene "kvæles", "Alrune, o dunkle Urt", "Hjælp" og "Gud" findes i de udeladte strofer; og der er ingen tvivl om, at han har arbejdet på at skabe et dramatisk højdepunkt i teksten, som kunne gå hånd i hånd med det musikalske, og han endte med at indføre de eneste for Johannes Jørgensens tekster helt fremmede ord: "Dødsangst vil knuse mig! Jeg synker, jeg synker! Almægtige, o frels mig! Jeg dør." – og mere dramatisk kan det vel ikke blive!

Linie 1-2 efter mareridtet er identisk med Johannes Jørgensens. Digteren fortsætter i begge sine versioner med at beskrive dagens komme (Jf. *Gaar det gyldne Lys igen*) og i anden strofe former han en tak til den afsluttede og livgivende søvn, og hele digtet afrundes med en direkte henvisning til den sidste store søvn (Jf. *Søvn, vor Moder, Død, vor Søster*), sådan som Carl Nielsen ønskede i sit første brev. Atter koncentrerer Carl Nielsen sig imidlertid om søvnen, idet han udelader dagens begyndelse og det religiøse aspekt, og takken ændres med få ord til en bøn om fred, hvile og nye kræfter. Hos Carl Nielsen er natten/søvnen altså endnu ikke forbi, og der kræves derfor ikke noget nyt musikalsk materiale – det ville ellers have været naturligt, dersom teksten havde fortsat med beskrivelse af den opgående sol. Tekstligt og musikalsk kan han derefter vende tilbage til stemningen i første del med Johannes Jørgensens strofe 5 i første del, og teksten afslutter værket med en tro gengivelse af første dels strofe 2. Allusionen til døden hos Johannes Jørgensen måtte Carl Nielsen altså i sidste ende udelade. Til gengæld holdt han sig inden for rammerne af begrebet søvn med "de gode og de onde Drømme på hvert sit Sted": salighed overfor mareridt / Himmel overfor Helvede.

Ringen er sluttet

Vejen fra de første tanker via de første nedskrevne linier til det færdige resultat gik gennem et samarbejde mellem Johannes Jørgensen og Carl Nielsen, hvor de gensidigt inspirerede hinanden. Digteren lod sin version fra 21. november 1903 trykke, sådan som han følte digtet skulle være, og Carl Nielsen tilpassede hans digt nænsomt til sine egne tanker og det musikalske forløb.

I *Helios* fortolkede Carl Nielsen solens gang i en bue op over himlen: “Stilhed og Mørke – saa stiger Sol under frydefuld Lovsang – Vandrer sin gyldne Vej – sænker sig stille i Hav.”²³ I *Sønnen*, som han kaldte *Helios*’ modsætning,²⁴ følger vi buen den anden vej: Salighed – Helvede – Salighed. Ringen er sluttet.

SUMMARY

ELLY BRUUNSHUUS PETERSEN: *Carl Nielsen: Sleep, Opus 18. A libretto takes form.*

This article describes the genesis of the libretto to Carl Nielsen’s piece: Sleep, opus 18, for choir and orchestra.

I acknowledge my gratitude to painter and writer Stig Holting for pointing out to me in 2003 that there might be letters from Carl Nielsen in the Catholic Historical Archive in the Diocese of Copenhagen. There I found transcripts of four letters from Nielsen to the writer Johannes Jørgensen, of which two relate to the libretto for Sleep. Almost at the same time, Jørgensen’s hitherto uncatalogued manuscript of the same came to light in the Royal Library. After a description of the sources and a short presentation of Johannes Jørgensen and his connection with Carl Nielsen, the text of the two letters is given. In the first, Nielsen states his preferences for the form and content of the libretto and himself provides headings for the poem’s content. Particularly noteworthy is his reference to Macbeth, a reference which is repeated and enlarged on in the second letter. Here the composer politely regrets that he is unable to use the poem cycle earlier printed in the collection Flowers and Fruits, which Jørgensen had initially sent, and sets down his reasons why he cannot use it. There then follows a comparison between the first letter and Jørgensen’s first work for Nielsen – the poem cycle from Flowers and Fruits – with the aim of showing how the writer has met Nielsen’s wishes. The final section compares Jørgensen’s manuscript with the text as it stands in the printed score of Nielsen’s work. Examples are given of the composer’s changes and additions with explanations from the musical point of view, in order to show how a musical libretto took form through the close cooperation of two artists.

²³ Motto for *Helios*, trykt i førsteudgaven af partituret. For yderligere oplysninger henvises til *Carl Nielsen, Værker*. Udgivet af Carl Nielsen Udgaven, Det Kongelige Bibliotek, Serie II. Bd. 7. Udgivet af Thomas Michelsen, 1999, s. xxii-xxvi.

²⁴ Jf. tidligere citerede brev til Julius Lehmann 21.4.1903 (DK-Kk, Acc.1981/168).

THE ILLUSTRATED CODEX (1615/1616) OF
FELIPE GUAMAN POMA DE AYALA:
TOWARD A NEW ERA OF READING¹

BY

MARCO CURATOLA PETROCCHI

Rolena Adorno, *Guaman Poma: Writing and Resistance in Colonial Peru. Second Edition, with a New Introduction*. Austin: University of Texas Press, 2000. Pp. lix,194.

Rolena Adorno, *Guaman Poma and His Illustrated Chronicle from Colonial Peru: from a Century of Scholarship to a New Era of Reading*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, The Royal Library, 2001. Pp. 88, xv.

Rolena Adorno and Ivan Boserup, *New studies of the Autograph Manuscript of Felipe Guaman Poma de Ayala's Nueva corónica y buen gobierno*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2003. Pp. 140.

Without a doubt, the most extraordinary and important document that the colonial Andean world possesses is *El primer nueva corónica y buen gobierno* ("The First New Chronicle and Good Government"), an extremely long letter-petition destined for Philip III, king of Spain, and written by Felipe Guaman Poma de Ayala, an Andean Indian from the region of Huamanga (Ayacucho, Peru), between the years of 1600 and 1616. In the 1190 pages of the original manuscript, with its 398 drawings, the author proposed in the first part ("new chronicle") to reconstruct the history of humanity in the Andes, from its origins to the last Incas, interweaving it with biblical history and presenting a detailed portrait of the social, political, and religious organization of *Tahuantinsuyu* (the Inca empire). In the second part ("good government") he denounced, in a documented manner and without mincing words, the miserable and oppressed condition of

¹This article was first printed in Spanish in *Colonial Latin American Review* 12:2, 2003, pp. 252-258.

the indigenous Andean population under Spanish rule, suggesting to the monarch, and invoking for him, a series of corrective measures to reverse the perilous trend. The document is a truly unique monument of Andean and Peruvian historiography because of three factors: its status as one of the few documents of the colonial era written by a native Amerindian author, the quantity of data and the originality and precision of the information that the work contains, and, above all, its remarkable illustrations. For these reasons, and quite justly, the work figures in UNESCO's list of the "Memory of the World."

Among scholars the interest in this chronicle has been growing steadily since almost a century ago when, between 1908 and 1912, Professor Richard Pietschmann of Göttingen University announced to the scientific community of Americanists the existence of the work in the collections of the Royal Library of Denmark, in Copenhagen, where the illustrated codex had been preserved since at least the first half of the eighteenth century. The document began to be known and studied, although still by a limited group of specialists, as from 1936, when Professor Paul Rivet published a facsimile edition (based on partially retouched photographic reproductions) through the Institute of Ethnology of the University of Paris. On its basis Arthur Posnansky (Guaman Poma 1944) and Luis F. Bustíos Gálvez (Guaman Poma 1956-1966) later elaborated the first – really not very precise – paleographic transcriptions. But it was only in 1980, with the meticulous critical edition of John V. Murra and Rolena Adorno, that the work became more widely available so that finally it could be fully appreciated and utilized by a greater number of historians, anthropologists, literary scholars, linguists, art historians, and even archaeologists, specialized in Andean studies.

Now, since May, 2001, the Royal Library of Denmark has put on the Internet (at the site www.kb.dk/elib/mss/poma), with free access, a complete digital facsimile of the autograph manuscript prepared under the supervision of Rolena Adorno, who, with her books, *Guaman Poma: Writing and Resistance in Colonial Peru* ([1986] 2000) and *Cronista y príncipe: la obra de don Felipe Guaman Poma de Ayala* (1989) (see also Adorno et al. 1992), has become the undisputed authority on the subject. This noteworthy electronic edition is accompanied by a competent, updated introductory study by the same scholar, as well as two useful tables of contents and drawings. It also contains the Quechua language glossary and the onomastic and ethnological indexes from Murra and Adorno's print edition of 1980. In addition, the website contains essays on Guaman Poma and his work by Adorno, Raquel Chang-Rodríguez, Tom Cummins, and Juan Ossio, and links, e.g. to a

bibliography on Guaman Poma prepared by Manuel García Castellón. The website also includes digital facsimiles of two other related documents: one, *Luz de materia de Indias* (which is also preserved at the Royal Library of Denmark), is the report that at the end of his term in office Don Juan de Mendoza y Luna, the marquis of Montesclaros, who was viceroy of Peru from 1607 to the end of 1615, directed to his successor. In it he presents a set of criticisms and proposals for reform of the colonial government that were remarkably similar to those advanced in the *Nueva corónica*. The other document, designated as the “Expediente Prado Tello,” is a dossier of litigations from the seventeenth century, with copies of a collection of land titles and property claims to lands in the valley of Chupas (Ayacucho) relative to the period 1560-1647, among which figure copies of legal petitions, a map and two drawings made by Guaman Poma himself.

This online digital version of the *Nueva corónica* permits a much clearer reading than is possible in the facsimile edition of 1936, and even that of the original manuscript, since, thanks to the sophisticated electronic techniques utilized in the preparation of the images, one can come to appreciate in their entirety details that on simple observation would hardly be visible. The same can be said for the drawings which, with their fine pen strokes, neat lines, and sepia tones, turn out to be far more delicate and artistic than their reproductions in the various print editions (such as Rivet’s in 1936, Murra and Adorno’s in 1980, and those of Franklin Pease G.Y. in 1980 and 1993). All this amounts to a complete revelation for the reader accustomed to the thick, black, uncertain and slightly crude lines of the illustrations in the Rivet facsimile.

Coinciding with its inauguration on the website, Rolena Adorno’s introductory essay, *Guaman Poma and His Illustrated Chronicle from Colonial Peru: From a Century of Scholarship to a New Era of Reading*, has been published in a print edition. The small bilingual, Spanish/English book is accompanied by a series of color plates that permit the reader to appreciate the true quality of Guaman Poma’s drawings. In this new essay and in a more analytical and detailed account in the long “Introduction to the Second Edition: Contextualizing the *Nueva corónica y buen gobierno*,” written for the reissue of *Guaman Poma: Writing and Resistance in Colonial Peru*, published in 2000 (pp.xi-lxi), Adorno presents in a clear, precise, and rigorous manner, accompanied by an updated bibliography, a survey of the current state of our knowledge of the *Nueva corónica y buen gobierno* and its author, whose profile turns out to be representative of a small, provincial Andean-colonial elite of the period. Descendant of *mitmaq* (individuals permanently trans-

ferred by the Inca from one province to another in the empire) originating from the region of Huánuco and resettled in the fifteenth century in the Huamanga area, Guaman Poma came from a thoroughly Andean cultural and familial context. He was educated by priests from whom he learned, in addition to the Christian religion, reading and writing and Spanish customs. Thus he was able to later become the assistant of various priests and functionaries in the colonial administration. Specific references in the *Nueva corónica* indicate that he would have participated, possibly as an interpreter or justice official (*fiscal*), in the campaigns of “extirpation” of indigenous religion, particularly the efforts by the church inspector Cristóbal de Albornoz to eradicate the cult of *Taqüi Onqoy* toward the end of the decade of the 1560s in the area of Lucanas.

Additionally, the original manuscript (called “Poyanne” for the Jesuit house in Poyanne in southern France where it was long housed or “Galvin” for the name of its present owner) of the first version of the *Origen y genealogía de los reyes Incas del Perú* (circa 1590) by the Mercedarian friar Martín de Murúa, found a few years ago by Juan Ossio in a private collection in Dublin, Ireland, confirms that Guaman Poma collaborated as an artist with this priest. In effect, the Poyanne-Galvin codex turns out to be illustrated by 112 magnificent watercolor drawings, the great majority of which, without any doubt, were created by the same hand that drew those of the *Nueva corónica*, that is to say, by Guaman Poma himself (cf. Ossio 2002). Various other archival documents of an administrative character have been found and published from the 1930s onward. Adorno presents and analyses them in order, showing that in the decade of the 1590s Guaman Poma served as an assistant to Amador de Valdepeña, the officially appointed advocate for the Indians (*protector de naturales*), and that he also served on other occasions as an inspector, witness, and interpreter in proceedings confirming land titles and regularizing situations of *de facto* land tenancy that had come about as a consequence of the implementation of the colonial system, with all the profound changes and infinite conflicts that it generated with regard to land rights and ownership.

Yet this phase of Guaman Poma’s life, which he spent collaborating with Spanish civil and ecclesiastical officials and apparently seeking his own full integration into the colonial order, was to end, due to his and his family’s frustrated efforts to be recognized as lords and legitimate owners of vast properties in the valley of Chupas in the environs of Huamanga. The concession of those lands in 1586 by the viceroy to a group of *mitmaq* from Chachapoyas in recompense for their services to the Crown generated, in effect, a long, troublesome and complic-

ated series of litigations that came to an end in 1600 after various contradictory judgments had been made along the way. At that point Guaman Poma was condemned to public lashes and exiled from the city of Huamanga for a period of two years while being held liable for the payment of the costs of the court proceedings. He had been successfully charged with being a “poor Indian” and “of evil inclination” by the name of Lázaro, who had attempted to obtain privileges and offices through acts of deceit and who had unjustly usurped the title of *cacique* (indigenous noble) (Zorrilla 1977: 63-64).

Rolena Adorno devotes several paragraphs in her “Introduction...” to a review of the judicial documents relating to this dispute. She examines the “Expediente Prado Tello,” published by Elías Prado Tello and Alfredo Prado Prado in 1991 and reproduced in facsimile on the Royal Library’s website, in which Guaman Poma lays claim, as mentioned, to property rights over the lands of Chupas. She coordinates the information therein contained with the document designated as the “Compulsa Ayacucho,” a public document from the beginning of the nineteenth century in whose first part, which was published by Juan Zorrilla in 1977, a copy of a series of legal proceedings from the years 1586-1600 is found. This long fragment gives an account of the dispute between the Chachapoyas and the Guaman family and records the final sentence that left his clan, and particularly Guaman Poma himself, in complete disfavor. Coordinating data and references from these documents with one another as well as with several indirect references in the *Nueva corónica* to the lawsuit regarding the lands of Chupas and the Chachapoyas, Adorno (2000: xxxvii-xxxviii) concludes that, given Guaman Poma’s repeated success at upholding his land claims before the Audiencia in Lima, the accusation of fraudulent identity made against him could well have been mounted by the Chachapoyas as the only way to discredit and eliminate the most well prepared and tenacious representative of the Guaman clan. It is possible, indeed probable, that this was the case, in spite of some existing contradictions in the judicial documentation presented by Guaman Poma himself,² and in spite of the fact that in an era of profound upheavals in Andean society the creation of *ad hoc* genealogies and

² For example, in the “Expediente Prado Tello” Guaman Poma identifies his father by the name of Domingo Guaman Mallqui de Ayala while in the *Nueva corónica* he calls him Martín Guaman Malqui de Ayala (the Martín de Ayala mentioned in the “Expediente” appears to be a brother or other relative), and there are some inconsistencies regarding Guaman Poma’s age and parentage as he presents them in the *Nueva corónica* (see, for example, Ossio 2002:39).

even the assumption of alien identities to obtain the recognition of rights, privileges, and offices from the Spanish authorities probably occurred quite frequently, as in the case of Jerónimo Lorenzo Limaylla, also known as Lorenzo Ayllón, in the Mantaro valley of Peru in the decade of 1660 (Puente Luna 2003).

In any event, what Adorno is interested in showing – and without a doubt she accomplishes it in a clear and convincing manner – is the direct and precise, cause-and-effect relationship that exists between Guaman Poma's composition of the *Nueva corónica* and his judicial shifts of fortune. This turn of events engendered his negative perspective on, and profound rejection of, the colonial regime. Apparently after his sentence in 1600 Guaman Poma established himself in Santiago de Chipao in the province of Lucanas (in the southern sierra of the jurisdiction of today's Department of Ayacucho), which was the area that years earlier he had frequented accompanying Cristóbal de Albornoz and where it is probable that, in the decade of 1590, he had worked as a functionary of the Spanish administration. This is deduced from the fact that in petitions contained in the "Expediente Prado Tello" he presents himself, rightly or not, as a "*cacique principal* [ethnic lord] and governor of the Indians and administrator of the communities of the province of Lucanas and Soras, Andamarca and Circa Marca" (Prado Tello and Prado Prado 1991: 181, 347). There in Lucanas, which he knew down to the last detail, as is revealed in the multiple and precise references in the *Nueva corónica* to persons, settlements, micro-histories and places of the region (Barnes 1999), Guaman Poma would have spent a considerable number of the last years of his life occupied in the writing of his extraordinary illustrated chronicle. In an appendix to *Guaman Poma and His Illustrated Chronicle ...*, Rolena Adorno presents the text of a letter, originally found in the Archives of the Indies in Seville and published by Guillermo Lohmann Villena (1945), which Guaman Poma addressed to Philip III from Santiago de Chipao (Lucanas) on the fourteenth of February, 1615. In it he announced that he had just finished "a chronicle or general history" and that to write it, he, a descendant of the royal house of the Inca kings, had had to abandon all other occupations and endure a thousand privations.

In the first edition of *Guaman Poma: Writing and Resistance...* (1986), Rolena Adorno had carried out a refined literary and semiotic analysis of the *Nueva corónica*, carefully scrutinizing its sources, genres, canons, and literary and historiographic conventions, the framework and structure of its narration, its allegories and textual metaphors, the work's implicit and explicit goals and the apparent polemics in which it was

engaged, the function of the drawings and their relationship to the prose text, the iconological codes manipulated, the historical content and didactic value of the deeds narrated, the complex articulation among the elements derived from oral Andean traditions and the components of the ideological and Christian-occidental cultural patterns, as well as the culture, sensibilities, and ideas of its author, as these can be glimpsed through the pages of the chronicle. Now, upon presenting again the book that in its moment represented a real milestone in the history of the literary criticism of the *Nueva corónica* and which still constitutes, after nearly two decades, an indispensable reading for the comprehension of the work, Rolena Adorno in the "Introduction to the Second Edition" had chosen to relate the chronicle to the "man" Guaman Poma, about whose life, travels, and activities a relatively copious body of documentary information has been gathered over the years, as we have seen. She demonstrates the complete coherence and the multiple correspondences between, on one hand, the documentation external to the chronicle, from which we know about his historical trajectory, his travels, his experiences, his aspirations, and his frustrations, and, on the other, the content of his work, from the vindication of his nobility to his enmity toward the Chachapoyas and his great familiarity with the region of Lucanas. In doing this, Adorno demonstrates – without the necessity of even mentioning it explicitly – the total lack of foundation and absolute inconsistency of the contents of a series of manuscripts, supposedly from the sixteenth and seventeenth centuries, whose transcription has circulated in recent years in Italian and international academic circles and according to which the author of the *Nueva corónica* had been the mestizo Jesuit Blas Valera (San Juan de la Frontera de Chachapoyas, Perú 1545 - Málaga, España, 1597).

We refer to the manuscripts that have been divulged, one after another, in academic circles from the middle of the 1990s by Laura Laurencich Minelli and which are the property, together with some pseudo-*quipus*, of Clara Miccinelli, a secondary school teacher of Latin from Naples who, with Carlo Animato, has brought forth several different manuscripts. In this regard, one should mention the precise, forceful, and devastating criticisms of Juan Carlos Estenssoro (1997) and Rolena Adorno (1998 and 1999), as well as the specific flaws of inconsistencies and anachronisms that have been pointed out directly or indirectly by Xavier Albó (1998), Isacio Pérez Fernández (1998), Monica Barnes (1999), Francisco de Borja Medina (1999), Juan Ossio (2000), Teodoro Hampe Martínez (2001), Franklin Pease G.Y. and Francisco de Borja Medina (2001), among others. These criticisms

are found to have their full external verification (and explication) when one reviews the bibliography of Miccinelli and Animato (cf. Cárdenas Bunsen 1999). In effect, Madame Miccinelli is the author of a series of esoteric books unfailingly constructed according to a single literary artifice, that is, starting from the supposed discovery of some extraordinary document that even has an extra-sensorial origin. Her various titles include: *Il Principe di Sansevero: verità e riabilitazione* (Naples, 1984), catalogued by the Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze under the thematic rubric “paranormal phenomena and techniques; dreams and mysteries;” *Il tesoro del Principe di Sansevero: luce nei sotterranei* (Naples, 1984); *E Dio creò l’Uomo e la Massoneria. I documenti segreti, la superloggia inquietante e tutti gli arcani del Tempio di Raimondo di Sangro Principe di Sansevero* (Genoa, 1985); and, with Carlo Animato (“expert in the study of enigmatic writings and psychic sciences,” as he describes himself in Animato, et al. 1989: 30), *Quipu. Il nodo parlante dei misteriosi incas* (Genoa, 1989) and *Il Conte di Montecristo: favola alchemica e massonica vendetta. Con scritti inediti di Alessandro Dumas e Francesco Gaeta* (Roma, 1991).

A small, although perhaps significant, observation of a chronological nature can be made: After the supposedly casual discovery in 1983, in her home, of the first manuscript (Animato, Rossi and Miccinelli 1989: 79), Madame Miccinelli apparently abandoned the Peruvian theme in order to devote herself, again in collaboration with Mr. Animato, to the study and publication of certain astounding, unpublished letters of Alexander Dumas and the Neapolitan poet Francesco Gaeta, which also had been discovered by them (*El Conte di Montecristo...*, 1991). In recent years, Madame Miccinelli has been discovering, always in her own home, various other papers of Blas Valera, of a content progressively more sensational and in a manner each time more colorful and attracting more attention.³ Yet she has done so only since the moment in which Laurencich Minelli began to become interested in the first manuscript published in *Quipu* (Animato, Rossi and Miccinelli 1989). On the other hand, more enlightening still is the consultation of *La Cappella Sansevero* (first edition 1987, second edition 1994) of Professor Rosanna Cioffi, art historian and former dean of the Faculty of Philosophy and Letters of the University of Naples II. In her work ([1987] 1994: 144-145, 146-147), Professor Cioffi denounced and demonstrated with analytical precision the inconsistency and falsity of two

³ These items include one with decorative motifs in the Chancay-Chimú style, a portrait of “Huaman” (sic) Poma, a graphic representation of the *ceques* very similar to that proposed by Tom Zuidema, and numerous other rarities of the same kind.

notarial documents, found (completely out of context) in the Notarial Archive of Naples and published by Madame Miccinelli in *Il tesoro del Principe de Sansevero* (1984). If they had been authentic, these documents would have established that the extremely fine finishing of two famous Baroque statues located in the Sansevero Chapel in Naples, which represent a reclining Christ figure covered with a light cloth and a male figure extricating himself from a thick netting, would have turned out to be the product of an alchemical transformation into marble of veils and nets of cloth fibers, carried out by the Prince of Sansevero. The sculptures are, in point of fact, the work of well known sculptors of the eighteenth century. Without a doubt, Rolena Adorno has done very well in her latest works to refrain from even a single mention of the Neapolitan manuscripts and the various related papers.

In any event, if these fanciful manuscripts have had any merit, it is – as we have seen, above – that of having stimulated, in reaction, new and more profound analyses of the *Nueva corónica* combined with the study of all the information, external to the work, relating to the life and world of Guaman Poma. To these new investigations has just been added the codicological study of the autograph manuscript, carried out on the occasion of the preparation of its digital edition, which confirms that the mind and hand of a single individual – those of Guaman Poma – carried out the entire process of the elaboration of the work. The long essay by Rolena Adorno, “A Witness unto Itself: the Integrity of the Autograph Manuscript of Felipe Guaman Poma de Ayala’s *El primer nueva corónica y buen gobierno* (1615/1616),” constitutes the nucleus of *New Studies of the Autograph Manuscript of Felipe Guaman Poma de Ayala’s “Nueva corónica y buen gobierno”* (2003), written by Adorno and Ivan Boserup, Keeper of Manuscripts and Rare Books at the Royal Library of Denmark. The book constitutes a fascinating journey into the interior of the pages of the codex which, upon revealing the details of the laborious process of its composition, draws us close to the person of Guaman Poma in an almost tangible fashion, allowing us to appreciate his idiosyncracies, his determination, his reflections, his deepest concerns, and his hardships. Adorno reconstructs step by step the procedure followed by Guaman Poma in the preparation of his chronicle through the description and analysis of the formal characteristics of the codex (catalogued in detail by Boserup and Adorno in a series of surveys that are found in the appendix). These elements include the watermarks, photographed for the first time, the calligraphy, the different types and sizes of letters used in writing, the changes in the color of ink, the position of the drawings with respect to the prose text, the ink stains, the textual corrections, modi-

fications, and additions, the superimposition of words, the annotations at the bottom margin of many pages, the changes in the numbering of the folios, the ordering, sewing, and binding of the quires, the sheets added, or removed and replaced. The sequence and logic of the choices that Guaman Poma had to make in the different phases of the elaboration of the manuscript, as when toward the end he had to reconcile his desire to be as explicit and complete as possible with the scarcity of paper occasioned by his lack of economic resources, all testify to the homogeneity, the meticulousness, and the rigor with which the author pursued his goals. These were to create a work coherent in its content, complete in its information, convincing in its argumentation, and harmonious in its structure and form, – all for the purpose of its being appreciated and read by king Philip III.

In “A Witness unto Itself” Adorno also makes interesting chronological points regarding the redaction and history of the manuscript, such as, for example, the fact that Guaman Poma was to begin to write the *Nueva crónica* only after his condemnation to exile from Huamanga, that is to say, after 19 December 1600, and not in the middle of the 1580s as often has been written on the basis of his own assertion that he devoted to the task “twenty if not thirty” years. In favor of this hypothesis (cf. Adorno, *Guaman Poma: Writing and Resistance...*, 2000: xvi) is the absence in the chronicle of unequivocal and frequent references to dates earlier than 1600 and the multiple direct and indirect references, from the first pages of the work, to the years 1612 and 1613. The possibility remains open, certainly, that Guaman Poma had begun to write a first version of his work in earlier times, perhaps in the period (around 1590?) in which he collaborated as an artist with Fray Martín de Murúa, whose chronicle presents multiple parallelisms with that of Guaman Poma (Ossio 2001). What is certain is that the Copenhagen codex was brought to fruition on the basis of a draft, as Adorno rightly remarks, noting the regular dimensions of the majority of the chapters, in general, well calibrated with the size of the quires, and the general control of the writing, preventing it from spilling over into the outer margins of the pages, except in the annotation he belatedly added to the completed text. Likewise, Adorno points out that the final touches to the manuscript were realized in some moment in 1616, in Lima, shortly before the author delivered his manuscript to unnamed Spanish authorities. This is verified on the portrait page of the viceroy Don Juan de Mendoza y Luna, which was added to the codex after the quires had already been sewn. The caption states, “he governed until the year one thousand six hundred and fifteen” and, in effect, this viceroy left office

precisely on 18 December 1615. Guaman Poma had to have added the caption to the portrait, if not the portrait page itself, after that date, that is, in 1616.

Finally, with regard to the subsequent history of the manuscript after it left Guaman Poma's hands, Adorno announces the recent discovery, made by the Danish scholar Harald Ilsøe, of a list of books in the Royal Library's archive that not only proves that the *Nueva corónica* was conserved in this library already by 1729 but also that the manuscript was likely to have been acquired much earlier, and precisely at the time of Danish king Frederick III (1648-1670). This lends credence to the hypothesis, put forward in 1948 by Raúl Porrás Barrenechea (1948: 8), that the manuscript was probably taken to Denmark by Cornelius Pedersen Lerche, the Danish ambassador to Spain in two periods between 1650 and 1662. The *Nueva Corónica* was to leave the Royal Library for some years between 1908 and 1930 in order to be studied by Richard Pietschmann, and, after his death, by the man who continued his work, Ferdinand Hestermann. Hestermann finished the transcription of the text but was not able to publish it. It was, in fact, only with the Paris facsimile edition of 1936 that the indefatigable, utopian, and moving creative endeavor of a Peruvian Indian of the early seventeenth century began to be known and to make known to the world how a people of a great and ancient civilization had lived and interpreted colonial domination and the cultural impact of the Old World on the New. Now, thanks to the online digital version of the illustrated codex and, most of all, thanks to the extraordinary analytical, exegetical labor and efforts at diffusion of the work realized by Rolena Adorno – definitively no less tenacious than Guaman Poma – a new and more advanced era of reading of the *Nueva corónica* has begun.

Works cited

Adorno, Rolena

1989 *Cronista y príncipe: la obra de don Felipe Guaman Poma de Ayala*. Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú.

1998 "Criterios de comprobación: el manuscrito de Nápoles y las crónicas de la conquista del Perú". *Anthropológica* 16: 369-394.

1999 "Contenidos y contradicciones: la obra de Felipe Guaman Poma y las aseveraciones acerca de Blas Valera". Paper presented at the International Colloquium "Guaman Poma y Blas Valera: tradición andina e historia colonial". Istituto Italo-Latinoamericano, Rome, 29-30 September.

See: <http://ensayo.rom.uga.edu/filosofos/peru/guaman/adorno.htm>

2000 [1986] *Guaman Poma: Writing and Resistance in Colonial Peru*. Austin: University of Texas Press.

Adorno, Rolena, et al.

1992 *Guaman Poma de Ayala. The Colonial Art of an Andean Author*. New York: Americas Society – Art Gallery.

Albó, Xavier

1998 "La Nueva crónica y buen gobierno: ¿obra de Guaman Poma o de jesuitas?". *Anthropológica* 16: 307-348.

Animato, Carlo, Paolo A. Rossi and Clara Miccinelli

1989 *Quipu. Il nodo parlante dei misteriosi Incas*, Genova: ECIG.

Barnes, Monica

1999 "La Nueva crónica y buen gobierno fue escrito por un residente de Lucanas." Paper presented at the International Colloquium "Guaman Poma y Blas Valera: tradición andina e historia colonial". Istituto Italo-Latinoamericano, Roma, 29-30 September.

Cárdenas Bunsen, José Alejandro

1999 "El príncipe de Sansevero y los manuscritos de Nápoles". Paper presented at the "IX Coloquio Internacional de Estudiantes de Historia", Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima, 27-29 October.

Cioffi, Rosanna

1994 [1987] *La Cappella Sansevero. Arte barocca e ideología massonica*. Salerno: Edizioni 10/17.

Estenssoro, Juan Carlos

1997 “¿Historia de un fraude o fraude histórico?” *Revista de Indias* 57 (210): 566-578.

Guaman Poma de Ayala, Felipe

1936 [1615/1616] *Nueva corónica y buen gobierno (Codex péruvien illustré)*. Ed. Paul Rivet. Travaux et Mémoires de l'Institut d'Éthnologie, XXIII. París: Institut d'Ethnologie.

1944 [1615/1616] *Primer nueva corónica y buen gobierno*. Ed. Arthur Posnanski. La Paz: Instituto “Tihuanacu” de Antropología, Etnografía y Prehistoria.

1956-1966 [1615/1616] *La nueva corónica i buen gobierno*. Ed. Bustíos Gálvez, Luis.. 3 vols. Lima: Talleres de Servicio de Prensa, Propaganda y Publicaciones Militares – Talleres de Imprenta Gráfica Industrial.

1980 [1615/1616] *El primer nueva corónica y buen gobierno*. Eds. John V. Murra and Rolena Adorno. Quechua translations by Jorge L. Urioste. 3 vols. Mexico City: Siglo Veintiuno.

1980 [1615/1616] *Nueva corónica y buen gobierno*. Ed. Franklin Pease G.Y. 2 vols. Caracas, Venezuela: Biblioteca Ayacucho.

1993 [1615/1616] *Nueva corónica y buen gobierno*. Ed. Franklin Pease G.Y. Quechua translation and analysis by Jan Szeminski. 3 vols. Lima: Fondo de Cultura Económica.

Hampe Martínez, Teodoro

2001 “Una polémica versión sobre la conquista del Perú: ¿Es auténtica la *Relación* de Francisco de Chaves (1533)?”. In Francesca Cantú (ed.). *Guaman Poma de Ayala y Blas Valera: tradición andina e historia colonial. Actas del Coloquio Internacional, Instituto Italo-Latinoamericano, Roma, 29-30 de Setiembre de 1999*. 343-362. Roma: Antonio Pellicani Editore.

Lohmann Villena, Guillermo

1945 “Una carta inédita de Huamán Poma de Ayala”. *Revista de Indias* 6 (20): 325-327.

Medina, Francisco de Borja

1999 “Blas Valera y la dialéctica ‘exclusión-integración del otro’”. *Archivum Historicum Societatis Iesu* 68: 229-268.

Ossio, Juan

2000 “Nota sobre el Coloquio Internacional ‘Guaman Poma de Ayala y Blas Valera: tradición andina e historia colonial’, Instituto Italo-Latinoamericano, Roma, 29-30 de setiembre de 1999”. *Colonial Latin American Review* 9 (1): 113-116.

2001 "Paralelismos entre las crónicas de Guaman Poma y Murúa". In Francesca Cantú (ed.). *Guaman Poma de Ayala y Blas Valera: tradición andina e historia colonial. Actas del Coloquio Internacional, Instituto Italo-Latinoamericano, Roma, 29-30 de Setiembre de 1999*. 63-84. Roma: Antonio Pellicani Editore.

2002 "Algunas reflexiones en torno a la historicidad del cronista indio Felipe Guamán Poma: su ubicación en el tiempo". In Javier Flores Espinoza and Rafael Varón Gabai (eds.). *El Hombre y los Andes. Homenaje a Franklin Pease G. Y.* 1: 325-344. Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú.

Pease G.Y., Franklin and Francisco de Borja Medina

2001 "Valera, Blas." In Charles E. O'Neill and Joaquín María Domínguez (eds.). *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús. Biográfico y temático*. 4: 3875. Roma and Madrid: Institutum Historicum, S.I.-Universidad Pontificia Comillas.

Pérez Fernández, Isacio

1998 "Sobre la captura del Inca Atahualpa (comentario crítico a un documento recientemente publicado)." *Revista Andina* 32: 395-415.

Porras Barrenechea, Raúl

1948 *El cronista indio Felipe Huaman Poma de Ayala*. Lima: Editorial Lumen.

Prado Tello, Elías and Alfredo Prado Prado (eds.)

1991 *Phelipe Guaman Poma de Ayala. Y no ay remedio....* Lima: Centro de Investigación y Promoción Amazónica.

Puente Luna, Jose Carlos de la

2003 "Curacas y hechiceros: luchas por el poder y la sucesión en el valle del Mantaro (1647-1700)." Masters thesis in progress. Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima.

Zorrilla A., Juan C.

1977 "La posesión de Chiara por los indios Chachapoyas". *Wari* 1: 49-64.

ANMELDELSER

Morten Petersen: *Oplysningens gale hund – Niels Ditlev Riegels. Oprører, kirkehader & kongeskænder 1755-1802. En biografi.* Aschehoug 2003. 272 s.

Niels Ditlev Riegels var en af det sene 18. århundredes skæve litterære eksistenser. Han var hektisk produktiv og voldsomt polemisk, men også et spændende intellekt, hvilket Morten Petersen dokumenterer med sin velskrevne og levende biografi.

I forhold til hvor lidt personligt, biografisk materiale Riegels efterlod, var dommene over hans virke helt unormalt personlige i den ældre danske historiografi. I *Historieskrivningen i Danmark i det 19. Aarhundrede* sammenlignede Johannes Steenstrup Riegels med det tidlige 1800-tals systemkritiske historiker Gustav Ludvig Baden. Sammenligningen faldt ud til Badens fordel, mens Steenstrup kaldte Riegels for en "ond natur," som havde skadet mere end gavnet. Ligeledes karakteriserede Caspar Paludan Müller i *Historisk Tidsskrift* (5. R.4, 1883-84, s. 149) Riegels som en "Nidskriver," og "Riegels er overhovedet den ubehageligste af vore historiske Forfattere... At han i denne fuldstændige Løsrivelse fra den traditionelle Opfattelse af vor Historie nu og da er kommen til at sige noget træffende, forandrer ikke den almindelige Karakter af hans Skribentvirksomhed," som var "Halvromanens." Alene Edvard Holm anlagde en bredere synsvinkel og anvendte Riegels politiske skrifter som centrale kilder i bogen *Den offentlige Mening og Statsmagten*, 1888, mens han generelt vurderede Riegels som "et mærkeligt og sørgeligt Eksempel i vor Litteratur paa, i hvilken Grad et bidsk Sind kan ødelægge en Forfatters Talent."

Morten Petersen hæver Riegels ud af denne tradition uden at falde for fristelsen til at heroisere ham. For Riegels var vanskelig, og hans karriere er stadig vanskelig at forstå, selv om det er lykkedes Morten Petersen at kaste meget lys på hans liv og værk. Opgaven har været krævende, fordi Riegels liv stort set skal rekonstrueres på grundlag af hans værk. Morten Petersen har søgt og fundet hidtil ubenyttede breve, spionrapporter og manuskripter. Især har Johan von Bülow arkiver været givende, hvortil føjer sig skiftet efter Riegels på Landsarkivet for Sjælland, som også opbevarer en auktionsprotokol over den resterende bogsamling efter Riegels død. Det kunne have været

spændende at få bogsamlingen mere inddraget, som kilde til Riegels læsning, selv om Morten Petersen givet har ret i, at den alene repræsenterede det tilbageblevne ved Riegels død efter tidligere frasalg. Samlet set må biografen konstatere, at mennesket Niels Ditlev kan belyses mindre end forfatteren Riegels. Alligevel kommer han meget langt med en tekstarkæologisk metode og en hermeneutisk indlevelse, og der standses klogt op, når der kun er gætværk tilbage.

Riegels kom til København 15 år gammel i 1770, det år trykkefriheden blev indført, og han døde få år efter dens indskrænkning i 1799. Konflikt var et nøgleord for de begivenheder, Riegels tog del i som aktør eller aktiv skribent, og afprøvning af grænserne for ytringsfrihed blev et hovedtema i hans virke.

Riegels produktion var omfattende og mangesidig. I H. Ehrencron-Müllers forfatterleksikon fylder fortegnelsen over hans værker otte sider rækkende fra de tidlige kirkehistoriske arbejder på både latin og dansk til kirurgiens historie – fortrinsvis på latin – frem til de historiske hovedværker om enevældens politiske historie fra Christian 5.s kroning i 1670 til Christian 6.s død i 1746. Men bøgerne drukner i en flod af tidsskriftsartikler og anonyme pamfletter, som tematiserede det sene 18. århundredes kirkekamp og politiske debat.

Riegels liv og værk var præget af en række markante brud og opbrud: Den første fase efter barndommen på Lolland strakte sig fra studietiden i København og Kiel til hans ansættelse ved hoffet i 1781. Det var tiden for Riegels uddannelse og arbejde som kirkehistoriker. Han var ikke mindst elev af, og inspireret af Johan Cramer, som efter en tid som hofpræst og litterat ved Frederik 5.s hof var blevet prokansler ved Universitetet i Kiel. På den baggrund blev Riegels pagehovmester ved enkedronning Juliane Maries hof.

Den helt centrale begivenhed i perioden ved hoffet var kronprinsens kup mod kabinetssekretær Ove Høegh-Guldberg og arveprinsens parti i 1784, som også vendte op og ned på pagehovmesterens liv. Fra første færd deltog han i kronprinsens koalition, og Morten Petersen redegør for, hvorledes Riegels gode forbindelse til Cramer i Kiel åbnede en hemmelig postforbindelse via denne fra kronprinsens koalition til tidligere udenrigsminister A.P. Bernstorff i Tyskland. Riegels blev kort sagt en årrække en spion i fjendens lejr, og han spillede spillet perfekt. Han blev "det lille bimiddel," som medvirkede til kronprinsens magtovertagelse, og han blev belønnet med en årlig pension for sin indsats. Omkring 30 år gammel blev Riegels økonomisk uafhængig, men han ville ikke pensioneres. Han ville tage del i det nye regime, helst som kongelig historiograf. Morten Petersen argumenterer overbevisende for, at de nye magthavere holdt Riegels hen med tomme karriere-

udsigter for stadig at kunne anvende hans glimrende evner som spion – nu mod det preussiske gesandtskab i København.

I 1787 var det slut både med spionagen og med drømmen om historiografembedet, som gik til Peter Frederik Suhm. Han brændte alle broer og etablerede sig som systemkritiker med månedsskriftet *Kjøbenhavns Skilderie*, som han udsendte i de feberagtigt produktive år frem til 1790.

Allerede regeringsforandringen i 1784 indebar et markant brud for Riegels som forfatter. Hans kirkehistorie skiftede karakter. Den blev til kirkekritik og blev en kritik af kirkens "hierarki" og statsbærende rolle. Samtidig kastede han sig ud i personlig polemik mod alle ortodoksiens ytringer med størst forkærlighed for angreb på biskop Nicolaj Balle, mod hvem han nærrede et livslangt had, som var grundlagt i studietiden i København.

Forfatterskabets fokus skiftede nu karakter. Samtidig med udsendelsen af kirkehistoriens tredje og sidste bind skrev han kirurgiens historie, hvor han udmalede den moderne kirurgis historiske trængsler over for den traditionelle, privilegerede medicinske profession. Typisk for ham blev det historiske værk ledsaget af aktuel deltagelse i en fejde mellem kirurger og læger omkring oprettelsen og ledelsen af Det kirurgiske Akademi i København. Riegels foldede sig ud, og selv for hans biograf forekommer metoderne for grove. Han beskylder helt befriende sin hovedperson for "urent trav."

Men Riegels interesserede sig ikke alene for kirurgi som historiker. Han begyndte selv at dyrke dissektion på Det kirurgiske Akademi under vejledning af professor Frederik Christian Winsløv. Morten Petersen tolker Riegels intellektuelle udvikling som en bevægelse inden for et deistisk verdensbillede: "Oplysningen" var den samlende faktor i Riegels mange projekter. Der var en indre sammenhængskraft mellem religionshistorie, kirurgi og politisk historie, og det er meget tænkeligt, at Gud i Riegels' forestillingsverden alene var den sidste årsag til livets store mekaniske urværk. Det var mere end metaforer, når Riegels skrev politisk historie med brug af kirurgiske og medicinske termer.

Et brev fra Riegels til Peter Frederik Suhm, som han beundrede dybt hele livet igennem, tyder på at hans synspunkter lå tæt på den franske materialisme. I brevet fra Falster 12. august 1788 skrev han: "alle vore moralske Evner ere jo blot fysiske forfinede" og han fortsatte "Sommeren er for varm til deri at anatomere, dog gjør jeg mange forsøg paa Dyr, der alle sigte til dette foresatte Øyemedes Opnaaelse. Naade virkninger, Bønnens Kraft, Catechismi Vælde, Omvendelsens Umulighed er noget underligt, som den philosophiske Anatomicus ikke kan begribe. Just derfor maa han stedse kiempe med Theologer-

ne.” (Tillæg til Chr. Bruun: *Peter Frederik Suhm*, 1898, s. 34.) Som filosofisk anatomicus nærmede han sig ateismen. Morten Petersen lader dog Riegels kæmpe med Gudsspørgsmålet til han dør.

Mellem 1787 og 1790 kulminerede Riegels’ arbejde som politisk journalist og samfundskritiker. Hans artikler om Børnehuset fra 1787 efterfulgt af kritikken af forholdene i Pesthuset fra 1788 er moderne samfundskritisk journalistik, som også affødte både indsamlinger og kommissionsarbejde for forholdenes forbedring. Det var både relationen mellem forbrydelse og straf og mellem galskab og fornuft, der fascinerede Riegels intellektuelt og kaldte den oplyste reformator på banen. I 1790 kastede han sin vigtigste politiske pamflet ind i det politiske røre omkring den såkaldte proprietærfejde, hvor jyske herremænd søgte at få kronprinsen til at bremse regeringens landboreformer. I *Julemærker fra Landet og Byen* bragte han Den franske Revolution på banen i den danske sammenhæng med et forslag om at indkalde en stænderforsamling for at løse finansproblemer og reformproblemer.

I sin afsluttende karakteristik af Riegels kalder Morten Petersen ham blandt andet “en utopisk drømmer, som ville ændre verden her og nu, gøre den oplyst” (s. 229), og tidligere betegner han Riegels’ kritik af den aristokratiske regering bag kronprinsen som drømmeri: “Han repræsenterede drømmerier, som først grundlovstiden indfrieede et halvt århundrede senere.” (s. 93). Var Riegels’ politik drømmeri?

Riegels politiske vision, som han offentliggjorde flere gange, handlede om “stændernes ligevægt” med forbilleder i antikkens Rom – billeder som han forbandt med de nye efterretninger fra Frankrig. Den vision lå også bag “Julemærkerne,” eller de politiske varsler. Den detroniserede Høegh-Guldberg læste de anonyme “Julemærker” i Århus og tog dem alvorligt. Den 19. oktober 1790 skrev han i et brev til Johan Bülow om Riegels’ forslag til en rigsdag: “den hele Kongelige Myndighed er da forsvunden, og det Franske *Democratie* er med alle sine Ulykker indført. Da dette Onde brød frem over Frankerige, kom stødet fra Paris: hos os maae det komme fra Kiøbenhavn. Forfatteren har derfor med beraad Hu anført, at Frid. 3. har tilsagt Kiøbenhavn at være, naar en Rigsdag skulde kaldes sammen, en Rigs Stand; mærk vel en Rigsstand. Her har vi da det, Necker ulykkelig udvirkede, at *le tiers état* fik en *double Réprésentation*, og som blev siden Hovedkilden til al Ulykken.” Til og med havde forfatteren kaldt sit skrift “Julemærker,” for at det skulle læses af “Pøbelen.” (*Historisk Tidsskrift* 4. Rk. 1, 1869-70, s. 294f.).

Høegh-Guldberg aflæste tydeligt julemærkernes fremtidsudsigter, som Morten Petersen også gør rede for det, men uden at han diskuterer skriftets mulige politiske farlighed i 1790, hvor Den franske Revo-

lution endnu ikke var miskrediteret. Der var egentlig ikke noget utopisk over tanken om en stænderforsamling som alternativ til enevældens krise. Fremtidens politik forestillede man sig ved hjælp af fortidens institutioner. Det havde Suhm allerede formuleret i 1772. Men hvor mange delte denne forestilling? Hvor mange ville dele den, hvis den økonomiske og politiske situation i Danmark-Norge i 1790 udviklede sig kritisk? Riegels' politiske vision må analyseres i en kontekst, som er bredere end hans eget forfatterskab.

Konjunkturerne var ikke med politikeren Riegels. Mens handelen blomstrede i ly af revolutionskrigene, helligede Riegels sig på radikal vis enevældens politiske historie. Som nygift bosatte han sig på Falster fra 1790. I de sidste år flyttede parret til Sorø, hvor Riegels kastede sig over den praktiske oplysning – pædagogikken – med oprettelsen af skolen Sorø Læreinstitut.

Historien om Riegels demonstrerer hvor meget patron-klient forhold betød for ytringsfrihedens administration under enevælden. Der hvilede en aura over Riegels som pensioneret kupmager fra 1784, og det er bemærkelsesværdigt og lidt gådefuldt, at han kunne fastholde denne privilegerede position og samtidig være enevældens skarpeste kritiker både som historiker og politiker. Regeringen må have vurderet, at omkostningerne ved at slå hånden af den tidligere alliancepartner var for store i den offentlige opinion. Og så vidste Riegels så meget om begivenhederne ved hoffet frem til kuppet. Det havde han demonstreret i sine kompromisløse historiske beretninger om "Forandringen i Ministerium d. 14. April 1784" og om "Kronprindsens Opdragelses-historie," som han skrev mellem 1784 og 1786. Fragmenter heraf kendes fra Johan Bülow's papirer, og det var ikke historier, som de nye magthavere ønskede offentliggjort.

Biografien over Riegels giver en spændende sidevinkel på de skelsættende sidste årtier af det 18. århundredes historie i Danmark. Riegels' arbejde har aldrig før været behandlet og diskuteret i sin helhed, og det er en fornøjelse at følge Morten Petersen leve sig ind i sit stof og formidle oplevelsen til læseren. Oplysningens "gale hund" bed sig fast i samtidens konflikter i stat og kirke, men det er et spørgsmål om ikke kirkehistorikeren Riegels og kirkekampen fylder lidt for meget i portrættet i forhold til Riegels som politisk historiker og skribent.

Henrik Horstbøll

OM OG AF H. C. ANDERSEN

ANDERSEN. H.C. *Andersens samlede værker. Eventyr og Historier I-III*. Udgivet af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab under redaktion af Klaus P. Mortensen. Udgivere: Laurids Kristian Fahl, Esther Kielberg, Klaus P. Mortensen, Jesper Gehlert Nielsen under medvirken af Finn Gredal Jensen. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab/Gyldendal 2003. 560 s. + 528 s + 488 s.

Jackie Wullschlager: *H.C. Andersen. En biografi*. På dansk ved Pia Juul. Hans Reitzels Forlag. 2002. 504 s.

Jens Andersen: *Andersen. En biografi 1-2*. Gyldendal 2003. 528 s. + 440 s.

ANDERSEN er den tredje – og den første videnskabelige – udgave af H.C. Andersens samlede værker siden 2. udgave (med gotisk skrift) blev afsluttet i 1880. Ganske vist er eventyrene, romanerne, rejsekildringerne og H.C. Andersens tre selvbiografier op til flere gange udkommet i videnskabeligt pålidelige udgaver, men man har fra udgiverside aldrig hverken interesseret sig for hans mange skuespil eller digtene. Det må derfor hilses velkomment, at Det Danske Sprog- og Litteraturselskab sammen med Gyldendal og med støtte fra Hans Christian Andersen 2005 endelig udgiver en ny udgave af H.C. Andersens samlede værker. I forordet oplyses, at ANDERSEN i modsætning til de to tidligere udgaver vil medtage alt, hvad H.C. Andersen selv lod trykke eller opføre på dansk. Hertil kommer *H.C. Andersens Levnedsbog*, som først blev udgivet af Hans Brix i 1926 samt det danske manuskript til Andersens første officielle selvbiografi *Das Märchen meines Lebens ohne Dichtung*, som indledte den tyske udgave af hans samlede skrifter i 1847, men først udkom på dansk under titlen *Mit eget Eventyr uden Digtning* så sent som i 1942.

ANDERSEN, som titlen på værket er, vil udkomme i 18 bind frem til 2006. I lighed med de to tidligere udgaver har man valgt at opdele udgaven efter forfatterskabets hovedgenrer, og teksterne inden for hver af disse i den rækkefølge, hvori de udkom, samtidig med at førstetrykket altid er tekstgrundlag. Til gengæld har man byttet om på rækkefølgen af genrerne, således at bind 1-3 indeholder eventyrene og historierne, hvorpå følger romanerne, digtene, skuespillene, rejsekildringerne og sluttelig selvbiografierne. Hver del kan også købes separat, hvad der formodentlig er forklaringen på, at man bagest i bd. 3 har anbragt en kortfattet tidstavle over H.C. Andersens liv. Sammen med en oversigt over rangklasser, længdemål, rummål og vægt samt tidens mønt, der findes før kommentarafsnittet i hvert bind, er

den er et særdeles nyttigt og fortrinligt arbejdsredskab for den, der behøver en hurtig orientering.

For eventyrenes vedkommende betyder princippet om at trykke teksterne i kronologisk rækkefølge, at man indleder med to eventyr, der ikke var med i de tidligere udgaver af de samlede skrifter og normalt heller ikke medtages i de almindelige populærudgaver af H.C. Andersens eventyr, nemlig "Dödningen" fra *Digte*, 1830 og "Det sjunkne Kloster", der blev trykt i *Nyt Repertorium for Moerskabs-Læsning*, 1831, medens "Fyrtøiet", der normalt står som det første, her kommer som det tredje eventyr. "Hyldemoer," der oprindelig stod i P.L. Møllers æstetiske årbog *Gæa* i 1845, har fået sin plads mellem "Sneedronningen" på den ene side og "Elverhøi" på den anden, og læseren får dermed mulighed for at studere H.C. Andersens begyndende refleksioner over begreberne eventyr og historier. Tre "Smaahistorier," der blev trykt i *Dansk Folkeblad* i 1836 er indsat mellem Andet Hefte af *Eventyr, fortalte for Børn* fra 1835 og Tredie Hefte fra 1837, og sammen med disse yderligere to småhistorier "Hans og Grethe" samt "De blaa Bjerger." Begge blev skrevet til *Dansk Folkeblad*, men forkastede af redaktionen og først trykt i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs udgave af *H.C. Andersens Eventyr*. Kritisk udgivet efter de originale Eventyrhæfter med Varianter ved Erik Dal og Kommentar ved Flemming Hovmann efter Forarbejder af Erling Nielsen (I-VII, 1963-90). Netop optrykket af disse to småhistorier kan imidlertid give anledning til undren over udgavens redaktionsprincip. I bind V af den sidstnævnte udgave findes et tillæg med i alt 15 eventyr udenfor de samlede udgaver, hvortil kommer "Hans og Grethe" og "De blaa Bjerger" i bind VI. Af disse i alt 17 har man imidlertid kun valgt at medtage 6 tekster, hvorfor man altså kun kan læse de øvrige i den ældre udgave.

Princippet om at medtage alt, hvad Andersen lod trykke eller opføre på dansk – det sidstnævnte indicerer, at man vil medtage de hidtil utrykte skuespil – betyder også, at "Danish Popular Legends," der publiceredes i *The Riverside Magazine for Young People. An Illustrated Monthly* III, New York 1870" (*H.C. Andersens Eventyr*, V, 1967, s. 254-60), ikke er medtaget, skønt man i bd. VI kunne offentliggøre Andersens danske originalmanuskript. Om disse tekster eventuelt vil blive trykt i bd. 9, der vil indeholde "Blandinger," skal selvfølgelig være usagt. Hvis ikke vil det unægtelig svække udgavens videnskabelige værdi.

Netop ANDERSENS videnskabelige værdi er problematisk for de tre første binds vedkommende. Af forordet fremgår, at udgaven "henverder sig til alle, der interesserer sig for H.C. Andersens forfatterskab og har lyst til at gå på opdagelse i hele det andersenske univers.

Gammel som ung, læg som lærd.” Hvor stor sympati man end kan have for denne intention, medfører det en risiko for at sætte sig mellem to stole. I modsætning til Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs ældre udgave af eventyrene er *ANDERSEN* forsynet med en generel indledning om eventyrene i bd. 1 af Klaus P. Mortensen. Indledningen er koncentreret omkring selve genren og ligger i forlængelse af Paul V. Rubows *H.C. Andersens Eventyr* fra 1927, der placerede eventyrene i den litteraturhistoriske sammenhæng med folkeeventyret, fabliauen, fabeln og parabelen, ligesom han undersøgte ideen og formen samt behandlede sproget og stilen. Klaus P. Mortensen tager sit udgangspunkt i Andersens egne bemærkninger om eventyrgenren i “Bemærkninger til *Eventyr og Historier*” fra 1874, og ridser i tolv små kapitler først folke- og kunsteventyrets historie op, derefter H.C. Andersens debut som eventyrforfatter og hans forhold til folkeeventyret, inden han følger genrens udvikling væk fra folkeeventyret mod kunsteventyret og spredningen ud over genrer som fabel, sagn, lignelse osv. Han indkredser forskellen mellem eventyret og historien, der i højere grad er præget af realismen for sluttelig at behandle en lille gruppe fortællinger fra slutningen af 1850’erne og 1860’erne som “Dynd-Kongens Datter,” “Iisjomfruen” og “Dryaden,” som rubriceres under genrebetegnelsen “novelleeventyr,” fordi Andersen her forener eventyret og historien. Sideløbende med denne udviklingshistorie forsøger han også at indkredse kernen i det typiske Andersen-eventyr, som han mener skal tjene til at åbne læserens øjne for det i hverdagsvirkeligheden, som normalt overses. For at nå dette mål betjener Andersen sig af en forskudt synsvinkel, som han etablerer via valget af dyr, planter, ting osv., en metode han har overtaget fra fabeln. Klaus P. Mortensen påpeger også, at Andersen med sine eventyr meget hurtigt henvendte sig til voksne netop via det dobbeltbundede. Man kan dog savne, at han faktisk forbigår, at allerede “Fyrtøiet” og “Lille Claus og store Claus” havde en ironi, der tydeligvis kun var forståelig for voksne (i “Fyrtøiet” vennerne, der svigter soldaten, da han bliver fattig og må flytte op på kvisten, fordi der er så langt op, og i “Lille Claus og store Claus” bonden, der ikke kan lide degne). Med eventyrenes status som klassikere og deres eviggyldige budskab, er man nok tilbøjelig til at overse, at de også var et stykke samtidslitteratur og produkter af deres tid. Selvfølgelig ved man, at det er tilfældet med eventyr eller historier som “Om Aartusinder” eller “Den store Søslange”, men Klaus P. Mortensen får fx også understreget samtidsperspektivet og – opgøret i “Den standhaftige Tinsoldat” og “Den grimme Ælling,” der er andet og mere end Andersens egen livshistorie. At det sidstnævnte eventyr tillige er en gennemført parodi på selv-

tilstrækkeligheden og snobberiet hos Guldalderens borgerskab, er man måske tilbøjelig til at glemme.

Klaus P. Mortensens indledning er som nævnt koncentreret om genren. Aspekter som inspirationen til eventyrene og deres tilblivelse, altså indblikket i digterværkstedet, og modtagelsen af eventyrene i samtiden er udeladt. Det gør den nok til ret svær læsning, og det er i høj grad et spørgsmål, om den henvender sig til den læge læser. Forklaringen på denne fokusering på genren skal man måske søge i de generelle oplysninger, der står som indledning til tekstkommentaren bag i hvert bind. Heraf fremgår, at kommentarens formål er "at lette læsningen ved at oplyse om de ordbetydninger og sagforhold, der skønnes nødvendige for tekstforståelsen." Det oplyses endvidere, at kommentaren støtter sig til Erik Dals, Erling Nielsens og Flemming Hovmanns udgave, som der i øvrigt henvises til i indledningen til hvert eventyr af hensyn til de læsere, som ønsker at arbejde videre med stoffet. Forskere og andre specielt interesserede henvises med andre ord til en anden udgave, der så at sige er mere "videnskabelig" og omfattende end, hvad man måtte formode nu skulle være den kanoniserede videnskabelige udgave. Sammenligner man de to kommentarer, kan man konstatere, at alle parallelhenvisninger til andre eventyr eller andre af Andersens værker, der viste sammenhængene i forfatterskabet er væk. Det samme gælder henvisninger til breve og dagbøger, der belyser inspirationen til et motiv eller en episode. Kommentaren henvender sig med andre ord i udpræget grad til den læge læser modsat indledningen. Spørgsmålet er blot, hvor mange læge læsere, der egentlig betjener sig af kommentaren. De fleste læsere i denne kategori vil måske tilmed købe en af de mange billigudgaver af eventyrene, der er på markedet! Kommentaren rejser desuden et andet spørgsmål, som vi først får svaret på, når afdelingerne med digte og skuespil udkommer. Her findes ingen tidligere videnskabelige udgaver at henvise til til videre studium. Vil man da give en dyberegående kommentar på linie med eventyrene og romanerne, eller vil man efterfølgende skulle i gang med en ny "mere videnskabelig" udgave? Endelig kan man også notere sig, at det tekstkritiske apparat er reduceret til et minimum, og at udgaven ikke er forsynet med et praktisk hjælperedskab som en linietæller, skønt det både er et værdifuldt arbejdsredskab ved orientering i teksten og en lettelse, når man skal søge en kommentar.

Udgiverne har valgt at illustrere *ANDERSEN* med et stort repræsentativt udvalg af H.C. Andersens tegninger, papirklip og collager, som Ejnar Askgaard i øvrigt giver en kortfattet men særdeles interessant og fyldestgørende introduktion til dels forrest i bind 1 (mest om Andersens teknik ved fremstillingen af papirklip) dels bagest i bindet (om

de forskellige genrer og deres genesis). Udgiverne kalder det "en billedfrise, der ikke skal opfattes som illustration i gængs forstand, men som et selvstændigt kunstnerisk udtryk i med- og modspil til forfatterskabets tekster." Spørgsmålet er blot om, det er Andersens kunstneriske udtryk, udgiverne hentyder til eller værkets grafiske tilrettelægger Grete Hvams, idet hun også har valgt at bringe mere eller mindre skæve udsnit af papirklip og collager, der således snarere er udtryk for hendes sans og tolkning end Andersens. Flere af dem får nærmest abstrakt karakter, og derfor burde hendes navn ikke kun have figureret på kolofonen men på titelbladet.

H.C. Andersen udtalte selv, at hans liv var den bedste kilde til belysning og forståelse af hans forfatterskab. Det var bl.a. baggrunden for hans selvbiografier og en række værdifulde bemærkninger om eventyrenes tilblivelse, som han udgav i forbindelse med eventyrudgaverne, og som her er trykt bagest i bd. 3. Bemærkningerne skal dog læses med kritisk sans. Andersen yndede at "gruppere" begivenhederne, som et led i den myte, han byggede op omkring sit liv, og af og til huskede han ganske enkelt forkert, men såvel selvbiografierne som bemærkningerne til eventyrene er vigtige kilder til forståelsen af hans liv og værk og danner også sammen med hans mange breve og dagbøgerne så at sige rygraden i to store og meget forskellige H.C. Andersen-biografier, der er udkommet i de sidste par år.

Jackie Wullschlagers biografi udkom først på engelsk under titlen *Hans Christian Andersen. The Life of a Storyteller* i 2000. Forfatteren er litteraturkritiker og kulturskribent på *Financial Times* og udgav i 1995 en biografi over børnebogsforfattere fra den victorianske og edwardianske periode, *Inventing Wonderland*. Som titlen angiver fokuserer Jackie Wullschlager især på H.C. Andersen som eventyrdigter og i langt mindre grad på romanforfatteren og dramatikeren for slet ikke at tale om lyrikeren, der næsten lades uomtalt. Det sidste kan dog næppe bebrejdes hende. Bortset fra ganske få digte som "Hist hvor Veien slaaer en Bugt," "Lille Viggo vil Du ride ranke" og "I Danmark er jeg født" er hans store lyriske produktion og ikke mindst hans utallige lejlighedsdigte selv herhjemme for længst gået i glemmebogen.

Til gengæld betragtes Andersens eventyr i Danmark i modsætning til, hvad der gør sig gældende i de angelsaksiske talende lande både som læsning for børn og voksne. Det skyldes især kvaliteten af de engelske oversættelser, hvor oversætterne ikke mindst i 1800-tallet dels oversatte fra tyske oversættelser dels ikke holdt sig tilbage fra at ændre i teksten efter forgodtbefindende for at tilpasse den til den victorianske moral, et problem som i øvrigt også behandles i kapitlet om Andersens besøg i England i 1847. Jackie Wullschlagers ærinde er imidlertid at

vide H.C. Andersens værk i fuldt format eller, som hun siger i sin indledning, "beskrive forfatterens indre tanker, hans bekymringer, forhåbninger og frygt mens han skrev, og at indsætte ham i den rige kulturelle sammenhæng der formede ham."

Jackie Wullschlagers bog, som på dansk har fået den mere neutrale undertitel "En biografi," er skrevet i den angelsaksiske biografiske tradition, hvor der veksles mellem en beskrivelse af liv og digtning, således at værket udover at give et helhedsbillede af Andersens personlighed også kan anvendes som en håndbog for den, der ønsker at orientere sig i en bestemt periode i Andersens liv eller få et analyserende referat af et eventyr, hvor hun anvender en blanding af forskellige metoder som den biografisk-psykologiske og den freudiansk og jungiansk-inspirerede. Bogen er inddelt i 23 kapitler plus forord og en indledning, hvor Jackie Wullschlager reflekterer over den traditionelle placering af H.C. Andersens forfatterskab i europæisk litteraturhistorie. Selve biografien er bygget kronologisk op. De to første sider af kap. 1 handler ganske vist om Andersens udnævnelse til æresborger i Odense i 1867, som hun ikke alene i lighed med Andersen selv tolker som et symbol på hans Aladdinskæbne, men også ser i et større historisk perspektiv som udtryk for samfundsudviklingen fra enevælde til demokratisering og alt hvad det indebar for individet. Men beretningen om æresborgertitlen bruges samtidig som afsæt for at føre læseren tilbage til Andersens fødsel og hans følgende livshistorie, der er fortalt i et roligt og afbalanceret tempo, hvor alle vigtige begivenheder og menneskelige relationer er kommet med og får deres rette plads. Og modsat mange biografier, hvor forfatteren ofte behandler den biograferedes modne år og alderdom på et sidetal, der er omvendt proportionalt med antallet af år, sættes tempoet kun yderst moderat op for at undgå trættende gentagelser. Kun på et enkelt punkt mærkes, at bogen egentlig er skrevet for et engelsk publikum, idet rejsen til England i 1847 får 27 sider, hvoraf dog de ni handler om oversættelserne af eventyrene. Det samme gælder kapitlet om besøget i 1857 og venskabet med Dickens, der fylder ti sider. Prioriteringen forekommer dog ikke en dansk læser urimelig i forhold til fx vægningen af Andersens Italiensrejser, fordi Jackie Wullschlagers betragtninger over oversættelsesproblematikken, som hun i en note i øvrigt gør opmærksom på i høj grad støtter sig til Elias Bredsdorffs *H.C. Andersen og England*, 1954 næppe kan gentages for tit.

På kolofonen understreges det, at Jackie Wullschlagers biografi beskriver danske forhold i en bestemt periode, set udefra. Der gøres endvidere opmærksom på, at omtalen og benævnelsen af danske lokaliteter og personer i den danske oversættelse i et vist omfang er tilpas-

set den danske læser – for ikke at forklare, hvad der er enhver bekendt – samtidig med at den internationale synsvinkel er bibeholdt. Ved en sammenligning mellem den engelske og den danske udgave er det umiddelbart svært at finde ændringerne. De to udgaver har stort set samme størrelse, og biografiens styrke for en dansk læser ligger måske netop på dette plan.

Miljø- og tidsbillederne af fx Odense og København, hvor Jackie Wullschlager endog har et så lokalt begreb som “magistratsmåneskin” (dvs. at gadelygterne af sparsommelighedshensyn ikke blev tændt, når det efter kalenderen var fuldmåne), er imponerende. Det samme gælder hendes beskrivelse af Helsingør, som hun som udlænding ser med samme åbne øjne som Andersen, da han første gang kom til byen i 1826. Endvidere er der rundt omkring i bogen små fine miniatureportrætter af fx Jenny Lind, Johan Ludvig Heiberg eller følgende ganske lille af Emma Hartmann, om hvem det hedder, at hun “var varm og åben, vittig og livlig, havde altid sat Andersens humør i vejret; hun havde drillet ham blidt og budt ham velkommen i sin store familiekreds” (s. 329).

Jackie Wullschlagers gennemgang af H.C. Andersens forfatterskab fokuserer som nævnt især på eventyrene, men hun omtaler også skuespillene og romanerne, der i første omgang var årsag til hans internationale berømmelse. Stort set følger hun her, hvad danske litteraturhistorikere igennem tiderne har anset for godt og dårligt. *Fodreisen* sættes fx ind i europæisk sammenhæng med E.T.A. Hoffmanns romantisk-fantastiske værker, men får også prædikatet “en typisk ung mands bog” (s. 93). Til gengæld fremhæver hun i forbindelse med *Improvisatoren*, der bogstavelig talt er ukendt i udlandet i vore dage, både hvordan den i henseende til fortælleform, sociale detaljer og psykologiske iagttagelser hører hjemme blandt romaner som Stendhals *Le rouge et Le Noir*, 1830, Balzacs *Eugénie Grandet*, 1833 og Dickens’ *Oliver Twist*, 1837. Og det omtales, at skildringen af titelpersonen Antonios barndom foregriber Charlotte Brontës *Jane Eyre*, 1847 og Dickens’ *David Copperfield*, 1849-50. Bortset fra slægtskabet med Dickens’ fortællekunst er Andersens placering i forhold til de øvrige digtere stort set upåagtet i Andersenlitteraturen.

Givetvis med rette mener Jackie Wullschlager, at hendes billede af Andersen vil være ukendt for engelsktalende læsere. Dog skal det siges, at Elias Bredsdorff med *Hans Christian Andersen. The story of his life and work 1805-75*, 1975, der også udkom som bogklubudgave, netop påviste Andersens mangfoldighed og kompleksitet. Det er derfor næppe påpegningsværdigt at det dobbeltbundede i eventyrene eller hans patologiske trang til anerkendelse, som Jackie Wullschlager både forklarer og undskylder med de vilkår, han levede under i København

1819-22, hun betragter som det nye i hendes biografi. Snarere er det omtalen af hans seksualitet, idet hun mener, at det portræt af Andersen, hun tegner stort set også vil være ukendt for danskere. At det må være seksualiteten, hun tænker på, mener jeg kan udledes af to forhold. For det første spiller H.C. Andersens seksuelle tilbøjeligheder en underordnet rolle i Elias Bredsdorffs biografi, og da den endelig omtales i slutningen af bogen sker det i form af en henvisning til og accept af psykiateren Hjalmar Helwegs afvisning af påstande om, at Andersen skulle have været homoseksuel. Bredsdorff påpeger dog i sin biografi, at der utvivlsomt var udpræget kvindelige træk hos Andersen (s. 282), og i den danske bearbejdelse tilføjer han tilmed en sætning, hvor han konkluderer, at det sikkert var rigtigere at tale om biseksuelle tilbøjeligheder end om homoseksualitet (*H.C. Andersen. Mennesket og Digteren*, 1979, s. 368). Elias Bredsdorffs danske bearbejdelse figurerer imidlertid ikke på litteraturlisten i den engelske udgave af Jackie Wullschlagers biografi. Det samme gør sig gældende for Wilhelm von Rosens *Månens kulør. Studier i dansk bøssehistorie 1628-1912*, I-II, 1993, hvor Andersens eventuelle biseksualitet for alvor blev taget op til behandling på dansk. For det andet har Jackie Wullschlager en note i forbindelse med omtalen af Andersens venskab med balletdanseren Harald Scharff s. 380, som peger i denne retning, og som nok burde have været revideret af den danske forlagsredaktion. Her hedder det, at danske kommentatorers tavshed, lige fra Andersens tid til nutiden, angående hans homoseksuelle forhold, er bemærkelsesværdig, idet dagbøgerne ikke efterlader nogen tvivl om, at han var tiltrukket af begge køn. Hun henviser også til referater i dagbøgerne (dog uden konkrete henvisninger) af samtaler mellem Andersen og Theodor Collin og Einar Drewsen om hans homoseksualitet samt en bemærkning til Jonna Stampe om ikke at bedømme ham efter et almindeligt mål. Langt mere problematisk, fordi det i høj grad stiller spørgsmålstejn ved Jackie Wullschlagers kendskab til de danske kildeudgaver, er dog følgende påstand: "Meget af H.C. Andersen-videnskaben – redigeringen af dagbøger og breve – blev afsluttet i 1960'erne, hvor diskretion med hensyn til seksualitet stadig blev anset for passende i mange akademiske kredse, men selv nyere Andersen-forskning har undgået emnet." Jackie Wullschlager burde imidlertid ikke være uvidende om, at hverken de danske videnskabelige udgaver af breve eller dagbøger er redigerede eller forkortede. Derfor har man følgelig heller ikke forsøgt at fortie en eventuel sandhed om Andersens seksualitet. At oversættelser af dagbøgerne har karakter af udvalg, hvor fx notater om Scharff er udeladt, burde måske heller ikke undre hende. Diskretionshensyn har næppe været kriteriet for udeladelserne

snarere hensyntagen til omfanget og den interesse, dette eller hint notat kunne have for udenlandske læsere. At Jackie Wullschlager heller ikke er fuldt fortrolig med hele den danske Andersen-litteratur fremgår i slutningen af noten, hvor hun hævder, at kun to videnskabelige afhandlinger i de senere år har beskæftiget sig med Andersens homoerotiske tilbøjeligheder: Wilhelm von Rosen: "Venskabetets mysterier" (i *Anderseniana* 1980) og Heinrich Detering i *Åndelige amfibier: homoerotisk camouflaje i H.C. Andersens forfatterskab*, 1991. Det er som ovenfor nævnt ikke korrekt, og hun overser tilsyneladende også, at emnet berøres i Ivy York Möller-Christensen og Ernst Möller-Christensens efterskrift til deres udgave af Andersens brevveksling med Carl Alexander af Sachsen-Weimar-Eisenach fra 1998. På denne baggrund kan man altså konkludere, at diskussionen om hans seksualitet hverken er ukendt for danskere eller bringer noget nyt.

At Andersen havde mange feminine træk indrømmede han i øvrigt selv, og det blev allerede påpeget af Søren Kierkegaard i *Af en endnu Levendes Papirer*, 1838, som Jackie Wullschlager også omtaler i bogen. Så langt vil man altså kunne være enig, men herfra og til egentlig homoseksualitet er et stykke vej, og Jackie Wullschlagers beskrivelse af H.C. Andersens seksualitet er nok det mest diskutabile punkt i hendes biografi, fordi hun ser en bevægelse fra en latent til en mere eller mindre åbenlys praktiseret homoseksualitet, der kan være svær at følge, og som hun for den sidste fases vedkommende heller ikke kan dokumentere med kildebelæg. Bevægelsen indledes med en beskrivelse af følelserne for Edvard Collin og Ludvig Müller, der ses som udtryk for og i sammenhæng med romantikkens dyrkelse af venskabet mænd imellem og kulminerer med venskabet med Henrik Stampe, som hun hævder udviklede sig "fysisk" (s. 236) i foråret 1844, og afsluttes med forholdet til Scharff, der karakteriseres som "en kærlighedsaffære" (s. 377). I forbindelse med det sidstnævnte hedder det: "Vi kan kun gætte på de fysiske detaljer i forholdet til Scharff, men der er ingen tvivl om, at her var en affære, der gav ham glæde, en vis form for seksuel opfyldelse og et midlertidigt ophør af ensomheden." Men samtidig ser Jackie Wullschlager tilsyneladende også en anden bevægelse, der løber parallelt med den første, idet hun betragter Andersens forelskelser i kvinder som udtryk for ægte følelser, og hun mener desuden, at *Kun en Spillemand* er det sidste værk, hvor han udforsker rollen som seksuel amfibie, fordi interessen forsvandt efter Edvard Collins ægteskab i 1836. En fyldestgørende plausibel forklaring på de to samtidige forløb gives imidlertid ikke.

Skønt man kan være uenig med Jackie Wullschlager i hendes syn på H.C. Andersens seksualitet er hendes biografi særdeles læseværdig

og med ovennævnte forbehold dækkende. Hendes kendskab til Andersens forfatterskab og detaljerne i hans liv er imponerende. Fejl er dog ikke undgået. Hovedparten af dem vedrører danske forhold og personer, som måske kunne have været rettet af Pia Juul eller den danske forlagsredaktør.¹⁾ Oversættelsen er stort set også upåklagelig, selv om der har sneget sig enkelte misforståelser og uforståelige passager ind. Madam Bunkeflod boede fx ikke "hos" sin svigerinde (s. 38). Tværtimod forholdt det sig lige omvendt, og Jackie Wullschlager skriver i den eng. udgave korrekt "with" (s. 24). Og når det på engelsk hedder, at Andersen "sat in the gods" under sit første teaterbesøg i Kbh. (s. 37), burde Pia Juul have vidst, at han ikke sad "i galleriet", men "på galleriet" (s. 49). Værre er det dog, når Pia Juul oversætter, at Andersen "read her the lovers' dialogue from the libretto of Walter Scott's novel *The Bride of Lammermoor* on which he was working" (95) til den fuldstændig meningsløse sætning: "Han læste de elskendes dialog fra librettoen i Walter Scotts *Bruden fra Lammermoor*, som han arbejdede på" (s. 103). Absurd er også oversættelsen af det mangetydige engelske "romance" i forbindelse med omtalen af Heibergs *Elverhøi*, idet Jackie Wullschlagers "He wrote popular vaudevilles and his romance *Elverhøj* (*Hills of the Elves*) was considered a Danish national drama" (s. 85) bliver til "Han skrev populære vaudeviller og hans romance *Elverhøi* blev anset for et dansk nationaldrama" (s. 94). Retteligt burde hun have oversat "romance" til "kærlighedseventyr." I øvrigt oversættes "romance" også forkert to andre steder. La Motte Fouques *Undine* er ganske rigtigt "a romance", men ikke desto mindre alligevel en prosatekst (s. 176), og selv om H.C. Andersens livshistorie kunne have været fortalt som "en romance" i Tyskland, burde oversætteren her have vidst, at betydningen er "en romanagtig hændelse" (s. 243). Som dansker burde oversætteren også vide, at H.C. Andersen nok selv kunne tale om, at han besøgte hertugparret af Augustenborg på "Gravensteen," men at det udenfor citat er identisk med og bør benævnes Gråsten Slot. Sluttelig må nævnes, at Pia Juul to gange retter i egennavne. Bettina von Arnim bliver af en eller anden årsag til Bertha von Arnim (s. 268), og formodentlig i den tro, at Jackie Wullschlager ved en fejl kalder en af Andersens unge venner i hans sidste leveår for Erik Oksen retter hun til Erik Olsen (s. 416). Hvis Pia Juul havde konsulteret personregistret til H.C. Andersens dagbøger, ville hun have opdaget, at Jackie Wullschlager havde det korrekte navn. Det skal i øvrigt nævnes, at alle Andersencitater er ført tilbage til de danske originaler. Det gælder eventyr, romaner, dagbøger og breve, og modsat tidens tendens har man bibeholdt den originale retskrivning, der bidrager til at øge tidsstemningen, som engelske læsere må undvære.

Med samme titel og i samme udstyr som, men i et mere handy format end *ANDERSEN*, er Jens Andersens rigt illustrerede biografi i to bind. I modsætning til Jackie Wullschlagers bog gælder det dog, at "Forkundskaber er nyttige," som H.C. Andersen skriver i "Hjertesorg", og H.C. Andersens bevingede ord kunne have stået som motto i bogen. Jens Andersen har imidlertid valgt et andet citat af Andersen, nemlig fra debutbogen *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829*, der udsiger det samme: "Kære Læser, bliv nu smukt Barn igjen, men glem alligevel ikke Alt, hvad Du har læst, siden Du blev et stort, fornuftigt Menneske..." Mottoet er særdeles dækkende, men om Jens Andersen egentlig har tænkt over det dobbelttydige i det, er nok tvivlsomt. I hvert fald vil det være nyttigt at have et minimumskendskab til H.C. Andersen fx Jackie Wullschlagers biografi inden læsningen.

Skønt den danske Andersenlitteratur tæller flere tusinde numre i Aage Jørgensens bibliografier, har det skortet på biografier skrevet af danske forskere og forfattere for danskere. Gennem de mere end 125 år, der er gået siden Andersens død, er det næppe blevet til mere, end hvad der kan tælles på to hænder, og de mest kendte og – eller – bedste har været oversættelser eller bearbejdelser af danske biografers arbejder for et udenlandsk publikum. Således kan nævnes Signe Toksvigs *H.C. Andersen*, der først udkom på engelsk i 1933 og året efter på dansk, og Erling Nielsens lille *H.C. Andersen*, oprindeligt udgivet på tysk og publiceret af Udenrigsministeriet på en række sprog, inden den kom på dansk. Et sidste eksempel er Elias Bredsdorffs ovennævnte særdeles fyldige og grundige biografi. Det er som om, kildematerialets størrelse og H.C. Andersens egen geniale evne til at skabe en myte om sig selv som den grimme ælling, har virket som en form for stopklodser. Nærmest herostratisk berømt indenfor Andersenforskningen er Cai M. Woels *H.C. Andersens liv og digtning*, I-IV, 1949-50, hvis første bind om perioden 1805-28 nærmest har karakter af romanbiografi, inden forfatteren går over til at fortælle om resten af Andersens liv på traditionel vis. Og det seneste danske forsøg på at skrive en biografi, der tillige skulle være en folkebog om H.C. Andersen, nemlig Bjarne Nielsen Brovsts, satte forlaget en stopper for efter fire bind, da værket var nået til 1850. Biografien svulmede stadig mere op, og bindenes sidetal stod efterhånden stik mod sædvanen i omvendt proportionalt forhold til det behandlede antal år.

I betragtning af den succes, Jackie Wullschlager fik med sin biografi, der bl.a. betød, at hun i 2002 modtog Odense Bys Hans Christian Andersen Pris og Hans Christian Andersen Priskomiteens Pris, har litteraten og journalisten Jens Andersen, hvis arbejde allerede var påbe-

gyndt et par år før udgivelsen af den engelske biografi, stået overfor en utaknemlig opgave ikke mindst, da den sidstnævnte tilmed blev oversat til dansk. Det er svært at sige noget nyt og originalt, når alt tilsyneladende allerede lige er sagt. Derfor har måden at fremlægge stoffet på, bogens komposition og fortælleformen, fået tildelt en større rolle end selve indholdet. Spørgsmålet er så om *Andersen* er lykkedes. Svaret er efter min mening både-og.

Jens Andersen har valgt at gribe stoffet an på en ret utraditionel måde, idet hans biografi netop ikke er en klassisk biografi i den angelsaksiske tradition. Han har derimod tydeligvis hentet inspiration i romanformen og filmens fortælleteknik. De enkelte kapitler indledes således med et afsnit i kursiv, der har karakter af små tableauer, der er delvis fiktive, som det oplyses i forordet.

I stedet for at begynde med begyndelsen, H.C. Andersens fødsel, anvender han in medias res-teknikken, og indleder med Andersens ankomst til København som en anonym skikkelse 6. september 1819, den dag, han senere om ikke, som Jens Andersen er tilbøjelig til at gøre det til, fejrede som fødselsdagen, men som sin anden fødselsdag. Selv om det en passant nævnes, at han kommer fra et fattigt skomagerhjem i Odense, afskærer Jens Andersen sig derved fra at bruge barndomsoplevelserne og fx halvsøsteren Karen Maries skæbne i første bind af biografien, ligesom han heller ikke kan udnytte den tolkningsmulighed at se rejsen til København i et socialt perspektiv som en flugt fra fattigdommen. Først i kapitel 7, hvis overskrift ellers er den noget misvisende "Livsens vand (1846-50)," der går på hans rejseliv, berettes barndomshistorien som en slags flash-back, med den begrundelse, at Andersen i 1847 udsendte sin første selvbiografi på tryk. Begrundelsen forekommer søgt, eftersom Jens Andersen allerede i omtalen af prologen til *Ungdoms-Forsøg*, 1822 analyserer det selvbiografiske element. Hertil kommer, at det er svært at se, hvilken funktion den sene omtale af barndommen får i forhold til helheden. Jens Andersen udnytter således ikke muligheden for en komparativ studie mellem *Levnedsbogen* og *Das Märchen meines Lebens ohne Dichtung* med henblik på at afsløre den tiltagende mytedannelse.

Ud over in medias res-indføringen i kap. 1. anvender Jens Andersen flere steder også en filmisk klippeteknik fx i beretningen om H.C. Andersens første tid i København, der forekommer diskutabel. Fremfor en kronologisk fremadskridende beretning klippes omkring en snes gange frem og tilbage mellem begivenhederne, der gør det svært at fastholde tidsforløbet.

Det er i høj grad H.C. Andersens sjæleliv, der er i centrum i første del af bogen. Ved brug af den biografisk-psykologiske metode i læs-

ningen af kendte eller glemte digte, skuespil osv. beskrives dels hans forvandling fra almuebarn til verdensborger dels hans gådefulde seksualitet. Der fortælles levende om den kamp, som den purunge Andersen førte for at nå det mål, han havde sat sig: at blive berømt og hans brug af sine digteriske evner til at komme frem, da alle muligheder ellers synes udelukkede for en karriere på de skrå brædder som sanger, danser og skuespiller. Derefter fortælles i et kapitel på 70 sider om skoletiden og dannelsesprocessen hos rektor Meisling i Slagelse og Helsingør. Omtrent samme plads tildeles debuten med *Fodreise* og historien om kærligheden til Riborg Voigt og Louise Collin, medens en afgørende periode som 1832-36, hvor Andersen var på sin første lange udenlandsrejse 1833-34 og fik sit egentlige gennembrud med *Improvisatoren* i forhold må nøjes med langt mindre plads, nemlig 100 sider. Hertil kommer, at kapitlet hovedsagelig handler om venskabet med og "forelskelsen" i Edvard Collin, der indtager en central plads i første bind, medens udenlandsreisen og alt, hvad den indebar for Andersens syn på kunsten og sig selv, kun nævnes flygtigt. Eventyrene præsenteres samlet i et kapitel med titlen "I Alfelandet (1835-40)," men fortæller også om Søren Kierkegaards kritik af *Kun en Spillemand*, uden at romanen i øvrigt i det foregående er blevet rigtig præsenteret. Bind 1 slutter endelig med en meget kort omtale af Orientreisen 1840-41 for så at gå tilbage i tid til en beretning om *Mulatten* og striden med Johanne Luise og Johan Ludvig Heiberg om *Maurerpigen*, inden handlingstråden genoptages med fortællingen om venskabet med arvestorhertug Carl Alexander af Sachsen-Weimar-Eisenach og Andersens forhold til Jenny Lind i den nævnte rækkefølge.

Det er fornuftigt, at man har valgt at splitte bogen op i to bind, for i andet bind skifter tempoet til det mere adstadige og synsvinklen flyttes i højere grad til det ydre levede liv. Indledningsvis føres man endnu engang frem og tilbage i tid, i første omgang til 1842-43 til Gisselfeld og nedskrivningen af "Den grimme Ælling," myten over alle myter om Andersens liv. Med en bemærkning om, at der går en lige linie fra eventyret til *Das Märchen meines Lebens ohne Dichtung* springes frem til 1847 og tilblivelsen af den tyske selvbiografi, der som nævnt giver anledning til et nyt tilbageblik i form af beskrivelsen af barndomsårene i begyndelsen af 1800-tallet. De følgende kapitler koncentrerer sig især om H.C. Andersens rejseliv og hans venskaber med en række europæiske kulturpersonligheder. Ligesom venskabet med Edvard Collin blev det centrale omdrejningspunkt i første bind, bliver forholdet til hans søn Jonas Collin d.y. det i andet bind, inden Jens Andersen fortæller om Andersens papirklip, synet på Italien og hans religion for at slutte med H.C. Andersens død og begravelse i august 1875.

Ifølge forordet har det været Jens Andersens mål, "at skildre H.C. Andersen "som han var". Både som menneske, som mand og som digter." Det er en dristig målsætning, der leder tanken hen på en anekdote i forbindelse med Elith Reumerts bog fra 1925 med netop titlen *H.C. Andersen som han var*, et værk, der dog ikke gav sig ud for en biografi, men havde karakter af et psykologisk portræt. Da Andersenforskeren H. Topsøe-Jensen engang bad Reumert om en oplysning, udbrød han nemlig naivt forarget: "Kan der siges mere om den Mand, efter at jeg har udgivet min Bog?"

Spørgsmålet er så, hvordan H.C. Andersen var set med Jens Andersens optik. I sammenfatningens og konklusionens form i slutningen af bogen beskrives han som en Peter Pan-natur, der nægtede at blive voksen og i stedet ønskede "at forblive på en ø af uskyld resten af livet. Her var den frie, konstante adgang til den fantasi og idérigdom, leg og lyst, som var fuldkommen afgørende for en improvisator som H.C. Andersen. Derfor var det så vigtigt for ham at iscenesætte sit liv som én stor platonisk forelskelse, fordelt over mange mænd og færre kvinder: Edvard, Riborg, Christian, Ludvig, Louise, Henrik, Jonna, Jenny, Jonas, Harald og mange andre. Alle disse længselsbilleder kunne fastholde ham i en kreativ drømmerus, hvor han fik tilført al den poetiske energi og kraft, han kunne ønske sig. Det var en inspiration, hvis kerne var kærligheden, dog mere som ånd end som krop og kød, og som aldrig var tænkt til at skulle realiseres eller institutionaliseres." Man tror gerne på sandheden og realismen i dette portræt, men der er alligevel et men. Jens Andersen anvender et par gange som motto for Andersens liv, kunst og tro et citat fra "Iisjomfruen": "Vorherre giver os Nødderne, men han knækker dem ikke for os." Den måde, såvel den unge som den ældre Andersen knækkede nødderne på, og de tanker, han gjorde sig for at knække dem, gør dele af stregerne i portrættet af titelpersonen lidet flatterende. Jens Andersen kalder gentagne gange, som det også var tilfældet i det ovenstående citat, H.C. Andersen for en improvisator, dvs. et menneske, der elsker at stå på en scene og grebet og begejstret af øjeblikket, udslynge sin sjæls stemning og følelse for den lyttende kreds. Han har det fra Andersen selv, der brugte det i titlen på sin gennembrudsroman fra 1835. Her har H.C. Andersen imidlertid også knyttet det uløseligt sammen med titelpersonens forfængelighed. Og substantiver som forfængelighed, forfører, taktiker og strateg eller et adjektiv som beregnende, der alle målt med den almindeligt vedtagne moral og etiks målestok ikke ligefrem gælder for positive, er netop nogle af de ord, der betegner den måde Jens Andersens Andersen knækker nødderne på. Godt nok er der almindelig enighed om, at H.C. Andersen var forfængelig

og noget af en snob, men hvor der i portrættegningen i *Andersen* bruges den kraftige tusch, havde det måske været bedre og mere sandfærdigt at nøjes med den bløde blyant. Når det eksempelvis fortælles, at han havde gjort et ihærdigt lobbyarbejde overfor gehejmestatsminister Conrad Rantzau-Breitenburg, inden Frederik 6. i 1838 bevilgede ham en årlig understøttelse på 400 rdlr., er det ikke helt korrekt. Vel var Andersen ikke blind for ministerens indflydelse på kongen, men det var faktisk Rantzau-Breitenburg, der selv tilbød Andersen sin hjælp. I øvrigt overser Jens Andersen, at digtere som Oehlenschläger og Blicher absolut ikke holdt sig tilbage for i tide og utide at søge kongen om økonomisk hjælp, en praksis, som H.C. Andersen aldrig betjente sig af. De få gange, han søgte om støtte, skete det kun tøvende, og fordi han ikke så anden udvej. Talrige breve lige fra hans tidligste ungdom viser, hvilket psykisk pres afhængigheden af andre var for ham. Og at digteren ligefrem havde prostitueret sig hos den velhavende enkefru Bügel i de økonomisk magre år i 1830'erne, for så at lade hende "rende og hoppe" efter succesen med *Mulatten* i foråret 1840 turde være noget af en tilsnigelse. For det første skiltes deres veje allerede i efteråret 1839. For det andet var det i øvrigt den excentriske enkefrue, der brød forbindelsen pga. en latterlig misforståelse.

Mest diskutabelt ved portrættet af denne "rejsende egoist og romantiker," som Jens Andersen kalder H.C. Andersen, er dog beskrivelsen af rejserne i midten af 1840'erne. Vel kan det fra et nutidigt synspunkt se ud som om H.C. Andersen solgte sig selv ualmindelig godt gennem oplæsninger og ved at genfortælle sit livs eventyr, men formålet med rejserne var ikke af kommerciel art, som det antydes. Dels var det yderst begrænset, hvad Andersen kunne tjene på oversættelser af sit forfatterskab, fordi Bernerkonventionen først kom i 1886, dels spillede det økonomiske udbytte aldrig den store rolle for ham. Hvad han derimod opnåede i denne periode, og som han altid higede efter, var anerkendelsen, bevidstheden om, at han var berømt, og at hans navn ville gå over i historien. Intetsteds i brevene eller dagbøgerne så meget som antydes utilfredshed over manglende økonomisk udbytte af de talrige oversættelser og piratudgaver, han stødte på rundt omkring i Europa. Tværtimod var han lykkelig, når han så disse bøger og skrev gerne om det til vennerne hjemme, fordi han mente, at det kastede glans over Danmark og ikke mindst det Collinske hus, som han følte, han stod i bundløs gæld til.

Ligesom i Jackie Wullschlagers biografi indtager diskussionen om H.C. Andersens seksuelle orientering en central plads i bogen, ja tilmed større fordi Jens Andersen i højere grad fokuserer på mennesket Andersen end på digteren og hans værk. Man kan overveje, om denne

diskussion i almindelighed ikke tillægges for stor betydning i diverse Andersenbøger og efterhånden fuldstændig har overskygget interessen for hans øvrige liv og ikke mindst hans kunst, men når der endnu en gang sættes fokus på emnet, bør det fremhæves, at Jens Andersen er mere dybdegående end Jackie Wullschlager, selv om de stort set hævder de samme synspunkter. Der gives en meget grundig gennemgang af guldalderperiodens syn på venskabet mellem mænd i 1830'erne, og hvordan det ændrede sig i løbet af århundredet. Alene en lille detalje, som påvisningen af den ændring, der er sket med betydningen af ordet "kæle" medvirker til at forstå, hvor meget opfattelsen af køn og seksualitet har ændret sig gennem de sidste par hundrede år. Hans karakteristik af H.C. Andersen som platonisk elsker virker overbevisende, og bekræftes af den ældre digters udtalte afsky for praktiseret homoseksualitet og pædofili ligesom et afsnit om Andersens bordelbesøg afkræfter enhver påstand om, at han var homoseksuel i moderne betydning. Til gengæld vækker det til diskussion, når det i forbindelse med omtalen af det faktum, at H.C. Andersen blev dus med Jonas Collin d.y. hedder, at det må have været en déjà-vu-oplevelse for Edvard Collin under læsningen af et brev dat. 25.8.1861, "der i så overvældende grad mindede om noget fra hans egen ungdomstid med digteren i begyndelsen af 1830'erne. Andersen havde tydeligvis lagt platonisk an på Jonas, med præcis de samme talemåder og listige form for argumentation, han engang havde benyttet over for hans uopnåelige far" (bd. 2, s. 234). For det første fortæller Andersen i sit brev slet ikke, at han er blevet dus med Edvard Collins søn. For det andet forekommer det svært at se, at Andersen skulle have lagt platonisk an på Jonas, fordi han skriver, at denne var ham "kjær som en Søn, for ikke at sige en Broder." Og endelig virker det fuldstændig usandsynligt, at Edvard Collin efterfølgende ikke ville have truffet passende modforholdsregler, især hvis man skulle følge Jens Andersens udlægning af H.C. Andersens og Edvard Collins venskab i 1830'erne.

Jens Andersen skriver om arbejdet med H.C. Andersens første officielle selvbiografi *Mit eget Eventyr uden Digtning*, som blev skrevet under en rejse til Syden i 1846, at "improvisator Andersen" pga. rejselivet havde vanskeligt ved at få "et naturligt *flow* i skriveprocessen." "Manuskriptet svulmede op, strittede i alle mulige retninger, og en stram redigering og revision var derfor nødvendig, allerede da bogens første kapitler lå klar". Om Jens Andersen har gjort de samme erfaringer med sin Andersenbiografi skal være usagt, men beskrivelsen af det svulmende og strittende passer i hvert fald på bogen, der som nævnt har undertitlen "En biografi." Ifølge Salmonsens Leksikon, der kan oplyse, at ordet biografi er græsk og betyder levnedbeskrivelse, er en

biografi betegnelsen for "enhver Fremstilling af en Persons Levnedssomstændigheder saavel hans udvortes Skæbne som hans aandelige og sjælelige Udvikling". Med denne definition og Jens Andersens bemærkning om, at bogens mål er, at beskrive Andersen "som han var," kan man spørge, om undertitlen ikke burde have været "Biografiske essays." Snarere end en samlet kronologisk fremstilling af H.C. Andersens liv og værk er der tale om punktnedslag i et langt og bevæget liv. Medens Jackie Wullschlager giver en udtømmende beskrivelse af H.C. Andersens liv og også får detaljer som hans følelser for Ludvig Müller i begyndelsen af 1830'erne og en spirende forelskelse i den skånske komtesse Mathilda Barck i slutningen af samme årti med, er der bemærkelsesværdige og problematiske lakuner i Jens Andersens biografi. H.C. Andersens besøg i Jylland i 1830, der sammen med Blichers noveller og Martinus Rørbyes tegninger, indvarsler opdagelsen af den jyske halvø, omtales ikke med et ord. Det samme gælder rejsen til Vestjylland og Skagen i 1859, der ellers inspirerede Andersen til "En Historie fra Klitterne" og "Jylland mellem tvende Have." Det sidste skyldes fx, at der uden videre springes fra besøget hos Dickens i 1857 til 1860. Heller ikke Andersens rejser til Sverige, der ellers resulterede i en af hans bedste og mest gennemarbejdede rejsebøger *I Sverrig* får nogen omtale. Rejsebogen nævnes dog, men kun som et værk skrevet til ære for H.C. Ørsted. Selv udnævnelsen til æresborger i Odense i 1867 med hele den mytiske betydning, den havde for H.C. Andersen, lades uomtalt. Den nævnes kun i en billedtekst, der tilmed skal findes i afsnittet om barndommen.

Hvad enten man er fortrolig med H.C. Andersens liv og digtning eller kommer som udenforstående men interesseret læser, slår det en, at det store værk lider under proportionsproblemer, og man ville som tidligere nævnt – paradoksalt nok genren taget i betragtning – have god nytte af en kronologisk oversigt over Andersens liv og værk til støtte og supplement ved læsningen. Den første udenlandsrejse i 1831 omtales fx før historien om forelskelsen i Riborg Voigt i 1830. Behandlingen af *O.T.*, der udkom 1836, omtales i forbindelse med venskabet med Edvard Collin, og før den store udlandsrejse 1833-34 og udgivelsen af *Improvisatoren* i 1835. Mere overraskende er det dog, at netop denne rejse, der blev af afgørende betydning for H.C. Andersen både som menneske og digter gennem mødet med Sydens kunst og kultur, faktisk ikke omtales, omend der refereres ret indforstået til den i slutningens essay om Andersen og Italien. Og når det gælder den store rejse til Orienten i 1840-41, må læseren nøjes med en halv side, og det på trods af, at det om det digteriske resultat af rejsen, *En Digters Bazar* hedder, at "det næsten 400 sider lange rejseepos

hviler på en række fødselslignende tableauer, hvor den rejsende og fortællende digter tvinges gennem snævre stræder og stærke strømme." Hertil kommer, at det understreges, at skibsrejsen fra Italien og Malta mod Grækenland og Tyrkiet fremstilles som et vendepunkt, geografisk og eksistentielt" i *Mit eget Eventyr uden Digting*. Proportionsforskydningen bliver så meget des større og uforståelig, når man læser sig gennem 40 særdeles oplysende, spændende og underholdende sider om Andersens besøg i Weimar 1844 og 1846 og opholdet i Berlin i julen 1845, eller rejsen til England fuldt berettiget vies 12 sider, hvor Jens Andersen i øvrigt får dronning Victorias og Dickens' London til at stå lys levende for læseren.

Med tanke på Jens Andersens genoplivningsforsøg og sproglige revision af et udvalg af, hvad han selv kaldte *H.C. Andersens glemte eventyr*, der udkom i 2001, er det mest overraskende dog omtalen af eventyrene, der til syvende og sidst er den primære årsag til, at H.C. Andersen stadig er en spillevende og verdensberømt klassiker. De behandles som sagt samlet i et essayistisk afsnit på godt 40 sider, der især beskæftiger sig med de første eventyr, og hvor der især fokuseres på den mundrette fortælleform og brugen af lydefterlignende ord, stilistiske træk som i øvrigt ofte går tabt ved oversættelser, en problemstilling, som bogen dog ikke kommer ind på. I den øvrige del af biografien nævnes eventyrene derimod kun flygtigt som kilde til belysning af denne eller hin biografiske detalje, medens man savner en løbende orientering om tilblivelsen af eventyrene og indblikket i digterværkstedet, ligesom Jens Andersen hverken reflekterer over begrebet eventyr versus historie eller Andersens eventyr som voksenlæsning. Hvis man ikke vidste bedre, ville det på baggrund af biografien være svært at forstå, hvorfor H.C. Andersen overhovedet er en forfatter af verdensformat.

Til gengæld rummer biografien nytolkninger og revurderinger af hidtil kendt stof, der imidlertid aldrig har haft den store læserskare. Det gælder fx Andersens allerførste bog *Ungdoms-Forsøg* udgivet under pseudonymet Villiam Christian Walter i 1822, der som regel kun omtales i Andersenbiografier, fordi den ikke solgte et eneste eksemplar, endte som makulatur og i dag er en af de største sjældenheder. Læsningen og tolkningen af denne glemte bog som et værk, der både foregriber romanerne og eventyrene er særdeles spændende og perspektivrig. Det samme gælder den egentlige debutbog *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynnten af Amager i Aarene 1828 og 1829*, som H.C. Andersen i øvrigt selv senere stemplede som en "Børnesygdom," men som Jens Andersen både læser ud fra tidsånden og som et veloplagt og meget selvbevidst opgør med tidens dannelsesforestilling. Derimod

kan man diskutere, om det er holdbart at læse romanfragmentet *Christian den Andens Dverg* biografisk som et vidnesbyrd om den sociale elendighed i Odense omkring år 1800 og tonen blandt pjalteproletariatet. Man burde måske snarere se den i sammenhæng med tidens dyrkelse af rædselsromantikken i underholdningsromanerne, men som man også møder i mere afdæmpet form i fx Ingemanns noveller. Derimod forekommer det ikke overbevisende, når Jens Andersen vil se et portræt af Kierkegaard i huslæreren Frederik i skuespillet *Han er ikke født* fra 1864. For det første havde filosofen været død i ni år, for det andet er det langt mere nærliggende at udpege Jonas Collin d.y. som modellen. Dels var den unge Jonas optaget af Kierkegaards forfatterskab dels er flere passager af de citerede replikker ord til andet identiske med Andersens bemærkninger om Jonas i dagbøgerne.

Værdifuld er gennemgangen af den danske kritiks holdning til H.C. Andersen i årene omkring 1840. Hvor litteraterne med Georg Brandes i spidsen har stemplet Andersen som den, der har været mest uretfærdig overfor kritikerne, viser Jens Andersen gennem citater fra diverse anmeldelser, at digteren var andet og mere end den forfulgte i egen indbildning.

Jens Andersens største fortjeneste ligger imidlertid på det personal- og idéhistoriske plan, omend den som sådan ikke tilføjer noget nyt til det allerede kendte billede. Når der alligevel er grund til at fremhæve fx beskrivelsen af barndommens Odense og forældrene, er det fordi Jens Andersen ligesom Jackie Wullschlager giver en meget levende og grundig beskrivelse af det miljø med fattigdom og promiskuitet, som H.C. Andersen selv gjorde alt for at omskabe til en idyl i sit forfatterskab bl.a. ved fuldstændig at fortie halv søsterens eksistens. Desuden rammes endnu engang en pæl igennem Jens Jørgensens påstande om, at Andersen var kongesøn.

Modsat Jackie Wullschlager inddrager Jens Andersen også H.C. Andersens andre kunstneriske udtryksformer. Med afsæt i den kendsgerning, at Andersen aldrig traf Charles Darwin, og at han heller ikke optræder på det store skærnbrædt fra 1873-74 følger et 30 sider langt essay om H.C. Andersens billedbøger og papirklip, hvor man endnu en gang fornemmer, hvordan digteren også på dette område var forud for sin tid. Skønt anledningen forekommer lidt søgt og virker som en digression midt i beretningen om digterens sidste sygdomsplagede år, et det særdeles interessant og værdifuldt. Men det giver samtidig anledning til at reflektere over manglerne ved hele Jens Andersens værk. Hvorfor er der ikke en tilsvarende analyse af H.C. Andersens vidunderlige tegninger? Hvor er hans venskaber med Ingemann,

Henriette Wulff og Henriette Hanck blevet af? Og sidst men ikke mindst: hvorfor er de to store rejser i 1833-34 og 1840-41 bogstaveligt talt udeladt af fremstillingen?

Med sin essayistiske karakter virker biografien mere eller mindre ufærdig eller skitseagtig. Man kunne få fornemmelsen af, at forlaget måske har ønsket at få bogen ud sammen med og som introduktion til *ANDERSEN*, og det kunne fx være forklaringen på, at man pludselig læser en bemærkning som, at Andersen aldrig kom til Amerika, "var ham en stor sorg, men frygten for at lide druknedøden ligesom sin gode veninde Henriette Wulff var for stor," uden at det på noget tidspunkt tidligere er omtalt, at hun omkom ved en skibskatastrofe undervejs til Amerika i 1858. Hvis det var tilfældet, ville det også forklare, at så mange betydningsfulde venner og episoder er udeladt.

På omslaget omtales *Andersen* som "den store, autoritative H.C. Andersen-biografi, som kaster nyt lys over såvel liv som forfatterskab." Om den sidste påstand holder, når det gælder Andersens liv, kan diskuteres. Sammenlignet med Jackie Wullschlagers bog er der intet nyt, hvad der heller ikke kan undre. Allerede i første halvdel af forrige århundrede afdækkede de tre store H.C. Andersen-forskere, Hans Brix, H.G. Olrik og H. Topsøe-Jensen virkeligheden bag myten. Langt værre er det, at udnævne bogen til den autoritative biografi. Alene det faktum, at værket er uanvendeligt som håndbog til orientering i H.C. Andersens liv svækker dets autoritet. Hertil kommer, at det formentlig er en af de til dato mest fejlfuldte bøger om Andersen. En del af fejlene skyldes sandsynligvis de kildeudgaver, Jens Andersen har benyttet. Af listen over primære kilder fremgår fx, at han ikke har benyttet H. Topsøe-Jensens kommenterede udgave af *Levnedsbogen*, 1962, men Hans Brix' førsteudgave fra 1926, der er uden nogen form for noteapparat. Det samme gælder *Mit Livs Eventyr*, hvor 1. udgaven af *Samlede Skrifter* er anvendt, der hverken har noter eller nogen form for personoplysninger. Eventyrene citeres efter Hans Brix og Anker Jensens udgave fra 1919, hvor noteapparatet stort set bygger på Hans Brix' omdiskuterede disputats om *H.C. Andersen og hans Eventyr* fra 1907. Havde Jens Andersen benyttet Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs ovennævnte store udgave fra 1961-90 med dens fyldige kommentarer, ville han fx have set, hvor usikkert det er at tolke papegøjen i "Lykkens Kalosker" som en parodi på Søren Kierkegaard. Det samme gælder H.C. Andersens reaktion på Kierkegaards *Af en endnu Levendes Papirer*, der i det store og hele bygger på Joakim Garffs fremstilling i dennes Kierkegaard-biografi *SAK*, 2000. Hverken Garff eller Jens Andersen er tilsyneladende vidende om, at vel havde H.C. Andersen det dårligt i dagene efter udgivelsen af Kierkegaards bog, men det

skyldtes snarere et brev fra admiral P.F. Wulff, der kunne have betydet, at adgangen til det Wulffske hus var blevet lukket for ham. Det har H. Topsøe-Jensen redegjort meget overbevisende for i sin udgave af Andersens brevveksling med Henriette Wulff, men enten har denne historie ikke samme fascinationskraft som sammenstødet mellem de to københavnske genier, eller også har Jens Andersen overset Topsøe-Jensens redegørelse. Endvidere forekommer det paradoksalt, at litteraturlisten oplyser, at Edvard Collins *H.C. Andersen og det Collinske Huus* er brugt i originaludgaven fra 1882, hvorimod noterne henviser til den forkortede udgave fra 1929. På baggrund af denne brug af forskellige til dels ukommenterede udgaver understreges i øvrigt behovet for den nu påbegyndte udgave af *ANDERSEN*, der forhåbentlig vil kunne forhindre mange fejl, hvis brugerne vel at mærke anvender noteapparatet. En del af fejlene kunne også tyde på, at værket (pga. tidsnød?) ikke har været genstand for en tilbundsgående verificering, og billedredaktørerne, der formentlig også har ansvaret for billedteksterne har tydeligvis ikke været opmærksomme på selvmodsigelser i forhold til den øvrige tekst. At den nedenstående liste kun skyldes en almindelig gennemlæsning og ikke giver sig ud for at registrere alle fejl i bogen skal nævnes for en god ordens skyld.²⁾ Den forekommer desværre alt for lang i forvejen.

Note 1:

25. *Jean de La Fontaines fabler*. Det var ikke den fr. digter Jean de Lafontaines (1621-95) fabler, faderen læste, men den ty. romanforfatter August Lafontaines (1758-1831) roman *Den Særsindede* (MLE I, s. 28).
28. *Skt. Knud, der havde grundlagt byen 10. juli*. Knud den Hellige grundlagde ikke Odense, men blev dræbt i Odense 10.7.1086.
43. *1. januar 1870 erstattede kroner [...] rigsdaleren*. Læs: 1875.
45. *femten kilometer ind i byen*. Frederiksberg Slot, hvor Andersen blev sat af 6.9.1819, ligger ca. 3 km fra Rådhuspladsen i Kbh.
61. *1821, blev [...] dr. J.J. Dampe, idømt tyve års isolationsfængsel på Christiansø*. Dampe blev dødsdømt 1821, men benådet af Frederik 6. med livsvarigt fængsel. Efter at have siddet fængslet i Kastellet blev han ført til Christiansø, hvor han sad til 1841.
64. *i maj 1822 modtog han et knusende slag – han blev afskediget fra teaterets synge og danseskole*. Andersen fik sin afsked 29.6.1822, men skriver selv, at det var i maj (MLE I, s. 73, 398).
67. *Da H.C. Andersen første gang så byen en mild søndag aften i oktober*. Andersen ankom første gang til Slagelse lørdag 26.10.1822 (MLE I, s. 78, 400).
67. *dens gamle elever talte guldalderforfatterne Adam Oehlenschläger og B.S. Ingemann*. Oehlenschläger har aldrig gået i Slagelse Latinskole, men gik i Efterslægtsselskabets Skole i Kbh. Derimod gik Jens Baggesen i Slagelse Latinskole.
72. *Det følgende efterår, 1824, dumpede han til eksamen*. Andersen dumpede ikke, men forblev

- i 3. klasse, hvad der var normalt, idet man plejede at gå to år i hver klasse (Kjeld Galster: *H. C. Andersen og hans Rektor*, Kolding 1933, s. 28).
95. *tilbringe sommeren hos den fynske lavadel på landstederne Mariehøi og Tolderlund*. Landstedet Marieshøj – ikke *Mariehøi* – (ofte også benævnt Tolderlund) i Tolderlund udenfor Odense var familien Iversen/ Hancks sommerbolig. Familien var ikke adelig.
106. *Han mødte hende igen med mand og børn ved en koncert i Faaborg i 1840, og senere på ferier på Fyn i 1842 og 1843*. Andersen traf hele familien Voigt inklusiv Riborgs mand P.J. Bøving, men ikke Riborg selv 2.8.1840 (*Almanakker*, s. 47). Riborg genså han først 9.7.1843 ved en folkefest på Holstenshus (ib. s. 106). 1842 mødte han ikke nogen af familiens medlemmer.
124. *Tidligt i 1833 blev han udnævnt til sin fars efterfølger som sekretær for den kongelige fond ad usus publicos*. Edvard Collin havde efterfulgt sin fader 11.12.1832.
169. *baron Vilhelm, der ligner Edvard og ikke vil sige "Du" til ham*. Baron Vilhelm i *O. T.* er nok modelleret over Edvard Collin, men det er netop en pointe, at det er Andersens alter ego Otto Thostrup, der ikke ønsker at sige du til Vilhelm (jf. *O. T.*, Anden Deel, Kap. IV).
179. *La vie d'un poète*. Xavier Marmiers artikel om Andersen hedder *Une vie de poète*, jf. også s. 213 lin. 3 f.o.
180. *senere oversatte til svensk*. Fredrika Bremer har aldrig oversat *Improvisatoren* til svensk.
184. *solgte han et sorgløst eventyr, "Lykkens Kalosker", til Reitzel for 40 rigsdaler*. Andersen solgte eventyret sammen med "En rigtig Soldat" og "Det har Zombien gjort," der tilsammen udkom under titlen *Tre Digtninger* 19.5.1838.
194. *Christian VIII [...] bøjede sig for H. C. Andersen og modtog ham næste dag ved hoffet*. Christian 8. overværede ikke premieren på *Mulatten* 3.2.1840. Han var første gang efter sin tronbestigelse i Det kgl. Teater 20.3.1840, hvor man i øvrigt ikke spillede Andersens stykke (*Overskou V*, s. 383). Andersen blev først modtaget af kongen 6.2. (*Almanakker*, s. 35).
195. *som niårig havde hun fået sin debut på Det kgl. Teater*. Johanne Luise Pätges (f. 22.11.1812) debuterede som Giovanni i Oehlenschlägers *Correggio* 14.5.1823 (*Overskou IV*, s. 689), men nævnes første gang på en rolleliste (sammen med Andersen) ved premieren på balletten *Armida* 12.4.1821.
211. *Gisselfeldt, der tidligere var kloster*. Gisselfeldt – ikke *Gisselfeldt* – blev bygget af Peder Oxe 1547-75 og 1701 ved grev Chr. Gyldenløves død omdannet til et adeligt jomfrukloster. De indskrevne klosterdamer har aldrig boet på Gisselfeldt, der altid har været bolig for direktøren.
243. *I Leipzig besøgte han Carl Maria von Weber*. Andersen traf aldrig komponisten Carl Maria von Weber, der allerede døde i 1826. Han forveksles med forlagsboghandler J.J. Weber (1803-80), som Andersen besøgte 22.7.1844 (*Dagbøger II*, s. 416).
322. *Johann Anholm*. Læs: *Johannes Anholm*.
328. *danskerne fik en afgørende sejr ved Isted, der gjorde en ende på krigen med Preussen*. 2.7.1850 sluttede Danmark fred med Preussen i Berlin. Slesvigholstenerne begyndte straks krigen påny og led nederlag til danskerne i slaget ved Isted 25.7.1850.
361. *Det pæne røde murstenspensionat, der blev til Brøndums Hotel [...] var lige åbnet*. De røde murstensbygninger er først opført 1873 og Brøndums Hotel blev senere udvidet med Ulrik Plesners markante bygning 1892f. (Trap: *Danmark*, 4. udg., V, 1924, s. 70).

362. *en snehvid kirke, der på nær spiret er begravet i sandklitterne.* St. Laurentius Kirke blev nedlagt, solgt og nedbrudt i 1795. Kun tårnet (der ikke har og aldrig har haft noget spir) blev stående som sømærke (Trap: *Danmark*, 4. udg., V, 1924, s. 76).
370. *Jonas er sneglen.* H.C. Andersen har ikke anvendt Jonas Collin d.y. som model til sneglen i "Sneglen og Rosenhækken", men tænkt på hans fætter Viggo Drewsen (jf. *H.C. Andersens Eventyr*, VII, 1990, s. 277f.).
377. *Jonas senior, der var 75.* Læs: 85.
378. *den unge bankier Einar Drewsen.* Læs: *bankassistent*.
385. *om vinteren fik han en kort overgang værelser på kongens slot.* H.C. Andersen boede ikke på nogen af de kongelige slotte i 1865, men overnattede under sit besøg hos Christian 9. på Fredensborg én nat mellem 5. og 6.11. (*Dagbøger* VI, s. 319).
388. *Familien Melchior havde købt et hus fra det 18. århundrede, som H.C. Ørsted engang havde ejet.* H.C. Ørsted har aldrig haft Rolighed, der ejedes af generalløjtnant Johan Henrik Hegermann-Lindencrone gift med forfatterinden Louise Hegermann-Lindencrone, men boede her en enkelt sommer (1829). (*Forfatterbogen*, 1898, s. 16). I øvrigt lå Rolighed ikke, hvor Nordhavn Station nu ligger, men vestligere på Gammel Kalkbrænderivej mellem Silkeborggade og Hobrogade.
406. *Hotel Garni, Kronprinz Louisa.* Læs: *Kronprindsesse Louisa*.
423. *de blev begge begravet sammen med ham, men flere år senere blev de flyttet til det collinske gravsted på Frederiksberg Kirkegård.* Edvard og Henriette Collins jordiske rester er aldrig blevet flyttet til Frederiksberg Kirkegård, men efter en kritik af familien Collins forhold til H.C. Andersen valgte efterkommere af Collinerne i midten af 1920'erne at flytte deres gravsten til det Collinske familiegravsted på Frederiksberg Kirkegård (Axel Christensen: *Oplysninger om H.C. Andersens grav, Historiske Meddelelser om København* 4. rk, IV, 1954-57, s. 395f.).

Note 2:

Bind 1:

54. *Figurant Andersen faldt desværre så voldsomt og dramatisk til selve premieren, at han – ifølge Bournonville – styrtede hovedkuld ned i en klipperevne. Her lå han også, da tæppet gik ned, og størstedelen af publikum forholdt sig tavse og afventende.* Jens Andersen misforstår Bournonville: "Blandt ... Troldene var Ingen mere iøjnefaldende end en ung Fyr, der nylig var kommen fra Odense, og hvis Debut i Balletten skulde foregaae i sidste Akts Finale ved at styrte hovedkuld ud af en Klipperevne. Det var hverken meer eller mindre end H.C. Andersen" (*Mit Theaterliv* III, 1877-78, s. 48). Der er således intet belæg for, at noget gik galt eller vidnesbyrd om publikums reaktion.
58. *inden Det Kongelige Teater i foråret 1822 meddelte, at han var uønsket på alle dets elevskoler.* H.C. Andersen blev først 29.6.1822 afskediget fra Det kgl. Teater (*Anderseniana* 3. rk. 1:2, s. 180).
72. *Kronprinsesse Caroline med hele fem forudbetalte eksemplarer.* Af fotografiet af subscriptionslisten s. 71 fremgår, at hun havde tegnet sig for 4. Det burde have været nævnt, at der findes tre lister med varierende antal (Cai M. Woel i efterskrift til H.C. Andersen: *Gjensærdet ved Palnatokes Grav*, 1940, s. 9ff.).
105. *kromutter Kirkebæk.* Læs: *Kikhebush* (*Lænedbog* s. 96, 256). Jf. i øvrigt billedtekst s. 107.
115. *Med hjælp fra den senere Biskop Mynster, der på det tidspunkt var hofpræst, konfessionarius.* J.P. Mynster blev først hofprædikant 1826 og kgl. konfessionarius i 1828.

117. *I København var Meisling også respekteret som en dygtig og flittig klassisk filolog med talrige gendigtninger af oldtidens græske og latinske forfattere bag sig, samt en række dramaoversættelser af Shakespeare, Goethe, Gozzi og Walter Scott.* Simon Meislings oversættelse af J.W. v. Goethe's *Udvalgte Skrifter*, I-II udkom først 1832-33, medens oversættelsen af Walter Scotts *Sanct Valentines Dag, eller den smukke Pige i Perth* udkom 1828-29.
118. *Madam Henneberg havde selv en søn på latinskolen.* Erikke Hennebergs søn Niels Peter (1801-68) var allerede 1819 blevet student fra Slagelse Latinskole (*Anderseniana* IV, 1936, s. 32).
121. *foræret Andersen to bind af Shakespeares dramaer i julegave.* Læs: *tre (Dagbøger* I, s. 31, jf. *Levnedsbog*, s. 135).
140. *Billedteksten. et par strenge skoleår i Helsingør.* Andersens ophold i Helsingør varede mindre end et år fra slutningen af maj 1826 til april 1827.
155. *de tre første strofer af Andersens digt.* "Det døende Barn" er kun på tre strofer.
- 171f. *Det er forståeligt, at Andersen på et tidspunkt pønsede på at kalde sin første digtsamling for en "Poetisk Jydepotte."* Læs: *anden.* Jf. brev til Ludvig Læssøe 13.7.1830 (*Breve fra Hans Christian Andersen* udg. af C.St. A. Bille og Nikolaj Bøgh, I, 1878, s. 43). Andersens første digtsamling *Digte* udkom 2.1.1830.
174. *Til Danmark Kongen ledte de min Fod.* Læs: *Til Danmarks Konge ledte de min Fod.*
198. *Hoffmannsgave.* Læs: *Hofmanskave.*
205. *Heibergs Maanedsskrift for Literatur.* J.L. Heiberg udgav ikke *Maanedsskrift for Literatur*. Udgifterne var et selskab bestående af litterater og videnskabsmænd og redaktøren 1829-38 filologen F.C. Petersen. Anmeldelsen af *Kjærlighed paa Nicolai Taarn* var i øvrigt af C.N. David (Birger Frank Nielsen: *H.C. Andersen Bibliografi*, 1942, s. 17).
206. *I tiden op til sin afrejse i sommeren 1831 gik Andersen og ventede på svar på den akademiske prisopgave.* Af et brev fra H.C. Andersen til rektor ved Københavns Universitet 28.1.1831 fremgår, at han vidste, at han ikke havde vundet prisopgaven (*Anderseniana* 2000, s. 85).
210. *80-årige Tieck havde et stort og varieret forfatterskab bag sig.* Den ty. digter Ludwig Tieck (1773-1853) var netop fyldt 58 år, da Andersen traf ham i juni 1831.
227. *if. billedteksten forestiller de to portrætter henholdsvis Henriette Wulff og Henriette Hanck.* Det drejer sig imidlertid ikke om Henriette Hanck, af hvem der kun findes en silhuet, men hendes moder, Madseline Hanck, f. Iversen (jf. *Anderseniana* VII, 1939, s. 29).
254. *I Helsingør var han med jævne mellemrum blevet låst ude af Fru Meisling og var derfor gået hen til en af sine klassekammerater.* Det fremgår ikke af *Levnedsbogen* eller breve, at Andersen jævnligt blev låst ude under sit ophold i Helsingør. I forbindelse med hjemkomsten fra København i april 1827, da han skal forlade skolen, skriver han tværtimod: "Jeg havde endnu ingen Aften været ude i Helsingør, glædede mig derfor til at besøge een af Lærerne" (s. 168). Det er ved denne lejlighed, han for første og sidste gang bliver låst ude.
258. *O.T. fra 1835.* Læs: 1836.
272. *Edvard Collin tilbragte sin sommerferie i Jylland.* Efter at være blevet cand.jur. i foråret 1831 rejste Edvard Collin til Jylland til godsinspektør J.H. Bindesbøll for at sætte sig ind i godsadministration (*H.C. Andersens Brevveksling med Edvard og Henriette Collin* udg. af H. Topsøe-Jensen, V, 1936, s. 19).

279. *Wilhelm von Rosens banebrydende doktorafhandling i 1993 om Andersens kærlighed til sit eget køn. Wilhelm von Rosens Månens kulør. Studier i dansk bøssehistorie 1628-1912* handler som titlen angiver om meget andet end H.C. Andersen. Andersen behandles kun s. 323-73 og 618-28.
283. *Og Edvard Collins egne følelsesmæssige blottelser i brevene kom naturligvis ikke med i bogen.* Det er ikke kun Collins følelsesmæssige blottelser, der ikke er medtaget i hans bog om *H.C. Andersen og det Collinske Huus*, 1882. Udgaven medtager slet ikke hans breve overhovedet.
318. Billedteksten. *Otte Ben af første Rang/ har hun.* Læs: *Otte Been af første Rang/ Har hun.*
344. *Et eventyr som "Det Utroligste" fra april 1870 formåede gamle Andersen at læse op ikke mindre end syv gange blot på et par dage, hvor rækken af oplæsninger begyndte en aften hos arkitekt og professor ved Kunstakademiet Jørgen Hansen Koch og familie.* Jørgen Hansen Koch var død i 1860.
356. *denne lille håndfuld historier om en rask soldat med et fortryllende fyrtøj, to stridige brødre.* Lille Claus og store Claus er ikke brødre, og det siges heller ikke, at de er i familie med hinanden.
363. Billedteksten. *har Andersen skrevet.* Læs: *A.L. Drewsen (Christines Billedbog* udg. af Erik Dal, 1984, s. 46).
382. *I et ballon-fascineret eventyr som "Loppen og Professoren" fra begyndelsen af 1870'erne henter Andersen sit stof i forskellige Jules Verne-romaner.* Der er ingen form for belæg på, at Andersen har hentet sit stof hos Jules Verne, men Jon Kehler har peget på *5 Uger i Ballon*, 1863 og *Rejsen til Maanen*, 1865 som en mulig inspirationskilde (jf. *Eventyr VII*, s. 348).
400. *Med udsøgt fornøjelse konfronterer Andersen nu teaterfrisøren [...] med bondekarlen Frantz, der naturligvis ikke forstår et muk af den krøllede tale.* I Andersens skuespil *En Comedie i det Grønne*, 1840 optræder ingen bondekarl ved navn Frantz, men derimod Frank, "Inspecteur hos en Greve," der konfronteres den omrejsende teaterdirektør Dal- by forklædt som "Haarskjærer."
410. *grev Conrad Rantau-Breitenburg, som tidligere havde vist stor interesse for forfatteren til Improvisatoren og besøgt ham i Nyhavn.* Rantau- Breitenburg besøgte ikke H.C. Andersen. If. et brev til Henriette Hanck 20.9.1837 sendte Rantau-Breitenburg Andersen en hilsen efter at have læst *Improvisatoren*. Andersen kvitterede ved at sende *O.T.*, og et par dage senere lod greven forespørge, hvornår Andersen var hjemme, idet han ville aflægge ham en visit. Andersen gik i stedet til Rantau-Breitenburg, som modtog ham venligt og indbød ham til frokost, hvorunder de diskuterede mulighederne for en understøttelse, efter at han havde spurgt, om han ikke kunne gøre noget for Andersen (*H.C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck* udg. af Svend Larsen, 1941-46, s. 198).
421. *Carsten Hauch havde heller ikke kunnet lade være med at pege fingre ad debutantens helt igennem latterlige figur og fysiognomi, først og fremmest fordi Andersen havde drillet ham i Fodreise.* H.C. Andersen har ingen hentydninger til Hauch i 1. oplag af *Fodreise*, men efter at han havde hørt, at Hauch talte ondt om bogen og frankende Andersen talent, blev han så ophidset, at han i 2. oplag digtede en ny slutning på kap. 4., hvor Hauch er den tragiske hankat. Det var dette angreb, Hauch besvarede i *Den babyloniske Taarnbygning i Mignature* (se *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager* udg. af Johan de Mylius, 1986, s. 125-28). I øvrigt var *Fodreise* Andersens debutbog.

422. *Johan Ludvig Heiberg og hele hans trofaste klike af kunstnere og kritikere [...] som Andersen udtryksfuldt døbte "Formskærerlauget"*. Udtrykket er ikke Andersens men Blichers (*Ordbog over det danske Sprog*, V, 1923, s. 700).
432. *Christian Molbech [...] som [...] kunne kalde sig [...] censor ved Det Kongelige Teater*. Molbech var ikke censor ved teatret men 1830-42 medlem af direktionen. Det er derfor også forkert, når han s. 434 omtales som *fastansat censor*.
- 436f. *3. februar bragtes Det Kongelige Teater til live igen med Mulatten, der for en fyldt og forventningsfuld teatersal markerede begyndelsen på en ny kongelig regeringsperiode. Bare på det grundlag var stykkets succes en realitet, for hvem turde hysse ad et nyt stykke på den første aften, den nye konge besøgte sit teater? Christian 8. overværede ikke premieren på Mulatten 3.2.1840. Han var første gang efter sin tronbestigelse i Det kgl. Teater 20.3.1840, hvor man i øvrigt ikke spillede Andersens stykke (Overskou V, s. 383).*
438. *en nyere fransk novelle af Madame Charles Reybard*. H.C. Andersen lånte handlingen til *Mulatten* fra novellen *Les épaves* af den fr. forfatterinde Fanny Reybaud, f. Arnaud, der skrev under pseudonymet H. Arnaud. Andersen kalder hende selv i sin dagbog henholdsvis for "Digterinden Charles Rebauld" (III, s. 333), "Madam Reydbaud" (ib. s. 348), "Mad: R[e]ybauld" (ib. s. 349) og "Madam Reybauld" (ib. s. 354)!
440. Billedteksten. *Christian VIII's og Caroline Amalies tronbestigelse i juni 1840*. Læs: *kroning i juni 1840*.
442. Billedteksten. *otte elegante værelser*: Der må formodentlig være tale om en fejl i tallet.
445. *det længe ventede adgangskort til hofparkettet*. H.C. Andersen havde allerede efter *Kjærlighed paa Nicolai Taarn* fået friplads til parterret fire gange om ugen og fik senere friplads i parkettet, indtil han i 1840 avancerede til hofparkettet. Bemærkningen s. 445 om, at det nu var *endelig slut med at prostituere sig hos tilfældige logejeere* er følgelig ikke korrekt.
445. *Andersen bidrog med adskillige ting til Studenterforeningens mindefest i januar 1840 for den afdøde Frederik VI, bl.a. en kantate*. Andersen bidrog kun med *Sørge-Cantate over Højsalig Kong Frederik den Sjette*, jf. *Anderseniana* 2. rk. V,4, s. 378.
446. *det maa Spanierinden give mig. Det Stykke glæder jeg mig til at skrive paa; jeg har i Tanken saaitidt seet Spaniens kraftige Kvinder, hørt Vandstraalen plaske i Alhambras Haller, ser en heel Romantik i Maurernes Optraeden, sønderlides selv tidt af store Livs Dissonantser, jeg maa kunde give et Billede af det, som nu rører sig i mig. Læs: de maa Spanierinden give mig. Det Stykke glæder jeg mig at skrive paa; jeg har i Tanken saaitidt seet Spaniens kraftige Kvinder, hørt Vandstraalen pladske i Alhambras Haller, seer en heel Romantik i Maurernes Optraeden, sønderlides selv tidt af store Livs Dissonantser, jeg maa kunde give et Billede af det, som nu rører sig [i] mig.*
447. Billedteksten: 1841. Læs: 1840.
- 447 *Sjæl*. Læs: *Sjæl*.
- 447f. *Mefistofeles fortæller "Sjælen", hvordan Helvede er indrettet, og bl.a. beretter, at man har teater dernede, hvor man læser Mulatten for sultanens koner og Maurerpigen for alle dem, der skal kvæles*. En misforståelse af replikskiftet mellem Sjælen og Mefistofeles i J.L. Heibergs *En Sjæl efter Døden (Poetiske Skrifter X, 1862, s. 228f.)*:

Sjælen.

Hvad spilles iaften?

Mephistopheles.

Det er Mulatten

Og Maurerpigen.

Sjælen.

Hvordan? dem begge?

Mephistopheles.

Ja, sagtens gaaer det lidt ud paa Natten,
Men siden kan man sig ogsaa lægge
Med desto bedre Samvittighed.

Sjælen.

I Sandhed, jeg glædes ved den Besked,
Thi heraf slutte jeg tør omtrent,
At Andersen her nu bliver erkjendt.

Mephistopheles.

Hvorfor ikke her som andre Steder?
Alt længe skinner hans Berømmelses Maane
Over hele det store Kongerige Skaane,
Og i Tydskland nyder han alt en Hæder,
Som nedenfor Hundsrück mon begynde,
og ender ovenfor Swinemünde.
I Constantinopel han snart vil trykke
Midt i Seraillet et Mesterstykke;
Da staaer han i Litteraturens Hegn
Som det orientalske Spørgsmaals Tegn,
Og mens Stor-Eunuchen hans Isse kroner,
Og dybt af Inferieurerne knæles,
Læser han Mulatten for Sultans Koner,
Og Maurerpigen for Dem, som skal qvæles.

Sjælen.

Jeg seer, man kjender ham her; og hvordan
Man end bedømmer den sjeldne Mand,
Det alt vil glæde ham, kjendt at være.

449. *Lørdag den 29. september.* Læs: *august* (*Almanakkers* s. 49).

449. *så kaldte Fru Heiberg [...] stykket som helhed for "en Svulst". Almanakker* 29.8.1840: "hun kaldte det en Karl og at det var Svulst" (49). Jens Andersen har åbenbart misforstået ordet, der her er synonymt med svulstigt, overdrevet i udtryksmåden osv. Ordet bruges if. *Ordbog over det danske Sprog* aldrig med ubestemt kendeord foran.

454. *på rejsen i 1845-46 [...] hvor han mødte bl.a. Alexandre Dumas, Honoré de Balzac, Victor Hugo [...] Carl Maria von Weber [...] F.W.J. Schelling, Benjamin Disraëli, Charles Dickens.* H.C. Andersen traf Hugo, Balzac og Dumas i 1843, men ikke i 1845-46. Han mødte heller ikke komponisten Carl Maria von Weber, der døde i 1826. Schelling mødte han i 1844, men ikke i 1845-46, og Disraëli og Dickens traf han først under sit besøg i England i 1847.

456. *da han er kommet til Wien.* Episoden fandt ikke sted i Wien på hjemrejsen fra Orienten, men i München 29.11.1840 (*Dagbøger* II, s. 67f.). Episoden fortælles bl.a. i brev til Henriette Wulff 27.12.1840, som if. note 59 er Jens Andersens kilde. Den *østrigske* boghandler er følgelig også tysk. Andersen besøgte først Wien 4.-23.6.1841. Han købte i øvrigt et eksemplar af bogen i Budapest 1.6.1841 (*Anderseniana* 2 rk. IV,4, s. 377).

457. *I 1844 f. eks. finder vi en analyse af Andersens væsen og psyke i Carsten Hauchs roman Slottet ved Rhinen. Læs: 1845.*
457. *en dansk digter ved navn Eginhard.* Det siges intetsteds i *Slottet ved Rhinen*, at Eginhard er dansker, men han oplyser selv: "jeg er født i et lille Fyrstendømme, som jeg allerede forlod som Dreng" (*Samlede Romaner og Fortællinger*, IV, 1874, s. 103). Af sammenhængen må man forudsætte, at det drejer sig om et tysk fyrstendømme.
460. *Det var som den ene By laae tæt ved den anden. Det har noget ret trolddomsagtigt ved sig; jeg syntes jeg var en Magiker.* Læs: *Det var som om den ene By laae tæt ved den anden. Det har noget ret trolddomsagtigt ved sig; jeg syntes jeg var en Magier.*
461. *På den første store rejse i årtiet, den til Orienten i 1840-41, havde der allerede i Hamburg været møder med skønånder som Franz Liszt og Mendelssohn-Bartholdy.* Andersen traf først Mendelssohn-Bartholdy i Leipzig 11.11.1840 (*Dagbøger* II, s. 51).
461. *I München kunne han mageligt nå både komedierne, tragedierne, Gallerie Noble, Panoptikon.* Galleri noble er ikke et museum eller en malerisamling, men betegnelsen for hvad der svarer til balkonen i Det kgl. Teater i Kbh. Jf. *Dagbøger* 19.11.1840: "Var [...] hos Theater Intendanten og fik af ham Billet til 3 Uger i Galerie Noble" (II, s. 60).
461. *Ligesom han indgik aftaler med diverse illustratører eller malere som Wilhelm von Kaulbach.* H.C. Andersen indgik aldrig aftale med Kaulbach om at illustrere eventyrene. Kaulbach, hvis maleri af Engelen, som Andersen ikke havde det mindste med at gøre og som først blev reproduceret i 1860, har ellers ikke lavet illustrationer til Andersens eventyr (Erik Dal: *Udenlandske H.C. Andersen-illustrationer*, 1969, s. 25f.).
469. *den blå Østersø, der lå lige uden for herregårdens vinduer.* Nysø ligger ud til Præstø Fjord.
472. *Billedteksten: de har Spleen, jeg ved kun om den Sygdom, at det er en Særhed, men dog en Sørøgmødighed, hvori de ofte røver sig Livet, jeg lider af noget [...] ved med at vente, hvor jeg kunde gjøre dig en Tjeneste, Dig, som jeg tror jeg i mangt et Øieblik kunde være stemt til at give mit Liv. – "Udtal Dig for mig!" siger du tit, ja det er det jeg vil, det jeg i denne Aften, ensom som altid maa gøre. Læs: de have Spleen, jeg veed kun om den Sygdom, at det er en Særhed, men dog en Sørøgmødighed, hvori de ofte røve sig Livet, jeg lider af Noget [...] ved at vente, hvor jeg kunde gjøre Dig en Tjeneste, Dig, som jeg troer jeg i mangt et Øieblik kunde være stemt til at give mit Liv. – "Udtal Dig for mig!" siger Du tit, ja det er det jeg vil, det jeg i denne Aften, eensom som altid maa gjøre.*
477. *Huset var beboet af Goethes svigerdatter, Otilie von Pogwisch, som Andersen ellers havde mødt nogle år tidligere hos Mendelssohn-Bartholdy [...] men nu var frøken Pogwisch "ganske Marmor" over for den danske digter.* Jens Andersen sammenblander her Otilie von Goethe og Ulrike von Pogwisch. H.C. Andersen havde truffet Otilie von Goethe, f. Pogwisch 4.7.1841 under sit ophold i Leipzig (*Dagbøger* II, s. 263). Han traf hende ikke i Weimar i 1844, men mødte derimod hendes søster Ulrike von Pogwisch. Den sidstnævnte boede også i huset på Frauenplan. Andersen kendte hende ikke, og hun var "ganske Marmor" (*Dagbøger* II, s. 397).
487. *"Hun drak min Skaal som hendes Broder", står der ganske kortfattet i almanakken den 21. oktober, da der havde været afskedselskab for Jenny Lind hos Bournonvilles.* Det var Jenny Lind, der selv afholdt selskabet. Det fandt sted i Hotel Royal, der lå Ved Stranden, jf. *Almanakker* 21.10.1845: "Middag hos Jenny i Hotel royal fra 5 til 12; hun drak min Skaal som hendes Broder" (s. 160, sml. *MLEI*, s. 300).
490. *en håndsæbe, der mindede Andersen om et stykke ost.* *Dagbøger* 26.12.1845: "Jenny [...] forærede mig Sæbe i Form af et Stykke Ost" (III, s. 33).

490. *Og på selveste juleaften havde Andersen også siddet og ventet forgæves [...] Jenny Lind kom aldrig.* Det var omvendt, jf. *MLE I*, s. 341: “det havde længe været min deiligste Phantasie, at tænke mig Juleaften tilbragt hos hende [...] og da saa Aftenen kom – var jeg ikke indbudt af *Jenny Lind*, og sad ganske eensom i Hotellet.”
493. *Skønt hun som ældre ikke længere havde nogen som helst kontakt til hende.* H.C. Andersen genoptog tværtimod kontakten med Jenny Lind. 9.7.1871 sendte han hende et brev (*Dagbøger IX*, s. 95), som hun besvarede 23.11.1871 (trykt i *Breve til Hans Christian Andersen* udg. af C.St. A. Bille og Nikolaj Bøgh, 1877, s. 388-92). Her er også trykt et brev dat. 11.12.1872 (s. 392-95). Se også *Dagbøger X*, s. 161.
495. *de korte, koncentrerede perioder i 1843 og 1845-46, da hun er på besøg i København.* Jenny Lind gæstede ikke København i 1846.
508. *I stedet satte han kursen mod Weimar og arvestorhertugens dejlige slot i Ettersburg, hvor han blev i tre uger og nød luksuset i de store sale.* H.C. Andersen opholdt sig i to uger fra 19.8. til 3.9.1846, hvoraf besøget hos arvestorhertug Carl Alexander varede fra 20. til 25.8.

Bind 2:

42. Billedteksten. *hvoraf kun tre ud af fire billeder er bevaret.* Det fjerde billede, der forestiller den faldne pige, der tigger ved Toldboden, medens forførelsen (?) går forbi, er ikke gået tabt. Det er gengivet i Mogens Lebech: *København og Københavnerne i 800 år*, 1967, s. 81.
42. *møder Christiane [...] åbnede sit hjem og bordel for den fjortenårige uskyldige Hans Christian.* H.C. Andersen opsøgte hende på eget initiativ. Han kom uanmeldt og skriver i *Levnedsbog*: “hun tog ogsaa ret taaleligt mod mig, men det gik ud over min stakkels Moder” (s. 64). Det blev, som Jens Andersen i øvrigt også skriver s. 45 kun ved det ene besøg, hvorfor udtrykket *åbnede sit hjem* er misvisende.
60. *“H: Andersen Fri Skomager er født den 14 December 1782 [...] om aftenen og døde den 26 April 1816.* Læs: “H: Andersen Fri Skomager er født den 14 Desember 1782 [...] om aftenen den 26 April 1816.
62. Skønt Jens Andersen selv gør opmærksom på, at der er stillet spørgsmålstegn ved autenticiteten omkring beretningen om faderens ansøgning om et skomagerjob, gengives alligevel uden forbehold Hans Brix’ version i *H.C. Andersen og hans Eventyr* (2. udg., 1970, s. 23f.), der tidsfæstede episoden til 1810 og herregården til Tranekær. I note i *MLE I* 386 er imidlertid bl.a. påvist, at episoden ikke kan henlægges til Tranekær, da greven i 1809 var blevet skilt og først giftede sig igen i 1816.
66. *da faren i 1812 meldte sig under Napoleons faner og først vendte hjem igen i 1814.* Hans Andersen rejste først i september 1813, jf. s.76.
80. *Ordbog over Dansk Sprog.* Læs: *Ordbog over det danske Sprog.*
99. *organist Foursom.* Læs: *Foersom.*
101. Jens Andersen skriver, at H.C. Andersens stedfader Niels Jørgensen Gundersø døde i sommeren 1822 og farmoderen Anna Cathrine Nommesen to måneder senere i august. Dødsfaldene fandt i øvrigt sted henholdsvis 4.6. og 29.8.1822. (G.L. Wad: “Om Hans Christian Andersens Slægt” i *Personalhistorisk Tidsskrift* 4. Rk. V, 1902, s. 197). På s. 102 byttes der imidlertid tilsyneladende om på rækkefølgen og det står uklart, hvad der egentlig udløser salget af huset: *De to dødsfald i 1822 betød, at huset i Pogestræde [...] nu skulle realiseres, selvom Anne Marie Andersdatter håbede at få lov at bo der vinteren over. Men så døde stedfar Gundersø pludselig.*

105. 13. marts 1833. Læs: april. Jf. *Anderseniana* VII, s. 65.
111. *I sit følgende breve [sic] til Fredrika Bremer går han konsekvent uden om dette tema med så tæt relation til hans liv og værk.* H.C. Andersens breve til Fredrika Bremer er ikke bevarede, hvorfor Jens Andersen ikke kan vide noget om Andersens reaktion, jf. Elisabeth Hude: *Fredrika Bremer og hendes venskab med H.C. Andersen og andre danske*, 1972, s. i. Jens Andersen citerer i øvrigt umiddelbart inden Elisabeth Hudes værk (note 129)!
112. *En gang for alle skulle Karen nu sættes stolen for døren.* H.C. Andersen udtaler sig intetsteds herom. Der er tale om Jens Andersens egen gisning.
115. *I november 1846 blev Karen Marie fundet død på kvisten i baghuset Borberggade 20.* If. folketællingen 1840 boede Karen Marie i sidestuen ud til gården i Borberggade 20. If. folketællingen 1845 var hun i de mellemliggende år flyttet op på kvisten ud til gaden, hvor hun også boede ved sin død (H.G. Orlík: *Hans Christian Andersen. Undersøgelser og Kroniker 1925-1944*, 1944, s. 73).
118. *Til [...] William Jerdan [...] som oprindeligt havde introduceret Andersens litteratur i England og flere gange de sidste ti år forsøgt at lokke den rejseglade dansker over Kanalen, skriver den danske digter i december 1846.* H.C. Andersen modtog for første gang brev fra Jerdan 30.11.1846. Brevet synes ikke bevaret (Elias Bredsdorff: *H.C. Andersen og England*, 1954, s. 81).
120. *begejstring over "Den grimme Ælling", "Toppen og Bolden" og Improvisatoren.* Eventyret om toppen og bolden hedder "Kjærestefolkene". I registret optræder eventyret i øvrigt også under to titler med forskellige henvisninger (s. 433 og 434)!
121. *da han nogle uger forinden under en middag hos Lord Stanley.* Læs: *ti dage*. Middagen hos lord Stanley fandt sted 6.7.1847 (*Dagbøger* III, s. 220).
131. *Theodor Collin [...] greb geværet og rejste til fronten i Sønderjylland.* Theodor Collin gjorde 1.5.-20.9.1847 tjeneste som overskibslæge på korvetten "Valkyrien" og i 1848 på fregatten "Bellona", der 18.5.-1.11.1848 var under krigsudrustning (*H.C. Andersens Brevveksling med Jonas Collin og andre medlemmer af det Collinske Hus* udg. H. Topsøe-Jensen, III, 1948, s. 199, 209). Han var hverken frivillig eller soldat.
135. "Tommeliden"s. Læs: "Tommelise"s.
138. *På Kongens Nylorv støder han på Carl Holten, der er doktor i matematik ved Polyteknisk Lærestall.* If. *Dagbøger* 9.3.1851 fik H.C. Andersen budskabet om Ørstedes død af baron Frederik Holsten-Lehn-Charisius (IV, s. 18). Det oplyses ikke, hvor mødet fandt sted. Carl Holten omtales slet ikke i forbindelse med Ørstedes død.
139. *stoppede en ældre stiftsforvalter, som Andersen kendte fra herregårdslivet på Sydsjælland, digteren for at gøre ham opmærksom på, at han jo havde mistet en far.* If. *Dagbøger* 18.3.1851 (IV, s. 20, jf. XI, s. 608) var det sognepræst ved Trinitatis Kirke Valdemar Rothe (1777-1857) ikke stiftsforvalter på Vallø J.R.G. Rode, som kun omtales i *Dagbøger* X. Udtalelsen faldt i øvrigt inden begravelsen i konsistorium på universitetet, hvor Ørstedes bære stod.
141. *en bog om hans tre måneder lange rejse gennem Sverige i sommeren 1849, som var trukket ud og ikke blev færdig før efter H.C. Ørstedes død.* 18.10.1850 skriver H.C. Andersen til B.S. Ingemann: "Siden jeg forlod Fyen har jeg [...] endt min Bog "I Sverrig"; den oversættes nu paa engelsk, og kommer først ud i London" (*H.C. Andersens brevveksling med Lucie & B.S. Ingemann* udg. af Kirsten Dreyer, I, 1997, s. 267). Den engelske oversættelse udkom ca. 1.5.1851, den danske 19.5. 1851 (ib. III, 1998, s. 212).

146. *sine mange ansøgninger til skiftende konger om tilskud til nye, lange udlandsrejser.* H.C. Andersen ansøgte og modtog kun to gange rejseunderstøttelse fra Fonden ad usus publicos i henholdsvis 1833 (toårigt stipendium, der på Jonas Collins anbefaling suppleredes i 1834) og i 1841. Fonden ophævedes i øvrigt i 1842.
169. *Besøgene i Dresden, Leipzig og Weimar i 1850'erne blev også til en række møder med tidens rige europæiske musikkultur, og Andersen knyttede nære bekendtskaber med komponister som Mendelssohn-Bartholdy, Schumann.* Mendelssohn-Bartholdy var død i 1847. Robert Schumanns bekendtskab havde Andersen allerede gjort i 1844 (*Dagbøger* II, s. 416).
176. *da han i sommeren 1852 i Weimar blev introduceret for Liszt og hans samleverske, fyrstinde Caroline von Sayn-Wittgenstein.* H.C. Andersen havde allerede gjort hans bekendtskab i København 25.7.1841 (*Almanakkers.* 68) og været til middag hos ham 26.7.1841 (ib.), hvorimod han først i 1852 traf Caroline von Sayn-Wittgenstein.
179. *Schubert havde nemlig fortalt danskeren om fyrstindens datter [...] og samtidig forlød det nu, at Franz Liszt fraterniserede med Richard Wagners Kone.* H.C. Andersen traf aldrig komponisten Franz Schubert (1797-1828). Der er derimod tale om den ty. digter Franz von Schober (1796-1882) der boede i Weimar (*Dagbøger* IV, s. 215, XI, s. 650), og Liszt fraterniserede ikke med Minna Wagner, gift med Richard Wagner, men med hans niece operasangerinden Johanna Wagner (1828-94), jf. *Dagbøger* 27.6.1856: "Nu da Johanna Wagner nys var i Weimar var Liszt henrykt, Fyrstinden blev jaloux" (IV, s. 216).
189. Billedteksten. *hvorom hun tier/ Men faaer Smil. Læs: hvorom endnu hun tier/ Men faaer Smil.*
207. *Forbipasserende nede i Dronningens Tværgade kan se lysekronen i stuen.* Edvard Collin boede siden 1836 i havehuset til Den thybergske Gård i Dronningens Tværgade 19, hvorfor det var umuligt at se lysekronen i stuen fra gaden!
209. *de to havde næppe pakket ud, da patriarken udåndede 28. august 1861.* H.C. Andersen var endnu ikke kommet hjem til Kbh., da Jonas Collin døde 28.8., men opholdt sig hos Ingemanns i Sorø. Han kom først til Kbh. 1.9 (*Dagbøger* V, s. 117).
214. *Ahasverus blev skrevet og opført i 1846-47.* H.C. Andersen havde allerede påbegyndt arbejdet i 1839, jf. brev til Henriette Wulff 9.8.1839: "Jeg arbejder daglig paa "Ahasverus"" (*H.C. Andersen og Henriette Wulff. En Brevveksling* ved H. Topsøe-Jensen, I, Odense 1959, s. 266) og arbejdede på den i Rom 1840-41 og i Paris 1843, indtil det endelig blev fuldført i 1847 (ib. III, s. 100). Ahasverus er et læsedrama og aldrig opført. I øvrigt står og falder Jens Andersens tolkning af den henkastede tidsangivelse med nedskrivningstidspunktet. Første afdeling kan imidlertid allerede være skrevet i 1839, jf. brev til Signe Læssøe 27.8.1839, hvor han skriver, at I. akt "har saa temmeligt formet sig [...] og vil strax komme paa Papiret" (*Breve fra Hans Christian Andersen* udg. af C.St.A. Bille og Nikolaj Bøgh, I, 1878, s. 505).
217. Billedtekst. *Waldemar skrevet reent / Hver gjør efter Evmens Maal. Læs: Waldemar skrevet reent/ Hver gjør efter Evmens Maal.*
231. *Edvard Collin forbød Andersen, at de nogensinde skulle være dus.* Der var ikke tale om et forbud, men om et afslag, som han tydeligvis ikke havde i sinde ændre sin stillingtagen til.
233. *I forordet til det udvalg af H.C. Andersens dagbøger [...] som Jonas Collin redigerede og udgav i 1906, står der: "Dette vidste jeg intet om, og saa blev vi Dus."* Den omtalte episode står ikke i forordet men s. 46.
234. *Bevæbnet med det "du", der var blevet ham tilladt på den første rejse.* H.C. Andersen havde altid sagt "du" til Jonas Collin, hvorimod sidstnævnte indtil 1861 havde sagt "De."

238. *Efter tre måneders rejse. Læs: fire.* Afrejsen fandt sted 23.7.1862. Det efterfølgende citat er fra 5.12.1862.
238. *Det er forunderligt [...] mest om Edvard. Læs: Det er forunderlig [...] meest om Edvard (DagbøgerV, s. 318).*
239. Billedteksten. *da han kom hjem fra Spanien i 1862. Læs: 1863.*
245. *Klokke (ble. J.A.).* If. *Ordbog over det danske Sprog* betyder klokke ikke en ble, men klokkeformet underskørt eller underbeklædning til småbørn. H.C. Andersen har formodentlig båret den almindelige barnekjole, som er afbildet s. 184.
246. *Den anden af de fem småhistorier.* If. billedteksten s. 245 er der fire!
247. *Jonas, der nok havde forskellige kvindelige kærester.* Af de bevarede breve og dagbøger er der ingen belæg for det eventuelle omfang af Jonas Collins kæresteforhold. I deres indbyrdes brevveksling omtales kun et enkelt kvindeligt bekendtskab, Nath. Hvad hendes fulde fornavn var, hvem hun var, og hvordan hendes og Jonas' egentlige relationer har været, henligger i mørke (se *H.C. Andersen og Jonas Collin d.y. En brevveksling 1855-1875* udg. af Kirsten Dreyer, 2001, s. 173ff.).
257. *saltorelloen. Læs: saltarelloen.*
258. *Marielyst. Læs: Marienlyst.*
258. *tvunget til at overnatte på hotel i Helsingør. Læs: Hillerød (jf. DagbøgerVI, s. 99).*
260. *efter Danmarks krig med Tyskland i 1864-65. Læs: 1864.* Krigen varede fra 1.2. til 30.10.1864.
262. *Skygebilleder i 1832. Læs: 1831.*
263. *hvor han igen søgte om hjælp til en længere udlandsrejse.* H.C. Andersen søgte forgæves Jonas Collin og H.C. Ørsted om støtteudtalelser i forbindelse med en påtænkt ansøgning om rejseunderstøttelse. Ansøgningen blev derfor kun ved tanken (jf. *H.C. Andersens brevveksling med Edvard og Henriette Collin* udg. af H. Topsøe-Jensen, V, 1936, s. 65).
268. *tre sønner af den danske konsul i Lissabon, som i 1820'erne havde boet i Danmark.* Det var kun José og Jorge O'Neill, der opholdt sig i Danmark i 1820'erne, jf. *MLEII*, s. 475f.
270. *Castilhos danskfødte kone.* Charlotte Castilho, f. Vidal var ikke dansk af fødsel, men født i Danmark, hvor faderen Manuel Claude Vidal 1824-40 var portugisisk konsul (*MLEII*, s. 485).
306. *"Andersen han har Geni./ Det slaaer ud i Klipperi!"* Sådan skrev han til den etårige *Astrid Stampe*. I billedteksten s. 307 står imidlertid, at han skrev det til *en ung ven*.
- 322f. *Som en tysk beundrer i 1873 udtrykte det [...] så var alt det, danskeren lavede med pen, papir og saks, udtryk for "Poesiens Herlighed i vor materielle Tid".* Sml. *Dagbøger* 20.4.1873: "dernæst en hanoveransk Herre, der venligt udbragte min Skaal, "Poesiens Herlighed i vor materielle Tid"" (X, s. 70). Dagbogsnotatet nævner således intet om, at skåltalen også har handlet om Andersens papirklip.
338. *Jens Andersen giver indtryk af, at ideen til handlingen i Brylluppet ved Como-Søen er H.C. Andersens egen.* Historien er imidlertid hentet fra Alessandro Manzoni's historiske roman *I promessi sposi (H.C. Andersens Brevveksling med Jonas Collin og andre Medlemmer af det Collinske Hus* udg. af H. Topsøe-Jensen, III, 1948, s. 45).
- 347f. *langt til det eventyr om Tommelise [...] Andersen skrev samme år.* "Tommelise" er ikke skrevet i 1834 men 1835, jf. brev til Henriette Hanck 1.1.1835: "Nu begynder jeg paa nogle "Børne-Eventyr"" (*H.C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck* udg. af Svend Larsen, 1941-46, s. 104, jf. i øvrigt *H.C. Andersens EventyrVII*, 1990, s. 30).

348. *I Vetturinens Vogn fra 1868, der oprindeligt var tænkt som et forspil til en sommerfest for gamle Rom-farere. I Vetturinens Vogn* har undertitlen "Forspil til en paatænkt Romerfest her hjemme". Festen blev aldrig til noget, og forspillet blev ikke brugt i andre forbindelser, hvorfor udtrykket *oprindeligt var tænkt* er misvisende.
351. *Henrik Ibsen [...] som dog først havde været hjemme tredje gang, de bankede på. Læs: anden.* H.C. Andersen og William Bloch havde om formiddagen 21.4.1874 forgæves forsøgt at finde Ibsens bopæl (*Dagbøger IX*, s. 261, William Bloch: *Paa Rejse med H.C. Andersen*, 1942, s. 27). Om eftermiddagen kørte de, hedder det i Andersens dagbog, "hen til Ipsen der boede i No 7 ligeoverfor Huset No 2 hvor vi om Formiddagen havde søgt, men han var ude" (*IX*, s. 262). Først den følgende dag traf de Ibsen. H.C. Andersen omtaler i modsætning til William Bloch ikke besøget i sin dagbog.
351. *Op i Prag havde Andersen været helt ude af slippen.* Læs: *Dresden* (jf. *Dagbøger IX*, s. 263f.).
359. Billedteksten. *Henrik Stampe kom ikke så meget mere hos digteren.* Selvmodsigende i forhold til beskrivelsen af venskabet i bd. I s. 469ff. og citaterne fra H.C. Andersens almanak s. 471.
372. Billedteksten. *Hold paa Gud. Læs: Hold fast paa Gud.*
382. Billedteksten. "*Rolighed*" nær Svanemøllen (jf. også s. 384). "*Rolighed*" lå på Gammel Kalkbrænderivej på Østerbro ikke nær Svanemøllen men nær Rosenvænget. Jf. i øvrigt billedteksten s. 392, hvor den korrekte beliggenhed er angivet.
386. Billedteksten. *på hjørnet af Højbro Plads og Vingaardsstræde.* Læs: *på hjørnet af Højbro Plads og Ved Stranden.*
387. *lige fra han som nittenårig studerende fór afsted i hestevogn fra Slagelse i rektor Meislings karet.* Læs: *syttenårig.* Turen fandt sted i julen 1822 (jf. *Lævnedsbogs* s. 100).
388. Billedteksten. *2.4.1875 fyldte H.C. Andersen 70 og havde et hav af gæster og gratulanter. På et tidspunkt blev han afhentet i en vogn og ført til slottet, hvor Christian IX overrakte ham Dannebrogordenens Kommandørhors af 1. grad.* H.C. Andersen blev allerede hentet til Amalienborg 1.4. (*Dagbøger X*, s. 426).

Forkortelser:

- Almanakker: H.C. Andersens Almanakker 1833-1873.* Udgivet af Helga Vang Lauridsen og Kirsten Weber. 1990.
- Anderseniana: Anderseniana.* Udg. af Chr. M.K. Petersen og Svend Larsen. I-XIII, 1943-46. 2. række. Redaktion: Svend Larsen (senere: Niels Oxenvad) og H. Topsøe-Jensen. I-VI, 1947-69. 3. række. Redaktion Niels Oxenvad og H. Topsøe-Jensen. I-IV, 1970-86. Årg. 1987-(uafsluttet).
- Dagbøger: H.C. Andersens Dagbøger 1825-1875.* Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab under ledelse af Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen. I-XII, 1971-77.
- Eventyr: H.C. Andersens Eventyr.* Kritisk udgivet efter de originale Eventyrhæfter med varianter ved Erik Dal og Kommentar ved Erik Dal, Erling Nielsen og Flemming Hovmann, I-VII, 1963-90.
- Lævnedsbog: H.C. Andersens Lævnedsbog 1805-31.* Paany udgivet af H-Topsøe-Jensen, 1962.
- MLE: H.C. Andersen: *Mit Livs Eventyr.* Revideret Tekstudgave ved H. Topsøe-Jensen. Med Noter af H.G. Olrik og Udgiveren, I-II, 1951.
- Overskou: Thomas Overskou: *Den danske Skueplads*, I-VII, 1854-76.

Nic. Knudtzon (udg.): *Professor, Dr. Ludvig Daaes erindringer og optegnelser om sin samtid*, Det norske språk- og litteraturselskap, Oslo 2003, 467 s.

Det norske språk- og litteraturselskap har vist betydelig interesse for de dansk-norske forbindelser efter rigernes adskillelse i 1814. I 1996 gjaldt det E.C. Werlauff, Det Kongelige Biblioteks chef til 1861, og hans forbindelser med norske lærde.¹ Det er i sig selv et interessant portræt af en beskeden, stilfærdig og hjælpsom konservativ mand, for hvem det var en særlig glæde at få den norske St. Olavs orden. I denne publikation citeres en udtalelse af Ludvig Daae, som ikke bringes frem i den nye udgivelse, men som forekommer karakteristisk for indholdet (s. 21): "Jeg kendte Werlauff, Werlauff kendte Suhm, og Suhm fulgte Holberg til graven". Tydeligere kan Daaes opfattelse af at være en del af en fælles dansk-norsk lærd kontinuitet nok ikke udtrykkes. Sprogforskeren Sophus Bugges (1833-1907) breve giver også indtryk af tæt kontakt med danske forskere og akademikere, folkeviseutgiveren Svend Grundtvig, den klassiske filolog J.L. Ussing.² Nu kommer Daaes optegnelser, som understreger følelsen af samhørighed efter den statspolitiske forbindelses ophør.

Studier i konservatismens historie synes at være drevet med større flid i Norge og Sverige end i Danmark. I 1963 kom f.eks. Gunnar Christie Wasbergs monografi om den konservative avis *Aftenposten* frem til unionsopløsningen i 1905.³ Norge havde udover de konflikter, som i Danmark fandtes mellem konservative og liberale-radikale kræfter, det komplicerede forhold til Sverige. Den konservative Daaes optegnelser befinder sig i et spændingsfelt mellem kulturelle og politiske modsætninger; det er dog begrænset, hvad man hører om egentlig politik, og begivenhederne i 1905, der førte til, at den danske prins Carl blev norsk konge som Haakon 7, er han ikke nået til at fortælle om. Udforskningen er i Norge særlig vanskelig, eftersom Høyres arkiv gik tabt under 2. Verdenskrig.⁴ Alene af den grund må Daaes optegnelser være vigtige.

Den norske historiker Ludvig Ludvigsen Daae levede fra 1834 til 1910. Han trådte mere offentlig frem end de samtidige danske konservative historikere, C.F. Bricka og Johannes Steenstrup, var langt mere udtalt i sine meninger, optrådte også som folketaler. Udgiveren er oldebarn af Daae.

¹ Gerhard Munthe: *Erik Christian Werlauff og norsk humanistisk forskning*, Oslo 1996.

² *Sophus Bugge Brev 1855-1907. Utvalg og innledning ved Alfred Jakobsen I Øvre Ervik* 1990.

³ Cunnar Christie Wasberg: *Forsvarstanke og suverenitetsprincipp*, Oslo 1963.

⁴ Wasberg 1963, s. 9

Optegnelser er en helt igennem dækkende betegnelse for manuskriptet, som Daae forfattede i 1888-1893 og i 1901 og, som det fremgår af udgiverens indledning, ikke i kronologisk rækkefølge. Udgifveren har med andre ord komponeret værket, i forholdsvis kronologisk orden, han har inddelt i kapitler, overskrifterne er i hvert fald hans egne; hvert kapitel afsluttes med en række billeder, og dette billedstof er udmærket, men bidrager samtidig til at understrege denne struktur. Daae skriver i sin egen indledning, at disse optegnelser ikke skal handle om ham selv, men at han vil skrive om tilstande og personer, som han har oplevet. Indholdsmæssigt må det også siges, at det ikke giver nogen sammenhængende fremstilling og tolkning af skribentens liv, som erindringer ville gøre, og det er heller ikke en dagbog som C.F. Brickas,⁵ der giver notater gjort umiddelbart efter begivenhederne. Hvad man får her, er en række glimt, korte og skarpe, tit i begge disse ords betydninger, af personer, Daae har mødt. Karakteristikker af lærere spiller en stor rolle, og udgifveren gør opmærksom på (s. 18), at mange af de personer, Daae omtaler indenfor skole- og universitetsverdenen, har spillet en rolle i opbygningen af det nye selvstændige Norge. Daae selv handler optegnelserne meget lidt om, sådan forstået at man ikke får meget at vide om hans egne forhold, men i sine vurderinger, sin sym- og antipatier, er han i høj grad til stede. Man får altså noget at vide, selvom det måske er noget andet, end man ville vente. Hvad de skarpe udtalelser om personer angår, har disse været en anstødssten ved planerne om en tidligere udgivelse, i 1931, og dette var jo da også tidsmæssigt tæt på, men den nuværende udgave er uden ændringer i så henseende. Læseren møder altså et væld af navne, som for den, der ikke specielt er bekendt med norske forhold, for de flestes vedkommende er ukendte. S. 358-437 findes en omfattende "Personbiografi" (nemlig ved det store antal personer). Manuskriptet afbrydes midt i en sætning og gør vel i det hele taget et ufærdigt indtryk.

Udgifveren har trykt Daaes tekst på fortsatte venstresider, mens de omfattende, og nødvendige, noter står på højresiderne, sommetider i så stor mængde, at de må fortsættes på næste side. Også de danske personer har udgifveren søgt at oplyse om; om A.F. Krieger får vi f.eks. at vide, at han var en betydelig dansk jurist og politiker med litterære interesser (s. 133); Carl Plougs navn staves på lidt forskellig måde i noterne s. 175. Om Thomasine Gyllembourg får vi s. 311 at vide, hvad år sønnen udgav hendes samlede værker, så den note har læseren ikke megen oplysning af. Indtrykket er da, at udgiverens kendskab til

⁵ C.F. Brickas litterære dagbog 1873-1878. Udgivet af Claus Bjørn og Christian Larsen. 2002.

dansk kultur ikke helt lever op til Daaes eget, og at oplysningerne derfor er lidt spredte og tilfældige. Interessant er det, at der s. 314 ff. er trykt et faksimile af Daaes artikel om Det Kongelige Biblioteks chef Christian Bruun samt billeder af den gamle biblioteksbygning, Universitetsbibliotekets bygninger og danske venner som E.C. Werlauff og Bruun.

Daae fortæller om sin baggrund, at han er af præsteslægt (s. 32). Han taler selv om sin *livlige og ustyrlige Phantasi*, som altid har været hans ulykke (s. 176). Han er ved at få tårer i øjnene af at skrive om et hjerteligt menneske (s. 294), han yndede fjerpen, når den var til at opdrive (s. 286). Daae takker Gud for sit barndomshjem (s. 54); *Gud velsigne ham derfor i hans Grav* skriver han om den velvillige P.G. Thorsen ved Universitetsbiblioteket i København (s. 294), og alt tyder på, at dette for ham ikke blot har været en talemåde, men at han har været et troende menneske: Når han noterer om en person, at han er blevet fritænker (= ateist), er det med beklagelse (s. 106, 190); han bryder sig ikke om uopdragen optræden i en kirke (s. 124). Daae skriver s. 238 om en rationalistisk teolog: *Det er klartligt hans Hensigt, at snarere Evangeliet skal tillempe efter Nutidens Smag og Character, end at Nutiden skal bøje sig for Evangeliet*. Her har han ikke været enig. Da han omtaler, at en rektor gav dimittenderne et Bibelord med, undlader han på den anden side ikke at bemærke, at hans valg af stederne var uheldigt (s. 136). Pietismen er næppe heller hans kop the (s. 268). Om barndomslæreres lønforhold bemærker han (s. 80), at *Theologer vare billige i de Dage*. Han har interesse for kirkehistorie og har i den forbindelse taget kontakt med danskeren H.F. Rørdam (s. 300). S. 168 skriver Daae om læreren Hansteen: *Han begynte (i October) med en gammel-rationalistisk Periflage af det gamle Testamentes astronomiske Forestillinger*, til det besynderlige ord "Periflage" har udgiveren en note, hvori det hedder, at dette synes at kunne tolkes som: Bred, men ikke dybtgående oversigt. Udtrykket røber en vis usikkerhed, og jeg vil foreslå, at vi her har at gøre med et fremmedord i ældre dansk *Persiflage*, spot, som hos forfatteren Thomas Lange 1870: *Vittighed og Persiflage, der – vexlende med Lefleriet – var Husets Grundtone...*⁶ Jeg foreslår altså tekstrettelsen "Persiflage". Dette stemmer også godt med indholdet, da det tydeligt handler om en rationalists forhold til Bibelen.

Daae er en mærkelig personlighed, befinder sig i et spændingsfelt mellem norsk og dansk, klassisk og skandinavisk. Pietetspligt til mange sider er karakteristisk for ham; *Sands for historisk Tradition* tillægger han stor vægt (s. 178). Det glæder ham, når han i en norsk kirke ser et kirkeskib med Danebrogsflag (s. 54). Danske kulturpersonligheder

⁶Thomas Lange: *Aaen og Havet*, i *Udvalgte Skrifter*, I, 1906, s. 65.

omtales i forbifarten på en sådan måde, at det viser hans fortrolighed med dem: En henkastet sammenligning med Frederik Paludan-Müllers *Adam Homo* er et eksempel (s. 138). Allerede i sine første bemærkninger (s. 30) henviser han til E.C. Werlauff, Det Kongelige Biblioteks chef, som forbillede for optegnelserne. Hans sprog må betegnes som dansk, en nulevende dansker læser det nok med større lethed end en nulevende nordmand, særlig naturligvis, hvis man er lidt fortrolig med ældre dansk.

Daae voksede op med dansk litteratur. I en tidlig alder læste han Oehlenschlägers *Nordens Guder* (s. 48), græd 8 år gammel over hans *Socrates* (s. 54). Daae føler åndsslægtskab med Poul Martin Møller (s. 182), læste meget fru Gyllembourg, Carl Bernhard og Johan Ludvig Heiberg (s. 310). En aften har han tilbragt i Sorø hos B.S. Ingemann og fru Lucie, en kær erindring (s. 300); også Studenterforeningen og ikke mindst Carl Ploug husker han med glæde (s. 304-6). Den danske og den klassiske interesse blev forenet, da han skrev om J.N. Madvig i sit tidsskrift *Vidar* 1887. Et kapitel handler om Daae i København (s. 282-317), og der tales her ikke mindst om Det Kongelige Bibliotek, om hvis personale man får en del at vide, f.eks. om Werlauffs frygt for A.F. Tscherning. At Daae kan fortælle en god historie, fremgår af det følgende om universitetsbiblioteket (s. 292), hvor en norsk professor Unger blev låst inde en lørdag eftermiddag og måtte holde ud til mandag morgen uden mad, men med rigelig læsning. Da han slap ud, gik han hen og spiste, men vendte så straks tilbage til håndskrifterne.

Digteren J.S.C. Welhaven havde samme danske sympati og interesse, men Daae bryder sig dog ikke om ham som personlighed (s. 194-196). Grundtvigianismen lægger han afstand til som dovenskabsfremmende (s. 148), uanset at han har haft respekt for Grundtvig som person (s. 155). Sådan gik det også samtidige danske konservative. Det ville da også have været mærkeligt, hvis Daae med sin kærlighed til de klassiske sprog og den lærde skole havde elsket denne bevægelse. Også Kierkegaard lægger Daae afstand til (s. 208), og han kan godt give en sarkastisk beskrivelse af en dansker (s. 212). Det er interessant at læse Daaes indtryk af en dansk historiker som C.F. Allen, hvis forelæsninger han har hørt; det var tørt, og han gjorde aldrig tilhørerne bekendt med kilderne (s. 298). Der er altså ikke tale om nogen automatikbeundring af alt dansk, men dels en følelse for det lange historiske fællesskab mellem Danmark og Norge, dels en særlig fortrolighed med den danske Guldalders værker; en litteratur der selv sugede af den klassiske jordbund. Omvendt bemærker han en norsk universitetslærers danskerhad (s. 190). Det kan derfor ikke undre, at Daae blev

en alvorlig skandinav(ist), men den skandinavisme, han mødte i sin studietid, forekom ham for meget at være fraser (s. 174).

Daae bruger (s. 88) ordet *Humaniam* om den klassiske dannelse med dens hovedvægt på græsk og latin og den græsk-romerske Oldtids litteratur og historie, han taler om en professors *humane og conservative Sind* (s. 172). Daae blev uddannet som filolog, og der tegner sig gennem hans erindringsglimt et tydeligt billede af, at denne dannelse har været en væsentlig del af hans identitet. Han lægger ved beskrivelsen af personer vægt på, om de har haft denne dannelse, og, ved lærere, om de har kunnet undervise i den (s. 96); det forhindrer ham ikke i at se svagheder ved den ellers. Antilatinisten Knud Knudsen er ham en pest (s. 118). Han taler om værdien ved, at man i ældre tid, trods manglende åndelig stræben, lærte latin fra en tidlig alder, 4-5 års elementær undervisning, derefter lette forfattere, før man kom til Ovid, Cicero og Sallust; sammenligning med forholdene, da han skrev, aftvinger ham et hjertesuk over *den tabte klassiske Grundvold* (s. 120). Om en rektor Frederik Vibe, skriver Daae, at angrebene på den klassiske Oldtidsvidenskab berøvede ham livsmodet, men da Daae blev undervist af ham, fik eleverne lov til at læse noget mere græsk, end reglementet fordrede (s. 130). I forbindelse med sin eksamen artium fortæller han, at latinsk stil ved en skæbnesvanger lov blev afskaffet i 1857 (s. 160, jvf. s. 252). Overfladiske kundskaber vækker hans modvilje (s. 174). Om den senere universitetsprofessor Oluf Rygh, som Daae i sin studietid læste latinske og græske autorer med og som blev en særlig god ven og vejleder for ham (s. 202), hedder det (s. 200): *Hans mærkeligste Skolekammerat var Johan Peter Weisse, den doctrinært anlagte, isoleret-fornemme Latiner. Om sin bekendte Lærer, Rector Frederik Moltke Bugge, har Rygh oftere omtalt, at han i Virkeligheden var en temmelig tynd Philolog, og hvad der gav ham Anseelse, var hans store Evne til at bruge den Smule, han kunde.* Her sættes disse to personer op som modsætninger, og man ser, hvad der interesserer Daae. Samtidig er det et eksempel på den abrupte stil, der præger optegnelserne; læseren savner nogle oplysninger, især den læser, som kommer fra et andet land og ikke kender bare nogle af personerne. Endelig ses det her, at Daae går ud over sine egne erindringer og begynder at genfortælle andres; dette øger yderligere antallet af personer. Da Daae efter sin studietid kom til at undervise i Drammen, hedder det om skolens rektor (s. 222), at han var blandt *dem, som ikke havde meget imod den latinske Stils Afskaffelse og med en vis Lunkenhed forsvarede Classikernes Læsning* [læsning?]. *Hans Undervisning i Latin var solid og samvittighedsfuld, men uden Begeistring og Flugt.* Med dette som kerne tegner Daae et portræt af en mere respekteret end elsket hædersmand. Om en lærer Schultz samme sted skriver

Daae (s. 230): *Han underviste i min Tid i Græsk og Tydsk. I førstnævnte Sprog savnede han vistnok al philologisk Erudition, men han var grundig og samvittighedsfuld og tvang virkelig sine Disciple til at tænke, om han end neppe aabnede deres Øie for den græske Litteraturs Skjønhed, hvad da for Resten de færreste Lærere dengang gjorde.* Det sidste er et eksempel på, at Daae, uanset at han foretrak ældre tiders skoleordning, kunne være ret kritisk overfor dens praktiske udøvere. Samtidig får vi noget at vide om, hvad en god lærer ifølge Daae skulle kunne: Lære at tænke og åbne øjnene. Man forstår, at han har kunnet glæde sig over en elev, som poetisk og metrisk kunne gengive Vergil (s. 236), om en anden får man at vide, at han senere ikke ville gøre noget for den klassiske dannelse, det hørte til tidens udvikling, at den ikke havde gode udsigter (s. 238-240). Hans konklusion og hans sorg er, at dannelsen mister sin betydning (s. 330). En latinsk glose løber ikke sjældent Daae i pennen (s. 206, 310, 320, 338). Dette er nok mere fremtrædende hos ham end hos sammenlignelige danske historikere som C.F. Bricka og Johannes Steenstrup.

Den klassiske tradition er Daaes historieteori, og ud fra dette perspektiv giver han udtryk for en forfaldstanke: Han er dybt skuffet over udviklingen. Andre former for betragtning over eller holdning til historien giver han ikke udtryk for i optegnelserne, men det skal dog siges, at hans følelse af samhørighed med Danmark hænger sammen med hengivenheden for og tilhørsforholdet til den lærde tradition. Daaes optegnelser er dermed en påmindelse om, hvor meget den klassiske dannelse har betydet for konservatismen, ikke mindst i slutningen af 1800-tallet.

Uanset at Daae er en ven af den højere dannelse og ikke så med blide øjne på den nyere tids demokratiske bevægelser, undlader han ikke at bemærke fra sin skolegang en lærers overlegne forhold til jævne folks børn (s. 110), eller at Welhaven harcellerede over nogle provinsfolk (196). På samme måde taler han om gode anlæg hos en person fra tarvelige kår (s. 222), om en taktfuld dame af beskeden oprindelse (s. 330). Sine kvindelige elever har han kun godt at sige om (s. 234).

Bogens sidste kapitler er noget anderledes end de foregående, idet man her kommer nærmere de norske politiske forhold, først i et kapitel om prinser (af Bernadotteslægten), som Daae har undervist, dernæst i et længere kapitel om politikeren Emil Stang (1834-1912). Vi får et stemningsbillede fra en middag, den aften afgangssagen i statsrådssagen faldt 1884 (s. 318), vi får også lidt at vide om Høiers organisation (s. 346). Daae lægger ikke fingrene imellem, når det gælder intriger i hofkredse (s. 334). Om læreren Frederik Ludvig

Vibe hedder det (s. 130): *Hans politiske Anskuelse vare conservative eller egentlig reactionære. Jeg er ikke netop den, som dadler ham for det, men vel maa jeg sige, at han lidet forstod practisk at virke for at gjøre sin Overbevisning gjeldende. Hans elegante og skolerette Artikler gjorde intet Indtryk, og han trak sig tilbage med Skuffelse.* Om Henrik Ibsen skriver Daae, at det ikke havde været for meget, om han havde skrevet nogle poetiske linier ved en opofrende vens død (s. 204), og forholdet til Ibsen har udgiveren brugt et helt appendiks på, til trods for, at han ikke er meget omtalt i optegnelserne (s. 437-441).

Udgivelsen bringer ikke sensationelt nyt, men den kaster et interessant strejflys ind over danske forhold, både i den lærde verden, og i henseende til konservatismen, ved at understrege den klassiske dannelses betydning. Daae tilhørte et fællesskab, som ikke rigtig eksisterer mere, men som fortsatte i hundrede år efter, at dets statspolitiske grundlag var ophørt. Udgivelsen vidner om norsk interesse for at dokumentere det. Der er næppe tvivl om, at bogen er anderledes at læse for en dansker end for en nordmand, Daaes optegnelser berører begges kulturelle baggrund på mangfoldige måder; men det som er velkendt for den ene, vil ikke være det for den anden. Daaes dobbelte tilhørsforhold, hans ligeså kosmopolitiske som nationale konservatisme er historisk yderst interessant.

Jon A.P. Gissel

OM FORFATTERNE

SOFIE BAK, f. 1973, ph.d. i historie ved Københavns Universitet 2003 med afhandlingen *Studier i dansk antisemitisme 1930-1945*. Har foruden en række artikler om mellemkrigstidens og besættelsestidens historie, skrevet bogen *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*, 2001. Forskningsstipendiat 2003, direktionssekretær på Det Kongelige Bibliotek 2004.

JOHN BERGSAGEL, f. 1928, ph.d. i musik ved Cornell University 1957, professor i musikvidenskab ved Københavns Universitet 1981. Har bl.a. skrevet *The National Aspects of the Music of Ralph Vaughan Williams*, 1957, *Musik i Danmark på Christian IV's tid*, 2 & 6, 1988 (bd. 6 sammen med H. Glahn).

IVAN BOSERUP, f. 1944, cand. mag. 1969 (klassisk filologi). Forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek 1969, afdelingsleder 1987, overarkivar (leder af Håndskriftafdelingen) 1999. Har skrevet om tekst- og overleveringshistoriske emner og om den klassiske filologis historie i Danmark efter 1800.

KIRSTEN DREYER, f. 1937, cand. phil. 1984 (dansk). Forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. udgivet *Kamma Rahbeks brevveksling med Chr. Molbech*, 1-3, 1993-94, *H.C. Andersens brevveksling med Lucie & B.S. Ingemann*, 1-3, 1997-98 og *H.C. Andersens brevveksling med Jonas Collin d.y.*, 2001. Under publicering er dels H.C. Andersens brevveksling med Signe Læssøe og hendes kreds, desuden Andersens brevveksling med Henriette Scavenius.

JØRGEN RAVN ELKJÆR, f. 1952, ph.d. 1992 (statsvidenskab). Forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek. Har modtaget Zeuthen-prisen og udgivet bøger og artikler om økonomiske emner i danske samt internationale tidsskrifter og i *Den Store Danske Encyklopædi*.

JOHN FELLOW, f. 1947, redaktør af den igangværende Carl Nielsen-brevudgave, forfatter til romanerne *Odensefortælling*, 1987, *Kællingestaden*, 1994, og *Vækst*, 2003, samt noveller, essays og artikler. Har om

Carl Nielsen bl.a. skrevet Carl Nielsen, Wien und die Europäische Wende, Von psychischer Expansion bis Wertezwergfall, *Österreichische Musikzeitschrift*, Nielsen Special 1996 (på dansk i *Fund og Forskning* 36 1997), og Da danske musikere vare blevne til børn igen, *Fund og Forskning*, 38 1999, samt udgivet hans skrifter, *Carl Nielsen til sin samtid 1-3*, 1999, og Emilie Demant Hatts *Foraarsbølger, Erindringer om Carl Nielsen*, 2002.

JON GISSEL, f. 1961, dr.phil. 2003 (historie). Forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek. Har især arbejdet med historiografi, således historieskrivningen om Alexander den Store (ph.d.-afhandling 1997 samt engelsksprogede artikler) og den danske historiker Johannes Steenstrup, om hvem han har skrevet: *Den indtrængende Forstaaelse*, disputats 2003. Arbejder for tiden med projektet „Konservatisme i Danmark.“

JENS GLEBE-MØLLER, f. 1933, dr. theol. 1966. Professor ved Københavns Universitet. Blandt talrige udgivelser kan nævnes *Doctrina secundum peitatem. Holger Rosenkrantz den lærdes teologi*, 1966, *Marx og kristendommen*, 1971, *Om religion*, 1977, *Jesus og teologien*, 1984, og *Jürgen Habermas*, 1997.

HENRIK HORSTBØLL, f. 1952, dr. phil. 1999 (historie). Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek fra 1994. Har bl.a. skrevet om dansk historiografi og kultur- og mediehistorie, har senest publiceret disputatsen *Menigmands medie*, 1999.

HARALD ILSØE, f. 1933, cand. mag. 1960 (historie og latin). Fhv. seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet *Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700*, 1963, *555 danske selvbiografier og erindringer*, 1987, *Bogtrykkerne i København ca. 1600-1810*, 1992, *På papir, pergament og palmeblade... Skatte i Det Kongelige Bibliotek*, 1993, *Det Kongelige Bibliotek i støbeskeen 1-2*, 1999.

JOHN T. LAURIDSEN, f. 1951, dr. phil. 1988 (historie). Forskningschef ved Det Kongelige Bibliotek fra 1993. Har senest udgivet *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi*, 2002, *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945*, 2002 (red. m. Hans Kirchhoff og Aage Trommer), *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, 2002, *”Føreren har ordet!” Frits Clausen om sig selv og DNSAP*, 2003.

ELLY BRUUNSHUUS PETERSEN, f. 1946, cand. mag. 1984 (musik og fransk). Fra 1997 ansat som redaktør ved Carl Nielsen Udgaven, Det Kongelige Bibliotek.

ERIK PETERSEN, f. 1948, dr. phil. 1998 (klassisk filologi). Forskningsbibliotekar 1977, senere seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet om forskellige aspekter af den latinske litteratur indtil nyere tid, om vesterlandsk kodikologi og om den klassiske filologis historie. Har bl.a. udg. disputatsen *Intellectum librare. Johan Albert Fabricius – en humanist i Europa*, 1-2, 1998, og *Levende Ord og billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark*, 1. katalog & 2. Essays, 1999.

MARCO CURATOLA PETROCCHI, f. 1951. Professor ved Pontificia Universidad Católica de Perú, Lima. Han har bl.a. udgivet *Il giardino d'oro del dio Sole. Dei, culti e messia delle Ande*, 1997 og redigeret bindet *America-Oceania i Enciclopedia Archeologica*, 2004.

PHILIPPE PROVENÇAL, f. 1954, ph.d. 1996 (semitisk filologi). Ansat ved Naturhistorisk Museum, Århus. Specialiseret i biologiens og medicins historie i den klassiske islamiske kultur.

THOMAS RIIS, f. 1941, dr. phil. 1977 (historie). Ansat ved Københavns Universitets Historiske Institut 1969-1977 og ved Det europæiske Universitetsinstitut i Firenze 1977-1980; Carlsberg Research Fellow ved University of St Andrews, Skotland 1981-1984; redaktør ved *Diplomatarium Danicum* 1985-1993, 1993 ansat ved Kiels Universitet, siden 1994 som professor i Slesvig-Holstens historie. Vigtigste arbejder: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*, 1977 (disputats); *Should Auld Acquaintance Be Forgot...Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*, 1-2, 1988; *Das mittelalterliche dänische Ostseeimperium*, 2003; *Einführung in die Gesta Danorum des Saxo Grammaticus*, 2004; (udg. og bidragsyder til) *Aspects of Poverty in Early Modern Europe*, 1-3, Firenze/Stuttgart-Odense 1981-1990.

KAREN SKOVGAARD-PETERSEN, f. 1962, dr. philos. (latin). Seniorforsker ved Det Kongelige Bibliotek fra 2001. Har arbejdet med nordisk latinlitteratur fra middelalder og nyere tid og har senest udgivet bogen *Historiography at the Court of Christian IV. Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius*, 2002.

PERSONREGISTER

- Abrahams, N.C.L. 152
Adalbert, ærkebiskob 61, 66f., 72, 78
Adaldagus, ærkebiskob 79
Adam af Bremen 55-67, 71-86
Adler, Ada 12, 32f., 39, 41f.
Adorno, Rolena 87f., 92-97, 100, 103f.,
109, 424f., 427-433
Adud ad-Dawlah Fana Khusraw 136
Africanus, Constantinus 135
Albó, Xavier 429
Albornoz, Cristóbal de 426, 428
Alcuin 22, 26f., 40
Allen, C.F. 478
Andersdatter, Anne Marie 154
Andersen, H.C. 149-176, 192, 219, 234,
389, 442-474
Andersen, Jens 442-474
Andersen, Valdemar 178, 190, 215, 222,
226
Anholm, Johannes 463
Animato, Carlo 429f.
Ansgar 40
Appel, Charlotte 73
Aristoteles 132, 135
Askgaard, Ejnar 445
Aubrey, John 381
Augustin 26
Ayllón, Lorenzo 428
- Bach, Emmanuel 393
Bach, J.S. 385, 389, 393
Baden, Gustav Ludvig 437
Badighuras 147
Bagger, Carl 264
Baggesen, Jens 264, 462
Baillet, Adrien 125f.
Baini, Giuseppe 386f., 392
- Bak, Sofie 267-302
Balle, Nicolaj 439
Balzac, Honoré de 448, 468
Bang, Gustav 215
Bang, Herman 243, 246
Barnes, Monica 429
Barrenechea, Raúl Porras 433
Bartholin, Rasmus 124f.
Bartholin, Thomas 124
Bauditz, Sophie 192, 194, 243
Baurenfeind, Georg Wilhelm 129
Bay, Carl Erik 296
Bech, E. 347
Beeckmann 124
Beethoven, Ludwig van 384f.
Bergen, von 365, 375
Berger, Samuel 31f.
Berggren, dragon 129
Bergsagel, John 381-393
Bergsøe, Vilhelm 202
Bernhardt, Carl 243, 246, 249, 478
Bernstorff, A.P. 438
Bernstorff, Johan Hartvig Ernst 128
Bertelsen, Iver 61, 67
Beuchel, B. 177f., 186, 212, 219, 243, 246,
260
Beyle, Henri, se Stendhal
Billmann, Einar 368f.
Bille, C. St.A. 152-156, 158, 163, 174-176
Bindesbøll, J.H. 465
Bindesbøll, Thomas 194, 264, 387
Birkelund, Palle 307f.
Birket-Smith, Sofus 307f.
Bischoff, Bernhard 13, 17
Bjørnson, Bjørnstjerne 154, 202
Blanche, August 178
Blankensteiner, C.W-D. 339, 351

- Blaumüller, Edvard 260
 Blegvad, Mogens 330
 Blicher, Steen Steensen 184, 190, 192,
 199, 456, 458
 Bloch, William 474
 Blöndal, Sigfus 307, 311-316
 Blunck, Ditlev 387
 Boeck, overretssagfører 365
 Boganis 222
 Bojer, Johan 219
 Bojesen, Ernst 182, 219, 222, 226, 234,
 238, 241
 Bonnier, Albert 241
 Boserup, Ivan 87-116, 431
 Bournonville, August 155, 464, 469
 Brandes, Edvard 219, 222
 Brandes, Georg 154, 267-302, 460
 Bredsdorff, Elias 447, 449, 452
 Brehm, A.E. 234
 Bremer, Fredrika 152, 154f., 463, 471
 Bricka, C.F. 475f., 480
 Brink Jensen 365-367
 Brix, Hans 461, 470
 Broch, Hermann 402
 Brontë, Charlotte 448
 Brünneck, W. von 306
 Bruun, Carl 229
 Bruun, Christian 31, 310, 477
 Bruunshuus Petersen, Elly 405-422
 Brøndsted, K.G. 252
 Budde, Leopold 178
 Bugge, Frederik Moltke 479
 Bugge, Sophus 475
 Bukhâri 131
 Bülow, Johan von 437, 440f.
 Burney, Charles 382f.
 Bøgh, Erik 255
 Bøgh, Nicolai 152-156, 158, 163, 166, 174-
 176
 Bølling, Jørgen A. 123

 Canto, Francisco del 108
 Carion, Johann 60, 70, 72
 Carissimi, Giacomo 390
 Carl Alexander, hertug af Sachsen 450,
 454, 470
 Caroline, kronprinsse 464
 Castellón, Manuel García 425
 Castilho, Charlotte 473
 Cavalli, Francesco 390
 Cavling, Henrik 215
 Cervantes, M. de 105, 107
 Chamisso, Adelbert von 151
 Chang-Rodríguez, Raquel 424
 Christensen, Erik M. 296
 Christensen, Karsten 83
 Christian 4. 53f., 58, 60
 Christian 4. 84
 Christian 5. 438
 Christian 6. 438
 Christian 8. 463, 467
 Christian 9. 464, 474
 Christian 10. 354
 Christiansen, Einar 207, 397
 Christiansen, Rasmus 192, 194
 Christina, droning 120
 Christmas Møller, John 349
 Christmas, Walter 212
 Chrysostomos, Johannes 117, 122
 Cicero 479
 Cioffi, Rosanna 430
 Clausen, Ane 355, 358, 365-367, 374, 376
 Clausen, Ebba 339, 362
 Clausen, Frits 268, 339-380
 Clément, C.L. 177
 Clerc, Jean le 36
 Clerselier 122-124
 Coccejus 120
 Collin, Edvard 150-153, 156-158, 161, 168,
 173, 175, 450, 454, 457f., 462f., 464ff.,
 472
 Collin, Henriette 156f., 160f., 172, 464
 Collin, Jonas (d.æ.) 152, 156, 171, 472f.
 Collin, Jonas (d.y.) 156, 160f., 169, 454,
 457, 460, 464, 472f.
 Collin, Louise 454
 Collin, Theodor 449, 471
 Cramer, Johan 438
 Cromwell, Oliver 118
 Cummins, Tom 109, 424

- Daae, Ludvig 475-481
Dahl, Kristian 207
Dal, Erik 170f., 445
Damasus, pave 20
Dampe, J.J. 462
Damsager, John 405
Danielsen, Christian 178
Darwin, Charles 460
David, C.N. 465
Davidsen, Thorkild 309
Delisles, Léopold 30-32, 41
Descartes, René 117-126
Detering, Heinrich 450
Dickens, Charles 152, 155, 448, 459, 468
Dinesen, Wilhelm 222, 229
Dioskurides 133, 140, 143, 145, 147
Disraëli, Benjamin 468
Donatello, skulptør 398
Dostojevskij, Fjodor 398
Drachmann, Emmy 241
Drachmann, Holger 194, 202, 210, 215, 252, 255
Drewsen, A.L. 466
Drewsen, Einar 449, 464
Drewsen, Ingeborg 160
Drewsen, Viggo 464
Dreyer, Kirsten 149-176, 442-474
Dumas, Alexandre 468
- Eggers, Olga 267-302
Ehrencron-Müller, H. 438
Eibe, F.H. 207
Einar Tambeskjælv 76
Eisenberg, Elias 83
Elisabeth af Pfalz, prinsesse 118, 120-123, 126
Elkjær, Jørgen Ravn 303-337
Ely, Richard T. 318f.
Enzenberger, Hans Magnus 402
Erik af Pommern 46
Erik Mened 71
Estensoro, Juan Carlos 429
Estiennot, Dom Claude 35
Estrup, Hector 318
Etlar, Carit 182, 184, 186, 207, 234, 260
- Ewald, H.F. 184, 202, 207, 219
Exner, Julius 196
- Fabricius, Susanne 268
Farabi, al- 131
Feddersen, Arthur 238
Fellow, John 395-403
Fernández, Isacio Pérez 429
Fink, Holger 355
Fink, Troels 343
Finnemann Bruun, E. 350, 362
Finssen, Hans 83
Fischer, Bonifatius 28f.
Fischer, Fr. 378
Flammerion, Camille 229
Flotzinger, Rudolf 385
Flyge, J.L. 178, 187, 207, 212, 215, 234, 241, 246, 249, 260, 266
Forsskål, Peter 127, 129, 141, 143, 148
Fraser, Valerie 109
Frederik 2. 54f., 59, 62-66, 75, 84
Frederik 3. 118, 124
Frederik 5. 127f.
Frederik 5. 438
Frederik 6. 384, 456, 462, 467
Fresne, Charles du 124
Friis, Johan 56
Friis, Oluf 267
Fryd, Emil 357, 359, 365-367, 376f.
Fuchs, Aloys 385
Frøhlich, J.F. 384
Frølich, Lorenz 196
- Galen 131-134, 143, 147
Galilei, Galileo 123
Gálvez, Luis Bustíos 89, 91-93, 95, 424
Gamborg, Knud 210
Garff, Joakim 461
Gibbons, Henry J. 300
Giersing, Ove 226
Gissel, Jon A.P. 475-481
Gjellerup, Karl 219, 222, 238
Glebe-Møller, Jens 117-126
Gluck, C.W. 385, 393
Gnudtzmann, Albert 260
Goethe, J.W. von 465, 469

- Goethe, Otilie von 469
Goldschmidt, Meir 159, 160, 192, 219, 295
Grolier, Jean 186
Grundtvig, N.F.S. 478
Grundtvig, Svend 475
Grøn, George C. 192, 194
Gundersøe, Niels Jørgensen 470
Gutterwitz, Andreas 62
Gyldenløve, Chr. 463
Gyldenstjerne, Peder 83
Gyllembourg, Thomasine 192, 196, 476, 478
- Haakon 7., norsk konge 475
Haase, Marcus 344, 359, 372
Hallas, Erling 344
Hals, Frans 119
Hamburger, Paul 390
Hammerich, kontorchef 373f.
Hanck, Henriette 150, 154f., 162, 169, 171, 461, 465f., 473
Hanck, Madseline 465
Hansen, Constantin 387
Hansen, F.C.C. 371
Hansen, Hans Nikolaj 210, 222, 238, 246, 260, 266
Hansen, Peder 53, 83
Hanssen, H.P. 347, 350, 369
Harald Hårderåde 80
Harald, konge 79
Hardenberg, Christen 48
Hardenberg, Erik 48, 49
Hardenberg, Jakob 49
Hardenberg, Mette 48
Hartmann, Emma 448
Hartmann, J.P.E. 150, 155, 397
Hartwig, Otto 306ff., 314
Hasert, C. 234
Hauch, A.W. 383-385
Hauch, Carsten 154, 192, 194, 466, 469
Haurowitz, Harry 291
Haven, Frederik Christian von 129
Haydn, Joseph 384f., 393, 402
Hegel, Frederik 207
Hegelund, Peder 57, 74, 83
Hegelund, Peder Mortensen 83
- Hegermann-Lindencrone, Johan Henrik 464
Hegermann-Lindencrone, Louise 464
Heiberg, Johan Ludvig 192, 194, 196, 199, 207, 255, 448, 454, 465, 467, 478
Heiberg, Johanne Luise 170, 454, 463, 468
Heilmann, Gerhard 182, 202, 210, 226, 229, 238, 241, 243, 249, 260, 266
Heise, Peter 397
Helmod 61, 66
Helweg, Hjalmar 449
Hemmingsen, Niels 11, 75, 86
Hendriksen, F. 177, 180
Henneberg, Erikke 465
Henneberg, Niels Peter 465
Henningsen, Frants 219
Henningsen, Sven 341
Henrik 4., kejser 64, 78
Henriques 368
Henriques, Martin R. 159-161
Henriques, Therese 159
Hentze, Gudmund 212
Hertz, Henrik 192, 196, 384
Hestermann, Ferdinand 89, 433
Hieronymus, Eusebius 13f., 19-21, 24f., 27, 29f., 32-36, 39-42
Hindenburg, Theodor 229
Hirschsprung, Aage 243, 246
Hitler, Adolf 283
Hitzig, Julius Eduard 151
Hjort, Peder 154
Hobbes, Thomas 36
Hoffmann, E.T.A. 448
Holberg, Ludvig 149, 475
Holling, A. 360
Holm, Bodil 290f.
Holm, Edvard 437
Holst, H.P. 192
Holstein, familien 162
Holsten-Lehn-Charisius, baron Frederik 471
Holsting, Stig 405
Holten, Carl 471
Horstbøll, Henrik 437-441
Hostrup, Jens Christian 199, 207, 210
Hovmann, Flemming 445

- Hude, Elisabeth 471
 Hughes, Ted 382
 Hugo, Victor 260, 468
 Huitfeldt, Arild 62, 67, 76, 78, 82f.
 Hunayn ibn Ishâg 131, 133, 135, 143
 Hvams, Grete 446
 Hvid, Niels 53
 Hyne, Cutliff 255
 Händel, G.F. 385, 389, 393
 Høegh-Guldberg, Chr. 157
 Høegh-Guldberg, Ove 438, 440
 Høj, Peter 356, 366f.
 Høm, Vilhelm 260
 Høst, Marianne 226
- Ibn al-Baytâr 137, 139-143, 146-148
 Ibn Khaldun 134
 Ibn Sinâ 134, 136-142, 145, 147f.
 Ibsen, Henrik 219, 474, 481
 Ilsøe, Harald 62, 63, 82, 83, 177-266, 433
 Ingemann, B.S. 150, 152, 155, 165f., 169, 171f., 175, 194, 462, 471f., 478
 Ingemann, Lucie 152, 155, 165
 Isidor af Sevilla 24, 25
 Istafân ibn Bâsil 133
- Jacobsen, J.P. 210
 Jantzen, Knud 377
 Jensen, Johs. V. 219
 Jensen, Povl Johs. 308
 Jensen, Thit 268, 292
 Jeppesen, Knud 390ff.
 Jepsen, landsretssagfører 372
 Jerdan, William 471
 Jerndorff, August 243
 Jespersen, Ingrid 215, 246
 Johan 3. 85
 Johansen, Gustav 358
 Juel-Hansen, Erna 246
 Juliane Marie, dronning 438
 Juul, Pia 442-474
 Jørgensen, Ellen 12, 18, 33, 79
 Jørgensen, Jens 460
 Jørgensen, Johannes 219, 405-414, 417f., 420ff.
- Kaalund, H.V. 202
 Kaarsberg, Hans S. 212
 Kaas, Niels 56, 67, 76, 79-82, 86
 Karker, Allan 63, 79
 Karl I. 118
 Karl den Store 22, 30, 41, 60, 64
 Kaufmann, Richard 212
 Kaulbach, Wilhelm von 469
 Kehler, Jon 466
 Khwarizmî, al- 131
 Kidde, Harald 219
 Kielland, Alexander L. 202, 207
 Kierkegaard, Søren 450, 454, 460f., 478
 Kindî, al- 131, 133
 Kipling, Rudyard 264
 Kirchoff, Hans 341
 Knud den Hellige 462
 Knudsen, Jakob 219, 260
 Knudsen, Jørgen 268, 280, 295f.
 Knudsen, Knud 479
 Knudtzon, Nic. 475-481
 Koch, Jørgen Hansen 466
 Konow, Henri 234
 Kramer, Christian Carl 129
 Kraul, Frits 215, 226
 Krieger, A.F. 476
 Kristensen, Anne K.G. 78
 Kronika, Jakob 343, 351, 360
 Kropotkin, Pyotr Alekseyevich 288
 Kunzen, F.L.Æ. 383f.
 Kùchler, Albert 387
 Kyster, Anker 219, 222
- Labadies, Jean 120
 Lafontaine, August 462
 Lafontaine, Jean de 462
 Lagerlöf, Selma 229, 252
 Lange, H.O. 309f., 311f., 314
 Lange, Thomas 477
 Larsen, Axel 202
 Larsen, Knud 192, 196, 210, 238, 241, 243, 249, 266
 Larsen, Svend 162f., 169
 Lasso, Orlando di 388, 393
 Laub, Thomas 390f.
 Lauridsen, Helga Vang 311

- Lauridsen, John T. 339-380
 Leclerc, L. 141, 143
 Lehmann, Julius 409
 Leibniz, G.W. 120
 Lembcke, Cay 362f.
 Leon, Fray Luis de 118, 122
 Leopold, Svend 234
 Lie, Jonas 202
 Liisberg, H.C. 249
 Lind, Jenny 448, 454, 469f.
 Lind, Louise 161
 Linné, Carl von 129
 Liszt, Franz 469, 472
 Livius 65
 Lobedanz, Arnold 226
 Lorenzen, Hans 344, 350, 360
 Lotti, Antonio 393
 Ludvig den Fromme 30
 Luther, Martin 11, 59f., 85f.
 Lütken, André 222
 Lybecker, J.L. 243, 246
 Lynge, Hella S. 215, 246
 Læssøe, Frederik 165
 Læssøe, Ludvig 465
 Læssøe, Signe 167, 171f., 472
 Lætus, Erasmus 53-55, 58, 64, 83f., 86
- Maar, Vilhelm 125
 Madjûsi, al- 136
 Madvig, J.N. 478
 Magnusson, Arne 382
 Mahler, Gustav 402
 Manzoni, Alessandro 473
 Marenzio, Luca 390
 Margrethe 1. 58
 Mariager, P. 222, 226, 238
 Marmier, Xavier 463
 Marryat, kaptajn 182, 184
 Marstrand, Wilhelm 387
 Marsvin, Ellen 48
 Martens, bureauforstander 376f.
 Martianay, Jean 24, 32-39, 41f.
 Masius, Hector Gottfried 117
 Matthiesen, Oscar 212
 Maunde Thompson, E. 31
 Medina, Francisco de Borja 429
- Meisling, Simon 150, 465
 Melanchton, Philipp 11, 55, 58f., 64f., 68, 70f., 75, 85f.
 Melchior, familien 464
 Meluzzi, Salvatore 386f.
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix 469, 472
 Mendoza y Luna, Juan de 425
 Mendoza, Juan de 98, 101
 Mersenne 123
 Mesland, R.P. 123
 Meyer, Adolf 304
 Miccinelli, Clara 429-431
 Michaëlis, Johann David 128f.
 Michaëlis, Karin 268
 Michelangelo, B. 398
 Michelsen, Jacob 378
 Minelli, Laura Laurencich 429f.
 Moe, Louis 190
 Molbech, Christian 305, 316, 467
 Moldenhawer, D.G. 12f., 32, 38-42
 Molitor, Simon 385
 Moltke, Gebhard 172
 Monrad, D.G. 175
 Morris, William 255
 Mortensen, Klaus P. 442-445
 Mozart, W.A. 384f., 393
 Munk-Petersen 368
 Murra, John V. 424f.
 Murra, John V. 87, 92f., 105
 Murúa, Fray Martín de 108
 Muslim 131
 Muus, Christian 46, 49
 Muusmann, Carl 194
 Müller, Ludvig 450
 Müller, Otto 169
 Müller, Sophus 18
 Mynster, J.P. 464
 Møller, Carl 212
 Møller, Isted 249
 Møller, Marius 187, 190
 Møller, Niels 260
 Møller, Poul 192, 199
 Møller, Poul Martin 478
 Møller, Vilhelm 152
 Möller-Christensen, Ernst 450
 Möller-Christensen, Ivy York 450

- Nansen, Peter 219, 226
Nansen, Peter 269, 274, 286
Napoleon 470
Nathansen, Henri 297, 301
Nero 121
Netschajeff, Michael 290f.
Newton, Isaac 127
Niebuhr, Carsten 129
Nielsen Brovst, Bjarne 452
Nielsen, Anne Marie Carl 406, 408
Nielsen, Anton 210
Nielsen, Axel 311-313, 318f., 336
Nielsen, Carl 390f., 395-403, 405-422
Nielsen, Erling 445, 452
Nielsen, Frede 343
Nommesen, Anna Cathrine 470
Norton, John 117
Nyerup, Rasmus 150
Nyrop, Kristoffer 249
Nørretranders, J. 190
- O'Neill, Jorge 473
O'Neill, José 473
Oehlenschläger, Adam 158, 192, 219, 222, 241, 243, 456, 462f., 478
Oehlert, sagfører 376f.
Oesterby, Pierre 207
Ohlin, Bertil 318f.
Olav den Hellige 79
Olav Tryggvason 76
Olrik, H.G. 461
Olrik, Sigurd 190, 199
Olufsen, Christian 264
Ossio, Juan 424, 426
Otto, Alfred 78, 79
Ovid 479
- Palestrina, G.P. da 386f., 390-393
Paludan-Müller, Caspar 437
Paludan-Müller, Fr. 192, 212, 229, 478
Paulli, Holger 390
Paulsen, gæstgiver 370
Pease G.Y., Franklin 425
Pease, Franklin 88f., 92
Pedersen, Axel H. 339f.
Pedersen, Laurits 53, 83
Pedersen, Olaf 359
Penn, William 120, 123
Peters, Wilhelm 199
Petersen, Arne 215
Petersen, Carl 194, 222
Petersen, Cornelius 350
Petersen, Erik 11-42
Petersen, F.C. 465
Petersen, Immanuel 177f., 182, 184, 187, 190, 199, 202, 210, 212, 215, 219, 222, 229, 234, 249, 252, 255, 264, 266
Petersen, Jakob 370
Petersen, Johs. 365
Petersen, Mette/Metå 355, 358, 366, 376
Petersen, Morten 437-441
Petersen, Thorvald 180, 252
Petersen, Wilfred 268, 343
Petersens enke, Carl 192, 196
Petrocchi, Marco Curatola 423-436
Peucer, Caspar 55, 60
Philip 3., spansk konge 88, 428, 432
Philipsen, Gustav 182, 222, 226, 234
Pietschmann, Richard 88f., 424, 433
Pio, V. 186
Platina, Bartholomeo 56
Plesner, Ulrik 463
Plinius den Ældre 133
Ploug, Carl 476, 478
Pogwisch, Ulrike von 469
Poma de Ayala, Felipe Guaman 87-116, 423-436
Pontoppidan, Henrik 219, 226, 229, 238
Posnansky, Arthur 89, 91-93, 95, 102, 424
Pouget, Antoine 33
Power, E.
Preiz, Daniel 170
Prior, W.W. 339
Provencal, Philippe 127-148
Pufendorf, Samuel 120
Pätges, Johanne Louise, se Heiberg 463
Pölchau, Georg 393
- Raff jun., Wilhelm 178
Rantzau-Breitenburg, Conrad 456, 466
Râzi, al- 134-136, 147
Rebauld, Charles (pseud.) 467

- Recke, Ernst von der 238
 Reese, Gustav 392
 Refslund Thomsen, Ingeborg 356
 Reich, Valentin 83
 Reumert, Elith 158f., 163, 455
 Reybaud, Fanny 467
 Reyes Gómez, Fermín de los 107
 Ricardi, Antonio 108
 Ricci, Girolamo 386f.
 Richardt, Chr. 202
 Rico, Francisco 107
 Riegels, Niels Ditlev 437-441
 Riis, Thomas 43-52
 Rist, P.F. 219, 222, 249
 Rivet, Paul 87, 89, 424f.
 Rode, J.R.G. 471
 Rode, J.V. 178
 Rode, Ove 234
 Roed, Jørgen 387
 Rohlin Olsen, Charlotte 268, 293
 Rosen, Wilhelm von 449f., 466
 Rosenberg, Ludvig 269
 Rostrup, E. 229
 Rothe, Valdemar 471
 Rovsing, Thorkild 370
 Rubow, Paul V. 159, 444
 Rudolf fra Deventer 84
 Rung, Frederik 389-391
 Rung, Henrik 381-393
 Rung, Otto 255
 Rung-Keller, P.S. 391
 Rydstrøm, Lise 290f.
 Rygh, Oluf 479
 Rønnow, Anne 48f.
 Rønnow, Claus 46, 48
 Rønnow, Markvard 48
 Rørbye, Martinus 387, 458
 Rørdam, E. 264
 Rørdam, H.F. 477
 Rørdam, Valdemar 255

 Sallust 479
 Samuel, lord 381
 Santini, abbed 386
 Sartre, Jean Paul 298f.
 Saxo 58-60, 69, 75-77, 85f.
 Sayn-Wittgenstein, Caroline von 472
 Scarlatti, Domenico 390
 Schandorph, Sophus 192, 207
 Scharff, Harald 449f.
 Scharling, Henrik 192
 Schelling, F.W.J. 468
 Schmeidler, Bernhard 78f., 81
 Schmidt, Max 340
 Schmiegelow, Dagmar 348, 358, 360
 Schmiegelow, Ernst 368
 Schober, Franz von 472
 Schubert, Franz 384, 472
 Schubothe, J.H. 243, 249
 Schuchhardt, Carl 234
 Schumann, Clara 388
 Schumann, Robert 472
 Schwab, Heinrich 383
 Schørring, Johanne 243
 Scott, Walter 465
 Scudder, Horace E. 151
 Seneca 120, 121
 Sévigné, Marie de 149
 Shakespeare, William 246
 Siboni, Giuseppe 386f.
 Sienkiewicz, Henryk 226
 Simon, Richard 35, 36
 Sinding, Stephen 219
 Skautrup, Peter 43
 Skjoldborg, Johan 252, 255
 Skovgaard-Petersen, Karen 53-86
 Skram, Erik 207
 Skyum-Nielsen, Niels 46
 Sonne, Jørgen 387
 Sophie, dronning 74
 Sperling, Otto 124
 Spinoza 35f.
 Stampe, Christine 158, 160
 Stampe, familien 157
 Stampe, Henrik 160, 450, 474
 Stampe, Jonna 160f.
 Stang, Emil 480
 Stanley, lord 471
 Steenstrup, Johannes 31, 437, 475, 480
 Steffen, Gustav F. 212
 Steffensen, Poul 187, 194
 Stendhal (Henri Beyle) 448

- Stradella, Alessandro 390
 Strigel, Victorinus 70
 Stuckenberg, Viggo 219, 226, 238
 Suhm, P.F. 439, 441, 475
 Svaning, Hans 56, 58, 82
 Svend Estridsen 61, 66
 Svend Tveskæg 76
 Svendsen, Knud Erik 311
 Svensson, Adolph 341, 352f., , 354, 357, 360, 368
 Søndergaard, Jens 330
 Sørensen, Frits 252
 Sørensen, Villy 120
- Tegnér, Esaias 243
 Tegner, Hans 182, 207, 212, 215, 222, 229, 234, 238, 243, 246, 249
 Theodulf, fr. biskop 13, 22-31, 34, 36, 40f.
 Thomsen, Anton 288, 291
 Thomsen, Carl 190, 192, 194, 199
 Thomsen, Niels 304
 Thomsen, Ove 151
 Thorsen, P.G. 477
 Thott, Otto 117, 123, 126
 Thrane, Carl 384
 Tieck, Ludwig 465
 Toksvig, Signe 452
 Tolstoj, L.N. 255
 Topelius, Zacharias 184
 Topsøe-Jensen, H. 156, 159, 161-165, 168-170, 174-176, 455, 461f.
 Torres y Portugal, Fernando de 98, 100, 102f.
 Troels-Lund, Troels 192, 252
 Tryggvason, Olav 287
 Tscherning, A.F. 478
- Ulfeldt, Corfitz 124
 Ussing, J.L. 475
- Vaaben Ejnar 343
 Valdemar Sejv 52
 Vedel, Anders Sørensen 53-86
 Vergil 480
 Verne, Jules 466
 Vibe, Frederik 479ff.
- Vidal, Manuel Claude 473
 Vigny, Alfred de 184, 226
 Vila, D. 36
 Voigt, Riborg 156, 454, 463
 Vyff, Iben 268, 293
- Wagner, Johanna 472
 Wagner, Minna 472
 Wagner, Richard 396, 472
 Walter, Villiam Christian (pseud.) 459
 Wasberg, Gunnar Christie 475
 Weber, Carl Maria von 463, 468
 Weber, J.J. 463
 Wegener, C.F. 62f., 79, 81
 Weisse, Johan Peter 479
 Welhaven, J.S.C. 478, 480
 Wenck, Preben 339, 351
 Wergeland, Henrik 199, 254
 Werlauff, E.C. 475, 477f.
 Wessel, J.H. 196, 249
 Westergaard, Harald 311-313, 319, 336
 Weyle, Anders 84
 Weyse, C.E.F. 384, 392f.
 Wicksell, Knut 318
 Wied, Gustav 202
 Winsløv, F.C. 439
 Winther, Chr. 192, 196, 219, 238
 Wiwel, Niels 196
 Woel, Cai M. 452
 Wolf, Ole 370
 Worm, Ole 121, 124f.
 Wulff, Henriette 151, 154f., 165, 169-171, 176, 461f., 465, 468, 472
 Wulff, P.F. 462
 Wullschlager, Jackie 442-474
 Wøldike, Mogens 391
- Zeuthen, Frederik 311-313, 336
- Ørsted, H.C. 154, 458, 464, 471, 473
 Østerbye, Hugo 406f.
 Østrup, J. 212

REGISTER TIL FUND OG FORSKNING 1-42, 1954-2003 *

AF

JAKOB MEILE

I: Forfattere og titler 1-27

II: Emner og stikord 28-49

I: Forfattere og titler

Forord. (Preface). 1, 1954, s. vii-viii. • Efterslæt 10, 1963, s. 152.

ABILDGAARD, HANNE: Dymorfismedebatten. En diskussion om sundhed og sygdom i den modernistiske bevægelse omkring første verdenskrig. (The debate on "Dysmorphism", a discussion of health and illness in the modernist art movement of the World War I era). 27, 1984-85, s. 131-158. Summary p. 265-266.

ADORNO, ROLENA: The Nueva corónica y buen gobierno. A new look at The Royal Library's Peruvian treasure. (Nueva corónica y buen gobierno: Nyt om Det kongelige Biblioteks peruvianske håndskriftskat). 24, 1979-80, s. 7-28. Dansk resumé s. 221-222.

- A Witness unto Itself: The Integrity of the Autograph Manuscript of Felipe Guaman Poma de Ayala's *El primer nueva corónica y buen gobierno* (1615/1616). 41, 2002, s. 7-106.

ALBERG JENSEN, PETER og PETER ULF MØLLER: Aage Madelungs brevveksling med Aleksej Remizov og Valerij Brjusov. (Aage Madelung's Correspondence with Aleksej Remizov and Valerij Brjusov). 22, 1975-76, s. 203-222. Summary p. 251-252.

ALPERS, KLAUS: En humanist i Europa. Opposition ved Erik Petersens disputatsforvar (Intellectum Liberare. Johann Albert Fabricius. En humanist i Europa). 38, 1999, s. 349-361.

ANDERSEN, FLEMMING GORM: Hovedlinier i de danske klassiske studiers historie. En kvantitativ undersøgelse. (Major Trends in Danish Classical Studies). 41, 2002, s. 275-321. Summary p. 321.

ANDERSEN, RUTH: Bogtrykker Matthias Seest og hans produktion, især af skillingsviser. (The printer Matthias Seest and his production of broadsheet ballads). 33, 1994, s. 101-117. Summary p. 117.

- Den rapmuede muse. 36, 1997, s. 389-393. Anmeldelse (Henrik Horstbøll).

* Nærværende register er i såvel struktur som indhold baseret på det i *Fund og Forskning* bd. 31, 1992 trykte register over de første 30 bind.

- ANKER, JEAN: Joh. Ernst Chr. Walters pragtværk om de nordiske fugle. (Joh. Ernst Chr. Walter's Illustrated Work about the Scandinavian Birds). **2**, 1955, s. 99-106. Summary p. 148.
- Den første "Flora Danica", Christoffer Heerforts Herbarium Danicum Sempervivum og andre plantetegninger. (The first "Flora Danica", Christoffer Heerfort's Herbarium Danicum Sempervivum, and Other Danish Botanical Drawings). **4**, 1957, s. 86-97. Summary p. 142.
- ANKER, ØVIND: Den første Shakespeareforestilling på dansk, "Hamlet" på Det kongelige Teater 1813. (The First Shakespeare Production in Danish, "Hamlet" at the Royal Theatre in 1813). **18**, 1971, s. 83-110. Summary p. 159.
- APPEL, CHARLOTTE: Bogmarkedets og læsningens historie ca. 1500-1700 i nyere europæisk forskning. En introduktion (med forfatterregister). (Recent European research in the history of books and reading 1500-1700. An introduction). **32**, 1993, s. 185-234. Summary p. 240-241.
- Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, 1-2, 2001. **41**, 2002, s. 351-370. Anmeldelse (John T. Lauridsens opposition ved disputatsforsvar).
- ARNHEIM, ARTHUR: Altonas hebraiske bogtrykkerier. (Altonas Hebrew printing establishments). **39**, 2000, s. 67-84. Summary p. 84.
- og ULF HAXEN: Moses Hagiz og det hebraiske bogtrykkeri i Wandsbeck. (Moses Hagiz and Hebrew Bookprinting in Wandsbeck). **38**, 1999, s. 119-133. Summary p. 133.
- BADIAN, E.: An unpublished letter by Barthold Georg Niebuhr in The Royal Library. (Et utrykt brev fra Barthold Georg Niebuhr i Det kongelige Bibliotek). **25**, 1981, s. 77-86. Dansk resumé s. 161.
- BALLHAUSEN, C.J.: Bogauktionen 1748 over Hans Grams trykte bøger. (The 1749 Auction of the Printed Books Left by Hans Gram). **36**, 1997, s. 253-260. Summary p. 260.
- BALLE, POV.: Fra Grønlands inkunabeltid. (Greenland "Incunabula"). **1**, 1954, s. 77-86. Summary p. 170.
- BARFOED MØLLER, TOVE: Tre udkast af H.C. Andersen til en ny ballonvis i "Meer end Perler og Guld". (Three Draft versions for a new Balloon Song for "More than Pearls and Gold"). **30**, 1991, p. 87-103. Summary p. 142.
- BAY, CARL ERIK: Georg Brandes og Herbert Iversen. En brevveksling. (Georg Brandes and Herbert Iversen. An Exchange of letters). **24**, 1979-80, s. 197-219. Summary p. 228.
- Georg Brandes som "jøde". (Georg Brandes as "a Jew"). **26**, 1982-83, s. 107-124. Summary p. 158.
- BENTZEN, INGRID: Kongelige publikationer 1655-1674 og brødrene Gødes trykkeri. (Royal Publications 1655-1674 from the Printing Office of the Brothers Gøde). **20**, 1973, s. 109-136. Summary p. 162.
- En advarsel til Københavns bogtrykkere. (A Warning to the Printers of Copenhagen). **21**, 1974, s. 71-80. Summary p. 170-171.
 - se også under senere navn: INGRID ILSØE.

- BENTZEN, RUTH: Sprogforskeren Holger Pedersens irske rejsebreve. (The linguist Holger Pedersen's letters from Ireland, 1895-1896). **27**, 1984-85, s. 83-118. Summary p. 264.
- Robert Louis Stevenson i Danmark. (Robert Louis Stevenson in Denmark). **35**, 1996, s. 167-222. Summary p. 222.
- BERGGREEN, HANS: Bjørn Ochsner og Det kongelige Biblioteks Kort- og Billedafdeling. (Bjørn Ochsner and the Department of Maps, Prints and Photographs in The Royal Library, Copenhagen). **29**, 1990, s. 11-28. Resumé p. 321.
- BERNER, MARIE-LOUISE: Lysavlede fuldtegninger. Fotografi, kunst og naturvidenskab i Danmark 1839-40. (Photography, art and natural science in Denmark 1839-40). **36**, 1997, s. 133-192. Summary p. 192.
- Danmarks første fotografi: Ulfeldts Plads juni 1840. (The first Danish photograph: Ulfeldts Plads 1840). **37**, 1998, s. 143-178. Summary p. 178.
 - Mads Alstrups virksomhed som daguerreotypist 1842-1858. (Mads Alstrup's business as a daguerreotypist). **40**, 2001, s. 122-166. Summary p. 166.
- BILLE LARSEN, STEEN: Oprettelsen af det nordiske bibliotek 1780. Ved 200-året for oprettelsen af Det kongelige Biblioteks Danske Afdeling. (The foundation of the Nordic Library in 1780 – on the 200th anniversary of the Danish Division of the Royal Library). **25**, 1981, s. 47-76. Summary p. 160-161.
- BIRKELUND, PALLE: To indianerbibler i Det kongelige Bibliotek. Et bidrag til Nordamerikas ældste boghistorie. (Two Indian Bibles in the Royal Library. A Contribution to the Oldest History of Books in North America). **1**, 1954, s. 138-156. Summary p. 172.
- Jørgen Andresen Bølling, 1792-1862. **3**, 1956, s. 7-36. Summary p. 165.
 - J. Wasserschlebe og Det kongelige Bibliotek. Den kongelige Kobberstiksamlings tilblivelse. (J. Wasserschlebe and The Royal Library. The Formation of the Royal Collection of Prints and Drawings). **16**, 1969, s. 53-84. Summary p. 152-154.
 - R. Paulli. (R. Paulli). **22**, 1975-76, s. 7-8. Summary p. 247.
- BJØRN, CLAUDS og CHRISTIAN LARSEN (udg.): C.F. Brickas litterære dagbog 1873-1878, 2002. **42**, 2003, s. 436-441. Anmeldelse (Jon A.P. Gissel).
- BOIVIG, AXEL: "Med passende ændringer". Historisk metode i fokus. (Historical method applied to photography). **29**, 1990, s. 225-237. Resumé p. 326.
- BORUP, MORTEN: F.C. Olsens brevarkiv på Det kongelige Bibliotek. (F.C. Olsen's Letter Archives in The Royal Library). **3**, 1956, s. 103-116. Summary p. 167. • Efterslæt **10**, 1963, s. 156.
- Holger Drachmann og hans fader. Breve fra A.G. Drachmann til sønnen 1875-90. (Holger Drachmann and his Father: Letters). **15**, 1968, s. 59-108. Summary p. 162.
- BOSERUP, IVAN: Abbed Vilhelm søger råd hos pave Cølestin. Omkring den ældste danske selvbiografi (Vilh., Ep. II 47). (Abbot Vilhelm seeks advice from Pope Celestine. On the earliest Danish autobiography). **31**, 1992, s. 9-28. Summary p. 199.
- BREDSIDORFF, ELIAS: Da Henrik Pontoppidan blev strøget på finansloven. (When Henrik Pontoppidan was deprived of his Danish State Grant). **21**, 1974, s. 137-164. Summary p. 172.

- BREDSORFF, THOMAS: Nogen skrev et sagn om "Agnete og Havmanden". Hvem, hvornår og hvorfor? (Someone Wrote a Legend about "Agnete and the Mermaid"). **30**, 1991, s. 67-80. Summary p. 141-142.
- BRUHN JENSEN, KLAUS (red.): Dansk mediehistorie, 1-3, 1996-97. **39**, 2000, s. 247-252. Anmeldelse (Henrik Horstbøll).
- BRUUN, KR.: Det Store Kongelige Bibliotek set fra det nederste trin på stigen. (The Great Royal Library as viewed from the bottom rung of the ladder). **8**, 1961, s. 7-14. Summary p. 172.
- BRUNSHUUS PETERSEN, ELLY: Carl Nielsen og Samfundet til Udgivelse af Dansk Musik 1899-1931. (Carl Nielsen and The Society for the Publication of Danish Music 1899-1931). **40**, 2001, s. 199-228. Summary p. 228.
- BRØNDSTED, MOGENS: Danske Bellman-udgaver. (Danish Editions of Bellman). **7**, 1960, s. 125-137. Summary p. 187-188.
- Et ukendt digt af Tycho Brahe. (An Unknown Poem by Tycho Brahe). **9**, 1962, s. 71-78. Summary p. 190. • Efterslæt **12**, 1965, s. 156.
 - Historien om Pontoppidans "Forklaring" i Danmark og Norge. (The Story of Pontoppidan's "Exposition" in Denmark and Norway). **12**, 1965, s. 47-66. Summary p. 161.
- BRØNDUM-NIELSEN, JOHS.: Smaa bidrag til Poul Møllers Biografi. (Small Contributions to Poul Møller's Biography). **13**, 1966, s. 91-108. Summary p. 174. • Efterslæt **17**, 1970, s. 150.
- Nyfundne Stuckenberg-Breve. (Newly Found Letters from Stuckenberg). **15**, 1968, s. 109-116. Summary p. 162.
- BUDDE, SUSANNE og INGRID ILSØE: Endnu tretten inkunabler i Det kongelige Bibliotek. (13 more incunabula at the Royal Library). **35**, 1996, s. 239-244. Summary p. 244.
- BUESCHER, HARTMUT & TARAB TULKU: Catalogue of Tibetan Manuscripts and Xylographs, 2000. **40**, 2001, s. 331-336. Anmeldelse (Per K. Sørensen).
- BURCHARDI, ANNE: Kongtruls fem samlinger. En oversigt. (Kongtrul's Five Collections – An Overview). **40**, 2001, s. 299-330. Summary p. 330.
- BUSCHARDT, LEO: Af Mads Langes balinesiske brevarkiv. (From Mads Lange's Balinese Correspondence). **2**, 1955, s. 125-138. Summary p. 150.
- og HELGE TØNNESEN: Falske illegale tryk under besættelsen. (Spurious Illegal Publications During the Occupation). **12**, 1965, s. 143-154. Summary p. 165.
- BØGH, KNUD: Kardinal Mazarin og Frederik III's bibliotekssal, en arkitektonisk forbindelse. (Le Cardinal Mazarin et la salle de la bibliothèque de Frédéric III. Un lien architectural). **12**, 1965, s. 7-30. Résumé en français p. 159-160.
- Knud Ferlov, hans venner og hans korrespondenter. (Knud Ferlov, ses amis et ses correspondents). **16**, 1969, s. 127-146. Résumé en français p. 155-156.
 - Thomas Browne og Gabriel Ackeleye. Den første oversættelse af Vulgar Errors. (Thomas Browne and Gabriel Ackeleye. The Earliest Translation of Vulgar Errors). **18**, 1971, s. 15-70. Summary p. 157-158.
 - Omkring Frederik III's bibliotekssal og dens arkitekt. (The Library Hall of Frederik III and its Architect). **20**, 1973, s. 7-44. Summary p. 159-160.

-
- Domprovsten, der loypriste selvmord. John Donne og hans danske angribere fra 1675. (The Dean who extolled suicide. John Donne and his Danish assailants from 1675). **24**, 1979-80, s. 93-118. Summary p. 224-225.
 - Frederik III's bibliotek på Københavns Slot. Et rekonstruktionsforsøg. (Frederik III's library in the old Copenhagen Palace. An attempt at a reconstruction). **26**, 1982-83, s. 69-86. Summary p. 155-156.
 - Machiavellis "Arte della Guerra" og andre militærbøger i de danske kongers bibliotek. (Machiavelli's "Arte della Guerra" and other military books in the Library of the Danish Kings). **30**, 1991, s. 7-25. Summary p. 139.
 - Danske bogsamlere og Spanien. Nogle snit gennem Det kongelige Biblioteks bogbestand. (Danish book collectors and Spain – Glimpses of the Royal Library's book collection). **32**, 1993, s. 51-70. Summary p. 236-237.
- CHARTIER, ROGER & ALFRED MESSERLI (red.): Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900. Vergleichende Perspektiven, 2000. **41**, 2002, s. 323-329. Anmeldelse (Henrik Horstbøll).
- CHRISTENSEN, CHARLOTTE: Fra Tahiti til Amalienborg. Et sydhavsmotiv hos Nicolai Abildgaard. (From Tahiti to Amalienborg. A South Sea Motive by Nicolai Abildgaard). **17**, 1970, s. 95-104. Summary p. 154.
- Ossian-illustrationer i Danmark. (Ossian Illustrations in Denmark). **19**, 1972, s. 7-32. Summary p. 157-158.
- CHRISTENSEN, KARSTEN: Christoffer Schrodt – en dansk bogbinder fra Frederik II's tid. Et tilskrivningsforsøg. (Christoffer Schrodt – a Danish bookbinder from the time of Frederik II. An attempt at attribution). **24**, 1979-80, s. 37-62. Summary p. 222-223.
- CHRISTENSEN, LOUIS: Echoes of Skaldic Music in Saxo. (Ekkoer af skjaldemusik hos Saxo. Et forsøg på at etablere den tidlige skjald, Odin-skjalden, som musiker). **38**, 1999, s. 7-64. Dansk resumé s. 64.
- When does the Music History of the Nordic Countries begin? **42**, 2003, s. 7-21.
- CHRISTIANSON, JOHN R.: Tycho Brahe's Facts of Life. (Tycho Brahes livs facta). **17**, 1970, p. 21-28. Dansk resumé s. 151-152.
- CLEMENTSEN, O.H.: Physionotracien og dens udøvere. (Physionotracry and Some of its Practitioners). **4**, 1957, s. 70-85. Summary p. 141.
- COLDING, TORBEN HOLCK: Om miniaturemaleren Chr. Horneman og Familien Gerson. (The Painter Chr. Horneman and the Gerson family). **36**, 1997, s. 119-132. Summary p. 132.
- CRONE, HELENE: Gamle slaviske tryk i Det kongelige Bibliotek. (Slavonic Paleotypes in the Royal Library). **4**, 1957, s. 58-69. Summary p. 141.
- DAHL, BJØRN WESTERBEEK: Ophavsmanden til Dania-Norvegia-kortet i Det kongelige Biblioteks kortsamling. (The originator of the Dania-Norvegia map in the Royal Library's map collection). **26**, 1982-83, s. 29-42. Summary p. 154-155.
- Typetrykkerne. (The type printers). **42**, 2003, s. 103-120. Summary p. 120.
- DAHL, SVEND: Adam Wilhelm Hauch som bibliotekschef. (Adam Wilhelm Hauch as Head of the Royal Library). **2**, 1955, s. 7-24. Summary p. 146.

- DAL, ERIK: En salmebog, en almanak og en folkevisse. Tre danske fragmenter fra 16. århundrede. (Three Danish 16th Century Fragments. A Hymn-Book, an Almanac and a Ballad). **1**, 1954, s. 40-53. Summary p. 169. • Efterslæt **11**, 1964, s. 173.
- Den Laage-Petersenske H.C. Andersen-samling. (Holger Laage-Petersen's Hans Andersen Collection). **2**, 1955, s. 59-74. Summary p. 147.
 - Oberst Fr. Thorkelin og hans Grundtvig-samling. (Frederik Thorkelin and his Grundtvig Collection). **4**, 1957, s. 35-47. Summary p. 141.
 - Harald Mortensen og hans bogsamling. II. (Harald Mortensen and his Collection of Books. II). **5-6**, 1958-59, s. 12-18. Summary p. 222. (I: R. Paulli).
 - Peter Grønland, 1761-1825. En holstensk musikdyrker i København. (Peter Grønland, 1761-1825. A Holstein Musician in Copenhagen). **7**, 1960, s. 100-124. Summary p. 187.
 - Nye inkunabler i Det kongelige Bibliotek. IV. (New Incunabula in the Royal Library IV). **9**, 1962, s. 37-52. Summary p. 190. • I-II: HENNING EINERSEN • III: R. EDELMANN.
 - Nye inkunabler i Det kongelige Bibliotek. V. (New Incunabula in the Royal Library V). **10**, 1963, s. 27-34. Summary p. 164. • I-II: HENNING EINERSEN • III: R. EDELMANN.
 - Ahasverus, den evige jøde, I: Sagnet i dansk og tysk folkedigtning. (Ahasverus, the Wandering Jew, I: The Legend in Danish and German Popular Literature). **12**, 1965, s. 31-42. Summary p. 160-161. • II: R. EDELMANN.
 - Nogle gamle typografiske exlibris. (Some Old Typographically Printed Book-Plates). **13**, 1966, s. 109-116. Summary p. 174.
- DAVIDSEN, THORKILD: Statistiker mod sin vilje – uddrag af Jens Warmings dagbøger. (Professor of statistics against his will – extracts from the diaries of Jens Warming). **38**, 1999, s. 153-200. Summary p. 200.
- DAVIS, LYNN ANN: From the King's Peaceful Copenhagen. The Work of Danish Amateur Photographer Christian Hedemann in the Hawaiian Islands. **29**, 1990, p. 37-45. Resumé p. 321. • Oversættelse: Fra Kongens fredelige København. Den danske amatør fotograf Christian Hedemanns værk på Hawaii-øerne. **29**, 1990, s. 272-276.
- DENMAN, HENRIK: Genfundet Blicher-manuskript. (A Retrieved Blicher Manuscript). **21**, 1974, s. 167-168. Summary p. 173.
- DEWEY, BRADLEY R.: Søren Kierkegaard's Diary of the Seducer. A history of its use and abuse in international print. (Forførerens Dagbog, dens brug og misbrug på det internationale bogmarked). **20**, 1973, p. 137-157. Dansk resumé s. 162-164.
- DUMREICHER, CARL: Af "mesterbindenes" saga. (From the Saga of the "Master-Bindings"). **5-6**, 1958-59, s. 208-217. Summary p. 231.
- DUPONT, HENRIK: Luftfotografiet i Danmark 1890-1990. (Aerial Photography in Denmark 1890-1990). **29**, 1990, s. 47-63. Resumé p. 321-322.
- Mercators Atlas fra 1595. "Atlas sive cosmographica meditationes de fabrica

- mundi et fabricati figura". (Mercator Atlas from 1595). **36**, 1997, s. 45-70. Summary p. 70.
- DÜRING, JØRGENSEN, JESPER: Georg Brandes og Peter Nansen omkring "Verdenskrigen". (Georg Brandes and Peter Nansen concerning "Verdenskrigen" (The World War)). **22**, 1975-76, s. 223-242. Summary p. 252-253.
- Tyske forsøg på kulturpropaganda i Danmark under den første verdenskrig. (German attempts to spread cultural propaganda in Denmark during World War I). **26**, 1982-83, s. 125-152. Summary p. 158-159.
 - Georg Engelhard Löhneysen og hans ridebøger i Det kongelige Bibliotek. (An introduction to Georg Engelhard Löhneysens Books on horsemanship in the Royal Library). **34**, 1995, s. 35-60. Summary p. 60.
 - Georg Engelhard Löhneysen. Fra den skrevne bidbog til den trykte ridebog. (Georg Engelhard Löhneysen's books on horsemanship, from the written to the printed book). **36**, 1997, s. 11-43. Summary p. 43.
 - Karl Larsen og Erich Maria Remarque – et møde pr. korrespondance. (Karl Larsen and Erich Maria Remarque – a meeting per correspondence). **40**, 2001, s. 233-268. Summary p. 268.
- EDELMANN, R.: Et illumineret hebraisk håndskrift. Et bidrag til den europæiske kunsts historie. (An Illuminated Hebrew Manuscript. A Contribution to the History of European Art). **1**, 1954, s. 123-137. Summary p. 171. • Efterslæt **10**, 1963, s. 154-155. Summary p. 167-168.
- Nye inkunabler i Det kongelige Bibliotek, III: Lazarus Goldschmidts hebraiske inkunabler. (New Incunabula in the Royal Library, III: Lazarus Goldschmidt's Hebrew Incunabula). **3**, 1956, s. 82-90. Summary p. 166. • I-II: HENNING EINERSEN • IV-V: ERIK DAL.
 - Hebraiske bøger med sølvbind. Under medvirken af Holger Jacobsen. (Hebrew Books in Silver Bindings. In Collaboration with Holger Jacobsen). **8**, 1961, s. 128-139. Summary p. 175-176.
 - Ahasverus, den evige jøde, II: Sagnet oprindelse og baggrund. (Ahasverus, the Wandering Jew, II: The Origin and Background of the Legend). **12**, 1965, s. 42-46. Summary p. 161. • I: ERIK DAL.
 - Strejftog i den judaistiske afdeling. Omkring en nyidentificeret Moses Mendelssohn autograf. (Rambles in the Judaica Department. On a Newly Identified Autograph by Moses Mendelssohn). **13**, 1966, s. 71-80. Summary p. 173.
- EEGHOLM-PEDERSEN, SV.: Holberg og "Die europäische Fama". En kildestudie til Holbergs første bøger. (Holberg and "Die europäische Fama"). **30**, 1991, s. 50-66. Summary p. 140-141.
- EINERSEN, HENNING: Nye inkunabler i Det kongelige Bibliotek (I): Nyerhvervelser 1938-1954. (New Incunabula in the Royal Library. Acquisitions 1938-1954). **2**, 1955, s. 102-112. Summary p. 149.
- Nye inkunabler i Det kongelige Bibliotek II: Nyerhvervelser 1943-1956. (New

- Incunabula in the Royal Library. Acquisitions 1943-1956). 3, 1956, s. 79-91. Summary p. 166. • III: R. EDELMANN • IV-V: ERIK DAL.
- ELLER, POVIL: Præsten Grundtvig i Lundbyes dagbog. (Grundtvig the Clergyman in Lundbye's Diary). 11, 1964, s. 159-164. Summary p. 183. • Efterslæt ved H.P. ROHDE 12, 1965, s. 157-158.
- ERICHTSEN, JØRGEN POUL: Den kronede danske nationalsang fra 1819 og hvad deraf fulgte. En litterær pennefejde med et musikalsk efterspil. (The Prize Award for a Danish National Anthem in 1819 and its Consequences. A Literary Controversy with a Musical Postlude). 22, 1975-76, s. 177-202. Summary p. 250-251.
- ERIKSEN, SVEND: En haandværkets bog fra det 18. aarhundrede: "Description des arts et métiers", 1760-1788. 5-6, 1958-59, s. 145-176. Résumé en français p. 228-229.
- FAUSING, BENT: Fascinatografi. Den store verden i en lille tavs firkant af papir. (Fascinatography. The big world in a small silent rectangle of paper). 29, 1990, s. 239-256. Resumé p. 326.
- FELDBÆK, OLE: Løjtnant Bille på Prøvestenen. En nyfunden kilde til Slaget på Reden. (Lieutenant Bille of the "Prøvestenen". A report on the Battle of Copenhagen). 25, 1981, s. 87-106. Summary p. 161-162.
- FELLOW LARSEN, JOHN: Carl Nielsen, Wien og det europæiske vendepunkt. Fra psykisk ekspansion til værdisammenbrud. (Carl Nielsen, Vienna and the European Turning Point). 36, 1997, s. 193-251. Summary p. 251.
- (anm.): Jack Lawson: Carl Nielsen, 1997. 37, 1998, s. 329-345.
 - Da danske musikere var blevne til børn igen. Om den såkaldte Wüllner-strid og dens forudsætninger i Dansk Tonekunstnerforening fra Charles Kjerulf til Carl Nielsen og Louis Glass. (When Danish musicians reverted to childhood. On the so-called Wüllner dispute and the links to the Danish Association of Musicians from Charles Kjerulf to Carl Nielsen and Louis Glass). 38, 1999, s. 201-290. Summary p. 290.
- FISCHER, ERIK: Johannes Aabenbaring som blokbog. (The Apocalypse as a Block-Book). 9, 1962, s. 7-36. Summary p. 187-189. • Efterslæt 10, 1963, s. 162.
- Melchior Lorck. En dansk vagants levnedsløb i det 16. aarhundrede. (Melchior Lorck. Der Lebenslauf eines dänischen Vaganten im 16. Jahrhundert). 11, 1964, s. 33-72. Zusammenfassung S. 176-180.
- FLENSBORG PETERSEN, KIRSTEN: Emil Telmányis tilføjelser i Carl Niensens violinkoncert og fløjtekoncert. (Emil Telmányi's additions in Carl Nielsen's violin concerto and flute concerto). 41, 2002, s. 213-231. Summary p. 231.
- FOLTMANN, NIELS BO: Dirigenten Carl Nielsen og Musikforeningen. (The conductor Carl Nielsen and the Music Society). 42, 2003, s. 277-340. Summary p. 340.
- FAABORG, N.L.: Johan Thomas Lundbyes erindringer fra Røsnæs og Skarresø. (Johan Thomas Lundbye's Memoirs from Røsnæs and Skarresø). 15, 1968, s. 39-58. Summary p. 162.
- Johan Thomas Lundbye i Rom og Firenze 1845-46. (Johan Lundbye in Rome and Florence 1845-46). 17, 1970, s. 105-142. Summary p. 154-155.

-
- Grevinden, kammerherren, maleren, ministeren. Af admiral Irmingers erindringer 1852-55. (The Countess, the Lord of the Bedchamber, the Painter, and the Cabinet Minister. From the Memoirs of Admiral Irminger, 1852-55). **19**, 1972, s. 57-88. Summary p. 160.
 - Det kongelige Biblioteks portrætsamling og justitsråd A. Strunk. (The Royal Library's Collection of Portraits and Counsellor A. Strunk). **21**, 1974, s. 81-106. Summary p. 171.
 - F.A. Müller og hans pinakotek. (F.A. Müller and his Pinacotheca). **23**, 1977-78, s. 95-128. Summary p. 170-171.
 - Den unge C.J. Thomsen som kunstsamler og hans forhold til J.C. Dahl. (The young C.J. Thomsen as art collector and his friendship with J.C. Dahl). **25**, 1981, s. 107-128. Summary p. 162.
- GAD, TUE: Dansk litteratur i hollandsk oversættelse. (Danish Literature in Dutch Translation). **1**, 1954, s. 64-76. Summary p. 170.
- Martyrologier i Det kongelige Bibliotek og martyrologiet fra Nysted. (Martyrologies in the Royal Library and the Nysted Martyrology). **13**, 1966, s. 7-28. Summary p. 169-170.
- GADE, RUNE: Staser. Teorier om det fotografiske billedes ontologiske status & Det pornografiske tableau, 1997. **37**, 1998, s. 325-329. Anmeldelse (Ingrid Fischer Jonge).
- GARBOE, AXEL: Et manuskript til Erasmus Bartholins afhandling om lysets dobbeltbrydning, 1669. (A Manuscript of Erasmus Bartholinus' Dissertation on the Double Refraction of Light, 1669). **8**, 1961, s. 15-23. Summary p. 172.
- GARDE, GEORG: Lidt om dansk og fremmed bogkunst i det 16. århundrede. (Notes on Danish and Foreign Book Illustration in the Sixteenth Century). **14**, 1967, s. 7-22. Summary p. 159.
- Lorentz Benedichts dekorative rammer. Inspirationen fra Lyon. (Lorentz Benedicht's Decorative Borders. The Inspiration from Lyons). **16**, 1969, s. 31-42. Summary p. 152.
 - Franske operetter og "spektakelstykker" i København 1865. Tre gamle billedark af Peter Klæstrup. (French Operettas and "Spectacles" in Copenhagen in 1865. Three Old Picture Sheets by Peter Klæstrup). **21**, 1974, s. 107-136. Summary p. 171-172.
 - "Nyt" fra Neu-Ruppin om Danmarks slesvigske krige. Billedarkene – det 19. århundredes massemedier. (News from Neuruppin about the German wars). **30**, 1991, s. 105-131. Summary p. 143.
- GISSEL, JON A.P. (anm.): Claus Bjørn og Christian Larsen (udg.): C.F. Brickas litterære dagbog 1873-1878, 2002. **42**, 2003, s. 436-441.
- GIVERSEN, SØREN: Chester Beatty-bibliotekets manikæiske papyri. (The Manichean Papyri of the Chester Beatty Library). **27**, 1984-85, s. 7-28. Summary p. 263.
- GLAINE, HENRIK: Et fransk musikhåndskrift fra begyndelsen af det 16. århundrede. (A French Music Manuscript from the Beginning of the 16th Century). **5-6**, 1958-59, s. 90-109. Summary p. 225-226.

- GLAMANN, KRISTOF: Videnskabsmanden og bryggeren. Emil Chr. Hansen og J.C. Jacobsen. (The brewer and the scientist. Emil Chr. Hansen and J.C. Jacobsen). **27**, 1984-85, s. 59-82. Summary p. 264.
- GLEBE-MØLLER, JENS: En fortvivlet atheist – Rams testamente. (A disconsolate atheist – Ram's testament). **42**, 2003, s. 69-79. Summary p. 79.
- GOSVIG OLESEN, SØREN: Villy Sørensen og filosofien i Danmark. En drøftelse. **42**, 2003, s. 407-421.
- GOTFREDESEN, EDV.: Tycho Brahes sidste sygdom og død. (Tycho Brahe's Last Illness and Death). **2**, 1955, s. 33-38. Summary p. 146-147.
- GRØNBÆK, JAKOB H.: Bibliotheca Biblica Lorckiana. Om Josias Lorcks bibelsamling og dens skæbne. (Bibliotheca Biblica Lorckiana. The Bible Collection of Josias Lorck and its fate). **27**, 1984-85, s. 29-58. Summary p. 263-264.
- Gehejmestatsministerens bibliotek på Ledreborg. Om et 1700-tals herregårdsbibliotek. (The prime minister's library at Ledreborg. About an 18th century manor house library). **40**, 2001, s. 49-80. Summary p. 80.
- HANSEN, HENNING: Væggen og rummet. Omkring den fotografiske udstilling i nyere tid. (Wall and Space. Notes on the photographic exhibition as a medium). **29**, 1990, s. 155-165. Resumé p. 324.
- HANSEN, TOVE: Kvinders fotografi. Kvindelige fotografer i Danmark før 1900 (Women Photographers in Denmark before 1900). **29**, 1990, s. 65-90. Resumé p. 322.
- HANSEN, VALDEMAR: K. Kroman, J.N. Madvig og Georg Brandes. (K. Kromann, J.N. Madvig and Georg Brandes). **3**, 1956, s. 117-123. Summary p. 167.
- HASSNER, RUNE: SSSR na strojke ("Sovjetunionen bygger"). 1930-talets banbrytende ryska bildtidning. (SSSR na strojke ("USSR in construction"). The 1930's Pioneering, Russian Photo-magazine). **29**, 1990, s. 167-182. Resumé p. 324. • Oversættelse: SSSR na strojke – USSR im Bau ("Sovjetunionen bygger"). 1930'ernes banebrydende russiske fotografiske billedtidsskrift. **29**, 1990, s. 297-302.
- HAUGE, PETER: Carl Nielsens første opus: Problemer omkring tilblivelsen og førsteopførelsen af Lille Suite. (Carl Nielsen's Opus I: Problems regarding the creation and first performance of "Little Suite"). **35**, 1996, s. 223-237. Summary p. 237.
- Pigen med den skæve ryg: Carl Nielsens forkortelser af operaen Maskerade. (The Girl with the Deformed Back: Carl Nielsen's Cuts in the Opera, Masquerade). **38**, 1999, s. 291-312. Summary p. 312.
- HAUGSTED, MOGENS: Ældre danske bogtrykker- og forlæggermærker (I). (Early Danish Printers' and Publishers' Marks). **2**, 1955, s. 39-58. Summary p. 147.
- Ældre danske bogtrykker- og forlæggermærker II. (Early Danish Printers' and Publishers' Marks II). **3**, 1956, s. 44-61. Summary p. 166.
 - Ældre danske bogtrykker- og forlæggermærker III. (Early Danish Printers' and Publishers' Marks III). **4**, 1957, s. 7-23. Summary p. 140. • Efterslæt **10**, 1963, s. 155-156. • Efterslæt af PAVL OTZEN **12**, 1965, s. 155-156. • Efterslæt af MOGENS HAUGSTED **13**, 1966, s. 163-165 og **17**, 1970, s. 143-147.
 - Bibliografi over R. Paullis forfatterskab. (Bibliography of R. Paullis Authorship). **22**, 1975-76, s. 9-38. Summary p. 247.

- HAXEN, ULF og ARTHUR ARNHEIM: Moses Hagiz og det hebraiske bogtrykkeri i Wandsbeck. (Moses Hagiz and Hebrew Bookprinting in Wandsbeck). **38**, 1999, s. 119-133. Summary p. 133.
- HELK, VELLO: Stambøger fra det 16. århundrede i Det kongelige Bibliotek. (Sixteenth-Century Autograph Albums in the Royal Library). **21**, 1974, s. 7-46. Summary p. 169.
- Stambøger fra den første halvdel af 1600-tallet i Det kongelige Bibliotek. (Autograph Albums from the First Half of the 17th Century in the Royal Library). **22**, 1975-76, s. 39-88. Summary p. 247.
 - Stambøger fra tiden 1650-1750 i Det kongelige Bibliotek. (Autograph Albums 1650-1750 in the Royal Library). **23**, 1977-78, s. 33-70. Summary p. 170.
 - Stambøger fra tiden 1751-1800 i Det kongelige Bibliotek. (Autograph Albums 1751-1800 in the Royal Library). **24**, 1979-80, s. 141-176. Summary p. 227.
 - Nogle sjældne estiske tryk og unika i Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket. (Einige estnische seltene Drucke und Unikate in Der königlichen Bibliothek und der Kopenhagener Universitätsbibliothek). **31**, 1992, s. 57-76. Zusammenfassung S. 200-201.
 - Stambogsstudier. Med forskningsoversigt, tilbageblik og ajourføring. (Alba amicorum, a retrospective survey and update). **33**, 1994, s. 171-224. Summary p. 224.
 - Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800, 2001. **42**, 2003, s. 423-427. Anmeldelse (Karen Skovgaard-Petersen).
- HELLINGA, LOTTE og WYTZE: Gotfred af Ghemens færden ca. 1486-1510. En typologisk undersøgelse. (Govert van Ghemen's Activities ca. 1486-1510. A Typographical Study). **15**, 1968, s. 7-38. Summary p. 160-161.
- HELSTED, DYVEKE: G.L. Lahdes stambøger. (The alba amicorum of G.L. Lahde). **33**, 1994, s. 35-68. Summary p. 68.
- HENNINGSEN, GUSTAV: D.G. Moldenhawers samlinger til en spansk inkvisitions historie. (Sobre la colección de D.G. Moldenhawer para una Historia de la Inquisición española). **22**, 1975-76, s. 121-176. Summary p. 249-250.
- HESSELAGER, LISE: Georg Brandes i spejlet? Brandes' Adolphe-analyse i Emigrantlitteraturen. (Reflections from the Mirror? Georg Brandes' analysis of Adolphe in Main Currents). **32**, 1993, s. 111-142. Summary p. 238-239.
- HIRN, SVEN: Danska fotografer i Finland. (Danish Photographers in Finland). **29**, 1990, s. 91-107. Resumé p. 322. • Oversættelse: Danske fotografer i Finland, **29**, 1990, s. 281-284.
- HJORT, ØYSTEIN: Rollespil og jeg-forståelse. Cindy Shermans (selv)portrætter. (Role-playing and Self-consciousness: Cindy Sherman's (Self-)portraits). **29**, 1990, s. 183-199. Resumé p. 325.
- HOLTEN, BIRGITTE og MICHAEL STERLI: Et genfundet brev. Naturforskeren P.W. Lunds afsluttende rapport fra udgravningerne ved Lagoa Santa. (A rediscovered letter). **37**, 1998, s. 179-218. Summary p. 217-218. Resumo em português p. 218.

- HONG, NATHANIEL: Sparks of Resistance. **36**, 1997, s. 393-403. Anmeldelse (John T. Lauridsen).
- HORSTBØLL, HENRIK: De "små historier" og læserevolutionen i 1700-tallet. Fra bogtrykkeren Joachim Wielandt til bogtrykkeren J.R. Thiele. (The chap-book and the revolution in reading in the 1700s. From the printer Joachim Wielandt to the printer J.R. Thiele). **33**, 1994, s. 77-99. Summary p. 98-99.
- (anm.): Ruth Andersen: Den rapmuede muse. **36**, 1997, s. 389-393.
 - (anm.): Klaus Bruhn Jensen (red.): Dansk mediehistorie, 1-3, 1996-97. **39**, 2000, s. 247-252.
 - Menigmands medie – Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse, 1999. **39**, 2000, s. 233-246. Anmeldelse (John T. Lauridsens opposition ved disputatsforsvar).
 - (anm.): Alfred Messerli & Roger Chartier (red.): Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900. Vergleichende Perspektiven, 2000. **41**, 2002, s. 323-329.
 - Mellem despoti og demokrati. Den schweiziske forbindelse: Roger, Mallet og Reverdil om den danske enevælde. (Between despotism and democracy. The Swiss connection: Roger, Mallet and Reverdil on the Danish absolute monarchy). **42**, 2003, s. 153-176. Summary p. 176.
- HOUGAARD, CHR.: En tjekkisk donator, Vojta Náprstek. (Vojta Náprstek, a Czech Donor). **5-6**, 1958-59, s. 177-185. Summary p. 230.
- HVIDT, KRISTIAN: En billedbog fra Georgias barndom. (A Picture Book from the Infancy of Georgia). **23**, 1977-78, s. 71-94. Summary p. 170.
- HØGSBRO, KIRSTEN-ELIZABETH: En arkivtegner på rejse. Arkivtegnemester Søren Abildgaard. (The archival drawing master Søren Abildgaard). **34**, 1995, s. 139-158. Summary p. 158.
- En antikvar af første skuffe. Martin Fridrich Arendt 1773-1823. (A first-rate antiquarian. Martin Frederik Arendt 1773-1823). **37**, 1998, s. 123-141. Summary p. 141.
- ILLERIS, NAJA: Glimt af Grønland. Jette Bangs fotografier som danske repræsentationer af 1930'ernes Grønland. (Glimpses of Greenland. Jette Bang's photographs as Danish representations of Greenland in the 1930s). **42**, 2003, s. 341-405. Summary p. 405.
- ILSØE, HARALD: Udlændinge på håndskriftjagt i det sekstende århundredes Danmark. (Foreign Scholars on the Hunt for Manuscripts in Denmark in the Sixteenth Century). **13**, 1966, s. 29-50. Summary p. 170-172.
- Arild Huitfeldts krønike konfronteret med Anders Sørensen Vedel og eftertiden. (Arild Huitfeldt's Chronicle as seen by Anders Sørensen Vedel and Posterity). **14**, 1967, s. 23-58. Summary p. 159-160.
 - Af Machiavellis historie i Danmark. I femhundredåret for hans fødsel. (Machiavelli in Denmark, an Historical Outline). **16**, 1969, s. 7-30. Summary p. 151. • Efterslæt **17**, 1970, s. 150.
 - Gaveeksemplarer fra Holberg. (Presentation Copies from Holberg). **16**, 1969, s. 147. Summary p. 156.

- Hamburg-Bergen-Roskilde. Bidrag til ældre dansk bibliotekshistorie. I: Otto Sperling. II: Povl Andersen, Anders Lauridsen og Povl Pedersen. (Hamburg-Bergen-Roskilde. Contributions to a History of Early Danish Private Libraries). **17**, 1970, s. 29-78. Summary p. 152-153.
- Historisk censur i Danmark indtil Holberg. Omkring censuren af Christen Aarslebs Frederik II's historie. (Historical Censorship in Denmark up to Holberg. The Censoring of Christian Aarsleb's History of Frederik II). **20**, 1973, s. 45-70. Summary p. 160-161.
- Bog- og bibliotekshistoriske notitser. (Notes on the History of Books and Libraries). **21**, 1974, s. 165-166. Summary p. 173.
- En students bogsamling fra 1572. (A University Student's Library from 1572). **22**, 1975-76, s. 243-246. Summary p. 253.
- Et krigsbytte fra 30-årskrigen – fra den ældste danske antikvarkatalog til de første bogauktioner. (Spoils of the Thirty Years' War – from the Earliest Danish Antiquarian Book Catalogue to the First Book Auctions). **23**, 1977-78, s. 19-32. Summary p. 169-170.
- Peder Resens nordiske bibliotek. Katalog, bibliografi og boghandel i sidste halvdel af 1600-tallet. (Peder Resen's Nordic Library. Catalogue, bibliography and trade in books in the last half of the 1600's). **30**, 1991, s. 26-49. Summary p. 140.
- Ove Guldberg og boghandler J.G. Rothe. En forlagskontrakt fra 1766 og dens opsigelse. (Ove Guldberg and the book dealer J.G. Rothe. A publisher's contract from 1766 and its cancellation). **33**, 1994, s. 69-76. Summary p. 76.
- "Magnus Frisius mp". Fra Det kongelige Biblioteks samlinger til et jysk herregårdsbibliotek på Christian IV's tid. ("Magnus Frisius mp". From the Royal Library's collections to a Jutish manor house library in Christian IV's day). **34**, 1995, s. 61-98. Summary p. 98.
- Hvordan så Otto Thotts bøger ud? (How did Otto Thott's books look?). **35**, 1996, s. 65-94. Summary p. 94.
- Bøger der gik den anden vej. Det Kongelige Biblioteks dubletudskillelser gennem tiderne. (Books that went the other way. The story of what happened to the Royal Library's duplicate books). **37**, 1998, s. 11-62. Summary p. 62.
- Fra Karel van Manders familiebibel. (From Karel van Mander's family bible). **38**, 1999, s. 345-348. Summary p. 348.
- En sporadisk benyttet kilde? Omkring Jens Bircherods dagbøger. (A sporadically used source? About Jens Bircherod's diaries). **39**, 2000, s. 43-53. Summary p. 53.
- Et forlag til salg. Jacob Preusses lager af forlagsskrifter 1743. (A publishing house for sale. Jacob Preuss' stock of publications 1743). **40**, 2001, s. 7-47. Summary p. 47.
- Danske komponerede bind ca. 1860-1877. Bidrag til en præsentation. (Danish press gilded publisher's bindings about 1860-1877. Contributions to a presentation). **41**, 2002, s. 171-212. Summary p. 212.
- (anm.): Danske Provinstryk 1482-1830. En bibliografi udarbejdet af Grethe Larsen under redaktion af Erik Dal, I-VI, 1994-2001. Med et tillæg. **41**, 2002, s. 330-350.

- Danske komponerede bind ca. 1877-1888. Bidrag til en præsentation. (Danish press gilded publisher's bindings about 1877-1888. Contributions to a presentation). **42**, 2003, s. 177-275. Summary p. 275.
- og INGRID ILSØE: Wilhelmi og Dürendahl. To bogbinderselvbiografier fra 1700-tallet. (Wilhelmi and Dürendahl. Two bookbinders' autobiographies from the 18th Century). **39**, 2000, s. 55-65. Summary p. 65.
- ILSØE, INGRID: Dronning Louises bogsamling. (Queen Louise's Library). **22**, 1975-76, s. 107-120. Summary p. 248.
- Boghandleren Joachim Moltke og hans virksomhed 1626-1664. (The bookseller Joachim Moltke and his activities, 1626-1664). **24**, 1979-80, s. 63-92. Summary p. 223-224.
- Bøger og boghandlere under Christian V. (Books and booksellers during the reign of Christian V (1670-1699)) **25**, 1981, s. 19-46. Summary p. 159-160.
- Christian Cassube. Boghandler i København 1650-1693. (Christian Cassube, bookseller in Copenhagen 1650-1693). **26**, 1982-83, s. 43-68. Summary p. 155.
- En københavnsk bogtrykkersvend og hans arbejde i slutningen af det 18. århundrede. (A Copenhagen journeyman printer and his work at the close of the 18th century). **31**, 1992, s. 87-112. Summary p. 202.
- Litteratur om dansk bogvæsen trykt 1950-1990: Tryk, bind og boghandel ca. 1482-1920. Med alfabetisk forfatterregister. (Printing, book-binding and the book trade in the period 1482-1920. Literature on the Danish history of books and printing (covering articles and books with publication dates 1950-1990). With an index). **31**, 1992, s. 143-198. Summary p. 203.
- Bogbindsundersøgelser i Det kongelige Biblioteks samlinger I. Danske bogbind og bogbindere ca. 1650-1710. (Investigations of the bookbindings in the collections of the Royal Library I. Danish bookbindings and bookbinders c. 1650-1710). **34**, 1995, s. 99-138. Summary p. 138.
- Bogbindstudier i Det kongelige Bibliotek II. Danske bogbind og bogbindere ca. 1710-1740. (Investigations of the bookbindings in the collections of the Royal Library II. Danish bookbindings and bookbinders c. 1710-1740). **35**, 1996, s. 11-64. Summary p. 64.
- Bogbindsundersøgelser i Det kongelige Biblioteks samlinger III: Danske bogbind og bogbindere ca. 1740-1760. (Investigations of the bookbindings in the collections of the Royal Library III: Danish bookbindings and bookbinders c. 1740-1760). **36**, 1997, s. 71-118. Summary p. 118.
- og SUSANNE BUDDE: Endnu tretten inkunabler i Det kongelige Bibliotek. (13 more incunabula at the Royal Library). **35**, 1996, s. 239-244. Summary p. 244.
- og HARALD ILSØE: Wilhelmi og Dürendahl. To bogbinderselvbiografier fra 1700-tallet. (Wilhelmi and Dürendahl. Two bookbinders' autobiographies from the 18th Century). **39**, 2000, s. 55-65. Summary p. 65.
- se også under tidligere navn: INGRID BENTZEN.
- IVERSEN, ERIK: Renaissancens Hieroglyfstudier. Fra Horapollon til du Cerceau. Med tillæg af Ib Magnussen. (The Study of Hieroglyphics During the Renaissance. From

- Horapollo to du Cerceau. With an Appendix by Ib Magnussen). **5-6**, 1958-59, s. 129-143. Summary p. 228.
- Theodor Petræus og det 17. Aarhundredes orientalske Studier. (Theodor Petræus and the Oriental Studies of the 17th Century). **9**, 1962, s. 79-113. Summary p. 190-192. • Efterslæt **11**, 1964, s. 173.
 - Theodor Petræus og Det kongelige Biblioteks eksemplar af den orthodoxe konfession. (Theodor Petræus and the Royal Library's Copy of the Orthodox Confession). **22**, 1975-76, s. 89-106. Summary p. 247-248.
- JACOBSEN, HOLGER, se R. PAULLI: Et sølvfiligranbind. **2**, 1955, s. 139-141.
- se R. EDELMANN: Hebraiske bøger med sølvbind. **8**, 1961, s. 128-139.
- JAKUBOWSKI-TIESSEN, MANFRED: Kulturpolitik i det besatte land. Det Tyske Videnskabelige Institut i København 1941 til 1945. (Kulturpolitik im besetzten Land. Das Deutsche Wissenschaftliche Institut in Kopenhagen 1941 bis 1945). **37**, 1998, s. 271-292. • Efterskrift af JOHN T. LAURIDSEN: Nazisamlingen på Det Kongelige Bibliotek. (The "Nazi collection" in the Royal Library). **37**, 1998, s. 292-297.
- JANSSON, EVA-MARIA: En hebraisk kongehyldelse i Det Kongelige Biblioteks samlinger. (Compliments to the King: a Hebrew Poem in the Collections of The Royal Library). **42**, 2003, s. 121-151. Summary p. 151.
- JENSEN, CHRISTIAN HERMANN: Georg Brandes på kinesisk. Kommenterede bibliografiske noter. (Georg Brandes in Chinese). **14**, 1967, s. 91-102. Summary p. 161.
- JENSEN, NIELS MARTIN: Et sanghistorisk problem. Gammelt og nyt om "Kong Christian stod ved højen mast". (A Problem of the History of Danish Song. Some Old and New Points About "King Christian Stood by the Lofty Mast"). **12**, 1965, s. 67-84. Summary p. 161-162.
- Nogle ny erhvervede Peter Heise-manuskripter. Fra komponistens familie- og vennekreds. (Some recently acquired Peter Heise manuscripts). **32**, 1993, s. 95-110. Summary p. 238.
- JENSEN, POVIL JOHS.: D.G. Moldenhawers katalog. (D.G. Moldenhawer's Catalogue). **7**, 1960, s. 7-23. Summary p. 184.
- JOHANSEN, JENS CHR V.: 1658 – Et år af biskop Jens Bircherods dagbøger. (1658 – a year in the Diaries of Jens Bircherod). **38**, 1999, s. 65-118. Summary p. 118.
- JOHANSEN, STEEN: N.F.S. Grundtvig og censuren. (N.F.S. Grundtvig and the Censorship). **4**, 1957, s. 48-57. Summary p. 141.
- Det Grundtvig-Boisenske familiearkiv. (The Grundtvig-Boisen family archives). **23**, 1977-78, s. 129-150. Summary p. 171.
- JOHANSSON, EJNER: Tegninger af Hermann Ernst Freund blandt N.L. Høyens papirer. (Drawings by Hermann Freund between the papers of N.L. Høyen). **39**, 2000, s. 101-119. Summary p. 119.
- JONES, W. GLYN: Af Andrée Carofs Assisi-dagbog. (Andrée Carof's Diaries from Assisi). **16**, 1969, s. 113-126. Summary p. 154-155.
- JONGE, INGRID FISCHER (anm.): Rune Gade: Staser. Teorier om det fotografiske billedes ontologiske status & Det pornografiske tableau, 1997. **37**, 1998, s. 325-329.

- JUEL MØLLER, SVEND: En amerikansk visit hos H.C. Andersen. (An American visits Hans Andersen). **24**, 1979-80, s. 187-196. Summary p. 228.
- JÜRGENSEN, KNUD ARNE: Balletmesterens bibliotek. August Bournonvilles samling af udenlandske balletlibretti og hans bibliotek. (The library of the ballet master. August Bournonville's collection of ballet scenarios and his private library). **33**, 1994, s. 149-170. Summary p. 167.
- Digteren og Balletmesteren i Italien. H.C. Andersens og August Bournonvilles første møde med Italien belyst gennem hidtil ukendte kilder. (The Poet and the Ballet-master in Italy. H.C. Andersen's and August Bournonville's first encounter with Italy highlighted by previously unknown sources). **39**, 2000, s. 85-100. Summary p. 100.
- JÜRGENSEN, JOHN CHR.: Leif Panduro. En moderne forfatterbiografi og dens tilblivelsesproces. (Leif Panduro. The production of a biography of a modern author). **28**, 1988, s. 7-27. Summary p. 165-166.
- JÜRGENSEN, PAUL RAIMUND: Nye inkunabler i Det kongelige Bibliotek. (New Incunabula in the Royal Library). **30**, 1991, s. 133-138. Summary p. 144.
- JØRKOV, BIRGITTE og CHR. GORM TORTZEN: Et gemme for gemmer. Lipperts daktylioteker i Danmark. (Ein Schränkgen für Gemmen. Lipperts Daktyliotheken in Dänemark). **32**, 1993, s. 71-94. Zusammenfassung S. 237-238.
- KAATMANN, CHRISTIAN: "En nedgraven skat". Det kongelige Biblioteks udlån 1778-1820. ("A buried treasure". An investigation of the Royal Library's lending 1778-1820). **33**, 1994, s. 119-148. Summary p. 148.
- KAYSER NIELSEN, NIELS: Kropskultur og idrætspædagogik i Danmark ca. 1780-1820 – mellem filantropi og militær. (Bodyculture and Sports Education 1780-1820 – between philanthropy and military). **35**, 1996, s. 113-140. Summary p. 140.
- KEJLBO, IB RØNNE: Zenokortet, dets kilder og dets betydning for den kartografiske udformning af det nordlige Atlanterhav. (The Zeno Map, Its Sources and Importance for the Cartographic Representation of the North Atlantic). **3**, 1956, s. 91-102. Summary p. 167.
- Nova Delineatio Grønlandiæ Antiquæ. Et hidtil ukendt Hans Egede kort erhvervet til Det kongelige Biblioteks kortsamling. (Nova Delineatio Grønlandiæ Antiquæ 1737. A Hitherto Unknown Hans Egede Map Acquired by the Royal Library's Department of Maps, Charts and Plans). **21**, 1974, s. 47-70. Summary p. 169-170.
 - Aage Remfeldt. En portrættør. (Aage Remfeldt (1889-1983). A Portraitist). **29**, 1990, s. 109-124. Summary p. 322-323.
- KETTING, KNUD: Helios og Typhonen. Om Carl Nielsen og Anne Marie Carl-Nielsens ophold i Athen 1903. (Helios and the Typhon). **40**, 2001, s. 167-198. Summary p. 198.
- Carl Nielsen og Tivoli. (Carl Nielsen and Tivoli). **41**, 2002, s. 233-260. Summary p. 260.
- KIRCHHOFF, HANS: Thorvald Knudsens samtaler med Erik Scavenius. (Thorvald Knudsen's conversations with Erik Scavenius). **34**, 1995, s. 265-310. Summary p. 310.

- KJRKETERP-MØLLER, HERTHA: Nadir Shah, Christian VII og William Jones. William Jones' oversættelse af et persisk håndskrift. (Nadir Shah, Christian VII, and William Jones. William Jones's Translation of a Persian Manuscript). **9**, 1962, s. 114-127. Summary p. 192.
- Fra København til Konstantinopel 1761. På grundlag af F.C. von Havens dagbog. (From Copenhagen to Constantinople 1761. On the Basis of F.C. von Haven's Diary). **17**, 1970, s. 79-94. Summary p. 153-154.
 - Arsenik og gamle håndskrifter. En dansk forskningssekspeditions ophold i Ægypten 1761-62 på grundlag af F.C. von Havens efterladte papirer. (Arsenic and old manuscripts. A Danish travel-expedition's sojourn in Egypt 1761-62. On basis of F.C. von Haven's posthumous papers). **24**, 1979-80, s. 119-140. Summary p. 225-226.
- KOCH, CARL. HENRIK: Filosofer på krigsstien. Forholdet mellem Harald Høffding og Anton Thomsen belyst ud fra breve og dagbøger. (Philosophers on the warpath. The relationship of Harald Høffding and Anton Thomsen as disclosed in their letters and diaries). **31**, 1992, s. 113-142. Summary p. 202.
- KOLDING NIELSEN, ERLAND: Palle Birkelund og Fund og Forskning. **31**, 1992, s. 5.
- Fra bybud til rigsbibliotekar. Fhv. rigsbibliotekar Torkil Olsen 1922-2001. **41**, 2002, s. 261-274.
- KONGSTED, OLE: Ludvig Senfls "Luther-motetter". En forskningsberetning. (Ludwig Senfls "Luther-Motetten". Ein Forschungsbericht). **39**, 2000, s. 7-41. Zusammenfassung S. 41.
- "Confirmatio fratrum per manuum appositionem". Listen over medlemmer af Collegium vicariorum perpetuorum in ecclesia Roskildensi 1552-1668 i Det Kongelige Bibliotek og dens musikhistoriske betydning. ("Confirmatio fratrum per manuum appositionem". List of members of Collegium vicariorum perpetuorum in ecclesia Roskildensi 1552-1668 in the Royal Library and its music-historical importance). **42**, 2003, s. 51-67. Summary p. 67.
- KOUSGÅRD SØRENSEN, JOHN: Ingeborg Stuckenbergs sidste rejse. (Ingeborg Stuckenbergs last journey). **27**, 1984-85, s. 119-130. Summary p. 265.
- KRABBE, NIELS: Ebbe Hameriks påståede korrumpning af Carl Niensens første symfoni eller Om nytten af kildestudier. (Ebbe Hamerik's Alleged Corruption of Carl Nielsen's First Symphony – on the Usefulness of Source Studies). **39**, 2000, s. 121-147. Summary p. 147.
- (anm.): Inger Sørensen (udg.): J.P.E. Hartmann og hans kreds. En komponist-families breve 1780-1900, 1-3, 1999. **39**, 2000, s. 252-269.
 - Revisionerne af Carl Niensens første symfoni: Nielsen eller Hamerik – et korrigerende supplement. (Revisions to Carl Nielsen's First Symphony: Nielsen or Hamerik – a revised supplement). **40**, 2001, s. 229-232. Summary p. 232.
- KRAGH, KATE: Prolegomenon to the Extant Bhutanese *nam thar* Texts on *zhabs drung ngag dbang nam rgyal* (1594-1651). (Indledende bemærkninger om de bhutanesiske biografier af *zhabs drung ngag dbang nam rgyal* (1594-1651)). **42**, 2003, s. 81-102. Dansk resumé s. 102.

- KÜHLE, SEJER: Fra J.P. Jacobsens kred. (From the J.P. Jacobsen's Circle). **4**, 1957, s. 120-137. Summary p. 142.
- KÆSTEL, TRINE og ANJA LOLLESGAARD: Bjørn Ochsners forfatterskab. Bibliografi. (The authorship of Bjørn Ochsner. A bibliography). **29**, 1990, s. 29-35.
- LANGE, OLE: Kinch-affæren. H.N. Andersen og de pyntede ØK-regnskaber. (The Kinch-affair. H.N. Andersen and the doctored ØK accounts). **28**, 1988, s. 46-63. Summary p. 167-168.
- LANGER, TORBEN W.: Et sjældent sommerfugleværk, J.C. Fabricius' Systema glossatorum. (J.C. Fabricius's Systema Glossatorum, a Rare Work on Butterflies). **4**, 1957, s. 24-34. Summary p. 140.
- LARSEN, CHRISTIAN og CLAUDIA BJØRN (udg.): C.F. Brickas litterære dagbog 1873-1878, 2002. **42**, 2003, s. 436-441. Anmeldelse (Jon A.P. Gissel).
- LARSEN, GRETHE: Danske Provinstryk 1482-1830. En bibliografi udarbejdet af Grethe Larsen under redaktion af Erik Dal, I-VI, 1994-2001. • Med et tillæg. **41**, 2002, s. 330-350. Anmeldelse (Harald Ilsøe).
- LAURIDSEN, JOHN T.: "Nu gjalder luren". Fortiden i DNSAP's tjeneste. ("The lure is sounding". The past in the service of the Danish Nazi Party). **32**, 1993, s. 143-184. Summary p. 239.
- "Undergrundspresen" i Danmark 1940-45. Samlinger. Litteratur. ("The Clandestine Press" in Denmark 1940-45. Collections. Literature). **36**, 1997, s. 261-388. Summary p. 385.
 - (anm.): Nathaniel Hong: Sparks of Resistance. **36**, 1997, s. 393-403.
 - Dansk nazisme på tryk – med en DNSAP-bibliografi 1930-1945. (Danish Nazism in print – with a DNSAP-bibliography 1930-45). **37**, 1998, s. 233-270. Summary p. 270.
 - Nazisamlingen på Det Kongelige Bibliotek. (The "Nazi collection" in the Royal Library). **37**, 1998, s. 292-297.
 - Nazistisk plakpropaganda i Danmark 1930-45. En dokumentation. (Nazi propaganda posters in Denmark 1930-45. A documentary). **39**, 2000, s. 183-232. Summary p. 232.
 - (anm.): Henrik Horstbøll: Menigmands medie – Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse, 1999. (Opposition ved disputatsforsvar). **39**, 2000, s. 233-246.
 - (anm.): Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, 1-2, 2001. (Opposition ved disputatsforsvar). **41**, 2002, s. 351-370.
 - Supplement til "Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi". **42**, 2003, s. 1-165 (separat paginering).
- LAWSON, JACK: Carl Nielsen, 1997. **37**, 1998, s. 329-345. Anmeldelse (John Fellow Larsen).
- LIND, GUNNER: Kong Frederik og murermeister Sørensen. Den ældste danske militærfaglige litteratur og dens publikum. (The First Danish Military Literature and its Public). **34**, 1995, s. 7-34. Summary p. 34.
- LINDHARDT, P.G.: Valdemar Hansens sag. (The Valdemar Hansen Case). **18**, 1971, s. 7-14. Summary p. 157.

- LOHMEIER, DIETER: Gottorper-biblioteket. Et dansk krigsbytte fra Den store nordiske Krig. (Die Gottorfer Bibliothek). **37**, 1998, s. 63-102.
- LOLLEGAARD, ANJA og TRINE KESTEL: Bjørn Ochsners forfatterskab. Bibliografi. (The authorship of Bjørn Ochsner. A bibliography). **29**, 1990, s. 29-35.
- LOWRY, MARTIN: "Clandestini veneziani" in the Royal Library. ("Camouflerede Veneziani" i Det kongelige Bibliotek). **33**, 1994, s. 7-18. Dansk resumé p. 18.
- LUND, HAKON: Wasserschlebe-Wiedewelt – En brevsveksling. (Wasserschlebe-Wiedewelt – an exchange of letters). **41**, 2002, s. 129-169. Summary p. 169.
- LUNDBÆK, KNUD: Kinesisk con amore. Danskeren P.F. Mouriers sinologiske studier i det 18. aarhundrede. (Chinese con amore. The Chinese Studies of P.F. Mourier, a Young Danish Supercargo in the 18th Century). **1**, 1964, s. 123-144. Summary p. 182-183.
- LUNN, SVEN: Jens Lolle, komponisten til "Amors og Balletmesterens Luner". (Jens Lolle, the Composer of "Whims of Cupid and the Ballet Master"). **13**, 1966, s. 81-90. Summary p. 174.
- MAGNUSSEN, IB: Ole Borch i Portugal. (Olaus Borrichius in Portugal). **4**, 1957, s. 138-139. Summary p. 143.
- Willibald Pirckheimer og Albrecht Dürer. Et nyt fund, I: Omkring Pirckheimer og hans bibliotek. (Willibald Pirckheimer and Albrecht Dürer. A New Find, I: About Pirckheimer and his Library). **5-6**, 1958-59, s. 110-120. Summary p. 227. • II: V. THORLACIUS-USSING.
 - Tillæg til Erik Iversen: Renaissancens Hieroglyfstudier. Manuskriptet Additamenta 275, 4°, i Det kongelige Bibliotek. (Appendix to Erik Iversen: The Study of Hieroglyphics During the Renaissance. The Manuscript Additamenta 275, 4°, in the Royal Library). **5-6**, 1958-59, s. 143-144. Summary p. 228.
 - Casauboniana. Glimt fra den filologiske verden omkring 1600. (Casauboniana. Glimpses of the Scholarly World about 1600). **7**, 1960, s. 24-34. Summary p. 185.
- MARSCHNER, BO (anm.): Claus Røllum-Larsen: Impulser i Københavns koncertrepertoire 1900-1935, I-II, 2002. **42**, 2003, s. 441-445.
- MEISLING, PETER: De sympatiske Havmænd – en lille replik til Thomas Bredsdorff. (The Attractive Mermen – a brief reply for Thomas Bredsdorff). **30**, 1991, s. 81-86. Summary p. 142.
- MEISNER, POVL: Anquetil du Perron. Avestastudiets pionér og hans danske efterfølgere. (Anquetil du Perron. The Pioneer of Avesta Studies and his Danish Successors). **19**, 1972, s. 33-46. Summary p. 158-159.
- MESSERLI, ALFRED & ROGER CHARTIER (red.): Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900. Vergleichende Perspektiven, 2000. **41**, 2002, s. 323-329. Anmeldelse (Henrik Horstbøll).
- MICHELSEN, THOMAS: Carl Nielsen og den græske musik – Nogle kilder til belysning af den musikæstetiske konflikt mellem komponisten og hans samtid i begyndelsen af århundredet. (Carl Nielsen and Greek music – some sources to illustrate the music-aesthetic conflict between the composer and his contemporaries at the beginning of the century). **37**, 1998, s. 219-231. Summary p. 231.

- MIGLIORATO, GIUSEPPE: Salvator Fabris. Den italienske fægtemester og hans forbindelser med Christian IV's hof. (Salvator Fabris. The Italian fencing master and his connections to the court of King Christian IV). **31**, 1992, s. 45-56. Summary p. 201.
- MITCHELL, P.M.: The English Imprints of Denmark. (Engelske bøger trykt i Danmark). **5-6**, 1958-59, p. 34-61. Dansk resumé s. 223-224. • Supplement **10**, 1963, p. 157-159.
- Biblioteket i Drejers Klub. (The Library of Drejer's Club). **7**, 1960, s. 85-99. Summary p. 186-187.
 - Ugedruckte Herderiana in Kopenhagen. **9**, 1962, s. 128-147. (Utrykte Herderiana i København). Dansk resumé s. 192-194.
- MORTENSEN, HARALD: Fra Tycho Brahes Bogsamling. (From Tycho Brahe's Collection of Books). **2**, 1955, s. 25-32. Summary p. 146. • Efterslæt **10**, 1963, s. 155.
- MØLLER, PETER ULF og PETER ALBERG JENSEN: Aage Madelungs brevveksling med Aleksej Remizov og Valerij Brjusov. (Aage Madelung's Correspondence with Aleksej Remizov and Valerij Brjusov). **22**, 1975-76, s. 203-222. Summary p. 251-252.
- og DOT STRAND JOHANSEN: Tolstoj, Bjørnson, Hansen. Træk af det russisk-skandinaviske litterære samkvem. (Tolstoy, Bjørnson, Hansen). **23**, 1977-78, s. 151-168. Summary p. 171.
- NIELSEN, BIRGIT S.: Karin Michaëlis og Tyskland. Karin Michaëlis' humanitære og protyske engagement under Første Verdenskrig og i årene frem til 1933. (Karin Michaëlis and Germany. The humanitarian and political involvement of Karin Michaëlis during World War I and in the years up to 1933). **39**, 2000, s. 149-181. Summary p. 181.
- NIELSEN, FLEMMING CHR.: Flugten til Amerika. Om Søren Kierkegaards ukendte bror. (Escape to America: Søren Kierkegaard's unknown brother). **40**, 2001, s. 103-120. Summary p. 120.
- NIELSEN, HERLUF: Et middelalderhåndskrifs vandringer. (The Migration of a Medieval Manuscript). **23**, 1977-78, s. 7-18. Summary p. 169.
- NIELSEN, TORBEN: Tavaststjerna på det danske bogmarked. Fra Peter Nansens arkiv. (Karl August Tavaststjerna in the Danish Book-Market. From Peter Nansen's Archives). **1**, 1954, s. 111-122. Summary p. 171.
- Flugten over Øresund. Malthe Conrad Bruun i Sverige 1796-1798. (Passages clandestins du Sund. Malte-Brun en Suède 1796-1798). **8**, 1961, s. 24-52. Résumé en français p. 173.
 - Prams rejser i Norge 1804-1806. (Christen Pram's Journeys in Norway 1804-1806). **10**, 1963, s. 60-98. Summary p. 165. • Efterslæt **17**, 1970, s. 149-150.
 - Gyldendals Bibliothek for hjemmet – en halvglemte kulturindsats. (Gyldendals "family library" – A half-forgotten cultural endeavour). **35**, 1996, s. 141-166. Summary p. 166.
- NOLIN, BERTIL: Kritikerens bag masken. Georg Brandes som dagbogsforfatter. (The critic behind the mask. Georg Brandes as a diarist). **28**, 1988, s. 104-158. Summary p. 169-170.

- NORDSTRAND, OVE K.: De ældste danske illuminerbøger og deres kilder. (The Oldest Danish Books of Illumination and Their Sources). **3**, 1956, s. 37-43. Summary p. 165.
- Fund i et gammelt mongolsk bloktryk. (Finds in an Old Mongolian Block-Print). **5-6**, 1958-59, s. 186-192. Summary p. 230.
 - Vandmærker fra Frederik II's og Tycho Brahes papirmøller. (Watermarks from the Paper Mills of Frederik II and Tycho Brahe). **5-6**, 1958-59, s. 218-221. Summary p. 231.
 - Bog og skrift i Ceylon. (Book and Writing in Ceylon). **7**, 1960, s. 138-150. Summary p. 188.
 - Rasmus Rasks Ceylon-ophold. (Rasmus Rask's Stay in Ceylon). **8**, 1961, s. 53-78. Summary p. 173-174.
 - Vandmærker og vandmærkeforskning. Papirhistoriske noter I. (Watermarks and Watermark Research. Notes on the History of Paper I). **17**, 1970, s. 7-20. Summary p. 151.
- NØRGAARD, HOLGER: Sankt Ovid. Tekstligt og billedmæssigt om Metamorfoserens forvandling. (St. Ovid. Textual and Iconographical Notes on the Transformation of the Metamorphoses). **10**, 1963, s. 7-26. Summary p. 163-164.
- OCHSNER, BJØRN: Om nogle tidlige danske silhouetter. (Some Early Danish Silhouettes). **1**, 1954, s. 87-110. Summary p. 170-171. • Efterslæt **10**, 1963, s. 152-154.
- H.C. Andersen-fotografier fra Frijsenborg. (Hans Andersen-photos from Frijsenborg). **2**, 1955, s. 80-98. Summary p. 148.
 - Silhouettøren fra Sankt Pederstræde. En identifikation. (The Silhouettist from St. Pederstræde. An Identification). **10**, 1963, s. 99-118. Summary p. 165.
 - Silhouettøren Ernst Ljungh i firsernes København. (Ernest Ljungh the Silhouettist in the Copenhagen of the "Eighties"). **12**, 1965, s. 129-142. Summary p. 164.
 - Træsnit i een farve trykt med to stokke. Nogle særprægede Struensee-kistebreve. (Single-Colour Woodcuts Printed From Two Blocks). **19**, 1972, s. 47-56. Summary p. 160.
- OLDEN-JØRGENSEN, SEBASTIAN: Zacharias Lunds sidste år 1657-67 – eller Dichtung und Wahrheit i lyset af et regnskabsbilag. (Zacharias Lund's Last Years 1657-67 or Dichtung und Wahrheit in the Light of an Account). **35**, 1996, s. 249-255. Summary p. 255.
- OLSEN, KÅRE: Med Mozart og hans søster i Salzburg maj 1780. Et nyt blad af fællesdagbogen. (With Mozart and his Sister in Salzburg, May 1780: Another Leaf of the Joint Dairy). **3**, 1956, s. 124-135. Summary p. 167-168.
- ORVELL, MILES: Frank's America. Clement's Copenhagen. Permission to Stare. (Robert Frank's America. Krass Clement's Copenhagen. Permission to Stare). **29**, 1990, s. 257-268. Resumé p. 326-327. • Oversættelse: Robert Franks Amerika. Krass Clements København. Det er tilladt at betragte. **29**, 1990, s. 317-320.
- OTZEN, POV: Efterslæt til Mogens Haugsted: Ældre danske bogtrykker- og forlæggemærker. **12**, 1965, s. 155-156.

- Illustrationerne i Frederik den Andens bibel 1589. (The Illustrations of Frederik II's Bible, 1589). **13**, 1966, s. 51-70. Summary p. 172-173.
- PALLADINI, FIAMMETTA: Esaias Pufendorfs bogsamling i Det kongelige Bibliotek. (Esaias Pufendorf's book collection in the Royal Library). **31**, 1992, s. 77-86. Summary p. 201-202.
- PAULLI, R.: Fra Bartholin til Struensee. (From Bartholin to Struensee). **1**, 1954, s. 54-63. Summary p. 169. • Efterslæt **10**, 1963, s. 152.
- Et sølvfiligranbind. (A Silver-Filigree Binding). **2**, 1955, s. 139-141. Summary p. 150. • Efterslæt **10**, 1963, s. 156.
- De tidligste danske dedikationseksemplarer. (The Earliest Danish Dedicated Books). **2**, 1955, s. 142-143. Summary p. 150. • Efterslæt **10**, 1963, s. 156. • Efterslæt **17**, 1970, s. 147-149.
- Bedømmelsen af Niels Klim i udlandet. (The Appreciation of Holberg's Niels Klim Abroad). **2**, 1955, s. 144-145. Summary p. 150.
- Witwe Mozart og Weyse. (Witwe Mozart and C.E.F. Weyse). **3**, 1956, s. 136-141. Summary p. 168.
- Harald Mortensen og hans bogsamling I. (Harald Mortensen and his Collection of Books I). **5-6**, 1958-59, s. 7-11. Summary p. 222. • II: ERIK DAL.
- Vore ældste komponerede bind. Bog- og erhvervshistoriske undersøgelser I. (Our Earliest Press Gilded Publisher's Bindings. Studies in Book and Trade History I). **7**, 1960, s. 151-183. Summary p. 188.
- Vore ældste komponerede bind. Bog- og erhvervshistoriske undersøgelser II. (Our Earliest Press Gilded Publisher's Bindings. Studies in Book and Trade History II). **8**, 1961, s. 140-171. Summary p. 176. • Efterslæt **10**, 1963, s. 162.
- Soldat og bogtrykker. Helsingørs første trykkeri. (Soldier and Printer. The Earliest History of Printing at Elsinore). **11**, 1964, s. 89-106. Summary p. 181.
- PETER, PRINCE OF GREECE AND DENMARK: Books from Tibet. (Bøger fra Tibet). **2**, 1955, p. 113-124. Dansk resumé s. 149-150.
- PETERSEN, CARL S.: Marcus Meibom og Villum Lange. Et Bidrag til Det kongelige Biblioteks Historie. (Marcus Meibom and Villum Lange. A Contribution to the History of the Royal Library). **1**, 1954, s. 1-39. Summary p. 169. • Efterslæt **10**, 1963, s. 152.
- PETERSEN, ERIK: Anno Dominicæ Nativitatis. Om datoer m.m. i middelalderlige håndskrifter. (Anno Dominicæ Nativitatis. Dated medieval manuscripts in the Royal Library). **26**, 1982-83, s. 7-28. Summary p. 153-154.
- Bertoldus' bibel. Bøger, billeder og bogstaver i et håndskrift fra 1255. (Bertoldus' Bible. Books, pictures and letters in a manuscript from 1255). **32**, 1993, s. 7-38. Summary p. 235-236.
- Orate pro nobis. Helgener og håndskrifter i middelalderens Danmark. (Orate pro nobis. Saints and manuscripts in medieval Denmark). **42**, 2003, s. 23-50. Summary p. 49-50.
- PHILL, LIS: Signe Toksvig: En dansk-irsk kulturforbindelse i det tyvende århundrede.

- (Signe Toksvig: A Danish-Irish cultural connection in the 20th century). **34**, 1995, s. 239-264. Summary p. 264.
- Fra Kilkenny til Holte: En irsk litterat ser på Danmark. (From Kilkenny to Holte: An Irish Man of Letters Looks at Denmark). **38**, 1999, s. 313-344. Summary p. 344.
 - Fragments of Feminism in Hanna Sheehy Skeffington and Signe Toksvig. (Fragmenter af feminisme hos Hanna Sheehy Skeffington og Signe Toksvig). **40**, 2001, s. 269-298. Dansk resumé s. 298.
- PLUM, CLAUS MUNK: Gamle breve fortæller om Frederik Plum og Jens Immanuel Baggesen. (Frederik Plum and Jens Immanuel Baggesen). **37**, 1998, s. 103-122. Summary p. 122.
- POULSEN, TAGE: Om fotografiets vej til accept og anerkendelse som kunstart i Danmark. (The Progression towards Recognition of Photography as an Art Form in Denmark). **29**, 1990, s. 201-214. Summary p. 325.
- PRIEM-NIELSEN, A.V., se ERIK IVERSEN: Theodor Petræus og Det kongelige Biblioteks eksemplar af den den orthodoxe konfession.
- PROVENÇAL, PHILIPPE: Peter Forsskåls bidrag til arabisk leksikografi. (Peter Forsskål's contribution to Arabic lexicography). **38**, 1999, s. 135-152. Summary p. 152.
- RASMUSSEN, STIG T.: Dansk arabistik og islamforskning i det 17.-19. århundrede: Hovedtræk bibliografisk belyst. (Danish Oriental Studies (Arabic and Islamic) in the 17th-19th centuries: A bio-bibliographical view). **35**, 1996, s. 257-291. Summary p. 291.
- Otto Thotts orientalske håndskrifter. Identificeret på grundlag af Det Kongelige Biblioteks arkiv E 63. (Otto Thott's Oriental Manuscripts Identified on the basis of the Royal Library archive E 63). **37**, 1998, s. 299-324. Summary p. 324.
- RISE HANSEN, C.: Det tidligste danske tilløb til livsforsikring. En dødfødt tontine 1653. (The Earliest Danish Attempt at Life Assurance. An Abortive Tontine 1653). **18**, 1971, s. 71-82. Summary p. 158-159.
- ROHDE, BENT: Lodovico Vicentino som bogtrykker. Bidrag til kursivens historie. (Lodovico Vicentino as Printer. Contributions to the History of Italic). **11**, 1964, s. 7-32. Summary p. 175.
- ROHDE, H.P.: Henri III og hans bogbind på Det kongelige Bibliotek. (Henri III Bindings in the Royal Library). **1**, 1954, s. 157-168. Summary p. 172.
- Jakob Krause, hans læremester og hans elev. (Jakob Krause, his Master and his Disciple). **3**, 1956, s. 142-161. Summary p. 168-169. • Efterslæt **10**, 1963, s. 156-157. Summary p. 168.
 - P.A. Heiberg og Nic. Abildgaard. Et stambogsblad og en brevsveksling. (P.A. Heiberg et Nic. Abildgaard. Un feuillet d'album et une correspondance). **7**, 1960, s. 50-84. Résumé en français p. 186.
 - Om Søren Kierkegaard som bogsamler. Studier i hans efterladte papirer og bøger paa Det kongelige Bibliotek. (Søren Kierkegaard as a Book Collector. Studies in his Papers and Books now in the Royal Library). **8**, 1961, s. 79-127. Summary p. 174-175. • Efterslæt **10**, 1963, s. 161-162. • Efterslæt **13**, 1966, s. 165-167. • Efterslæt **17**, 1970, s. 149.

- Om P.C. Skovgaards Grundtvig-portrætter. (P.C. Skovgaard's Portraits of Grundtvig). **11**, 1964, s. 145-158. Summary p. 183. • Efterslæt **12**, 1965, s. 157-158.
 - Hvem er kunstneren? – Spørg amorinen! Et komponeret Holberg-bind. (A Press Gilded Publisher's Holberg-Binding). **11**, 1964, s. 165-172. Summary p. 183.
 - Et afbud fra Søren Kierkegaard. (Søren Kierkegaard Sends his Regrets). **12**, 1965, s. 121-128. Summary p. 164.
 - Philipsen og Saltholmen. (Theodor Philipsen and the Saltholm). **13**, 1966, s. 155-161. Summary p. 175.
 - Digt og sandhed om en berømt roman. "Fra Piazza del Popolo" i dokumentarisk belysning. (Vilhelm Bergsøe's Novel "From Piazza del Popolo" in the Light of Documentary Evidence). **19**, 1972, s. 129-155. Summary p. 161.
- RØLLUM-LARSEN, CLAUDIUS: Impulser i Københavns koncertrepertoire 1900-1935, I-II, 2002. **42**, 2003, s. 441-445. Anmeldelse (Bo Marschner).
- RØMHILD, LARS PETER: Frederik Bööks breve til Harald Nielsen. (Frederik Böök's letters to Harald Nielsen). **25**, 1981, s. 129-158. Summary p. 163.
- Brevvekslingen mellem Valdemar Vedel og Harald Høffding. (The correspondence between Valdemar Vedel and Harald Høffding). **28**, 1988, s. 64-103. Summary p. 169.
- RAASTED, JØRGEN: To nyerehvervede byzantinske musikhåndskrifter. (Two recently acquired manuscripts of Byzantine music). **24**, 1979-80, s. 29-36. Summary p. 222.
- SCHARTAU, BJARNE: "Byzans efter Byzans" i Det kongelige Biblioteks Håndskriftsamling. ("Byzantium after Byzantium" in the Manuscript Collection of the Royal Library). **31**, 1992, s. 29-44. Summary p. 200.
- SCHERZ, G.: Danmarks Steensen-manuskript. (Dänemarks Steensen-Manuskript). **5-6**, 1958-59, s. 19-33. Zusammenfassung S. 222-223. • Efterslæt **10**, 1963, s. 157.
- Da Steensen var i Paris. (When Nicolaus Steno was in Paris). **16**, 1969, s. 43-52. Summary p. 152.
- SCHIØRRING, NILS: H.S. Paulli og dansk musikliv i det 19. århundrede. (H.S. Paulli and Danish Musical Life in the 19th Century). **4**, 1957, s. 98-119. Summary p. 142. • Efterslæt **10**, 1963, s. 157.
- Ambrosius Lobwasser i Danmark. Tidlige nodetryk efter "Der Psalter Davids". (Early Danish Printings of Tunes from Ambrosius Lobwasser's "Der Psalter Davids"). **10**, 1963, s. 53-59. Summary p. 165.
 - Fra Tivoligarden til Det kgl. Kapel. Af Anton Hansens Erindringer. I. (From the Tivoli Guards to the Royal Theatre Orchestra. The Memoirs of Anton Hansen. I). **14**, 1967, s. 103-158. Summary p. 161.
 - Af Anton Hansens Erindringer. II. (The Memoirs of Anton Hansen. II). **15**, 1968, s. 117-159. Summary p. 163.
- SCHUNKE, ILSE: "Antonius Lodoicus Flander ligavit Venetiis". Weiteres über Anton Ludwig. (Nærmere om Anton Ludwig). **5-6**, 1958-59, S. 193-207. Dansk resumé s. 230-231. • Nachlese **10**, 1963, S. 159.

- SCHWAB, HEINRICH W.: F.L.Æ. Kunzen, der Hofkapellmeister und die Königliche Bibliothek. (F.L.Æ. Kunzen. Hofkapelmesteren og Det kongelige Bibliotek). **34**, 1995, s. 159-178. Dansk resumé s. 178.
- SEJR, EMANUEL: Rektor Jens Worm og hans forfatterleksikon. (Jens Worm and his Dictionary of Authors). **5-6**, 1958-59, s. 62-74. Summary p. 224.
- SHAW, GRAHAM W.: The Copenhagen Copy of Henriques' Flos Sanctorum. (Det københavnske eksemplar af Henriques' Flos Sanctorum). **32**, 1993, s. 39-50. Dansk resumé s. 236.
- SKAFTE JENSEN, MINNA: Latindigteren Zacharias Lund (1608-67). (The Latin poetry of Zacharias Lund). **33**, 1994, s. 19-34. Summary p. 34.
- SKOVGAARD-PETERSEN, KAREN: Et håndskriftfund i Lübeck ca. 1620 – Om den spinkle overlevering af to norske nationalklenodier. (A manuscript discovery in Lübeck c. 1620 – on the transmission of two Norwegian literary monuments). **41**, 2002, s. 107-127. Summary p. 127.
- (anm.): Vello Helk: Stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800, 2001. **42**, 2003, s. 423-427.
- SLOTS, JOHANNE: Mad. M.S. Buchholms "Poesier" – og et kvindeligt forord 1806. (Madame M.S. Buchholm's "Poesier" – and a female preface of 1806). **24**, 1979-80, s. 177-186. Summary p. 227.
- Digternes ven. Oversætteren og litteraten Theodor Schorn. (The poets' friend. Theodor Schorn, translator and man of letters). **26**, 1982-83, s. 87-106. Summary p. 156-157.
- SMITH, OLE LANGWITZ: Et stykke vraggods fra Konstantinopels fald. (A piece of wreckage from the Fall of Constantinople). **35**, 1996, s. 245-248. Summary p. 248.
- SNORRASON, E.: Struensees medicinsk-litterære virksomhed. (Struensee's Medico-Literary Activities). **3**, 1956, s. 62-78. Summary p. 166.
- Illustrationerne i anatomen Thomas Bartholins publikationer 1641-1661. (The Anatomical Illustrations of Thomas Bartholin's Publications 1641-1661). **20**, 1973, s. 71-108. Summary p. 161-162.
- SPANG-HANSEN, E.: Johan Burkhard Mencke og hans bog om de lærdes humbug. (J.B. Mencke and his Book, The Charlatanry of the Learned). **11**, 1964, s. 107-122. Summary p. 181-182.
- STERLL, MICHAEL og BIRGITTE HOLTEN: Et genfundet brev. Naturforskeren P.W. Lunds afsluttende rapport fra udgravningerne ved Lagoa Santa. (A rediscovered letter). **37**, 1998, s. 179-218. Summary p. 217-218. Resumo em portugues p. 218.
- STIESDAL, HANS: Arkæologisk fotografering og flyvning. (Aerial Photography in the Service of Archeology). **29**, 1990, s. 125-136. Resumé p. 323.
- STRAND JOHANSEN, DOT og PETER ULF MØLLER: Tolstoj, Bjørnson, Hansen. Træk af det russisk-skandinaviske litterære samkvem. (Tolstoy, Bjørnson, Hansen). **23**, 1977-78, s. 151-168. Summary p. 171.
- SVENSTRUP, THYGE: Modtagelsen af Erik Arups Danmarkshistorie. (The critical reception of Erik Arup's history of Denmark). **34**, 1995, s. 209-238. Summary p. 238.
- SVINDBORG, BRUNO: Digtsamlingen Fuga. Et samarbejde mellem Ivan Malinowski og Dea

- Trier Mørch. (Fuga: the collaboration between Ivan Malinowski and Dea Trier Mørch on a collection of poems). **28**, 1988, s. 28-45. Summary p. 166-167.
- SØNDERHOLM, ERIK (udg.): Hans Grams Bording-fortale. (Hans Gram's introduction to the Collected Poetry of Anders Bording). **27**, 1984-85, s. 181-262. Summary p. 267.
- SØRENSEN, INGER: "Flugten af Klostret" – et mishandlet Mozart-partitur. ("The Flight from the Convent" – a mistreated Mozart score). **35**, 1996, s. 95-112. Summary p. 112.
- (udg.): J.P.E. Hartmann og hans kreds. En komponistfamilies breve 1780-1900, 1-3, 1999. **39**, 2000, s. 252-269. Anmeldelse (Niels Krabbe).
- SØRENSEN, PER K. (anm.): Hartmut Buescher and Tarab Tulku: Catalogue of Tibetan Manuscripts and Xylographs, 2000. **40**, 2001, s. 331-336.
- TANG KRISTENSEN, JOHS. E.: Den lærde landsdommer Christian Hermann Helwerskov og hans manuskripter. (The Learned High Court Judge Christian Hermann Helwerskov and his Manuscripts). **7**, 1960, s. 35-49. Summary p. 185. • Efterslæt **10**, 1963, s. 159-161.
- THING, MORTEN: Konrad Simonsen. En introduktion. (Konrad Simonsen, an introduction). **27**, 1984-85, s. 159-180. Summary p. 266-267.
- THOMPSON, JOSIAH: Søren Kierkegaard and his Sister-in-Law Henriette Kierkegaard. A Presentation Copy. (Søren Kierkegaard og hans svigerinde Henriette Kierkegaard. Et gaveeksemplar). **12**, 1965, p. 101-120. Dansk resumé s. 162-164.
- THOMSEN, OTTO ASMUS: Harald Kidde-manuskripter. (Harald Kidde Manuscripts). **16**, 1969, s. 148-150. Summary p. 156.
- THORLACIUS-USSING, V.: Willibald Pirckheimer og Albrecht Dürer. Et nyt Fund, II: Den kunstneriske Udsmykning af Willibald Pirckheimers Bøger. (Willibald Pirckheimer and Albrecht Dürer. A New Find, II: The Artistic Embellishment of Willibald Pirckheimer's Books). **5-6**, 1958-59, s. 121-128. Summary p. 227-228. • I: IB MAGNUSSEN.
- TOLDBERG, HELGE: Hvornår tryktes der første gang på dansk? Til den trykte rimkrønikes forhistorie. (What is the Date of the First Print in Danish? Some Remarks on the Printing History of the Danish Metrical Chronicle). **9**, 1962, s. 53-70. Summary p. 190.
- TOPSØE-JENSEN, H.: Den lille Idas Blomster. (Hans Andersen: Little Ida's Flowers). **2**, 1955, s. 75-79. Summary p. 147-148.
- To H.C. Andersen-Dedikationer. (Two Hans Andersen Dedications). **3**, 1956, s. 162-164. Summary p. 169.
- Fra en Digers Værksted. H.C. Andersens Optegnelsesbøger I. (From a Poet's Workshop. Hans Andersen's Notebooks I). **9**, 1962, s. 148-186. • Summary **10**, 1963, p. 165-167.
- Fra en Digers Værksted. H.C. Andersens Optegnelsesbøger II. (From a Poet's Workshop. Hans Andersen's Notebooks II). **10**, 1963, s. 119-151. Summary p. 165-167.
- H.C. Andersens Breve til Frederik og Ludvig Læssøe. (Hans Andersen's Letters to Frederik and Ludvig Læssøe). **12**, 1965, s. 85-100. Summary p. 162.

-
- Fra H.C. Andersens sidste Leveår. Hans Brevveksling med E.L. Oksen. (From Hans Andersen's Last Years. His Correspondence with E.L. Oksen). **16**, 1969, s. 85-112. Summary p. 154.
 - H.C. Andersens Breve til Robert Watt 1865-74, I. (Hans Andersen's Letters to Robert Watt 1865-74, I). **18**, 1971, s. 111-155. Summary p. 159-160.
 - H.C. Andersens Breve til Robert Watt 1865-74, II. (Hans Andersen's Letters to Robert Watt 1865-74, II). **19**, 1972, s. 89-128. • Summary **18**, 1971, p. 159-160.
- TORTZEN, CHR. GORM og BIRGITTE JØRROKOV: Et gemme for gemmer. Lipperts daktylioteker i Danmark. (Ein Schränkgen für Gemmen. Lipperts Daktyliotheken in Dänemark). **32**, 1993, s. 71-94. Zusammenfassung S. 237-238.
- TRAUTNER-KROMANN, HANNE: Et hebraisk skrift mod kristendommen – fra år 53? En undersøgelse af Cod. Sim. Hebr. nr. 93. (A study of a Hebrew letter from year 53(?) against Christianity). **25**, 1981, s. 7-18. Summary p. 159.
- TULKU, TARAB & HARTMUT BUESCHER: Catalogue of Tibetan Manuscripts and Xylographs, 2000. **40**, 2001, s. 331-336. Anmeldelse (Per K. Sørensen).
- TUNOLD, SOLVEIG: Nyfundne eldre Danica i Oslo. (Older Danica Recently Found in Oslo). **10**, 1963, s. 35-52. Summary p. 164.
- Et convivium i Odense 1573. Absalon Pederssøn blant danske kolleger. (A Convivium at Odense 1573. Absalon Pederssøn among Danish Colleagues). **11**, 1964, s. 73-88. Summary p. 180-181.
- TÄHTINEN, RITVA: Present Situation in Finnish Photography. **29**, 1990, s. 215-223. Resumé p. 325. • Oversættelse: Den aktuelle situation i finsk fotografi. **29**, 1990, s. 308-311.
- TØNNESEN, HELGE: Camouflerede illegale tryk. (Camouflaged Illegal Publications). **5-6**, 1958-59, s. 75-89. Summary p. 224-225.
- og LEO BUSCHARDT: Falske illegale tryk under besættelsen. (Spurious Illegal Publications During the Occupation). **12**, 1965, s. 143-154. Summary p. 165.
- VOGEL-JØRGENSEN, T.: Evner kontra karakter. Frederik Algreen-Ussing og hans ufødte biografiske leksikon. (Gifts versus Character. Frederik Algreen-Ussing and his Unborn Biographical Dictionary). **13**, 1966, s. 117-154. Summary p. 174-175.
- WAGNER, MICHAEL F.: Et Magazin for Kunstnere og Haandværkere. (A Magazine for Artisans and Craftsmen). **34**, 1995, s. 179-208. Summary p. 208.
- WAGNER, PETER: En kongelig gave. (A Royal gift). **40**, 2001, s. 81-101. Summary p. 101.
- WEITEMEYER, MOGENS: Det kongelige Biblioteks kataloger for halvandet århundrede siden. En polemik 1821. (The Catalogues of The Royal Library a Century and a Half Ago. A Controversy in 1821). **14**, 1967, s. 59-90. Summary p. 160-161.
- WIGH, LEIF: Henry B. Goodwin – en skandinavismens företrädare. Något om hans fotografiska verksamhet från 1913 till separatutställningen 1918 i Köpenhamn. (Henry B. Goodwin – An upholder of Scandinavism. Something about his photographic work from 1913 to the one man show 1918 in Copenhagen). **29**, 1990, s. 137-153. Resumé p. 323-324. • Oversættelse: Henry B. Goodwin – en skandinavismens foregangsmand. Noget om hans fotografiske virksomhed fra 1913 til separatutstillingen i 1918 i København. **29**, 1990, s. 290-295.

II: Emner og stikord

Da der kun henvises til de enkelte årgangsnumre, må de pågældende sidetal findes i årgangenes indholdsfortegnelser, i enkelte tilfælde i personregistre.

- ABILDGAARD, NIC.: tegning af stambogsblad og breve til ham og hans hustru fra P.A. Heiberg: **7**; et sydhavsmotiv hos ham: **17**.
- ABILDGAARD, SØREN, arkivtegner: **34**.
- ACKELEYE, GABRIEL: hans oversættelse af Thomas Browne's Vulgar Errors: **18**.
- AGERHOLM, EDV. VALD.: hans samling af medaillonportrættik: **4**.
- AGNETE OG HAVMANDEN: sagn og folkeviser: **30**.
- AHASVERUS-SAGNET: **12**.
- ALGREEN-USSING, FR., og hans ufødte biografiske leksikon: **13**.
- ALMANAK for 1555, et dansk trykfragment: **1**; **11**.
- ALSTRUP, MADS, daguerreotypist: **40**.
- ALTONA: **39**.
- AMERIKA: indianerbibler: **1**; en billedbog fra Georgia i 1730'erne: **23**; en amerikansk visit hos H.C. Andersen: **24**; Guaman Pomas krønike fra Andes-området ca. 1600: **24**; **41**; fotograferet af Robert Frank: **29**; og Søren Kierkegaards ukendte bror: **40**; P.W. Lunds udgravninger ved Lagoa Santa: **37**.
- AMORS OG BALLETMESTERENS LUNER: **13**.
- ANDERSEN, H.C.: Den lille Idas Blomster: **2**; fotografier af ham fra Frijsenborg: **2**; Laage Petersens samling: **2**; dedikationer fra ham: **3**; optegnelsesbøger: **9-10**; breve til Fr. og Ludv. Læssøe: **12**; brevveksl. med E.L. Oksen: **16**; breve til Rob. Watt: **18-19**; en amerikansk visit hos ham: **24**; ballonviser i Meer end Perler og Guld: **30**; og August Bournonville: **33**; **39**; og fotografi: **36**; og Italien: **39**.
- ANDERSEN, H.N., og hans strid med Emanuel Kinch: **28**.
- ANDERSEN, POVL., og hans bibliotek: **17**.
- ANQUETIL DU PERRON, A.-H., og hans danske efterfølgere: **19**.
- ANTIKNSTUDIER, i Danmark: **41**.
- ANTIKNVARER: Martin Fridrich Arendt 1773-1823: **37**.
- ANTIKNVARKATALOG, den ældste danske: **23**.
- ARABISKE håndskrifter indkøbt af F.C. von Haven: **17**; **24**.
- ARENDR, MARTIN FRIDRICH, antikvar: **37**.
- ARISTOTELESUDGAVE fra W. Pirckheimers bibliotek: **5-6**.
- ARKITEKTUR: Frederik III's bibliotekssal: **12**; **20**; fotomagasiniet Sovjetunionen bygger: **29**.
- ARKEOLOGISK fotografering: **29**.
- ARUP, ERIK: modtagelsen af hans Danmarkshistorie: **34**.
- ASSISI: Andrée Carofs dagbog fra: **16**.
- ASTRONOMI, se Tycho Brahe.

- AVESTA-STUDIET: Anquetil du Perron og hans danske efterfølgere: **19**.
- BAGGESEN, JENS IMMANUEL, hans breve: **37**.
- BALI: Mads Langes brevarkeiv: **2**.
- BALLETTER: med musik af Jens Lolle: **13**; August Bournonvilles samling af udenlandske balletlibretti: **33**; H.C. Andersens og August Bournonvilles første møde med Italien: **39**.
- BANG, JETTE: hendes fotografier af Grønland: **42**.
- BARTHOLIN, ERASMUS: manuskript om lysets dobbeltbrydning: **8**.
- BARTHOLIN, THOMAS: illustrationer i hans publikationer 1641-61: **20**.
- BARTHOLINERNE i tryk fra Vilh. Maars bibliotek: **1**; **10**.
- BELLMANUDGAVER i Danmark: **7**.
- BENEDICHT, LORENTZ: hans dekorative rammer: **16**.
- BERGEN: biblioteker med tilknytning hertil ca. 1630: **17**.
- BERGSØE, VILHELM, og Piazza del Popolo: **19**.
- BERLING, CARL, og grevinde Danner: **19**.
- BERTOLDUS: hans bibel fra 1255: **32**.
- BESÆTTELSEN af Danmark: **36**; fortiden i DNSAP's tjeneste: **32**; Thorvald Knudsens samtaler med Erik Scavenius: **34**; "Undergrundspresen" i Danmark 1940-45: **36**; dansk nazisme på tryk 1930-1945: **37**; Det Tyske Videnskabelige Institut i København 1941 til 1945: **37**; nazisamlingen på Det Kongelige Bibliotek: **37**; nazistisk plakatpropaganda i Danmark 1930-45: **39**; supplement til "Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse. En bibliografi": **42**.
- BESÆTTELSESTIDENS illegale tryk: camouflerede: **5-6**; falske: **12**.
- BIBELTRYK: indianerbibler: **1**; Johannes Aabenbaring som bloktryk: **9**; **10**; Davidspsalter med Lobwassermelodier: **10**; illustrationer i Frederik II's bibel: **13**; **14**; Josias Lorcks bibelsamling: **27**; Bertoldus' bibel 1255: **32**; Karel van Manders familiebibel: **38**.
- BIBLIOGRAFISKE BIDRAG: dansk litteratur i hollandsk oversættelse: **1**; ældste danske illuminerbøger: **3**; gamle slaviske tryk: **4**; sjældne danica: **1**; **4**; danske Bellman-udgaver: **7**; bøger trykt på engelsk i Danmark: **5-6**; **10**; illegale tryk: **5-6**; **12**; (Ole Borch): **10**; **11**; Peder Huæns Helsingørstryk: **11**; Pontoppidans Forklaring i Danmark og Norge: **12**; Georg Brandes på kinesisk: **16**; oversættelser af Søren Kierkegaards Forførerens Dagbog 1894-1968: **20**; R. Paullis forfatterskab: **22**; Bjørn Ochsners forfatterskab: **29**; litteratur om dansk bogtryk, bogbind og boghandel ml. 1482 og 1920: **31**; Bogmarked og læsning i Europa ca. 1500-1700: **32**; stambogsstudier: **33**; dansk arabistik og islamforskning i det 17.-19. århundrede: **35**; "Undergrundspresen" i Danmark 1940-45: **36**; dansk nazisme på tryk 1930-1945: **37**; nazisamlingen på Det Kongelige Bibliotek: **37**; tibetanske manuskripter: **40**; **41**; danske klassiske studier: **41**; Danske Provinstryk 1482-1830: **41**; i Danmark i 1600-tallet: **41**; supplement til "Samarbejde og modstand.

Danmark under den tyske besættelse. En bibliografi": 42.

• se også BOGTRYK, INKUNABLER.

BIBLIOTEKER: KGL. BIBL.: under Marcus Meibom og Villum Lange: 1; 10; under A.W. Hauch: 2; under Jørgen Bølling: 3; Moldenhawers katalog: 7; erindringer fra begyndelsen af 20. årh.: 8; Frederik III's bibliotekssal og Mazarin: 12; katalogerne ca. 1821: 14; bibliotekssalen og dens arkitekt: 20; oprettelsen af en nordisk afdeling/Danske Afdeling 1780: 25; på Københavns slot under Frederik III: 26; Palle Birkelund og Fund og Forskning: 31; bibliotekets udlån 1778-1820: 33. rigsbibliotekar Torkil Olsen 1922-2001: 41.

• bibliotekets samlinger, se de enkelte emner.

PRIVATBIBLIOTEKER tilhørende: Vilhelm Maar: 1; Holger Laage-Petersen: 2; Tycho Brahe: 2; 10; Frederik Thorkelin: 4; Harald Mortensen: 5-6; Drejers klub: 7; Isaac Casaubon: 7; Chr. H. Helwerskov: 7; 10; Søren Kierkegaard: 8; 10; 13; 18; Anders Lauridsen ca. 1590: 17; Otto Sperling den Ældre: 17; Povl Andersen ca. 1630: 17; Povl Pedersen ca. 1600: 17; Louise, Frederik IV's dronning: 22; student Laurits Sørensen 1572: 22; Josias Lorck: 27; Peder Hansen Resen: 30; Esaias Pufendorf: 31; August Bournonvilles samling af udenlandske balletlibretti: 33; Magnus Frisius: 34; Otto Thott: 35; Gottorper-biblioteket: 37; Johan Ludvig Holsteins på Ledreborg: 40.

• se også DEDIKATIONER, KRIGSBYTTBØGER.

BILLE, MICHAEL: dagbog fra slaget på Reden: 25.

BILLEDAFDELINGEN: Strunks portrætsamling: 21; Müllers pinakotek: 23; og Bjørn Ochsner: 29.

BILLEDARK: med Struensee: 19; af Peter Klæstrup med teaterfigurer i franske operetter opført i København 1865: 21; neuruppinerark vedr. Danmarks slesvigske krige: 30.

BILLEDER: se videre Fotografi, Fotografer, Håndskrifter, Illustrationskunst, Maler- og tegnekunst, Portrætter, Silhouetter.

BIOGRAFI: Jens Worms forfatterleksikon: 5-6; Fr. Algreen-Ussing og hans ufødte biografiske leksikon: 13; biografiskrivning i forbindelse med Leif Panduro: 28; bhutanesiske biografier af *zhabs drung ngag dbang rnam rgyal* (1594-1651): 42.

BIRCHEROD, JENS, og hans dagbøger: 38; 39.

BIRKELUND, PALLE, og Fund og Forskning: 31.

BJØRNSSON, BJØRNSTJERNE, i russisk-skandinavisk litterært samkvem: 23.

BLICHER, STEEN STEENSEN: fragment af et manuskript: 21.

BLOKTRYK: tibetanske: 2; mongolsk: 5-6; Johannes Aabenbaring som blokbog: 9.

BLOMSTERVÆRK af Christoffer Heerfort: 4.

BOGAUKTIONER, de ældste danske: 23; efter Hans Gram 1748: 36; efter Jacob Preuss: 40.

• se også DUBLETTER.

BOGBIND: Henri III-bind: 1; sølvfiligranbind: 2; 10; Caspar Meuser-bind: 3; Anthon Ludvig-bind: 3; 5-6; 10; Jacob Krause-bind: 3; 5-6; 10; danske mesterbind: 5-6; ældste danske komponerede bind: 7-8; 10; hebraiske sølvbind: 8; et

komponeret Holberg-bind: **11**; danske bind fra Frederik II's tid af Christoffer Schrodt: **24**; litteratur om dansk bogtryk, bogbind og boghandel ml. 1482 og 1920: **31**; danske bogbind og bogbindere 1650-1710: **34**; 1710-1740: **35**; 1740-1760: **36**; bogbinderselvbiografier af J. T. Wilhelmi og P. Düréndahl: **39**; danske komponerede bind i 1800-tallet: **41**; **42**.

BOGHANDEL: Tavaststjerna på det danske bogmarked: **1**; Kierkegaards Forførerens Dagbog på det internationale bogmarked: **20**; omkring publiceringen af Georg Brandes' "Verdenskrigen": **22**; ældste danske antikvarkatalog og bogauktion: **23**; boghandleren Joachim Moltke: **24**; boghandlere under Christian V: **25**; boghandler Chr. Cassube: **26**; danske bogpublikationer 1914-18 under tysk kulturpropaganda: **26**; dansk-svensk boghandel på Peder Resens tid: **30**; litteratur om dansk bogtryk, bogbind og boghandel ml. 1482 og 1920: **31**; Bogmarkedet i Europa ca. 1500-1700: **32**; boghandler J.G. Rothe og Ove Guldberg: **33**; Gyldendals Bibliothek for hjemmet: **35**; Jacob Preusses lager af forlagsskrifter 1743: **40**; i Danmark i 1600-tallet: **41**.

• se også **FORLEGGERMÆRKER**.

BOGKUNST, se **Bogbind**, **Illustrationskunst**.

BOGSAMLERE: **32**.

BOGTRYK: danske trykfragmenter fra 16. årh.: **1**; **11**; gamle slaviske tryk: **4**; ældste danske tryk: **9**; ældre danica i Oslo: **10**; en københavnsk bogtrykkersvend i slutningen af det 18. årh.: **31**; litteratur om dansk bogtryk, bogbind og boghandel ml. 1482 og 1920: **31**; sjældne estiske tryk: **31**; hebraisk: **38**; **39**; det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840: **39**; Danske Provinstryk 1482-1830: **41**; typetryk: **42**.

• se også **BIBELTRYK**, **BIBLIOGRAFISKE BIDRAG**, **BLOKTRYK**, **BOGTRYKKERE**, **ILLUSTRATIONS-KUNST**, **INKUNABLER**, **MEDIEHISTORIE**, **NATURHISTORISKE VÆRKER**.

BOGTRYKKERE: Gotfred af Ghemen: **9**; **15**; Lodovico Vicentino: **11**; Peder Huæn: **11**; typologisk identificering af bogtrykkere eksemplificeret ved Gotfred af Ghemen: **15**; enkelte bogtrykkere se **Lorentz Benedicht**: **16**; **Henrik og Jørgen Gøde**: **20**; Københavns bogtrykkere ca. 1738: **21**; **J.R. Thiele**: **33**; **Joachim Wielandt**: **33**; **Matthias Seest**: **33**; **36**.

• se også **BOGTRYK**, **BOGTRYKKERMÆRKER**.

BOGTRYKKERMÆRKER, ældre danske: **2-4**; **10**; **12**; **13**; **14**.

BOISEN-GRUNDTVIGSKE familiearkiv: **23**.

BORCH, OLE, trykt i Portugal: **4**.

BORDING, ANDERS, utrykt fortale til hans digte: **27**.

BOTANIK: Christoffer Heerforts blomsterværk og herbarium: **4**; planter i staten Georgia: **23**.

BOURNONVILLE, AUGUST: **33**; **39**.

BRABE, TYCHO: hans bogsamling: **2**; **10**; hans papirmølle: **5-6**; Harald Mortensens samling vedr. ham og astronomiens historie: **5-6**; hans sidste sygdom og død: **9**; et ukendt digt: **9**; **12**; hans levned ved **Johs. Stephanius**: **17**.

BRANDES, EDVARD, og **Henrik Pontoppidan**: **21**.

- BRANDES, GEORG: K. Kroman og J.N. Madvig om ham: **3**; på kinesisk: **14**; og Peter Nansen omkring "Verdenskrigen": **22**; og Herbert Iversen: **24**; som "jøde": **26**; hans dagbøger: **28**; og hans Adolphe-analyse i Emigrantlitteraturen: **32**.
- BRASILJEN, P.W. Lunds udgravninger ved Lagoa Santa: **37**.
- BREV-ARKIVER: Mads Langes balinesiske: **2**; F.C. Olsens: **3**; **10**; Knud Ferlovs: **16**; det Grundtvig-Boisenske: **23**; indsamling af Leif Panduros: **28**; Frederik Plum og Jens Immanuel Baggesen: **37**. J.P.E. Hartmann og hans kreds: **39**.
- se også brevveksl. under de enkelte personer.
- BREVFOMULARER (pavebulla) fra middelalderen: **23**.
- BRICKA, C.F., og hans litterære dagbog: **42**.
- BRJUSOV, VALERIJ: brevveksl. med Aage Madelung: **22**.
- BROSAMER, HANS: træsnit i tyske og danske bøger: **14**.
- BROWNE, JOHN ROSS: en visit hos H.C. Andersen: **24**.
- BROWNE, THOMAS, og hans Vulgar Errors oversat til dansk: **18**.
- BRUN, FRIEDRIKE, og J.G. Herder: **9**.
- BRUUN, KR.: erindringer fra Kgl. Bibl. ca. 1906: **8**.
- BRUUN, MALTIE CONRAD, i Sverige: **8**.
- BUCHHOLM, M.S., og hendes "Poesier": **24**.
- BYZANS: musikhåndskrifter fra: **24**; håndskrifter fra: **31**; vraggods fra Konstantinopels fald: **35**.
- BØLLING, JØRGEN ANDRESEN: **3**.
- BÖÖK, FREDRIK: breve til Harald Nielsen: **25**.
- CARL EUGEN af Württemberg: hans køb af Josias Lorcks bibelsamling: **27**.
- CARI-NIELSEN, ANNE MARIE, hendes ophold i Athen 1903 med Carl Nielsen: **40**.
- CAROF, ANDRÉE: dagbog fra Assisi: **16**.
- CASAUBON, ISAAC: Casauboniana med glimt fra den filologiske verden ca. 1600: **7**.
- CASSUBE, CHRISTIAN: **26**.
- CENSUR: Grundtvig og censuren: **4**; af historisk litteratur indtil Holberg: **20**.
- CEYLON: skrift og håndskriftfremstilling: **7**; Rasmus Rasks ophold på Ceylon: **8**.
- CHESTER BEATY-BIBLIOTEKETS manikæiske papyri: **27**.
- CHRISTIAN IV, og fægtekunst: **31**.
- CHRISTIAN VII, og udlånet af et persisk håndskrift: **9**.
- CLEMENT, KRASS, og København: **29**.
- CØLESTIN, PAVE: **31**.
- DAGBØGER af: W.A. Mozart: **3**; J.Th. Lundbye: **11**; Andrée Carof: **16**; F.C. von Haven: **17**; **24**; Michael Bille: **25**; Georg Brandes: **28**; Harald Høffding og Anton Thomsen: **31**; Jens Warming: **38**; C.F. Brickas litterære: **42**; Jens Bircherod: **38**; **39**.
- DAGUERROTYPE: **36**; **37**; **40**.
- DAHL, J.C, og hans forhold til C.J. Thomsen: **25**.

- DAKTYLIOTEKER: **32**.
- DANIA-NORVEGIA-KORTET fra ca. 1655: **26**.
- DANICA: erhvervelser fra Vilh. Maars bibliotek: **1; 10**; Ole Borch trykt i Portugal: **4**.
ældre danske tryk i Oslo: **10**.
• se også BOGTRYK.
- DANMARK OG UDLANDET: Holbergs Niels Klim bedømt i udlandet: **2**; udlændinge på håndskriftjagt i 16. årh.s Danmark: **13**; en irsk litterat ser på Danmark: **38**.
Roger, Mallet og Reverdil om den danske enevælde: **42**.
• se også REJSER og de pågældende landområder.
- DANNER, grevinde, og hendes hof: **19**.
- DANSK TONEKUNSTNERFORENING: **38**.
- DANSKE AFDELING oprettet i Kgl. Bibl. 1780: **25**.
- DATOER i middelalderhåndskrifter: **26**.
- DAVIDSPALTRE med Lobwasser-melodier: **10**.
- DEDIKATIONER: tidligste danske dedikationseksemplarer: **2; 10; 17**; fra H.C. Andersen: **3**;
fra Isaac Casaubon: **7**.
- DESCRIPTIONS DES ARTS ET MÉTIERS (1760-88): **5-6**.
- DIGTE OG DIGTNING: H.C. Andersens Den lille Idas blomster: **2**; hans optegnelsesbøger: **9-10**; hans ballonviser: **30**; danske Bellmannudgaver: **7**; et ukendt digt af Tycho Brahe: **9; 12**; Ahasverus-sagnet i dansk og tysk folkedigtning: **12**; Vilh. Bergsøes Piazza del Popolo i dokumentarisk belysning: **19**; M.S. Buchholms "Poesier": **24**; digternes ven Theodor Schorn: **26**; Hans Gram om ældre dansk og nordisk digtekunst: **27**; Ivan Malinowskis digtsamling Fuga: **28**; Zacharias Lund: **33**; hans sidste år: **35**.
• se også FOLKEVISER, HÅNDSKRIFTER, NATIONALSANG.
- DNSAP: fortiden i DNSAP's tjeneste: **32**; DNSAP-bibliografi 1930-1945: **37**.
- DONNE, JOHN: om selvmord: **24**.
- DRACHMANN, A.G.: breve til Holger Drachmann: **15**.
- DRACHMANN, HOLGER: breve fra A.G. Drachmann: **15**.
- DREJERS KLUB: silhouetter af medlemmerne: **1; 10**; klubbens bibliotek: **7**.
- DU CERCEAU, J.A., og renaissancens hieroglyfstudier: **5-6**.
- DUBLETTER: i Kgl. Bibl.: **37**.
- DÜRENDAHL, PAUL, bogbinder, hans selvbiografi: **39**.
- DÜRER, ALBRECHT: udsmykning af W. Pirckheimers bøger: **5-6**.
- DYSFORMISMEDEBATTEN omkring 1. Verdenskrig: **27**.
- ECKERSBERG, C.W., og fotografiet: **36**.
- EGEDE, HANS: hans Grønlandskort: **21**.
- EMBLEMER: Anders Sørensen Vedels: **17**.
• se også BOGTRYKKERMÆRKER, EXLIBRIS, FORLÆGGERMÆRKER.
- EMIGRANTLITTERATUREN, og Georg Brandes: **32**.

- ENGLAND: engelsksprogede bøger trykt i Danmark: **5-6; 10**; William Jones' lån og oversættelse af et persisk håndskrift: **9**; den første Shakespeareforestilling på dansk (Hamlet 1813): **18**. Thomas Browne oversat af Gabriel Aceleye: **18**; John Donne om selvmord og hans danske angribere: **24**; slaget på Reden skildret i dagbog af Michael Bille: **25**.
- se også IRLAND, SKOTLAND.
- ERINDRINGER: Kr. Bruuns fra Kgl. Bibl.: **8**; Anton Hansens om musikerliv: **14-15**; J.Th. Lundbyes fra Røsnæs og Skarresø: **15**; Carl Irmingers fra grevinde Danners hof: **19**.
- ESTLAND, sjældne estiske tryk: **31**.
- EUROPÄISCHE FAMA og Holberg: **30**.
- EXLIBRIS: Willibald Pirckheimers: **5-6**; gamle typografiske: **13**.
- FABER, PETER, som fotograf: **37**.
- FABRICIUS, J.C.: hans sommerfugleværk: **4**.
- FABRICIUS, JOHANN ALBERT: **38**.
- FABRIS, SALVATOR, fægtemester ved Christian IV's hof: **31**.
- FALBE, C. TUXEN, og fotografiet: **36**.
- FAUSING, NIELS CHR., silhouettør i St. Pedersstræde: **10**.
- FEMINISME, hos Hanna Sheehy Skeffington og Signe Toksvig: **40**.
- FERLOV, KNUD, og hans kreds: **16**.
- FILOLOGI, klassisk, i forbindelse med Isaac Casaubon: **7**.
- se også ANTIKSTUDIER.
- FILOSOFI: korrespondancen mellem Harald Høffding og Anton Thomsen: **31**.
ateisme: **42**; Villy Sørensen: **42**.
- se også KRISTENDOM, TEOLOGI.
- FINLAND: Tavaststjerna på det danske bogmarked: **1**; danske fotografer i Finland: **29**;
finsk fotografi af i dag: **29**.
- FIRENZE og J.Th. Lundbye: **17**.
- FLORA DANICA, og Frederik VI: **40**.
- FOERSOM, PETER: og Shakespeare's Hamlet: **18**.
- FOLKEVISER: et folkevisetryk fra 1578: **1**; folkeviserne og Peter Grønland: **7**; visen om Agnete og Havmanden: **30**.
- FÖRLAGSHISTORIE, se Boghandel.
- FÖRLÄGGERMÄRKER, ældre danske: **2-4; 10; 12; 13; 17**.
- FÖRSKÅL, PETER, og hans bidrag til arabisk leksikografi: **38**.
- FOTOGRAFER: Henrik Tilemanns fotografier af H.C. Andersen: **2**; danske fotografer i Finland: **29**; kvindelige fotografer i Danmark før 1900: **29**; Krass Clement, Robert Frank, Henry B. Goodwin, Christian Hedemann, Aage Remfeldt, Cindy Sherman: **29**; Jette Bang: **42**.
- se også FOTOGRAFI.
- FOTOGRAFI OG FOTOGRAFERING: Sølv og salte. Fotografi og forskning: **29**; heri om: fotografi

og historisk metode; fotografiet, "en lille tavs firkant af papir", i psyko-æstetisk opfattelse; arkæologisk fotografering og flyvning; luftfotografien i Danmark 1890-1990 "Sovjetunionen bygger", et fotomagasin i 1930'erne; den fotografiske udstilling i nyere tid; finsk fotografi af i dag; fotografiens vej til anerkendelse som kunstart i Danmark; og forholdet til kunst og naturvidenskab o. 1840: **36**; Danmarks første, 1840: **37**; det fotografiske billedes ontologiske status: **37**; Jette Bangs fotografier af Grønland: **42**.

• se også FOTOGRAFER, DAGUERROTYPI.

FRANK, ROBERT, og Amerika: **29**.

FRANKRIG: Henri III og hans bogbind: **1**; Physionotracien og dens udøvere: **4**; Du Cerceau og renaissancens hieroglyfstudier: **5-6**; et fransk musikhåndskrift fra 16. årh.: **5-6**; værket *Descriptions des arts et métiers*: **5-6**; *Casauboniana*: **7**; Claude Goudimels melodier til Lobwasser-udgaver: **10**; kardinal Mazarin og Frederik III's bibliotekssal: **12**; illustrationer fra Lyon af bl.a. Bernard Salomon i Danmark: **14**; **16**; Niels Stensen i Paris: **16**; Anquetil du Perron og Avesta-studiet: **19**; Franske operetter i København: **21**; L. Pasteur over for Emil Chr. Hansen og J.C. Jacobsen: **27**.

FREDERIK II: hans papirmølle: **5-6**; hans bibel: **13**; **14**; hans historie af Chr. Aarsleb: **20**; hans bogbinder: **24**; og den ældste danske militærfaglige litteratur: **34**.

FREDERIK III, og Kgl. Bibl.: **1**; **12**; **20**; **26**.

FREDERIK VI, og *Flora Danica*: **40**.

FREDERIK VII, og grevinde Danner: **19**.

FREUND, HERMANN ERNST: **39**.

FRIIUS, MAGNUS (MOGENS FRIIS), hans bibliotek: **34**.

FRIIS, NIELS, hans bibliotek: **34**.

FUGLEVERK af J.E.C. Walter: **2**.

FUND OG FORSKNING, og Palle Birkelund: **31**.

FYSIK: Erasmus Bartholin om lysets dobbeltbrydning: **8**.

• se også TYCHO BRAHE.

FÆGTEKUNST, ved Christian IV's hof: **31**.

FØRSTE VERDENSKRIG: og Georg Brandes: **22**; og dysformismedebatten: **27**; og Karin Michaëlis' protyiske engagement: **39**.

GEORGIA: den amerikanske stat skildret i 1730'erne af Philipp von Reck: **23**.

GERSON, FAMILIEN, og Chr. Hornemann: **36**.

GLASS, LOUIS, og Dansk Tonekunstnerforening: **38**.

GOLDSCHMIDT, LAZARUS: hans inkunabler: **3**.

GOODWIN, HENRY B., og hans betydning for skandinaviske fotografer: **29**.

GOTFRED AF GHEMEN: **9**; **15**.

GOUDIMEL, CLAUDE: melodier til Lobwassers version af Davids psalter: **10**.

GRAM, HANS: utrykt fortale til Anders Bording-udgave: **27**; bogauktion over hans trykte bøger: **36**.

- GRUNDTVIG, N.F.S.: Fr. Thorkelins Grundtvig-samling: **4**; Grundtvig og censuren: **4**;
Grundtvig-portrætter: **11**; **12**; og J.Th. Lundbye: **11**; **12**; det Grundtvig-
Boisenske familiearkiv: **23**.
- GRÆKENLAND: **37**; **40**.
- GRØNLAND, PETER: kompositioner og musiksamling: **7**.
- GRØNLAND: inkunabler (tidlige tryk) fra: **1**; på Zenokortet: **3**; Hans Egedes Grønlands-
kort: **21**; Jette Bangs fotografier af: **42**.
- GUAMAN POMA DE AYALA, FELIPE: Nueva coronica y buen gobierno: **24**; **41**.
- GULDBERG, OVE: **33**.
- GÆRINGSFYSIOLOGI: Emil Chr. Hansen og hans arbejde for J.C. Jacobsen: **27**.
- GØDE, HENRIK OG JØRGEN: **20**.
- HAEIWECH, ALBERT: illustrator af Thomas Bartholins publikationer: **20**.
- HAGIZ, MOSES: **38**.
- HAMBURG og Otto Sperling den Ældre: **17**.
- HAMERIK, EBBE, hans påståede korrumpning af Carl Niensens første symfoni: **39**; **40**.
- HANSEN, ANTON: musikererindringer ca. 1890-1930: **14-15**.
- HANSEN, EMIL CHR., og J.C. Jacobsen: **27**.
- HANSEN, P. EM., i russisk-skandinavisk litterært samkvem: **23**.
- HANSEN, VALDEMAR, og hans sag ved det teologiske fakultet: **18**.
- HARTMANN, J.P.E., hans breve: **39**.
- HAUCH, ADAM WILH.: **2**.
- HAVEN, F.C. VON: rejsedagbog: **17**; **24**.
- HAWAI-ØERNE fotograferet af Christian Hedemann: **29**.
- HEBRAICA: et illumineret hebraisk håndskrift: **1**; **10**; hebraiske inkunabler: **3**; hebraiske
bøger med sølvbind: **8**; et hebraisk skrift mod kristendommen fra år 53?: **25**; en
hebraisk kongehyldest: **42**.
- HEDEMANN, CHRISTIAN: fotografier fra Hawai-øerne: **29**.
- HEER, CHRISTOPH, i forbindelse med Dania-Norvegia-kortet: **26**.
- HEERFORT, CHRISTOFFER: hans herbarium: **4**.
- HEIBERG, P.A.: hans stambog med tegning af Nic. Abildgaard og hans breve til
Abildgaard og hustru: **7**.
- HEISE, PETER, komponist: **32**.
- HELSINGØRS første trykkeri: **11**.
- HELWERSKOW, CHR. HERMANN: hans manuskripter og bøger: **7**; **10**.
- HENRI III af Frankrig og hans bogbind: **1**.
- HENRIQUES, hans Flos Sanctorum: **32**.
- HERBARIUM, Christoffer Heerforts: **4**.
- HERDER, JOH. GOTTFRIED: utrykte Herderiana: **9**.
- HIEROGLYFSTUDIER i renaissance: **5-6**.
- HISTORIEKRIVNING: den trykte rimkrønikes forhistorie: **9**; skildring af Nadir Shah: **9**;
Arild Huitfeldts krønike og eftertiden: **14**; historisk censur og Chr. Aarslebs

Frederik II's historie: **20**; Georg Brandes og "Verdenskrigen": **22**; Guaman Pomas krønike fra Andes-området: **24**; Holbergs første historiske bøger og Die europäische Fama: **30**; i skillingsviser: **33**; **36**; modtagelsen af Erik Arups Danmarkshistorie: **34**; Dichtung und Wahrheit i lyset af et regnskabsbilag: **35**; Odin-skjalden hos Saxo: **38**; bhutanesiske biografier af *zhabs drung ngag dbang rnam rgyal* (1594-1651): **42**; Roger, Mallet og Reverdil om den danske enevælde: **42**.

HISTORISK METODE anvendt på fotografi: **29**.

HOFFMANN, GOTTFRIED, og Dania-Norgekortet fra ca. 1655: **26**.

HOLBERG, LUDVIG: Niels Klim bedømt i udlandet: **2**; komponeret Peder Paars-bind: **11**; gaveeksemplarer fra: **16**; historisk censur til og med Holberg: **20**; og Die europäische Fama: **30**.

HOLLAND: dansk litteratur i hollandsk oversættelse: **1**; Anthon Ludvig fra Flandern: **3**; **5-6**.

• se også GOTTFRED AF GHEMEN.

HOLSTEIN, JOHAN LUDVIG, hans bibliotek på Ledreborg: **40**.

HOLSTENSK MUSIKDYRKER: Peter Grønland: **7**.

HORAPOLLON (Horas Apollon) og hieroglyfstudiet: **5-6**.

HORNEMAN, CHR., miniaturemaleren: **36**.

HUTTFELDT, ÅRILD: hans krønike, Anders Sørensen Vedel og eftertiden: **14**; og Machiavelli: **16**.

HUÆN, PEDER: **11**.

HØFFDING, HARALD, hans korrespondance med Anton Thomsen: **31**.

HØFFDING, HARALD: brevveksl. med Valdemar Vedel: **28**.

HØYEN, N.L., og Hermann Ernst Freund: **39**.

HÅNDSKRIFTER:

ALMENE: et illumineret hebraisk håndskrift: **1**; **10**; et fransk musikhåndskrift fra 16. årh.: **5-6**; palmebladshåndskrifter fra Ceylon: **7**; Peter Grønlands og C.E.F. Weyses samling af musikallier: **7**; Chr. H. Helweskows samling af manuskripter: **7**; **10**; et persisk håndskrift om Nadir Shah: **9**; Ovids metamorfoser i middelalderhåndskrifter: **10**; eftersøgt af udlændinge i 16. årh.s Danmark: **13**; arabiske håndskrifter erhvervet 1761-62 af F.C. von Haven: **17**; **24**; D.G. Moldenhawers samling af spanske håndskrifter vedr. inkvisitionen: **22**; middelalderhåndskrift med brevformularer (pavebulla): **23**; staten Georgia i 1730erne skildret i illustreret håndskrift: **23**; to byzantinske musikhåndskrifter: **24**; Guaman Pomas illustrerede krønike: **24**; **41**; et hebraisk skrift mod kristendommen: **25**; datobærende middelalderhåndskrifter: **26**; manikæiske papyri: **26**; byzantinske: **31**; Bertoldus' bibel 1255: **32**; Otto Thotts orientalske håndskrifter: **37**; håndskriftfund i Lübeck ca. 1620: **41**. i middelalderens Danmark: **42**; tibetanske: **40**; **41**.

ENKELTE FOREFATTERES: Laage-Petersens H.C. Andersen-samling: **2**; H.C. Andersens optegnelsesbøger: **9-10**; hans manuskript til Den lille Idas Blomster: **2**; til

ballonvise i Meer end Perler og Guld: **30**; Fr. Thorkelins Grundtvig-samling: **4**; et Niels Stensen-manuskript: **5-6; 10**; et Erasmus Bartholin-manuskript: **8**; Utrykte Herderiana: **9**; manuskripter vedr. Chr. Prams Norgesrejser: **10**; en Moses Mendelssohn autograf: **13**; Harald Kidde-manuskripter: **16**; Gabriel Aceleye's utrykte oversættelse af Thomas Browne's Vulgar Errors: **18**; manuskripter til Chr. Aarslebs Frederik II's historie og censur heraf: **20**; et Blicher-fragment: **21**; Leif Panduro manuskripter: **28**; Georg Engelhard Löhneysens tidlige ridebøger: **36**.

• se også BREVARKIVER, DAGBØGER, ERINDRINGER, STAMBØGER.

HÅNDVÆRK: beskrevet i fransk værk 1760-88: **5-6**; træsnit i een farve trykt med to stokke: **19**; Magazin for Kunstnere og Haandværkere: **34**.

• se også BOGBIND, BOGTRYK.

IDRÆT: **35**.

ILLEGALE TRYK fra besættelsen: camouflerede: **5-6**; falske: **12**; "Undergrundspresen" i Danmark 1940-45: **36**.

ILLUMINERBØGER, ældste danske: **3**.

ILLUSTRATIONSKUNST: et illumineret hebraisk håndskrift: **1; 10**; fugleillustrationer: **2**; blomsterillustrationer: **4**; håndværksillustrationer i 18. årh.: **5-6**; Johannes Aabenbaring i blokbog: **9**; Ovids Metamorfoser illustreret i middelalderhåndskrifter: **10**; Melchior Lorck: **11**; Frederik II's bibel: **13; 14**; Dansk og fremmed bogkunst i 16. årh.: **14**; Laurentz Benedichts dekorative rammer: **16**; Ossian-illustrationer i Danmark: **19**; illustrationer i Thomas Bartholins publikationer: **20**; Dea Trier Mørchs illustrationer til Ivan Malinowskis Fuga: **28**; Bertoldus' bibel 1255: **32**. i Georg Engelhard Löhneysens ridebøger: **34; 36**.

• se også BILLEDARK, MALER- OG TEGNEKUNST, PORTRETTER.

INDIANERE: indianerbibler: **1**; i staten Georgia skildret af Philipp von Reck: **23**; i Andesområdet skildret ca. 1600 af Guaman Poma: **24; 41**.

INDIEN: Henriques' Flos Sanctorum: **32**.

• se også CEYLON.

INDONESIEN: Mads Langes balinesiske brevarkiv: **2**.

INKUNABLER indgåede i Kgl. Bibl.: **2; 3; 9; 10; 30; 35**; grønlandske: **1**; hebraiske: **3**; se også Aristoteles-udgave fra 1490erne: **5-6**; Bloktryk-udgave af Johannes Aabenbaring: **9**; Den danske Rimkrønike: **9**; Godtfred af Ghemen: **15**.

INKVISITION: D.G. Moldenhawers samlinger vedr. den spanske: **22**.

IRAN: et persisk håndskrift om Nadir Shah: **9**; Avesta-studiets pioner Anquetil du Perron og hans danske efterfølgere: **19**.

IRLAND: Holger Pedersens breve fra: **27**; og Signe Toksvig: **34; 40**; irsk litterat ser på Danmark: **38**; og Hanna Sheehy Skeffington: **40**.

IRMIINGER, CARL L.C.: erindringer fra grevinde Danners hof: **19**.

ITALIEN: Anthon Ludwig-bogbind fra Venezia: **3; 5-6**; Niels Stensen-manuskript: **5-6; 10**;

Lodovico Vicentino som bogtrykker: **11**; Andrée Carofs Assisi-dagbog: **16**;
 Knud Ferlov og hans kreds: **16**; Machiavelli i Danmark: **16**; **17**; hans Arte della
 Guerra: **30**; J.Th. Lundbye i Rom og Firenze: **17**; Vilh. Bergsøe og Piazza del
 Popolo: **19**; camouflerede Veneziani: **33**; H.C. Andersens og August
 Bournonvilles møde med: **39**.

IVERSEN, HERBERT: brevveksl. med Georg Brandes: **24**.

JACOBSEN, J.C. (brygger), og Emil Chr. Hansen: **27**.

JACOBSEN, J.P., og hans kreds: **4**.

JESSEN, JULIANE MARIE, og hendes prisbelønnede nationalsang: **22**.

JOHANNES AABENBÅRING som blokbog: **9**.

JONES, WILLIAM: lån og oversættelse af et persisk håndskrift om Nadir Shah: **9**.

JUDAISTISK AFDELING og dens samlinger: et illumineret hebraisk håndskrift: **1**; **10**; Lazarus
 Goldschmidts hebraiske inkunabler: **3**; hebraiske bøger med sølvbind: **8**; en
 Moses Mendelssohn-autograf: **13**; et hebraisk håndskrift mod kristendommen
 fra år 53?: **25**.

JØDISKE EMNER: sagnet om Ahasverus, den evige jøde: **12**; Georg Brandes som "jøde": **26**.
 • se også JUDAISTISK AFDELING.

JØRGENSEN, JOHANNES: skildret af Andrée Carof: **16**.

KAPEL, DET KGL.: skildret i Anton Hansens erindringer: **14-15**.

KATALOGER i Kgl. Bibl.: Moldenhawers katalog: **7**; katalogerne omkring 1821: **14**.

KATEKISMUSFORKLARING, Erik Pontoppidans, i Danmark og Norge: **12**.

KIDDE, HARALD: manuskripter: **16**.

KIERKEGAARD, HENRIETTE: **12**.

KIERKEGAARD, SØREN: som bogsamler: **8**; **10**; **13**; **17**; forhold til Henriette og M.A.

Kierkegaard: **12**; Forførerens Dagbog på det internationale bogmarked: **20**;
 hans ukendte bror: **40**.

KJNA: P.F. Mouriens sinologiske studier: **11**; Georg Brandes på kinesisk: **14**.

KINCH, EMANUEL og hans strid med H.N. Andersen: **28**.

KISTEBREVE med Struensee: **19**.

KJERULF, CHARLES, og Dansk Tonekunstnerforening: **38**.

KLÆSTRUP, PETER: tre billedark: **21**.

KNUDSEN, THORVALD, hans samtaler med Erik Scavenius: **34**.

KOBBERSTIKSAMLING i Kgl. Bibl.: J. Wasserschlebe og tilblivelsen af Den kgl. Kobber-
 stiksamling: **16**.

• se også PINAKOTEK.

KOBBERSTIKVÆRKER: J.E.C. Walters fugleværk: **2**; Descriptions des arts et métiers: **5-6**;
 illustrationer i Thomas Bartholins publikationer: **20**.

KOMPONEREDE BIND: de ældste danske: **7-8**; **10**; et komponeret Holberg-bind: **11**.

KOMPONISTER: W.A. Mozart: **3**; C.E.F. Weyse: **3**; **7**; **22**; H.S. Paulli: **4**; Peter Grønland: **7**;
 Claude Goudimel: **10**; Jens Lolle: **13**; til den prisbelønnede nationalsang

- 1819: **22**. Carl Nielsen: **35-42**.
- KONG CHRISTIAN stod ved højen Mast: tekst og melodi: **12**.
- KONGELIGE BIBLIOTEK, se Biblioteker.
- KONGTRUL., hans fem samlinger: **40**.
- KONSTANTINOPEL, se Byzans.
- KONSTANTINOPEL: Melchior Lorck i: **11**; F.C. von Haven i: **17**; **24**.
- KOPTISKE håndskrifter og studier: Theodor Petræus' studier: **9**; manikæiske papyri: **27**.
- KORT- OG BILLEDADFDELINGEN og Bjørn Ochsner: **29**.
- KORT, geografiske: Zenokortet: **3**; Hans Egedes Grønlandskort: **21**; Dania-Norvegia-kortet ca. 1655: **26**; Mercators Atlas fra 1595: **36**.
- KRAUSE, JAKOB, hans læremester og hans elev: **3**; **10**.
- KRIGSBYTTEBØGER: danske: **21**; (bog- og bibliotekshistoriske notitser); tyske ført til Danmark ca. 1640: **23**; Gottorper-biblioteket: **37**.
- KRIGSBØGER, se Militærbøger.
- KRISTENDOM: Historien om Erik Pontoppidans katekismusforklaring i Danmark og Norge: **12**; Valdemar Hansens sag: **18**; Theodor Petræus og et eksemplar af den orthodoxe konfession: **22**; et hebraisk skrift rettet mod kristendommen – år 53?: **25**; camouflerede Veneziani: **33**.
- se også BIBELTRYK, RELIGION, TEOLOGI.
- KROMAN, K., og J.N. Madvig om Georg Brandes: **3**.
- KROPSKULTUR: **35**.
- KULTURPROPAGANDA: tysk i Danmark under 1. Verdenskrig: **26**; fortiden i DNSAP's tjeneste: **32**; Det Tyske Videnskabelige Institut i København 1941 til 1945: **37**; nazistisk plakatpropaganda i Danmark 1930-45: **39**.
- KUNSTDEBAT: dysmorfismedebatten omkring 1. Verdenskrig: **27**.
- KUNZEN, F.L.Æ., og Det kgl. Bibl.: **34**.
- KURSIVBOGSKRIFT: dens historie og Lodovico Vicentino: **11**.
- KVINDER: Mozarts søster og enke: **3**; breve til Juliane Marie Abildgaard: **7**; Friedrike Bruun: **9**; Henriette Kierkegaard: **12**; Andrée Carof: **16**; grevinde Danner: **19**; Juliane Marie Jessen: **22**; M.S. Buchholms "Poesier" og et kvindeligt forord: **24**; Ingeborg Stuckenberg: **27**; Dea Trier Mørch: **28**; Cindy Sherman: **29**; Kvindelige fotografer i Danmark før 1900: **29**.
- se også AGNETE OG HAVMANDEN.
- KØBENHAVN: Drejers klub: **1**; **7**; **10**; københavnske silhouettører: **10**; **12**; Kgl. Bibl.s bygning: **12**; **20**; **26**; erindringer fra Tivoli og Det kgl. Kapel ca. 1890-1930: **14-15**; et maleri af Nic. Abildgaard fra Amalienborg: **17**; første Shakespeareforestilling (Hamlet) på dansk 1813: **18**; byens bogtrykkere ca. 1738: **21**; operetter og "spektakelstykker" 1865: **21**; slaget på Reden: **25**; fotograferet af Krass Clement: **29**; Henry B. Goodwins udstilling 1918: **29**; Skillingsviser: **33**; **36**; fotografi fra 1840: **37**; Københavns koncertrepertoire 1900-1935: **42**.

LAHDE, G.L., hans stambøger: **33**.

- LANGE, MAD: hans balinesiske brevarkiv: **2**.
- LANGE, VILUM: som bibliotekar: **1**.
- LARSEN, GRETHE, og Danske Provinstryk: **41**.
- LARSEN, KARL, hans korrespondance med Erich Maria Remarque: **40**.
- LAURIDSEN, ANDERS, og hans bibliotek: **17**.
- LEDREBORG, biblioteket på: **40**.
- LESIKA: Jens Worms forfatterleksikon: **5-6**; Fr. Algreen-Ussing og hans ufødte biografiske leksikon: **13**; Peter Forsskåls bidrag til arabisk leksikografi: **38**.
- LIMPRICHT, C., og hans silhouetsamling: **1**; **10**.
- LIPPERT, PHILIPP DANIEL, hans daktylioteker: **32**.
- LIVSFORSIKRING: det første danske tilløb: **18**.
- LJUNGH, ERNST, silhouettør i firsernes København: **12**.
- LOBWASSER, AMBROSIVS: hans Davidspsalter med melodier i Danmark: **10**.
- LOLLE, JENS, komponisten til Amors og Balletmesterens Luner: **13**.
- LORCK, JOSIAS, og hans bibelsamling: **27**.
- LORCK, MELCHIOR: **11**.
- LOUISE, Frederik IV's dronning, og hendes bogsamling: **22**.
- LUDWIG, ANTHON, Jakob Krauses læremester: **3**; **5-6**; **10**.
- LUFIFOTOGRAFET i Danmark 1890-1990: **29**.
- LUND, P.W., naturforskeren: **37**.
- LUND, ZACHARIAS: **33**; hans sidste år 1657-67: **35**.
- LUNDBYE, J.Th.: og Grundtvig: **11**; erindringer fra Rønæs og Skarresø: **15**; breve fra Rom og Firenze: **17**.
- LYON: træsnit udført i Lyon og deres indflydelse på Lorentz Benedichts dekorative rammer: **16**.
- LÆGEVIDENSKAB: erhvervelser fra Vilh. Maars bogsamling: **1**; Tycho Brahes sidste sygdom og død: **2**; Struensees medicinsk-litterære virksomhed: **3**; Niels Stensen i Paris: **16**; illustrationerne i Thomas Bartholins publikationer: **20**.
- LÆRDES HUMBUG: J.B. Menckes bog om de lærdes humbug: **11**.
- LÆSNINGENS HISTORIE: **32**; **41**; læserevolutionen i 1700-tallet: **33**.
- LÆSSØE, FREDERIK OG LUDVIG: breve fra H.C. Andersen: **12**.
- LÖHNESEN, GEORG ENGELHARD: **34**; **36**.
- LAAGE PETERSEN, HOLGER, og hans H.C. Andersen-samling: **2**.
- MACHIAVELLE: i Danmark: **16**; **17**; hans Arte della guerra: **30**.
- MADLUNG, AAGE: brevveksl. med A. Remizov og V. Brjusov: **22**.
- MADVIG, J.N., og K. Kroman om Georg Brandes: **3**.
- MAHDI KHAN, MOHAMMED: skildring af Nadir Shah i håndskrift lånt og oversat af William Jones: **9**.
- MALER- OG TEGNEKUNST: Albrecht Dürer: **5-6**; Nic. Abildgaard: **7**; **17**; Melchior Lorck: **11**; P.C. Skovgaard: **11**; **12**; J.Th. Lundbye: **11**; **15**; **17**; Th. Philipsen: **13**; Edouard Young: **19**; Albert Haelwegh: **20**; Karel van Mander: **20**; C.J. Thomsen som

kunstsamler og forhold til J.C. Dahl: **25**; arkivtegnemester Søren Abildgaard: **34**; miniaturemaleren Chr. Horneman: **36**; Hermann Ernst Freund: **39**.

• se også ILLUSTRATIONSKUNST.

- MALINOWSKI, IVAN: samarbejde med Dea Trier Mørch om digtsamlingen Fuga: **28**.
- MALLET, PAUL-HENRI, om den danske enevælde: **42**.
- MANDER, KAREL VAN, hans familiebibel: **38**.
- MANDER, KAREL VAN: illustrator af Thomas Bartholins publikationer: **20**.
- MANIKÆISKE PAPIRI i Chester Beatty-biblioteket: **27**.
- MARTYROLOGIER: danske og især fra Nysted: **13**.
- MASKARADE, Carl Nielsens opera: **38**.
- MAZARIN, kardinal: en arkitektonisk forbindelse til Frederik III's bibliotekssal: **12**.
- MEDAILLONPORTRÆTSTIK efter Physionotrace-metoden: **4**.
- MEDICIN, se Lægevidenskab.
- MEDIEHISTORIE: **39**; det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840: **39**.
- MEIBOM, MARCUS, som bibliotekar: **1**; **10**.
- MENCKE, J.B.: hans bog om de lærdes humbug: **11**.
- MENDELSSOHN, MOSES: en autograf: **13**.
- MERCATOR, hans Atlas fra 1595: **36**.
- MESTERBIND: danske: **5-6**.
- MEUSER, CASPAR, bogbinderelev af Jakob Krause: **3**.
- MICHAËLIS, KARIN, og hendes protyiske engagement under Første Verdenskrig: **39**.
- MIDDELALDERHÅNDSKRIFTER: i forbindelse med bloktryk med Johannes Aabenbaring: **9**;
med Ovids Metamorfoser: **10**; med brevformularer (pavebuller): **23**;
byzantinsk musikhåndskrift: **24**; et hebraisk skrift - fra år 53?: **25**;
datobærende: **26**; danske: **42**.
- MILITÆRBØGER i de danske kongers bibliotek før 1670: **30**; Frederik II og den ældste danske militærfaglige litteratur: **34**.
- MOLDENHAWER, D.G.: hans katalog i Kgl. Bibl.: **7**; hans samlinger til spansk inkvisitionshistorie: **22**.
- MOLTKE, JOACHIM: **24**.
- MONGOLSK bloktryk: **5-6**.
- MORTENSEN, HARALD, og hans samling til Tycho Brahes og astronomiens historie: **5-6**.
- MOURIER, P.F., og hans sinologiske studier: **11**.
- MOZART, W.A., samt søster og enke: **3**; om "Flugten af Klosteret": **35**.
- MUSIK OG MUSIKALIER: H.S. Paulli og dansk musikliv i 19. årh.: **4**; et fransk musikhåndskrift fra 16. årh.: **5-6**; musiksamlinger af Peter Grønland og C.E.F. Weyse: **7**; danske udgaver af Lobwassers Davidspsalter med melodier af Goudimel: **10**;
komponisten Jens Lolle: **13**; Anton Hansens erindringer om danske musikerforhold og Det kgl. Kapel ca. 1890-1930: **14-15**; byzantinske musikhåndskrifter: **24**; nye Peter Heise-manuskripter: **32**; F.L.Æ. Kunzen og Det kgl. Bibl.: **34**; et mishandlet Mozart-partitur: **35**; skjaldemusik hos Saxo: **38**;

Københavns koncertrepertoire 1900-1935: **42**; medlemmer af Collegium vicariorum perpetuorum in ecclesia Roskildensi 1552-1668: **42**; nordisk musikhistorie: **42**.

• se også CARL NIELSEN, NATIONALSANG.

MUSIKFORENINGEN: **42**.

MÜLLER, F.A., og hans Pinakotek: **23**.

MØLLER, POUL MARTIN: og F.C. Olsen: **3**; bidrag til hans biografi: **13**; **17**; og sagnet om Agnete og Havmanden: **30**.

MØRCH, DEA TRIER: illustrationerne til Ivan Malinowskis Fuga: **28**.

MAAR, VILHELM: Danica-erhvervelser fra hans bibliotek: **1**.

NADIR SHAH skildret af Mohammed Mahdi Khan i persisk håndskrift: **9**.

NANSEN, PETER: og Tavaststjerna på det danske bogmarked: **1**; og Georg Brandes omkring "Verdenskrigen": **22**.

NÄPRSTEK, VOJTA, og hans tjekkiske bog gave: **5-6**.

NATIONALSANG: Kong Christian stod ved højen Mast: **12**; Den kronede danske nationalsang fra 1819 og hvad deraf fulgte: **22**.

NATURHISTORISKE VÆRKER: fugleværk af J.E.C. Walter: **2**; blomsterværk og herbarium af Christoffer Heerfort: **4**; sommerfugleværk af J.C. Fabricius: **4**; planter og dyr i håndskrift om staten Georgia: **23**.

NAZISME: dansk nazisme på tryk 1930-1945: **37**; nazisamlingen på Det Kongelige Bibliotek: **37**; nazistisk plakatpropaganda i Danmark 1930-45: **39**.

NEURUPPNERARK om Danmarks slesvigske krige: **30**.

NEW ZEALAND: Ingeborg Stuckenberg rejse til: **27**.

NIEBUHR, CARSTEN: brev til Rasmus Nyerup: **25**; hans arabiske ekspedition, se F.C. von Haven.

NIELSEN, CARL: **36**; **37**; hans første opus (Lille Suite): **35**; og den græske musik: **37**; Maskarade: **38**; og Dansk Tonekunstnerforening: **38**; og Ebbe Hamerik: **39**; **40**; og hans første symfoni: **39**; **40**; i Athen 1903: **40**; og Anne Marie Carl-Nielsen: **40**; og Samfundet til Udgivelse af Dansk Musik: **40**; hans violin- og fløjtekoncert: **41**; og Tivoli: **41**; og Musikforeningen: **42**.

NIELSEN, HARALD: breve fra Fredrik Böök: **25**.

NORDISK BIBLIOTEK: oprettelsen af et Nordisk bibliotek i Kgl. Bibl. 1780: **25**; Peder Resens nordiske bibliotek: **30**.

NORGE: Danica i Oslo: **10**; Absalon Pederssøn blandt kolleger i Odense 1573: **11**; Pontoppidans katekismusforklaring i Danmark og Norge: **12**; Otto Sperling (den Ældre) i Bergen: **17**; Chr. Prams Norgesrejser: **18**; Bjørnstjerne Bjørnson i russisk-skandinavisk litterært samkvem: **23**; Mad. M.S. Buchholms "Poesier": **24**; J.C. Dahls forhold til C.J. Thomsen: **25**; Dania-Norgegia-kortet fra ca. 1655: **26**; bogbinder Paul Dürendahls selvbiografi: **39**; norsk håndskriftfund i Lübeck ca. 1620: **41**.

NYERUP, RASMUS: brev fra C. Niebuhr: **25**.

NYSTEDMARTYROLOGIET: **13.**

OCHSNER, BJØRN: og Kort- og Billedafdelingen: **29**; hans forfatterskab (bibliografi): **29.**

ODENSE: convivium i 1573: **11.**

OKSEN, E.L.: brevveksl. med H.C. Andersen: **16.**

OLSEN, F.C., og hans brevarkiv: **3.**

OLSEN, TORKIL, rigsbibliotekar: **41.**

OPERETTER, franske, og "spektakelstykker" i København 1865: **21.**

ORIENTALSKE STUDIER: Hieroglyfstudier: **5-6**; Rasmus Rask på Ceylon: **8**; William Jones' lån og oversættelse af et persisk håndskrift: **9**; Theodor Petræus' studier: **9**; **11**; **22**; sinologiske studier: **11**; Avesta-studiet: **19**; Henriques' Flos Sanctorum: **32.** dansk arabistik og islamforskning i det 17.-19. århundrede: **35**; Otto Thotts orientalske håndskrifter: **37**; Peter Forsskåls bidrag til arabisk leksikografi: **38**; tibetanske manuskripter: **40**; Kongtruls samlinger: **41**; bhutanesiske biografier af *zhabs drung ngag dbang rnam rgyal* (1594-1651): **42.**

• se også JUDAISTISK AFDELING.

ORTHODOXE KONFESSION: Kgl. Bibl.s eksemplar af udgaven 1666 og Theodor Petræus: **22.**

OSSLAN-ILLUSTRATIONER i Danmark: **19.**

OVIDS Metamorfoser i middelalderhåndskrifter: **10.**

PALMEBLADSHÅNDSKRIFTER fra Ceylon: **7.**

PANDURO, LEIF: breve, manuskripter og biografi: **28.**

PAPIRMØLLER: Frederik II's og Tycho Brahes: **5-6.**

• se også VANDMÆRKER.

PAPYRI: manikæiske i Chester Beatty-biblioteket: **27.**

PASTEUR, L.: over for Emil Chr. Hansen og J.C. Jacobsen: **27.**

PAULLI, H.S., og dansk musikliv i 19. årh.: **4**; **10.**

PAULLI, R.: nekrolog og bibliografi: **22.**

PAVEBULLER i middelalderhåndskrift med brevformularer: **23.**

PEDERSEN, HOLGER: irske rejsebrev: **27.**

PEDERSEN, POVL, og hans bibliotek: **17.**

PEDERSEN, VILHELM: hans andel i et komponeret Holbergbind: **11.**

PERSIEN, se Iran.

PETERSEN, ERIK: opposition ved hans disputatsforsvar: **38.**

PETRÆUS, THEODOR: **9**; **11**; **22.**

PHILIPSEN, TH., og Saltholmen: **13.**

PHYSIONOTRACE: **4.**

PINAKOTEK, F.A. Müllers: **23.**

PIRCKHEIMER, WILLIBALD, og hans bibliotek: **5-6.**

PLUM, FREDERIK, hans breve: **37.**

PONTOPPIDAN, ERIK, og hans katekismusforklaring i Danmark og Norge: **12.**

PONTOPPIDAN, HENRIK, og finansloven: **21.**

PORNOGRAFISKE FOTOGRAFIER: 37.

PORTRÆTTER: H.C. Andersen-fotografier: 2. Medaillonstik efter Physionotrace-metoden: 4; portrætter i træsnit af Melchior Lorck: 11; Grundtvig-portrætter af J.Th. Lundbye og P.C. Skovgaard: 11; 12; malet af Edouard Young: 19; Struensee på kistebrev: 19; A. Strunk og Kgl. Bibl.s portrætsamling: 21; Müllers Pinakotek: 23; fotograferet af Aage Remfeldt og Cindy Sherman: 29.

• se også SILHOUETTER.

PRAM, CHRISTIAN: rejser i Norge: 10; 18.

PRESSEVÆSEN: tysk kulturpropaganda i Danmark 1914-18: 26.

PREUSS, JACOB, boghandler: 40.

PUFENDORF, ESALIAS, hans bogsamling: 31.

RAM, JOACHIM GERHARD, hans testamente: 42.

RASK, RASMUS, på Ceylon: 8.

RECK, PHILIPP VON, og hans billedbog fra Georgia: 23.

REDEN, slaget på: 25.

REJSER: Chr. Prams Norgesrejser: 10; 18; Melchior Lorck, en dansk vagants levnedsløb i 16. årh.: 11; Niels Stensen i Paris: 16; F.C. von Havens rejse med Niebuhrs ekspedition til Orienten 1761-62: 17; 24; J.Th. Lundbye i Rom og Firenze: 17; Ingeborg Stuckenbergers sidste rejse til New Zealand: 27; Holger Pedersen i Irland: 27.

• danskes udenlandsrejser i alm. før 1800, se STAMBØGER.

RELIGION: Avesta-studiet: 19; manikæiske papyri: 27.

• se også KRISTENDOM, TEOLOGI.

REMARQUE, ERICH MARIA, hans korrespondance med Karl Larsen: 40.

REMFELDT, AAGE: 29.

REMIZOV, ALEKSEJ: brevveksl. med Aage Madelung: 22.

RESEN, PEDER HANSEN, og hans nordiske bibliotek: 30.

REVERDIL, ELIE-SALOMON-FRANÇOIS, om den danske enevælde: 42.

RIDEBØGER: 34; 36.

RIMKRØNIKEN i ældste danske trykudgave: 9.

ROGER, ANDRÉ, om den danske enevælde: 42.

ROM: Lodovico Vicentino som bogtrykker: 11; J.Th. Lundbye i Rom: 17.

ROSKILDE: biblioteker omkring 1600: 17; medlemmer af Collegium vicarium perpetuorum in ecclesia Roskildensi 1552-1668: 42.

ROTHER, J.G., boghandler: 33.

RUSLAND: Aage Madelung og Aleksej Remizov: 22. Russisk-skandinavisk litterært samkvem: 23.

• se også SLAVISKE TRYK, SOVJETUNIONEN BYGGER.

RØSNÆS: J.Th. Lundbyes erindringer fra: 15.

SAGN: Ahasverussagnet: 12; sagnet om Agnete og Havmanden: 30.

SALMEBOG, Hans Tausens fra 1568: 1.

• se også DAVIDSPSALTRE.

SALOMON, BERNARD: træsnit i franske og danske bøger: 14; 16.

SALOMONSEN, CARL JULIUS, og dysmorfismen: 27.

SALTHOLMEN og Th. Philipsen: 13.

SALZBURG: W.A. Mozart og hans søster i: 3; Salzburgske emigranter i staten Georgia: 23.

SAMFUNDET TIL UDGIVELSE AF DANSK MUSIK: 40.

SAXO: og skjaldemusik: 38.

SCAVENIUS, ERIK, hans samtaler med Thorvald Knudsen: 34.

SCHEELE, L.N., og grevinde Danners hof: 19.

SCHORN, THEODOR, digternes ven: 26.

SCHRODT, CHRISTOFFER: 24.

SCHWEIZ: 42.

SELVBIOGRAFIER: Abbed Vilhelm af Æbelholt: 31; J.T. Wilhelmi og P. Dürendahl, bogbinderselvbiografier fra 1700-tallet: 39.

SELMORD i John Donnes og hans danske angriberes opfattelse: 24.

SENFL, LUDWIG, hans "Luther-motetter": 39.

SHAKESPEARE'S Hamlet i dansk førsteopførelse 1813: 18.

SHERMAN, CINDY, og hendes fotografiske (selv)portrætter: 29.

SILHOUETTER OG SILHOUETTØRER: 1; 10; 12.

SIMONSEN, KONRAD: 27.

SINOLOGISKE STUDIER i 18. årh.: 11.

SKARRESØ: J.Th. Lundbyes erindringer fra: 15.

SKEFFINGTON, HANNA SHEEHY, irsk forfatter: 40.

SKILLINGSVISER: 33; 36.

SKJALDEMUSIK hos Saxo: 38.

SKOTLAND: Ossianillustrationer i Danmark: 19; R.L. Stevenson: 35.

SKOVGAARD, P.C., og hans Grundtvig-portrætter: 11; 12.

SKRIFTVÆSEN: Bog og skrift i Ceylon: 7; til kursivbogskriftens historie: 11.

SKRIVEKUNSTEN, i Europa 1500-1700: 41.

SLAVISKE TRYK: gamle: 4; tjekkisk bog gave: 5-6.

SLESVIGSKE KRIGE skildret i neuruppinerark: 30.

SOCIALISME OG SOCIALISTER: Herbert Iversen og Georg Brandes: 24; Konrad Simonsen: 27.

SOLIS, VIRGIL: illustrationer i Frederik II's bibel: 13; 14.

SOMMERFUGLEVÆRK (Systema glossatorum) af J.C. Fabricius: 4.

SOVJETUNIONEN BYGGER, et fotomagasin: 29.

SPANIEN: Moldenhawers samlinger til den spanske inkvisions historie: 22; de spanske erobrere i Andes-området skildret af Guaman Poma: 24; 41; og danske bogsamlere: 32.

SPERLING, OTTO (den Ældre), og hans bibliotek: 17.

SPITZMACHER, BARTH.: blomsterakvareller i Christoffer Heerforts herbarium: 4.

- STAMBØGER i Kgl. Bibl.: indtil 1600: **21**; 1600-50: **22**; 1650-1750: **23**; 1750-1800: **24**; P.A. Heibergs stambog: **7**; G.L. Lahdes stambøger: **33**; stambogsstudier: **33**; stambogsskikken i det danske monarki indtil 1800: **42**.
- STENSEN, NIELS: manuskript: **5-6**; **10**; i Paris: **16**.
- STEPHANUS, JOHS.: om Tycho Brahe: **17**.
- STEVENSON, ROBERT LOUIS: **35**.
- STRUENSEE, J.F.: hans doktordisputats: **1**; hans medicinsk-litterære virksomhed: **3**; afbildet på kistebreve: **19**.
- STRUNK, A., og hans portrætsamling: **21**.
- STUCKENBERG, INGEBOG, og hendes sidste rejse: **27**.
- STUCKENBERG, VIGGO: breve: **15**.
- SVERIGE: danske Bellman-udgaver: **7**; Malthe Conrad Bruun i Sverige 1796-98: **8**; Ernst Ljungh i København: **12**; russisk-skandinavisk litterært samkvem: **23**; Fr. Bööks breve til Harald Nielsen: **25**; fotografen Henry B. Goodwin i Sverige: **29**; dansk-svensk boghandel i sidste halvdel af 17. årh.: **30**.
- SYDHAVMOTIV hos Nic. Abildgaard: **17**.
- SØLVBIND: **2**; **8**; **10**.
- SØRENSEN, LAURITS, og hans bogsamling som student 1572: **22**.
- SØRENSEN, VILLY: **42**.
- TAHITI: et sydhavsmotiv hos Nic. Abildgaard: **17**.
- TAVASTJERNA, KARL AUG., på det danske bogmarked: **1**.
- TEATEROPFØRELSE: første Shakespeareforestilling (Hamlet 1813) på dansk: **18**; franske operetter og "spektakelstykker" i København 1865: **21**.
- se også BALLETT.
- TEGNEKUNST, se Illustrationskunst, Maler- og tegnekunst.
- TELMÁNYI, EMIL, hans tilføjelser i Carl Niensens violin- og fløjtekoncert: **41**.
- TEOLOGI: camouflerede Veneziani: **33**; ateisme: **42**.
- se også FILOSOFI, KRISTENDOM, RELIGION.
- THOMSEN, ANTON, hans korrespondance med Harald Høffding: **31**.
- THOMSEN, CHR. JÜRGENSEN: som kunstssamler og hans forhold til J.C. Dahl: **25**.
- THORKELIN, FREDERIK, og hans Grundtvig-samling: **4**.
- THOTT, OTTO, hans bibliotek: **35**.
- THOTT, OTTO, hans orientalske håndskrifter: **37**.
- TIBET: tibetanske bøger: **2**; manuskripter: **40**; Kongtruls samlinger: **41**; bhutanesiske biografier af *zhabs drung ngag dbang mam rgyal* (1594-1651): **42**.
- TILEMANN, HENRIK: fotografier af H.C. Andersen på Frijsenborg: **2**.
- TIVOLI: musikererindringer fra: **14-15**; og Carl Nielsen: **41**.
- TJEKKOSLOVAKIET: Vojta Náprsteks donation af tjekkiske bøger: **5-6**.
- TOKSVIG, SIGNE, irsk forfatter: **34**; **40**.
- TOLSTOJ, LEV, i russisk-skandinavisk litterært samkvem: **23**.
- TONTINE i 1653: **18**.

TRÆSNIT, se Billedark, Illustrationskunst, Melchior Lorck.

TYRKIET: Melchior Lorck i: **11**; F.C. von Haven i: **17**; **24**.

TYSKLAND: bogbind af Caspar Meuser: **3**; bogbind af Jakob Krause: **3**; **5-6**; illustrationer af Albrecht Dürer: **5-6**; W. Pirckheimers bibliotek: **5-6**; bogbind af Anthon Ludwig: **5-6**; **10**; utrykte Herderiana: **9**; Ambrosius Lobwasser-melodier: **10**; J.B. Mencke og de lærdes humbug: **11**; Ahasverussagnet i tysk folkedigtning: **12**; Moses Mendelssohn-autograf: **13**; Virgil Solis-illustrationer: **13**; **14**; illustrationer af Hans Brosamer: **14**; Otto Sperling fra Hamburg: **17**; krigsbyttebøger fra Tyskland ca. 1640: **23**; tysk kulturpropaganda i Danmark 1914-18: **26**; salg til Carl Eugen af Württemberg af Josias Lorcks bibelsamling: **27**; Die europäische Fama og Holberg: **30**; neuruppinerark vedr. de Slesvigske krige: **30**; Johann Albert Fabricius: **38**; Karin Michaëlis' protyske engagement under Første Verdenskrig og i årene frem til 1933: **39**; håndskriftfund i Lübeck ca. 1620: **41**.

URSIN, G.F., og fotografiet: **36**.

VANDMÆRKER: fra Frederik II's og Tycho Brahes papirmøller: **5-6**; og vandmærkeforskning: **17**.

VEDEL, ANDERS SØRENSEN: og Arild Huitfeldts krønike: **14**; hans emblem: **17**.

VEDEL, VALDEMAR: brevveksl. med Harald Høffding: **28**.

VENEZIA: bogbind fra: **5-6**; camouflerede veneziani: **33**.

VICENTINO, LODOVICO, og bogkursivskriften: **11**.

VILHELM, ABBED af Æbelholt, hans selvbiografi: **31**.

WALGENSTEN, THOMAS, og Frederik III's bibliotekssal: **20**.

WALTER, J.E.C., og hans fugleværk: **2**.

WANDSBECK, det hebraiske bogtrykkeri i: **38**.

WARMING, JENS, hans dagbøger: **38**.

WASSERSCHLEBE, JOACHIM, hans kobberstiksamling og Kgl. Bibl.: **16**; hans brevveksl. med Johs. Wiedewelt: **41**.

WATT, ROBERT: breve fra H.C. Andersen: **18-19**.

WEITLAND, J.G.W.: hans silhouetter: **1**.

WEYSE, C.E.F.: og Mozarts enke: **3**; hans musiksamling: **7**; og nationalsangen 1819: **22**.

WIEDEWELT, JOHS., billedhugger, hans brevveksl. med J. Wasserschlebe: **41**.

WIEN: **36**.

WILHELM, JOHAN TOBIAS, bogbinder, hans selvbiografi: **39**.

WORM, JENS, og hans forfatterleksikon: **5-6**.

WÜRTEMBERG: hertug Carl Eugens køb af Josias Lorcks bibelsamling: **27**.

XYLOGRAFIER, tibetanske: **40**.

YOUNG, EDOUARD, maler ved grevinde Danners hof: **19**.

ZENOKORTET: **3**.

ÆGYPTEN OG ÆGYPTOLOGI: renaissancens hieroglyfstudier: **5-6**; Theodor Petræus og 17. årh.s orientalske studier: **9; 11**; F.C. von Haven i Ægypten 1762: **24**; manikæiske papyri fra Ægypten: **27**.

ØKs regnskaber ca. 1900: **28**.

ØRSTED, H.C., og fotografiet: **36**.

ØSTRIG: W.A. Mozart i Salzburg: **3**; emigranter fra Salzburg i Georgia: **23**; se også Melchior Lorck: **11**, Edouard Young: **19**.

AARSLEB, CHRISTIAN: hans Frederik II's historie: **20**.

